

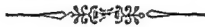
॥ अहम् ॥

श्रीलङ्घिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया पद्विंशतितमो ग्रन्थि [२६]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

तर्कागमपारङ्गतश्रीसिंहसूरगणिवादिक्षमाश्रमणसन्द्वय्या
न्यायागमानुसारिणीव्याख्यया विभूषितम् ।

एतस्य

व्याख्याधारेण मूलं विशोध्य, विषमपदविवेचनाख्यव्याख्यया
अलङ्कृत्य च सम्पादकः सशोधकश्च

आचार्यश्रीमद्विजयलङ्घिसूरीश्वरः ।

तस्य चाय

तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठांशकः

द्वितीयो विभागः ।

ॐ

प्रकाशयिता

ठाणीस-श्रीलङ्घिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला-सञ्चालकः

शाहेत्युपाह्वः जमनादासात्मजश्चन्द्रलालः ।

प्रथमसंस्करणे ७५० प्रतय

वीरसं० २४७७

आत्मसं० ५५

विक्रमसं० २००७

मूल्यं पद्वै रूप्यका

प्रकाशक प्राप्तिस्थानञ्च

चन्दुलाल जमनादास शाह ,
संचालक, श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला
छाणी (वडोदरा स्टेट)

मुद्रक :

रामचद्र घेसू शेडगे,
निर्णयसागर प्रेस,
२६-२८ कोलगाट स्ट्रीट,
मुंबई न २

Shri Labdhisurishwar Jain Granthamala No 26

THE
DVADASHARANAYACHAKRAM
OF
SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA
WITH
THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SIMHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART II

Edited with

Critical Introduction, Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMNADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISWAR JAIN GRANTHAMALA

CHHANI (BARODA DIST)

FIRST EDITION 150 COPIES

A D 1951]

PRICE 6 RUPEES

[V S. 2007

ધન્યવાદ અને આભાર

૭

જૈનતર્કશાસ્ત્રના અતિમહત્ત્વના આ ગ્રંથરત્ન શ્રી દ્વાદશારનયચક્રનો પ્રથમભાગ પ્રકાશિત કર્યો પછી છઠ્ઠામંથ્ર બે વર્ષે આ દ્વિતીય ભાગ ધાકકોના કરકમલોમા સારા સમર્પિત થાય છે. પ્રથમ ભાગની જેમ આ દ્વિતીય ભાગને પણ ઉચ્ચ લેક્ચર પેપરમા સુઘડ સ્વચ્છ અને શુદ્ધ મુદ્રણપૂર્વક તૈયાર કરવામા આવ્યો છે. મોઘવારીયે સો માફા મૂકી છે. ગ્રંથમુદ્રણમા વપરાતા વાગઝો ત્રિગેરે સાધનોના ભાવો, કલ્પનાનાં પણ ન આવે તેવી ઉચી સપાટીયે રોજ ન-રોજ, વધતાજ જાય છે. પ્રથમભાગ કરતાં પણ આ ભાગના મુદ્રણમા, આ કારણે ઘણોજ વ્યય કરવો પડ્યો છે. આ ભાગના મુદ્રણ કાર્ય માટે જે ઉદારચિત્ત શ્રુતમત્ત સજ્જનોએ, શ્રુતમત્તિના અમારા આ મહાન અને પુનીત કાર્યમા સાહાય્ય ફરી છે, તેમના શુભનામો આ નીચે આપીને અમે તેમને આમારપૂર્વક ધન્યવાદ આપીયે છીયે. સાહાય્ય આપના માટે પ્રેરણા આપનાર પૂ. ગુરુમત્ત શ્રુતપ્રેમી ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ જયન વિજયજી ગણિવરનો પણ અનેકદા ઉપકાર અમે માનીયે છીયે.

સાહાય્યક સજ્જનોના શુભનામો આ પ્રમાણે છે

૨૧૦૦ પૂના હરકર જૈન શ્રીસયતરફથી.

વાસુપૂજ્યસ્વામી ટેમ્પલડ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીજો

પૂના કેમ્પ

(જ્ઞાનદ્રવ્યની ઉપજમાથી)

૨૦૦૦ કરાઢ જૈનસથ

કરાઢ

(જ્ઞાનદ્રવ્યની ઉપજમાથી)

૫૦૦ શા. કાન્તીલાલ અમૃતલાલ હા રુક્ષીવહેન

મુરચાઢ

(પૂ. સાધ્વીજીશ્રીમજુલાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી, દીક્ષાગ્રહણનિમિત્તે)

૨૦૦ ચપાવાઈ બ્ર. ડાલાલાલ નાનચદ

કરમાલા

(પૂ. સા. શ્રીમજુલાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી)

વાંચકો યથાયોગ્ય લાભ લઈ સૌનો પરિશ્રમ સફલ કરે

— પ્રકાશક

प्राक्कथनम्

अथि मान्यमुनिरा विचक्षणमनयो विपश्चिन्मणयश्च ।

भरता पुरत इत पूर्णमेव आर्तमनप्रभाकरैर्ज्ञाननिधिभिराचार्यश्रीमल्लगादिक्षमाश्रमणपूज्यपादैर्दादिकेसरि-
भिर्निरचितस्य (सिंहसूरगणिविरचितव्याख्यासमल्लङ्कृतस्य द्वादशविधविध्यादिभङ्गात्मकस्य नयचक्रशास्त्रमितिप्रसि-
द्धस्य ग्रन्थस्य विधिभङ्गविधिविधिभङ्गात्मक प्रथम सम्पुट समुपस्थापितमेव, सम्प्रति भङ्गचतुष्टयात्मकमपर
सम्पुट समुपस्थाप्यते, एव सम्पुटद्वयेन पद्मभङ्गा द्रव्यार्थिका सान्तरा संस्कृता प्रकाशिताश्च ।

एतस्यापि सम्पुटस्य सशोधनाय मया सुचारनयचक्रप्रतिकृत्यन्तरलभागाक्षया नेतस्ततो भाण्डागारानु-
दिश्य शास्त्रेऽत्र समुपन्यस्यमानकारिकास्थाननिशोधनार्थं नानामापाविद उद्दिश्य च प्रधापितम्, मत्समीपवार्त्ति-
प्रतिकृत्यपेक्षयाऽन्यस्या परिशुद्धाया प्रतिकृते न काप्युपलब्धिरिति निश्चयात्, पूर्वसम्पुटापेक्षया चास्मिन्
सम्पुटे मत्परिशोधित मूल पूर्णतः पृथक् स्थूलाक्षरैर्निर्यस्तम्, कचिन्मूलानुपलब्धे तु तत्स्थान रिक्त कृतम्,
ततश्च समीकृता व्याख्या मध्यमाक्षरैर्मूलस्याध प्रत्यनुसारेण यथावद्विन्यस्ता, तत्र क्रोशमये मया योजितान्य-
क्षराणि प्रदर्शितानि, उदाहृताना वचनाना स्थानानि यावन्मत्परिज्ञान प्रदर्शितानि, अन्यथा क्रोशमये स्थान
रिक्त कृतम्, ततश्च मत्कृता विपमपदविशेषचनीव्याख्या सूक्ष्माक्षरटीकाधो विन्यस्ता, ततश्च टीकायां मत्स-
शोधितस्थाने प्रतिपूषलभ्यमान पाठमेव सर्वाध प्रदर्शित, तत्र 'क' शब्देन श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरभाण्डा-
गारस्था प्रति 'सि' शब्देन श्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वराणा कृपया समधिगता प्रति 'क्ष' पदेन क्षमाभद्रसूरिभाण्डा-
गारगता प्रतिनिर्ज्ञेया, यस्या प्रतौ यावान् पाठो नास्ति तावान् पाठ 'x,x' इति चिह्नाभ्या निदर्शित ।

अथावशिष्टा पर्वार्थार्थिका सान्तरा पडरा यथावकाशमग्रे प्रकाश्यतामुपयास्यन्ति, ततश्च नयचक्र-
तद्व्याख्यातकर्तृणां समालोचनात्मक परिशिष्टो भाग इति सम्पुटचतुष्टयात्मक नयचक्रशास्त्रसत्करण मदीयं
पूर्णतामधिगमिष्यतीति साम्प्रतमेव निवेदयितुमुत्सहे यतो वाचका मदीयवार्थगत्या परिचिता भवन्ति । अत्र
विष्णुभयभङ्गेन पुरपादितचमनस्थानामनसास्वतत्त पुरुषादेर्न न सम्भवतीति महता विचारेण पुरपादिवादं
प्रत्यस्य सेधरसारयमत व्यरस्थाप्यते, सदृशपरिणतिरूप सामान्यमत्र मते शब्दार्थ, पृथक् सर्वं पद वाक्यम्,
सङ्ग्रहदेशो द्रव्यार्थनयो द्रव्यमपि गुणसद्भावलक्षणमिति निरूपितम्, विट्त्रिनियमभङ्गेन प्रकृतिपुरुषयो परस्पर-
त्मतोऽनापत्तौ कर्मफलसम्बन्धो न स्यात्, ईश्वरत्वमपि प्रत्यक्षपुरुषवर्मकृतमेव सर्वप्राणिनाम्, एतन्नात्मनैवात्मन
कार्यकारणत्वात् सन्मरुमेकश्च सर्वमिति कर्मसादो द्रव्यक्रिययोश्च द्रव्येणैव द्रव्य क्रियत इत्येव प्रधानोपसर्जन-
भाव, द्रव्यमेव शब्दार्थ, पृथक् सर्वं पद वाक्यार्थ, सङ्ग्रहैकदेशो द्रव्याय, द्रव्यतीति कर्त्तृसाधनो द्रव्यशब्द, इति
व्यरस्थापितम्, उपपन्नयमभङ्गेन द्रव्यक्रिययो प्रधानोपसर्जनभावेऽक्रियात्वादमावापत्तिरिति द्रव्यभावो प्रधानावेव
तत्त्वमिति वैयाकरणमत व्यरस्थापितम्, तथा शब्दार्थोऽपि द्रव्यक्रिये, आत्मातशब्दो वाक्य, नैगमदेशो द्रव्यार्थ,
कर्त्तृसाधनाविनाभाविसाधनो द्रव्यशब्दो द्रव्यक्रियात्मक्य इति प्रतिपादितम्, विधिनियमविधिभङ्गेन च
द्रव्यक्रिययो परस्परानपेक्षतातये उत्पत्तिस्थितिनिनाशानामनुपपत्त्येतत्पद्यादिशून्यस्य समुपपन्नभावापत्ते स्त.

पुनस्तथा जातिव्यवस्थायामरु तत्त्वमिति वैशेषिकमतं व्यग्रम्याप्यते, जाति शब्दार्थ, अन्यत्र पद वाक्यार्थ, नैगमैक-
देशो द्रव्यार्थ, द्रव्यसामान्यविशेषसम्बन्धाद्रव्यमिति निरूपितम् । तत्र तृतीयभङ्गे मूलकृता परिगृहीतानि
परेषां घनानि—

‘अस्तिर्भन्तीतर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपस्तीति गम्यतेऽर्थसद्भागात्, यथा वृक्ष इति, अस्तीति
गम्यते’ (महामा० अ० २ पा० ३ सू० १)

‘अजामेका लोहितशुक्लवृष्णां बह्वी प्रजा सजमानां सम्पदा । अजो शेको जुगमाणोऽनुशेते जहात्येनां
मुक्तमोगामजोऽप ॥’ (श्वेता० अ० ४ श्लो० ५)

‘सुबन्ध दुःखश्चातुषष्टिः परेणाय मेरते तत्र तत्र । विशति योति व्यतिरेकेणञ्च अजस्तु जाया
मत्ति सत्यशुद्ध ॥’ (सुक्तिरीपिशाचं पूर्वधर्मात्रसाम्यपाथे दृश्यते ।)

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोज्य पिप्पले भ्वाद्दरपनञ्जनयोऽभि-
चारशीति ॥’ (मुण्डको० उ० १-१)

‘णि-उपजो सन्नलङ्घु’ ( )

‘अद्वो जन्तुरानीशोऽपमात्मन सुखदुःखयो । इक्षुरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वमेव वा’ (म० मा०
वन० अ० ३० श्लो० २८)

‘एकते वशी निष्किमणा बहूनामेकं वीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं
शाश्वतं नेतरेषाम् ॥’ (श्वे० ६-२०)

‘दुर्मिहा पण्यरणा पण्यता, जीरपण्यरणा अजीवपण्यरणा च’ (पण्यन० सू० १)

‘निमिदं लोएति पबुच्चइ गोयमा । जीवा चेव अजीवा चेव, एव खणप्यमा जात ईसीपम्भारा सम-
मान्त्पिदि’ (स्या० २ उ० ४)

चतुर्थारे

‘पृथिवीधानौ किं सत्यं ? मित्रह्य, विकल्पे किं सत्यं ? ज्ञान, ज्ञाने किं सत्यं ? ओम्, तदेतद्भ्रमः
( )

‘जे ण्गणामे से बहुणामे’ (जा० १ शु० ३ अ० ४ उ०, सू० १२४)

पञ्चमारे

‘न हीह यश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यस्तिष्ठने वर्द्धते वा यादनेन वर्द्धितव्यमपामेन वा शुभ्यते
(महामा० अ० ४ पा० १ सू० ३)

‘प्रशतिर एव प्रसव्य प्रयोक्त य, प्रसवपरीर प्रश्रुति’ (महामा० अ० १ पा० १ सू० २)

‘अस्तिर्भन्तीतर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपस्तीति’ (महामा० अ० २ पा० ३ सू० १)

‘न बर्मणि च०’ (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ९६)

‘अविष अविषे परिणमति’ (भा० श० १ उ० ३ सू० ३३)

पद्यारे

‘इमाण भन्ते !’ इत्यादि यावत् ‘सठाणज्जेहिं’ (जी० ३-१-७८) इति ।

न्यायागमानुसारिणी व्याख्यायां तु व्याख्याकृद्भिः प्रमाणवचनानि बहुन्युपन्यस्तानि, तानि चैतद्व्य-
पर्यवेक्षणाय प्रवृत्तास्तरविदो निभालयन्त्येवेति नात्र पृथक् तान्युद्धृतानि ।

तदेवमन्तर्यभीकृतप्रचुरार्थरत्नाकरो नयचक्रशास्त्रमहोदयः विकस्वरप्रतिभाप्रवहणशालिनां कोविदमनसि-
कानामपि दुरग्राहकः कः कः वा पोतकत्वा मे मनीषाः, तथापि जैनजगदिनमणीनामाचार्यश्रीमद्विजयकमल-
सूरीश्वराणामस्मद्गुरुवराणां परमकृपारसमरलम्ब्यैतैतावदेतच्छास्त्रपरिशोधनकर्मनिष्ठितं मया, अत एव बहुल-
प्रयत्नसाध्यैऽस्मिन् संशोधनकर्मणि समुचिताऽऽदर्शप्रत्यभावेन आपदयककार्यान्तरव्यासङ्गेन सुप्रचीनदर्शनान्तरीय-
प्रयागमेन अस्मन्मतिमान्धेन सीमकाक्षरसयोजकदोषेण सयोजिताक्षरविलोकेन दृष्टिदोषेण चावस्थिता
अशुद्धी गुणैकपक्षपातिनो विद्वद्वरेण्या परित्यज्य सारतरास्त्रादनेन सुहिता भवन्तिवत्याशास्यते येन भाण्डगारेषु
प्रच्छन्नस्यास्य नयचक्रशास्त्रस्य वहिः प्रकाशनश्रमो मदीयः सफलः भवेदिति निवेद्यते—

विजयलब्धिसूरिणा

पूर्वा केम्प १०-१-१९५१

द्वादशारनवचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

[द्वितीयो विभागः]

विषयः	पृ०	पं०	विषयः
रूपमद्रलकारिका	३०५	२	तस्य समनेनम्
रूपनिर्देशनम्	"	३	पुराणवैद्यगत्यानेष्वारणम्
रूपनिर्देशनम्	"	४	विनिर्ज्ञावस्थाया अपि सर्वगतप्रमत्तनम्
रूपनिर्देशनम्	"	५	इतरावस्थानामपि सर्वगततात्तवेन पुराणवैद्यगत्या
रूपनिर्देशनम्	"	६	नायोग इति वर्णनम्
रूपनिर्देशनम्	३०६	७	चक्षुः समीकारणम्,
रूपनिर्देशनम्	"	८	अलक्षणताद्विनिर्ज्ञावस्थाया अभावापत्तनम्,
रूपनिर्देशनम्	"	९	लक्षणव्यवधारणम्,
रूपनिर्देशनम्	"	१०	विनिर्ज्ञावस्थाया उद्भावबोधि
रूपनिर्देशनम्	"	११	अवस्थानामपि पुराणवैद्यगत्या
रूपनिर्देशनम्	"	१२	विनिर्ज्ञावस्थानामपि पुराणवैद्यगत्या
रूपनिर्देशनम्	"	१३	भार इति शङ्कनम्,
रूपनिर्देशनम्	"	१४	अत्राणमेतद् व्यपदेशिहारः
रूपनिर्देशनम्	"	१५	विनिर्ज्ञावस्थानामपि पुराणवैद्यगत्या
रूपनिर्देशनम्	३०७	१६	पुराणस्य मेवत्वबोधि
रूपनिर्देशनम्	"	१७	प्रतिनामज्ञानवधारणमेत्यानु
रूपनिर्देशनम्	"	१८	तद्व्यापणनम्
रूपनिर्देशनम्	"	१९	दृष्टान्तोद्घटनम्
रूपनिर्देशनम्	३०८	२०	अभीष्टवैपरीत्यापत्तनम्
रूपनिर्देशनम्	"	२१	अत्र दृष्टान्त
रूपनिर्देशनम्	"	२२	अवधारणमेतद् दोषान्न्यायिजनम्
रूपनिर्देशनम्	"	२३	विनिर्ज्ञावस्थाया स्वरूपनिर्देशनम्
रूपनिर्देशनम्	"	२४	सा लक्षणमेव न तादृशमेव
रूपनिर्देशनम्	"	२५	इतरापि तथैव उद्घटनम्
रूपनिर्देशनम्	"	२६	तत्र व्यपदेशनम्,
रूपनिर्देशनम्	३०९	२७	एकसमानमप्यवधारणम्
रूपनिर्देशनम्	"	२८	एवमेवमात्रावधारणम्
रूपनिर्देशनम्	"	२९	पुराणस्य निर्विकल्पने व्यपदेशनम्
रूपनिर्देशनम्	"	३०	अवस्थाया समीकारणम्
रूपनिर्देशनम्	"	३१	पल्लव इत्यभिप्रायम्
रूपनिर्देशनम्	"	३२	यानुरवस्थाविगनादुद्घटनम्
रूपनिर्देशनम्	"	३३	सर्वगततात्तवेन पुराणवैद्यगत्या

ब्राह्मशास्त्रनयचक्रम्

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
विषयः	३१५	१	ताम्राब्जात्पुष्पयोर्वैपरीत्यापादनम्	३२१	७
विषयः	"	५	तथा व्यवस्थाविशेषप्रकरणम्	"	१०
विषयः	"	९	व्यवस्थायां पुष्पावस्थयोः रूपद्वयव्यवस्थाङ्गीकारः	"	१३
विषयः	"	१३	भुषणमन्त्राः	"	१६
विषयः	"	१६	तस्या प्रतिविधानम्	"	१९
विषयः	"	१७	पुष्पातिदेशात्यागोक्तिः	"	२१
विषयः	"	१	मन्त्राणां भेदादितिप्रदर्शनम्	"	२२
विषयः	"	३	पुष्पगानावापादनम्	"	२३
विषयः	"	१०	तस्याख्या	"	२४
विषयः	"	१३	तत्र दृष्टान्तीकरणम्	"	२५
विषयः	"	१३	अभेदेऽवधारणभेदाभावाकथनम्	"	२६
विषयः	"	१५	भेदेऽवधारणाभिनिवेशे दोषप्रदर्शनम्	"	२७
विषयः	३१७	५	अन्यविशेषकावकावप्रतिष्ठा पुष्पस्येत्यापादनम्	३२८	१
विषयः	"	१०	अन्यविशेषकप्रतिष्ठित्वं यावर्गनम्	"	२
विषयः	"	११	अन्यविशेषकप्रतिष्ठित्वं व्यावर्गनम्	"	३
विषयः	"	१३	पुष्पाभ्यासप्रतिष्ठित्वं पुष्पस्येति प्रसङ्गनम्	"	४
विषयः	"	१५	इत्येऽवधारणप्रतिष्ठित्वं	"	५
विषयः	"	१६	पुष्पस्येतिप्रतिष्ठित्वं	"	६
विषयः	३१८	२	पुष्पाभ्यासप्रतिष्ठित्वं	३२९	२
विषयः	"	५	अन्यविशेषकप्रतिष्ठित्वं	"	३
विषयः	"	७	तस्य स्वदुष्टित्वं पञ्चान्यत्वमिति कथनम्	"	४
विषयः	"	१३	परस्परव्यतिरेकत्वसाधने हेतुः	"	५
विषयः	"	१६	प्रकारान्तरं साध्यहेतुव्यावर्गनम्	"	६
विषयः	"	१७	हेतुमिद्विधारणम्	"	७
विषयः	३१९	२	पुष्पाभ्यासप्रतिष्ठित्वं नान्यत्वमिति कथनम्	"	८
विषयः	"	३	तत्र हेतुकरणम्	३३०	१
विषयः	"	६	हेतुव्यवस्थाङ्गीकरणम्	"	२
विषयः	"	१०	पुष्पाभ्यासप्रतिष्ठित्वं	"	३
विषयः	"	१७	अन्यविशेषकप्रतिष्ठित्वं	"	४
विषयः	"	२०	कारे पुष्पभेद इत्यभिधानम्	"	५
विषयः	३२०	७	प्रत्यक्षं पुष्पावस्थाप्रतिष्ठित्वं	"	६
विषयः	"	११	विनिर्वाहस्यापा पुष्पावस्थाङ्गीकारे दोषप्रदर्शनम्	"	७
विषयः	"	१५	तस्यैव व्यावर्गनम्	"	८
विषयः	"	२०	नेपावस्थाव्यतिरेकनम्	"	९
विषयः	"	२३	पुष्पाभ्यासप्रतिष्ठित्वं स्वन्मतेनैवेति कथनम्	३३१	३
विषयः	३२१	२	हेतुप्रमाणव्यावर्गनम्	"	४
विषयः	"	७	तस्या कर्तव्येति पुष्पाभ्यास इति प्रवेति कथनम्	"	५
विषयः	"	९	एतस्यैव भावनम्	"	६

विषय	पृ०	पं०	विषय
तद्विष्टस्य सर्वस्य मन्त्रीत्याप्यभाज इत्याद्यानम्	३२७	३	शेयास्तत्त्वहेतोरसिद्धत्वाभिरसनम्
भवनद्वैविध्यप्रदर्शनम्	"	७	तत्र साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तसमर्थनम्
पुरपत्य आपत्तिभवनभाववर्णनम्	"	९	प्रकारान्तरेण तत्साधनप्रदर्शनम्
भेदत्वेन परिणामित्वेनेति विशेषणप्रयोजनकथनम्	"	११	ज्ञानं न ज्ञेयमिति निरस्य ज्ञेयमेव न ज्ञातेति
अभेदरादिशब्दस्य बहुव्रीहिसम्भववर्णनम्	"	१४	निरसनम्
तत्पुरपत्यासम्भववर्णनम्	"	१५	तद्व्याख्यानम्
सर्वत्वानुपपत्तिवर्णनम्	३२८	६	अत्राप्यनुमानप्रदर्शनम्
तद्व्याख्यानम्	"	९	पूर्वग्रन्थातिदेशनम्
शुक्रशोणितदृष्टान्त	"	१०	भोक्तृभोग्ययोर्युगपत् परस्परपक्षसत्ताकत्वसाधनम्
तत्र सूत्रसम्प्रतिप्रदर्शनम्	"	११	तत्र हेतुसमीकरणम्
दार्ष्टान्तिक निगमस्य पुरपत्यासर्वत्वापदानम्	"	१५	सम्बन्धिभ्रात्रादिदृष्टान्तोपवर्णनम्
तद्व्युत्पत्तिसर्ववैधर्म्यप्रत्यक्षविरोधोद्भावनम्	"	२०	सन्निधेरापत्तिभवननिरूपणम्
तद्व्याख्या	३२९	४	तत्त्वैवानुप्यान्यानम्
अनुमानादिविरोधोद्भावनम्	"	५	तत्त्वानुमानस्य साधनम्
प्रतिज्ञादोषप्रकाशनम्	"	९	आपत्तिभवनस्य तदभिन्नसन्निधिभवनभावोऽनुपपन्न
हेतुदोषाविष्करणम्	"	११	मिति प्रदर्श्य स्वातिरिक्तद्वितीयवस्त्वभावेऽप्य
पूर्वोत्तराद्यपेक्षया हेतुभासप्रकाशनम्	"	१२	नुपपन्नमिति वर्णनम्
वृक्षादेर्दृष्टान्ततामसजनम्	"	१३	तद्योद्भावनम्
उक्तदोषाणां नियत्यादिनादेऽतिवेशनम्	३३०	५	अनुमानाविष्करणम्
अतिवेशनोपायप्रदर्शनम्	"	९	दृष्टा तदार्ष्टान्तिकसमीकरणम्
पुरपादिगतिमि संख्यस्य विसर्वादाभिसर्वाद्स्थान	"	१७	वैक्रमेव जगद्हेतुस्त्वस्य दूषणम्
प्रदर्शनम्	"	१७	अनेकार्थककारणत्वपाराध्ययो साधनम्
सर्वाद्स्थानप्रकाशनम्	३३१	१	दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्हेतुसङ्गमनम्
विमर्शाद्स्थानयावर्णनम्	"	६	पाराध्यसंघटनम्
सन्निध्यापत्तिभवनद्वयार्था भवनत्वेनि प्रदर्शनम्	३३१	८	पुरपाद्येताप्रकाशनम्
आपत्तिभवनप्राप्त्यभूत सन्निधिभवनमिति वर्णनम्	"	१४	अविनाभावप्रकाशनम्
तद्व्याख्या	"	१५	रूपादीनां सन्निधिभवनविलक्षणतालक्षणम्
सन्निधिभवनस्यास्यतत्रभवनत्रे व्याकरणविरोध	"	१८	प्रधानपूर्याया
प्रकाशनम्	"	१८	ग्रहते स्वरूपप्रयोजनाख्यातम् ।
सन्निधिभवनस्य व्याकरणसम्मतत्वोक्ति	३३२	२	वैषम्यावस्थायो तत्परिणामवर्णनम् ।
सन्निधिभवनमेवापत्तीभवतीति निरूपणम्	"	१०	प्रधानादिमूर्तेया सुखाद्यात्मकत्वसाधनम् ।
तद्व्याख्या	"	१२	तत्र हेतुप्रदर्शनम्
तत्र हेतुप्रदर्शनम्	"	१४	दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो साध्यहेतुप्रदर्शनम्
तत्र निदर्शनम्	"	१६	पक्षे हेतुसाधनम्
सन्निहितभवनसाधनम्	३३३	४	समाससंज्ञाजेन हेत्वर्थाभिधानम्
भोग्यद्वितीयतायां तसिद्धिरिति साधनम्	"	५	सुखान्तिमयकारणरूपत्वेन सुखादिमयत्वसाधनम्
अतो न्यूनताधिकमात्रासम्भववर्णनम्	"	८	हेतोरुपनयनिगमनप्रदर्शनम्
भोक्तृभोग्ययो परस्परपक्षसत्ताकत्वसाधनम्	"	१३	आदिपदप्राप्त्यप्रदर्शनम्
भोग्यस्य श्रेयसासमर्थनम्	"	१८	

विषय	पृ०	पं०	विषय	पृ०	पं०
प्रतिज्ञाकरणे प्रयोजनाभिधानम्	३४१	१	सत्त्वं न प्रकाशते, अप्रवृत्तत्वात्ति साधनम्,	३४७	१४
अविपरिकारवद्वतुचनम्	"	३	तत्र दृष्टा तद्वयम्,	"	१५
चन्दनफलदृष्टान्ताभिधानम्	"	५	अपरदृष्टा तद्वयम्	"	१७
निगमनम्	"	७	होतारमिन्द्रासङ्गनम्	३४८	४
उच्चा उरनिषद्धारशेषवसनम्	"	१०	तत्रिरसनम्	"	५
अज्ञानकामिनि श्रुतप्राप्त्यावनम्	"	१५	आरम्भगदान्धुपतमेन सदाऽप्रकाशत्वे प्रकाशात्	"	११
द्वितीयप्रमाणशरयोपशतम्	३४२	११	फलं न भवेद्वेति अप्रवृत्तिवमेवेत्यभिधानम्	"	११
हा सुनैति वाक्यपारगणनम्	"	१३	असत्कार्येणावधानोपन्यास	"	१३
अज्ञानवर्गागनात्म	३४३	७	वृत्तिप्रवृत्त्या पद्यावतामिधानम्	३४५	२
गद्गदकावैक्यरगनामावप्रदर्शनम्,	"	९	प्रवृत्तिवृत्ति प्रवृत्तिरिति दाहनम्,	"	५
गद्गदोपपत्तेरानैक्यरगण स्वार्थमवारिरोधा	"	१३	तत्त्वैव समधनम्	"	१७
नियमिधानम्	"	१४	रन्मोऽपरिममात्तरूपतावणनम्	"	१३
हाद्वैकगुणाकाश्यामरूपिमत्तवाधनम्	"	१५	सत्त्वात् प्रतिबन्धत्वादिति हेतुति	"	१५
प्रत्यक्षप्रकाशनम्	"	१६	स्वयमलक्ष्यसामर्थ्यान्वयानुमाहकत्ववणनम्	"	१७
अमर्तुनिर्गन्धवणनम्	"	१७	अनयोर्नतरेतरानुमाहकत्वमिति निरूपणम्	"	१९
हाद्वय प्रैगुणशङ्कनम्	३४४	३	उत्पात्तसहायकशक्तिरादिति हेतुममधनम्	३५०	३
अप्रिगुणमुक्तौ प्रवृत्तमात्रापादनम्	"	३	वाताहतनीद्वयमिति दृष्टा तदणनम्	"	५
अकृष्ट भूतत्ववणनम्	"	७	उत्पात्तविशेषणसाधक्यम्	"	५
तत्त्व प्रवृत्तमात्र हेतुप्रदर्शनम्	"	१२	मलानिबिडारादृष्टात्	"	५
पुनरदृष्टम्	"	१५	असम्पूर्णशक्तिवापादनम्	"	५
हेतुतां भुवे स्वमिचार प्रदर्श्य निगकरणम्	"	१६	सत्त्वस्य कारणं यदपि स्वत एव स्वरूपं यत्तिरिति	"	११
हृत्प्राप्तिं निगुणशरपादनम्	३४५	२	वणनम्	"	११
मुक्ताद्वयवृत्तिमात्र दृष्टावतिकरणम्	"	५	तत्त्वान्धानम्	"	११
उच्चावतनम्	"	८	असद्वरणरादिभ्यो नान्यथो दत्तिरित्यभि	"	११
अपन्ना गुणानां प्रवृत्तिमत्तवापादनम्	"	१३	धानम्	"	११
अमुक्तुर्गणनम्	"	१७	उपादानमहणादिहेतुक्तिः	३५१	३
स्वतिरिक्तवाप्तिकान्ताम्	३४६	२	प्राणिगमनादास्वत एव प्रवृत्तिरिति निरूपणम्	"	११
गुणमनुपपत्त्यैव प्रवृत्तिमात्रं न प्रत्येक गुणानामिति	"	७	पुनरापि दृष्टान्त	"	११
दाहनम्,	"	७	पुनोत्पन्नाना उत्तरावस्थाया निशिहत्वेन रत्नस	"	११
तत्त्वान्धानम्	"	१३	एव विदोष इत्याशङ्कनम्	"	११
अनवधानैककारणमप्य ॥ प्रतिपादितोऽमीनि	"	१५	तत्त्ववणनम्	"	११
विशानमात्र इति वणनम्	"	१५	हीरद्विपारणामकालदृष्टान	३५२	३
मैत्रकारणमप्ये कालेनिकमित्यभिधानम्	"	१६	सोऽपि विज्ञो न परत इति समाधानम्	"	११
तत्त्वैव निर्दिष्टवणनम्	"	२०	प्रकाशमैव प्रवृत्तिरित्यभिधानम्	"	११
अविमर्शनेकपदरागेन्दै प्रवृत्त्यादीत्ययैव का	"	२०	विषये दृष्टान्त्यावनम्	"	११
प्यारोपेन्द्रानम्	३४७	२	तत्त्वं पुन साधनम्	"	११
हृत्पदपत्तेर दृष्टान	"	७	प्रवृत्तिरेव प्रकाश इति साधनम्	"	११
अवेकमैककारण्यगत दृष्टान्त	"	८	प्रवाधप्रवचकयोर्भेदव्याप्यत्वमित्यादाहृत समा	"	११
प्रकाशद्वयदाना मिश्रानक्ये दोषोक्तवणनम्	"	११	धानम्	"	११

विषय	पृ०	पं०	विषय	पृ०
प्रवचनप्रवचनमेदसाधनम्	३५३	१	तदर्थन्यायनम्	३
तदन्तर्गतं प्रवृत्तत्वाद्देवादिद्विरित्यभिधानम्	"	३	एकैकमेतानेकाकारं भवतीति त्रैगुण्यवैयर्थ्यवर्णनम्	३
सन्निधिमार्गम् पूर्ववदप्रवचनादिनि हेत्यभिधानम्	"	५	पुरतो न कारण कारणादन्यत्वेन पुरपस्य सिद्धेरित्या	
रत्नमोऽपि चिन्ति स्वरूपाभिधानम्	"	६	ह्याया समाधि	
सत्त्वमेव प्रवृत्तकमित्यभिधानम्	"	७	पुरपसाधनमात्यन्तारिकोपन्यास	
तथा व्यापारणादिनि हेतुप्रदर्शनम्	"	१०	अचेतास्य कारणत्वे तत्संकरात्मेन न्याय्यमित्यापा	
पक्षधर्मवैपरीत्यापादनम्	"	११	द्वयम्	१
सत्त्वाप्रकाशिते प्रवृत्तमात्रापादनम्	"	१४	तत्रागमप्रमाणाभिधानम्,	
रत्नलोऽपि प्रवृत्तसत्त्वमेवेति प्रदर्शनम्	"	१६	प्रकाशस्यात्मा प्रवृत्तिरेवेत्यभिधानम्,	
रत्न प्रकाशनियमाभ्यामनभिष्यक्तयोः सत्त्वत			सुखदुःखादीनामनन्यतासाधनम्	
ममो तथाभिन्यक्ति करमित्याख्यायम्	३५४	१	हेतुर्न्याय्यपादनम्,	
पक्षप्रवचनद्वष्टान्तविषयवापादनम्	"	३	अनन्यदेवेत्यनुधारणेन विपक्षाभावाच्चनमिति निर	
तत्र प्रकाशेन प्रवृत्तसत्त्वमिति साधनाभिधानम्	"	४	पणम्	
पक्षप्रवचनस्यारणम्	"	५	पुरपस्यावचनायानात्मरूपे सतीति त्रिदोषमिति	
सत्त्वरत्नसोऽरतिनि ज्ञानापादनम्	"	१०	अथनम्	
पक्षप्रवचनसत्त्वोभयोः नास्तीति रूपणम्	"	१५	हेतोरन्यभिचारित्यनिरूपणम्	
सत्त्व न प्रवृत्तिरपमित्यासाधनम्	"	१६	मोहस्य विपक्षः सत्त्वसाधि	
रत्न व्यापृत्यसत्त्वतामिन एव प्रवृत्तत्वादिनि			अवरणाद्या मरुत्वात्पुच्छैव मोहस्यान्यत्वेतिद्धे	
समाधि	३५५	२	कुनस्तत्रितृप्तिरिति शङ्कनम्,	
अन्यथाऽप्रकाशकत्वोक्ति	"	७	तस्य विधिप्रधानपञ्चुदासात्मकताभिधानम्,	
प्रकाशप्रवृत्तयोरेतेन प्रतिपादनम्	"	११	नजोऽयद्वयनिरूपणम्,	
प्रधान प्रवृत्तिमात्रमेवेति रूपणम्	"	१६	हेतोः पर्युदासो निरक्षित इत्यारथानम्,	
प्रवृत्त्यापत्तिरनिरूप्यत्वे हेतुकि	"	१८	तत्र व्याकरणसिद्धद्वष्टान्तप्रदर्शनम्	
पक्षधर्मचक्रकारत्वेन प्रदर्शनम्	"	१९	निगमनम्,	
गुणादपि सत्त्वतात्त्वोक्ति	३५६	१	द्वष्टान्तवैयर्थ्याशङ्का	
अक्षयत्वात् प्रधानाभाववर्णनम्	"	२	तद्याख्यायम्	
अनुधारणमेत्यानुचितत्वरूपधनम्	"	५	वैयर्थ्यतुल्यताप्रवृत्तपणम्	
प्रधानस्य त्रिगुणत्रादिवर्णनानुपपत्तिप्रकाशनम्	"	९	अवरणाद्या मरुत्वे हेतोरसिद्धताशङ्कनम्	
प्रधानस्याभावाभापनम्	"	११	अवरणाद्यात्मकरत्नयोरेनन्यत्वादिनि निराकरण	
अक्षयत्वात्त्वान्तरात्परत्वादिनि हेतु	"	१२	णम्	
व्यतिरेकस्यासिद्धदर्शनम्	३५७	२	तत्र द्वष्टान्तप्रदर्शनम्	
प्रधानस्य सर्वगतत्वाभावापादनम्	"	४	उभयामरुत्वे हेत्यभिधानम्	
गुणानां परस्परान्तरकत्वोक्ति	"	७	विपक्षाभावरूपधनम्,	
सत्त्वस्य निरूप्यत्वे दोषवर्णनम्	"	१०	अक्षयमात्रादिनापि तयोरेनन्यत्वेनमित्युक्ति	
प्रधानातिदेशानां चित्यापादनम्	"	११	अक्षयमात्रस्य निश्चय प्रदर्शनम्	
प्रधानस्थानस्थितैकवचनप्रतिष्ठावापादनम्	"	१२	विद्वद्भयोरन्यत्वेन लोकप्रतिद्विद्विरोधशङ्कनम्	
प्रधानस्यैकान्यतराभिधानम्	३५८	७	तत्रानुमानप्रदर्शनम्	
प्रधानस्याप्रधानत्वापादनम्	"	३		
अनेके रूपकल्पनार्थेऽप्यभिधानम्				

विषया	पृ०	पं०	विषया	पृ०	पं०
यदि सप्तमन्तरं तत्र यत्नं कर्हि ते दोषाऽऽप्तं			तथानियतत्वहेतुसमर्थनम्	३६८	१३
निर्युक्त्यभिधानम्	३६२	२४	नैलम्भनपापान्नसिधयस्यविषयामकत्वसङ्का	"	१७
तत्र पूर्वप्रवृत्तान्तकरणम्	३६३	१	तदात्मन एव तथानियतत्वादिति समाधानम्	"	१८
तथापि सर्वान् यन्निष्ठमवेति प्ररूपणम्	"	५	नियमप्रकाशविधानम्	३६९	४
तत्त्ववोपपादनम्	"	८	तथाप्रकारेणैव नियमस्य विधिरिति प्ररूपणम्	"	११
तथापि कृत्वा नमुपगममाशङ्क्य दोषमभिधत्ते	"	११	तत्र दृष्टान्तनिर्देशनम्	"	१२
रूपरूपवत्समुद्रयवाद्यप्रसन्ननम्	"	१४	ततो नियमस्य सत्त्वरौपीनत्वनिरूपणम्	"	१६
क्रममाविश्वगपरम्परावाद्भूतन्यादावादानम्	"	१५	सत्त्वस्य नियामकत्वात्तत्रैवैपरीक्षप्रसङ्ग इत्या		
रूपरमादीनामन्यनन्यवादिपक्षाभासः			रूपानम्	"	१८
इत्याख्यानम्	३६४	२	सत्त्वस्य नियामकत्वद्विबर्णम्	"	२०
तत्त्वैव प्रतीकरणम्	"	३	तदुक्तदृष्टान्तवैपरीत्योपपादनम्	३७०	५
प्रकाशविषयमस्यान्यन्यवताप्रसाधनम्	"	८	लोकवुपसहरणम्	"	८
नियमलक्षणप्रकाशनम्	"	१२	प्रकाशनियमयोरपत्तिरिक्तयोक्ति	"	१२
नियमलक्षणैव प्रकाशनियमयोर्भेदनिरोधलोचि	"	१५	दृष्टान्तविषयनम्	"	१७
भेदे दोषाविष्करणम्	"	१८	एककार्यकारित्वाभिप्रेतगुणानां भेदाभावयणनम्	"	२०
साधप्रकाशयोरमावापादनम्	"	२२	वृत्तिभेदाद्दोषावाहकम्	"	२१
तथाऽनियतत्वहेतुसादानम्	"	२३	नियमस्य तमोरूपवत् प्रकाशान्तरमिति निरूपणम्	३७१	१
तत्र दृष्टान्तः	३६५	३	प्रकाशनियमयोर्भेदस्यान्तरित्वत्वाभावप्ररूपणम्	"	५
स्वमात्र एव सप्तमस्य प्रकाशात्मकत्वाङ्गनम्	"	६	तयोरसमापत्तिरपीत्यभिधानम्	"	६
तत्रमन्त्रादिपञ्चव्यवसायप्रतीक्षणम्	"	१५	प्राप्तुपसगद्योसो विरोधोऽनुग्रहमन्वाद्य इत्याशङ्क्य		
अत्र एव नियमनियामकभेद इत्याख्यानम्	"	१७	पूर्वोक्तसमाधिस्तारणम्	"	८
अनियतत्वे प्रकाशालाभवापादनम्	३६६	१	प्रधानस्य त्रिगुणव्यापकत्वं पुरुषप्रत्येमातिविशति	"	१३
नियमन एव च सत्कार्यवाद्भूतमत्र इति निरूपणम्	"	३	तज्जावणनम्	३७२	१
साधप्रप्रकाशनम्	"	५	अत्र विरोधप्रवेशनम्	"	५
तत्र इदंजावनम्	"	८	सोदहस्य मुक्तादनन्यत्वसाधनम्	"	६
आधिक्येन यत्न एव नियमप्रकाश इति साङ्गनम्	"	१२	एककारणपूर्वकत्वासिद्धिरित्यभिधानम्	"	११
आधिक्येन यत्नं ततोऽनुग्रह इति ज्ञप्तिनम्	"	१५	एकपाधेनानन्यत्वे सामान्यविशेषभावप्रसङ्ग इत्य		
तत्रतोऽपि व्यग्रो न नियामकानिमिति समाधि	३६७	३	भिधानम्	"	१
तत्र नियमन प्रकाशापलान्तीकरणम्	"	४	अपि तु मुक्तादहमपत्त एवान्तरान्नित्यभिधानम्	"	२
तत्त्वैव समर्थनम्	"	५	पूर्वमन्यादप्रविशोपपन्ननम्	३७३	
अनियतत्वनियामकमित्यत्र वृत्तप्रतीतिदेशनम्	"	९	सत्त्वेन तमसा च भावना प्रकाशतिदेश	"	५
प्रकाशनियमयोरितरेतरानुग्रहविधायमाधक्यनम्	"	११	एकात्मककारणवृत्तकरवोपसहरणम्	"	११
तत्त्वकारणप्रकाशमात्र इत्यभिधानम्	"	१३	विषये तद्व्यवस्थेयवुपपत्तिप्रसङ्गनम्	"	१३
परीमाणानुसन्धितप्रवृत्तान्तरकत्वं सत्त्वत्वेति शङ्का	"	१५	भेदानां कार्यकारणवीत्यप्रदर्शनम्	"	२
अनिर्देशनं समाधत्तकरणम्	"	१७	अनेककर्मकत्वाकारणकल्पनाया असद्वादप्रति		
नियमस्य प्रकाशान्तरागपादनम्	३६८	४	ज्ञानम्	३७४	
तथा नियमत्वहेतुसादानम्	"	८	हेतुव्यवस्थावणनम्	"	
अन्यत्रान्तरोक्तपदवादाङ्गनम्	"	१०	दृष्टान्तप्रदर्शनम्	"	
दृष्टान्तस्य नियमप्रकाशभिधानम्	"	१२	उपनयानिधानम्	"	

विषय	पृ०	प०	विषय
सत्तादीनामितरेतरेपकारेण प्रवृत्तिरिति उद्देशम्			दृष्टांतव्यापणम्
वाच्यकथनम्	३७४	११	सत्तादीनां वारणत्वमित्यमेव युज्यते इत्याश-
निदशवाचयाभिधानम्	"	१६	इनम्
विकल्पोत्थापनम्	"	१७	तस्य परिस्फुट व्यावर्णनम्
तत्र प्रथमविकल्पाध्वनम्	"	१८	पुनमेवेत्यस्य गतिद्वयसम्भवप्रकाशनम्
द्वितीयविकल्पप्रदर्शनम्	३७५	३	एकात्मक कारणमनेकाकारविपरिवृत्तीति प्रथमम्
प्रथमविकल्पोऽनुपपत्त्यभिधानम्	"	५	प्रदर्शन निराकरणम्
द्वितीयविकल्पदूषणम्	"	१४	अनेकात्मक कारणमिति द्वितीयगतिप्रदर्शनम्
अप्रकाशाभ्यस्तवहेतोर्भ्याप्यानम्	"	१८	अत्र पक्षे दोषोपज्ञाप्यम्
प्रकाशकारकशेषोपपत्तेरिति हेतुवन्तराभिधानम्	"	२१	तस्य व्याकरणम्
अत्र हेतोर्नैकात्मिकत्वप्रदर्शनम्	३७६	७	अस्तकार्यत्वस्य प्रतिगुण प्रकाशाद्यो प्रागभूत
अनेकान्तफलसदृशप्रदर्शनम्	"	१३	हेतुनाऽऽपादनम्
विकल्परसनमातिरिक्तद्वन्द्वानुचितरूपनिरूपणम्	"	२०	बौद्धवदसत्कार्यत्वापादनम्,
विकल्पसमजातेरद्वयहरणम्	३७७	६	समाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्त्यहेतु व्यावर्णनम्
विषयोऽप्रकाशकत्वाभासप्रकाशनम्	"	७	द्वितीयक्षणघटदृष्टान्त
पृथिव्यादीनामव्यप्रकाशकारकाभावकथनम्	"	८	पुरषदृष्टान्त
अत्यन्तमतिरोभूतत्वहेतुकथनम्	"	१४	निरिच्छककार्याणामप्यसत्कार्यत्वसाधनम्
एकसोभयधर्मस्यानुपपत्तिरिच्छा	"	१६	अवयवगुणात्मसुखप्रवृत्त्यादिवदिति दृष्टान्तप्रयोजनम्
भित्तपेक्षयोपपन्नत्वमिति समाधि	"	१७	तदर्थस्य पुन स्फुटीकरणम्
रजस्तमसो पुरषस्य च विशेषाभ्युपगमेऽपि दोषा			विपक्षे दोषाभिधानम्
न्तरप्रकाशनम्	३७८	५	द्वितीयविकल्पनिराकरणोपसंहार
तद्व्याख्यायाम्	"	९	प्रकाशान्तरकयो रजस्तमसो प्रवृत्तिरिति पक्षोप-
रजस्तमसो सत्त्वपैलक्षण्याभाससाधनम्	"	१०	पनम्
भारतार्थवादप्रसङ्गनम्	"	१३	घटेनैव घट म्रियत इति दृष्टान्तोपयोजनम्,
ध्यवस्थावधनेन तत्स्फुटीकरणम्	"	१५	तद्व्याख्यानम्,
सत्त्वस्याप्रवृत्त्यानिवर्त्ययोर्दोषाभिधानम्	३७८	१५	करोते प्रकाशापेक्षकथनम्,
तस्यैव स्फुटीकरणम्	३७९	१	सामग्रीसापेक्ष्याभिधानम्
राजस्तमसो शब्दभावाय प्रवृत्तिं प्रत्यावर्तयतीति			अभिव्यञ्जनप्रकारोपदर्शनम्
पथनादमकार्यवादो विस्फुट इति प्रतिपादनम्	"	६	केवलमवस्थानामेव भवनमित्यस्य निरसनम्
तस्यैव प्रवृत्तिपथनम्	"	९	सत् एवं कार्यस्याभिप्यञ्जक साधनमिति कथनम्
नतरीतिवत्कार्यदृष्टान्त	"	१२	घटेनैव घट म्रियत इति दृष्टान्तवर्णनम्,
पैरोपि सत्कार्यवादतुल्यताभिधानम्	"	१६	दार्ष्टान्तिकसम्यक्त्वम्
तस्य भावना	"	१८	प्रकाशापेक्ष्यभूतत्वं प्रवृत्तिनियमयोरित्यभिधानम्
पुरादिप्रादुर्भाव घाट प्रसङ्ग इति वर्णनम्	३८०	७	पर्यायशब्दावस्थानेन तस्यैव भावनम्,
पैरोपि सत्कार्यादपि पापीपरजोति	"	११	अपृथग्भूततावतारिरूपणम्
तदुक्तमप्यारम्भवेदेतत् एव शब्दादे कार्यस्य			प्रकाशात्मनोरेव प्रकाश इति प्रदर्शनम्,
भ्रान्तिमाश्रयप्रसङ्गनम्	"	१५	प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेक्ये ध्वपदेशमनुसमर्चना
"दायाचार्य्याणां भूतादीनामपि अस्तम्यता	"	१९	तस्यैव दृष्टान्त व्याख्यानम्
साधनम्	"	१९	

द्वादशारनपचक्रम्

विषया	पृ०	पं०	विषया	पृ०	पं०
सत्त्वगुणमात्रा श्रवणामन्युपसारेषु प्रत्येक प्रका			अष्टधर्मसमवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकसंख्या		
नादेवाप्रत्यक्षमापादितमुपसहरति	३७	१	मिदृश्याशङ्कनम्	३९२	१६
सत्त्वगुणो मेदो वि नास्तीत्यभिधानम्	"	५	अस्तिदेहेदोपपादनम्	"	१७
सत्त्वगुणेन सत्त्वेन सत्त्वगुणस्य सत्त्वे प्रकाश्यते इति			साधनान्तराणामभिधानम्	३९३	३
प्रथमविरह्यनदानम्,	"	१४	साधनप्रयोगादिगुपदर्शनम्	"	१२
अनुन आसीयो भार एव परिणाम इति सम्य			अयत्नसाधनहेतुना साधनाभासत्वाभिधानम्	"	१७
नम्,	"	१६	सर्वेपदोपहितहेतुपदशनम्	"	२१
सत्त्वगुणान्नदानम्,	"	१७	अप्रतिदसाप्यधर्मसमवयवोपाभिधानम्	३९४	२
सत्त्वगुणस्य सत्त्वमिति निश्चिन्त्येन प्रयोगानामि			विषयज्ञानानुचिदोक्ति	"	३
धानम्	"	१९	सपञ्चामतोक्ति	"	४
गुणहेतुत्वोपपन्नम्	"	२१	विस्तृताभिधानम्	"	६
इत्यन्तरेण सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते इति द्वितीयादि			अनुमाननिराकृतपक्षत्वाभिधानम्	"	८
रिक्तत्वा	३८८	३	लघुत्वाद्विहेतोरनवधारणत्वे दोषोक्तान्नम्	"	१६
तम सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते इति तृतीयादि			तद्व्यस्तुटीकरणम्	३९५	१
कः	"	१४	अवधारणरूपत्वे दोषोक्तान्नम्	"	५
चतुर्थविरह्यनदानम्,	"	१६	स्वमते दृक्ताल्लघुत्वादेरस्ति हेतुत्वे मायाप्रमाणो		
पञ्चमविरह्यनदानम्,	"	१७	दृष्टनम्	"	१
षष्ठविरह्यनदानम्,	"	१८	अल्लघुत्वे दोषदानम्	"	१४
सप्तमविरह्यनदानम्	"	१९	तद्व्याख्यानम्	"	१६
अष्टमविरह्यनदानम्,	३८९	१	प्रतिपक्षसाङ्कनम्	"	१७
नवमविरह्यनदानम्	"	२	अविषयगुणत्वात् पवनानिनायतावगणनम्	३९६	२
दशमविरह्यनदानम्	"	३	प्रतिपक्षयुक्ततापि पवनप्रतिपक्षम्	"	४
अत्रापि नवविरह्यनदानम्	"	८	अल्लघुत्वे दोषपणनम्	"	९
एकादशमविरह्यनदानम्	"	१४	तद्व्याख्यानम्	"	१२
द्व्यध्वनुरीकरणम्	"	२०	प्रत्यक्षविरोधासाङ्कनम्	"	१३
द्व्यध्वनुरीकरणम्	३९०	१	व्यवहारादिरोधाभावसमपणनम्	"	१५
त्रयोविंशत्यध्वनुरीकरणम्	"	३	व्यावहारिकलघुत्वगुणत्वयोरनवस्थितारोक्ति	"	१९
अनुमानेन साधारणतामैक्यमाधनम्	"	९	तद्व्याख्यानम्	३९७	१
पञ्चावगणनम्	"	१०	लघुत्वगुणत्वयोरप्रतीक्षत्वे सम न दोष इत्याशङ्का	"	६
हेतुव्यवधानम्	"	१३	तद्व्याख्यानम्	"	९
अष्टधर्मसमवस्थानमिदं गृह्यमाभिधानम्	"	१६	व्यवहारत आध्वनिकलघुत्वगुणत्वे न युज्येते		
दशमविरह्यनदानम्	३९१	१	इत्याशङ्कनम्	"	११
हेतुव्यवधानम्	"	६	व्यवहारलक्षणपणनम्	"	१३
साधारणतामैक्यमाधनम्	"	७	गुणानामन्यत्वादिदिरित्याचार्यस्य समाधि	३९८	१
साधारणतामैक्यमाधनम्	३९२	१५	तद्व्याख्यानम्	"	१
सर्वम् सुगुणं समोद्वेगव्यापितं प्रत्यक्षमाधनम्	३९२	२	द्व्यवहारलक्षण सत्त्वदो आपादनम्	"	१
साधारणतामैक्यमाधनम्	"	३	लघुत्वादि लक्षणमसाधारणतामैक्यमाधनम्	"	१
साधारणतामैक्यमाधनम्	"	९	साधारणतामैक्यमाधनम्	"	१
सर्वम् समपणनम्	"	१२	तद्व्यवहारलक्षणम्	"	१

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
तेषामसन्नाये कदापि सद्भावो न स्यादिति समाधानम्	३०८	२०	अपदेशिब्रह्मत्वेन व्यवहारप्रदर्शनम्	४०४	५
अपक्तावस्थायामप्यसन्नावापादनम्	"	२१	धर्मस्वरूपविरोधोपापादनम्	"	९
सत्वादीनामन्यत्वसाधकहेतुर्दुष्टत्वप्रतिपादनम्	३९९	३	तस्य निरूपणम्,	"	११
तस्यावर्णनम्	"	७	पुरुषस्यापत्यभावेऽनुपपत्तिवर्णनम्,	"	१३
लोहपिण्डवदर्थसूत्रवदिति रष्टान्तस्य सहितस्य	"	१०	अनुपपत्त्ये हेतुकणम्,	"	१५
फलवर्णनम्	"	१०	धर्मस्वरूपविरोधोद्भावनम्,	४०५	२
रष्टान्तान्तरोद्भावनकलवणनम्	"	११	तस्यावर्णनम्,	"	३
पूर्वोक्तमेदसायकहेतुना विपर्ययनम्	"	१२	पुरुषत्वानन्यत्वापत्तौ दोषव्यावर्णनम्,	"	७
सुख मोहाद्युत्पन्नमन्यवदिति पक्षविरचनकलकणम्	४००	४	सुखमोहयोरप्युक्तसाधनप्रत्यातिदेशनम्,	"	९
अन्यथापि पक्षविरचनयाऽभेद साध्यत इति	"	५	उदितदोषव्यावर्तकतयाऽनात्मस्ये सतीति विरोधेऽप्यु	"	१०
वर्णनम्	"	६	परतिव्यावर्णनम्	"	१०
तस्याप्यानम्	"	९	तत्सुफीकरणम्,	"	१३
तत्प्रकारप्रदर्शनम्	"	१३	अप्रसिद्धसाध्यधर्मसम्बन्धोद्भावनम्	"	१६
विरुद्धाभ्यभिचारिपक्षानामिच्छयशाङ्कनम्	"	१४	अप्रसिद्धसाध्यधर्मस्याप्युत्पत्तिपादनम्	"	१७
तस्यैव विशदीकरणम्	"	१७	सुप्तादीनां विभक्त्यन्तत्वासाङ्कनम्,	४०६	१
अन्यत्वेन न्याय निषिद्धत्वाद्यभ्यभिचार्य इति	"	१७	तदर्थप्रकाशनम्,	"	५
समाधि	४०१	१	सुप्तस्य प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वं त्वयानुपप	"	९
अनन्यत्वसाधकहेतुना सदोपलब्धकथनम्	"	३	तमिति निरूपणम्,	"	९
सदा सन्नत्यस्य पूर्वं भावितत्वादपि नम हेतवो	"	६	दुःखमोहयोरपि व्यात्मकत्वाभ्युपगतप्रकाशनम्,	"	१२
बलिन इत्यभिधानम्	"	८	एवञ्चोभयोर्बादाभाव इत्यभिधानम्	"	१५
विरुद्धाभ्यभिचारिणोर्न सदापक्षमिति निरूपणम्	"	१२	सविरोधणानामप्यवगणात्मकत्वादित्येवामनन्य-	"	१७
अनन्यत्वसाधकहेतुना प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वय	"	१२	त्वसाधन एव सत्वेतुत्वमित्यभिधानम्,	"	१७
णनम्,	४०२	२	तदभिप्रायाविरुद्धकरणम्	"	१९
अनन्यत्वहेतवो न पक्षीमांस इति शाङ्कनम्	"	५	छायादित्येवामनन्यत्वसाधन एव सत्वेतुत्वकथ	"	१९
तस्याप्यानम्,	"	११	नम्	४०७	२
विपर्ययचनप्रकारप्रदर्शनम्,	"	१३	अथ पुनरुक्तिप्रसङ्गपरिहरणम्,	"	७
किं हेतुसङ्घातप्रयोगमात्रात् विपर्ययर्त्ता क्रियते,	"	१७	परधर्मणाप्यनन्यत्वसाधनम्,	"	१०
उत त्रैलोक्यसमन्वितादिति प्रथमकरणम्,	"	१७	रष्टान्तप्रतिपादनम्,	"	१२
त्रैलोक्यं शालीति प्रतिपादनम्,	४०३	१	अनन्यत्वसाधकस्वरूपपरधर्माणो सामान्येन साङ्कनम्,	"	१६
अनात्मकत्वशब्दाद्योन्युपपत्तिद्वारेणापक्षधर्मत्वय	"	३	तस्यैव विशदयमभिधानम्,	४०८	१
णनम्,	"	३	द्विधित्तुरादिसंयोगेन द्वाभ्यामनन्यस्ये हेतुकर	"	९
अनात्मकत्वपदस्य बहुमीहित्वात् पक्षधर्मत्वसद्भाव	"	८	णम्	"	९
शाङ्कनम्,	"	८	अन्यहेतुनामपि प्रकटीकरणम्,	"	१७
तस्यावर्णनम्,	"	१०	हेतुसङ्कलनासम्भवाभिधानम्,	४०९	२
बहुमीहेतुत्वपदापत्ययमिचारात्तदोपादावस्थ	"	१३	अनन्यत्वप्रतिशया सदोपलब्धशाङ्कनम्,	"	५
वर्णनम्	"	१३	अनेन स्वमत एव विरोध उक्त इति समाधानम्	"	१०
अपवादस्यैकातेऽपि दोषप्रतिपादनम्,	"	१६	तस्यैव प्रसूणम्	"	१३
तदुपसंविधानबहुमीमुदाहरणम्,	४०४	१	तस्याप्यानम्,	"	१७

विषया	पृ०	पं०	विषया	पृ०	पं०
विन्दाप्यमिषारित्वविस्त्रादिदोषा अन्यत्वपक्षे			शक्त्यवस्थानप्रकाशनम्	४१६	४
सुष्टि	४१०	२	पञ्चमानुमानप्रदर्शनम्	"	८
तस्य विशदीकरणम्	"	६	विश्वरूपस्य विभागपूर्वकत्ववर्णनम्	"	९
सौख्यं प्रत्युपपत्ता	"	१०	इतरपक्षावर्णनम्	४१७	५
सुखस्य सदा स्थित्यवस्थापूर्वकत्वादित्यसाधनम्,	"	१२	पञ्चासीतसम्बन्धनम्	"	८
समस्तस्य विषयज्ञोदाहरणमिधानम्,	"	१६	प्रधानवादस्य प्रतिपक्षप्रदर्शनम्	"	११
सत्तापस्यप्रमाणोपपन्नस्य,	"	१७	वैज्ञानिकप्रतिषेधस्यैव प्रथमं प्रदर्शने कारणाभि		
मुपपन्नस्य सदा स्थित्यवस्थामिदिरित्युपसंहार	४११	२	धानम्	"	१२
प्रवृत्तिमाधकवीर्यानुमानानौचित्यनिरूपणम्,	"	४	असत् उत्पत्तौ दोषोद्घावनम्	४१८	१
सामान्यतो ह्यनुमानविषयक्यनम्,	"	१०	उपादानमावाक्यस्य त्रितोपस्थानावाप्यानम्	"	३
वीर्यावीर्यम्	"	१२	परिमाणवीर्यस्यावीर्य	"	९
वीर्यहान्युल्लङ्घनम्	"	१३	समन्वयवीर्यस्यावीर्य	"	१४
अवीर्यउल्लङ्घनम्	"	१४	विशेषमात्रता उपपन्नम्	"	१५
पञ्चावयवोपपन्नम्	४१२	२	आकारादिधर्मप्रदर्शनम्	"	१६
मात्रवीर्ययोगाभिधानम्	"	५	कार्यकारणवीर्यस्यावीर्य	४१९	६
प्रधानसाधकमन्वयहेतुपादानम्	"	६	अत्रासत्कार्यपक्षेऽनुपपत्तिकथनम्	"	७
सत्त्वैवानुमानस्य विशदीकरणम्	"	७	शक्तिवीर्यस्यावीर्य	४२०	३
सत्त्वैवानुमानस्य विशदीकरणम्	"	९	पञ्चमवीर्यस्यावीर्य	"	५
निगमनविधानम्	४१३	३	उत्पन्नपञ्चस्थानेन नयेनासत्त्वतामिधानम्	"	११
प्रधानसाधकद्वितीयानुमानारम्भ	"	५	प्रधानाद्यमावक्यनम्	"	१२
सामान्येन कार्यकारणयो रूपपरिमाणप्रदर्शनम्	"	६	पटितयोक्तपदार्थो निर्मुञ्च्य इत्याप्यानम्	"	१४
प्रवृत्तिपरिमाण मिधानम्	"	७	सर्वसर्वोत्कर्षपरिग्रहस्यौचित्यवर्णनम्	४२१	१
अदृष्टव्यवस्थामेन शक्त्यवस्थावर्णनम्	"	९	तद्व्याप्यानम्	"	४
तत्र निश्चयनम्	"	१०	सत्त्वियमवयवनिर्माण	"	८
तयोक्तप्रथमप्रदर्शनम्	"	११	तदवस्थावर्णनम्	"	१२
इष्टपक्षपरिमाणोपपन्नम्	४१४	१	अनापचत्वादिहेतुना कथनम्	"	१४
तामुपादादिनिदिनिरूपणम्	"	२	सत्त्वियमवयवनिर्माणस्य चास्तिमवयवि विद्यतीति		
प्रवृत्तुपादानादिद्वितीयानुमानारम्भ	"	५	वाक्य विभज्य प्रदर्शनम्	"	१८
वाद्युपादानादिद्वितीयानुमानारम्भ	"	८	पृथक्कारणम्	४२२	१
अपचित्येष्टकथनम्	४१५	१	पञ्चनिवर्तलो सत्ताविनेत्यवस्थावर्णनम्	"	८
अपचित्येष्टकथनम्	"	२	तयोक्तस्य सत्तावाचित्वमेवेति समाधि	"	१०
विषयवर्णनम्	"	४	सिद्धत्वेनस्यैवावस्थावर्णनम्	"	११
द्वितीयवीर्यनिगमनम्	"	५	आपचित्यमवयवमात्रे हेतुपादानम्	"	१५
तृतीयानुमानारम्भ	"	८	प्रधानस्य भावमानत्वेनापचित्यमवयवमात्र इति		
उपपत्तिपक्षकारकभावस्य सामान्यतोऽभिधानम्	"	९	वर्णनम्	"	१६
पृथिव्यादीनामुपकार	"	११	भावयितुरावस्थावर्णनमिधानम्	४२३	१
हृत्पृथिव्यादीनामुपकार	"	१२	तद्व्याप्यानम्	"	४
देवतादीनामुपकारमाह	"	१४	मुख्यप्रवचकाभिधानम्	"	४
अनुपपत्तिमात्रप्रदर्शनम्	४१६	३	सर्वस्य प्रवर्तयितृत्वेन हेतुत्वानुपपत्तिमात्रमात्रम्	"	४

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
उक्तापेक्षेष्टापत्तिविधानम्	४२३	१८	प्रकारान्तरेणानैकान्तिकत्वानवस्थायोरुद्भावनम्	४३०	१७
अन्यथा भ्रान्तोत्थानासम्भवाभिधानम्	"	१९	अनैकान्तिकत्वस्फुटीकरणम्	४३१	१
अत्रेष्टापत्तौ दोषकथनम्	४२४	१	अनवस्थाप्रकाशनम्	"	३
धर्माधर्मोन्वादीनामपि मुख्यप्रवर्तकत्वाख्यानम्	"	४	चेतनाधिष्ठितप्रभुत्तिमावस्य साध्यत्वाहोपामात्र	"	५
तद्व्याख्यानम्,	"	८	इत्यभिधानम्	"	५
ईश्वरस्यैव प्रवर्तकत्वकथनम्,	"	१२	चेतनाधिष्ठानतत्त्वेष्वस्य प्रथमप्रयोगतोऽसिद्धेरभ्यु	"	९
प्रतिविशिष्टबुद्धित्वहेतुकि	"	१३	वगमन्निरोध इत्यभिधानम्	"	९
स्वातन्त्र्यहेत्वभिधानम्,	"	१५	तद्व्याख्यानम्	"	१४
तस्यापि प्रवृत्तेर्न सतिभिन्नाप्रवृत्तित्वमिति	"	१५	अत्रार्थे भारतवचनोपन्यसनम्	"	१६
जल्पनम्	४२५	२	पुरपवादनिरासकमिदं वचनमिति प्रदर्शनम्	"	१८
प्रवृत्तित्वविधित्वविद्योरेषु तस्यैव स्वातन्त्र्यकथनम्,	"	४	पूर्वप्रतिज्ञास्मारणेनोपदोषवारणम्	"	१९
विष्णुस्तत्त्वादीनामपि स एव प्रवर्तक इत्याख्यानम्	"	६	अस्य विशिष्टबुद्धित्वसाधनम्	४३२	२
अधिकृतपक्षदृष्टान्तप्रतिपादनम्	"	९	स्वभाववादेनैकान्तिकत्वशङ्कनम्	"	७
तद्व्याख्यानम्	"	१५	तद्व्याख्यानम्	"	९
प्रकारात्वेन दृष्टान्तवर्णनम्,	४२६	१	अत्रोत्तरमुक्तपूर्वमेवेति कथनम्	"	१३
कारकचक्रप्रयोगे कर्तुं नैव स्वातन्त्र्यमित्युपदर्शनम्	"	४	कल्पितमतपेक्षया प्रतिज्ञाविधानम्	"	१७
साक्षाद्वा भविष्यदृष्टान्त	"	९	पाचकाधिष्ठितानलौदकसाधनदृष्टान्तवर्णनपूर्वक	"	१७
पुतस्य स्फुटीकरणम्	"	१२	छायादीना विशिष्टबुद्धिपूर्वकतासाधनम्	४३३	१
प्रधानकारणबाधनुसारेण निदर्शनम्,	४२७	६	अत्र व्यभिचारशङ्कनम्	"	५
अस्य स्फुटीकरणम्	"	९	तद्व्याख्यानम्	"	८
अनैकदृष्टान्तप्रदर्शनप्रयोजनाभिधानम्,	"	१४	परिणामस्यापि कार्यत्वात् प्रतिज्ञान्तर्गतत्वोक्ति	"	१०
तद्व्याख्यानम्	"	१७	प्रधानादीनामपि विशिष्टबुद्धिपूर्वकताया प्रमाण	"	१३
ईश्वरस्य सत्यतापित्वाभिधानम्,	"	२०	वचनम्	"	१३
अस्याष्टमूर्तित्वाकथनम्,	"	२१	तदर्थव्याख्यानम्	"	१५
ईश्वरस्य कारणत्वामायेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्,	४२८	३	योगाद्वयनम्	४३४	४
पुतस्यैव स्फुटीकरणम्,	"	६	प्रत्याहारकथनम्	"	५
अनन्यरूपकार्यानुपपत्तिनिरूपणम्,	"	७	प्राणायामत्रैविध्यम्	"	६
दृष्ट वैषम्यमीश्वरप्रेरणया विना मेति वर्णनम्	"	१२	ध्यानधारणविधानम्	"	८
ईश्वरसाधनाभिधानम्	४२९	४	तर्ककथनम्	"	९
वैशेषिकसांख्यकालादिवादिबान्धितप्रेरकाणां प्रेर्यार्थ	"	७	योगफलम्	४३५	१
णानामपि विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्वप्रतिज्ञानम्	"	७	पुतद्वयस्वरूपज्ञापनम्	"	६
सम्प्रत्येकार्थकारित्वहेत्वभिधानम्,	"	१०	विष्यार्थाभिधानम्	"	९
तद्व्याधिष्ठितरथदारणदृष्टान्त	"	१३	नियमार्थाभिधानम्	"	१३
स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुर्थादिवदिति साधनान्तरवि	"	१३	पुतद्विधेरभयभावत्वाख्यानम्	"	१६
धानम्,	४३०	१	शब्दार्थ सादृश्यमित्यभिधानम्	"	१९
क्षीरदधिभेदादिष्वनैकान्तिकत्वशङ्कनम्,	"	४	पूर्वनेयाविशिष्टत्वशङ्कनम्	४३६	४
तत्प्रतिपादनम्	"	६	तत्समाधानम्	"	५
क्षीरादीना प्रतिज्ञान्तर्गतत्वाददोष इत्यभिधानम्	"	८	वाक्यार्थप्रकाशनम्	"	९
अत्र दृष्टान्त	"	१०	तदभिप्रायप्रकाशनम्	"	१२

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
तदुत्पत्तिरूपणम्	४५०	१६	आदिकरत्वस्य दृष्टान्तवर्णनम्	४५७	६
तदनुग्रहोऽप्यननुग्रह एवेति वर्णनम्	४५१	१७	तस्याप्या	"	९
दृष्टान्तिरोपमेगस्य दु खहेतुदुःखसम्बन्धविरुद्धे हेतु	"	११	प्राकृष्टप्रादुष्यादिकरत्ववर्णनम्	"	११
अनमोचनवदनुग्रहत्वशङ्का युदास	"	१२	तत्प्रयुक्तत्वहेतु	"	१३
ईश्वरसायुज्यगमनमपि न सुखमिति वर्णनम्	"	१६	पृथिव्येव जीहिभूतेति न युक्तमिति शङ्कनम्	"	१७
आप्तव्यकाङ्क्षवन्मयेऽपि प्राणिना क्रियाभावा			तस्यावर्णनम्	४५८	१
संजनम्	"	२२	परस्परामतासाधनम्	"	२
तस्याप्यायनम्	४५२	१	आदिकरत्वन्यायन्यापितकथनम्	"	८
कर्मापेक्षेश्वरकारणत्वशङ्कनम्	"	५	पुरुषस्य कर्मत्वेनादिकरत्ववर्णनम्	"	१४
तस्याप्यायनम्	"	९	तस्यावर्णनम्	"	१६
कर्मापेक्षकारणत्वे स्वशक्ति एवान्वनिरपेक्ष इति			वर्णनाज्ञाद्वयं	"	१७
भावना हेतुप्रतिज्ञा च विरुद्धेति प्रकाशनम्	"	१४	अग्रहणार्गगाभिधानम्	"	१८
तस्यैव विरादीकरणम्	"	१७	ग्रहण्योत्पत्त्या भागगुणप्रदर्शनम्	४५९	३
प्रतिज्ञातभावविरुद्धाद्वैतव्यागेन प्राप्तुपसहरण			जीवादिप्रहणयोग्याभिधानम्	"	४
कथनम्	४५३	३	वैक्रियस्याग्रहणयोग्यवर्णनम्	"	७
तस्याद्वैतव्यागकथनम्	"	४	वैक्रियस्य ग्रहणयोग्याभिधानम्	"	९
मर्यादाशब्दार्थ	"	१०	आह्वरकनैतमयोर्ग्रहणाग्रहणयोग्यकथनम्	"	१०
सर्गादौ स्थानाद्यभावप्रसङ्गनम्	"	१३	एव भावादीनामभिधानम्	"	१५
अनियतविषयत्वहेतुकि	"	१४	प्राहणागमन्तरकथनम्	४६०	१
प्रलयदृष्टान्त	"	१५	पुरुषस्य पुत्राग्रहणप्रकारवर्णनम्	"	३
प्रलये वा तत्सत्तायापादनम्	"	१७	अग्राय कर्मप्रत्यग्रमाणोद्भूतनम्	"	४
नियतविषयत्वहेतुकि	"	१८	योग्यक्षणाकारिकोपन्यसनम्	"	८
अभ्यकाङ्क्षदृष्टान्त	४५४	१	योग्यपरिणामप्रदर्शनकारिकाप्रकटनम्	"	९
धर्माधर्मयोर्नैव प्रवर्तकत्वमपि स्वीकार्यमेवेति शङ्कनम्	"	३	तथाविधोपयोग्यतेरिति हेतुकि	"	११
ईश्वरस्य धर्माधर्मव्यवस्थापकत्वकथनम्	"	७	रागादिगुणप्रयुक्तकर्मपरिणामप्रदर्शककारिकोद्भा		
धर्माधर्मोदात्तयोभाये धर्माधर्मत्वात्सम्भव एवेति			वनम्	"	१२
समाधि	"	११	कर्मठगनवर्णनकारिकोपन्यास	"	१४
तस्याप्या	"	१४	आत्मकर्मोदात्तादिकरत्ववर्णनम्	४६१	१
कार्यकारणपरिचायनम्	"	१८	तस्याप्यायनम्	"	३
ईश्वरस्या सुखदुःखप्रवृत्तिशङ्कनम्	"	२१	जीवकर्मणोत्पत्त्यादिकरत्वप्रदर्शकगायोपयास	"	६
धर्माधर्ममयोदावचनवैयर्थ्याज्ञावनम्	४५५	१	आत्मकर्मणोरादिकरत्वस्य प्रकारान्तरेण साधनम्	"	१०
एवं द्वैतव्यागाभिधानम्	"	१४	तत्प्रयुक्तं कर्म नात्रैव कर्मेति शङ्का	"	११
ईश्वरस्य साक्षाद्यापारवचनाद्वैतव्यागप्रतिपादनम्	"	१८	तत्समाधानम्	"	१२
आधिकारिकपुरुषपर्यवर्ष्यकथनम्	"	२१	तस्याप्यायनम्	"	१५
द्वैतस्यैव प्रतिज्ञातभाविरोपसहृदयशङ्कनम्	४५६	३	पुनः प्रकारान्तरेण तस्यैव साधनम्	"	१८
तस्य स्फुटीकरणम्	"	८	अथेवमज्ञानावरणकर्मप्रयुक्तरादिति हेतुम्याप्या	"	२०
आदिकरस्य कर्मत्वादिति समाधानम्	"	१५	कर्मक्षयोपशमवैयर्थ्ये न हि दूष्टप्रमाणोद्भावनम्	४६२	३
आदिकरत्वम्याप्या	"	१६	प्राचीनकारिकोपन्यसनम्	"	४
			कथरिन् आदिकरत्वकथनम्	"	७

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
उभयो समुच्चयेऽपि दोषाभिधानम्	४७५	२	रूपादेरभवनात्मकत्वादसत्त्वकथनम्	४८१	४
एकान्तेन न किमपि शुभमशुभं वा विद्यत इति			मेदेन द्रव्यभवनानुपपत्तिराङ्गनम्	"	६
वणनम्	"	८	चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन रूपादिभजन		
सर्वं शुभाशुभरूपमेव, परिणामवैविचर्यात् कदा			कथनम्	"	७
चिच्छुभं कदाचिच्छाशुभमिति वणनम्	"	१२	भत्रार्थे बौद्धकारिकोपन्यास	"	९
भार्पप्रमाणोद्भावनम्	"	१५	माग्निनेवादिदृष्टान्त	"	१०
मोदकदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकवणनम्	"	१८	उपयोगस्य पौद्गलात्म्यकथनम्	"	१५
पुद्गलकायशब्दार्थे	"	१९	तद्विवरणम्	४८२	१
भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तिरादिति हेतु	४७६	५	रूपाद्यात्मकत्वादिति हेतु	"	२
सत्कृतासत्कृताहारयोरेपि शुभाशुभस्ववणनम्	"	१०	सर्वप्रदेशेरात्मनो रूपाद्यात्मकत्ववर्णनम्	"	५
भोक्तृत्वभोग्यत्वविहेतुत्वकथनम्	"	१३	साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तप्रदर्शनम्	"	७
जलादीनां शुभाशुभस्ये सयोगिद्रव्यादिति शङ्कनम्	४७७	५	हेत्वन्तरेणात्मन पुद्गलस्त्ववयवोक्ति	"	१४
तद्विवरणम्	"	१०	तद्व्याख्यानम्	४८३	१
प्रत्येकस्य सर्वभवनयोग्यत्वाच्च सयोगिद्रव्यत्वतो			भात्मकताशङ्कनम्	"	७
इति प्रतिपादनम्	"	१४	तद्व्याख्यानम्	"	११
एकस्यैव जीवस्य मातृत्वादिसाधये आगमप्रमाणो			उपयोगात्मता रूपादीनामपीति प्रतिपादनम्	"	१५
पन्थात्	"	१७	सर्वस्येतेरेतरात्मकतया पुरप एव कारण कर्मण		
पुद्गलानां सर्वभवनात्मकत्वे आगमप्रमाणोप			कारणमित्येकान्तोऽयुक्त इति वर्णनम्	"	१८
भ्याम	४७८	१	प्रत्येकपक्षनिराकरणार्थं कर्मकान्तवादप्रत्युक्ति		
अनुमानतो जीव पक्षीहृत्स्य सर्वरूपतासाधनम्	"	२	विदधाति	"	२१
पुद्गल पक्षीहृत्स्य तासाधनम्	"	५	उत्तरपार्थिवशब्दव्युत्पत्ति	४८४	७
कार्यस्यान्यस्वरूपत्वेऽपि कारणानतिरेकार्थकत्वाच्च			बाह्यान्तरोत्तरकर्मप्रकाशनम्	"	९
तदेव तदिति साधनम्	"	१०	पुरुषश्च कारणमिति समर्थनम्	"	१०
तस्यैव विशदीकरणम्	"	१६	सिद्धासिद्धिना मानावसम्भवनम्	"	१४
भत्रार्थे भार्पप्रमाणोपन्यास	४७९	१	अव्यतिरिक्तमिच्छाकरणत्वसम्भवनम्	"	१६
सर्वस्य सर्वभोग्यकत्वे व्यवहारेण परिणाम्यपरिण			तत्र दृष्टा उपदर्शनम्	"	१९
मकमेद इति लक्षणपूर्वकमभिधानम्	"	५	पुरुषकर्मणो प्रवर्त्तयितृत्वकथनम्	४८५	२
परिणामोऽपि द्रव्यमेवेत्यभिधानम्	"	५	पुरुषस्य चेतनचेतनपरमार्थयोक्ति	"	५
आत्मपुद्गलयोरन्योन्यपरिणामकत्वप्रदर्शनम्	"	१४	तद्व्याख्यानम्	"	८
ससारशानादित्वप्रकाशकस्यागमस्योद्भावनम्	"	१४	पुरुषस्य चेतनमात्रशक्तित्वे दोषाभिधानम्	"	१२
रूपादीनामप्यात्मतत्त्ववानिरूपणम्	४८०	४	पुरुषस्य चेतनचेतनभात्मकतायां दोषाभाव		
तद्व्याख्यानम्	"	६	वर्णनम्	"	१७
उपयोगात्मकत्वादिति हेतुवणनम्	"	८	तदर्थविशदीकरणम्	४८६	१
तद्व्यतिरेकान्तरम्यरूपत्वादिति हेतुवर्णनम्	"	९	तीव्रमा द्वायेन परिणामकथनम्	"	३
देशकालादिमेदेन रूपादीनामभावात् द्रव्यस्य			साध्यासाध्यव्याधिदृष्टान्त	"	५
रूपादिमेदेन भवनानुपपत्तिरिति शङ्कनम्	"	१४	दार्ष्टान्तिकसमर्थनम्	"	६
रूपादीनां देशभेदाद्देशाभिधानम्	"	१८	वृत्तदृष्टदृष्टान्त	"	८
कालभेदाद्देशाभिधानम्	४८१	१	निराचितानिराचितावयवत्वहेत्वुक्ति	"	९
भावेभेदाद्देशाभिधानम्	"	३	फलपरिणामप्रवचनवणनम्	"	१३

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
तद्व्याख्यानम्	५२५	१०	देवदत्तेन शब्दवत् गत्याद्यै निमित्तपात्ताप्युदत्ता		
जातिविशेषयोगाश्च कर्मशब्दिनिषेधपरिपुष्टि	"	१३	इति शङ्कनम्	५३१	१७
अनियततत्त्वनिषेधलक्षणम्	५२६	१	उपात्तैवेति वर्णनम्	५३२	१
द्रव्यत्रयधोरात्मत्वैवाते दोषाभिधानम्	"	४	तद्व्याख्यानम्	"	५
तद्व्याख्यानम्	"	८	तदा सत्त्वादिति विशेषहेतुवचनम्	"	६
तद्व्याख्यानम्	"	९	गच्छतिशब्देन देवदत्ताया नानुपात्त इत्यभिधानम्	"	८
द्विधा विधा द्रव्यस्य यस्तुत्यवर्णनम्	"	१३	देवदत्ताभिसम्बन्धादिति हेतुः	"	९
तद्वचनेणापि भावादिति हेतुवचनम्	"	१५	यस्तुत उभयार्थत्वादिति हेतुना समर्थनम्	"	१२
देवदत्ते गच्छति पृथिक् करोति यज्ञदत्त इति निन्दनम्	"	१७	देवदत्तशब्देनापि गत्यादेरुपात्तवर्णनम्	"	१७
यज्ञदत्तवृत्तिकारण देवदत्तगमनं देवदत्तपरमार्थ इति कथनम्	५२७	६	तद्व्याख्यानम्	५३३	५
गमनपरिपुष्टिर्भावादिति हेतुः	"	७	यज्ञदत्तायत्वादिति हेतुः	"	६
स्थानस्यापि देवदत्तपरमार्थत्वे देवदत्तस्य कदापि गमनं नैव भवेदित्यापादनम्	"	८	प्रातिपत्तिकार्यं कस्यति कथनम्	"	७
गमनवारे तु देवदत्तस्य कदापि स्थितिर्न स्यादिति कथनम्	"	११	त्रिधापदाध्रवणेऽपि भन्तीति गम्यत पृथेति महाभाष्यवचनोपपत्त्या	"	१२
यानस्यानामाबाह्व्यवृत्त्यभावा इति वर्णनम्	"	१४	यचनस्यास्य विद्वन्मात्रदर्शकत्वकथनम्	"	१३
देवदत्तस्य गमनात्मकत्वे भावदेवदत्त यज्ञदत्तस्य वृत्तिरेवेति वर्णनम्	५२८	१	अन्यतरेणान्यतरोपादानेऽपि नापरोपादानवैयर्थ्यमिति वर्णनम्	५३४	१
तद्व्याख्या	"	९	देवदत्तशब्दस्य देवदत्तानुवादकत्वाभिधानम्	"	४
स्थित्यात्मकत्वे य यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदेति वर्णनम्	"	१४	तद्व्याख्यानम्	"	९
यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविषयो विचारस्तत्रैव निधेय इति कथनम्	"	१७	अनुवादप्रयोजनाभिधानम्	"	१०
गतिस्थित्यादिद्विधायां निवृत्त्यवर्णनम्	५२९	२	गतिस्थिधानप्रयोजनम्	"	१२
तद्वचनपरिपुष्टिर्देवदत्तमकप्रवृत्तिनिषेधतार्जनम्	"	४	तत्र निवृत्तानम्	"	१३
द्विधायां भवनरूपवर्णनम्	"	८	पुनरुक्तिस्वीकार	५३५	२
भवनमात्रत्वे मेद्विज्ञानपवहारसमर्थनम्	"	१४	आनर्थक्यपौनरुक्त्यौ विभक्तविध्यनुवादाद्ये		
शब्दमेद्विज्ञानप्रवृत्तिवत्तत्त्वानुसृत्यवर्णनम्	५३०	७	वर्तक प्रति न भवत इति वर्णनम्	"	३
शक्तिमद्रूपस्य युगपदयुगपत्तत्त्वविशेषादिव्याख्या इति वर्णनम्	"	११	क प्रति सौ भवत इत्यत्र समाधि	"	७
तत्रार्थे हरिकारिणोपपत्त्या	"	१२	विभक्तविध्यनुवादाद्यर्थविवर्तकं प्रतीति प्रदर्शनम्	"	९
विषया शक्त्यानामेवमेवेति वर्णनम्	"	१३	श्रोतुं कथं सौ स्वात्मित्यत्र समाधानम्	"	१४
अन्यतरेणान्यतरोपादानेऽपि प्रतिनिधितार्थशक्तिमतत्वाद्वा इति कथनम्	५३१	३	तद्व्याख्यानम्	"	१८
नित्यमवृत्ते सपदेदवपेनुमेषायावकथनम्	"	८	वक्तुरभिप्रायमहित समर्थस्य सौ न नोऽन्यस्य तु स्थानमेवेति समर्थनम्	"	२०
तद्व्याख्यानम्	"	१२	अत्र प्रयोगप्रदर्शनम्	५३६	२
अपेक्षानुमते तदभावकथनम्	"	१४	तद्व्याख्यापक्षितरणायत्त्वहेतुवचनम्	"	३
			महामाध्यमिद्विज्ञानम्	"	५
			तत्र प्राप्तं कारिणोपपत्त्यनम्	"	७
			प्रथमपदोच्चारणकाले द्वितीयपदार्थशेषाङ्कनम्	"	१०
			तद्व्याख्यानम्	"	१३
			तथा यच्चम्यजनत्वे हेतुवर्णनम्	"	१६

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०
प्रदीपदद्यात्	५३७	१	सर्वमात्रानां प्रवृत्तिसामान्यानिवृत्तित्यकथनम्	५४२
प्रकारादरेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसमष्टयम्	"	२	कनचिच्चोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषेण चारुणामिति	"
लोके चि त्वाप्रतिपक्षदर्शनप्रतिपादनम्	"	८	धचनेन सामान्यप्रवृत्ते त्रिधात्वमुक्तमिति	"
तद्व्याख्यानम्	"	११	कथनम्	५४३
प्रतिज्ञा विण्डीमिति निदर्शनम्	"	१४	विशेषास्तत्प्रतीयमाना इति ग्रन्थस्यापि प्रतिज्ञेय	"
कर्तुं शिष्योपात्तत्वमवयवम्	"	१८	तद्व्याख्यानम्	"
व्याख्यायां पाणिनिमुद्रप्रस्तावणम्	५३८	३	प्रवृत्तिविशेषोऽपि प्रवृत्तिसामान्यायमेवेति कथनम्	"
गण्डित स्वाशोपात्तापविषयक ण्येति साधनम्	"	६	प्रवृत्तिसामान्यं भवन्नपि कारणं तदाराध्यपक्षत	"
वैपरीत्ये दोषाभिधानम्	"	८	इति कथनम्	५४४
अथप्रकरणार्थापादानाद्येति हेतुवचनम्	"	१०	तत्रोदाहरणम्	"
योग्यान्मन्त्रोऽपि कर्ता गृह्यत इति वचनम्	५३९	२	प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूत्त्वस्यासिद्धत्वेति	"
नामान्प्राप्तौ परस्परान्वयश्च द्रव्यक्रियावाचिना	"	४	सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषत्वसाधनम्	"
विशुद्धपदहरणम्	"	४	द्रव्यदेव सत्यगत्यादिस्वादिति हेतोरतिशयवचनम्	५४५
इत्थं भवन्मेव द्रव्यक्रियाभेद भवतीति रूपणम्	"	६	तद्व्याख्यानम्	"
तद्व्याख्यानम्	"	८	चरन्वानैकान्तिकत्वोद्भावनम्	"
क्रियालक्षणकथनम्	"	१३	आकाशस्य नियमितत्वविराकरणम्	"
विशेषपदप्रयोगेन दर्शनम्	"	१३	उद्गणनम्	"
विशेषा वाचिक्रियायां अक्रियात्वोक्ति	"	१४	गतिमत्त एव स्थानमिति कथनम्	"
वैयर्थ्यकरणक्रियालक्षणव्याख्या	५४०	१	अनैकान्तिकत्वसमयनम्	"
कारकाणामिति पट्टीप्याख्या	"	३	गत्याभावो गतिनिवृत्तिरिति शङ्कनम्	५४६
प्रवृत्तिसामान्यपरिग्रहे दोषवचनम्	"	४	गत्याभावमात्रस्यानस्य निरुपाध्यताप्रसङ्गनम्	"
क्रियायां स्वरूपकथनम्	"	९	गतिविशिष्टत्वात्प्रभावो न निरुपाध्य इति	"
अव्यवहाराभावकथनम्	"	११	शङ्कनम्	"
त्रिपदक्रिया तु व्यवहारक्षमेति कथनम्	५४१	१	तद्व्याख्यानम्	"
प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वकथनम्	"	३	सोपाख्याभावस्य सत्त्वादस्यद्विधेय त्वयोदितमिति	"
विशेषाण्यपिस्वादिति हेतु	"	६	समाधानम्	"
तत्र दृष्टान्तवचनम्	"	९	भवन्न भाव इति निरुक्तिश्चदपरिहारात् तद्व्याख्या	"
प्रवृत्तिसामान्यक्रियावादिनो द्रव्य क्रिया च द्वौ भाव	"	९	भावोदिति निरूपणम्	"
क्रिया द्वितीयो भाव इति नोपपद्यत इति	"	९	क्रियाविशेषव्यवहारां च सत्त्वन्तरमेव विनाश इति	"
कथनम्	५४२	१	प्रतिपादनम्	५४७
तद्व्याख्यानम्	"	३	तद्व्याख्यानम्	"
प्रवृत्तिविशेषक्रियापक्षोपमहार	"	८	वागव्यवहारादिनिदर्शनम्	"
व्यपक्षप्रतिज्ञेय	"	९	दार्ष्टान्तिकवचनम्	"
तथापि प्रवृत्तिसामान्यस्य क्रियात्वमभ्युपगम्यते	"	१३	गतिर्न भोजननिवृत्तिर्हेतुहेतुमद्भावात् कथमुत्तर	"
वेति प्रतिपादनम्	"	१३	भावान्वयवक्ति भूयभावनिवृत्तिरिति शङ्कनम्	"
मदीह कथितमिति प्रत्येन प्रवृत्तिर्भावानामात्मेति	"	१५	तत्रिरूपणम्	५४८
स्वीकृतमेवेति वचनम्	"	१५	गतिरेव मुक्तिनिवृत्तिरिति समाधानम्	"
कथनम् दत्तुहेतुमात्राविकृतवृत्ति सप्तभावे	"	१८	क्रियान्तरप्राप्तुमात्रेण विना च क्रियानिवृत्तिरिति	"
रित्युक्तेरिति हेतुकथनम्	"	१८	कथनम्	"

विषया	पृ०	पं०	विषया	पृ०	पं०
अन्यथा दोषोदोरणम्	५४८	१५	रघुपादे प्रकारतामसमर्थनम्	५५२	१३
न्यवेतिर्यापे द्वय्य वाऽस्तु वेति विवरणम्	५४९	१	पूर्वोपरीभूतो भाव प्रवृत्तिरेक ण्वेति वणनम्	५५३	१५
अवस्तुत्ये निगृह्याशब्दयोरप्रवृत्तिरन्यम्	५५०	३	तस्याख्यानम्	५५३	१
द्वय्यमात्रत्ये गतात्रपि स्थितिरन्यत्रप्रसङ्गम्	५५०	६	द्वय्यार्थेनयमेदेऽस्मिन् द्वय्यक्रियालक्षणभजन		
ततो विरोधिक्रियाप्रादुभाष एव स्थितिरिति	५५०	८	द्वय्यमात्रात् सदतिरिक्तानां रघुप्यादीनाम		
वणनम्	५५०	८	भाव इति वणनम्	५५३	२
भाषामाशयेरेव विरोधात् नानिनिवृत्तिगतिप्रतिरो	५५०	१३	नततसम्प्रवृत्तिरूपक्रियामाश्रयोक्ति	५५३	४
धिति स्थितिरिति दृष्टानम्	५५०	१३	अत्रापि नय नैरक्तवचासद्वृत्तिरिति द्यापनम्	५५३	६
तद्व्याख्यानम्	५५०	१	प्रवृत्तिरित्यत्र प्रवृत्त्यर्थेपलक्षणम्	५५३	८
तम प्रकाशदृष्टान्त	५५०	२	प्रवृत्तिसामान्यतेन प्रवृत्तिप्रतिरोधो न तु सिग		
गतेभावेन विरोधे स्थितेन रघुप्यादिनापि विरोध	५५०	३	इति रूपणम्	५५३	९
स्यादिति वणनम्	५५०	३	अनुविरोधोपपत्तिरिति दृष्टान्त	५५३	११
स्थितिरन् रघुप्यादेर्गतिविरोधित्यादावत्यप्रसङ्गम्	५५०	५	दृष्टान्तमवयवम्	५५३	१३
स्थितिर्मात्रविषयमेव रघुप्यादिरभावविषयमेवा	५५०	६	तस्यावणन द्वय्यस्येतादिभेदेन	५५३	१
मिधान भनत इति पुन गत्यभावाविनाभावित्वा	५५०	६	विरोधितामप्रादुर्भासोऽपि सामान्यभजनस्य		
मिनि दृष्टानम्	५५०	६	निरूपितमेवेति प्रकाशनम्	५५३	६
भाषामाशयोरभावभावाभ्यां विरोधे भावत्वमेव	५५०	८	समवायव्या सर्वभावार्थेयापिन इति निरूपणम्	५५३	११
विरोधित्यादिति समाधानम्	५५०	८	तस्याख्यानम्	५५३	१३
तद्व्याख्या	५५०	१४	भुजे सर्वभावस्यापि नयनम्	५५३	१५
रघुप्यादेर्विरोधित्ये भाग्य स्यादेवेत्यभिधानम्	५५०	१५	गते समभावापि पित्यन्यम्	५५३	१७
एकिविद्विनि दृष्टान्तसौलभ्यप्रदर्शनम्	५५०	१७	भार्यमानप्रदर्शनम्	५५३	१९
स्थितमिधानमभावविषयमित्यस्य निरसनम्	५५०	१८	स्थित सर्वभावस्यापि नयनम्	५५३	२०
अभावपदेन भावविरोध एव निवक्षित इति	५५१	१	पदवादीनामस्याप्रतिरोधपरवणनम्	५५५	१
निरूपणम्	५५१	१	भापतिजानात्यादीनामपि समभाव यापितवर्णनम्	५५५	६
तद्व्याख्या	५५१	८	समवायव्यापिन सर्वभावार्थार्थ इत्यस्योपसहरणम्	५५५	११
अमाह्वयप्रतिषेधत् पदुदासवाचिन् नश् इत्य	५५१	९	द्वय्यारस्याविशेष क्रियेति सांख्यलक्षणव्युद्गमनम्	५५५	१३
मिधानम्	५५१	९	नैगमनिरुक्तिगाथा	५५५	१७
रघुप्यादिशब्दाणां भाषार्थत्वमभिधास्यत इति	५५१	१०	आग्निनैगमनवयवणनम्	५५५	१
प्रतिपादनम्	५५१	१०	सद्वहनपदशानुपातित्व स्थितिरूपनिरूपण		
विरोधमवयवानि सामान्यभजन गतिवत् त इति	५५१	१३	स्वेति नैगमनपदशानुपातित्व इति कथाम्	५५५	३
रूपणम्	५५१	१३	वदमिनतस्थितिरूपनिरूपणप्रदर्शनम्	५५५	६
वदर्थम्यावणनम्	५५२	३	अत्र यत्नप्रसाधितक्रियायां तरतत्यागादिदोष		
विद्वन्नि प्रवृत्तत् इत्यादीनामपि भवनप्रका	५५२	६	प्रकाशाम्	५५५	१०
राणो प्रवृत्तिसामान्यत आश्रयमेवेति समानम्	५५२	६	तस्यावणनम्	५५५	१६
रघुप्यादिशब्दवाच्यानामप्यन्यथाभवनमेवेति	५५२	७	अस्यतद्व्याख्यानस्यादिति हेतु	५५५	१८
प्रतिपादनम्	५५२	७	द्वय्यादन्त्यत्र क्रियाया प्रयोगोपज्ञापनम्	५५५	१
अगतिस्थितिरिदृष्टान्त	५५२	९	अयावमेति तद्वदस्य रघुप्यादिनापि नय		
प्रकाराणां सति निपत्तादिति हेतु	५५२	१०	वणनम्	५५५	२

विषया	पृ०	पं०	विषया	पृ०	पं०
अध्यापितपदो मन्त्रचनादिशिरोधरणम्	५५७	४	प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे ईहते चेष्टत इत्यादीनां		
मन्त्राभिमन्त्रणादिपृथीवाध्यस्यान्यत्पदकथनम्	"	५	धानुसन्नाममन्त्रजनम्	५६१	२१
शिडाधुपकृतीरवदमन्द पृथीमाशक्त्य निराकरणम्	"	६	विशेषपदानुपात्तौ द्वयस्य धातुत्वं उपात्तौ घृतादी		
तस्याप्यानम्	"	१०	नामधानुत्वमिति द्वितीयविशेषग्रहणद्वयम्	"	२
अध्यापितपदो मन्त्रचनादिशिरोधरणम्	"	११	अस्वशब्दोपादानसाध्यभावादिलक्षण-यथहा		
शरीरावस्थाक्रिया आदयत्तममपनम्	"	१६	ययनम्	५६२	५
तस्याप्यानम्	५६८	४	महामाज्यहृदुक्तिप्रकारप्रदर्शनम्	"	१६
धुपसारपि प्रवादमन्त्रपदस्यापनम्	"	७	इमयोपात्ययोदापदानम्	"	१५
द्रव्यस्य स्वयमक्रियावाक्रियया विना कर्तुं पृथी	"	११	उत्पादनम्	५६३	१
१ स्थानानि क्रियामेदमाधनम्	"	११	परोक्तिप्रकृतम्	"	६
तद्व्यगतिविचक्षणमनिक्रियात्मिकास्मिन् पदस्य	"	१२	घृतादी तदुक्तिसंघटनम्	"	४
क्रिया व्याप्यानम्	"	१२	द्वयस्यापि धानुत्वप्रसङ्गनम्	"	९
वशात् शानद्वये विशेषप्रदर्शनम्	"	१६	प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिविशेषत्वाच्च विशेषग्रहणमपकृतिमिति		
मन्त्रचनादिशिरोधर्मिधानम्	"	१७	व्याप्यम्	"	१५
साध्यपदनाश्रयणस्यैव क्रियाया अपार्थक्यत्वम्	"	१८	उपमद्वयम्	"	१८
सहो दुर्गार इति निरूपणम्	५६९	३	विशेषग्रहणमपनहृद्वीनि रूपणम्	५६४	५
तस्याप्यानम्	"	७	तस्याप्यानम्	"	८
अर्थात् भवन वा द्रव्यमिति अस्याप्यादिनि कार	"	१६	देवदत्तादे क्रियात्वसाधनम्	"	१०
णयनम्	"	१६	घृतादीनामक्रियात्ववर्णनम्	"	१४
प्रवृत्तिप्रत्ययधुपुपत्तिरितो द्रव्यक्रियानानाभाभि	"	१५	सर्वभेदसम्बन्धानुगुणविशेषत्वहेतो निरूपता		
धानम्	"	१६	सूचनम्	"	१५
साध्यसाधनभेदाद्वैदप्रदर्शनम्	"	१६	सर्वनामसादृश्योक्ति	"	१६
अभिहितदेशसाध्याग म्पितिरिति लक्षणस्वीक	"	१६	प्रकाराचरेण घृतादीनां धानुतासमपनम्	५६५	१
रणम्	५६०	३	निवृत्तेरपि रूपमज्ञापनम्	"	३
तद्व्यगणनम्	"	५	तद्व्यगणनम्	"	८
ह्याप्यानविशेषादि ते हेतुवचनम्	"	६	परासाहा घृतादीनां न धानुत्वमेति	"	९
श्रीपविशेषग्रहणरपोजनशङ्कनम्	"	१०	वैयाकरणानामुत्तरव्यकाशनम्	"	१०
तस्यावधानम्	"	१५	सादृश्यादिप्रतिषेधवर्णनम्	"	१३
क्रियावत्त्वस्य सदा समुच्चिकत्वकथनम्	"	१६	सर्वप्रवृत्तिविशेषस्य हेतुतामात्रप्रवृत्तेरन्यनुशात		
देवदत्तादीनां क्रियावत्त्ववचनप्रसङ्गनम्	"	१८	त्वादिति वैयाकरणमनवृत्तपणम्	"	२६
विशेषग्रहणम् द्रव्यमिदृशितिरिति निरूपणम्	"	२०	तस्याप्यानम्	५६६	३
विशेषग्रहणयोऽपार्थक्यम्	५६१	२	प्रवृत्तिविशेषसहितैवेति स्वयन भावितमिति		
अस्यापि निराकरणम्	"	३	प्रदर्शनम्	"	४
तस्याप्यानम्	"	७	इत्यत्र द्वयक्रिययोर्निर्देश घृत इत्युपसद्वयम्	"	११
द्रव्यपर्यवसानोपाधिप नम्	"	९	मैगमद्वैतोऽप्य नय इत्यभिधानम्	"	१२
मन्त्राव्यापितोपमद्वयव्योक्त्यनुवदोपानुवचनस्य	"	१४	तस्याप्यानम्	"	१४
तद्व्यगणनम्	"	१४	द्रव्यपदो भावसाधन इति प्रदर्शनम्	"	१८
तस्याप्यानम्	"	१८	पदापकथनम्	"	१८

विषय	पृ०	पं०	विषय	पृ०	पं०
वाक्यायक्यम्	५६७	६	अनुवृत्त्यविनाशदोषाभ्युपगमे वचनाद्विरोध	५७७	११
नयनिर्गमसूत्रप्रदर्शनम्	"	८	दानम्	"	१३
नयसमापनम्	"	११	पूर्वपक्षव्याख्या	"	१४
विधिनियमविधिभेद			वचनाविरोधप्रदर्शनम्	५७२	१
द्रव्यक्रियद्वोरप्यवस्तुत्वकथनम्	५६८	३	व्यविरोधाद्विप्रदर्शनम्	"	७
तद्व्यावर्तनम्	"	६	अनित्यवृत्तिसंशयोपाधिधानम्	"	११
अनुपपन्नत्वावस्थान्तेतुवर्गनम्	"	७	तद्व्याख्यानम्	"	१२
वर्तमानादयोऽन्यथा किं द्रव्यस्य क्रियाया येति	"	८	क्षणिकवादेऽनित्यत्वप्रदर्शनम्	"	१८
शाङ्कनम्	"	९	तद्वृत्तिसंशयनम्	५७४	६
क्रियाया इति पक्षे द्रव्यस्थानवस्थत्वोक्ति	"	११	शून्यशब्दात्तद्व्यापनम्	"	७
इष्टापत्तौ द्रव्याभावात्तत्त्वज्ञानादिति वचनम्	५६९	२	तद्व्याख्या	"	९
द्रव्यत्व क्रियापक्षवचनम्	"	३	उत्पादादनुत्पादाविनाशाविनाशाना भेदाभेदा	"	१०
तद्व्याख्यानम्	"	४	अपेक्षोपपादनशङ्कनम्	"	१५
वस्तुस्य तदात्मकत्वादिति हेतुनिरूपणम्	"	५	एव तर्हि भेद एव आपत्तिव इति समाधि	"	१६
भूतमिति दृष्टान्तवर्णनम्	"	१०	पूर्वपक्षव्याख्या	५७५	१
मृत्तैरेव भारयोक्ते तत्रैव व्यतिरेकसंभार	"	१०	द्रव्यत्वेनाभेदस्यानुत्पादादे प्रदर्शनम्	"	२
कथनम्	"	१५	तत्तद्व्यवयवभेदेन भेदत्वोत्पादादे प्रदर्शनम्	"	३
तद्व्याख्यानम्	"	१६	तत्तत् शब्दयोस्तथेते तदेव विनश्यतीति समर्थनम्	"	४
भेदानादिकलस्यापि मृत्तुत्तिसामान्यताकथनम्	"	१७	समाधान-याख्यानम्	"	५
द्रव्यस्य भावत्वस्याग्रे विभागवचनानर्थक्य-	"	१७	भेदस्य पृथिव्या मिश्रणा अभावनम्	"	६
वचनम्	"	१८	जातिमात्रमभिन्न शेष सर्वे भिन्नमिति साधनम्	"	७
सर्वमिदं तत्प्रसङ्गनम्	५७०	२	तत्र दृष्टान्तवचनम्	"	१२
भासस्य ग्नित्वाद्य कल्पनामात्रा इति शाङ्कनम्	"	५	भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्भूत्वापादनम्	"	१४
तद्व्यवर्तनम्	"	९	द्रव्यैकरवविधातक भेदरहितत्वं स्वयंभावादिनमिति	"	१५
सर्वप्रभेदनिमज्जत्वास्तत्त्वत्वप्रसङ्गनम्	"	११	कथनम्	५७६	१
क्रियाया अक्रियात्वापादनम्	"	१२	तद्व्याख्यानम्	"	५
द्रव्यक्रियद्वोरप्यवस्तुत्वकथनादिष्टाया यदेवोत्पद्यते	५७१	१	पार्थिवरजमपि नानैरोत्पादितमिति वचनम्	"	७
तदेव विनश्यतीति प्रसङ्गनम्	"	५	तस्यैव साधनम्	"	९
तद्व्याख्यानम्	"	६	द्रव्यक्रियादृष्टान्त	"	११
निर्माणागामसदापक्षिककथनम्	"	९	पुनरप्यभेदमाधनशाङ्कनम्	"	१५
ततश्च दोषप्रदर्शनम्	"	१०	तद्व्यावर्तनम्	५७७	१
व्यपक्षिकविनाशशब्दाद्य	"	११	सजातीयत्रिजानीयप्रवाहे घटत्वेनाभेदमुपदर्श्य	"	२
युगपदयुगपत्ताद्विधिविधिविभागाद्रव्यस्या	"	११	यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीरोक्तस्य दोष	"	३
वस्थान्तेतुवर्णनम्	"	११	साधनशाङ्कनम्	"	४
देशकालादिभेदाभावादापत्तिस्वीकारे दोषोक्ता	"	११	इदमभ्युक्तोत्तरत्वादपरिहार एवेति समाधि	"	११
वचनम्	"	११	तद्व्याख्या	"	१७
पूर्वपक्षव्याख्यानम्	५७२	३	उक्तोत्तरत्वसंबन्ध सघटनम्	"	१९
तत्र दोषग्रन्थव्याख्या	"	४	ततोऽभिन्नरहेतु	५७८	१
अदाहरणेन तद्व्युत्पत्तिरूपम्	"	६			

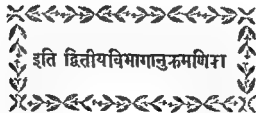
विषया	पृ०	प०
विष्णुदेहपादे घटादेरनुपत्तौ तस्याभावत्वाभिधानम्	५७८	२
उत्पादविनाशभाव भवनाभावकथनम्	"	५
ऐक्य एव मिश्रयोगस्यभेद इत्यादाहनम्	"	९
तद्व्याख्यानम्	"	१२
संयोगक शब्द वस्तुनो नियमानुव्यायां क्रियायाऽऽविचारकथनम्	"	१३
एकातेनाभेदे उत्पादाद्यभाव इति समाधि	५७९	१
तद्व्याख्यानम्	"	६
अनयत्नसर्वप्रकारकत्वहेतुप्रमाणम्	"	८
द्रव्यस्वाभाव्यत्वात् स्थित्यादानामनयत्नशब्दिकथनम्	"	१०
अविद्यमानप्रापकत्वात् क्रियायाऽभिनयक्यमावयनम्	१२	
लोकप्रतीत्यपेक्षितमनिरपेक्षकालादुत्पादाद्यभावकथनम्	"	१९
तद्व्याख्यानम्	५८०	५
लोके व्यक्तियमप्रकाशनम्	"	६
तद्वैपरीत्यप्रकाशनम्	"	८
क्रियास्वाभाव्याद्रूपभेदनिवेद्याति हेतु	"	१०
व्यक्तिमुक्तैरेति उपसहरणम्	"	१३
व्यक्त्यपत्तौ निहेतुके इति गृह्यम्	"	१५
नित्यमेव व्यक्त्यपत्तौ दोषप्रसङ्गजनम्	५८१	१
तद्व्याख्यानम्	"	४
परिणामात्तदोपधारणशङ्कनम्	"	८
परिणामम्वरूपम्	"	९
उक्तदोषमुपन्यास्यति समाधि	"	११
उप विनाशमयोगकल्पोपसंहार	"	१७
कल्याणोपन्यासश्चाप्या अनिद्वानम्	"	१६
पदवाच्यत्वे तत्र नितिद्वयानि कल्पोत्थापनम्	"	१९
अत्रापि गतिद्वयाभिधानम्	५८२	१
तद्व्याख्यानम्	"	६
उपसिद्धिकारेणैवावधिमानस्योत्पादस्थितिरने	"	१०
उत्पादाद्यभाव एवान् निरूपणम्	"	१४
स्थित्युपस्थितिविनाशकारैरवधिमानस्योत्पादस्थितिविचारो दोषाभावाद्वा	"	१४
व्याख्याया व्यपिस्तवराजनुमताशुतन्तुवदिति पदस्य समापप्रदानम्	"	१९
समसशुद्धपर्यवसितप्रकाशनम्	५८३	३

विषया	पृ०	प०
दाष्टातिक्रमणम्	५८३	५
प्रदार्थद्वयस्य भीजस्यांशुना वाऽनुत्पादादित्वाप्रति	"	८
स्थितत्वेन बोधादविनाशाप्रतिभिधानम्	"	११
तत्र स्ववचनादिविरोधाभिधानम्	"	१२
त्वक्यायेनैव पूर्वन्तर्गतित्वाद्भोजानुत्पत्तिरिति वचनम्	"	१२
तथापि स्मृत्योत्तरनीजोत्पत्त्यभ्युपगमेऽनित्यत्वाप्यपि	५८४	४
त्वादिदोषोद्भावनम्	"	६
तद्व्याख्यानम्	"	९
अभेदत्वाच्च पूराद्यभावप्रकाशनम्	"	९
तदेवोत्पत्तये तदवगतित्वेन इत्यस्य प्रकाशनात्तरेण	"	१३
व्याख्यायाऽऽशङ्कनम्	"	२०
तद्व्याख्यानम्	"	२१
उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यथप्रकाशनम्	५८५	१
अनुत्पत्तमस्थित भवतीति चक्षप्रकाशनम्	"	३
एव मति क्षणित्वापादनम्	"	४
तस्यैवोपपादनम्	"	५
स्थितित्वागापादनम्	"	६
ननचिप्रकारेण स्थित्यभ्युपगमेऽनेकातापत्तिप्रसङ्गजनम्	"	८
तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति विकल्पविचार	"	१२
तत्र दोषप्रतिपादनम्	"	१४
विकल्पा उपाधयण्यारवा	५८६	१
दोषप्रतिपादनं नाक्या	"	४
लोकविरोधप्रदर्शनम्	"	७
क्षमिकत्वादातिशयाभिधानम्	"	८
तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति विकल्पविचार	"	१२
तद्व्याख्या	"	१९
योन्यादिकप्रदर्शनम्	"	२०
वचनादिविरोधकथनम्	५८७	३
तदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति विकल्पविचार	"	४
यत्वावतिष्ठते तदेव विनश्यतानि विकल्पविचार	"	७
दोषाधिकस्यात्र प्रकाशनम्	"	११
तद्व्याख्यानम्	"	१३
अथ गूढविनाशत्वेनोक्तविकल्पस्यावयवपदद्वयकथनम्	"	१४
अत्रोपस्थापनायवविनाशकत्ववचनम्	५८८	१
तद्विषयीकरणम्	"	७

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
तथाप्यवस्थानविनाशादिति हेतुवर्णनम्	५८८	८	आविर्भावात्मकत्वादित्यनुक्तोपलभ्यत्वोक्ते		
तद्वैपरीत्येन साधनव्यवस्था भवतीति प्रदर्शनम्	"	१०	फलप्रदर्शनम्	५९३	६
व्यवस्थित एव व्यवस्थितमेव गमयतीत्यभिधानम्	"	१२	द्वितीयचक्रक्रमावर्त्येक्यनम्	"	८
तव मते च व्यवस्थितमेव न भवतीति पक्षधर्मत्वा			तृतीयचक्राङ्गीकारे दोषापादनम्	"	११
सिद्धिवर्णनम्	"	१५	तद्व्याख्यानम्	"	१५
विरुद्धत्वप्रकाशनम्	५८९	१	प्रागुक्तातिदेशनम्	५९४	१
मन्मतेन त्वदीया सर्वे हेतवो विरुद्धा इत्य			कार्यमेव सदिति अवधारणपरित्यागशङ्कानिरा		
भिधानम्	"	३	करणम्	"	४
तस्यैव समर्थनम्	"	४	तद्व्याख्या	"	९
त्रिकाविभक्त्यप्युक्तदोषातिदेशनम्	"	९	कार्यकारणयो सत्त्वाविशेषत्वशङ्कनम्	"	१०
तद्व्याख्यानम्	"	११	पुरुकारणत्वेऽहिदृष्टान्त	"	१२
चतुष्कसंयोगादावप्यतिदेशनम्	"	१८	तद्भावनम्	"	१४
उपायप्रदर्शनम्	"	२०	अवधारणकृतदोषाभाववरूपनम्	"	१६
एतद्वैपरीत्यं विपर्ययस्वीकरणमुचितमिति			पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषाभाववर्णनम्	"	१७
वर्णनम्	"	२२	अविशेषदोषानुद्धरण तत्प्रापीति समाधि	५९५	४
विपर्ययभङ्गप्रदर्शनम्	५९०	१	तद्व्याख्यानम्	"	६
अप्यस्यैव विनाशादितरे निदर्शनवर्णनम्	"	३	अविशेषे दोषोऽभावनम्	"	७
कायकारणनानात्वेऽनुमानाभिधानम्	"	१०	कारणे कार्यस्यानन्वयशङ्कनम्	"	११
तद्व्याख्यानम्	"	१३	तद्भाववर्णनम्	"	१५
पक्षहेतुप्रकाशनम्	"	१५	कारणे कार्यसंविधानहेतुनाऽश्रमत्वसाधनम्	"	१६
दृष्टान्तवर्णनम्	५९१	१	हेत्वसिद्धिस्तुदस्यम्	"	१८
भङ्गचतुष्टयप्रकाशनम्	"	४	कारणकाले कार्यकालवन्नेदामेदेन कृतो न		
प्राज्ञाधिकल्पप्रदर्शनम्	"	६	शृङ्खल इत्याशङ्क्य समाधानविधानम्	"	२०
इतरद्वयविकल्पे बाधामावर्णनम्	"	८	अनुमानान्तरविरोधाभासेदेवानुपलभ्यत्वेऽपि		
उभयसरवविकल्पविचार	"	१४	कार्यस्य सत्त्वाङ्गीकारस्तुदस्यम्	५९६	२
तद्व्याख्या	"	२१	तद्व्याख्यानम्	"	८
कार्यस्य सदाऽऽविर्भावे हेतुदृष्टातवर्णनम्	५९२	१	क्षुब्धतुल्यत्व कारणव्यापारित नेत्यते भवि		
कार्यकारणयो सत्येऽपि वैलक्षण्याभिधानम्	"	३	तदा दोष	"	१०
कारणस्यासत्त्वापादनम्	"	४	कायकारणयोरनुपादानसिद्धत्वमन्युपगम्य		
तत्र व्यभिचारशङ्कनम्	"	५	विचारविधानम्	"	१२
असत्त्वांशेन वैलक्षण्याधानैकान्तिकत्वमिति			कारणस्यासत्त्वापादनम्	"	१४
वर्णनम्	"	७	सत्कार्यवैलक्षण्ये चक्रकृत्यप्रवर्तनप्रदर्शनम्	"	१६
कारणानित्यप्रादुर्भावाङ्गीकारे दोषाभिधानम्	"	११	उभयसत्त्वभङ्गविचार	"	१८
वैलक्षण्यसम्प्राप्तेऽपि कार्यं सदैव प्रादुर्भावात्मक			द्वितीयचक्रप्रवर्तनम्	५९७	१
मेयेति पक्षे दोषवर्णनम्	"	१४	असत्कार्यत्वे सत्कार्यधादिन दाह्या	"	९
तद्व्याख्या	५९३	३	शङ्काभिप्रायवर्णनम्	"	१५
चतुष्टयस्य कारणवैलक्षण्यशङ्कनम्	"	४	कार्यं न क्षुब्धतुल्यत्व सम्प्रियोपासत्त्वादिति समाधानम्	"	१८
तत्त्वितनम्	"	५	अत्यन्तासत एवास्तपने दृष्टातप्रदर्शनम्	"	१९

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
तदुद्धान्तसूचितनिर्दिष्टान्तराणि	५९८	१	अनेकद्रव्यत्वे एव तद्विद्यासम्भवकथनम्	६०२	११
उक्तहेतोरनैकान्तिकत्वप्रदर्शनम्	"	२	अनेकद्रव्यत्वस्यानुपपत्तिरिति भवतीति	"	१२
पिरद्वाभ्यभिचारित्वोद्धान्याय सत्काव्यत्रा न	"	३	वर्णनम्	"	१३
शङ्का	"	४	मत्तप्रवृत्त्यसम्भवाभिधानम्	"	१४
तद्व्यावर्तनम्	"	१२	कर्मणोऽष्टकारितत्त्वसमर्थनम्	"	१५
अमते "यत् कार्यस्येति विकल्पोद्धानम्	"	१३	अथवा त्वदीयक्रियाया अनुपपत्तिरित्यापादनम्	६०३	१
सदसद्व्यवहारपक्षसाधनानिवर्त्यत्वोक्ति	"	१५	त्वदीय द्रव्यमपि नोपपद्यत इति कथनम्	"	७
तथासत्युभयवादस्तिथिरिति स्वाद्वादप्रसङ्गे	"	१५	तद्व्याख्यानम्	"	१०
द्धानम्	५९९	३	प्रकारान्तेरेणपवादविधिवर्णनम्	"	११
अभ्योऽप्यभिचारितयोर्गोचरोस्तिथिरेवेति	"	४	द्रव्यादीना लक्षणमेवादन्यत्त्ववर्णनम्	"	१३
निरूपणम्	"	५	आरम्भानारम्भमेवादन्यत्त्वनिरूपणम्	"	१६
तत्र प्रमाणाभावाभिधानम्	"	५	गुणरूपेण तदभूतिरूपनम्	६०४	४
अनेकान्तवाच्यं यादनायकत्वप्रकाशनम्	"	८	पुनर्मन्त्रत्वादेव द्रव्यस्य तथा तथा भवतानुपपत्ति	"	७
तद्व्याख्या	"	१५	रित्यभिधानम्	"	११
निरोधाविरोधयोर्नानुपपत्तिप्रसङ्गप्रसाधम्	"	१६	स्वमन्त्रतत्वावप्रदर्शनम्	"	११
तद्व्यवहारमधिकृतपरतद्हेतुव्यावर्तनम्	"	१७	द्रव्यस्य स्वात्मना भावत्वनिरसनम्	"	१३
पक्षद्रव्यसाधनसमर्थहेतुवर्णनम्	"	१८	तद्व्याख्यानम्	६०५	१
इहा तेनोक्तस्य दोषणम्	"	१९	आरम्भोभयवशात्तद्व्यवहारम्	"	६
न तत्र कस्यचिद्विरोध इति स्वाद्वाद्व्याख्यावशात्	"	१९	भावस्य नियम्यताकथनम्	"	७
गणव्यवहारपदानम्	६००	२	उत्पत्त्यापवादयोर्विभिन्नरूपताप्रदर्शनम्	"	९
भारतचक्रवर्तिदृष्टा त	"	४	भावस्य महत्त्वादिप्राभावे कारणवर्णनम्	"	११
नैगमनपवादिमतोपायनम्	"	१०	तद्व्याख्यानम्	"	१४
कर्मसाधनाविनाभाविभावसाधनभावशब्दाधत्त	"	१४	भावानां प्रतिव्य स्वभावभेदाभिधानम्	"	१५
निराकरणम्	"	१४	सत्तास्वतत्वासम्भवाविति हेतुवर्णनम्	"	१६
स्वमतेनोभयविधानप्रदर्शनम्	"	१७	द्रव्यादिसमवायत्त्व सत्तास्वतत्वात् तद्द्रव्यादितया	"	२
उत्पत्तिविधिमावर्तनम्	६०१	१	व्यपदेशान्तेरेणपत्तिपादनम्	६०६	२
अपवादविधिमावर्तनम्	"	६	द्रव्यादादेव तद्वहेति प्रकाशनम्	"	३
तद्व्याख्यानम्	"	९	तद्व्याख्यानम्	"	८
आरम्भद्रव्यप्रदर्शनम्	"	१०	मनुष्यरीत्यैवोभयप्रधानविधिरित्यभिधानम्	"	१२
आरम्भगुणप्रदर्शनम्	"	११	तद्व्याख्या	"	१५
कर्मवर्णनम्	"	१३	पूर्वमेवे तद्व्यवहारवर्णनम्	"	१७
द्रव्यगुणरूपयो परस्परं भेदवर्णनम्	"	१४	भवमते द्रव्यस्यैव प्राप्ता यता स्वादित्यभिधानम्	६०७	१
जातिप्रमदम्भोऽन्यत्त्वप्रदर्शनम्	"	१६	उभयप्राधान्याभावे हेतुवर्णनम्	"	१
कार्येकारणतयाऽन्यत्त्वरूपणम्	"	१८	तद्व्याख्या	"	१
विधिनियमविधिर्गणनम्	"	२०	द्रव्यस्य सविहितमवयवानुपगमस्य सत्ता त	"	१
उभयनपार्श्वतद्द्रव्यादिस्योपपत्तिवर्णनम्	६०२	१	प्रदर्शनम्	"	१
तद्व्याख्यायां द्रव्यक्रियायो लक्षणप्रदर्शनम्	"	७	क्रियावैयर्थ्यकथनम्	"	१
क्रियानुपपत्तिरूपणम्	"	८		"	१

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
अभिव्यक्तिरपि उपकारमात्रतयाऽप्रधानैवेति कथनम्	६०७	१२	वाक्यार्थवर्णनम्	६१०	९
स्वमते उभयाप्रधान्यविधानोपपत्तिप्रदर्शनम्	"	१४	तदर्थव्यावर्णनम्	"	१०
भावस्य प्रदीपवत् स्वरप्रकाशहेतुत्वकथनम्	"	१९	सवाद्वहरीकारिकोपन्यसनम्	"	१३
अभूत्वा भावस्य भूत्वा च भावस्याभिधानम्	६०८	२	पुत्रजन्यनिर्गमसूत्रप्रदर्शनम्	६११	५
व्याख्यायां तुल्यशब्दफलाभिधानम्,	"	६	पर्यायशब्दार्थविचार	"	६
नित्यानित्यद्रव्याणां परस्परान्यतायननम्	"	९	तदर्थविशदीकरणम्	"	१२
भावास्तत्त्वस्यास्तन्व्यञ्जनसामर्थ्यकथनम्	"	११	वर्णपर्यायशब्दे बहुमीहिसमासप्रदर्शनम्	"	१४
अन्यथा तदभावाभिधानम्	"	१३	कर्मधारयसमासप्रदर्शनम्	"	१५
पूर्वमसतामेव भावत्वात्सम्बन्धोक्ति	"	१५	एकशब्देन पर्यायपर्याययोर्महणे सङ्गाहकधर्म प्रदर्शनम्	"	१६
गुणकर्मणोरपि तथेत्यतिदेशनम्	"	१८	वर्णत्वेन परितो भवनगमनयोरुपपादनम्	"	१७
भावस्य सत्त्वं नापरसत्तासम्बन्धादिति वचनम्	"	२०	वर्णन्यो वर्णोत्पत्तिकथनम्,	६१२	१
प्रदीपदृष्टान्त	६०९	१	पृथिव्यादीं वर्णान्तरगमनप्रदर्शनम्	"	३
गुणोऽगुण इति दृष्टान्त	"	३	कर्मधारयपक्षे सात्यपर्यवचनम्	"	६
कार्यद्रव्यादीनां सदसद्रूप्यप्रदर्शनम्	"	५	मावार्थाभिधानम्	"	७
नित्यवस्तुनि प्रदर्शनम्	"	९	रत्नप्रभायां नित्यानित्ययोक्ति	"	११
सामान्यविशेषयोरेकभयताप्रकाशनम्	"	११	विधिनियमविध्यरसमापनम्	"	१३
कर्मणि तदुभयप्रदर्शनम्,	"	१३	चकारतारूपम्	"	१८
विधिनियमविधानोपसंहार	"	१४	नामप्राह पङ्क्तौक्ति	"	१९
अस्य नैगमैकदेशत्वाद्ब्रह्मास्तिककथनम्	६१०	४	पङ्क्तेशु पर्यायशब्दार्थाभिधानम्	६१३	२
तद्व्याख्यानम्	"	६	एवणां द्रव्याभिमतयोक्ति	"	४
द्रव्यताप्रदर्शनम्	"	७	पर्यायशब्दव्याप्त्ये व्याख्यातकारणोक्ति	"	८
शब्दाथवचनम्	"	८	द्रव्यार्थावयविरूपसमापनम्	"	९

इति द्वितीयविभागानुक्रमणिका

तृतीयो विध्युभयारः

कमलदलविपुलनयना कमलमुखी कमलगर्भसमगौरी ।

कमले स्थिता भगवती ददातु श्रुतदेवता सिद्धिम् ॥ १ ॥

इदानीं विध्युभयारावसरः, यद्यपि विधिविधिनयारोक्तो भावो निर्दोषः स्यादन्तरारम्भोऽनर्थकः स्यात्, स तु सदोप एवेति प्राप्त्यावसर सदोपमुत्त्वोत्तरत्र विध्युभयार निर्दिदिक्षुः प्राच्यदोषाभिधानार्थ- 5 मेव सावदाह-

अथ किं भवता प्रतिस्वमात्मनो ग्राहे तथा तथा या एता ग्रीह्यङ्कुरादिघटपटादिवस्तु-
व्यापिपृच्छयोऽनस्था उक्तास्तासु पुरुषादितत्त्वमवस्थालक्षणं ? उत पुरुषादिलक्षणास्ताः ?

अथ किं भवतेत्यादि अथेत्यधिकारोपन्यासे, अनन्तरोक्तपुरुषादिष्वद्वयणाधिकारोपन्या-
सार्थोऽधश्च, किञ्च प्रभे, सामान्येन पुरुषादितत्त्वमवस्थालक्षणं, प्रतिस्वमात्मनो 10
ग्राहे तथा तथा-तेन तेन प्रकारेण पुरुष [एव] सुप्तादिचतुरवस्थाः, नियतिरेव पूर्वपरादिक्रियाऽक्रियादि-
नियतावस्थारूपा, काल एव क्रमयोगपद्यभूतभवद्भावव्यवस्थातत्त्व, स्वभाव एवात्मप्रविभागमात्रप्रतिवि-
विक्रमयनभेदतत्त्व, भाव एव स्वतत्त्वाद्यविद्याविकल्पविनिर्मुक्तसत्ताभावव्याप्यनैखनशब्दार्थ-
ज्ञानाद्यवस्थाविशेषजगत्तत्त्व इति, या एता प्रतिस्व न[ ]शेषा, ग्रीह्यङ्कुरादिघटपटादिवस्तु-
व्यापिपृच्छयोऽनस्थास्तस्य तस्य पुरुषादिदर्शनस्य व्यापित्वप्रदर्शनार्थमुक्तास्तासु किं पुरुषादितत्त्वमवस्था- 15

अथ व्याख्यातार प्राच्यकारिकया भग्नलमारचयति-कमलेति । अथ यक्ष्यविदेशपुत्रक सङ्गतिमाह-इदानीमिति ।
एतदेव स्पष्टीकरोति-यद्यप्यसिद्धिः पूनर्वावर्णितस्यापि विधिविधेरवस्थावस्थावेदोपादानस्यावश्यभावात्, परमशून्यक्षणि-
कायनमिमेतत्वाद्प्रसङ्गाच्चसङ्गिधिव्यापितभवनश्रुतिद्वैतवाद श्रेयान्, प्रकृतप्रश्रुतिनियमात्मभोग्यस्वरजस्वमोमयप्रकृतिव्या-
पारलोदासीनभोक्तृपुरुषोपभोगाप्रश्रुतिरिति विधिर्विधीयते ण्यभ्यते च । सर्वमेकात्मकं किं तर्हि सर्वं सर्वात्मकमिति,
निधिविधियमनयदर्शनस्यैव या विकल्पात्तरविध्युभयनयदर्शनस्य प्रकृतिपुरुषयोगुणत्रयव्यवस्थानुपपत्तेः स्थित्युत्पत्तिविना
धानात्मकत्वादसत्त्वापत्तेः भावद्वैत आत्मविवृतमेदात् प्रतिविधिष्वुद्विहस्तत्राधिष्ठाप्रधिष्ठेयास्तत्रत्यद्वैतव्याप्यतामात्म- 20
द्वैतमत्र प्रतिपादयति पूनर्वादस्य सदोपत्तात्तदोपभोगाधुन्यसरोऽपुत्रा प्राप्त इति भावः, भाव पुरुषादि, तत्समर्थ
कामिप्रायविशेषो वा । अथ पूर्वप्रदोषोपपादन विहाय मिप्रतिपत्तिप्रदर्शनं तेषां वादिना तदन्तरपक्षपरिग्रह्यति-
रेकेण गल्यभासप्रदर्शनार्थं दोषप्रदर्शनतौन्यार्थं चेत्साशयेन मिप्रतिपत्तिमुद्गावयति-अयेति । कोऽसावधिकार इत्यत्राह-
गनन्तरेति, अधिनार प्रतिपादाम् । स्व स्वमिति प्रसिद्धं तत्र स्वपदविरक्षितमाह-सामान्येनेति । पुरुषादि
वादिनां स्वत्वाभिप्रायमादर्शयति-पुरुष एवेति । चतुरवस्थास्वरूप पुरुष एव तत्त्व नाय कथिदित्यभिप्रायः, आत्मप्रति- 25
भागेति, भिन्नमित्यभिप्रायविशेषतया प्रतीयमानानां स्वभावस्यैव प्रविभागत्वाणि, न ततोऽन्य-तभिन्नानीति भावः । स्वत्वा
स्वरूपादिति भावे स्वमेवपरस्परव्यवस्था येऽविद्याविरचिता भिन्न्यास्तेनिर्मुक्तं सामान्यरूपे व्यापरोऽनजन निर्विकार
एव सन् शब्दार्थज्ञातव्यवस्थालक्षणविकारात्मकजगत्सर्वनादित्त्वभाव इत्यर्थः । समुदितयावदवस्थालक्षणत्व पुरुषादेर्निवर्तयितुमाह-
प्रतिस्व नाशेषा इति । अन्यथा वक्ष्यमाणार्थव्यापित्वानेकत्वादोपा असङ्गता मनेयुरिति भावः । तासु किमिति ।

१ ति क तेन प्रका० । २ ति स्वाद्याद्य० । ३ ति प्यनेजन० । ४ ति क व्याप्ति० ।

द्वा० न० १ (३९)

लक्षणम् ? तस्या न सोऽस्ति व्यतिरिक्त, यथा रूपादय एव घट इति । उत पुरुपादिदृशनास्ता ?
 पुरुपाद्येव सत्य न ताः कश्चिदस्तीति, यथा घट एव रूपादय, न रूपादयो नाम केचिद्व्यतिरेके
 नेति, द्वयोर्विकल्पयोरन्यतोऽवधार्य ।

रिश्नात —

यद्यस्यास्यात्मैव न पुरुपाद्यात्मास्यास्ता, तत पुरुपो नाम न कश्चिदिति रूपादिसमु-
 दयमात्रवाद एवायमन्यो युगपद्भाविरूपादिगुणसमुदयवादतुल्यो युगपदवस्थचतुरवस्था-
 समुदयवाद ।

यत्रयस्यास्यात्मेत्यादि यावत् समुदयमात्रवाद एवायमन्य, यदि पुरुपादि न कश्चिदस्ति,
 अवस्थास्यात्मैव तद्वृत्तौ ता एव सत्या न पुरुपाद्यात्मावस्था - पुरुपादिसंख्यास्ता अवस्था न भव-
 तीत्यभ्युपगत भवति, तत पुरुपो नाम न कश्चित्तुरवस्थाव्यतिरिक्त इत्येतदापत्तम्, पुरुपादीति
 सामान्येनोपन्य पुरुपो नामेति पुरुपस्यैवाभाववचन विविधविधिनयविकल्पाणां पुरुपस्य प्रथमतयात्तदू-
 णेनेनातिदेह्यमाणत्वात् । पुरुपवादे प्रस्तुते कथं पुरुप एवासन्नित्वापाद्यते ? इति चेदुच्यते यस्मात्स-
 मुदयिमात्रसमुदयाभ्युपगमात्, रूपादिसमुपमात्रवा प्रतीयमान, स एवाय बौद्धपरिकल्पितरूप-
 वेदनापिज्ञानसंस्कारसंज्ञासंघसमुदाय पुरुप, अङ्गुलीमुष्टिवत्, घटाकापक्षिवत्, अक्षद्विचक्र-
 पञ्चराणीयोऽनर्पटयुगसमिधानिरयवदिति समुदयवाद, ईपमपीन्द्रक्षितकुटवत् पुरुपप्रत्यारयान-

किं पुरुपादीनामवस्थारमकत्व-पुरुपस्यावस्था एवात्मान, रूपादिसमुदयात्माघटवत्, नावस्थान्यतिरेकेण पुरुप कश्चिदस्ति,
 अपवा घटात्मरूपादिवत् पुरुपादिना एवावस्था अवस्थानां पुरुप एवात्मा न पुरुपव्यतिरेकेणारस्या काश्च विद्यन्त इति
 विद्वत्प्रायश्चित्त । अपावस्यास्वरूपत्वं पुरुपादेरिति प्रथमपक्षे परिगृहीते दोषमभिधानुमाह-यद्यप्येति । पुरुपादेरवस्था
 संपत्त्ववस्थान्येव पुरुपो निश्चीन, न पुरुपस्य किञ्चित् स्वरूपमस्ति, किं त्ववस्थारूपेण सत्स्वरूपत्वात् चावस्थानामेव सत्त्वेन
 20 पुरुपादेरवस्थानमापद्यते पुरुपाद्यवतामवत्त्वादस्मान्माते न पुरुप कश्चिदवस्था व्यतिरिक्तोऽस्तीत्याद्ययमाविष्करोति-यदीत्या-
 दिना । ननु प्रथम पुरुपादिप्रथमादासमापद्येन विकल्पमारचय्यादपक्षावधारणा इत्या, अनुना तु केवलपुरुपवादाधयेनेव न
 पुरुपो नाम कश्चिदिति विशेषण एव कथं दोष उच्यते इत्याद्यङ्गा समाधिमाह-पुरुपादीति । विविधविधिनयेषु पञ्च पुरुपा-
 दस्य प्रथमवातत्रोक्तोपस्थितेतरादेव्यतिदे यान्तावत्वात् तथोक्तमिति भाव । ननु पुरुपवादे प्रकृते सदाशयेन दोषो वाच्य, न
 25 पुनस्तस्यैवाभाव प्रतिपादनीय प्रथममापत्तेरत कथमेवमुच्यत इत्याद्यङ्गत्वं-पुरुपवाद इति । किं पुनो कथं तस्याभ्युपगम
 एव तादृश प्रत्यक्षभिन्नसमुदायाप्रत्यगात् अयमभ्युपगम पुरुप निराकरोल्लेखेऽनुत्तरयति-यस्मादिति । तथा चाप पुरुपवादो
 रूपादिप्रत्यक्ष-धामकारमादिबौद्धवादसदृश इत्याह-रूपादीति । बौद्धवादो हि त्रिधा वादिबैचि-मात्, कश्चित् सर्वास्तित्व
 कश्चिन् वैभाषिक्यौनान्तिका, केचिदिशानास्तित्वमात्रवादिनो योगाचार्य कश्चित् सत्त्व-यवादिनो माध्यमिका, तत्र सर्वा
 स्मिन्वदे कायमात्रवति द्विविध वत्त आयममुदेतुक्त भूत भौतिकम् अपरं रूपादेतुक्त चित्त चैतन्य, एतानि सत्त्वव्यवहा-
 30 रादमावेन सहजते, तत्र प्रवृत्तप्रत्यावात् रूपादेतुक्तमुदयवाद दर्शयति-रूपति । सविप्रयाणीन्द्रियाणि रपस्क-ध,
 प्रियप्रियातुभविप्रयस्यो वा सुखदुःखदहितविशेषावस्था नित्यस जायते वा वेदनास्क-ध, अहमित्याकारो रूपादिविषय
 रूपादिविषया वा दर्शयमानो निज्ञास्क-ध, सत्त्वस्क-धो रागादय क्रेशा उपप्रेक्षा-ध मदमानादयो धर्माधर्मा च, सवि
 कल्पप्रत्यय संज्ञासमशोभप्रतिभास सत्त्वस्क-ध, यथा चिन्ता कुण्डला यतो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवजातीयस, तादेतेषु
 समुपा पुरुपो न कश्चिद्व्यतिरिक्त इति भाव । भिन्नसमुदायाभाव निदर्शनायाह-अङ्गुलीति । ईपदिति स्तोत्रमपीलेपने

फलोऽन्यवदाभाति, सुप्तसुप्तजामत्तुरीयावस्थासम्भावेदात्, युगपद्भाविरूपादिगुणसमुदयवादतुल्यो युगपदवस्थचतुरवस्थासमुदयवाद इति, एष देशभिन्नरूपादिममुदयवादतुल्यः ।

नाय देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य एव, किं तर्हि ? कालभेदभिन्नयुगपद्भाविसततसवृत्तजननिधननामरूपान्तुल्यव्यधिकनारोऽपि यस्मात्—

तुरीयत्वप्रतिपादनार्थभ्युपगतमुक्तिरुक्तमदयुगपदवस्थावृत्तेः क्षणिकत्वाद्, वासोवत् । ६

तुरीयत्वप्रतिपादनार्थभ्युपगतमुक्तिरुक्तमवदयुगपदवस्थावृत्तेः क्षणिकत्वाद् इति, सुप्तसुप्तजामत्तरमचिनिद्रावस्थाविशुद्धिक्रमान्यायवृत्त्यभ्युपगमादवस्थाकरोऽन्यथात्वम्, अन्ते क्षयदर्शनादादौ क्षयोऽनुमेयोऽवस्थानामिति क्षणिकत्वाद्, को दृष्टान्तः ? वासोवत्, यथा वस्त्रे क्षणे क्षणे जीर्यजीर्यदन्ते विशीर्यन्ते तथाऽनस्या अपि ।

न केवलं समुदयक्षणिकत्वानयेव किं तर्हि—

10

शून्यरादोऽपि, तद्यथा चतसृणां न ज्ञानव्यतिरिक्तत्वं, तथातथा त्वयैव ज्ञानात्मना रूपसाविधेयादिसृष्टे प्रतिपादनात्, सा च कल्पनाज्ञान तन्मात्रमेव सत्यं, न रूपादि किञ्चित्, स्वमयदिति विज्ञानव्यतिरिक्तार्थशून्यत्वाद्, न वा विज्ञानमात्रनिर्विकल्पत्वाश्रयस्य शून्यत्वात्पत्तेः ।

(शून्येति) शून्यवादोऽपि, तद्यथा चतसृणां नेत्यादि, यथा पुरुषवादिना चतस्रोऽनस्थाः

पृथक् परिगृह्य तासुपि ज्ञानमेव सुप्तत्वात् सुप्तपुरुषवत्, सुप्तत्वात्मादिरामस्तवदित्यादिना प्रतिपादितम्, 15 तथा तथा रूपाद्यमूर्त्तमूर्त्तापत्त्या त्वयैव रूपणाद्रूपमिति च ज्ञानात्मना चैतन्यस्वरूपादनपेवा रूपसाविधेयादिसृष्टिश्चानेकविधोपपादिता, सा च कल्पनाज्ञान तन्मात्रमेव सत्यं, न रूपादि किञ्चित्त्वाभासज्ञानवहिर्भूत स्वप्रवत्, यथा स्वप्ने सिंहाद्याभासज्ञानमात्रं न सिंहादि किञ्चिद्वहिर्भूतस्य जामद्विज्ञानमपि ज्ञानमात्रमेव, प्रामाण्यमासीत्पुरुषादिरूपाद्याकारज्ञानमात्रम्, तद्व्यतिरिक्तार्थशून्यत्वम्,

यथा कुटुडोऽन्धो १ भवति तथा सत्तात्तरकरणेन पुरुषाग्रे न समुदयवादाऽन्वो भवति, केवलमयवदेवाभातीति भावः । 20 चतसृणामवस्थानां देशभेदेन सह वृत्तित्वाभ्युपगमेऽथ वादो देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य इत्याह—युगपदिति । क्षणमात्रस्यापि वस्तुस्तीर्तृक्षणिकमादृत्यतामस्य दर्शयति—कालभेदेति । अथ क्षणिकत्वादनुव्यतासमर्पणाय प्रथममवस्थाविना समादर्शयति—सुप्तेति सुप्तादीनामवस्थानां विशुद्धिविशेषेण निमित्तप्रसरणेन वृत्तेरभ्युपगतत्वादिसृष्टिभेदेनावस्थामेदस्यावश्यं कतया नैकावस्था निष्ठा समवति, विशुद्धावस्थागते पूर्वावस्थाविगतात्, तस्मात्पत्तेः क्षयदर्शनेन तत् पूर्वपूर्वमपि वासोवत् क्षणे क्षणे विनाशोऽवश्यं वाच्य इत्ययमपि वादः क्षणिकत्वाद् एवेति भावः, शून्यत्वादोऽपीति, विज्ञानव्यतिरिक्तशून्यत्वाद् 25 सर्वशून्यत्वादपेक्षयः । पुरुषस्य चतस्रोऽप्यवस्था ज्ञानात्मन्या एवेति दर्शयति—यथेति पुरुषस्य रूपादिरक्षणमूर्त्तस्वरूपाऽमूर्त्तस्वरूपा च रूपणादिरूपतया चैतन्यलक्षणानन्दोपेव, प्रागुपवर्णितत्वाद्रूपादिज्ञानस्य चाविधायिभूमितत्वेन वरूपनाज्ञान रूपतयाऽसत्त्वाज्ञानाज्ञानस्यैव सत्यत्वात् तन्मात्रमेव, रूपादयश्च स्वप्ने सिंहाद्याभासवत्तन्मात्रमात्रमतीति विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तु- 30 शब्दोऽयं वाद इति भावः । दृष्टा तमाह—स्वमयदिति यो य प्रत्यय स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नप्रत्ययः, यथा हि स्वप्नमायादिप्रत्यया निनैव बाह्योनार्थेन प्राप्यप्रादुर्भावाकारा भवन्ति, एव जागरितप्रत्यया अपि प्रत्ययवाद्याह्यानालम्बना इति 30 भावः । अथ वादस्य विज्ञानवादत्वमपि न सम्भवति निर्विकल्पकालम्बन्य तथापि विज्ञानस्यापेक्षरस्य सद्भावे प्रमाणविरहाच्च—

विज्ञानपद्वेत्तेवदापन्नम्, अतः कल्पनाज्ञानमात्रं सत्यमिति विज्ञानव्यतिरिक्तार्थशून्यवादः, [न]
विज्ञानमात्रं वा, अस्यापि ग्राह्यग्राहकविरुपातीतनिर्विरूपवाश्रयस्य शून्यत्वापत्तेः ।

पुरुषवादाह—

अचिन्त्यमेवेदं चिन्त्यते मया हि पुरुष एवेदमित्यपघायोक्तं नोक्तमिदमेव पुरुष इति,
३ ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् क्वचित्त्वेकं पुरुष, अनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरुपात्मकत्वात्, वृक्ष
वदिति ।

अचिन्त्यमेवेदं चिन्त्यत इत्यादि, मद्ब्रह्मनापरिज्ञानादसम्बद्धं दूषणम्, मया हि पुरुष
एवेदमित्यपघायोक्तम्, नोक्तमिदमेव पुरुष इति, प्रत्यक्षा सुप्ताद्यवस्था उद्दिश्येति । अत्र प्रयोग
ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् क्वचित्त्वेकं—एक एव व्यवस्थित पुरुष इति प्रतिज्ञा, अनतिरिक्तपरापराणीयो-
१० ज्यायोरुपात्मकत्वात् वृक्षवत्, यथोक्तम् 'यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मात्पराणीयो न ज्यायोऽस्ति
किञ्चित् । वृक्ष इयं क्वाचो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनैव पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥' (श्वेता० उ० अ० ३ श्लो०
९) इति, यस्मादयत् परं नास्त्यनन्यत्, अद्वैतमेवेत्यर्थः, अथवा यस्मात् परं प्रधानं प्रकृष्टमपर
प्रकृष्टमयद्वा नास्ति, ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्परापरविभागाभावादविभागात्मना वस्त्यैव व्यवस्थानात्,
नाणीयो न ज्यायोऽस्ति निश्चिदिति सूक्ष्मसूक्ष्मविभागाभावात् ताद्रूप्येणाविभक्तस्यापि तस्यैवावस्थाना-
१५ विति शेषं गवार्थम् ।

अत्रोच्यते—

नन्ययमनेकानस्यामात्रस्वतत्त्वं एव व्यवस्थापितं, चैतन्यानतिवृत्तिवर्तनात्, तच्च
विनिद्रावस्थातोऽनन्यदिति विनिद्रावस्थालक्षणं एव पुरुष, आत्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्य
त्वात्, विनिद्रावस्थास्वात्मयत् ।

२० नन्वयमित्यादि, ननु त्वयाऽयं पुरुषोऽवस्थात्मकस्त्वमनतिक्रामत्रनेकानस्यामात्रस्वतत्त्वं एव
व्यवस्थापितं—चतुरदस्यास्वरूपोपवर्णनद्वारेणैव धनिरुपणादवस्थास्वात्मक एवासाविति, तत्रापि च

न्यतया शून्यवाद एवायमित्याह—न विज्ञानमात्रं चेति । ननु त्वया सम्मते ये दोषा प्रदर्शितास्ते सर्वे मद्ब्रह्मनापरिज्ञान
विश्रम्भिता एव, न हि मयाऽवस्था एव पुरुष इत्युच्यते चेन्नेने दोषा प्रसज्येरन् किन्तु पुरुष एवेदं सर्वमित्यवधार्यत
इत्याह—अस्मिन्त्यमेवेदमिति । पुरुषोरेवेन हि मया स्वत्वमिति द्रष्टुं ननु प्रत्यक्षप्रतिद्वेषाद्यवस्थोद्देशेन पुरुषातिदेश
२५ क्तिना इत्याह—मया हीति । पुरुषस्य स्वात्मकत्वात्पुरुषकमनुमानप्रयोगश्च—अत्र प्रयोग इति । पुरुष पञ्चीकृत्य परिह
इयमानविभागमिह तदवस्थामप्यत्र साध्यते तत्त्वेकं तत्त्वव्याख्यावेकस्य तत्त्वेकं अभिप्रेतत्वात्तद्वत् इत्यर्थः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्
वा चरानामिह तत्र व्यवस्थित पुरुष इति भावः । साधनमाह—अनतिरिक्तेति यथाऽनेकस्वतमो वृक्ष शारा स्वन्धो मूलश्च
तथैवानतिरिक्तानि परापरणीयोज्यायोरुपात्तमिह तदात्मकं पुरुष एवेत्यर्थः, यदात्मनो च स एवेति व्याप्तेः । अत्रार्थे उपनि
३० षद् प्रमाणवत्प्रयोजकतानि कारणाय—यदुक्तमिति । अथ पुरुष एव सर्वमित्यवधारणं नोपपद्यते, अवस्थाद्वारेणैव तत्स्वरूपा
३० परित्यागेन पुरुषस्य निष्पणादवस्थैव तस्य स्वात्मैक्यव्यतिरिक्तमिति—न ययमिति । सुप्ताद्यवस्थास्वात्मतयापि निरूपणसम्भवे बहुकृत्व
पुरुषे निरुपिष्ठज्ञानद्वारेणैव पुरुषनिरूपणदर्शनादिनिद्रावस्थालक्षण एवायमित्याह—तत्रापि चेति । सर्वोक्तव्याप्त्युक्तं ज्ञानव्यापि

विशेषेणैकावस्थामात्रस्य तत्त्वः—तुरीयावस्थावत्त्वं इत्यर्थः । तत्कुत इति चेत् चैतन्यानतिवृत्तिवर्तनात्, सर्वत्र ज्ञानमयोऽसौ पुरुष इति प्रतिज्ञाय तद्व्याप्तिप्रदर्शनार्थं चेतन्यमेव ब्रूषुः [वृणशकुन्तकुड्य] पुरुषादि सुप्रत्वात् सुपुत्रत्वाज्जागरितत्वात् सुप्तादिपुरुषवदिति वर्णितं चैतन्यमेव, तत्र विनिद्रावस्थतोऽनन्यत्—तत्र चैतन्य विनिद्रावस्थतोऽनन्यत्—तत्र चेतन्य विनिद्रावस्थैव । यथोक्तम् 'पुरुषस्य न केवलोदयः पशवश्चाप्यनिवृत्तकेवलाः । न च सत्यपि केवले प्रमुस्तव चिन्त्येयमचिन्त्यवद्भवति ॥' (सिद्धसे० द्वा० ५ ४ श्लो० २२) इति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, अस्माद्धेतोर्विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुषः, एतदेवास्य लक्षणं 'उपयोगो लक्षणम्' (तत्त्वार्थ० २-८) इति वचनात्, एतत् प्रतिज्ञामात्रम् । अत्र हेतुरुच्यते—आत्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्यत्वात्—सर्वत्र सर्वदा वाऽन्तर्मतीतोऽत्यन्तः, तत्र भव आत्यन्तिक निद्राविगमः स एव रूपः—तत्त्वं तेन तत्त्वेन निरूप्यत्वात्, यथा निरूपित पुरुषवादिनैव सर्वं सर्वत्र सदा सर्वथा चेतनात्मकमेवेति सिद्धो हेतुः, को दृष्टान्तः ? विनिद्रावस्थास्यात्मवत्, यथा विनिद्रावस्था 10 चतुर्थीं शुद्धचैतन्यात्मानं नातिवर्तते प्रोक्तरूपेण निरूप्यत्वात् पुरुषः, तथा शेषावस्थास्यपि तद्वर्मतामनतिवृत्त्येवेति, एवमेव विनिद्रावस्थैव सर्वत्रापादिता ।

न ह्यसावितरात्मिका, स्ववृत्तित्यागापत्तेः सा तन्मात्रैव, तन्मात्रत्वे तु पुरुषस्यापि तदवस्थामात्रत्वम्, तस्माज्जाग्रदाद्यवस्थानात्मकत्वादसर्गत्वमिति ।

(न हीति) न ह्यसावितरात्मिका यथा सुप्ताद्यवस्था तुरीयावस्थैव न तथा सा तदात्मिका, 15 कस्मात् ? स्ववृत्तित्यागापत्तेः—यदि सा विनिद्रावस्था सुप्ताद्यवस्थापि स्वातन्त्र्यतया विशुद्धा स्ववृत्तित्यक्ता

सादर्शनादिनिद्रावस्थालक्षणं चैतन्यमेव प्रधानं लक्षणमित्याशयेनाह—चैतन्येति । वृक्षतृणशकुन्तानि ज्ञानमेव सुप्रत्वात्, एतत्पुरुषवत्, इत्यादिज्ञानमेव सुप्रत्वात् सुप्रतपुरुषवत् पुरुषचैतन्यमेव जागरितत्वादित्याद्यनुमानान्यादयति—धृष्टतृणेति । तदपि चैतन्यं विनिद्रावस्थास्वरूपमेव किञ्चिद्विधिद्विमित्याह—तत्रेति । सर्वत्र विनिद्रावस्थापरपर्यायकेवलज्ञानसत्त्वे प्रमाणमाह यथोक्तमिति । हे प्रभो ! केवलज्ञानस्य सत्तया जीवमात्रस्यापारण्येव तत्र तद्व्याप्तिरित्यल्लक्षणं चिन्त्येति निश्चयनयतं स्तुतिरियम् । 20 उपयोग इति, उपयोगो लक्षणं जीवस्य, उपयोगो ज्ञानदर्शनयोः स्वविषयसीमावृद्धौ न धारणम्, अप्रया ज्ञानदर्शनयोः विषयावधानाभिमुक्तता योगः, समीपवर्ती योग उपयोगः, तेन हि लक्ष्यते जीवः, सामान्यविशेषावयवोद्दर्शनादि निधीयतेऽस्यात्मा—इतीति, न चास्ति कथितं तादृशो जीवो यस्य साकारानाकारोपयोगौ न भवतोऽतोऽनप्राप्यं लक्षणं जन्तोरेति वचनाभिप्रायः । एतदिति, विनिद्रावस्थालक्षणं एव पुरुषः, एतदेवास्य लक्षणमित्येतदित्यर्थः, लक्षणं हि द्विविधं स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणयेति स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्, स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावेऽपि स्वस्य स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावव्यनया लक्षणत्वसम्भवादः, तथा— 25 निध लक्षणं पुरुषस्य विनिद्रावस्थात्मकं चैतन्यम्, तटस्थलक्षणं तु यावद्ब्रह्मकालमनवस्थितत्वे सति ध्यावर्तव्यम्, यथा गन्धवत्त्वं धुमिवीलक्षणमुपतिष्ठते घटादिषु गन्धभावाच्च पुरुषस्य तथापि लक्षणत्वमेव ब्रूयते इति बोध्यम् । तस्य स्वरूपलक्षणत्वे हेतुमाह—आत्यन्तिकेति, सर्वदेशकालावच्छेदेन नाशरहितेन निद्राविगमेन निरूप्यत्वादित्यर्थः । निर्विशेषविद्रूपतायां सर्वव्यवस्थामुपगच्छादभ्युपगमात्सिद्धत्वं हेतोरित्याह—यथेति । दृष्टान्तं सप्रत्ययति—यथा विनिद्रावस्थेति, यथा विनिद्रावस्था नातिवर्तते स्वात्मानं प्रोक्षतेतोऽस्यैव पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थासात्मानं नातिवर्तते शेषावस्थायवस्थामित्यर्थः । सा यदि स्वात्माना— 30 नमतिवर्तते तर्हि तस्यां सुप्ताद्यवस्थासात्मकतया विमुक्तता न भवेदित्याह—न ह्यसाविति । स्वपूरो परित्यागे दोषमाह—

स्यात्, न त्वलि स्ववृत्तिसागोऽस्यासद्वस्वरूपनिर्णयभावादितोपात्, अतः सा तन्मात्रेव, तस्या
प्रमाणत्वे तु पुरुषस्यापि तत्त्वस्यामात्रत्वम्, अतो विनिद्रावस्थामात्रत्वाजामदायवस्थानात्मकत्वम्,
प्रमाणत्वात् तस्यानात्मकत्वादिनिद्रावस्थामात्रत्वात् सुप्तादि [ईष्टा] वस्थास्वतन्त्रसर्वगतत्वमिति चा
व्यापिनोप पुरुषस्य [ण] वाक्यम् ।

अथ विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि पुरुष सर्वत्वात् न विनिद्रावस्थामात्र एव ततो विनिद्रा
वस्थापि न विनिद्रावस्थामात्रैव स्यात्, विनिद्रावस्थालक्षणात् पुरुषस्वात्मवत् ।

अथ विनिद्रेत्यादि, मा भूत् पुरुषासर्वगतत्वादोप इति विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि सन् पुरुषश्च
सकलान् विनिद्रावस्थामात्रं ण, किं तर्हि ? सुप्तादिपृच्छिरीतीष्यते ततो विनिद्रावस्थापि विनिद्रावस्था
मिरा सता सत्त्वादेव न विनिद्रावस्थामात्रैव स्यात्-सुप्तादयवस्थापि स्यादित्यर्थः, हेतुर्विनिद्रावस्थालक्षण-

१० त्वाऽ, पुरुषस्यात्मवत्, यथा पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् सर्वगत इतीष्यते तथा विनिद्रा
वस्थाऽऽत्मैव सगता स्यात् विनिद्रावस्थालक्षणा हि सापीति ।

ततश्च प्रत्यक्षस्य विनिद्रावस्थावृत्तिः तस्या एवाविशेषेण सर्वगतत्वात् सुषुप्तावस्थापि
तृणादि सगतामिति किं पुरुषैकत्वप्रकल्पनया ?

ततश्चेत्यादि, एवञ्च सत्योऽपि दोष अवस्थामयस्या प्रति प्रत्यक्षस्य विनिद्रावस्थावृत्तिः सुप्त
११ सुषुप्तावस्थावृत्तिः, तस्या एव-विनिद्रावस्थाया एवाविशेषेण सर्वगतत्वान् सुषुप्तावस्थापि तृणादि

सगता स्यात्, सवात्मनरगादिनिद्रावस्थावत् सर्वात्मकं च विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषवदित्युक्तम्,
तृणादिनापि सगतामिति किं पुरुषैकत्वप्रकल्पनया ? क पुरुषवादविशेषाभिमान ? तृणमेवेदं
भवन् यद्वा यथा भा-मम्, यस्मात् पर नापरमस्ति विद्विदित्यादि, तेनेदं पूर्णं तृणेन सर्वमिति च कस्मान्न
पठ्यते ? इति ।

२० निशान्यत्—

अलक्षणात्वाच्च विनिद्रावस्थाया अभानः स्यात्, स्वात्मन्यस्यितत्वात् स्वपुष्पजत्, ततश्च
तत्तत्त्वचतुरवस्थसर्वात्मनपुष्पाभावात्, तदभावे किमवशिष्यते, ?

मरणेति, यदि विनिद्रावस्था शेषावस्थाभिश्चपि मरणार्हं सत् शेषावस्था इति क्त्वा सङ्कीर्णं स्यात्, अत एव च विनिद्राव
स्था संप्रति-सोऽपि न मरेत् निपुष्टत्वा अभावमिति भावः । एवञ्च विनिद्रावस्थाया स्वस्वरूपमात्र एवावस्थाने
२० पुरुषेऽपि विनिद्रावस्थामात्र एव, तस्य तत्त्वसम्पत्त्यावादितासत्त्वनाह-अतः सेति । एतेन किं स्यादित्यनाह-अतः इति
पुरुष सगता न स्यात् विनिद्रावस्थामात्रस्य सत्त्वात् विनिद्रावस्थावृत्तिसत्त्वाभावात् ततो न पुरुषो जाग्रदायवस्थात्मक इत्यप्य
सिद्धिः स्यात् । यदि पुरुषस्य विनिद्रावस्थालक्षणत्वे गलपीतरावस्था मकत्वमीष्यते तर्हि तत्स्वरूपभूतविनिद्रावस्थापि विनिद्राव
स्थान एव न मरेत् किन्तु सगता मरेदित्याह-अवेति । हेतुरिति । विनिद्रावस्था न विनिद्रावस्थामात्रेव, विनिद्रावस्थालक्षण
त्वात् पुरुषस्य मरेत्ति मरणमिति भावः । दोषान्तराभिधानाह-ततश्चेति विनिद्रावस्था स्वात्मस्था सती सुप्तावस्थाविका
२० सुप्तावस्थापि जाग्रदावस्थाविकापि एवञ्च सुषुप्तावस्थापि तृणादिरूपा विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् सर्वात्मकतया सर्वगत
मरेत्, ततश्च तृणादेवैव मरेत्-विदमं स्यात्, तथा च पुरुषस्यैकस्य सर्वगततया प्रकल्पनमनर्थकं निष्प्रयोजनत्वादि
मनाः । सुषुप्तावस्थापीति । इतरादोषप्रदत्तत्वात् पुरुषमात्रविशेषावस्थान्योर्गौप्तसुप्तावस्थयो परित्याग इति

अत्रोच्यते—

न, उक्तदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वात्, प्रतिज्ञातव्याघातात्, घटरूपादित्यनत्, विनि
द्रकावस्थालक्षणपुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावात् कोऽनधारणार्थः ? पुरुषस्य प्रागुक्तमवस्थानाम्,
अधुना तु पृथक्स्वात्मनस्ता उच्यन्तेऽवस्था इति तत्र पुरुषस्य, न पुरुषत्व तासां रूपादिषु
१ दित्यनत्, यथा रूपादय एव घट इत्येतस्मिन् पक्षे न घटो नाम कश्चित् तथा यद्यनस्था एव
पुरुषो युज्येतावधारणम्, तत्तु न युज्यते चैतन्यात्मकैकपुरुषमयत्प्रतिज्ञाव्याघातात् ।

न, उक्तवदित्यादि, नैतदुपपन्नम्, उक्तदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वात्, उक्तेन तुल्यमुक्त
वत्—तेनैव प्रागुक्तप्रकारेण तेनैव न्यायेनावधारणभेदस्यावसर एव नास्ति, न्यायादनपेत न्याय्य न न्याय्य-
मन्याय्यम्, कुत ? प्रतिज्ञातव्याघातात्, यद्यवधारण भिन्नार्थविषयमाश्रीयते चैतन्यात्मकैकपुरुष-
१० मयमिदं सबमिति प्रतिज्ञा हीयते, अथैकपुरुषमयत्प्रतिज्ञा परिपाल्यते भिन्नार्थविषयाधारवधारणो
पपत्तिर्निश्चीयते, कथं ? घटरूपादित्यवत्—यथा घट एव रूपान्य इत्येतस्मिन् पक्षे न रूपादयो नाम
केचित् सन्ति घटादर्थान्तरभूता, तत्र रूपस्वात्मनो रूपावस्थैव लक्षण न रसाद्यवस्थाऽपि घटात्मनस्तु
रूपावस्थालक्षणमेव, इतरासामत्यागादिति कोऽर्थः स्यात् ? रूपा[द्यतिरिक्तरसा]द्यभावात्, यथे
हापि विनिद्रकावस्थालक्षणपुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावादितरासां सुप्ताद्यवस्थानामभावादेव कोऽनधारणार्थो
१५ यथा ? इत्यवधारणामात्रं प्रतिज्ञातव्याघातो वेत्येतदुभयं प्रदर्शयति—पुरुषस्य प्रागुक्तमवस्थानाम्,
अधुना ॥ पृथक् स्वात्मनस्ता उच्यतेऽवस्था इति प्रागुक्तदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वात् प्रतिज्ञातव्याघात-
श्चेति । इति तस्यमिति,—अस्मादेवो प्रतिज्ञातव्याघातादवधारणभेदान्याय्यन्यायोभयथाऽपीष्टविपरीत
तस्य—अवस्थान् पुरुषस्य, अवस्था एव पुरुष, न पुरुष एवावस्था इत्येवत् प्राप्तम्, रूपादिघटत्व
यत्—यथा रूपाद्य एव घट इत्येतस्मिन् पक्षे न घटो नाम कश्चिदिति—अयमर्थः—तत्र रूपमेव न
१० रस इत्याद्यवधारणमुपपद्यते मित्रार्थविषयत्वात् तथा यद्यनस्था एव पुरुष इत्युच्येत युज्येतावधार-

शोभनं नीवितम्, प्रतिज्ञातस्य पुरुषमयत्वस्य व्याघातप्रसङ्गादित्युत्तरयति—उक्तवदिति, उक्तीत्याऽनधारणभेदो योऽस्तीह त
उ न्यायादयेन इत्यर्थः । विनिद्रावस्था नैव यमेव पुरुषस्य चैतन्य नास्ति इत्यवतते पुरुषः । सबमिति पूरकं स्वरूपं लक्षणं
प्रागं यमप्रति तत्त्वलक्षणमुच्यते पुनर्विनिद्रावस्थोभेदान्मुपगमनेनेति व्याघात इति भावः । मित्रार्थविषयेति, पुरुषा
दम्ययभेदमभ्युपगम्य तत्त्वलक्षणप्रत्येकवधारणवत्स्वभावात्प्राप्तमित्यर्थः । घटरूपादित्यवदिति यथा घटस्यैव
२५ रूपादित्यवदित्यर्थः घट एव रूपद्वय इति मुख्यै रूपादौ घटत्व प्राप्यते, रूपादित्यव निराकियते तथाच रूपाद्यभाव एव, रूपा
दित्यन्याभावात् तथा च सति रूपावस्थैव रूपस्वात्मनो लक्षणं घटस्य तु रूपावस्था रसलक्षणमेवेति मित्रार्थप्रत्युपाधारणवैविध्यं निर-
पकं रूपादीनविभावात् तथा पुनरसैवावस्थान्ते भिन्नार्थविषयवधारणं निराकियम्, विनिद्रावस्थापुनरसैवोरकेनैव तद्व्यतिरिक्तार्था
भावात् रूपाभिन्नघटव्यतिरिक्तरसाद्यवस्थालक्षणमित्यर्थः । पुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावादेव सर्वपदप्रमाणाभावात् पुरुष एव सबमिति
प्रतिज्ञातव्येति चेत्—प्रतिज्ञातेति । पुरुषत्वमिति, अविच्छेदेनैव चिन्तित इत्यादिप्रत्येकान्याय्यानां पुरुषत्वमुक्तं तत्र च विनि
३० द्रकावस्थानामवधारणभेदो यमेव पुरुषस्य चैतन्य नास्ति इत्यवतते पुरुषः । सबमिति पूरकं स्वरूपं लक्षणं
प्रागं यमप्रति तत्त्वलक्षणमुच्यते पुनर्विनिद्रावस्थोभेदान्मुपगमनेनेति व्याघात इति भावः । मित्रार्थविषयेति, पुरुषा
दम्ययभेदमभ्युपगम्य तत्त्वलक्षणप्रत्येकवधारणवत्स्वभावात्प्राप्तमित्यर्थः । घटरूपादित्यवदिति यथा घटस्यैव रूपद्वय इति मुख्यै रूपादौ घटत्व प्राप्यते, रूपादित्यव निराकियते तथाच रूपाद्यभाव एव, रूपा
दित्यन्याभावात् तथा च सति रूपावस्थैव रूपस्वात्मनो लक्षणं घटस्य तु रूपावस्था रसलक्षणमेवेति मित्रार्थप्रत्युपाधारणवैविध्यं निर-

णम्, - पुरुषाभावेऽन्यस्यामेव मित्रानामितरावस्थानिवृत्त्यर्थमेकानस्थावधारणम्, तत्तु न युज्यते
चैतन्यात्मकैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञान्याघातादिति ।

किञ्चान्यत्—

यदा च तासामेव तत्त्र पुरुषेतु सा लक्षणमेव, तथा तथा तासामितरेतरात्मस्वभावादव-
धारणभेदादत्यन्तमिन्नार्थत्वात् सामान्याभावात्, ततो विविक्तानेकभेदावस्थामात्रत्वात् सर्वम-
सर्गगतमिति ननु तदेव दर्शनमेतदप्यापन्न लोकादेव तच्चापत्तिरिति ।

यदा च तासामेव तत्त्वमित्यादि, यावद्भेदकवदेव तच्चापत्तिरिति, यदा च तासा भाव
एव तत्त्र—भाव एव ता., ताभिरेव भूयते[५]भेदेनानुधायमाणत्वात्, विनिर्वाहस्यैव विनिर्वाहस्था-
त्वात्तेन लक्षण पुरुषे तु सा लक्षणमेव, न तु सैव लक्षण पुरुषस्य, अन्यासामप्यनस्थाना तद्व्यवस्था-
त्यागात्, तथा तथा तासामितरेतरात्मस्वभावात्, अवधारणभेदात्, तथा तथेति वचनादुत्तरोत्तरभेदानां- 10
मपीतरेतरात्मसु नास्ति भाव तद्यथा—रूपावस्थाव्यात्मनि रूपावस्थैव लक्षणम्, घटस्वात्मनि तु रूपा-
वस्था लक्षणमेव, रसाद्यवस्थानामपि तद्व्यवस्थात्यागात्, तथा पृथिवीलोष्टादीनामितरेतरात्म-
स्वभावालोष्टानस्थास्वात्मावधारणे लोष्टावस्थैव लोष्टानस्थास्वात्मा, पृथिवीव्यात्मावधारणे तु सा लक्षण-
मेव, न तु सैव च ज्ञानादीनामप्यत्यागादिति सर्वत्रास्तवधारणभेदः, ततोऽवधारणभेदात्तदुक्तादेव
तथातथेतेतरात्मस्वभावादवधारणभेदादित्यन्तमिन्नार्थत्वम्, अतो मिन्नमिन्नार्थत्वात् सामान्याभावः, 15
सामान्याभावाद्विविक्तानेकभेदावस्थामात्रत्वात् सर्वमसर्गगत घटो घट एव, रूप रूपमेव, रसो रस

व्याप्तो रसो रसावधारणस्यैव रूपमेव न रस इत्यत्र गत्यते, तथाऽन्यथा एव पुरुष इत्युच्यते तस्यामेव वस्तुत्वात् पुरुषस्य चाप्यस्तुत्वा
देनावस्थाव्यात्मनोऽपरावस्थापत्तिवारणायावधारणाप्रयण युज्येतेति भावः । युज्येतेति सम्भावनयोक्तस्य फलितमाह—तत्तु नेति
तदेवावधारण न युज्यते, अवस्थाना वतत्तुणा परस्परं भिन्नतया तास्तनुत्तनसीत्यस्य कस्याप्यभावात् पुरुष एवेव सममिति
समस्यैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञामात्रप्रसक्त इति भावः । अवधारणभेदाङ्गीकारे दोषात्तरमादर्शयति यदा चेति विनिर्वाहव्याख्यात्मनो विनि 20
र्वाहस्यैव लक्षणपुरुषे तत्त्र तथा विनिर्वाहस्याप्येवैव भवनात्, पुरुषस्य सा लक्षणमेव न तु तत्त्र पुरुषस्येति भेदपट्याऽव-
धारणात्तद्व्यवस्था तस्यामवधारणम् । तस्य विनिर्वाहव्याख्यापुरुषलक्षणम्—यावद्गानामपि तत्प्रभणरात्, एवमपि विनिर्वाहव्याख्यात्मनि न
मुताद्यवस्थाया भावः, तस्या विनिर्वाहव्याख्यापुरुषस्यैवपत्त्याभावात्, न वा मुताद्यवस्थाव्यात्मनि विनिर्वाहव्याख्या भावोऽत एवेति
विनिर्वाहव्याख्यानां पृथक् प्रथम्यता, न तावत्समुत्तमान पुरुषादि कश्चन वर्तते, अतस्त्वल्पत्वात् पुरुषादे, तथा चानुवर्तमानस्य
रामा—न्यामाभावेन परस्परालम्बनमिदमेवाम्भावस्यामेव सद्भावस्य सङ्गतं किञ्चिदस्ति, किन्तु यथा लोके दृश्यते घटो घट एव, 25
रूप रूपमेव, रसो रस एवेति यथा लोकग्राहं वस्तु । ततो विलक्षणं किञ्चित्, यद्विचेचनार्थं शास्त्रारम्भो भवेत् तस्मादनर्थको
निवेद्यन् शास्त्रेणिविनिर्वाहपदद्वन्द्वदर्शनभेदेवेदमपि दर्शनमापन्नमिति भावः । यच्च यस्याभावधारण स्वल्प तदेव तस्य तत्त्र तच्च
तथोत्तमेव एव भवति विनिर्वाहव्याख्यात्मनो विनिर्वाहस्यैव ग्राहधारण तत्त्र सदा तस्य तद्व्यवस्थाया भावात् पुरुषस्य तु विनिर्वाहव्या न
तादृशी भिन्नत्वादित्याह—भावा एवेति । तथा तथेति यथा वतत्तुणाभवस्थानामेवभावस्थाया अपरावस्थाया मयभावस्थया
रपरगावस्थानामपीतरात्मसु नास्ति भावोऽवधारणभेदादेवेति भावः । ज्ञानादीनामपीति पृथिव्याद्येतेतानां सुमुताद्यव 30
स्थागततया पुरुषत्वात् ज्ञानादीनामपि पृथिवीलक्षणवत्सम्भव इति प्रतिभाति । अयमयोगालयतयोगादृष्टितत्त्वभावधारण
भेदादेवावस्थाव्याख्यातस्याऽत्यन्तमेवभावस्थावतोऽवस्थाभिः सह सम्बन्धमावाप्तु इत्यन्यात्मकत्वात्, सामान्यात्मकत्वं न पुरुषादेरिति
सामान्याभावाद् इत्याशयेनाह—अत्यन्तमिन्नार्थत्वमिति परस्परसम्बन्धार्थभावात् तन्मिन्नार्थत्वमित्यर्थः । सर्वमसर्गगत
मिति एकस्थानिकात्मकतायां हि निषिद्धवस्तु प्रत्येक सर्वत्वक
ज्ञा ० न ० २ (४०) न वस्तुनामस्य तन्मिन्नत्व तदा कथमेक सर्वत्वकम्,

नार्थदेशान्तरप्राप्तिरक्षणं क्रिया भिन्नविकल्पार्थविपर्यायाद्—यदन्यथान्यथ तदशेष सर्वमिति, ततश्च तत्तदशेष गत सर्वगत तद्भाव सर्वगतत्वा, अर्थानेकात्मकत्वाविनाभावि, अनेकात्मक हि सर्वं भिन्नानेकविकल्पकृतत्वाध्वगत सर्वगतमित्येता भावना निर्विकल्पैकात्मकत्वे न युज्यत इति ।

किञ्चान्यत् निर्विकल्पकत्वाभावप्रमद्वत्—

यद्यस्यैकैका प्रत्येक सुप्ताद्यवस्था न भवति ततश्च तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य भिन्नाना-
मेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्पता ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णा-
भावनत्, न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि मेचकात्मके भवतः, असत्तेव त्वसाधेयम्, अनवस्था-
त्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

यद्यस्यैकैक्यादि यावन्मेचकात्मके भवतः, यद्यन्य-पुरुषस्य एकैका-पृथक् पृथक्, एका-
मेका प्रति प्रत्येक समाप्ता सुप्ताद्यवस्था न भवति, ततश्चैकैकस्या अभावात्ता न सत्त्वेवेति कृत्वा तासाम-
सत्त्वात् कुतोऽस्य पुरुषतत्त्वस्य तासामेव भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिका—तत्पुरुषतत्त्वमेकमविकल्पमित्येव-
मविकल्पता स्यात् ? भिन्नविकल्पैक्यात्मकत्वात्रिकल्परूपताया, सा चाविकल्परूपता कुत ? नास्त्येव-
त्यर्थः, को ह्येतात् ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णाभावनत् पृथक् सिद्धवर्णा-
भावे मेचकवर्णाभावात्,—तद्वक्ष्यति न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि सितासिते स्वेन रूपेण मेचके भवतः,
भेदात्मलभाविनाभावैक्यापत्त्यभावात्, एवमवस्था अपि पृथक् स्वरूपेणासिद्धा निर्विकल्पैकरूपा न
भवितुमर्हतीति । एव सातदवस्थानामभावे चतुरवस्थावर्णनानेकात्मकसर्वगततत्त्वभावननिर्विकल्परूपत्वा-
भावदोषा । किंवा पार्थशरप्रक्षेपेण भयजननानुवृत्त्या, समेव पुरुष निराकुर्महे तद्यथाऽसन्नेव
त्वसाधेय-अवस्थानामसत्त्वे, कुत ? अनवस्थात्वात्-अवस्थातोऽन्यत्वादनवस्थात्मकत्वादवस्थात्वाभावात्
पुरुषो वन्ध्यापुत्रवत् ।

अनेकेषामशेषता सर्वता, इदमेतदपरम-यदित्येतान्यशेषाणि स्वमुच्यन्ते, एवञ्च विविधविवक्षाभावे सप्तैव वक्ष्यमिति
सबलवगावना पुरुषस्य न स्यादिति भागः । भिन्नानेकेति, भिन्ना येऽनेके विकल्पा भेदास्तेषां कृत्राणोऽशेषार्थस्त गत
समपदवाच्य इत्यर्थः । पुरुषस्य त्वदभ्युपगता निर्विकल्पताऽपि न सम्भवतीत्याह—किञ्चान्यदिति । ननु यदि
एतमुत्पत्ताद्यवस्था प्रत्येक स्वतः पृथक् सिद्धा स्थूलपीतादिरूपवत्ता चित्ररूपवत्तासामेवमापत्त्यात्मिका निर्विकल्पकता
भवेत्, न त्वेवमस्ति पृथक् सिद्धत्वमवस्थानमिति निर्विकल्पकत्वाभाव इत्याह—यद्यस्येति । पृथक् पृथगिति
यदि सितासितादिवर्णं प्रत्येक परस्परपरिहारेण सिद्धस्वरूपा न स्थूलं स्यादेव तेषामेकत्वापत्त्यात्मकमेचकरूपता, मेचको
द्विवर्णो न सितो यत्तु शक्यतेऽसितस्यापि दर्शनात्, न वाऽसित इति, सितस्यापि दर्शनात्, तस्माद्विकल्पविनिर्मुक्तत्वादसौ
निर्विकल्पक उच्यते सितानीना पृथक् स्वहृत्पासिद्धौ यथ मेचको वर्णो मेचकता प्रामुख्यत्, मेचकतायां सितानीनां
पृथगात्मलभाविनाभावैकरूपत्वात्, तथैव चतुष्टयमवस्थानां पृथगात्मलाने सति चतुरवस्थात्मकपुरुषस्य तदैक्यापत्त्या
त्मिका निर्विकल्परूपता भवेत्, न चेवमस्ति, अवस्थानामेव स्वरूपस्याऽस्ति इति भावः । ननु पुरुषलक्षणद्युगलस्यालक्षणे
पार्थ दोषस्वरूपशरप्रक्षेपेण पुनरस्थिरत्वापादनलक्षणभयजननानुवृत्त्या किं प्रमोक्षम् पुरुषमृग एव दोषशरप्रक्षेपं कुर्म
इत्याशयेनाह—किंचेति पुरुषोऽसत्, अनवस्थात्वादनवस्थापुत्रवत्, अज्ञानवस्थात्वपदेनावस्थाभिन्नत्वमवस्थारमकत्वाभावे वा
पिबजितोऽपि तमयं ध्माकुर्येयत्वात्, अनवस्थात्मकत्वादित्यस्यैव व्यावर्णनमवस्थात्वाभावादिति, योऽवस्थानिष्ठोऽवस्थात्वाभाव-

प्व, पट पट एवेत्यादि प्राप्तम्, ततो ननु तदेव दर्शनमेतदप्यापन्न—यदुक्तं यथा लोकग्राहमेव वस्तु
शास्त्रेष्वप्यथको विवेकयत्न इत्यादि, स्वपरविषयसामान्यविशेषीराकरणेन लौकिकमेव, यथा द्रव्य
क्षेत्रज्ञात्मनो भवन्मेव च वस्तुनि तदेव तत्त्वमिति छान्दोग्ये तत्त्वापत्तिरिति ।

अथ विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षण एव, तस्याज्ञाततत्त्वत्वात् कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽ-
वस्था? इति, तदयुक्तम्, तर्हि चतुरस्रस्यापणनं कथमुपपद्यते? अनेकात्मकमैरगतत्वाभावनञ्च?

(अथेति) अथ विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षण एव, तस्याज्ञाततत्त्वत्वात्—तस्य निविकल्पस्या
निर्माणस्य नसर्गभेदपरिणामशून्यस्य मेघस्तनितादिस्वरूपशङ्कोचरातीतस्य मयूरविकृतवत् महेताद्व्य-
वहारानुपातिमिर्वा शर्वैरनुपलब्धस्य गोर्धिकादिबन्धु स्वाक्षररूपनामाभिन्नशब्दार्थाभिमानविकलस्य
ननु लौकिकवदज्ञातसामान्यविशेषवस्थानिचाररूपस्य तत्त्वस्य कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽवस्था ?
इत्येतद्यायुक्तम्, चतुरस्रस्यापणनात्, यदि तादृशतत्त्वोऽप्यवस्था असत्या एव तद्वर्णनं स्वपुष्पसारभ-
र्णनवत् कथमुपपद्यते? इति । किञ्चायत्—सर्वगतत्वभावनाभावप्रसङ्गात् तद्दर्शयताह—अनेकात्मक
सर्वगतत्वभावनञ्च, कथमिति वतत, सर्वगत सर्वगत 'सु गतौ' सर्वगत, अयमेव सर्वशब्दे गम

तन्मात्रं ह्यमत्र पत्तो पट एवेत्यत्र स्यादिति भावः । सामान्यविशेषयो परस्परपक्षेभ्यस्तत्त्वात् सामान्याभावो विशेषस्याप्य
भावात् पुरुषादिवस्तु सामान्यविशेषानामत्र विध्यरेदितभक्तिभावभावात्तरतुल्यमेवापत्तिरित्याह—स्वपरविषयेति, अथ
१० निरूपयति, तथा हि निधर्मं पुरुषोऽभ्युपेक्षते तत्र त्वमदतत्त्वसंगविशेषात् ननु तत्त्वद्वयस्य स्वरूपतादृशप्रमाणभावस्य
शब्दस्य सामान्याभाव एव, प्रकृतिप्रत्ययभेदोपघननं हि पदचमनेकादार्थसंसर्गविशेषात् ननु तत्र चान्यत्र, प्रकृत्यादयश्च
नाना शक्त्या लक्षणया वा किमिदमिति तदर्थस्य बोधना नात पुरुष शब्दात् किं तु कल्पितपटपटाद्यवस्थाविषयविरूप
एव शब्दस्य, यतो वाचो निवर्तत इति श्रुते, वस्त्वपि विस्तरपादद्वयदानं दात् पुरुषाद्व्योऽभिधानानि द्रव्यादिसर्विकल्प
वस्तुविषयानि वस्तुधामाद्यानिर्वाचकपेक्षयेऽपि पुरुषपदनभिन्ने प्रयोक्तुमि प्रकाशनाय प्रयुज्यमानानि तमप्रकारैव निवर्तत
२० इति तदर्थं चार । अथाप्यवादेवात्तस्य स शक्यमसन्देहस्य लभ्यता, एतदभिप्रायवैयर्थ्यात् तत्त्वत्वाद् अज्ञानत्वमुक्तम् । अज्ञा
ततत्त्वत्वादिति, सामान्यपक्षेण विशेषपक्षेण वाऽपरिज्ञात पुरुषतत्त्वमिति भावः । ससर्गोति, परमाणूनां ससर्गेण शब्दा
दितरिणामा स्वरूपभेदेन परमाण्वादिभूतगणितानामा भवति आध्यामेव वस्तुनो विभागो भवति पुरुषे तयोर्न सम्भव इति
भावः । मयूरविरताद सङ्गताक्षराक्षराण्युपातिवत् पुरुषोऽपि तथा स्मरित्याद्यवस्थायाह—मयूरेति, मेघस्तनितादिशब्दा
अज्ञानशब्दा एव न कल्पयितुं शक्यं वाचका मयूरविरतं तु अव्यक्तमपि पुरुषवृत्तसकृतादर्थबोधः, एतदुभयविधशब्देभ्योऽप्यतो न
२५ बोध इति भावः । विविचिषिनयारप्राप्तमात्रं प्रथमं विकल्प एव शब्दार्थं ननु शब्दो वाचक इत्युक्तमत्र तत्र स शब्दा पुरुष
विशेषाद्यनमन्यैकस्वोपलक्षणाया, यथा लयाग्रादिशब्दादौ गोरेकदेशवाचित्वात्तदुपलक्षणाया प्रतिद्वसकृतवशाद्वाहारेव वाचका
तदवस्थानां तन्मात्रमिह शब्दस्य सर्वशब्दादौ दृश्यप्रतिपादनद्वारेण पुरुषादेरेव वाचका इति शब्दानां वाचकत्वमप्युक्तं तथात्र
पुरुषो ज्ञातव्यत्वात् सामान्याह—गोर्धिकादिवादिवादि इति यथा गोवपणाद्व्योऽन्यथा सति न तत्रापि कथिदकदेश पुरुष
स्याति येन तन्मात्रमदभेदं पुरुष गमयेत्, पुरुषस्येति निदर्शनात्त्वानामपि ततो भिन्नत्वादिति भावः । कुतो वेति कुतो वा
३० लक्षणमिति धामावस्थायां कुतो वाऽवस्था इत्यनेन निरूपणतायाऽभावात् प्रतिपद्यत इति बोध्यम् । सामान्य
विशेषवैतिमुक्तनिधर्मं पुरुषादिवस्तुवस्तुपक्षेण च प्रकृत्यादिवस्तुवस्तुपक्षेण निरूप्यमेवेत्युक्तमिति—चतुरस्रिति । पुरुष एवेदं
वर्णमिति पुरुषस्य सारत्वानामप्युक्तं सविकृतताप्रसङ्गात् अज्ञाततत्त्वत्वात्वेत्याद्यवस्थाह—किञ्चायदिति । सर्वगतमिति,
ए गतवैति घातोर्हि सर्वशब्दमिति गतिश्च देशान्प्राप्तिरक्षणं विद्या, देशात्तरवत् विभिन्नानर्थवदिति,

नार्थदेशात्तरप्रातिष्ठाना क्रिया भिन्नविकल्पार्थविषयामाह—यदन्यच्चान्यच्च तदशेषं सर्वमिति, ततश्च तत्तदशेषं गत सर्वगतं तद्वाच्यं सर्वगतत्वं, अर्थानेकात्मकत्वाविनाभावि, अनेकात्मकं हि सर्वं भिन्नाने-
कविकल्पकृतार्थगतं सर्वगतमित्येषा भावना निर्विकल्पैकात्मकत्वे न युज्यत इति ।

किञ्चान्या निर्विकल्पकत्वाभावप्रमद्वात्—

यद्यस्यैकैका प्रत्येकं सुप्ताद्यस्या न भवति ततश्च तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य भिन्नाना- 5
मेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्पता ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णक्यापत्त्यात्मकमेचकर्ण-
भावनत्, न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि मेचकात्मके भवत, असन्नेय त्वसापेक्षम्, अनवस्था-
त्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

यद्यस्यैकैकस्यादि यावन्मेचकात्मके भवत, यद्यस्य—पुरुषस्य एकैका—पृथक् पृथक्, एका-
मेका प्रति प्रत्येकं समाप्तानुप्राद्यवस्था न भवति, ततश्चैकैकस्या अभावात्ता न सन्त्येवेति कृत्वा तासाम- 10
मत्त्वात् कुतोऽस्य पुरुषतत्त्वस्य तासामेव भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिका—तत्पुरुषतत्त्वमेकमविकल्पमित्येव-
मविन्यपता स्यात् ? भिन्नविकल्पैक्यात्मकत्वाविकल्परूपताया, सा चाविकल्परूपता कुत ? नास्त्येवे-
त्यर्थं, कोऽष्टात् ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णक्यापत्त्यात्मकमेचकर्णभावनत् पृथक् सिद्धवर्णा-
भावे मेचकर्णभावात्,—तदस्येति न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि सितासिते स्वेन रूपेण मेचके भवत,
भेदात्मकभाविनाभाव्यैक्यापत्त्यभावात्, एवमवस्था अपि पृथक् स्वरूपेणासिद्धा निर्विकल्पैक्यत्वा न 15
भवितुमर्हतीति । एव तावदवस्थानामभावे चतुरवस्थावर्णनानेकात्मकसर्वगतत्वाभावननिर्विकल्पकत्वा-
भावदोषा । किंवा पार्श्वरक्षणेण भयजननानुत्पत्त्या, तमेव पुरुष निराकुर्महे तथाऽसन्नेय
त्वसावेव-अवस्थानामसत्त्वे, कुत ? अनवस्थात्वात्-अवस्थातोऽन्यत्वावनवस्थात्मकत्वावस्थात्वाभावात्
पुरुषो वन्ध्यापुत्रवत् ।

अनेकेषामशेषता सन्नता, इदमेतदप्यमयदिलेता-यशेषाणि सर्वमुच्यते, एवञ्च विविधविकल्पाभावे सर्वतैव कममिति 20
सर्वत्वभावना पुरपक्ष न स्यादिति भावः । भिन्नानेकेति, भिन्ना येऽनेके विकल्पा भेदालेपा कृत्वायोऽशेषार्थस्य गत
सवपदवाच्य इत्यर्थः । पुरुषस्य त्वदभ्युपगता निर्विकल्पताऽपि न सम्भवतीत्याह—किञ्चान्यदिति । ननु यदि
शुभमुपमायवतः प्रत्येकं स्वतः पृथक् सिद्धा सुगोचरीतादिरूपवत्ता चित्ररूपवत्तासामेवयापरयात्मिका निर्विकल्पकता
भवेत् ७ त्वेवमिति पृथक् सिद्धत्वमवस्थानामिति निर्विकल्पकत्वाभाव इत्याह—यद्यस्येति । पृथक् पृथगिति
यदि सितासितादिवर्णा प्रत्येकं परम्परपरिहारेण सिद्धमरूपा न स्युर्न स्यादेव सेषार्थैक्यापत्त्यात्मकमेचकारूपता, मेचके 25
हि वर्णो न सितो वक्तुं शक्यतेऽसितस्यापि दर्शनात्, न चाऽसित इति, सितस्यापि दर्शनात्, तस्माद्विकल्पविनिर्मुक्तत्वादयो
निर्विकल्पक उच्यते सितानीना पृथक् स्वरूपासिद्धौ एव मेचके वर्णा मेचकता प्रमुखात्, मेचकताया सितानीना
पृथगात्मकाभाविताभावेयरूपत्वात्, तथैव चतसृषामवस्थाना पृथगात्मकमे सति चतुरवस्थात्मकपुरुषस्य तदैक्यापत्त्या
मिथा निर्विकल्पकता भवेत्, न चैवमिति, अवस्थानामेव स्वरूपस्यासिद्धेति भावः । ननु पुरुषतत्त्वमवस्थावत्त्वा लक्षणे
पार्श्व रक्षणे पार्श्वरक्षणे पुन पुनरस्मिन्नापादनलक्षणमयजननानुत्पत्त्या किं प्रयोगेनम् पुरुषस्य एव दोषरक्षणे इमं 30
इत्याशयेनाह—किंचेति श्रुतेऽप्यत्र, अनवस्थात्वाद्वापुत्रवत्, अत्रावस्थात्वपदैवावस्थाभिन्नत्वमवस्थात्मकत्वाभावो-
पनिर्जितोऽमे तथैव व्याख्येयं नाह, अनवस्थात्मकपदव्यतिरेक्यं व्यावर्जनमवस्थात्वाभावादिति, योऽवस्थामितोऽवस्थात्वाभाव-

विद्वान्यः—

अत एव च तदुभययुक्तस्याच्यत्वाभ्युपगम एव, पितृपुत्रत्वं, तदन्यतरत्यागोपा
नानयुक्तत्वं तदविनाभावात्, अवस्थानामभावेऽनेकदोषप्रसङ्गात् ।

अत एव चेति अत एव—रूपमिति तात् काङ्क्षा[दन्त्यतर]त्यागोपादानायुक्तत्वादपि
 न तु भवत्युक्तत्वादन्यत्वाभ्युपगम एव, पितृपुत्रवा, यदेव पिता पुत्रश्चावश्यमसौ स्वपितु
 पुत्रत्वं तरेण [१] स्वपुत्र प्रति पितृत्वमनुभवतीति न पुत्रस्य सज्जति, नापि पुत्रत्वमेवोपादत्ते नापि
 पितृत्वमेव, ततोऽसौ पिता पुत्रश्चेति यच्च य, तद्वयम्युक्तश्च दृष्ट, तथा स पुत्रो विनिर्द्धारणालक्षणा
 यारत्यागोपादानायुक्तत्वादेव तदक्षणातल्लक्षणवर्मद्वययुक्तलक्ष्मद्वयवाच्यश्चाप्यय भवितुमर्हति, तद
 न्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वं तद्विनाभावात्, एव तावत् पुरुष एवावस्था इत्येतदनुक्तम्, अवस्थान
 मसौऽनेनैव प्रसज्जात ।

अभ्युपेक्ष्यापि पुरुषस्यात्मत्वमवस्थाना चतसृणा पुण्यासत्त्वदोष त्रयम् —

यद्यपि च पुरुषस्वात्मैव चतस्रोऽप्यवस्थास्तथापि न तर्हि नामेदानीं पुरुषोऽस्ति, अनवस्थ
त्वात् नपुष्पवत्, अनवस्थस्य तस्याभ्युपगमेऽपि तु पुरुषस्यावस्थाना चतसृणामप्येक्य स्यात्,
पुरुषस्वात्मत्वात्, पुरुषवत्, ततश्च सत्रत्वेन सर्वत्र सम्भाव्याभावात् सर्वान्वापिता पुरुषस्य ।
यद्यपि चेत्यादि, यद्यपि च पुरुषस्यात्मैव चतस्रोऽप्यवस्थास्तथापि न तर्हि नामेदानीं पुरु-
षोऽस्ति, अनवस्थत्वात्—नासावस्था मतीत्यनवस्थस्तद्भावोऽनवस्थत्र तस्यानवस्थत्वादवस्थान्वयरूप
व्यतिरिक्तत्वात् च यत्वात्, नपुष्पवत्, अथवा नावस्थाऽनवस्था, पुरुषोऽवस्था न भवति,
योऽवस्था न भवति स नास्ति यथा स्वपुष्पम्, अवस्थाश्च तस्याभ्युपगमाच्चतुरवस्थानर्णनानेका

न्यत्वयोर-यतरपरिणामोपादानयुक्तं कश्चिन्नवेनाभिज्ञत्वे । नावयनीयत्वमस्तु पुरुषस्य, सर्वथाऽवयनीयत्वं तस्य कथं भवेत्, 20 तद्विद्वत्त्वात् । अतएवमयुक्तं तथा वाच्यत्वसम्भवात्, तद-यतरस्यामोपादानयुक्त-त्वस्य तदुभययुक्तत्वात् । यथाभ्युपगमादिना मायिवा द्विराह-अत एव चेति, यत्र यदन्यतरस्यामोपादानयुक्त-त्वं तत्र विनिगमनाविरहात्तदुभययुक्त-व्याख्याभ्युपगम इति ध्याते ईहा तमाह-पितृपुत्रवदिति तथा च पुरुष अवस्था-वत्त्वात् । अतोभययुक्तत्वमिष्टवाच्यताभ्यां, अवस्था-यत्त्वात् । न । यतरस्यामोपादानयुक्तत्वात्, पितृत्वपुत्रत्वा यतरस्यामोपादानयुक्तत्वात्तदुभययुक्तपुरुषवदिति भावः । एवञ्च पुरुषस्यैवावस्था- 25 त्वाभ्युपगमो न पुनोऽवस्थानामभावप्रसङ्गात्तत्र आनेकदोषोपपत्तेरिलाह-एव तावदिति, प्रोक्तरीत्या पुरुषस्यावस्था-वत्त्वात् । य एवोभयवत्त्ववाच्यत्वमिष्टी तावदित्यर्थः । ननु भवद्वि पुरुषस्य सर्वव्यापित्वमभ्युपगम्यते, यदाय चतुष्टयामवस्थानां पुरुषात्मत्वेऽनवस्था-त्वात् । ननुपपत्त्येव पुरुषस्यैवाभावः तदा कथं स सर्वयापी अनवस्थस्यापि तस्याभ्युपगमे पुरुषवदवस्थानां पुरुषात्मत्वेऽनवस्थेन मदाभावात् कथं स सर्वव्यापी स्यादिलाह-यद्यपि चेति । अनवस्थत्वादिति, न अवस्था भवेति बहुरीति, तथा चापस्यापुरुषयोर्भेदाद्वेदे च तत्त्वबन्धमिति नियामकमात्रात् सम्बन्धमावेनावस्थास्वल्पत्वाभावेनावस्थान्तर-यत्त्वा- 30 दनवस्थ पुरुष इति सङ्गपक्षोपस्थाभावात् इति भावः । नावस्था अनवस्थेति तत्पुरुषे पुरुषस्यावस्थाऽभेदानतीकारात् प्रोक्तवस्था न भवति स सङ्गपक्षोपस्थापि तत्रापि पुरुषाभाव एवेलाह-अथवेति । अत्र तत्पुरुषेऽनवस्थाया मात्रोऽनवस्थत्वं 'त्वे च' (पा० ७०-१ पा० ३ सू० १४) इत्यनेन हस्तो बोध्यः, अवस्थान स तीति तु त्वत्वा न वाच्यम्, त्वैव चतुष्टयामवस्थानां वचनादि- 35 लाह-अवस्थान्तेति चतुष्टोऽवस्था औकाशोपगतत्वमात्रेण भिन्नानामेकैवावस्थानामेकवाच्यत्वात् । त्रिविकल्परूपता च त्वया

श्रवणात्, गिर कण्ड्वनाचेति, नोद्धृत्वादिति, उपवर्णनेन भिन्नानि रूपाण्यासा विनिर्वाजाप्रत्युत्पत्तु-
 त्त्वादिविशेषणनेन तैश्चैतूरूपैर्भिन्नैर्व्यतिकरः सङ्करश्च तामा प्राप्तः, इत्यमुक्तैकत्वात् । व्यतिकरो विनि-
 द्रावस्थास्वात्मत्वं जाग्रदवस्थास्वात्मन, जाग्रदवस्थास्वात्मत्वं विनिर्वावस्थास्वात्मन, एवमितरयोरेवस्थ-
 योग्यतरेतरस्वात्मत्वप्राप्तिः, एतयोश्च तत्त्वात्म[त्वं]प्राप्तिसंयोगेरेतत्त्वात्म[त्वं]प्राप्ति । ततश्च दानशील-
 षोविशेषैर्नैरकावाप्तिर्द्विसादिभि स्वर्गावाप्ति, स्वर्गे दुःखानुभवन नरके सुगानुभवन पुरुषतत्त्वाज्ञाना- 6
 न्युक्तिरिति, सङ्करस्तु क्षीरोदफसयोगवदविवेचनीयविनिर्वावस्थास्वात्मत्वमित्येतौ व्यतिकरसङ्करौ प्राप्ताः,
 ताभ्याञ्च—व्यतिकरसङ्कराभ्या हेतुभ्यामवस्थात्वं—विनिर्वावस्थाया अविनिर्वावस्थात्वं, एव शेषाणा-
 मप्यवस्थास्वरूपत्वमासामवस्थाना तस्वात्मत्वात्, पुरुषस्वात्मत्वात्, पुरुषस्वात्माभिन्नविनिर्वावस्थ-
 वास्वात्मत्वादिति यावत्, तदेवैकत्वम्, कारणमाह—तत्तत्त्वात्मत्वा[त् तत्त्वात्मव]दिति, तामामतथात्व-
 मित्यमुक्तम्, अथ चेति, पुरुषस्याप्यतथात्वमेव—अपुरुषत्वमेव, तत्त्वात्मत्वात्तत्त्वात्मवदिति, एतमर्थः 10
 सुपसहरति—इति पुरुषवस्थान्यवस्था[ऽभाव]—इत्य पुरुषवस्थानाञ्च व्यवस्था—विशेष्यासाधारण्येन
 लक्षणेन च पुरुषाख्या व्यवस्था तस्या अभाव स्वरूपसिद्धेरभावात् ।

मा भूदेष दोष पुरुषवस्थानाञ्च व्यवस्थाया अभाव इति यदि पूर्वोक्तद्वयवस्था पृथक्
 पृथक् मन्यसे पुरुषस्यापि सर्वावस्थान्यापिनोऽवस्थानाञ्च चैतन्यसमन्यस्थानाविर्भातरितोभावोत्कर्षा-
 पकर्षभेदभिन्नाना प्राग्व्याख्यातवृष्टिना ततश्च—

15

उक्तपद्धा व्यवस्थानुमतौ सत्या पुरुषातिदेशस्त्याज्य, तदत्यागे यदर्थमयमतिदेशोऽ-
 द्वैतैकान्तार्थस्तस्यैवासिद्धिः, एकपुरुषाभ्युपगमो ह्ययमेकपुरुषासिद्धिमेव ते करोति, योऽसावेक
 एव सम्भाव्यते पुरुषस्तस्याप्यनैकतेरमापद्यते ।

(उक्तवद्वेति) उक्तपद्धा व्यवस्थानुमतौ सत्या पुरुषातिदेशस्त्याज्यः पुरुष एवेव सर्वमिति,
 एकपुरुषमयत्वासिसर्गस्तत्त्वो जायते पृथक् पृथक् पुरुषवस्थानाञ्च स्वरूपव्यवस्थाभ्युपगमे पुरुषैः 20
 ककारणमयत्वविरोधादिति । एष दोषो मा भूदिति तदत्यागे यदर्थमयमतिवेश—अतिसर्ग प्राग्व्या-

वमपरिच्छिन्नबोध प्रत्येक समर्थत्वादिति भावः । एकापरस्वामत्प्रप्राप्तिलक्षण व्यतिकरमादर्शयति—व्यतिकर इति । तत्र
 दोषमाह—ततश्चेति । अविवेचनीयसमावयलक्षण सङ्करे निदंशयति—सङ्करस्त्विति । यद्वस्तु यथा विद्यते तत्तथा ।
 स्यात् संकरादतिविराजेत्याह—ताभ्याञ्चेति । जाग्रदवस्थया विनिर्वावस्थान्माभाव माहात्म्यान्वीसतन्मदर्थमाह—पुरुष
 स्वात्मत्वादिति । जाग्रदवस्थया पुरुषस्वात्मत्वे पुरुषत्वमेव स्यात्, । तु विनिर्वावस्थात्वमिति कथं व्यतिकरसङ्करावित्य
 आह—पुरुषस्यामेति । इत्यमेव पुरुषस्याप्युपपत्त्यं विनिर्वावस्थात्वात्त्वेन विनिर्वावस्थावस्थावदित्याह—पुरुषस्या- 25
 पीति । तथा च पुरुषावस्थयोः सङ्करादतिकराभ्यां स्वरूपैक्याविरुद्धा कथं तयोर्व्यवस्था भवेदित्याह—इत्यमिति । पृथक्,
 पृथगिति चतस्रोऽवस्था परस्परं भिन्ना सर्वानुपपत्तिशील पुरुषोऽवस्थान्योऽय इति व्यवस्थां मन्यसे इत्यर्थः । तथापि
 व्यवस्थाभ्युपगमे सर्वं पुरुषमयमिति कथमितिदिश्यतेऽमेदे हि स सम्भवति नायमेत्याह—उक्तवद्वेति । तथापि तदतिदेशा-
 ग्रे तेन पुरुषमयत्वातिदेशेनैवा—तेनाद्वैतमिद्विस्तेऽभिमतं न वेत्स्यति श्रुत्यादेः पुरुषा सम्पद्यतेऽवस्थामिच्छत्वात् पुरुषस्ये 30
 लाह—यदर्थमयमिति । विनिर्वावस्थाना देवप्रजुजायीना
 द्वा० न० ३ (२१)

पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावदिति प्राप्तः, यथा चिनिद्राद्यवस्थां पुरुषस्यात्मान एव नावस्थान्तरात्मिका इति कृत्वा पुरुषेणाभिगम्यात्मास्तथा पुरुषोऽपि पुरुषस्यात्मत्वात्तदविनामावात् पुरुषान्तरेणाभिगम्यात् स्यात्तथा तदपि पुरुषान्तरं पुरुषस्यात्मत्वात्तद्वेदेति पुरुषानेकत्वं स्यात्तस्यापि तथैवेत्यनवस्था च, ततश्च पुरुषेणाभिगम्यात् त्वादन्वयस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुष इति प्राप्तम्—अनवस्थिता एकत्वेन एकत्वे वा प्रतिष्ठाऽस्य सोऽयमनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुषः स्यात् पुरुषस्यात्मत्वात्, अवस्थावत्, यथाऽनवस्थां पुरुषस्यात्मत्वादनवस्थितैकत्वः प्रतिष्ठास्तथा पुरुषोऽपि न्यादिति । तथाऽनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठः— तस्य भावसत्त्वभावात्मस्वरूपम्, अनवस्थिता तत्त्वेन तत्त्वे वा प्रतिष्ठाऽस्य सोऽयमनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठः न स्वरूपे प्रतिष्ठितः स्यात् पुरुषः पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावत्, यथाऽवस्थाः पुरुषस्यात्मानोऽनवस्थितात्मस्वरूपव्यवस्थाप्रतिष्ठा पुरुषस्यात्मत्वरूपव्यवस्था एवेत्यन्ते तत्रैव सासा प्रतिष्ठा, न स्वात्मसु, तथा पुरुषोऽपि न्यात् । पुरुषान्तरातिदेशश्च पुरुषः न्यात् पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावत्, यथेमाः सुभाष्यवस्था पुरुषस्यात्मत्वात् पुरुष एवेदं 10 सर्वमित्यतिदिश्यन्ते तथा पुरुषः पुरुषस्यात्मत्वात् पुरुषात्तरमेवायमित्यातिदेशः स्यात् ।

स्यान्मतमेतद्दोषभयादिदशब्दाव्यप्रत्यक्षादर्थोत्तरं पुरुषमभ्युपगम्येता एवावस्था पुरुष इति प्रत्यक्षार्थेदविषयतया पुरुष एवेदं सर्वमिति दृश्येऽदृश्यस्यातिदेशः स्यात्, यथाऽव देवदत्त एवेत्यवशब्दाद्यो हि देवदत्त प्रत्यक्षत्वाप्रत्यमरणयोः स एव तथा पुरुष एवेदमिति, एतच्चयुक्तम् यस्मात्—

अस्या प्रत्यक्षार्थेदविषयताया वाऽचेतनव्यक्तमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपरमार्थता प्राप्नोति । 16

(अस्यामिति) अस्या प्रत्यक्षार्थेदविषयताया सत्यामचेतनव्यक्तमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपरमार्थता प्राप्नोति । आदिप्रवृत्त्यादसर्वात्मक[सर्वगत]कार्यानेकत्वादिरूपार्थपुरुषपरमार्थतापि, न चेतनान्यत्तामूर्त्तानित्यसर्वात्मकसर्वगतकारणैकरूपार्थपुरुषपरमार्थता स्यादिति प्रसङ्गतोऽयं दोष आपादितः, एव तावदन्व[स्था]नेकत्वं पुरुष इति पुरुषस्यात्मापरित्यागेनावस्थामेद्वारेणोक्तोक्तः ।

ततश्चेति स्वस्य स्यात्मात्मत्वलक्षणपञ्चहकारेण यो यस्मात्मा स तेनाभिगम्यात् इति सामान्यव्याख्यापि पुरुषान्तराभिगम्यात् वलङ्घ् 20 ण्येतिदोषादि पुरुषोऽनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुषस्यात्मत्वादवस्थावदिति भावः । अनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठ इति पदं खण्ड्यो व्याकरोति—अनवस्थितेति । यथेति अवस्थानां चतुर्विधत्ववैक्ये एतत्त्वेन वाऽनवस्थितत्व बोध्यम् । अवस्थानां पुरुषात्मकतया पुरुषस्वरूप एव व्यवस्थितत्वं नामान्वरूपेऽतोऽनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठास्तथा पुण्योऽपीत्याह—तथेति । एवमवस्था यथा पुरुषमयत्वेनातिदिश्यते तथा पुरुषोऽपि पुरुषात्तरमयत्वेन पुरुषान्तरमेवायमित्यातिदेशः स्यादित्याह—पुरुषान्तरेति, नन्विदं सर्वं पुरा एवेति पुरुषप्राधान्येन न पुरुषमयत्वातिदेशः विद्यते वेगोक्तदोषा स्तु, यतोऽत्रोपादेयस्य पुरुषमयत्वस्योदयेन एतत्त्वयोगा 25 मेरिव धूनेनाभ्यासेरेतत्सर्ववैक्येति पुरुषेऽपि पुरुषमयत्वप्राप्ते किन्तु एता अवस्था एव पुरुष इति प्रत्यक्षार्थेदविषयतायाम् एवो दिश्य पुरुषमयत्व निगीयते, तथाच पुरुषमयत्वस्यावस्थान्वयतया न पुण्य पुरुषान्तरातिदेशः इति खड्गे—स्यान्मतमिति । एवं चेति पुरुषमयत्वावस्थावयवो समव्याप्ततायाऽवस्थापुरुषयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोर्येदेन पुरुषस्यापि प्रत्यक्षार्थेद विषयतायां यस्यां प्रत्यक्षप्राप्त्याचेतनत्वव्यक्तमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपरमार्थता प्राप्नोति । अव दोषः पुरुषस्यावस्थान्वयतया एव सम्भवति न 30 एव पुरुषस्यात्मत्व इति पुरुषस्यात्मत्वप्रत्यक्षदोषोपपन्नत्वसरे तत्त्वदर्शनमनुचितमिति दाक्षं मनसि कृत्योद्धारोपमेद्वारादतोऽयमपि दोषः प्रसज्यत इति प्रवर्तित इत्याह—प्रसङ्गतोऽयमिति । एव पुरुषः प्रधानतया परित्यक्त अवस्थामेद्वारेण पुरुष-

इदानीमवस्थाय[त्]द्वारेणैव पुन्यपानेकत्वं त्वदुक्तं नम्रम् —

- अवस्थास्त्वन्यत्वानेकत्वं एव पुन्यं , अवस्थास्वात्मत्वात् पुरुषस्य, ततस्तासामन्यत्वेना-
नेक , त्वदुक्तेर्यान्वयमन्यास्ता पुरुषात्ताम्यश्च सोऽन्यस्तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वात् अवस्थान्तरवत् ।
(अवस्थास्त्विति) अवस्थास्त्वन्यत्वानेकत्वं एव पुरुष इत्येतत्प्रत्यभेदोपन्यासवाक्यम्
५ तद्वचनस्मारणेन विचारार्थोपन्यासा[य] इत्यर्थं अवस्थास्तु पुरुषोऽयत्वानेकत्वे सत्येव, यतोऽवस्थाया
स्मत्त्व पुरुषस्येप्यते ततस्तासामन्यत्वेनानेक अन्योऽनेकश्चेति वा, तत्त्वमिति चेत् त्वदुक्तेरेवावश्य-
मन्यास्ता पुरुषागत्याद्विग्राह[य]स्या ताम्यश्च सोऽन्य इति परस्परव्यभिक्तमन्यत्व साध्यते तद्रूपाप-
त्त्यनिष्टत्वादिति हेतु , तयोश्चावस्थावस्थान्तोत्तररूपापत्त्यनिष्टत्वं सिद्धम् , अथवाऽवस्थानां विशेषिताना-
मन्यत्वे साध्ये पुरुषपृथक्त्वेन तदसिद्धेराश्रयासिद्धि , तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वं वाऽसिद्धमाशङ्कते । अथवा
१० पुरुषोऽवस्था इति चाभिज्ञेय्य पराभिमतपस्तूमयमपि परस्परतोऽन्यदिति सामान्येन साध्यते, इतरस्येत
ररूपापत्त्याऽनिष्टत्वादित्यथ । अवधारणभेदाच्चेतररूपापत्त्यनिष्टत्वं भावादितम् , किमिव ? अवस्थान्तरवत् ,
यथा विनिग्राहस्या सुप्तावस्थारूपापत्त्या नेष्टा तथा स्वतोऽन्यतश्चेति ।

तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वासिद्धिरिति सा मस्या इत्यत आह—

यतोऽवस्थास्वात्मत्वमस्य नेष्यते, पुरुषातिदेशात् पुनरन्यत्व न सम्भनत्येव, स्वपरविष-

- १५ यकृतभेदद्वारान्यत्वासम्भनात् , कस्यचिरकथञ्चित्ततोऽन्यस्यानुपपत्तावपि चतस्रोऽवस्था त्वदु-
क्त्यदेव येन केनचिदुपपत्तिप्रकारेण सम्भाननापादितान्यत्वा पृथक् पृथक् स्यु पुरुषश्च ।
(यत इति) यतोऽवस्थास्वात्मत्वमस्य नेष्यते पुरुषस्य, एतदवस्थारूपापत्त्या पुरुषानिष्टत्वा-
वस्थाद्वारेण पुरुषस्यावस्थानाञ्चान्यत्रानेकत्वं त्वदुक्तौ चैवमुपपादितम् । पुरुषातिदेशात् पुनरित्यादि,

सामान्यं पुरुषस्यायत्वानेकत्वमुक्तमित्याह—एव तावदिति । अथावस्था प्रयापीहस्य तद्वेदद्वारेणैव पुरुषस्यावस्थाने
२० क्वभाद—अथस्या इति । पुरुषोऽवस्थाऽभिगच्छदा भवेयदा तोऽवस्थादानेकोऽयत्वे सत्यनेको ॥ सादिति तत्राक्यस्याव ,
इद वाक्यं मत्त्वम्पाप्यतिरिक्तमक्षणता इति पूरनचन स्मारयति तथा चावस्थावस्थाव्यतिरिक्तमक्षणत्वात् पुरुषस्याभेदे
आवधारणेनोपसम्भवादिश्रवणं येन चानेकत्वं भवतीत्याशयनाह—प्रत्यभेदोप-यासवाक्यमिति । पुरुषाभेदप्रतिपादकं
वाक्यं—यतीतार्थोपपत्तिप्रकारेण , कथम्—वत्यमिदं नाना—त्वदुक्तेरेवेति नावस्था एव पुरुष इत्युक्तेरेव, एवम पुरुषेऽवस्था
भेदोऽवस्थात्वं पुरुषभेदो वा तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वापत्ति हेतुना साध्य इत्याह—परस्परेति अवस्थावस्थावन्तौ परस्परं भिन्नामिति
२५ प्रविज्ञातव्यं पुन्यसावधारणतरेतिष्टत्वम् त्वदिष्टत्वावसिद्धत्वं हेतो पुरुषोऽवस्थाभि ररूपापत्त्यनिष्टत्वादित्युचौ तु सिद्धताघन
दोष , अवस्था पुरुषाभि ररूपापत्त्यनिष्टत्वादित्युचौ नाथयातिदि पुरुषभिन्नावस्थाऽपिद्वेतित्याह—अ-यथेति । पुरुषोऽवस्था
इति नमप्रामदमृता सामान्यत पराभिमत वस्तुमय परस्परतोऽभिन्न , इद्वेतररूपापत्त्यनिष्टत्वादिति साध्यमित्याह—अथ-
चेति । यथा पदयष्टु भिन्निद्रावस्थानु एकस्या अपररूपताया अनिष्टता तथाऽवस्थावस्थावन्तौ परस्पररूपत्वेऽनिष्टत्वम् , न
चातिदना हेतो अवधारणभेदा[च्]कारेणेतदस्मत्पतापत्त्याऽनिष्टताया सिद्धत्वापत्ति भाव । उचानुमाने निदर्शनमाह—
३० मपस्थान्तरवदिति । इत्येवाह—यत इति नावस्था एव पुरुष इत्यवधारणाद्रीत्यरेण पुरुषस्यावस्थास्वात्मत्वाभावापत्तौ
स्वपीमभिप्रायान्नवस्थापेक्षमाऽन्यत्वमनेकत्वं सिद्धमितिप्राय । पुरुष एवेदमिति वचनादवस्था पुरुष एवत्यवधारणाद्रीकारे

१ इति त्वदुक्तौ चैवमिति नास्ति ।

पुरुष एवेद सर्वमिति पुरुषत्वेनावस्थानामनिदेशेऽन्यत्व न सम्भवत्येव कथं ? स्वपरविषयकृतमेवद्वारा-
न्यत्वासम्भवात्—स्वविषयकृतो घटस्य रूपादीना प्रधानस्य सत्त्वादीनाञ्चैकनस्तुगतानामेव धर्माणा भेदः
परविषयकृतस्तु तयोरेव घटस्त्वन्तरान् पटादेः पुरुषाश्च भेदः, तदुभयभेदद्वाराऽन्यदत्र सम्भाव्येत,
तत्र नभ्युपगतान्यत्वरद्वारद्वय भेदद्वारासम्भवात्, ततोऽन्यत्वानुपपत्तिः कस्यचिदिति वस्तुन, कथञ्चिदिति
रूपादिसत्त्वादिप्रकारेण तद्वारानभ्युपगमादेव, ततः — पुरुषादन्यस्यानुपपत्तौ सत्या ता अपि चतस्रोऽ-
वस्था [अन्यत्वापत्तिव्या] पृथक् पृथक् पुरुष [अ]—चत्वारः प्रमेवाः स्युः पुरुषाः, इदमपि त्वदु-
क्तिरदेव, तत्कथमिति तदुच्यते यथा येनचिदुपपत्तिप्रकारेणासम्मान्यमप्यन्यत्वमुच्यते तथा ता अप्य-
वस्था सम्भावनापादितान्यन्याः पृथक् पृथक् स्युः तत्र च ता पुरुषस्यात्मत्वात् परस्परतोऽन्यत्वाच्च
पुरुषा पृथक् पृथक्, विनिद्रावस्था प्रत्येकं पुरुष, एव शेषा अपि प्रत्येकं पुरुषा, येन पुनरुपपत्तिप्र-
कारेणान्यत्व ? अवधारणमेवादेव, एव पुरुषातिदेशात् पुनरुपपत्त्युक्तं विनिद्रावस्थाना पुरुषस्यात्मत्वा-
दिति ।

अथ पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था न पुरुष पुरुषोऽपि न तर्हि पुरुषोऽस्तु, पुरुषलक्षण-
त्वाद्दिनिद्रावस्थानदेवं शेषा अपीति पुरुषाभावा एव, कुतोऽस्य संगतता ?

अथेत्यादि, अथ पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था न पुनः—यदि प्रत्येकं पुरुषत्व वद्वहृतञ्च
दोषो दृष्टा पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था पुरुषो नेष्यते ततः पुरुषोऽपि न तर्हि पुनरोऽस्तु पुरुषलक्षण-
त्वाद्दिनिद्रावस्थापत्, एव शेषा अपीति—यथा विनिद्रावस्था पृथक् पुरुष इत्यापाय तत्परिहारार्थं पुरुषलक्ष-
णत्वे सत्यप्यपुरुषत्वमाशङ्क्य पुरुषस्यापुरुषत्वं तद्वदित्यापादितं तथा प्रत्येकं सुप्तावस्था अपि [पृथक्]
पुरुष इत्यापाय तत्परिहारार्थं पुरुषलक्षणत्वे सत्यप्यपुरुषत्वमाशङ्क्य सुप्तावस्थाना वद्वत् पुरुषस्यापि

च तयोर्मात्रत्वं सम्भवतीत्याह—पुरुषेति । अयत्नप्रयोजकमादर्शयति स्वपरेति । वस्तुनोऽन्यत्वे हि स्वविषयकृतमेव
परविषयकृतमेव प्रयोजकं, यथा घटमिष्टानां रूपरगदीनां प्रधानगतां तत्परज प्रभृतीनां परस्परं मेदात्, यथा वा तस्य 20
पदस्य परविषयात् पटादेः प्रधानस्य च पुरुषाद्वेदादित्यत्वम्, एवविधा यत्नप्रयोजकं प्रकृते नानि सर्वस्य पुरुषात्मकत्वेन
स्वरमेवामावात् कथयितुं कथयिदिति भावः । त्वदुक्त्या तु तस्यानेकत्वं सम्भवतीत्याह—तत इति विनिद्रावाधत्ततोऽवस्था
परस्परमन्या पुरुषातिदेशाच्च पुरुषस्यात्मान इति पुरुषस्यापि चतुर्विधत्वं प्रत्यक्षं पुरुषवर्णयतिरिति भावः । अवस्थाना
पुरुषात्मकत्वे पुरुषवदनयचमेव न्यायः तद्विभागित्वात् तद्विभागव्याप्तत्वात्, अयत्नन्तु तावामन्यायमेव परतु
त्वाऽवधारणमेवदुष्कोपपत्तिवशात्तुर्विधमुच्यतेऽतः पुरुषवृत्त्वमित्याह—यथेति । तत्र हेतुमाह—ततश्चेति । प्रत्यक्षं 25
पुरुषत्वयोर्गतिं दर्शयति—विनिद्रावस्थेति । विनिद्रावस्था पुरुष पुरुषस्यात्मत्वात् पुरुषवदित्यनुमानं फलितम् । अथ पुरुष-
स्यात्मत्वेऽपि विनिद्रावस्थायामा न पुरुषत्वमिति श्रूयते तर्हि पुरुषस्यात्मत्वाविशेषात् पुरुषस्यापि पुरुषत्वाभावप्रमत्तेन कस्य
सर्वगतता भवेत्, पुरुषाभावात्, निद्रामानस्येव हि सर्वगतत्वं नाविद्यमानस्येवाह—अथेति । शेषास्त्वस्यापि विनिद्रावस्था-
धितप्रत्यक्षमन विदधाति—यथेति । पुरुषातिदेशात्सर्वस्य पुरुषस्यात्मत्वादिनिद्रावस्थायाम् पुरुषत्वेऽपादिते वादिना न तत्पत्ति-
हाराच्च पुरुषस्यात्मत्वेऽपि नास्तीति पुरुष इत्युक्तेः प्रतिवादिना पुरुषस्यात्मत्वादिनिद्रावस्थावत् पुरुष इति यथोपवर्णितं तथैव 30
सुप्तावस्था अपि पुरुषस्यात्मत्वात् प्रत्येकं पुरुष इति प्रतिवादिनोक्ते वादिना च पुरुषस्यात्मत्वेऽपि पुरुषत्वानभ्युपगमे

पुरुषात्मनोऽपुरुषत्वमित्यापादनीयमिति पुरुषाभाव एव—इत्य पुरुषस्याभाव एव प्रसक्त इतोऽस्य सयगतता । विद्यमानस्य हि सर्वत्वमसत्त्वं सर्वगतत्वमसर्वगतत्वञ्चेति विचार्य म्यात् ।

अथवा त्वदभिप्रेतमेतदेवम्, तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, यथोष्णो न भवत्यग्निरिति वृत्रज्ञौष्ण्यात्मानमग्निमेव निरस्येत् तथेहापि ।

(अथचेति) अथवा त्वदभिप्रेतमेवेतत्—अभावप्रतिपादन नास्मदभिप्राय, एवमिति, एतेन विधिना, इत् ? तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, यो यदात्मत्वेनाभिमतोऽर्थस्त निरस्य तदात्मानमेवार्थं निरस्य दृष्ट, यथोष्णो न भवत्यग्निरिति वृत्रज्ञौष्णेनाविनामाविनमौष्ण्यात्मानमग्निमेवार्थं निरस्येत्, तथेहापि विनिद्राद्यवस्थालक्षणं पुरुषमुक्त्या पुरुष [स्यात्मान एव ता] पुरुषात् भिन्ना सन्तीति वा निरा-
कृत्यस्तदात्मानं पुरुषमेव त्व निरासरोपीति त्वदभिप्राय एवायं पुरुषाभाव । एव तावत् प्रवृत्त्योपल-
१० क्षितस्तद्वद्विद्वतोऽभिप्रायो व्याख्यात ।

नाभिप्रायमात्रादेवाभाव किं तर्हि ? स्फुटमेव त्वयोक्त नास्ति पुरुष इति सद्यः—

यत्तु यद्येन[अवस्थालक्षणं पुरुषं पुरुषलक्षणा अवस्था इत्यतिदिश्यते तेनैकत्वान्यत्वादि विकल्पप्रसङ्गेनाविकल्पपरमार्थतयेष्टस्य तस्यासत्त्वमेवोक्तमतो न तूक्तवत्]

यत्तु यद्येनेत्यादि, सामान्येनायं न्यायोऽनवतार्यते भारतात्त्वस्य विज्ञेय वस्तव्या, यथाऽवस्था-

१५ लक्षणः पुरुषं पुरुषलक्षणा अवस्था इति धातिदिश्यमानानां परस्परमेकत्वमन्यत्वमन्यत्वमसत्त्वञ्चेति विकल्पा एव, सविकल्पत्वेन पुनरेते सन्ति कल्पनाविषयत्वात्, विकल्पातीतनिर्विकल्पपरमार्थ-

वाङ्मते प्रविवाहिना तद्वदेव पुरुषोऽपि ॥ पुरुष इत्यापादनीय इति भाव । एवमिति को दोष इत्यत्राह—इत्यमिति । योऽयं पुरुषस्याभावो मया प्रतिपादित ॥ नास्मदभिप्रायेण, किन्तु त्वदभिप्रायानुसारेणैव, अभिर्नास्तीत्यनुक्तवपि ॥ मिदं यो मयादीति तदात्मत्वेनाभिमतौष्णनिरसनेऽभिनिरसनमपि कथ्यते तथा पुरुषो विनिद्राद्यवस्थालक्षण इत्युक्त्वा तां पुरुषमिच्छा-

२० न सन्तीति विनिद्रादीनां निरसनात्तदात्मा पुरुषोऽपि निराकृत एव स्यादित्याह—अथ चेति । तदात्मत्वेति स आत्मा वत्, तदात्मनो भाव, तदात्मत्वेनाभिमतं तस्य निरसनात्, औष्ण्यस्य दग्निरेवाभा अतस्तदात्मत्वमौष्ण्यस्य तन्निरसनादग्निरपि निरस्य एवेति भाव । एव तावदिति इत्यमवधारणमदाभ्युपगमनलक्षणप्रवृत्त्याऽनुमितः पुरुषामावाभिप्राय इत्यर्थः । कण्ठोऽपि पुरुषमात्रं उक्त एवत्याह—नाभिप्रायेति । यत्त्विति अत्र सूत्रं टीकातो नोप-
२५ विनिद्रालक्षणं पुरुषं अवस्थालक्षणा पुरुष इत्येवं यदेन पुरुषस्यावस्थामवत्वमितिदिष्टम्, पुरुष एवेदं सच पुरुषस्यात्मैव ता इत्येवमवस्थानां पुरुषमवस्थातदेशं कृतं, एतेन परस्परं तयोरेकत्वं वाऽन्यत्वं वा ताभ्यामभिधीयमानत्वं वा अवधार्यत्वेनाद्यत्वं वा प्रसज्यते तस्मात् पुरुषाभाव एव, अत्र एवोक्तवद्वयव्यानुमताविल्लासविधानमन्वर्तित्वमुमितस्य मूलस्य सामान्येनाभि-
प्राय, एवमवाभिप्राय विविध दशयति—माधना त्वसेति । एवता यत्वादीनां विकल्पाणां कल्पनाविषयत्वेन सविकल्पत्वात् परमापत्तेरितिमुक्तत्वेन पुरुषस्य त्ववाऽलक्षणाभ्युपगमात् पृथक् पृथक् पुरुषस्यावस्थानाम्भ्युपगमो न सम्भवति,
३० एषालक्षणत्वाभिमततत्त्वव्यावृत्तौ भवेत् त्ववा एतुटीकमिति भाव । पुरुषाभावादेव सवस्थायमाव अवस्थावतोऽभावोऽयं

त्वाद्यालक्षणत्वं त्वयोक प्राग्, अतो न तूक्तम् त्वयैव स्फुटीकृतममत्तम् प्रतिपादयितुमिष्टं त्वद्वचनेनैव सर्वस्यापि, न केवलं पुरुषस्यैव, अवस्थानामनस्यात् पुरुषस्य चेति ।

यद्यपि ब्रूमोऽसदेव सर्वं त्वदिष्टमिति, त्वन्मते सर्वस्याभावात्, भजनं हि द्विविधं सन्निधिभजनमापत्तिभवनञ्च, सन्निधिभवनमापत्तिभवनाभावे न भवितुमर्हति, इदमपि कुतोऽस्य ? भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

(यद्यमपीति) यद्यपि ब्रूम — न केवलं त्वद्वचनादेवास्तत्त्व पुरुषस्य, त्वद्वचनसमर्थनाय यद्यमप्यसदेव सर्वं त्वदिष्टमिति ब्रूम कुत ? त्वन्मते सर्वस्याभावात्, भवनं हि द्विविधं मया वक्ष्यमाणमितरेतरापेक्षद्वैतवृत्तिं सन्निधिभवनमापत्तिभवनञ्च सन्निधिभवनमापत्तिभवनाभावे न भवितुमर्हति, तिष्ठतु सन्निधिभवनम्, इदमपि कुतोऽस्य ? आपत्तिभवनं पुरुषस्य, कथं नास्ति ? भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत्, यथा वन्ध्यापुत्रो भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वान्नास्ति 10 तथा त्वदिष्टं सर्वमापत्तिं नाभुव्यतीत्यसत्, किमर्थं विदोष्यते भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वादिति ? न पुनर्भेदत्वादपरिणामित्वादित्युच्यते । उच्यते भेदो न भवति [अभेदो] भेदादन्यो वा स्यात् एवमपरिणामीति, अभेदत्वादपरिणामित्वादिति, नास्य भेदोऽस्तीत्यभेदो नास्य परिणामित्वमित्यपरिणामि- [त्वमपरिणामि] त्वादभेदत्वादिति बहुव्रीहिसमासो वा स्यात्, बहुव्रीहिसत्त्वाच्च घटत एव, अन्यपदार्थत्वादयस्यार्थस्याभावात्, अतः समन्वयाभावः समन्वयाभावात्तदभावः, तत्पुम्पोऽपि प्रसज्य- 15

स्याभ्युपगमासम्भवादिसाधयेनाह—सर्वस्यापीति । केवलं त्वद्वचनादेवास्तत्त्व पुरुषस्य नाम्नाद्वचनादिति मा शङ्किष्टा यद्यमप्यसत्त्वं समर्थनाय इत्याह—यद्यमपीति, त्वदिष्टं त्वन्मते सर्वस्याभावात्, सत्त्वात्मन्मत्वात्, असम्भवमेव तावद्ब्रूमपुत्रकृते—भवनं हीति पुरुषस्य सन्निधिभवनापत्तिभवनात्तरानात्मकत्वात्तदुभयव्यतिरिक्तभवनप्रतिपक्षे न भव नभर्मतमतो वन्ध्यापुत्रवत्ताति ॥ इति भावः । सन्निधिभवनमापत्तिभवनयो परस्परापेक्षत्वाद्भेदत्वेन सद्भाव एव तयो सम्भवैवैकान्तेन पुरपैकत्वे तयोरसम्भवं एवेत्याशयेनाह—इतरेतरापेक्षेति । तत्रादावापत्तिभवनमधिष्ठित्वाह—तिष्ठतिवति । 20 अस्मात् पुरुषः सन्निधिभवनरूपः, अथ वा भोक्तुः पुरुषस्य व्यापकत्वेन देशादीन्तत्वादेकप्रत्ययगतत्वं सन्निधिभवनम् यथा ज्ञाताऽहमिति प्रत्यये ज्ञातृहेययोरेकदेव वा मङ्गीर्णोपस्थित्येव सन्निधिभवनम्, आपत्तिभवनं तु प्रवृत्ते पुरुषोपभोगार्थं महदादि रूपापत्तिं तदुभयविधं भवनं परस्परापेक्षद्वैतवृत्तिं भोक्तृभोग्यद्वैताभावे न सम्भवति, तत्रापत्तिभवनं यद्वैदमापद्यते परिणामं या तस्यैव भवेत्, अविद्यादिभिः कारणैः सत्त्वादयो गुणा कार्यमुत्पदा भवति परिणामेऽवतिष्ठते, अन्यकमहदहङ्कारपरम्परया भेदं चक्षुर्मते, न च निर्मलस्य पुरुषस्य मलोपाधिना परिणामादयो भवन्तीति नापत्तिभवनं पुरुषस्येत्याशयेनाह—भेदत्वे 25 नेति । अभिन्नत्वादपरिणामित्वादिसाधयेनाह—भेदत्वेनेत्याद्युक्ते कारणमाह—उच्यते इति अभेदत्वादपरिणामित्वादिसत्यं तत्पुरुषो वा बहुव्रीहिर्वा समासः स्यात्, तत्पुरुषपक्षे च न न प्रसज्यप्रतिषेधं पृथुदासो वाऽप्यो भवेत्, त्रिषाय निवृत्तिकरणं प्रसज्यप्रतिषेधः, प्रसज्य त्रियागुणौ ततः पश्चात् निवृत्तिं न च करोति, एष पदपदाप्यप्रधानः, उक्तं 'प्रतिषेधः स विज्ञेयो यन एतदेव न च' इति । यथाऽनुपलब्धिरविवादः इत्यादि । परे तु 'प्रतिषेधः स विज्ञेयः कियथा सह यन त्व' इति वचनात् यत्र न च कियथा घातव्येनाचेति तत्र स प्रतिषेधः बोधयति तत्र सामर्थ्याभावात् समास इति नदन्ति । अयमेव 30 परोऽत्रात्तं भेदो न भवतीति, न भेदोऽभेद इत्यत्र 'नञ्' इति तत्रेण समागोऽन्युत्तरपदार्थप्रधानः, यथाऽप्राधान्यसन्दादयो पितो ब्राह्मण इति बोधेऽप्राधान्यगमिण इत्यत्र पर्यवस्यति तत्राऽभेद इत्यत्राऽऽरोपितो भेद इति बोधेऽर्थोऽहं दमिष्ट इत्यत्र पर्यवस्यति, एतत्पक्षान्नेष भेदादयो केतुश्चम् । अथ पुनदासः, उक्तं 'प्राचा य तु निषेधेन प्रतिषेधेऽप्रधानता । पृथुदासः स विज्ञेयो यनोत्तरपदेन न च' इति । अथपदार्थप्रधानो यथा—नास्य भेदोऽस्तीत्यभेद इति, 'नञोऽस्त्वयाना वाच्यो वा चोत्तरपदलोप'

प्रतिषेधपक्षे न घटते न न त्रियापदसम्बन्धिनोऽसमर्थत्वात्, तस्माद्देवादित्य इति पर्युदास स्यात्, स च घटुनीहितुन्य एवार्थत इति भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वादिति सुखग्रहणार्थं शङ्का-
पोदायञ्चेत्युक्तम् ।

भिन्नानां हि भावानामव्यभिचरितैकत्वापत्तीनां सर्वत्व भवति न त्वदिष्टस्यैकस्याभितसेति

तद्भाष्ये—

अव्यभिचरितानेकत्वापत्तिर्हानैकेन विना न भवति यथा शुक्रशोणितादेरनेकस्यैकत्वा-
पत्तस्याध्यात्मिकस्य, स हि भेदभाव सर्वत्व तस्मान्नाभिन्नस्यैकस्य सर्वत्वमिति सर्वत्वाभावात्
पुरूप एवेद सप्तमित्युक्तमुच्यते ।

अव्यभिचरितेत्यादि, यागद्देवभाव सर्वत्वम्, अव्यभिचरितमनेकत्व यस्य तदिदमव्य-
भिचरितानेकत्वमेक तस्य गतिपरिणामसद्भाषति, सैरत्वापत्तिरनेकेन विना न भवतीति, यथा शुक्र-
शोणितादेरनेकस्यैकत्वापत्तस्याध्यात्मिकस्य । यद्येवम् 'माउ ओव पिउ सुक्क त तदुभयससिद्धं कल्लुस
विनिस्स तप्पदमयाए आहारमाहरेत्ता जीणो गम्भत्ताए वक्कमति (१ सू०) । (२ सू०) सत्ताह कल्ल
होति सत्ताह होह अञ्जुड । अञ्जुदा जायए पेसी पेसीतो जायते घण' (त० वै० गा० १७) इत्यादि,
भिन्नानां वैषम्येण परिणतानां गुणशोणितससृष्टाहारादीनामैक्यापत्त्या हि सर्वत्व शरीरेन्द्रियादे, तथा
भिन्नानां वैषम्येण परिणतानां गुणशोणितससृष्टाहारादीनामैक्यापत्त्या हि सर्वत्व शरीरेन्द्रियादे, तथा
सर्वत्व दृश्यते नान्यथेति । हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मादित्य भिन्नार्थव्यभिचरितैकगति सर्वत्वम्, स
हि भेदभाव सर्वत्वम्, तस्मान्नाभिन्नस्यैकस्य सर्वत्व फलचित्, तस्मात् सर्वत्वाभावादयुक्तमुच्यते पुरूप
एवेद सप्तमिति ।

निश्चान्यत्—

त्वदुक्तैकसर्वतायान्तु प्रत्यक्षत एव भिन्नानेकैकसर्वताया दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधो ग्रहण

इति वार्तिकेन समाप्त, अथ समाप्त पुरूपवादे न सम्भवति, अन्यस्याभावात्तथा तत्समानार्थपर्युदासबोधकत्वपुरवोऽपि न
भवति, अन्यस्याभावात् अतोऽभेदत्वादपरिणामित्वादित्यनुक्ता भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वादित्युक्तम् । अनेक-
स्याव्यभिचरितैकत्वापत्तिरप्यसर्वत्वस्य त्वमेतेऽसम्भवदेकस्य सर्वत्वासम्भवाच्च सर्वस्य पुरूपमयत्वाभिधानमसङ्गतायत्वा-
दुक्तमिलाह—अव्यभिचरितेति भिन्नानां गुणशोणितससृष्टाहारादीनामैक्यापत्त्या हि सर्वत्व शरीरेन्द्रियादे, तथा
भिन्नानां वैषम्येण परिणतानां गुणशोणितससृष्टाहारादीनामैक्यापत्त्या हि सर्वत्व शरीरेन्द्रियादे, तथा
सर्वत्व दृश्यते नान्यथेति । हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मादित्य भिन्नार्थव्यभिचरितैकगति सर्वत्वम्, स
हि भेदभाव सर्वत्वम्, तस्मान्नाभिन्नस्यैकस्य सर्वत्व फलचित्, तस्मात् सर्वत्वाभावादयुक्तमुच्यते पुरूप
एवेद सप्तमिति ।

भेदादनुमानविरोधः, त्वदुक्तास्मदुक्तकार्थ्याभावे भेदाभ्युपगमात् स्ववचनाभ्युपगमविरोधो लोके घटपटादिभेदप्रतीतेर्लोकविरोध, अविकल्पशब्दार्थाद्विकल्पव्यवहाराङ्गीकरणादभ्युपगमविरोधः, असिद्धादिहेतुता च, न घटाद्यवस्थाऽभेदाद्बुद्धादिदृष्टान्तः ।

त्वदुक्तैकसर्वनाया त्वित्यादि, एकमेव सर्वमित्येतस्यामेकसर्वतायाम्, सर्वैकतायामिति वा पाठात् सर्वैरुपक्रमयताया प्रत्यक्षत एव भिन्नानेकैरुसर्वताया दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, ग्रहणभेदादनुमानविरोधः, ग्रहणभेदे हि न्याय्यो ग्राह्यभेद इति, भेदत्वरिणामित्वादिभावाभावे सर्वैकतापत्तिः भवनाभावाद्वाऽनुमानविरोधः त्वदुक्तास्मदुक्तैकार्थ्याभावे भेदाभ्युपगमात् स्ववचनाभ्युपगमविरोधः, लोके घटपटादिभेदप्रतीतेर्लोकविरोध । अविकल्पशब्दार्थत्वादित्यादि, अविकल्प शब्दार्थ इत्यभ्युपगम्य विकल्पव्यवहाराङ्गीकरणाद्वाभ्युपगमविरोधः, सर्वैकमिति विकल्पधर्मत्वेन धर्मित्वेन च तदुभयविशेषत्वाभ्याञ्चेष्टस्य तेनैवाभ्युपगमेन निराकरणादविकल्पशब्दार्थस्य, अभ्युपगतधर्मधर्मिस्वरूपविशेषोभयविरोधा असिद्धादिहेतुता च, हेतोरनतिरिक्तरापरानीयोज्यायोरुपात्मकत्वादित्यादि प्रतिज्ञातैकपुरुषाभेदात्, त्वयाऽस्माभिञ्चोक्तेन न्यायेन पुरुषाभावाद्धर्मसिद्धेराश्रयासिद्धिः, त्वन्मतेनार्थान्तराभावेऽसाधारणता, असन्मतेन विपक्ष एव भावाद्बिरुद्धता साधारणनैकान्तिकता वा, सपक्षमभ्युपगच्छतो वा । न घटा-

पुरुष एवेदं सवमिति वाक्यस्य पुरुषे एतत्सर्गतिदेशपरत्वे बोध्यम् । अत्र भिन्नानामनेकपात्रेकत्वापत्तिलक्षणानुवृत्तस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः । यदा त्वेतत्त्वमिदं पुरुषं पुरुषत्वबोधनं तस्यापक्षदाऽप्याह-सर्वैकतायामिति । 15 सत्रैव पुरुषोऽयमिति ज्ञानाभावात् पुरुष एव पुरुषत्वप्रहातः, पृथि-वादी च पृथिव्यादीलेव ग्राह्यत्वं ग्रहणभेदः, ग्राह्य पुरुषस्याह विनैव जगत इत्यनेनैव च ग्रहणाद्ग्रहणभेदः, न हि सर्वसैकत्वे ग्रहणभेदः सम्भवति, अथवा घटपटादिग्रहणभेदेऽपि घटो वा पटो वा एक एव प्राप्य सर्वस्य स्वादिक्षुमानेन प्राकभेदस्य छिदे पुरुषमयत्वातिदेशोऽनुमानविरुद्ध इत्याह-ग्रहणभेदादिति । सर्वस्य पुरुषमयत्वातिदेशूपा स्यत्र पुरुषत्वप्रहातः प्राकभेदेऽपि आभिरुक्तग्रहणभेदत्वाच्च ग्रहणभेदे वस्तुतो प्राकभेद इति व्याप्त्यसिद्धेर्नानुमानविरोध इत्याह-ग्रहणभेद-भेदत्वेति, एका-तत एकतस्यात्मकत्वे जगतः कस्य सर्वैकतापत्तिं यदुद्दिश्य 20 पुरुषमयत्वं विधीयेत, विधीयते च त्वया, तस्मात् सति भेदत्वरिणामित्वादिभावा, एवमेकपुरुषमयत्वेनैतदनुमानविरुद्धमिति भावः । त्वदुक्तेति सर्वैकमिति त्वदुक्तस्य सर्वं नैकमिति मदुक्तस्य नैक एवायौ भवन्मतेनाभ्युपगम्य, अन्यथा विनिर्भायत्वे कथमेकपुरुषमयत्वाभ्युपगमो निर्धार्याभ्युपगमात्, एतत्तत्त्व तु 7 युक्तं परस्परविरुद्धत्वादिति भावः । लोकविरोधमाह-लोक इति । सर्व एव शब्दात्तत्त्वव्यवबोधनद्वारेण तत्त्वव्यवबोधनस्य मोरिव विषयाप्यादिशब्दा पुरुषस्यैव वाचका इति विकल्पविनिर्मुक्तस्यैव वाचकत्वमभ्युपेय प्रपन्नतया घटपटादीनां विकल्पानां व्यवहारविषयताङ्गीकारादप्य- 25 भ्युपगमविरोधः दर्शयति-अविकल्पेति व्यवहार शब्दप्रयोगः । अथ सर्वैकमिदं, अनतिरिक्तरापरानीयोज्यायोरुपात्मकत्वात् पृथग्वरिति पुरुषवाचुक्तानुमाननिराकरणार्थं प्रथमं प्रतिज्ञादोषमाह-सर्वैकमिति भर्मेधर्मिणो स्वरूपानुपो विशेषानुप सम्यक्सत्त्वपथा धर्मविशेषवशाद्येति प्रतिज्ञादोषा पूर्वोक्ता प्रत्यक्षादिविरोधा अपि । अथ हेतुदोषमादर्शयति-असिद्धादीति । हेत्वसिद्धिं दर्शयति-हेतोरिति, साध्यामेदेन हेतुरपि साध्यासम्भवादसिद्ध इति भावः । आध्यासिद्ध्यादित्येति, आवयोदमवाभिप्रायेण पुरुषाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । पुरुषमिच्छस्याभावात्सर्वैरुपपक्षविषयस्यानुवृत्तत्वा 30 दुष्कहेतोस्तव मतेनासाधारणनैकान्तिकत्वमित्याह-त्वन्मतेनेति । अस्य मतेन पुरुषाभावाद्बिरुद्ध एव हेतोः सत्त्वेन साध्याभावव्याप्तत्वादिरुद्धत्वमित्याह-अस्य मतेनेति । सपक्षाभ्युपगमे वास्य मतेन साधारणनैकान्तिकत्वमित्याह-साधारणेति । घटपटाद्यवस्थानां पुरुषाद्विदामावाचनं यदादेर्दृष्टान्तत्वेत्याह-नेति, दृष्टान्तपदेनामेतन्नासाध्वयः । अत एव च साध्यसाधनान्दे पुरुष इव तदभिधे तस्मिन्नसिद्धेर्दृष्टान्तदोषः, साध्यसाधनान्देरभावात्प्रतिज्ञा वैधर्म्यदृष्टा तदोषा भाव्या

यवस्याऽभेदात् वृक्षादि दृष्टान्त , वृक्ष इति पुरुषव्यतिरिक्तवृक्षाद्यवस्थाभेदामावे साध्यसाधनोभयधर्म
धर्म्यसिद्ध्या दृष्टा तदोपाः, आदिग्रहणावध्यासम्भव कल्पना कृत्वा वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा योग्या , एव
तावत् पुरुषमयत्न सर्वसायुक्तमित्युक्तम् ।

अधुनाऽतिदेशेन नियत्यादिष्वपि दोषास्तानेवाह—

- यथा च पुरुषे तथेतरद्रव्यार्थेष्वपि प्रतिस्व योग्यम् , तद्यथा-विनिद्रावस्थास्थाने पुरुषस्य
सामान्यलक्षण विशेषलक्षणञ्च यथा व्याख्यात तथा नियत्यादावभेदैकत्व सामान्यलक्षणमती-
तानागतवर्त्तमानवाच्यकौमारयौवनक्रमयौगपद्यादयो निद्रादिवद्विशेषलक्षणमिति व्याख्याय
विकल्पद्वयप्रतिषेधस्तथैव कर्त्तव्य ।

यथा च पुरुषे तथेतरद्रव्यार्थेष्वपि, नियतकालस्वभावभावेऽपि, स्व स्व प्रति प्रति

- 10 स्व प्रत्येक योग्यम्, तन्मतिदेशोपायमाचष्टे—तद्यथा विनिद्रावस्थास्थानेऽभेदैकत्व विनिद्रावस्थासामान्यल-
क्षण पुरुषस्य पुरुषभावे सुप्ताद्यवस्थाव्यापित्वात् सुप्ताद्यवस्था अपि विशेषा , तस्य तदात्मत्वादिति यथा
व्याख्यात तथा नियत्यादावभेदैकत्व नियत्यादे सामान्यलक्षणम्, अतीतानागतवर्त्तमानवाच्यकौमार-
यौवनक्रमयौगपद्यादयो निद्रादिवद्विशेषलक्षणमिति व्याख्याय विकल्पद्वयप्रतिषेधस्तथैव कर्त्तव्य —
अथ किं या एता अवस्थास्त एव नियत्यादि , उत नियत्यादिरेवावस्था ? यदि ता एव नियत्यादि
11 समुदयनादः क्षणिकानादौ विज्ञानमात्रनाद शून्यनाद इत्यादि, अथ नियत्याद्य एवावस्थास्तदाऽभेदै-
कत्वावस्थालक्षणत्वादि स एव प्रपञ्चो योग्य इति ।

- अतस्तत्त्वे तावत्सदति यदय भवति सोऽस्य भाव इति सर्वगतत्वनिवृत्त्यदेशकाला-
भेदात् । इद पुनर्न तावदिच्छामो यस्तु भवति स कर्त्तव्येति, सम्प्रधार्यत्वात्, अकर्तुराकाशादे-
रपि भवनात्, अभजनव्यावृत्तिमात्रसत्तार्थत्वाद्भवनस्य, कारणपर्यायत्वात् करोतेरकारण
20 मपि भवत्येव, भवते स निध्यापत्तिभजनद्वयार्थत्वात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततीना
सन्निपातपधाना सत्तार्थत्वात् ।

इत्याह—वृक्ष इतीति । एव गुणभावे दोषानुवीय नियत्यादिवादेऽपि तावत् दोषानतिदिशति—यथा चेति । अतिदेशो
पायमादशयति—तद्यथेति । नियत्यादे सामान्यलक्षण विशेषलक्षणञ्च दर्शयति—तथा नियत्यादाविति । अत्रापि विकल्पे
प्रदर्शयति—अथ मिति । सङ्गोक्तो विकल्पद्वये दोष दर्शयति—यदि ता इति । अथ पुरुषादिवादिभि रगण्डनकर्तुं
30 साध्यम् यावत्सङ्गिचवाद्वा प्रत्यय विस्वादिभ्याम् प्रदर्शयति—अत इति । मुख्यतत्त्वविषये स्वगतत्व निवृत्त्य देशका
मात्रा भेदाभावाच्च सर्वैरिह अतो गवतीति याव वेन भूयते यो भवति स एव भाव इत्यस्यो नास्माक विरुद्ध इति भाव ।
भवन कर्ता स एव इति यदुच्यते पुरुषादिवादिभिस्तनु निचार्यमित्याह—इद पुनरिति उक्त हि पुरुषवादात्मानो स भवतीति
भाव यो भवति य कर्ता क कर्ता य स्वतन्त्र क स्वतन्त्र यो स इति तदेतद्विचार्यमिति भाव । जायतेऽस्ति विपरि
णमतेऽप्ययत्न कथं विनश्यतीत्येव पदद्वय भावविचारेण द्वितीया विचार्योऽस्तीति योऽस्ति भवति विद्यते सन्निपाततीत्यादिचब्दा-
40 निषेधो माह ॥ सत्तामात्रञ्च नाहं विपरिणाममाचष्टे अणुत्वान् न स प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् किन्तु अभवनव्यावृत्ति
मात्ररूपपर्यायत्वादायं भवनान्द , इदञ्च भवनमात्रायेऽप्यस्ति यं यो भवति स कर्त्तव्येऽप्युच्यते तर्हि कारणभाव व्यतिरिक्ते
मिमे भवने न स्थितिचयेनाह—अकर्तुरिति । भावो द्विविध कारणमात्रा काया मा चेति अस्तनिधिभवनमापत्तिभवनमु यत्
इति तद्यथेति—भवतेरिति । भवन हि क्वचिदेव देशे न सन्नेति दृग्परिच्छेदाभावात् स्वगतत्वादभिन्नम्, सर्वनेदानीमेव

(अत इति) अतोऽस्मात्तत्त्वे तावत् सवदति श्लेष न सवदति सर्वं तदुक्तम्, कतमत् सव-
दतीति चेत् ? यद्य भवति सोऽस्य भाव इत्येतत् सवदति तस्य भावस्त्वम्, येन भूयते यो भवति स
एव भावः, कर्तृलक्षणा पक्षी कृत्वा तस्य भावः स भाव इतीदमस्य दर्शनेन सह सवदति, किं कारणं ?
सर्वगतत्वमित्यतश्च देशकालाभेदात्—सर्वगतत्वेन नित्यत्वेन यथासंख्य देशकालाभ्यामभेदात्, तद्वि भवन
देशतः क्वचिन्न भवतीति सर्वगतत्वादभिन्नम्, कालतः सतत भवति न कदाचिद्व्यवतीति नित्यत्वादभिन्नम्
तस्मादभेदादिप्यत एतत्, इदं पुनर्न तावदिच्छाम सम्प्रधार्यत्वात्, यस्तु भवति स कर्त्तैवेति सम्प्रधार्यम्,
न हि कर्त्तरि विहिततिप्रत्ययान्तभवतिशब्दध्वनादेव कर्त्तृत्वम्, अकर्तुराकागादेरपि भवनात्, अभ-
यनव्यावृत्तिमात्रसत्तार्थत्वाद्भवनस्य, कारणपर्यायत्वात् करोतेरकारणकार्यमपि भवत्येव, भवते-
सन्निध्यापत्तिभजनद्वयार्थत्वात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्चतीना सन्निपातपट्टाना सत्तार्थत्वादित्ये-
तदस्य तस्याव्यावृत्तमपि भवने कारणमाह, भवते सन्निध्यापत्तिभवनार्थत्वं अस्तिविद्यतिसन्निपाताना 10
सन्निधिमात्रभवनार्थत्वम्, पद्यतिवर्चतीरापत्तिभवनार्थत्वंमिति भागः सव्यापारत्नाभिर्व्यापारत्वाच्च
श्रयाणा [द्वयोश्च], भवते सामान्यभवनवाचित्यादिति, अपरिणामित्वात्कर्तृत्वात् [परिणामित्वात्]
कर्तृत्वाच्च विशेषः ।

असतो भवनाभावादस्त्यादिभजन सन्निधिमात्रवृत्त्येव तदापत्तिभवनपृथग्भूतम् ।

(असत् इति) असतो भवनाभावादस्त्यादिभजन सन्निधिमात्रवृत्त्येव सन्निधिमात्रा वृत्तिर- 15
त्येति सन्निधिमात्रवृत्ति, तदस्तिभवनमापत्तिभवनपृथग्भूत ततोऽयदीपद्विभजनव्यावृत्तमित्यर्थः ।

स्यान्मतम्—

सर्वतत्रसिद्धान्तेन विरुद्धमस्वतन्त्रभजनम्, भवते कर्त्तृविहिततिप्रत्ययान्तत्वादित्येतच्चा-
युक्तम्, तत्रैवानुज्ञातत्वात्, यदुपादयितुं तदभिधीयते—यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रापि
'अस्तिभजन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यतेऽर्थसद्भावात्, यथा वृक्ष इति, 20
अस्तीति गम्यते,' (महाभाष्य० अ २ पा ३ सू १) अस्ति भवति सन्निहितमित्यर्थः ।

नान्यदेति कालपरिच्छेदाभावात्तत्त्वत्वाभिन्नमित्याह—सर्वगतत्वेनेति । ननु 'ल क्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति ध्रुवेण
क्षिप कर्त्तरि विधानाद्व्यवहृत्यस्य भवत्कर्त्तृत्वार्थः, तस्य सम्प्रधार्यमित्याह—न हीति । भवनस्य द्वैवि-
धेः प्रमाणमादर्शयति—
अस्तिभवतीति । सन्निधिभवनमप्यस्य सद्भाव एव भवेदित्यस्वतन्त्रमापत्तिभवनादीयदिषत्त्वेनाप्याह—अस्वतन्त्र-
स्येति । सन्निधिभवनमप्यपरापरिणाम्यवृत्तं च, आपत्तिभवन सव्यापारं परिणामि कर्तुं चेत्त्याह—सव्यापारत्वादिति । आप- 25
त्तिभवनमपि सन्निधिभवनमात्रे यस्तुतोऽस्तत्वात् काऽऽपत्तिभवनमतस्तदावश्यकमित्याशयेनाह—असत् इति । सन्निधिभवन
तर्जनेत्यादस्तत्रभवनमेव ज्ञात तच्च व्याकरणविषयमित्याह—सर्वतत्रेति, सर्वशास्त्रविषयः स्वशास्त्रेऽपि श्रुतोऽर्थः
सर्वतत्रप्रतिदान्तः, सोऽपि व्याकरणे, तेनास्वतन्त्रभवन विरुद्ध भवनमात्रे प्रधानतया वस्तुनिर्देशाया उक्तत्वादिति भावः । व्याकरणे
सन्निधौ कचपुष्पम्, भवतीत्यत्र निवध कर्त्ता, कर्त्तरि सन्निधानात् तेन स्वतन्त्रभवनमेव तदिच्छद्धान्तेन भवेत्तत्त्वतः भवनमित्याशये
नाह—सर्वतत्रेति । सन्निधिभवनमपि तत्राज्ञातमेव, क्रियापदात्तत्रावपि सन्निधिभजनवाचिनः प्रथमपुरुषान्तात्परात्पुन्य 30

(सरतंत्रेति) सधतत्रसिद्धात्वेन व्याकरणेन विरुद्धमस्वतंत्रमवचनम्, भवतेः पदविहितविषय-
यान्तत्वादित्येतथायुक्तम्, तत्रैवानुज्ञातत्वात्, यदुपादायैतदभिधीयते इत्यादि, इदं तु सन्निधिमात्र-
सिम्बनमेवोपादायामिहितम् । यत्रायत् क्रियापद न श्रूयते तत्रापि अस्तिर्भवतीति परः प्रथमपुरुषेऽप्रयु-
ज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते भवती वर्तमाना विभक्तिः पूर्वाचार्यसङ्गोक्ता हैदित्यर्थं तत्परोऽस्ति -
५ अस्ति -अस भुवीति धातु, 'इष्टित्वा' धातुनिर्देशे (वार्तिक पा ३।१।१०८ सूत्रे) प्रथमपुरुषे
न मध्यमोत्तमयो, अप्रयुज्यमानोऽपि गम्यत, अससद्भावात्-अविनाभावादर्थे, तदुदाहरति-वृष्ट इति,
अस्तीति गम्यते, किमुक्तं भवति अस्ति भवति सन्निहितमित्यथ, निर्दिष्ट सन्निधिभवनमुभयो
समानलक्षणत्वादादौ ।

आपत्तिभवनं तु—

१० अस्तिभवनमेवेद सन्निहिततथावृत्ति आपत्तिभवनम्, कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, यथा
घटो भवतीति, पूर्वमघटत्वेन दृष्ट सन्निहितमेव मृदि घटभवनं च्यक्तं निर्नर्तते आपद्यत इति ।
अस्तिभवनमित्यादि, यावदापद्यत इति, इदमपि चेपद्धिन्न सन्निधिभवनमेव, यथा वृत्ति
सन्निहितस्य तथावृत्तेरापत्तिभवनम्, अथवा तथावृत्तिरस्य तथावृत्ति सन्निहितं च तथावृत्ति च तदिति
सन्निहिततथावृत्ति, किं तत् ? आपत्तिभवनम्, कुत सन्निहितमेव तथायत्तत् इत्युच्यते ? उच्यते कारणे
१५ कार्यस्य सत्त्वात्, कार्यं दृक्प्रादि बीजादौ सन्निहितमेव तथा तथा देशकालाकारनिमित्तवशादप्य-
व्यक्तिरूपेण यत्तत् इति, तन्निर्देशयति—यथा घटो भवतीति, पूर्वमघटत्वेन मृत्त्वेन दृष्ट सन्निहितमेव

मानस्याप्यर्थसद्भावादाक्षेपसोक्तत्वादित्याह—तत्रैवेति । उक्तं हि महामाध्वे 'अस्तिभवतीपर' प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति
इति गम्यते, वृष्ट इति अस्तीति गम्यते इति अस्य भाष्यस्याथ प्रसन्न 'अनभिहिते इति सूत्रानुचा' नियते कट कृतः कट
इत्यादौ द्वितीयादिप्राप्ति स्यात् न चान्न द्वितीयादिभावे प्रथमा निरवच्छेदा स्यादिति वाच्यम्, यत्र क्रियापद न श्रूयते वृष्ट
२० इत्यादौ प्रथमाया अवकाशतः तत्र क्रियापदाश्रयणेऽपि अस्तीति पदस्य गम्यमानतया कतिरि तृतीयाप्राप्ति प्रथमाया अन-
वच्छेदापत्त्या तत्सद्भावरूपकम् तथा च न तृतीया कर्तृस्त्विनोक्तत्वात् किन्तु प्रथमेवेति । भवतीति वर्तमाना लङ्निमित्तं
पूर्वाचार्यसङ्गता तथा च भवतीपर इत्यस्य कटपर इत्यर्थं इत्याह भवन्तीति । इष्टित्वापत्ति, घटो निर्देशे कर्तव्ये तत्
इष्टित्वा प्रत्ययै भवत शकार इदं, तेन सार्वभानुत्वात् सगदयो भवति अत्र इति वा इहा च अस्ति अतिरिति निर्दिष्टम्,
प्रथमपुरुषान्ताया एवास्तेगम्यमानत्वोक्तं मध्यमोत्तमयोः प्रयुज्यमानो गम्यत इत्याह—नेति । प्रथमादयो विभक्तयः क्रियायोगे
२५ एव भवतीति वृष्ट इति प्रथमाऽपि क्रियाऽविनाभावान्वितीति भवनक्रिया गम्यत इत्याशयेनाह—अथसद्भावादिति ।
सैन निश्चात परं युगोपमिषितु द्वादशयोगो भवति चान्य सत एव भवति, भवनस्य न देशपरिच्छेदभावेन स-
गतत्वात् कालपरिच्छेदभावेन निस्त्वत्वाच्च तद् दृक् सदा सन्निहितमिति सन्निधिभवनमुच्यत इत्याशयेन तदर्थं व्याख्याति—
सन्निहितमित्यथ इति । सन्निधिभवनपत्तिभवनयोर्द्व्यपयोर्वात्मक्योभवनत्वेन सन्निधिभवनस्य प्रकृतिपुरुषयोर्वा समान
त्वादौ सन्निधिभवनमुपदर्शितमित्याह—निर्दिष्टमिति । मृदादौ सन्निधिभवने विद्यमाना एवापद्यते ये घटत्वादिभावान् ते
३० आपत्तिभवनमित्युच्यत इत्याह—अस्तिभवनमिति । सन्निहितस्य मृदादेर्या वर्तनं तथैव तस्य वर्तनम्, यद्वा येन रूपेण
यत्र यत्सन्निहितं तस्य तेन रूपेण भवनमेवापत्तिभवनमुच्यते कारणे कार्यस्य सद्भावादि मृदादौ घटो निर्देशेन सन्निहित
सन् तथाविधदेशकालाकारनिमित्तविशेषमुपगम्य व्यचीभवतीत्याह—यथा वृत्तीति । अरण्येव सन्निधिभवनस्य कार्यत्वं

१ इति क भवतीतिपर । २ इति क भवती । ३ इति क तदित्यर्थः ।

मृदि घटभवन व्यक्तमित्यर्थः, तत्पर्यायकथन निवर्त्तते आपद्यते इत्यर्थः, सन्निधिभवनमेवापत्तीभवति,
उक्तमापत्तिभवनमपि ।

अनयोरेव न्यूनाधिकरूपतया सिद्धिरुच्यते—

सा च सन्निधिसिद्धि' भोग्यद्वैतभूतताया, नाद्वैतत्रैतादिताया व्यतिरेकाभावात् ।

सा चेत्यादि, सामान्यत्वात् सन्निधिभवनसिद्धिस्त्वात्—सा च भोग्यद्वैतभूतताया सन्निधि- ८
सिद्धि — सन्निधिभवनसिद्धि तद्धि सन्निधिभवन द्वैतभूतताया सिद्धयति नाद्वैततायाम्, दर्शितैकभोक्तृ-
भोग्यत्वायुक्त्यादिदोषात्, न ततो न्यूनताया सिद्धिरधिक्यताया वा द्वैतातृतीयस्याभावात् न्यूनाधिकमा-
यानुपपत्ती कारणमाह—व्यतिरेकाभावादिति, व्यतिरेक — पृथक्त्वेनैकस्यैव धृष्टिं विनापि भावः, तदभावा-
न्यूनायामसिद्धि', यथा स्वामिना विना भृत्यस्य, भृत्येन विना वा स्वामिन । अधिकेऽपि व्यतिरेको
यथा भावव्यतिरिक्त नालीति, तथेह भोक्तृभोग्यव्यतिरेकाभावात्, अतो न्यूनाधिकाभावात् द्वैते 10
सन्निधिभवन सिद्धयति नाद्वैतत्रैतादितायामिति ।

तत्प्रतिपादनार्थमुपपत्तिरुच्यते—

न ज्ञेयमन्तरेण ज्ञातृत्व ज्ञेयासत्त्वात्, अथवाऽनुपपन्न ज्ञातृत्वमसज्ञेयत्वात् खपुष्प-
ज्ञत्वयत्, वैधर्म्येणेतत्कुसुमज्ञत्वयत्, अथवा ज्ञातृत्वमुपपद्यते सज्ञेयत्वादितरकुसुमज्ञत्वयत्,
वैधर्म्येण खपुष्पज्ञत्वयत्, एव हि ज्ञातृज्ञातृत्वम्, यो हि सज्ञेय जानीते स तु मुख्यो ज्ञाता, 15
यथा सलिल सलिलमिति विद्वान्, य पुनरसज्ञेय विजानीते स तु न ज्ञाता, यथा मृगतृष्णिका
सलिलमिति विद्वानिति ।

(नेति) न ज्ञेयमन्तरेण ज्ञातृत्वम्, भोग्यस्य ज्ञेयत्वात्, शब्दादिगुणपुरुषोपलब्धिद्वयपुरुषोप-

तयाऽऽपत्तिभवतात् सन्निधिभवनमेवेषां नृणामुपपत्तिभवन भरतीत्याह—सन्निधिभवनमिति । अथ प्रथममहदादयो
भोग्यत्वात् पुरषस्तु भोक्ता भोक्तृभोग्यावेन सन्निधिभवापत्तिमवने उच्यते तयोर्धराभावेऽपरस्याप्यभाव एव, परस्पर 20
पेक्षान्नादिति प्रथम सन्निधिभवात्तस्मान् भोक्तारं साधयितुमाह—सा चेति द्वे द्वे य स द्वौत य एव द्वौत भूत, भोग्यासौ
द्वैतभूतस्य भोग्यद्वैतभूत तस्य भागत्वात् तस्या भोग्यद्वैतीयतायामित्यर्थ, भोग्येन हि भोक्ताऽनुमीयते न ह्यचेतनस्य
भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते, न च बुद्ध्यादीनामेव भोक्तृत्वमभव, तथा सति तेषां भोग्यत्वानुपपत्ति स्वात्मनि
वृत्तिविरोधेन स्वस्य स्वेन भोग्यत्वासम्भवात्, न तस्मिन्नात्मानं जिनिति तथा च सुखायाम्क बुद्ध्यादिक स्वातिरिक्तेन केन-
चिद्वेषाऽनुभवशीलम्, भोग्यत्वात्तदनादिवदिति मानम् । न्यूनात्तां दोषमाह—नाद्वैततायामिति—एकान्तपुरषादियादस्य 25
इतिनादिति भावः । अधिकं रूपयति—द्वैतादिति सर्वेषां भोक्तृभोग्यद्वैतपिच्छने तदनन्तं पातिनो वस्तुन कस्याप्यमा-
पदिति भावः । पृथक्त्वेनेति भोक्तृभोग्यमिदं त्रैलोक्ये पुरुषादे परस्परसम्बन्धमन्तरेण सद्भावात्सम्भवादिति भावः ।
अधिकमाभावमाह—अधिकेऽपीति, यथा गावम्यसिद्धिर्हि क्रियदपि नास्ति सर्वस्य भावात् पातिचात् तथा भोक्तृ-
भोग्यम्यसिद्धिर्हि क्रियदपि नास्ति मिथ्ययोनित्वात्, यथोज्ज्वलं तयोरेकान्तर्भावादिति भावः । भोक्तृभोग्ययो परस्पर-
पेक्षताकारण्ये तावद्विरोधेति—न ज्ञेयमिति, पुरुषस्य भोग्यपदार्थे हि प्रवृत्तेर्महदादिस्त्वेन भवनम्, यत्र भोग्यस्य महदा- 30
दत्तभावे पुरुषार्थभावात् यत्र पुरुषस्य शक्त्यः ३ पुरुष-भोग्यरूपबुद्धियुक्तं हि तस्य ज्ञातृत्व भोक्तृत्व चेति भावः । भोग्यस्य
स्वार्थं कर्मिन्त्याह—शब्दादीति, भोग्यपदार्थं हि पुरुषस्य तज्ज्ञेय, न तु विना प्रयोजनम्, अथ भोग दान्तामुपलब्धि

भोगार्थत्वात् साक्ष्यमापत्तिर्भवन् तदुत्तरेण न ज्ञातुर्गोचरत्वम्, कुतः ? श्रेयसासत्त्वात् श्रेयस्यासत्त्वारिति ।
 वैयधिकरण्या ज्ञात्वाभर्मत्वादसिद्धो हेतुरिति चेन्न साक्ष्येययो मग्निमयत्वेन माध्यमोत्पन्नमन्वयस्य धर्मत्वात्
 अथवाऽनुपपन्नं शास्त्रत्वमसंश्लेषत्वादिति प्रयोगवान्ऽयमव्याख्या, तत्र श्रेयस्यासत्त्वात् अगृहीतश्रेयवादिति
 नष्टात् सपुष्पसत्त्ववत्, यथा सपुष्पनिषय शास्त्रत्वमसंश्लेषत्वादनुपपन्नमेवमसंश्लेष शास्त्रम्,
 १० वैधर्म्येण इतरसुसमस्तत्ववत्, यथा चूतारितसपुष्पेतरसुसमस्तत्व संश्लेषत्वादनुपपद्यते तथा त्वदभिमताद्वैतसत्त्व
 द्वैते सत्युपपद्यते तत्रैतस्य शास्त्रेयव्यतिरेकमात्रात्तत्र न पातित्यादसत्त्वमिति । अथवा प्रथमं साधनं
 शास्त्रसुपपद्यते, संश्लेषत्वादितरसुसमस्तत्ववत्, वैधर्म्येणापुपपन्नमसंश्लेषत्वात् सपुष्पसत्त्ववदिति, एष
 हि ज्ञातुर्गोचरत्व यो हि संश्लेष जातिरे स तु मुख्यो माता यथा मल्लि मल्लिमिति विद्वान्, य
 पुनरसंश्लेष विजातिरे स तु १ माता यथा मृगशृङ्गिवा सल्लिमिति विद्वान्, एव सावत् गानैव १
 १० ज्ञेयमित्येतद्वचन निरस्तम् ।

अद्वैतमधुना श्रेयमेव न ज्ञातेत्येतन्निरस्तम्—

न ज्ञातारमुपद्रष्टारमन्तरेण ज्ञेयत्व ज्ञातुरसत्त्वात्, एवमेव हि ज्ञेयस्य ज्ञेयता भवि
 तुमर्हति यदि केनचिदनुपहृतेन्द्रियज्ञानेन ज्ञायते, अनुपहृतेन्द्रियबुद्धिपुरश्चैवमटनत्, यथा
 न भोग्यमन्तरेण भोक्तृत्वममज्ञोक्त्यत्वात्, सपुष्पमकरन्दभ्रमवत्, वैधर्म्येणेतरसुसमस्तक-
 १५ रन्दभ्रमवत्, सज्जोग्यत्वाद्भोक्तृत्वमिति तत्माधर्म्येण वैधर्म्येण वा सपुष्पभ्रमवत्, एवमेव
 हि भोक्तृभोक्तृत्व भवितुमर्हति, यदि सज्जोग्य भुनक्ति तथा न भोक्तारमन्तरेण भोग्यमसज्जोक्तृ-
 त्वात् धन्यासुतयौवनवार्धक्यवत्, सज्जोक्तृक भोग्यत्वादितरसुतयौवनवार्धक्यवत्, एवमेव
 हि भोग्यस्य भोग्यत्व भवितुमर्हति यदि सज्जोक्त्या भुन्यत इति ।

न ज्ञातारमित्यादि, ज्ञातारमन्तरेण वत्पथाय दर्शयति उपद्रष्टारमिति, ज्ञात्रा विता न ज्ञेयत्व

२० उपभोगो गुणपुरुषयो पाधन्यावधारणम्, यथावेतौ भोग्यपवगा बुद्धिज्ञाता बुद्धावेव वरामनी न पुरुषार्थमपि पुरुषे
 साधारिके यपक्षिरयते व्यपदेशयीकस्य स्वाभिचमिति बोध्यम् । श्रेयाश्चर श्रेयधर्मो १ शास्त्रमै इत्यभिहितमात्रादुते-वैय
 धिररण्यादिति । सशरी पुरुषो धर्मा स च श्रेयाश्चरमभूत् इति न वैयधिकरण्यमित्याशयेनोत्तरवति साक्ष्येययोरिति ।
 अथ वाऽनुमानप्रयोगो नास्माभिः प्रदर्शितः किं तु साक्ष्यमत्रयुक्त प्रयोगस्तत्वेवमित्याह-अथ चेति । श्रेयसाधारण्यमित्याह-
 एतत्तत्वेयव्याख्येयत्वेनासंश्लेषत्वं चित्तमित्याह-तद्येति तथार्थव्याख्यानेत्यर्थः । अनुपपन्नतां स्पुटयति-तत्रैतस्येति
 २५ अद्वैतत्वस्य शास्त्रत्वात् पातित्येन ज्ञानुपपन्नत्वमात्रादसत्त्वमितं भावः । कथं शास्त्रं संभवतीत्याह-अत्रपरत्वमाह-
 अथ चेति अथ दृष्टिपथ्य पुरुषस्य यद्वचन तद्विषयत्वं गत्येव सत् २२१ श्रेय भोग्य भगति, सवधस्तुतां दर्शनमेव हि
 प्रयोनम् एवम सुपुटं व्यामक सव २२२ श्रेय भोग्यमनुकूल्यतिबुलयेदनीयम् तस्यादवधोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च
 धनविदयेन भवितव्यम् न च बुद्ध्यादयोऽनुकूलनीया प्रतिकूलनीयाश्च भवितुमर्हन्ति सारमणि श्रुतिविरोधात्, तस्मादोऽ
 ३० सुवायाया सोऽनुकूलनीय प्रतिकूलनीयश्च स एव च द्रष्टा ज्ञाता भोक्तृपुरुषात् ॥ इति चमत्ता चदवाश्रय विना सम्भवतीत्या
 ३० शयनेनाह-न ज्ञातारमिति, उक्ति सुखदुःखमोहाद्व्यवसायानां तदामारपरिणता सत्त्वध्वजव्यति तत् एव सा गुणप्रवमयी, पुरु-
 षस्य तत्त्वप्रतिविम्बित इत्येति न तु तत्त्वधारपरिणत इत्याशयोऽह-उपद्रष्टारमिति । अनुपपन्नं श्रेयत्वमसंश्लेषत्वादित्य

ज्ञातुरसत्त्वात्, अत्रापि पूर्ववदसंज्ञातृत्वादिति वा हेतु, साधर्म्यदृष्टान्तो चन्ध्यासुतज्ञेयपटत्वम्, वैधर्म्येणेतरसुतज्ञेयपटत्वम्, विपर्ययेण वा पूर्ववत् साधनद्वयम्, परस्परपेक्षज्ञातृज्ञेयत्वसाध्यतया वा वैयधिकरण्यपरिहारेण हेतुर्वाच्यः, एवमेव हि ज्ञेयस्य ज्ञेयता भवितुमर्हति यदि केनचिदनुपह-
तेन्द्रियज्ञानेन ज्ञायते, यथाऽनुपहतेन्द्रियबुद्धिपुरुषज्ञेयपटवत् मध्यस्थेन तर्थागमदृशलेन विपश्चिता प्रमात्रा वा ज्ञेयसाधनम्, यथेति, यथा न भोग्यमन्तरेण, भोक्तृत्वम्, असंज्ञोग्यत्वात् रापुष्पमकरन्द-
ध्रमयत् वैधर्म्येणेतरकुसुममकरन्दध्रमयत्, संज्ञोग्यत्वाद्भोक्तृत्वमिति तत्साधर्म्येण वैधर्म्येण वा रापुष्प-
ध्रमयत्, परस्परवधिविषयं वा पूर्ववद्भोक्तृभोग्यत्वसाधनम्, अत्रापि वैधर्म्येण हि भोक्तृभोग्यत्वमिति ग्रन्थो
द्वष्टव्यः, तथा न भोक्तृमन्तरेण भोग्यमसंज्ञोक्तृत्वाद्बन्ध्यासुतयौवनवैधर्म्यवत् संज्ञोक्तृ भोग्यत्वा-
दितरसुतयौवनवैधर्म्यवत्, पूर्ववदेवात्रापि व्याख्या यावदेवमेव हि भोग्यस्य भोग्यत्वमिति ।

युगपद्धा परस्परसम्बन्धिसत्ताकौ भोक्तृभोग्यौ, तत्सम्बन्धित्वात्, यथा सम्बन्धी भ्राता ¹⁰
सम्बन्धिनेतरेण भ्रात्रा विना न भवति तथा भोक्तृभोग्याविति ।

(युगपद्वेति) युगपद्धा परस्परसम्बन्धिसत्ताकौ भोक्तृभोग्यौ तत्सम्बन्धित्वात् तयो सम्ब-
न्धित्वादित्ययमर्थप्रदर्शनहेतुः, प्रयोगहेतुस्तु सम्बन्धित्वादित्येव, यथा सम्बन्धी भ्राता सम्बन्धिनेतरेण
भ्रात्रा विना न भवति कनीयान् ज्यायसा ज्यायात् वा कनीयसा तथा भोक्तृभोग्यौ, यथा [स] दलङ्कारौ
दम्पतीत्येवमादिदृष्टान्तैर्भोक्तृभोग्यसम्बन्धित्वसिद्धिरन्योन्याविनामाविनीति प्रागुक्त सन्निधिभवन द्वैते ¹⁵
सति सिद्धसीति ।

नुमानाभिप्रायेणाह-अत्रापितीति । असत्तात्त्विक भोग्यज्ञानसत्त्वम्, भोग्यस्य ज्ञातृभावे हि वस्तु न ज्ञातमिति कथं ज्ञेय
स्यात्, यथा दम्प्यासुतारिणा पटो ज्ञेयो ॥ भवति, अत्राप्यासुतेन च ज्ञेयो भवतीति भावः । युगपद्वेति प्रकृतिपुरुषयुगो
हि दर्शनाथं कैवल्यार्थं, प्रधानेन सुखायामवस्थारूपानुभवरूपभोगार्थं पुरुषोऽपेक्ष्यते, १ च प्रकृति स्वमनुभविषुमन्त्रम्,
स्वामिति त्रियाविरोधात्, पुरुषेण च मोक्षकारणविशेषज्ञानरूपप्रकृतिपरिणामाथ प्रधानमपेक्ष्यते, पुरुषो हि अनावृति प्रमा ²⁰
नदात्मनो विविक्ततामुपयुज्यमाना भोग्या स्वपुरुषोऽपि कैवल्यस्य संयुज्यतेऽतोऽहं भोक्तृभोग्यौ परस्परपेक्षसत्ताकौ विज्ञेयौ,
धामान्येन भोग्यप्रयो भोक्ता, भोगविषयो भोग्यः, भोक्तृभावे भोग्याभावाद्भोग्यविषयताया अवस्थानेन न भोग्यता सम्भव
सीति भोग्यं स्वरूपनिर्वाह्य भोक्तृपेक्षसत्ताकम्, विषयभावे विषयिणो भोग्यस्याप्यसम्भवाच्च भोक्तृता पुरुषस्य निर्वहतीति
स्वरूपसम्बन्धये भोक्तापि भोग्यापेक्षसत्ताकः, भोग्यत्वभोक्तृत्वयो परस्परपेक्षे निरुद्धास्वरूपत्वादिति भावः । तत्सम्बन्धित्वद्वय
विधिरूपित सम्बन्धित्वम्, तत्र यदि भोक्तृनिरूपितसम्बन्धित्वमुच्यते तर्हि तस्य भोग्य एव सत्त्वादेशदेवादिभिः, यदि च भोग्य ²⁵
निरूपितसम्बन्धित्वमुच्यते तर्हि तस्य भोग्येऽभावात् स एव दोष इत्याचक्ष्णायामाह-तयोरिति तदनुभविषुपितसम्बन्धित्ववन्तु
न ह्यपि भोक्तृभोग्यव्यतिरिक्तमात्रादस्य सम्बन्धित्वमात्रं प्रयोगहेतुस्तस्य प्रतियोगितानुयोगिता यत्परसम्बन्धेनोभयमिति दृष्टवादोष
इति भावः । भोक्तृ भोग्यापवर्गप्रयोजनमेव इत्यस्य स्वरूपमतो भोक्तृस्वरूपेण प्रतिरूप्यतताकम्, नहि परप्रयोजनकं वस्तु
परप्रयोजनं विना सम्पत्तिं स्यात्तु क्षमते, अतथैतयापीना सत्ता इत्यस्य न स्वतः, पुनरोऽपि इहा बुद्धिस्थ भोग्यमर्थं शब्दादिक
मनुपदनसीति प्रतिदिग्भ्याऽऽलोभितत्रियया दर्शनकर्तृत्वमस्य दृष्टत्वमिति तयो स्त्रीपुरुषोरपि परस्परं सम्बन्धित्वं विज्ञेयमिति ³⁰
भाषार्थमाह-यथा स दलङ्काराविति, प्रकृतिसंज्ञानुपमा स्त्री महदादिस्थानापन्नचोभनालङ्कारादौ पुरुषभोग्या, भोक्ता च
पुरुष इति तयो परस्परसम्बन्धिसत्ताकत्वं बोध्यम्, तदेव भोग्यद्वैतभूततायामेव सन्निधिभवनसिद्धिरादिर्दिष्टेनाह-प्रागुक्त-

अधुनेतरत्—

यदि च तथा तथा वर्त्तन भवन रूपादौ पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सकलजगद्वर्त्ति-
विपत्तिरूपं तदपि नैकैकस्माद्भवति, अपरिणामिनो वा, किन्त्वनेकैकस्मात् परिणामिन एव,
आपत्तित्वात्, ग्रीहीतृत् ।

(यदि चेति) यदि च तथा तथा वर्त्तन भवन रूपादौ तेन तेन प्रकारेणाथवाऽन्यथा
वाऽऽपत्तिभवन रूपे रसे गच्छे स्पर्शे पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सकलजगद्वर्त्तिविपत्तिरूपं तदपि
नैकैकस्मात्—एकमेवैकमेकैक पुरपादि तस्मादेवैकस्मात् भवति, किं तर्हि ? यदनेकमेक तस्मादेवैकैकस्मा
द्भवति, अपरिणामिनो वा—सन्निधिमात्रभवनत्वात् नेति वर्त्तते, किं तर्हि ? परिणामिन एवापत्तिभवनयो-
र्याद्भवति कुतः ? आपत्तित्वात् आपत्तिभवनत्वात् ग्रीहीतृत्, यथा ग्रीहरेनेकैकस्मात्परसादिपरमाणु
१० ह्यणुकादिसघातादङ्कुरापापत्ति, अङ्कुरादेर्वा भूम्यन्वादिदेशफालादिसघाताद्ग्रीहापत्ति तथैतदनेका-
त्मनैकमापत्तिभवन नाप्यद्वैते । इत्थं तावत् स्वविषयद्वैते सत्यापत्तिभवनम् ।

परविषयद्वैते सत्येवापत्तिभवनमिदमुच्यते—

नाप्यद्वैते भवत्यापत्तिभवनमेकैकस्य कस्मैचिदर्थमकुर्वन्त, किन्तु सघातात्मकत्वात्
सहस्यकारिणा हि पारार्थ्यं नानर्थक्यं न स्वार्थत्वं नान्योऽन्यार्थत्वञ्च केवलम्, गृहघटपृथिव्या-
१५ दिवत्, स्त्रीशोभनार्थालङ्कारवत्, तथा आ चक्षुरादयोऽप्याध्यात्मिका ।
(नाप्यद्वैत इति) नाप्यद्वैते परविषयद्वैताभावे भवत्यापत्तिभवनमानर्थक्यापत्त्यभावादेकै-

मिति । अथाऽऽपत्तिभवनमाख्याति—अधुनेतरदिति, इतरत्—आपत्तिभवनम्, सन्निधिभवनमेव हि तेन तेन रूपादिपृथि-
व्यादिगवादिघटादिङ्कुर्य-तरपृथिव्यैरूपेणापत्तये, तदपापत्तिभवन नैकैकस्मात् अपरिणामिनो वा, किं त्वनेकैकस्मात् परिणामिन,
यद्यपि प्रकृते मात्स्यमेव एकत्वमेवेष्टम् ‘अनेनमात्रित लिङ्गम्, तावयश्च परतत्र व्यक्त विपरीतमायत्तमित्युक्ते, (सां वा १०)
२० तथापि सत्परजसमसा प्रकृतिधर्मत्वादधर्मपार्श्वोर्भेदाच्च “वात्मकमेक प्रधानमिति वक्तव्यम्, सत्परादीनामतद्वैतत्वं तद्वत्त्वात्
(आपिलसूत्रे अ ६ सू १८) इति सूत्रात् गुणसद्भावो द्रव्यमिति ३ तन्नाच्च सत्परादिसमूहस्य प्रकृतित्वेन प्रकृते सत्परापत्तिसाधने
कामकत्वं समूहस्यैकत्वेन तदपेक्षया नैकत्वं तथा बानेकात्मकैकस्मादेवापत्तिभवन बोध्यम् इदमापत्तिभवनं महदाधारभ्य रूपादौ
पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सप्रज जगति वर्त्तते, अत एकोक्त—सकलजगदिति । अपरिणामिनो वेति, धर्मलक्षणा
वस्यापरिणामस्यावित्यर्थः, तत्र सति धर्मिणि धर्माणां परस्परम-यथाभाव धर्मपरिणाम, यथा सुवर्णे विद्यमाने कटककुण्डला
२५ नामाविर्भावतिरोभावौ । परिणतस्य घटादेरतीततत्त्वमानान्नायतकालसम्बन्धो “लक्षणपरिणाम, यथाऽऽतीतो घट इत्यादि । अवस्था
परिणामो नाम नूतननूतनतत्त्वत्वादि स्थानरे, जाग्रते बाल्ययौवनवृद्धत्वादि व्यवहारत एव त्रिविध परिणाम, वस्तुतस्तु धर्माणां
धर्ममिश्रतया धर्ममिश्रित्वेन सर्वो परिणति घमद्वारा व्यज्यत इति बोध्यम्, आपत्तिभवनयोग्यानां व्यक्तानां महदादीनां त्रिगुण
त्वेनैकत्वेन परिणामित्वेन च रूपादिपृथिव्यान्त्रि समवतीत्याह—परिणामिन इति । स्वगतानेकात्मकत्वेन दृष्टा तमाह—ग्रीहि
३० चदिति । ग्रीहिर्हि स्पर्शसाध्या माने स्पर्शमात्रगुणवत्त्वरूप अङ्कुरादिरपि अनेकवर्त्मकैकरूप एवन्ति स्वगतधमधर्मपेक्षत्वं बोध्यम्,
अनुनाम्नैकैकमपि वस्तु स्वस्य यन्निर्वतने परापेक्षान्वयतिरेकेण नापत्तिभवनमनुभवतीत्याह—नाप्यद्वैत इति स्वव्यतिरिक्तद्वितीय
भूम्यन्वायवयवानुप्रवेशादिङ्कुरापापत्तिरत् परस्य भूम्यादेरभावे न भवत्यङ्कुरापापत्तिरिति बोध्यम् । अत्रापत्तिभवन
रेकेणाहङ्कारादेर्भवेन न ह्यपराधनुप्रवेशमपेक्षते किं तु परप्रधानायाव सहजा भवति अतस्ते परार्थे सहस्यैवाभिनिर्वतयन्ति

कस्याद्वितीयस्य कर्मैविदर्शमकुर्वतः, किन्तु सघातात्मकत्वात्, पारार्थ्यमिति सम्यग्व्य० सघातजन-
भवनात् पारार्थ्यम्, सहकारिणा हि पारार्थ्यं नानर्थक्यं न स्यात्तत्र नान्योऽन्यार्थत्वं केवलम्, दृष्टान्तो
गृहघटपृथिव्यादिवत्, यथा गृहघटपृथिव्यादयः सघातात्मकाः स्वतः पृथग्भूतपुरुषार्था नानर्थका न
स्यार्था नान्योऽन्यार्थाः, पुरुषार्थमेव चान्योऽन्यार्थाः, स्त्रीशोभनार्थालङ्कारवत् तथा आ चक्षुरादयोऽप्य-
ध्यात्मिका इति दृष्टान्तयाहुस्त्यात् परार्थव्यापिता दर्शयति । आ चक्षुरादयोऽपीति, चक्षुरादयोऽपि
आध्यात्मिका ऐक्या यावत् परार्था यावच्च रूपादिद्वयणुकादयः किमङ्ग ? पुनर्गृहघटपृथिव्यान्व नृजः
प्रामाण्यमावयश्चेति ।

यत्पुनरिष्यते एक कारणं पुरुषादीति तन्न वयमभ्युपेय, त्वन्मतेनाप्येकद्वन्द्वं द्विविधं
पारार्थ्यं कारणमिष्यते तदभ्युपगम्य मेदात्मकेन चानेन भवितव्यमिति प्रतिजानामहे
येन च, कारणत्वात् तन्त्यादिवत्, शब्दाद्युपलब्ध्यर्थत्वात् किं हि कारणं रूपादि
स्वार्थश्चेति ।

(यदिति) यत्पुनरिष्यते एक कारण पुरपादीति तत्र वयमभ्युपेय, इत्यनेन हेतुः
विहित् पारार्थ्य कारणमिष्यते तदभ्युपगम्य भेदात्मकेन चानेन भवितव्यमिति प्रतिजानीते, इति
येन च, कारणत्वात् सत्त्वादिवत्, तन्तुकपालादयो हि कारणत्वात् पटघटादीना कारणा इति
आदिसंघातरूपा अनेकात्मना एव कारणमात्र विभ्रतो दृष्टा, नान्यथा, तथा हेतुः

नैकेषा इति भावः । संध्यातात्मकत्वादिति सह नये मिश्रीमवत्यनेवे विभोपा यनायो सचतद्वह्मण्ये
प्रलेखमपि प्रह्लादय संधाता भवन्ति सुखं खमोहात्मस्वात्, पारार्थ्य-स्वभिन्नस्य भोगसाधनत्वम् । परहित
माह-संध्यातात्मकमभननादिति संक्षितरूपेण भवनान्निरूप्यते, तथा च आ चन्द्ररादयोऽन्त्याध्यात्मिकः कश्चिद्
त्वात्, संधलाकारिताद् गृहपट्टविष्ण्यादिबद्ध कीरोमनार्थाल्लहारयदिति प्रयोगः, यदा बहु लघुवेगनाभि
मिश्रिता सचेतनवत् कार्यं कुर्वन्ति तदा तद्वतिरिक्तस्तत्रोक्तकृतफलप्रेमभागा कश्चित्तन म्ना
प्रयत्नत इति भावः । चतुरादयः सहलापि करिष्यन्ति स्वार्थमपि, यो विषयबाधकवन्तं ह्यत्राह-सहलापि
इतरसहायेनार्थक्रियाकारिणमित्यर्थः, नानर्थक्यं व्ययप्रवृत्त्यदर्शनात्, न स्वापत्वं सहननवैयर्थ्यात्,
त्वादिति भावः । दधान्तमाह-गृहघटेति, ननु गृहघटादयः सहणा सहतश्चरीरार्थां दद्या इति महत्त्व
रामकल्पे गृहीतमिति तेन हेतुना संप्राप्तान्तरार्थत्वमेव सिद्धेत, न पुरुषार्थता, मेन सच्चिधिमवानन्द
बोधः, मनवत्प्राप्तिश्चात् संध्यातान्तरस्यापि संध्यातामवत्त्वेनापरस्य प्राप्तार्थत्वात्तस्यापि तद्व्यापत्वात्
पारार्थ्यमात्रेणावय इति बोध्यम् । स्त्रीशोभनार्थेति, यथाऽलङ्कार लिख शोभनार्थ एव न स्व
द्रष्टिर् इति भावः । अण्डजमददहृद्वादीना स्थूलसूक्ष्माणौ सर्वेषामेव पारार्थ्यं व्यवहिय-आ चतुरादयः
स्थादिवादिन एकलैव पुरपादेर्मिस्रजवदेत्युक्तं वदमुष्वत् तणिप्राहुर्ममाह-यत्पुनरिष्यत
स्थितिरिक्त्वे बद्धत कस्यचिदभावेन यदि पारार्थ्यमेक कारण किंचिदभ्युपगम्यते तदा
निश्चितत्वे-एवमन्तेनापीति, उपस्यत् न कारण सच्चिधिमवत्मानत्वात्, ज्ञेयगतत्वेनापि
तद्वतिरेकं कस्यचिदेकस्य पारार्थ्यं अभ्युपगमे तेनापि सम्मुखशारेणा भवितव्यम्, नहि किञ्चिद्
एवम् कनचित् प्रकरणेन न कस्यचिदप्येवसात् समवोऽस्ति भिन्नत्वेकसादेवेति भावः ।
भवदभ्युपगम पारार्थ्यमेक वस्तु ज्ञेयत्वात्कमेव कारणत्वात् स्थान्, तत्कादिवदिति प्रयोगः ।

कारणेन भवितव्यमनेवात्मकेन, परार्थार्थेन च, भवितव्यमिति वक्तते, परस्मै अर्थः परार्थं परार्थोऽर्थं कार्यं यस्य कारणस्य तेन कारणेन परार्थार्थेन कार्येण भवितव्य कारणत्वात् तन्त्रादिवदेय, यथा देवदत्तगीतग्राणादर्थे पटकार्यास्तन्तवस्तथा तेन कारणेन त्वदिष्टेन भवितव्यम् । स क्तमोऽथ इति चेदुच्यते—शब्दासुपलब्ध्ययत्वात्, आदिग्रहणाच्छब्दासुपलब्धिरादि गुणपुरुषातरोपलब्धिरत, इत्याद्यतोपभोगद्वयं पुरुषस्याथ, सोऽन्यापत्तिमयस्य परार्थाय, तस्माच्छब्दासुपलब्ध्ययत्वात् परार्थार्थेन तेन कारणेन भवितव्यम्, किं हि कारणरूपादि दृष्टमेव न्यायश्चेति कारणस्यानैकैकत्वाविनाभावपाराध्याविनाभावस्यार्थस्याभावश्च दर्शयति, विपक्ष एव नास्तीत्यभिप्रायः, रूपादिग्रहणन्तु पक्षत्वात् ।

रूपादीनां सधातपाराध्यापरिणामित्वै सन्निधिमयनवैलक्षण्यं दर्शयति—

तदित्य द्वैते तु प्रकृतेरनेकात्मिकाया आत्मभि सुखदुःखमोहं स्वपदेया प्रतिपत्तिचल

10 नधरणकरणैः प्रागभिहिताऽऽचार्यपरनपापाणस्तु महदादिना परिणामानुक्रमेणारब्धा शब्दादयोऽपि तदात्मका एव, तदात्मत्वामिव्यक्तकार्यत्वात्, मृतकार्यपिण्डशिवकादिमृतत्वान्न, सुखाद्युपलब्धे ।

तदित्य द्वैते त्वित्यादि, द्विविधपुरुषोपभोगार्थमनेकात्मिकाया प्रकृतेरित्यादिना प्रयेन तदापत्तिमयनस्वरूपवर्णनम्, प्रक्रियन्ते विकारास्तत इति प्रकृतिः, प्रधीयन्तेऽस्मिन् महदादय इति

11 प्रधानम्, बहुना धानं बहुधानकमभरणपादविनासादमृतमित्याद्यन्यर्थनामिकाया प्रकृतेरनेकात्मिकाया

पालादय इति, सदैव हेतुना परार्थार्थत्वमपि साधयति—परार्थार्थेन चेति । अथ पुरुषायत्वं प्रदर्शयति—शब्दादीति इन्द्रियद्वारा चित्ताधिष्ठानगता शब्दादयो विपरीतचित्माहृषोपरस्यन्ति स्वाकारत्वा परिणमयति उपरागापेक्षया बुद्धितत्वं विषयकारकं भवति चित्तदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्बस्यार्थितर्मवति तदा शब्दादिकमहमनुभवासीति शब्दाद्युपगमिर्भवति, शब्दस्य पूर्वमगतोऽपि चम्प्रति शातः श्रुताशतविषयकादेव बुद्धिः परिणामिनीत्युच्यते, बुद्ध्यादयो हि हस्तिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपता 20 पञ्चत्वाद इत्यादि, तदर्थं देव हि इदम् तस्मात् पुरुषः स्वामी इदम् बुद्ध्यादिन स्वम्, स्वामी च दर्शनार्थं स्वेन संयुक्तः, तदर्थं योगात् शब्दादिदृश्यस्योपलब्धिः स भोगः वा इष्टं स्वरूपापत्तिः सोऽपवग, एवञ्च जडस्योपलब्धिर्भोगः प्रथमः, स्वरूपोपलब्धिश्चात मोक्ष इति फलितम् इदमेव च भोगापूर्ववैलक्षण्यं दृश्यमापत्तिमयनस्य बुद्ध्यादेः फल तस्मात्तेन कारणेन भेदात्मकेन परार्थार्थेन च भवितव्यमिति भावः । एव च सर्वेषां विकाराणामनेन पूर्वकत्वात्नेनात्मस्त्वात् परार्थत्वाच्च न किञ्चिदेकत्वाच्च कारणमस्तीत्याह—किं हीति । तथा च कारणत्वमनेनैकैकत्वकार्यं परार्थत्वव्याप्यञ्च, न तु स्वार्थत्वेनैकत्वेन ॥

2 समानाधिकरण्येन यमिचारः स्यादित्याह—कारणस्येति । अथ खेपां विकाराणामपि सुखदुःखमोहात्मनस्तं वक्तुमुपक्रमते—तदित्यमिति प्रकृतिश्च दत्तुपादयति—प्रक्रियन्ते इति, अनया दत्तुपरया प्रकृतिस्तद्वद कारणवाचको बोध्यो मृतप्रकृतिर्न घट कनकप्रकृतिः कनकमित्यादि व्यवहारात्, इत्यत्र दत्तुति प्रधानेऽवर्थात्प्रदर्शनाय, अथ वा प्रशब्द प्रकृतिः कारणवाचक प्रा पूरण इति धातोरेचप्रत्ययात् इति चेदेन सृष्टिव्यापारे प्राज्ञ आ-प्रकृष्टा मुख्या हृत्तो-सृष्टो वा सेति व्यधिपरणवदुभेदिविधानेन मुख्यत्वेन सृष्टिकर्ता वा ता प्रकृतिरित्यर्थः अथवा प्रशब्द सत्त्वे कृष्णदो रपि विशदित्यमिति पुराणे 30 ग्रीक तन गुणप्रधारमकस्य प्रकृतिरूपं तस्यैव पर्यायस्य दानाह—प्रधीयत इति प्रधीयते चयते महदादिविकारा अनेनेति प्रधानमिति व्युत्पत्त्या विकारकारणत्वमेव कायासुखलक्षणगता वतमान प्रधानसुखं भवति प्रधीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गुणान्धावस्थानस्वरूपस्थितौ वतमान प्रधानसुखं भवति तनं यदि प्रधानं गल्येव वतमान विकारावस्थायां वतमानस्वभाव

१ सि क नेद पदमस्ति । २ सि क न्यायश्चेति ।

आत्मनि सुखदुःखमोहे प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मके प्रागभिहितार्थपवनपापाणस्तत् स्वपरेषा-नर्तिका-
पर्णनावामात्मनश्च प्रतिपत्तिचलनधरणकर्णैरेवेति, ते हि वैकारिकतेजसभूतादिविकाररूपा, सुखदुःख-
मोहा प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मका सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणा सान्ध्यावस्थाया प्रकृतिरित्युच्यत वैपम्येण
॥ परिणामानुक्रममापन्ना परस्परविनिर्भागवृत्तयोऽङ्गाङ्गिभावेन परिणामाद्विकारीभवन्तः शब्दादीनार-
भन्ते, तैर्महदादिना परिणामानुक्रमेणारब्धा अङ्गादयोऽपि तदात्मका एव (शब्दादिपरिणामानुक्रमेण ६
सोऽनुपपन्ने स्वयमेव चक्ष्यति, अधुना तदात्मकत्व तावत्साध्यते तदात्मका एव) सुखाद्यात्मका एव
शब्दादयः तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात्-ते सुखादय आत्मा तदात्मा तद्भावस्तदात्मत्व सुखाद्यात्मत्व
तदात्मत्वेनाभिव्यक्त कार्यं येषां ते तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यं शब्दादयस्तद्भावात्तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्य-
त्वात्, मृत्कार्यपिण्डशिवकादिमृत्तन्मयं, यद्यदात्मनाऽभिव्यक्तकार्यं यस्तु तत्तदात्ममेव दृष्टम्, यथा
मृद कार्यं पिण्ड तस्य कार्यं शिवक एव क्रमेण स्तूपकुशूलकादि यावद्बृद्धः कपालानि वा मृदात्म-
कान्येय कार्योपि मौल्य कारणत्वात्मना विनोत्तरोत्तरेषा कार्याणामभावात्, आनी मध्येऽप्यसौ न च
मृदात्मकत्व दृष्टमेव शब्दादय सुखा[दी]ना कार्यं शब्दादिकार्यत्वात्तदात्मत्वादि तत्कार्यं च गवादि घटादि
सर्वं सुखाद्यात्मकरेणाभिव्यक्त तदात्मकमिति ग्राह्यम्, कथं सुखाद्यात्मकरेण शब्दादिकार्यमभिव्यक्त-
मिति चेत्, सुखाद्युपलब्धेः ।

त्वात् विकारीत्वात् तदप्रधानमेव स्यात्, यदि च स्थित्यैव वर्तमान तदाऽप्यकस्येष्टान्म्यानसमावन्ताद्विकाराकरणेन तद- 15
प्रधानमेव स्यात्, तथा च गुणवर्णा स्थित्या गत्या च प्रवृत्तिमत्त्वेन प्रधानत्वमपि, न तु गुणमात्रावस्थानमात्रम्, दृष्टि-
काले प्रधानभावप्रसङ्गादिति बोध्यम् । प्रकृते स्वरूपमाद-आत्ममिरिति, सत्त्वरजस्तमोभ्यां प्रकृते सुखदुःखमोहा
आत्मान इति भावः । प्रयोजनमाद-प्रकाशेति प्रकाश सुखात्मन सत्त्वात्, प्रवृत्तिर्दुःखस्य रजसः, नियमो मोहात्मनस्त-
मस प्रयोजनमिति भावः । प्रागभिहितेति नाटकाचार्य सहस्रोक्षेपणादिना प्रकाशरजस्तमोभ्यां नर्तिकायाश्च व्यवहि-
ष्टे, पवन पणचालनादिना स्वप्रावर्तनेन व्यवहिष्टे, नौसम्भनपापाणर स्वपरनियमने व्यवहिष्टत इति विधिन्यामिहिते 20
सर्वं । ते हीति शतभूयमाना सुखदुःखमोहा वैकारिकतैः नभूतादिविकाररूपा तत्र वैकारिक एकादशेन्द्रियगण, तस्य
सर्विकाहङ्कारात् प्रवृत्ते, तन्मात्रो गण भूतादिश्च तमसाहङ्कारात्, शोक गणद्वय तेजस्यमपि-राजसाहकारसमुद्भूतमपि, एतद्गण-
द्वयस्य विकाररूपा सुखादय गतो वर्तमान प्रधानमुच्यते, त एव सुखादयो यदा स्थिता वर्तमानास्तदा साम्ब्यावस्थानरूपं
प्रधानमुच्यत इति भावः । वैपम्येण रिपति त एव सत्त्वादयो गुण यदा कार्योमुक्ता सन्ति तदा परस्परान्तराङ्गिभावमाप-
यन्ते, यथा घटादित् सत्त्वस्यापिरो भाग सत्त्वाभ्यां रजस्तमोभ्यामुपरमिति भवति कदाचिदधिकं रज सत्त्वाभ्यां सत्त्व 25
तमोभ्यां कदाचिदधिकं तम मन्त्राभ्यां सत्त्वरजोभ्यामिति, एवम्भूता सत सुहृमस्थलेन भूतभावेनैन्द्रियभावेन च परिण-
मते, न त्वितरणपेदा सत्त्वादय परिणमन्ते परस्परविनिर्भागवृत्तिरिति भावः । सत्त्वरजस्तमोभ्यां साक्षादेव न शब्दा-
द्याविर्भावो विन्दु महदादिमणेशाशयेनाह-तैर्महदादिनेति । प्रधानमहदादीना सर्वेषां त्रिगुणत्वोके सुखदुःखमोहात्
कर्मिलाशयेनाह तदात्मका एवेति, तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वादिति प्रधानादारभ्य महदहङ्कारतन्मात्रप्रत्यक्षेहा
दशेन्द्रियपञ्चभूतगवादिघटादिनां विकारा सुखाद्यात्मप्रधानोपलब्धत्वात् सत्त्वादिमभ्यान्तविकारेषु सुखाद्युपलब्धेय सुखाद्यात्मका 30
एव, यथा मृदादरूपा सर्व विकारा मृदात्मका एव यद्यदात्मनाऽभिव्यक्त कार्यं तत्तदात्मकमिति भावः । शब्दादौ हेतुसद्भावमाशङ्क-
यमाधते-कथमिति यथैव एव भेषजमूले शृङ्गा कपीवल्लु सुखाद्येति तान् अति तस्य सुखरूपमुद्भूतात्, पापान् तु स्वा-

सुखाद्यात्मकानाञ्च महदादिना क्रमेणारब्धानां सुखादेरात्मत्वेनाभिध्यक्त कार्यमेवा
शब्दादीनाम्, यानि तैरारब्धानि शरीरादीन्याध्यात्मिकानि भूतादीनि बाह्यानि घटादीनि
पृथिव्यादीनि ते सर्वे सुखादिमया एव, तन्मयकारणारब्धत्वात् यद्यन्मयैरारब्ध तन्मयं
तत् कार्पासिकपटवत् ।

॥ (सुखाद्यात्मकानाञ्चेति) सुखाद्यात्मकानाञ्चेत्यादिना दर्शयति यावदात्मत्वेनाभिध्यक्त
कार्यमेवा शब्दादीनामिति, गतार्थम्, एव यावद्भूतादिनाऽहङ्कारेणारब्धा शब्दादयः, यानि तैरारब्धा-
नीत्यादि यावत् सुखादिमया एव परिणामानुक्रमेण भूतानामाकाशादीनां शब्दादिभिः सुखादिमयै
रारम्भं दर्शयति-तत्र शरीरादीन्याध्यात्मिकानीति शरीरादीनि भूलादीनि शब्दाधारव्यानि भूतादीनि
भूतादिमयानि त्रिगुणानि वैकारिारब्धानि श्रोत्रादीन्वेकादशेन्द्रियाणि सर्वाण्येव प्रयाणां सुखदुःख
॥ मोहानां सन्निवेशविशेषा तत्त्वसंभयता, बाह्यानि घटादीनि रूपादिसमूहत्वात्तेषां च सुखाद्यात्मकत्वा
संभयानि तदात्मकाऽयेव, तथा पृथिव्यादयः तन्मयकारणारब्धत्वात्, महदादेः सकलस्य विकारस्य
मह्यत्वादिस्मत्त्वात्स जगत् सुखादिमयकारणारब्धत्वात्, यद्यन्मयैरित्युपपन्नं, तन्मयं तदिति निगम-
नम्, दृष्टान्तः कार्पासिकपटवदिति कार्पासिकविकारेण तुमिरारब्धं पटोऽपि कार्पासिक इति यथोच्यते
तथा भूतानि सुखाधाररब्धशब्दाधाररब्धानि सुखाद्यात्मकानि, भूतैरारब्धानि पुनः शरीरादीनि घटादीनि,
॥ आदिमहणात् पदकुटिवत् परम्परारब्धत्वात् यथा कार्पासिकतत्त्वारब्धपटमयी कुटिरपि कार्पासिकीत्यु-
च्यते तथा सुखाधाररब्धशब्दाधाररब्धभूताधाररब्धपृथिव्यादिगवादिघटादिसरित्समुद्रमदरादीन्यपि
तदात्मकानि ।

अनेकात्मकैकपूर्वकं शरीरमन्वितविकारत्वाच्चन्दनशकलयत्, नैकैकपूर्वकं नापूर्वकं
नासत्पूर्वकं वैनाशिकाद्यभिमतवत्, अन्वितत्वात् ।

२० कथं तान् प्रति तस्य दुःखसमुद्भवान् निरहिणो मोहयति तान् प्रति तस्य मोहहृत्तममुद्भवत्, तथा मायपरावर्णो राजा
विद्यानां सुखमुत्पादयति दुष्टानां दुःखं कामनीनां मोक्षयेत्येव सत्तु सुखापुलकं च सुखायामाभिध्यक्तकार्यत्वात् सुखायात्मका
सर्वे सादादय इति भावः । इत्येव हेतुव्य ममाख्यानेनाह-सुखाद्यात्मकानामिति महादादिक्रमेणारब्धानामेषां सुखाद्य-
त्मकानां शब्दादीनां कार्यं सुखादेरात्मत्वेनाभिध्यक्तम् सुखायात्मकमित्यर्थः । हेतुं तस्माद्-यानि तैरिति, सुखदुःख
मोहात्मकैः प्रत्येकैरिति तत्त्वे स्मृतसमग्रशरीरसारम्भं शब्दादिपञ्चतन्मात्रारब्धानि यद्यभूतानि, भूतविकाराणि घटपट्टादीनि
२५ भूतमयानि त्रिगुणानि च वैकारिारब्धानि सादृशसहस्रारोपादानकानि श्रोत्रादीन्वेकादशेन्द्रियाणि सर्वाणीमानि धर्माधर्मलक्षण
गुणपरिणामविशेषरूपान्येव, सुखदुःखमोहामकान्येव वा, अत एव सुखदुःखमोहमयानि, यथा बाह्यानि घटपट्टादीनि
रूपादीनां सन्निवेशमानत्वाद्भूतमित्यन्येव यद्यत्सन्निवेशमानं तत्तन्मयं यथा बाह्यानि घटादीनि रूपादिमयानि, अत एव च
तदात्मकानि तथा च महदादिकृत्त्रितयं सुखाद्यात्मकं सुखादिमयकारणारब्धत्वात्, पृथिव्यादिपदिति प्रयोगः, अत्रादौ
सुखाधारत्वात्, सुखादिमयवतिशेषत्वाच्च सुखादिमयत्वं सादृशीनां प्रसाध्य तत् शब्दाधाररब्धानां भूतानां तन्मय
३० कारणरत्वात् तन्मयत्वं प्रसाधितं भूतारब्धानाम् शरीरादीनां तन्मयारब्धकारणारब्धत्वात् तन्मयत्वं प्रसाधितं विहेयम् ।
परम्परैति सुखाधारारब्धारब्धत्वादिष्वर्थः । एवमग्रेऽपि भाव्यम् । अथ प्रहृत्तप्रयोगेनैकैकपूर्वकत्वं साधयति-अने

एकामद्वितीया सर्वगतताम्, मा भूदेवैवेति अनेकात्मत्वेनाम्, लोहितशुद्धकृष्णा दुःखसुरमोहात्मरजस
स्वतमोमयीम्, यद्वा प्रजा अनन्ता प्रजायत इति प्रजा, [ता] महद्द्वारतन्मात्रादिक्रमेण प्रह्लादिस-
म्बान्ता स्रमाता उत्पादयती सरूपा सुराद्यात्मिका आत्मरूपा आत्मसरूपा, प्रत्यात्मजा
घटुपर्णिनाऽऽत्मरूपप्रजामर्जिनी प्रघनेति गम्यते ताम्, अजो होको जुपमाण सेवमान प्रीयमाण,

५ स हि न जायन् इत्यत्रो नित्यत्वात्, एक सन्निधिमयनस्याभिन्नस्यैवरूपत्वात् सर्वगतत्वाच्च तामेव
जुपमाणोऽनुशेते अनुशयमनुबन्धय्य सस्या न मुञ्चति अनुपावतीत्यर्थ, यथा यस्तोऽजामनुधावति
तथा ता प्रवृत्तिं पुरुष, जहात्येता मुक्तभोगामजोऽय, असावपि पुरुषोऽन्य एव तस्या उपरत
सङ्गतो मुक्तभोगा दृष्टदृष्ट्या विदितात्मानाप्रविशेष प्रकृतिपुरुषज्ञो नर्तक्या इव विफारान् पाह्यान्
भूक्षेपनमकरचरणादीननुशयहेतुनन्त परणशरीराविसमुद्भूताननात्मभूतापुलङ्ग्य मिशुरिय स्वभावाव-
१० चिन्तितद्विरसोऽहमनया पृथा जेशिवो पहिरन्तराद्वयेति निरमति, मापि दर्शितविकारा दृष्टाहमनेनेति
प्रीडितेव निलिपन्त इति । तथेतदयसम्पत्तिनी व्याप्यतैव द्वितीया ग्राथा-‘सुरश्च दुःखानुशयश्च
वारेणाय सेवते तत्र तान् । निशति योनि व्यतिरेकिणश्चय अजस्तु जायामतिसत्यशुद्धः ॥’ इति ।
हो-अमौ सुपि डादेशाहो सत्ताया-अयोऽयसहितायेव विभुत्वनित्यताभ्याम्, सयुजा-पूर्वघत् डादेशात्
समानयुजौ समानस्य सकारादेशात्, सह पर्णाभ्या सपर्णौ-सपक्षौ शुद्धशुद्धिपक्षौ, सुयुजौ सुपर्णौ

॥ विदि वा पाठ -सुसु अतीव शुक्तौ सर्वगतत्वादविमानेन सदा युक्तौ शोभनपर्णौ च परस्परवन्धैक्या
च परेऽन्यत्र इति भावः । अद्वितीयामिति, सगतीयद्वितीयरहितामित्यर्थ साक्षात्तय विवृतिस्त्वानधिकरणत्वे सति तस्या
ततोपादानत्वम्, तेन सुपस्यानिष्ठित्वेन महदादे निगुणत्वेन सजातीयत्वंऽपि न सति । विभिन्नरूपमहदादिप्रबोपादान
त्वस्य स्वयैकस्यादसम्भवं, एकस्पर्शकारणादि कार्यमेव रूपमय सादिखाद्यस्याह-मा भूदिति । अनेकात्मकतामेव दर्शयति-
लोहितेति लोहिता काशौ रक्षा च लोहितरक्षा सा काशौ कृष्णा च लोहितशुद्धकृष्णेति कर्मपादात् पूर्वयो पुनरुक्त्या,
२० लोहित एक रजो रणनात्मकत्वात् शुद्ध वेत सत्त्वं प्रकाशमरुत्वा कृष्णो नीचे तम आवरणात्मकत्वात् तदात्मिका रज
सत्त्वतमोगुणात्मिकामित्यर्थः रज आद्ययोऽवयवा प्रधानम्येति तदभा गदितत्वाद्बोऽवयवमिति तेषा साम्यावस्थारूपे प्रधाने
व्यपिरन्यते । प्रधानो जायानुमान एकविमुमाह-यद्वा प्रजा इति, प्रत्येकं यत्कल्पेन जायन्ते आविर्भवन्ति नासन्त उप
पन्न इति प्रजा महदादय ताश्च सरूपा शुण्ट न्यमोहात्मिका गार्वाधानेकविधा स्वमानामाविभाषयन्ती अनेकविधविकारा
रमना परितममानामित्यत्र तेन प्रधान जगदुपादानं सिद्धं तथा हि महद्द्वाररादय सर्वे भाषा सुराद्याविता दृष्टा, ये च

२५ गन्वितास्ते तदात्मबोपादानोपादेया, यथा धन्वत्क्रादौ सूत्रनवाचिताख्युपादानका, तथा चेमे तस्मात्तथेति स्वयदिति-
प्रत्यात्मजेति । प्रवृत्तये परिणति कस्य हेतोःस्थितादुप पुरुषोपमोर्गार्थ स्वभावत एवास्या प्रवृत्तिरिति मवान आह-अजो
होश्च इति तदादयो विषया हि निगुणा इन्द्रियमनोद्धारप्रणादिका शुद्धितत्त्वमुपलैक्यमिति तेन तद्विस्तृत्य निगुण शब्दादि
रूपेण परिणमति पुरुषस्तु कथित सयमपरिणाम्यपि युक्तौ वस्तुतोऽन्विष्योऽपि बुद्धिदृष्टत्वेव बुद्धिसत्त्वात्मनो विवेकमवि दानस्तत्रिष्ठ
शुभादीन् विपर्ययनात्मन्यभिमानमान सुखी दुःखी मृगऽहमित्येवाभितत्या समरति, सत्त्वगुण्या यताप्यातिरिक्तमुन्मूलितनिश्चिन्ता
३० सना प्रियायुपयो यद्वालेनो प्रवृत्तिम् प्रवृत्तिरपि विदितवेव दृष्टा ततो निस्तत इति भावः । सुरश्चदुःख रक्षेति, गाथेयमिना
नीसुपरिप्लुन न वापि दरीदरयते सुखय दुःखं हि शययन वारेणाय सेवते तत्र तत्रेत्वाताव मान शुक्तिपिपाकाप्रत्ये दश्यते, ततो
नाम्नाभिध्यात्वात् । हा सुपर्णेति गार्वा व्याप्यानुमाह-देति सुपर्णोऽनुत्तम पूरसर्वर्णाच्चेयादाध्यायाजाल इति ध्वजेन और्मिष्ये
कादस्य हेति रूपम्, एवमेव वायिभ्यो शुपर्णादिशब्दा वापि प्रवृत्तिपुरुषोऽहमयो शुभासुखसत्त्वप्रवृत्तनायोः परस्परैति ।

अत्राह—

शब्दे त्रैगुण्यमस्त्येवेति चेत् साधूक्तमेतदेवाऽऽत्राचयितुमशोचम्, अद्वैदगुणनियदप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति, ततश्चात्रिगुण सुखादि, एकमुखस्वात्मत्वादव्यतिरिक्ततत्त्व प्रकाशात्मना मा प्रवर्त्तिष्ट निर्गुणत्वादेकत्वाद्वैपम्यानुपपत्तेरपरिणामित्यादनापत्त्यात्मकत्वात् पुरुषवत्, तथा तद्वमरत्वात् पुरुषोऽपि प्रवर्त्ततामेव एव, सुखादिवत्, शब्दादि वाच्येकात्मकाद्येव प्रधाना यस्यायामप्रवर्त्तमानत्वात् सुखादिवत्, अनेकात्मक वा सुखादि, तत एव शब्दवत् ।

(शब्द इति) शब्दे त्रैगुण्यमस्त्येवेति चेत्—सर्वस्योक्तसुखदुःखमोहमयत्वाच्छब्दोऽपि

तदात्मा त्रिगुण एवेति, चेन्नित्याशङ्क्यामेवञ्चेन्नन्यसे साधूक्तमेतदेव त्वाद्याचयितुमशोच शब्दैकगुण विवदप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति, ततश्च यत्पुनरत्रिगुण सुखादि—सुखमेव पृथक् प्रधाना यस्याया सत्त्वं तद्वत्रिगुणमेकसुखस्वात्मत्वात्, अव्यतिरिक्त तस्य भावस्तत्त्वं यथा तत्सुखमेक[सुख]स्वात्मत्वादव्यतिरिक्ततत्त्व प्रकाशादिश्च तस्य तत्त्वं स्वात्मा सधनाभेदभावात् तेन प्रकाशाद्यात्मना मा प्रवर्त्तिष्ट—मा आपत्तिभयनमनुभूत्, निर्गुणत्वात्—गुणसद्भावात्मात्मकत्वात्, एकत्वात्—अननेकात्मकत्वात् वैपम्यानुपपत्तेरपरिणामित्वात्, वैपम्यापत्तितो हि परिणामित्य स्यात् साम्यायस्यान्यन्तु गुणानां तदभावाद् वैपम्यानुपपत्तेरतोऽपरिणामित्वमनापत्त्यात्मरत्वात्—रूपान्तरप्राप्त्यन्तात्मकत्वात्, तस्या ह्यव-
 15 स्थायामेव स्वरूप सत्त्वम्, दृष्टांत पुरुषवत् यथा पुरुषो निर्गुणत्वा[दिधर्मवत्त्वा]त् प्रवर्त्तते तथा सुखाद्यपि मा प्रवर्त्तिष्ट, निर्गुणत्वादिधर्मवत्त्वे सत्यपि सुखादि प्रवर्त्तत एव चेत् तथा तद्वमरत्वात्,

इत्युक्ते तत्त्वानेकेषां गुणानामैक्यपरिणतिरूपज्ञानमापत्तिमवन तथावायो पुरुषवत् सम्भवतीति भाव । अथ शब्दस्य सुखदुःख मोहसमन्वितत्वात्, यथेनाम्बित तत्तदुपादानकमिति व्याख्या त्रिगुणसमुद्भूत त्रिगुणात्मकवेति शब्दैकगुणप्रवृत्तिनायुक्त्याशङ्क्ये-
 20 शब्द इति । शब्दस्यात्रिगुणत्वे विवदर्थ तस्य प्रवृत्तिर्न भवतीत्यतदेव त्वायाऽऽत्राचयितुं नवाऽऽशङ्कितमेव च त्रिगुणात्मका देव वाय भवतीति यमि मन्यसे तर्हि तत्र सोपाभावेऽपि सत्त्वमत्रिगुणं वध प्रकाशनाय प्रवर्त्ततेत्युत्तरमिति—साधूक्तमिति ! शब्दे त्रैगुण्यमिति, त्रयो गुणा सुखदुःखमोह अस्तेति त्रिगुण तस्य भाववैगुण्यम् पराधत्त गुणस्य लक्षणम्, शब्दपदेन शब्दतन्मात्रं प्राप्तम्, यदपि सत्त्वादय एव पुरुषोपकरणत्वात् पुण्यवधकत्रिगुणात्मकमहदादिनिर्मातृत्वाच्च गुणपदामिधेया लक्ष्यापि सुखादीनां सत्त्वादिधर्मतया धर्मपरिणोत्तरेमेदादत्र गुणपदेन सुखादयोऽस्मिन्निता सुखदुःखमोहमयत्वादित्यनेन शब्दादि-
 25 र्नामनामो स्पष्टसुखादिधर्मत्वाभावेऽपि सपमोवायोभ्यासपटसुखादिधर्मस्त्वमस्त्येवेति पुरुषाश्रयिप्राय । समापते—यत्पुनरत्रिगुण्यमिति, अत्र सुखादिपदेन सत्त्वादि प्राप्तम् तत्र प्रकाशार्थं सत्त्वं प्रवृत्त्यर्थं रज नियमाय तमोऽभ्युपेतम्, सत्त्वश्च केन सुखस्वरूपमत्रिगुणं कथं प्रकाशनाय प्रवर्त्ततेति भाव । तत्र हेतुमाह—निगुणत्वादिति । ननु सत्त्वादेरपि सुखादिगुण यत्त्वान् कथं निगुणत्वमिह तदर्थमाह—गुणसद्भावात्मात्मकत्वादिति । सत्त्वस्य कारणत्वमपि न सम्भवतीत्याह—एकत्वादिति, नन्वेकस्या अपि प्रवृत्ते कारणत्वादेकत्वं न कारणताविषयकमित्याशयेन तदर्थमाह—अननेकात्मकेति कार्यत्रिगुण सत्त्वरजसमा समावसौकात्मकस्यैव कारणत्वात् सत्त्वस्य चानेकात्म्यैकरूपत्वाभावादिति भाव । महदादीनामुपपत्तो गुणवैप-
 30 म्यस्य तत्रत्येन सत्त्वस्यैकत्वेन कार्यप्रयोजनरूपम्यामम्येन न कारणत्वमित्याशयेनाह—वैपम्यानुपपत्तेरिति सगारम्भ मित्यभाषयत इति भाव । तदेव स्पष्टीकरोति—वैपम्यापत्तित इति । यातिग्राहक दृष्टांतमाह—पुरुषवदिति । सत्ये निर्गुणत्वदिक्कमस्तु आपत्तिमवनवानुभूयतामिति चेदाह—तद्वमरत्वादिति । वैपम्यसम्पादकक्रियाविशेषोऽपि कुतो न

पुरुषोऽपि प्रवर्त्ततामेव एव, सुखादिवत्, गुणस्यान्यतमस्यैव वा श्वयशुरकस्मात् कृत उत्पन्न ?
किञ्चान्यत् शब्दादि वात्येवाद्येन, निर्गुणमेकैकपरिणामि चैवमाद्यापाद्यमानत्वात् प्रधानावस्थाया-
मप्रवर्त्तमानत्वात् सुखादिवत्, अनेकात्मकमित्यादि विपर्ययधर्मापादनं गताथं तर्त एवेति ।

आह—

नेव प्रवर्त्तते सुखादि, अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्, रज एव प्रवृत्तिलक्षणम्, प्रत्येकं न हि^५
सत्त्वादयः प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणास्ततोऽप्रवृत्तिलक्षणत्वाच्च प्रवर्त्तन्ते पुरुषवत्, वैषम्या-
वस्थायान्तु रजः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति च सुखं मोहश्चेति ।

नैवेत्यादि, सिद्धसाधनमिदं मा प्रवर्त्तिष्येति, न प्रवर्त्तत एव सुखादि, अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्,
न हि सुखं मोहो वा प्रवृत्तिलक्षणम्, न हि तर्हि ? रज एव प्रवृत्तिलक्षणम्, प्रत्येकं [न] हि सत्त्वादयः
प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणास्ततोऽपि, ततोऽप्रवृत्तिलक्षणत्वाच्च प्रवर्त्तते सुखम्, पुरुषवत्, वैषम्यावस्था-¹⁰
यान्तु रजः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति च सुखं मोहश्चाप्रवृत्तिलक्षणत्वाच्चयोरिति ।

अत्रोच्यते—

त्रयमपि न न प्रवर्त्तते, अभिभक्तस्वतत्त्वस्य तथा प्रविभक्तत्वेन व्यग्रस्थानात्, यथा
मयूराण्डकरसगतमीमादिभाषा, यत्र प्रवर्त्तते तदभिभक्तस्वतत्त्वं सत् कदाचित् प्रविभक्तत्वेन
न व्यग्रतिष्ठते यथा पुरुष, यथा वा मयूराण्डकरसे हंसमीमादयः, द्व्यर्थानययिकल्पना¹⁰
सत्कारणजादिनामसदापत्तिप्रवृत्ते, यत् इह भाष्य एव यत् ।

(त्रयमपीति) त्रयमपि न न प्रवर्त्तते—प्रवर्त्तत एव, अभिभक्तस्वतत्त्वस्य तथा प्रविभक्तत्वेन
व्यग्रस्थानात्, यदभिभक्तस्वतत्त्वस्य तेन तेन प्रकारेण प्रविभक्तत्वेन व्यग्रतिष्ठते सत् प्रवर्त्तत एव, यथा

पुरुषस्य कृतो वा न्याया गुणानामुत्पन्न, अन्यतमस्यैव कृत उत्पन्न इत्याह—गुणस्येति । शब्दाद्यपि निर्गुणत्वादिधर्मवत्
प्रतीतेः, प्रधानावस्थायामप्रवर्त्तमानत्वादित्याह किञ्चायदिति । विषये वृण्माह—अनेकेति । सुखात्मा सत्त्वगुणः प्रकाशक
एव न प्रवर्त्तकः प्रवर्त्तते रजः कार्यत्वात् तस्मात्मा प्रवर्त्तिष्येतित्यादिपक्षेतिरेवलासङ्गते—नैवेति । अप्रवृत्तिलक्षणत्वात् प्रवृत्तिप्रसो
न्नकत्वाभावादित्यर्थः, सत्त्वादीनां हि प्रकाशादयः प्रयोजनम्, 'प्रकाशप्रवृत्तिनियमाच्च' इत्युक्तेरिति भावः । प्रवृत्ति रजः कार्यमेव
प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेककार्यं बाभावात्, प्रकाशमेव हि सत्त्व प्रवृत्त्या रजो नियमेन तमो लक्ष्यत इत्याद्येनाह—प्रत्येक
मिति, प्रकाशो बुद्धिरव्यादिष्वप्यालोकः, प्रवृत्तिर्वशं गच्छन् वा, नियमः प्रकाशप्रवृत्त्याभ्यां शून्यत्वं तयोः प्रविबन्ध इति
भावः, तर्ह्यन्ये सत्त्वान्यो नातः प्रत्येकं त्रिलक्षणा सत्त्वादय इति भावः । रजः सत्त्वतमसो कार्यभूतौ प्रकाशप्रवृत्तिनियमावा²⁵
त्रिलक्षणा कार्येण प्रवृत्त्या सत्त्वतमसो उपकरोतीत्याह—वैषम्यावस्थायास्त्येति । प्रयोऽपि गुणः प्रवृत्तिमन्त एव, रजसा
सहकृतयोः सत्त्वतमसो प्रकाशप्रवृत्तिमौ प्रति प्रवृत्ते, तथा च साम्यावस्थायामपि सत्त्वरजस्तमसि प्रवृत्तिमन्त्येव सत्कार्यवादा
भ्युपगमात्, १ हि तत्र तदानीं प्रवृत्त्यभावे सहकारिशतेनापि तत्र प्रवृत्त्युद्भवः सम्भवतीत्याशयेनाह—त्रयमपीति ननोर्द्वयो
प्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रकाशाह—प्रवर्त्तत एवेति । अभिभक्त्येति स्वस्य तत्त्व स्वतत्त्व, अभिभक्त स्वतत्त्व अन्य तस्येति समाप्त
कारणद्वारा कार्यमभिभक्तस्वतत्त्व सत् तत्त्वद्वयेण प्रविभक्तत्वेन व्यवतिष्ठमानं सत् प्रवर्त्तत एव, व्यवहारार्थोक्तमनुपपन्नेन³⁰
कारणे सिद्धस्यैव कार्यस्य व्यवहारार्थोक्तमनुपपन्नेन सत्त्वरजस्तमस्य कारणे प्रकाशप्रवृत्तीनां सहकृत्येण तदानीमपि

मयूराण्डकरसगतप्रीवादिभावा , मयूराण्डकरसावस्थाया प्रीवावर्होदयोऽविविक्तस्यतत्त्वा प्रीवादित्वेन प्रविभक्तरूपा व्यवतिष्ठमाना प्रवर्त्तमाना एव, नाप्रवर्त्तमाना । यन्न प्रवर्त्तते तदविभक्तस्यतस्य सत् कदाचित् प्रविभक्तत्वेन न व्यवतिष्ठते यथा पुरुषो यथा वा मयूराण्डकरसे हसादिप्रीवादय इति, किं कारणं ? द्रव्यार्थनयविन्यस्ताना सत्कारणवादिनामसदापत्तिप्रवृत्ते , यत् -यस्मात् इह-एतेषु वादेषु ५ भाव एव यत् -नियतो निश्चब्दलोपात् तस्मादप्रवृत्तिलक्षण चेत् न स्थान्मुखादिरिति ।

आह—

ननु विभक्तरसप्रीवाद्यापत्तिवत् प्रधानस्यैव च सापत्ति सिद्ध्यतीत्यत्रोच्यते कस्य वा न मनोरथ ? कथं भवान् अनेकात्मकमेकमेव कारणमनेककार्यतया विपरिवर्त्तमानमित्येतद्दर्शनं प्रतिपद्येतेति, तस्य च कारणस्य प्रधानं पुरुषो नियति शब्दब्रह्मेत्यादिसज्ञा त्रयेष्टा १० याऽस्तु साऽस्तु, किं नो विवादेन, तदर्थ एव मे प्रयास , अनेकात्मकैककारणमयस्य प्रतिपादयितव्य इति, एष प्रतिपादितोऽसि एवन्तु न वेत्थ अविभक्तप्रविभागापत्ति कल्पनेति ।

(नन्विति) ननु विभक्तरसप्रीवाद्यापत्तिवत् प्रधानस्यैव च सापत्ति , तदुक्तमयूराण्डकरसगताविभक्तप्रीवादिप्रविभागापत्तिभावदृष्टा तसामध्यादेव त्रिगुणसान्ध्यावस्यैकप्रधानापत्तिरेव सिद्ध्यति, १५ न तु मुखाद्यापत्तिरित्युच्यते, कस्य वा न मनोरथ ? कथं भवान् [अनेकात्मक] एकमेव कारणमनेककार्यतया विपरिवर्त्तमानमित्येतद्दर्शनं प्रतिपद्येतेति, तस्य च कारणस्य प्रधानं पुरुषो नियति शब्दब्रह्मेत्यादिसज्ञा त्रयेष्टा याऽस्तु साऽस्तु, किं नो विवादेन ? तदर्थ एव मे प्रयास , [अनेकात्मक] एककारणमयस्य प्रतिपादयितव्य इति, एष प्रतिपादितोऽसि त्वम्, एवन्तु न वेत्स्येति गसार्थं यावत् कल्पनेति ।

तदुपपाद्यते—

२० अविभक्तानेकाकारणमेवेदं विभक्तवृत्तिं पृथिव्यादि न विभक्तसुखाद्यनेकार्थकैककारण पूर्णम्, उक्तम्, यथा मयूरप्रीवादिवृत्तिं दध्यादिवृत्तिं तदात्माविभक्तपूर्णा, वक्ष्यमाणान्त ।

सद्भावेन प्रवृत्तिर्भवेदेति भावः । यदि प्रवृत्तिमिति तानि न भवेयुस्तर्हि तत् प्रवृत्तिर्न कदापि भवेत् मयूराण्डकरसावस्था हसप्रीवादयो न प्रवर्त्तन्त इत्याह-यन्नेति । कारणस्यापराधं प्रागपि कारणे कार्यस्य विद्यमानत्वे हेतुमाह-द्रव्याद्यनयेति २५ द्रव्यं हि भवनलक्षणं मयूराण्डकरसवत् समुपास्य सर्वैवेदसीर्न निर्भेदं देशकालमव्ययमेव समरसावस्थमेकरूप भेदप्रत्यक्षं मिमं द्रव्यार्थनयस्य भेदमात्रस्या तर्वाद्यात् सदेवाविर्भवतीत्यनुपमं पुरुषतो भवनं प्रवर्त्तत इति भावः, अतर्वासेवावदशं यति-एतत् इति । ननु अविभक्तप्रीवाद्यात्मकमयूराण्डकरसम्यं यथा विभक्तरसप्रीवाचित्वेन भवनं तथैव त्रिगुणसान्ध्यावस्यैकप्रधानमेव तथा तथाऽपद्यते न तु गुण इत्यसद्वृत्ते-नन्विति यथैवं मन्यसेऽनेकात्मकैककारणत्वं प्रवृत्तिरिति तर्हि नास्माकं विवादः, ३० तयाविधकारणताया निर्दुष्टत्वात् अत एव हि तयाविधस्याप्युपगमे कस्य वा बाष्पान् न मये । तस्य तु कारणस्य प्रधानादि इत्यभिप्रायेण-इ-कस्य चेति । अनेकार्थकैककारणमयत्वं कालनिकमेव न वास्तविकमिति शङ्कां मा कार्याह-एव न्तिरिति । प्रवृत्तिर्न भिन्नवृत्ति-अविभक्तेति । सर्वं हि व्यवजातं प्राक् कारणेऽविभक्तं सद्भावेति इति कारणमविभक्तानेकार्थं

(अविभक्तेति) अविभक्तानेकार्थकारणमेवेदं पृथिव्यादि—अविभक्तोऽनेकार्थो यस्मिन्सद्विभक्तानेकार्थम्, किन्तु ? कारण अस्य पृथिव्यादेस्तदविभक्तानेकार्थकारणं पृथिव्यादि, न विभक्तसुराद्यनेकार्थैककारणपूर्वकम्, विभक्ता वृत्तिरस्य पृथिव्यादेस्तद् विभक्तवृत्तिः पृथिव्यादि सा वृत्ति—पृथिव्युदकघटादित्वापत्तिः, [यथा] भयूरभीवादीति, श्रीवानहंशिखण्डादिवृत्तिविभक्ता तदात्माऽनेकार्थविभक्ताण्डकरसगतकारणैव, दध्यादिवृत्तिः क्षीरपूना आदिग्रहणात् पुरा शूररसरुधिराङ्गोपाङ्गादि, ८ ग्रीहादिपूर्वा उक्तादिग्रहणादाप्रपन्नसमातुलिङ्गादिपत्रपुष्पफलादिवृत्तिः, तदात्माऽविभक्तपूर्वा, दृष्टान्तबाहुस्य व्यापित्वप्रदर्शनाथम्, उक्त[वत्]वक्ष्यमाणं वत्, तत्कारणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते, उक्तवत् वक्ष्यमाणं वत्, पुरुषनियत्याचमिन्नैः कारणवदित्युक्तवत्, घट एव सर्वमिति विधिनियम एव वक्ष्यमाणं वत्, एव तावत्, कारणं यानो यथाऽस्माभिरष्टस्या घटते न यथा त्वयेष्ट इत्युक्तम् ।

इदानीं त्वत्पक्षे दोषा उच्यन्ते—

10

प्रकाशप्रवृत्तिनियमानान्तु भिन्नात्मकताया सत्त्वं न प्रकाशेत, अप्रवृत्तत्वात् पुरुषवत्, त्वयैव हि प्रधानावस्थायामप्रवृत्तसमा गुणा इतीष्यन्ते, पूर्ववद्वोत्तरकालमपि, अनभिप्रकाशवद्वा ।

(प्रकाशेति) प्रकाशप्रवृत्तिनियमानान्तु मित्रात्मकताया सत्त्वं न प्रकाशेतेति प्रतिज्ञा, दिव्याजत्वेन अप्रवृत्तत्वात् पुरुषवत्, त्वयैव हि प्रधानावस्थायामप्रवृत्तसमा इतीष्यन्ते गुणा.—सत्त्वादयः, 11 तस्मात् सिद्धमप्रवृत्तवत्, पूर्ववद्वेति प्रधानावस्थायामिवेत्यर्थः, यथा प्रधानावस्थायामप्रवृत्तत्वात् प्रकाशते सत्त्वमेवमुत्तरकालमपि । तथा रजस्तमसो प्रवृत्तिनियमनिषेधः कार्यः । अनभिप्रकाशवद्वा,

यथा भयूरण्डकरसः, तत्र श्रीवानहंशिखण्डादीनामविभक्तत्वाऽवस्थानात्, क्षीरं तत्र दध्यादीनां तथावस्थानात्, ग्रीहादि अङ्गुरपत्रपुष्पादीनां तथाऽवस्थानात्, तथाविधाश्च कारणात् कार्यं पृथिव्यादि ग्रीवादि दध्याचक्रादि विभक्ततया प्रवर्तते, तस्मात् पृथिव्यादीनामविभक्तानेकार्थपूर्वकत्वं स्वभावः । एवकारं यवच्छेद्यमाह—न विभक्तेति, सुखदुःखमोहात्मकप्रवृत्तेरेव 20 पृथिव्यादीनां प्रवृत्तिरिति न युक्तमिति भावः । तत्र दृष्टा तमाह—उक्तवदिति । अविभक्तानेकार्थकारणत्वे दृष्टान्तमाह—वक्ष्यमाणवदिति । उपलब्धरिति एव तावदिति । कारणं यदि विभक्तसुखाद्यात्म भवेत्तर्हि को दोष इत्याशङ्क्यां तत्र दोषः प्रकृमाह—प्रकाशेति । सुखादीनामविभक्तत्वे विभक्तसुखाद्यनेकार्थकारणत्वे प्रकाशादीनां भिन्नात्मकतया सुखस्य प्रवृत्त्य नामकत्वादित् पूर्वमप्रवृत्तं सुखमिदं प्रथमतया कथं प्रकाशार्थं प्रयतेतेत्याशङ्कते सत्त्वं न प्रकाशेतेति । बहुता हेतूनां क्षमनेऽपि दिग्वाग्नेयं हेतुमाह—अप्रवृत्तत्वादिति । नन्वप्रवृत्तत्वमधिह मद्वादिभावेन तस्य प्रवृत्तत्वादित्यत्राह—त्वयैव 25 इति, प्रधानावस्थायाम् अन्यत्राप्यवस्थायामित्यर्थः, तेन मद्वादे प्रधानाभिपत्येऽपि न शक्तिः, साम्यावस्थायिश्रितादप्रकाशमिति यावत्, तदानीं सत्त्वादिद्रव्याणां कार्यावस्थानुवृत्त्यन्याभिपत्तिभावेन सहननाभावादप्रवृत्तत्वं सिद्धमिति भावः । ननु सत्त्वस्य प्रकाशमत्रत्वानामवस्थायामपि न सिद्धसाधनत्वमेवेत्यत्राह—पूर्ववद्वेति साम्यावस्थायामेहि सत्त्वस्याप्रकाशात्मकत्वमिति न तु वेदस्यावस्थायाम्, तथा च विभक्ततादृशायामपि न प्रकाशेतेत्युच्यते इति भावः । अत्र प्रकाशो बुद्धिश्चत्वादिष्व आक्षेपः भौतिकाश्लोक्यः, प्रवृत्तयश्च सत्त्वं वा, प्रकाशप्रवृत्तिभ्यां शून्यत्वं नियमः तयोः प्रतिषेध इति यावदिति साध्या । अप्रकाशित 30 त्वादित्येन रजस्तमसोरपि प्रवृत्तिनियमनिषेधः कार्यः इत्याह—तथेति । ये हि स्वार्थे न प्रवर्तते स नान्यत्र यथाऽपि प्रधानेऽप्रवृत्तेऽनभिरेव भवत्यत एव तासां प्रकाशते एवं सत्त्वमपीत्याह—अनभिरेति । ननु सत्त्वस्य प्रकाशत्वं स्वसामान्याभाववत्त्वं

यथाऽग्निप्रवृत्तोऽप्रवृत्तिर्लघात्माऽनग्नि, अनग्निश्च [न] प्रकाशते तथा सत्त्वमलब्धप्रवृत्त्यप्रवृत्तत्वात् प्रकाशते ।

आह—

ननु प्रकाशात्मकत्वादेवाप्रवृत्तत्वमसिद्ध सत्त्वस्य, रजसा प्रवर्त्यत्वात्, अग्नेरिव सन्धु-
क्षणेन, अत्रोच्यते यद्यप्रवृत्तोऽग्निलदाऽसन्नेनाप्रकाशत्वमेव गमयति, प्रकाशात्मप्रवृत्त्य
भावात्, एव हि कारणे कार्यस्य सत्त्व स्यात् यदि तत् प्रकाशात्मना वर्तते प्रवर्तते, अनारम्भात् ।

ननु प्रकाशात्मकत्वादेवेत्यादि, अप्रवृत्तत्वमसिद्ध सत्त्वस्य रजसा प्रवर्त्यत्वात्, अग्नेरिव
सन्धुक्षणेन, यथाऽग्निर्भस्मच्छन्न सन्नपि न प्रकाशते, तुषचीवरे वनादिभिस्तु सधुक्षित प्रकाशते,
न याऽप्रकाशमानोऽग्नि [न] भवतीति, अत्रोच्यते—यद्यप्रवृत्तोऽग्निलस्वामयस्यायामसन्नेनासावतोऽस्मदि
ष्टमप्रकाशत्वमेव गमयति, अग्नेरेषा वाचित् प्रकाशनस्य मात्रा सेवाऽऽत्मा प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावात्-
दासौ तर्ह्यसन्, वध्यापुनवत्, तथा सत्त्वमप्यप्रवृत्तत्वादिति । एष हीत्वादि, कारणे कार्यस्य सत्त्व-
मेव हि स्यादिति तत्—सत्त्वं प्रकाशात्मना वर्तते प्रवर्ततेऽनारम्भात्, इतरथा[ऽर्था]न्तरसम्भवात् सत्त्व-
स्यादसत्त्वार्थत्वाद् एवायमपि स्यात् । यथाहुरसत्त्वार्थत्वादिनः ‘त्रियागुण्यपदेशाभावादसत्त्वार्थम्’
(वै० अ० १ आ० १ सू० १) समवाय्यसमवायिकारणसम्भवे सति ‘द्रव्याणि द्रव्यान्तरमार-
भते’ (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) येषाञ्चाधिक्रवमारम्भसामर्थ्ये तैरारब्धे कार्यद्रव्ये
वत्समवेतानियमत एव ‘गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते’ (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) इत्यार-

ह्यप्येते, स चाभाव सत्त्वेऽसिद्ध सत्त्व हि रजसम धावभूतौ प्रवृत्तिनिवमौ सहकारिवनोपादानं प्रकाशत एवेत्याह-
निति, सत्त्वस्य प्रकाशानुक्तत्वं कार्यकारणत्वादाहम्याद्विज्ञेयम् । तथा च साम्यावस्थायां सत्त्वस्य प्रकाशानुक्तत्वेऽपि
प्रकाशयोग्यतायां अक्षतत्वेन नाप्रकाशकत्वमिति भावः । यत्र हि सत्त्वमना कार्यं न विद्यते तस्य तदात्मत्वासम्भवेनासत्त्वमेव
स्थितिर्वाग्येन समापत्त-अत्रोच्यते इति । नयेति, अप्रकाशमानत्वमात्रवादनमित्यत्र न भवतीत्यर्थः । अग्नेरेवेति, प्रका-
शानुक्तभावोऽग्नियदि कोशकादिस्वाग्रयमानं स्वपिमाणात्त्रयमपि वाऽप्रकाशयन् वयमसावगिर्भवेत्, प्रकाशनात्मकस्याग्नेः प्रत्यक्षा
समानविषयस्य ताभ्यां तस्य तमाऽप्रवृत्तेऽसिद्धे प्रमाणमेव नास्तीत्यसन्नपि प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावात्, वध्यापुनवदितिवत्
सत्त्वमपि प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावेऽसत्त्वेव स्थितिर्वाग्येन भावः । भवता सत्त्वार्थत्वाद् सम्मतं तत्र सत्त्व यदि प्रकाशात्म ॥ भवेत्तर्हि
कदापि तत् प्रकाशो न भवेदिति तस्य प्रकाशकत्वहानि स्यात् अपूर्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात्तस्मात् स्तोत्रमपि सत्त्वं प्रकाशात्म
प्रवृत्तेऽह-कारणे कार्यस्येति । तदानीं सत्त्वस्य प्रकाशात्मनानभ्युपगमेऽसत्त्वार्थत्वाद् प्रवर्तनीत्याह-इतरस्येति । तत्र
वै-पिष्टम्मानं प्रकृत्यति यथाहुरिति । त्रियागुणेति, त्रियागुण्यपदेशाभावात् प्रायश्चित्ति धनमिदानीमुपलभ्यते,
कारणव्यापारानन्तरे कारण कार्यस्य सत्त्वाद्गीकारात्तद्भावतन्मात्रं प्राप्तिं पदम् कार्योत्पत्ते प्राक् कार्यममत त्रियागुण्यपदे
सामानात् यदि तदानीमपि कार्यं सदेव तर्हि धनदातुत्वेन धनसिद्धिं धनकलति रूपदिमानय दृश्यते च घट इत्यादि
व्यपदेशवत्तदानीमपि स तथा व्यपदिश्यते न च व्यपदिश्यते तेनानुमीयते तदानीं सोऽवजिति सूत्रार्थः । द्रव्याणीति,
अन्त्यावयविद्रव्याणि विभूति च विहाय स्वेतरानयित्कारणसमवधाने द्रव्याणि स्वसत्तायद्रव्यातराण्यारभन्ते-अपुनवत्या
निष्पादयन्तीत्यर्थः । अन्त्यावयविना विभूताभारम्भसामर्थ्ये नास्तीत्याद्येनाह-येषाञ्चेति । अन्त्यावयविगुणार द्वित्वदि
दृश्यत्वरत्वं परत्वाद्विगुणाय विहाय गुणा सत्तायिगुणारम्भका इति गुणाश्च गुणांतरमारभन्ते इत्यन्यार्थः । एतांशा

म्वाद् प्रसज्यते, स चानिष्टस्माद्वनारम्भाद्वर्त्तते सत्त्व प्रकाशनात्मना । यस्मादेव हि काय कारणे सद्यदि सत्त्व वर्त्तते प्रवर्त्तते, किं कारणं ? अनारम्भात्-आरम्भवाद्परित्यागात् । कुतो वर्त्तते प्रवर्त्तते इति पर्यायकथनम् ? उच्यते वर्त्ततेरत्यर्थत्वाद्वर्त्ततेऽस्ति भवति प्रवर्त्तते इति पर्याया ।

इतर आह—

न, प्रकृपेणाप्रवृत्तत्वात् प्रकृष्टवृत्तेविवक्षितत्वात्, सा च रजोऽनुग्रहात्तद्रूपव्यक्तिः । बीजस्येवाग्राधनुगृहीतस्योच्छ्रानाङ्कुरत्वादिवृत्तिरिति न, रजसोऽपि सत्त्ववदपरिसमाप्तरूपत्वात्, रजःप्रवृत्तिलभ्यप्रकाशात्मरूपव्यक्तिसत्त्ववत्, रजसोऽपि स्वरूपव्यक्तिरसमाप्तरूपेण सत्त्वात् प्रतिलभ्यत्वात्, तथाकाशेन हि प्रवर्त्तकत्वेनाभिव्यक्तिरिति प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहाद्भवति, अप्रकाशात्मकश्च कथमन्यप्रकाशने प्रवर्त्तते ? ।

(नेति) न प्रकृपेणाप्रवृत्तत्वात्, नहि वर्त्तते. प्रवर्त्तति पर्याय, प्रकृपांशेन प्रशब्देन विशि- 10
ष्टाया वृत्तेरन्यार्थत्वात्, वर्त्तमानमात्रस्याविषक्षितत्वात्, प्रकृष्टवृत्तेर्विवक्षितत्वात्, सा च रजोऽनुग्रहात् तद्रूपव्यक्तिः, प्रकृपेण वृत्ति रजसाऽनुगृहीतस्य सत्त्वस्य, बीजस्येवा[वा]धनुगृहीतस्योच्छ्रानाङ्कुरत्वादि-
वृत्ति सूक्ष्मभिरुदी सृष्टिरेव वा साऽऽपि विवक्षितेति, अत्रोन्यते, न, रजसोऽपि सत्त्ववदपरिसमाप्ति-
रूपत्वात्, तस्या ह्यवस्थाया रजःप्रवृत्तिलभ्यप्रकाशात्मरूपव्यक्तिसत्त्ववत्, रजसोऽपि हि स्वरूपव्यक्ति-
रसमाप्तरूपेण, सत्त्वात् प्रतिलभ्यत्वात्, लब्धात्मवृत्ति हि स्वयं सद्रजः सत्त्वे प्रकाशनेप्रवर्त्तनाय 15
समर्थं स्यात्, अप्रकाशितस्य सत्त्वेन तस्य स्वरूपव्यक्तिरेव नास्ति कुतः सत्त्वप्रकाशात्मप्रवर्त्तना
रजसः ? तथाकाशेन प्रवर्त्तकत्वेनाभिव्यक्तिः, काशनेमेव हि स्वरूपव्यक्तिरिति प्रकाशात्मकेत्यादि यावत्
प्रवर्त्ततेति गतायम्, अप्रतिलब्धात्मनाऽनुग्रहात् ।

एवन्तु नानयोरितरेतरानुग्राहिता, उत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात्, याताहस्तनोद्वयवत्,

रम्भादव्यानिष्टत्वात् सत्त्वं प्रकाशात्मनैव वर्त्तते इत्यभ्युपेयमित्याह-तस्मादिति । वृत्तिप्रवृत्त्योत्तमानार्थत्वात्तदवर्त्तयति- 20
वर्त्ततेरिति, ननु सत्त्वरजस्तमसा प्रकाशप्रवृत्तिनिर्वाह इत्यविशिष्टा एव तथापि उत्तेजनरूपप्रकर्षसंहिता वृत्ति प्रवर्त्तते
शब्देन विवक्षित, स च प्रकृपे रजोऽनुग्रहाद्भवति, रजो हि उपष्टम्भकम्, तद्धि स्वरूपेणाप्रवृत्तिशीलतया प्रकाशादिरूपसत्त्व
काम प्रवर्त्तनाय निषिद्धीभूते सत्त्वतमसी दृढ यद्विरय प्रोत्साहयतीति विशिष्टवृत्तेरेव प्रवर्त्ततिना विवक्षितत्वात् पर्यायत्वेलाशब्दे-
प्रकृपणेति । वर्त्तमानेति, 'वृत्तिवर्त्तनजीवन' इत्यनुशासनादवस्थानहेतुव्यापारविशेषो वृत्तिः, जीव बलप्राणधारणयोरित्य
इत्यासनात् स्वस्थितिरहेतुव्यापारो हि जीवनम्, यथा वैद्यवृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यवहारः । प्रकृपेण वृत्तिरिति, स्वस्वार्थो 25
न्मुखपरिणामविशेषो न्यस्य । यथा हि सत्त्वं स्वकार्यप्रकाशनाय स्वयमसमर्थं सत् रजस्तम कार्ये प्रवृत्तिनियमावेषकते तथैव
रजोऽपि सत्त्वतम फायप्रकाशयिमाभ्यामन्तरेण स्वार्थप्रवृत्तयेऽसमर्थमेवेति प्रकाशव्यतिरेकेणाऽनुज्ञात् रजः कथं सत्त्वं प्रकाश
नाय प्रवर्त्तयेदिति समाधत्ते-रजसोऽपीति । तस्या ह्यवस्थायामिति प्रधानावस्थायामित्यत्र, तदानीं हि पुरुरार्थक्रिया
ऽधम परस्परप्राप्तिभावानपेक्षो गुणानां साम्यतल्लक्षणसदृशपरिणाम एव विद्यते तत एव सत्त्वादिरप्रकाशादिविधानेऽपरिसमाप्त
रूपम्, तस्मान्न सत्त्वं वा रजो वा तमो वा साम्यावस्थानात्, प्रच्युतिरूप गुणानां गुणप्रधानभावापेक्ष प्रकाशप्रवृत्त्यादिरूपं वि- 30
दृशपरिणाम जनयितुं धममित्यभिप्रायः । लब्धात्मप्रवृत्तीति, रजो हि सत्त्वेन प्रतिलब्धप्रकाशं यथा भवेत् तदैव रजः प्रका
शनाय सत्त्वं प्रवर्त्तयेत्, नायथेति भावः । अप्रतिलब्धेति, नहि स्वयमलब्धसामर्थ्योऽन्यानुग्रहसमया भवतीति भावः ।
परस्परानुग्राहकत्वमपि सत्त्वादीनां स्वतोऽसमर्थानां न सम्भवतीत्याह-पर्यन्त्यति रजसोऽनुग्रहाद्व्यवस्थितिः सत्त्वेनोत्थाप्या

ग्लानशिविकावाहकत्वात्, असम्पूर्णशक्तिता वाऽप्रकर्ष इति कारणतैव न स्यात्तस्य, उपहतबीजवत् ।

(एवन्त्यित्यादि) नान्यो सत्त्वरजसोरितरेतरानुप्राहिता, उत्थाप्यसाहायकशक्तितात्, साहाय्यमात्र साहायक तस्मिन्नेव वदेव वा शक्ति सा उत्थाप्या ययोस्तदानीमेव, ते वस्तुनी उत्थाप्य साहाय्यकशक्तिनी तद्भावादुत्थाप्यसाहाय्यशक्तितात्, याताहतनोद्वयवत्, यथा जलेऽन्योन्यवदे नावौ नेतरेतराणाम् तथा सत्त्वरजसी, शिविकावाहकवदितरेतरानुप्राहिता किं न भवेदिति चेन्न, उत्थाप्यविशेषणात् अयमेव हि दृष्टान्तो ग्लानशिविकावाहकवत्, यथा ग्लानोऽनुत्थापितो न दृष्टोति योऽनुत्थाप्यसाहाय्यकशक्तितात् तथाऽनुत्थापिते सत्त्वरजसी न शक्तौ परस्पर प्रवर्त्तयितु स्वयमल-
व्यात्मके इति प्रकपवृत्तेरभात् प्रकर्षवृत्त्यभावात्सम्पूर्णशक्तितेत्यत्र आह असम्पूर्णशक्तिता वाऽप्रकर्ष इति—इत्थं कारणतैव न स्यात् तस्य सत्त्वस्वासम्पूर्णशक्तितात्, उपहतबीजवत्, यथोपहत बीजम-
सम्पूर्णोद्भूतोत्पादनशक्तितात् कारणमेव सत्त्वमपि स्यात् ।

अभ्युपेक्षापि कारणत्वं साम्यावस्थायां सत्त्वस्य—

असदकरणादितश्चान्यतो न तत्स्वरूपव्यक्ति, किन्तु स्वत एव, यदा च सुदूरमपि गत्वा प्रागवृत्तेरसत्कार्यवादभ्रिहारेण प्रकर्षो न परिणाममादादृते तदा परिणामादात्मन्येव
वर्त्तते युवत्ववत्, अन्यत्र वृत्तस्य परिणामस्यान्यत्रापरिणामकत्वात् ।

(असदिति) असदकरणादितश्चायतो न तत्स्वरूपव्यक्ति—तस्य सत्त्वस्य प्रकाशनस्य रूपम-
फोऽन्यतो—रजस्तमसो पुरुषतोऽन्यतोऽन्यतो वा वृत्तश्चिन्तयति, असदकरणादिभ्यो हेतुभ्यः, यथा असदकरणाद्यथा मृदि सदेव कार्यं घटादि त्रियते न रापुष्पादि, स च मृद स्यात्मानियतो पटात्मस्वरूपव्यक्तिप्रकर्षा नान्यतः पुरुषादेस्तत्त्वादेवाऽऽपत्तिकारणाद्वयति, किं तर्हि । स्वत एव भवति

न कृत्यता, तत्त्वस्या अनुप्राहक सर्वम् तथा सर्वस्यानुप्राहकत्वशक्ति रजसोत्थाप्या, न कृत्यता, तत्त्व सत्त्वराजौ
चरितानाम् तदनुप्राहणे रज समं स्यात्, रज क्षणानुचितयाश्च सर्वं तदनुप्राहणे समं स्यादिति स्वस्वसामर्थ्यमात्रौ
परस्परसुखप्रेक्षित्वेनदम्प्रथमतया न कस्यापि प्रवृत्तिरिति कथं तयो परस्परानुप्राहकत्वमिति भावः । परस्परानुप्राहिकाभावे
इत्थं तमाह—याताहतेति एवञ्च नामि परस्या नानो बन्ध प्रतिरोधार्थं क्रियते तत्र तस्या प्रतिद्वन्द्वे हि इतरस्या प्रतिरोध
सम्भवति एकस्या प्रतिरोधकत्वशक्तिरपरस्या प्रतिद्वन्द्व्या प्रतिरोधे घति भवति, अपरस्या प्रतिरोधकत्वशक्ति नेक्या प्रतिद्वन्द्व्या
प्रतिरोधे घतीति परस्परसुखप्रेक्षित्वाजेदम्प्रथमतया नापि प्रतिरोधिनेति नेतरेतरानुप्राहित्वं यथा तद्वदिति भावः । उत्थाप्येति
विशेषणस्य सार्यकतामादधयितुमाह—शिविकेति, तयो परस्परानुप्राहकत्वव्यक्ति नान्योऽन्योपेक्षयोरथाप्या, किन्तुस्मितेति
ग्राह—उत्थाप्येति । दधान्ता तस्मिन्पदस्येति—अयमेवेति । शिविकावाहकदृष्टान्त एव ग्लानेति विशेषित प्रकृतार्थं योग्यो
दृष्टान्तो मावदुमहतीति तत्र साम्यहेतुपदस्यैव करोति—यथेति । श्लोक शिविकावाहकानामिव सत्त्वादेरपि कारणत्वे न
काचित् क्षतिरित्यत्राह—अभ्युपेक्षापीति । अन्यस्यात् सत्त्वस्वरूपव्यक्त्यभाव साम्योऽसदकरणादित इति हेतुदिति ध्यात्
रोति—असदिति, सत्त्वस्य स्वरूपभूतः प्रकाश प्रागस्तत्त्वे नान्यतो भवितुमर्हति असदकरणादिहेतुभ्यः, नहि सिक्ताभ्यस्तैलं
केचिदपि कर्तुं शक्यम् तस्मात्तत्र विद्यमान स्वत एव भवतीति भावः । स चेति, स च घटादि स्वात्मनियत—मृद
आत्मभूत सत्त्वदेवानुगत कर्मात्मस्वरूपव्यक्तिप्रकप—घटादिवस्त्वोऽभिधायिविशेष, व्यतिरिक्तप्राप्त्यात्मस्वरूपेति पद विशेषणे

तथा सत्त्वस्वरूपव्यक्तिप्रकर्षो नान्यतो भवति, किं तर्हि ? खत एव, एवमुपादानप्रवृत्तात् सर्वसम्भ-
वामावात् । शक्त्यः शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमि' (सा० का० ९) येतेभ्यो हेतुभ्यः सत्त्व-
गुणोऽन्यनिरपेक्षस्वरूपव्यक्तिप्रकर्ष इति ग्राह्यम्, एव सत्त्वस्य प्रकाशनं तमसा सह योज्यं रजसश्च
प्रवर्तनमिति, निश्चान्यत्—यदा च सुदूरमपीति यावदपरिणामकत्वात् सुदूरमपि विचाराम्ना गता न
प्रागवृत्तेरसत्कार्यपरिहारेण प्रकर्षं परिणामादादृते, [ते] न परिणाम प्रकर्षेण वृत्ते कारणमेपितव्यम्, 5
यत्तु चैव तदा परिणामाभ्युपगमेन पुनरप्येतदेवापन्नं परिणामादात्मन्येव वर्तते युवत्तवत्, अन्यत्र
वृत्तस्य परिणामस्यान्यत्रापरिणामकत्वात्, जिनदत्ते वृत्तं परिणामो न साधुदत्ते कौमार्यौवनादि
प्रवर्तयति कौमार्यौवनं वा, किं तर्हि ? जिनदत्त एव करोति नान्यदन्यथा करोति यथा तथा [न]
सत्त्वे प्रवृत्तिं कश्चिदन्य कुर्वीत स्वत एव प्रवर्ततेति ।

एव तावदप्रवृत्तप्रवृत्तिप्रतिषेधादनभिप्रकाशदृष्टान्तप्रसङ्गागतवादमवधत्तं पूर्ववदुदाहरणेन प्रस- 10
ङ्गमुत्थापयिष्येताह—

एव तर्हि पूर्ववदुदाहरणादेव पाश्चात्यावस्था विशिष्टा, न विशेषो रजःप्रवर्तनादेव
क्षीरदधिपरिणामकालत्ववत् पूर्वं न प्रवृत्तं पश्चाच्च प्रवृत्तमिति, एतन्न, परिणामस्य तत्रैवोक्त-
त्वात्, प्रकाशात्मैव हि प्रवृत्तिः कालः, इतरथा स प्रकाशो न स एव, तथाऽप्रवृत्तत्वात्,
तथाऽभूतत्वादित्यर्थः, घटपटनत् । यत्र च प्रवृत्तिः स एव प्रकाशः, तथावृत्तत्वात्, घटघट- 15
त्वात्मनत् ।

[एवं तर्हि] पूर्ववदुदाहरणादेवेत्यादि, यावत् प्रवृत्तमिति, न वेतत्त्वयाऽभ्युपगत
पूर्वावस्थादाहरणादेव पाश्चात्यावस्था विशिष्टेति, अथवा हि को विशेषः पूर्वोपरान्वययो रजःप्रवर्तना-

यदादितस्तस्मादेव प्रतिपादनार्थम्, तेनासतोऽमियेकेनामिम्यकिं, किन्तु यदात्मत्वात् सत्येवविस्मयतीति उपादानेति । 20
दध्यार्थो मोदकमुपदिष्टे किन्तु क्षीरमेव, क्षीरादित एव दध्यादिरेव भवति, न तु सर्वस्मात् वृणोषाङ्गुकादे सर्वं रजतमु-
वर्णमणिमुक्ताप्रवालादि, क्षाण्डं कुलालादि सकयादेव मृत्पिण्डात् पटशरावाहीनारभते न तु वृणोषाङ्गुकादे, कोद्रेभ्यः
संज्ञातीया कोद्रेण एव भवन्ति, न तु गाल्यादय इति हेतुभ्यः कारणे कायस्य नियतत्वादापत्तिः कारणनिरपेक्षं स्वत एव
सत्त्वरूपव्यक्तिप्रकर्षो भवतीति भावः । उक्तापमन्यग्राप्यतिदिशति—एवमिति । अनेकया विचार्यमाणे प्रागवृत्ते प्रकर्षो
नासत्कार्यवादे सम्भवति, किन्तु परिणामवाद एव, अवस्थितस्य द्रव्यस्य हि पूर्वपक्षेनिवृत्तौ धर्मान्तरेत्पत्तिः परिणामः, सुद्धर्मा च
निर्गङ्गाद्वारामोद्धर्मातरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते यदाकार इति, तथा च सत्त्वस्य प्रकर्षेण वृत्ते कारणं परिणाम एव, 25
न च परिणाममूतं प्रकर्षं सत्त्वस्यात्ममूत एव न धर्मिसत्त्वरूपमतिनामति, तत्स्वरूपातिक्रमे चान्यत्वादविशेषतोऽन्यत्र वृत्तिप्रस-
ङ्गतोऽन्यत्र वृत्तस्यान्यत्र परिणामकवप्रसङ्ग इत्याद्येनाह—सुदूरमपीति । गमनं न्यायाध्वना, न ह्युदेत इत्याह—विचा-
रात्मनेति । एवमथवा प्रकाशेऽप्रवृत्तोऽमिरनामिवाह प्रकाशते तथा यदि सत्त्वमलम्बप्रवृत्तिं स्यात् प्रकाशेतेति पूर्वोक्त
न्याययति—एवमिति । ननु सत्त्वः पूर्ववद्वोत्तरकालमपि न प्रकाशेतेति पूर्वोक्तस्या दृष्टान्तीकरणेनोत्तरावस्थावत्यनुपपत्तिप्रदर्श-
नेन च तथापि पूर्वोक्तस्यातोऽपरावस्था विशिष्टेति सम्मतमेव, अथवाऽनुपपत्त्युद्भावनासम्भवात्, सा चोत्तरावस्था सत्त्वस्य 30
रजःप्रवर्तनादेव स्यात्, न स्वतः सदा प्रवृत्तिप्रसङ्गेन पूर्वोत्तरावस्थयोर्विशिष्टत्वासम्भवात्, तस्यादसदकरणादितो नान्यत

हते ? तस्मात् स विशेषो रज प्रवृत्तनादेन, को दृष्टाव ? क्षीरदधिपरिणामकालवत्, यथा क्षीरा-
 स्यातो दधिरपरिणामावस्था विशिष्टा पूव क्षीरकाये न दध्यासीन् पश्चाद्भूतमिति दृष्ट प्रकर्षवृत्त्या च
 विना न भवत्यय विशेष, तथा मोऽपीत्येतत्, परिणामस्य तत्रोक्तत्वात् नाय विशेष परत मिद्धति,
 कुत ? परिणामस्य तत्रैव सुमेऽभ्युपगम्यास्याभिरुक्तत्वात्, यस्मात् प्रकाशात्मैव [प्र]वृत्तिः, प्रकाशस्य
 ५ य स्वात्मा स एव [प्र]वृत्ति प्रकाशस्यैव च [प्र]वृत्ति काल स च ततोऽनन्तरं, क्षीरदधिपरिणाम-
 मायस्यो कालान्यत्वात् क्षीरदधिरपत्ति कालभेदात् स च परिणाम सुगत्यामेति नान्यत् कारण
 मृग्यम्, स्वात्मन एव परिणामात्, इतरथा स प्रकाशो न स प्रकाश एव यदि प्रवृत्तिविशेषो न
 स्यात्, अन्यः स्वात्मा स्यात् स एव प्रकाशात्मा न स्यात् तथाऽप्रवृत्त यात् — तेन प्रकाशात्मप्रकारेणाप्रवृत्तत्वात्,
 पर्यायेण तमर्थं स्फुटीकृतमाह—तथाऽभूतत्वादित्यर्थं, दृष्टावो घटपटवत्, यथा घट पटो न भवति
 १० तेन प्रकारेणाभूतत्वात्, पटोऽपि घटो न भवति तथा स प्रकाशोऽप्रकाश एव स्वादिति
 विपर्ययेण तत्स्वरूपसाधनमुच्यते यैव च प्रवृत्ति स एव प्रकाशो नाय कश्चिदथ, इति प्रतिज्ञा,
 तथा वृत्तत्वात् तथा प्रवृत्तत्वादित्यर्थं, यथा घटघटस्यात्मवत्, यथा घटप्रकारेण घटात्मनेन वृत्तत्वाद्दद
 एव घटस्यात्मा नान्य कश्चित् तथा प्रवृत्तिरेव प्रकाश इति ।

प्रवृत्त्यप्रवृत्तकत्वात् पञ्चपञ्चननेति चेत्, तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, रजसा सन्निधि
 १५ मात्रात् प्रवृत्तप्रवृत्तनात्, य एवासी सत्त्वस्यात्मा प्रकाश तथा प्रवृत्त्यव्यक्तित्वरूप नर्त्तकाचार्य
 इव नर्त्तक्या प्रवृत्तक, तथा व्यापारणादिति त्वदभिमतप्रवृत्तकत्वविपर्ययापत्तिरेव । रज-
 प्रवृत्त्यात्मरूपापादनात् सत्त्व प्रवृत्तकमितरथास्वरूपापादनाद्भजोवत् । रजोऽपि हि त्वन्मतेन
 प्रवृत्तमानमितरथास्वरूपापादनादते निमन्यत् करोति ? एवञ्च पञ्चनयव्रज एवापद्यते
 सत्त्वमेव च प्रवृत्तकम् तथाप्रकाशेन प्रवृत्त्यत्वात् ।

२० तत्त्वव्यवस्थितिरुचिरपुष्पे लावङ्गवत्—यत् तर्हीति । पूर्वमवियमानस्य विषया निष्पत्तिरित्यत्रादुक्तं निर्दर्शनमाह—क्षीरेति ।
 प्रकाशप्रवृत्तितियमानान् भिन्नारम्भकताया मत्वे न प्रकाशेत्, अत्रवृत्तत्वादिति पूर्वमेव गीयेय समाहितेति स्मारयति—परिणाम-
 स्येति । प्रकाशप्रवृत्तितियमा सत्त्वस्य परिणामविशेषा, न तु सत्त्वस्य प्रकाशो रजस प्रवृत्तित्वमनो नियम इति निज्ञातना तथा चै
 सत्त्वस्य प्रकाशात्मना प्रवृत्ति कदापि न स्यात् सर्वे वा प्रकाशात्मैव स्यात् तथा च साम्यावस्था न स्यात्, एवञ्च सत्त्वस्यैव
 वेत्तीनानागतवत्तमानरूपा अवस्थाविशेषा यथा मृदुलपिण्डकपालकणासारपरिणतिपरम्परा सोऽयं क्रममेद परिणाम
 २५ एकद्वकमिन्नवृत्तपमान परिणामभेदमापादयति एवमेव सर्वं क्रमवर्ती परिणामपरम्परासुद्भूति यस्य धर्मिण स्वात्मभू
 तस्य समनन्तरो धर्म ॥ एव तस्य धर्मिण काशरूप क्रम यथा गोशुचनृगपरमाणव तृणावस्थाया प्रच्यवते
 क्षीरवस्थायपजायते तत् क्षीरावस्थाया प्रच्यवते त्वयवस्थाया चोपजायते इति क्षीरदध्यादय क्रमवृत्तत्वात् कालावस्था,
 एव प्रकाशात्मैव सर्वं प्रवृत्त्यत्म भवति प्रकाशप्रवृत्त्यादीनामित्थ सत्त्वात्मतया स्वत एव ते भवन्ति ॥ त्वन्मते ह्याशयेनाह—
 यस्मादिति । प्रवृत्तौ रजसायात्मनैव सत्त्व प्रकाशात्म न स्यात् साम्यावस्थायाभिप्रेत्याह—इतरथेति । प्रकाशात्म
 ३० सत्त्वमेव प्रवृत्त्याग्नेति साधयति—यैवेति । प्रवृत्त्यैवप्रवृत्तकयोर्भेदव्याप्यत्वमित्यभिमतयमान पर दृष्टते—प्रवृत्त्यति प्रवृत्त्यै
 सर्वं प्रवृत्तकं रज न तु सत्त्वमेव प्रवृत्त्यै प्रवृत्तकञ्च, यथा प्रवृत्त्यै पञ्च प्रवृत्तक भवन् ॥ तथाभेदो दृश्यते तथा
 प्रवृत्तेऽपीति न प्रकाशप्रवृत्त्यारेकात्मतेति भाव । दृष्टावदार्ष्टव्योरसमानतायमित्येतत्तरयति—तदात्मन इति

(प्रवर्त्येति) प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् पञ्चपवनवनेति चेत्—स्यान्मत यैव प्रवृत्तिः स एव प्रकाश इत्युक्तं प्रवर्त्यप्रवर्तकयोर्भेदात्, प्रवर्त्य हि सत्त्व प्रवर्तकं रजस्तस्यात् प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात्तयोर्भेदः पञ्चपवनवत्, यथा पञ्चपवनौ प्रवर्त्यप्रवर्तकौ परस्परतो मित्रौ तथा सत्त्वरजसौ इत्येतच्च न तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात् तस्यात्मा तदात्मा तदात्मन एव प्रकाशात्मन प्रवृत्तत्वात् सत्त्वरजसोर्भेदासिद्धेः पञ्चपवनवद्भेदसाधन्याभावादुक्तोऽयं दृष्टान्त इति वक्ष्यते, तद्व्याख्यानार्थमाह सन्निधिमाम्नात् ६ पूर्ववदप्रवर्तनात्—इह रजः सन्निहितमपि प्राक् सन्निधिमाम्नादेवाप्रवर्तकं [यतः] स्वयमप्रवृत्त सत्त्वाधीनप्रवृत्तित्वात्, किन्तु प्रवर्त्यमप्रवर्तनात्, कस्तर्हि प्रवर्तकः ? उच्यते ॥ एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः, कथमिति चेदुच्यते—तथा प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूप—तेन तेन प्रकारेण शब्दादिनिर्वर्त्यप्रकारेण प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूपः प्रकाशः नर्त्तकाचार्य इव भूक्षेपणादिप्रवर्तनाभिव्यञ्जनात्मना नर्त्तकया प्रवर्तमान प्रवर्तकः, किं कारणं ? तथा व्यापारणात्—तेन व्यक्तिरूपेण प्रवर्तमानस्य रजसो व्यापारणात्, सत्त्वेनैव हि 10 प्रकाशनरूपेण प्रवर्तमानेन रजः प्रवर्त्यते, तस्मात् स स्यात्मा प्रकाशः, यथा व्यापारणाद्रजसः प्रवर्तक इति द्रष्टुमिदमप्रवर्तकत्वविपर्ययापत्तिरेव,—रजसः प्रवर्त्यत्वात्सत्त्वेन, सत्त्वाधीनप्रवृत्तित्वात् सत्त्वस्यैव प्रवर्तकत्वात् पक्षधर्मविपरीतता चेति, तच्च सत्त्वस्य प्रवर्तकत्वं रजःप्रवृत्त्यात्मरूपापादनात्, रजसो हि प्रवृत्तिरात्मा तदेव रूप—रजःप्रवृत्त्यात्मरूपं तदेवापाद्यते सत्त्वेन, सत्त्वाप्रकाशिते प्रवृत्त्यभावात्, सत्त्वापादितप्रवृत्त्यात्मरूपं रजः, तस्माद्रजःप्रवृत्त्यात्मरूपापादनात् सत्त्वं प्रवर्तकमि- 15 तरेवेवास्वरूपापादनाद्रजोवत्, रजोऽपि हीत्यादि, रजसोऽपि हि प्रवर्तकं [त्व] सित्यमेव युज्यते, रजोऽपि हि यस्मात्त्वन्मतेन प्रवर्तमानमितरयोः—सत्त्वतमसोस्तथास्वरूपापादनादते किमन्यत् करोति ?

एव प्रकाशात्मा स्वरूपं सत्त्वम्, तथा च प्रकाशात्मन एव प्रवृत्तेर् प्रकाशात्मप्रवृत्त्यात्मनोर्भेदोऽस्ति येन सत्त्वरजसोर्भेदः स्यात्, यदि ॥ प्रकाशात्मसत्त्वं प्रवृत्त्यात्म न भवेत्, प्रकाशस्वरूपत्वमेव सत्त्वं न भवेत्, प्रकाशात्मनाऽप्रवर्तनात्, पञ्चपवनयोर्भेदस्वल्पस्या सिद्धे, तस्मात्तदुक्तोऽनुपपन्न इत्याह—सत्त्वरजसोरिति, तयोः प्रकाशप्रवृत्त्यनुमेयत्वादेवस्यैव तदुक्त्या २० मतायां सत्त्वरजसोर्भेदोऽसिद्धिः एवेति भावः । सत्त्वरजसोर्भेदे प्रवृत्त्यात्मनो रजसः सत्तिपादेऽपि सत्त्वस्य किमायातं वेनेदानीं प्रवृत्त्यवस्थात् सत्त्वस्य विशेषः स्यात्, पूर्ववदिदानीमप्यप्रवृत्तेरित्याह—सन्निधिमाम्नादिति, रजसोऽपि सित्त्वरत्वं रूपमित्यत्राह—यत् स्वयमिति, एवञ्च रजो न प्रवर्तकं सिद्धं प्रवर्त्यमेवेत्याह—किन्त्विति । सत्त्वमेव रजसः प्रवृत्त्याद्युद्घोषकमित्याह—य एवेति । यथा नर्त्तकाचार्य भूक्षेपणादिव्यापारेण नर्त्तकीं वृत्ते प्रवर्तयति, नर्त्तकी प्रवर्त्या प्रवर्तकस्य नर्त्तकाचार्य एव सत्त्वं स्वापारे रजः प्रवर्तयतीति रजः प्रवर्त्य सत्त्वस्य प्रवर्तकमित्याह—नर्त्तकाचार्य इवेति । सत्त्वमिदं रजः 25 प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात्, पञ्चपवनवदिति मानेन च सिधावधिषितो रजसः सत्त्वमेदं स ॥ रजसः प्रवर्तकत्वादिज्ञाऽसिद्धिः, सत्त्वस्यैव प्रवर्तकत्वादिज्ञाह—सत्त्वेनेव हीति । सत्त्वस्य रजस्तमसो प्रवृत्तिरूपापादादेव प्रवर्तकत्वमित्याह—तद्योति इतरयोः प्रवृत्तिरूपापादाद्यदेव हि रजोऽपि प्रवर्तकः भवति, नान्यथा, तथा सत्त्वमपि रजः प्रवृत्तिस्वरूपापादाद्यति, न च तत् सत्त्वा प्रवृत्तिस्वरूपमेव, साम्यावस्थायामपि सत्त्वतमसो प्रवर्तकत्वापत्तेरित्याह—इतरेति । पूर्वं सत्त्वतमसो साम्यावस्थायामपि प्रकाशनिमित्तमात्मता वर्तत एव, रजस्तु तयोः प्रकाशनाय नियमनाय च प्रवृत्त्यात्मकत्वापादाद्यतीति वर्तितम्, 30 सम्प्रति तयोः प्रवृत्त्यात्मकत्वं रजो नापाद्यति प्रवृत्ते रजस एव स्वस्वत्वात्, किन्तु प्रकाशनिमित्तमात्मभ्यामनभिव्यक्तयो

प्रवृत्तिरूपमेवापादयत् प्रवर्त्तकमितीष्यते नान्यथा । यद्वा यथा रज पूर्वं प्रकाशिनियमात्मभ्याम्
प्रवृत्तयोस्तयो प्रवचनान्देव प्रवचकमेव सत्त्वम्, इतर[त]था स्वरूपापादतात् प्रवर्त्तकमस्तु को दोष ?
एवञ्च पल्लवपत्रज एवापद्यते—एवञ्च वृत्वोक्तविधिना पल्लवस्थानीय प्रवर्त्य रज एव न प्रवर्त्तकम्,
सत्त्वमेव च प्रवर्त्तकम्—पवनस्थानीय न प्रवर्त्यमित्यापन्नम्, किं कारण ? तथा प्रकाशेन प्रवर्त्यत्वात्
यस्मात्तेन प्रकारेण प्रवच्यत्वं रजस प्रकाशेन, तस्माद्रजस प्रकाशेन प्रवर्त्यत्वादित्यर्थः । उक्तं हि
‘रजस प्रवृत्तिरात्मरूपं तदापादयति प्रकाशः प्रकाशाप्रकाशिते रजसोऽप्रवृत्तेरिति’ । तस्मात् प्रकाशेन
तथाप्रवर्त्यत्वाद्रजस साधूक्तं तदात्मन एव प्रवृत्तत्वादिति । एव साधत् सत्त्वरजसोर्भेदमभ्युपगम्य
हेतोर्निमित्तद्विर्विपर्ययव उच्यते ।

नैव वा सत्त्वव्यतिरिक्तं रजोऽभ्युपेयम् इत्यत आह—

तथाप्रकाशानतिरिक्तसत्त्वरूपत्वाद्वा प्रवृत्ते कुतोऽपल्लवपवनभेदसाधर्म्यम् ? यथेहाप
ल्लवलक्षणं पवनो लोके भिन्न इति दृष्टोऽपवनलक्षणश्च पल्लवः । न तद्रूपत्वम्, अतद्वृत्तित्वा-
दिति चेन्न रज स्वप्रवृत्तिरुत्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात् ।

(तथेति) तथाप्रकाशानतिरिक्तसत्त्वरूपत्वाद्वा प्रवृत्ते—व्याख्यातप्रकारस्य प्रकाशस्य सत्त्वमति-
रिच्य नास्ति प्रवृत्ते स्वरूपं तत् एव हेतोः कुतोऽपल्लवपवनभेदसाधर्म्यम् ? सत्त्वरजसोरभिन्नत्वात् पल्लवपव-
नयोर्भिन्नत्वादिति दृष्टा तदाष्टौ न्तिकयोर्वैषम्यं दर्शयति—यथेहापल्लवलक्षणं पवनो लोके भिन्न इति दृष्टं,
अपवनलक्षणञ्च पल्लवः, युज्यते हि पल्लवव्यतिरिक्तसत्त्वरूपं पवनं पल्लवमात्रम् प्रवर्त्तयति पल्लवम्,
पल्लवञ्च तेनाहतः प्रवर्त्तते तद्व्यतिरिक्तभेदतत्त्व इति, न तु तथा प्रकाशातिरिक्तसत्त्वरूपा प्रवृत्तिरस्ति,
उभयो शब्दावाविर्भानमात्रफलत्वात्, अतो वैषम्यमिति । न तद्रूपत्वं अतद्वृत्तित्वादिति चेत्—स्यान्मत

सत्त्वमहोत्सवामिष्यतिरूपतामापादयति रज इत्याशयेनाह—यद्वेति । एव सत्त्वमपि स्वप्रकाशेन रज प्रवृत्तित्वरूपतयाऽपि
व्यवधीति नाह । तत्रैव पूर्वोदितमर्थं प्रमाणयति—उक्तं हीति । विपर्ययत इति, प्रवर्त्यप्रवचकत्वयोर्वैपरीत्यापादनेत्यर्थः ।
तु भवतां सत्त्वं लघु प्रकाशकवेष्टे तत्र प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणमेदतो यदि सत्त्वरजसमयो भेदोऽस्ति लघुप्रकाशमेदरापि
सत्त्वस्य नानात्वं प्राप्नोति, यदि तु लघुत्वप्रकाशकत्वयोरेवे भेदेऽपि वा सत्त्वस्यामेदोऽस्ति प्रकाशप्रवृत्तिनियमा अपि सत्त्वैव स्यु
किं रजसमोभ्यां तद्विज्ञाभ्यां प्रयोजनमिल्याशयेनाह—तथाप्रकाशेति । यत् प्रकाशात्मेव प्रवृत्त्यात्मा तत् एव सत्त्वर-
जसोर्भेदाभावात् मिश्रस्वरूपतया प्रसिद्धपल्लवपवनभेदसाधर्म्यं सत्त्वरजसो सम्भवतीत्याह—तत् एव हेतोरिति । एत-
न्न पवनयोर्भिन्नस्वरूपत्वमुपपादयति—यथेहेति । भोगापवर्गलक्षणैकप्रयोजनत्वात्तयोरेकत्वमिल्याशयेनाह—उभयोरिति । ननु
सत्त्वं न प्रवृत्तिरूपं प्रवचने सत्त्वस्यावृत्ते, सत्त्वं हि प्रकाशन एव वर्त्ते प्रवर्तनं तु रजस एवेति न सत्त्वं प्रवर्त्तकमित्याशङ्कते-
नेति । अप्यस्यावस्थायामवियमाना रजस प्रवृत्ति रज स्वात्मन एव भवति रजोऽभावे प्रवृत्त्यभावाद्भोविहाया-
त्राज्ञे रजोऽधीनत्वाद्भोवैव यथा प्रवृत्ति, रजस प्रात्यत्मन एव प्रवृत्तत्वात् तस्यैव सत्त्वस्य प्रकाशनाय सा प्रवृत्ति सैव
रजस प्रवृत्ति, प्रकाशात्मेव हि प्राप्ति अथवा स प्रकाश एव न स्यात्, तथाभूतत्वात् तथा च प्रकाशाधीनत्वात्प्राप्ते-
नैव विना तस्या अभावात्, सत्त्वेन प्रकाशिते रजस प्रवृत्ते प्रकाशपरीत्यागेनागते प्रकाशात्मेव प्रवृत्तिरित्याशयेनोत्तरयति—

१ नि क यथावत् । २ नि क प्रकाशस्य ।

प्रकाशनमात्र सत्त्वस्य प्रवृत्ति प्रवर्तनन्तु रजसः, तस्मात् सत्त्वस्याप्रवर्तकत्वादतद्वृत्तित्वात् प्रवृत्तिरूपत्वमित्येव न, रजःस्यप्रवृत्तिवत्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्-यथा रजसः स्या प्रवृत्ति प्रागवृत्ता पश्चात्स्वत एव-रजःस्वात्मन प्रवर्तमाना रजसाऽविनाभूतत्वात्तदलागेन वृत्तेस्तदधीनत्वात्तदपेव, तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, तथा सत्त्वप्रकाशप्रवृत्त्यनतिरिक्तस्वरूपा रजःप्रवृत्तिः, नान्या, प्रकाशाधीनत्वात्तदविनाभावात्तदपरित्यागेन वृत्तेस्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वादिति ।

किञ्चान्यत्-

अन्यथा हि न प्रकाशेतेत्युक्तत्वात्, एवं तथैवान्यथा तु प्रवृत्त्यभावात् प्रकाश एव प्रवृत्तिः, एवञ्चैकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्ववत् प्रवृत्तिः प्रधानमिति तन्मात्रमेव तत्, प्रवृत्त्यापचित्तरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्वात्मवदित्यादि भगवत्कार्यवर्तनम् ।

(अन्यथेति) अथवा हि न प्रकाशेतेत्युक्तत्वात्-उक्तं प्राक् सत्त्व न प्रकाशेत, अप्रवृत्त- 10 त्वात्, पूर्ववत्, पुरुषवत्[न]मिप्रकाशवदप्रवृत्तत्वात्तद्व्याख्येयवत्, तथैवान्यथा तु प्रवृत्त्यभावात्, प्रकाशाप्रकाशिते रजसोऽप्रवृत्ते, तस्माद्रजसोऽप्यन्यथा प्रवृत्त्यभावात् प्रकाश एव प्रवृत्तिरिति । स्यान्मत प्रकर्षेण काशन प्रकाशनमित्यादि तदेव यावत् प्रवृत्तिवदिति प्राप्तमिति, तत्रापि च सत्त्वस्यापि रजोऽपरिसमाप्त[रूप]त्वादिलाघक्षरपरिवर्तनेन यथायोगं यावदुत्थाप्यसाहाय्यशक्तित्वाद्वाताहतनौ- 15 द्वयवत् स्थानशेषिकायाहकवत्, यावद्योपहृतीजवदिति वाच्यम्, तस्मादिव व्याख्यातार्यम्, प्रवर्तका- 15 भावस्य च पर्याप्तत्वेनेत्युक्तत्वादिति, एवञ्चैकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्ववत् प्रवृत्तिः प्रधानमिति तन्मात्रमेव तत्-एवञ्च कृत्वा विनिद्रावस्थाया पुरुषत्ववत् प्रवृत्तेरेव प्रधानत्वमिति तन्मात्रमेव तत्-प्रधान प्रवृत्तिमात्रमेव, किं कारणं ? प्रवृत्त्यापचित्तरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्वात्मवदित्यादि भगवत्कार्यवर्तनमिति विनिद्रावस्थापुरुषत्वापादनप्रथममसादृश्यादितिदिशति, तथा-यथा विनिद्रावस्थैकलक्षण एव पुरुषः, आत्यन्तिकनिद्राविगमनरूपनिरूप्यत्वात्, विनिद्रावस्थास्वात्मवदिति तथा प्रवृत्त्येकलक्षणमेव प्रधान 20

रज इति । प्रकाशप्रवृत्तिनिदमाना मिमात्मकत्वे पूर्वोदितमेवानुपपत्तिरन्ये सारयति अन्यथेति, प्रकाशाधीना मिमात्मक- 25 यामित्यर्थः, पूर्ववदिति, साम्यावस्थायामित्यर्थः, तदानीं गुणानामप्रवृत्ते, पुरुषोऽपि न प्रकाशतेऽप्रवृत्तत्वात्, अत्र प्रवृत्तत्वादावनामि इत् यथा न प्रकाशते तद्वदिति पूर्वोदितं स्वमत्र भाष्यम् । सत्त्वस्याप्रवृत्तेनाप्रकाशात्मात्रं तन्मात्रमेव न रजसाऽपि प्रवृत्त्यात्मा स्वावृत्तिर्न ह्यनेति निष्प्रवृत्तिकं जगद्वेषेति प्रकाशात्मेव प्रवृत्तिरनुपेयेया- 30 न्तु प्रागुक्त प्रकाशादि पञ्चाद्रवतीति न वयमभ्युपेयोऽसत्कार्यवादाप्रसङ्गात्, किन्तु प्रकाशात्मात्रमेव सत्त्ववदित् रजः 35 सत्त्वधार्यो मुक्तं भवतीत्येव पूर्वोक्तप्रथम सारयति-स्यामतमिति । पर्याप्तत्वेनेति, प्रवर्तकत्वं रजसो न 40 इति सारं व्यावर्तितत्वादिति भावः । प्रकाशात्मेव प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यात्मेव प्रकाशः प्रवृत्त्यात्मेव च नियमः 45 इति सारं व्यावर्तितत्वादिति भावः । प्रवृत्तिरेव मूलमिति तदेव प्रधानं न तु त्रिगुणात्मकमित्याह-एवञ्चेति, यथा 50 प्रवृत्तिरेव मूलं सर्वेषां प्रवृत्तिरेव मूलमिति तदेव प्रधानं न तु त्रिगुणात्मकमित्याह-एवञ्चेति, यथा 55 पौन्यस्वरूपं नातिवर्षते, पुरुषोऽपि सर्वत्र विनिद्रावस्थाया मान नातिवर्षते सर्वदेशकारणवत्त्वेन नातिवर्षते 60 निरूप्यत्वात् तथैव प्रवृत्तिरपि सर्वत्रादावनुवृत्ते प्रकाशाधीना प्रवृत्त्यापचित्तरूपेणैव निरूप्यत्वादिनिद्रावस्थाया 65 प्रधानत्वमापन्नमिति भावः । अत्र पुरुषवादनिराकरणमन्येव बह्वयमिति-तद्यथेति । एवञ्च प्रवृत्तिः 70 मिमात्रपि नियमादिमात्रादि, एवं बह्वयादिमात्रापीति सर्वगतत्वापुणपटपटयोऽपि प्रवृत्त्यापचित्तरूपेणैव निरूप्यत्वादिनिद्रावस्थाया 75

प्रवृत्त्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्वात्मवत्, ततश्च प्रतिगुण तस्याः सर्वात्मकत्वाच्चूणाद्यपि सर्व-
गतमिति किं प्रधानैकत्वमिति कल्पनया ? अलक्षणतयात् प्रवृत्तिः [लक्षण] गुणाभावस्ततश्च तत्तत्प्रतिगुण
सर्वात्मकप्रधानाभाव । अथ प्रवृत्तिलक्षणविपरीतमपि प्रधान प्रधानमेव, अवधारणभेदात्, गुण
स्वात्मनि गुण एव लक्षणमित्यवधारणम्, प्रधाने तु प्रवृत्तिलक्षणमेव, इतरयोरप्यत्यागात्, तद्व्यत्येकरूप
१ मेचकत्वात्, न, उक्तवदवधारणभेदस्यान्याप्यत्वात् प्रतिज्ञातव्याघातात्, घटरूपादित्यवत्, प्रधानत्व
प्रागुक्त गुणानाम्, अजामेका लोहितशुक्लकृष्णमिलादि, इदानीं पृथक् स्वात्मनस्त उच्यन्ते इति तत्त्व
प्रधानस्य न प्रधानत्वमेव तेषां रूपादिघटत्वपक्षवत्, यदा च तेषामेव तस्य तत्तेषां तथेतरेतरात्मस्व
भावादवधारणभिन्नभिन्नार्थत्वाच्च तदेव सर्वासर्वगतत्वमिति लोकेवदेव तस्यापत्तिः, अथ सर्वासर्वात्म-
कत्वाद्विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षणमेव कथं तर्हि त्रिगुणवर्णनम् ? अनेकात्मकसर्वगतत्वमायनञ्च, यद्यस्यै
१० कैक प्रत्येक गुणो न भवति ततोऽस्य कुतोऽसत्त्वात्तदेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्परूपता ? नहि पृथगा
वृत्ते रूपे मेचकात्मके भवत । असदेव तु तदेवम्, अगुणत्वेऽन्यात्मकत्वात्, समुपपद्यतु त्वदुत्पत्तेरेव
च [न] तद्वक्ष्ये तार्थो न यत्स्वलक्षणत्वात् समुपपद्यतु, अथात इत्थान्यतरोपादानपरित्यागाद्युत्तत्वात्तद-

एव प्रधानमयत्वात् प्रधाननैकमिति कल्पनमप्यमित्याह-ततश्चेति । तद्यगतत्वेन स्वात्मन्येवास्थितत्वात् सकलैतरेभ्योऽह
रूप्यबोधनात्मन्येवैव लक्षणाभावात् समुपपद्यमानप्रवृत्तेरप्यभावेन तद्रूपप्रधानस्याप्यभाव इत्याह-अलक्षणतयादिति ।
११ ननु प्रवृत्तिः प्रवृत्तिस्वार्थमेव न प्रकाशादिस्वात्मा, प्रधानन्तु प्रकाशादिस्वात्मापि, अत एव न प्रवृत्तिः तस्य स्वरूपलक्षणम्,
येन तदभावे प्रधानाभाव स्यात्, किन्तु प्रधानत्वस्याप्यवधारणप्रतिबोधित्वरूपं तदस्य लक्षणं तत् तथा च प्रवृत्तिस्वात्मन
प्रवृत्तिरेव लक्षणं प्रधानस्य तु प्रवृत्तिलक्षणमेव, अन्यगुणस्यापि लक्षणत्वेनात्यागात्, प्रधानस्य गुणप्रयात्मकत्वादित्याशङ्कते-
भयेति । प्रवृत्तिप्रधानयोर्भेदाधयनैवमवधारणा नोपि, गुणप्रधानयोरभेदप्रतिज्ञावादिद्युत्तरयति-उक्तमिति । घट एव
रूपादय इत्युच्यते न यथा घटव्यतिरिक्ता रूपादय सन्ति तथा प्रवृत्तेरलक्षणप्रधानम्यतिरिक्तार्थाभावात्, प्रकाशाद्यभावेनेत्या
२० वधारणावकाश एव नेति भावः । अवधारणभेदस्यान्याप्यत्वं प्रतिज्ञातव्याघातश्च दर्शयति-प्रधानत्वमिति । इति तत्त्वमिति,
तथादेव हेतोः प्रधानत्वेन गुणत्वमिति विपरीतं प्रवृत्तिं न तु गुणना प्रधानत्वम्, रूपादेरेव घटत्ववदिति भावः । अवधारणभेदात्
कारे दोषान्तरमादर्शयति यथा चेति । प्रवृत्तिस्वात्मनः प्रवृत्तिरेव स्वरूपलक्षणं प्रवृत्तिस्वात्मनैव तस्या भवनात् प्रधानस्य तु
लक्षणमेव न तु तत्त्वं प्रधानस्य, तद्व्यत्येन तस्याभवनान् प्रकाशादीनामपि तद्व्यत्येनत्वात्, तथा च प्रवृत्तिस्वात्मनि, न
प्रकाशाद्यारम्भो भावः प्रवृत्तिस्वरूपप्रधानस्वरूपत्वाभावात् न वा प्रकाशाद्यात्मनि प्रवृत्तिस्वात्मनो भावः, अत एवेति प्रवृत्त्या
२१ हीनं पृथक् पृथक्पदा न तत्रानुवर्तमानं कथितं प्रधानादिरस्ति, अतस्त्वरूपत्वात् प्रधानादेः तथा चानुवर्तमानस्य सामान्य
स्वाभावेन परस्परालम्बनमिदमात्मकप्रवृत्त्यादीनामव सद्भावाच्च सर्वगतं कथिदन्ति, किन्तु यथा लोके दृश्यते घटो घट एव
रूपं रूपमेव रसो रस एवेति यथा लोकप्राह वस्तु न सामान्यं वा मिश्रणं वा कथिदन्ति तदर्थं शब्दार्थमनमकत्वमिति भावः ।
अथ स्ववासर्वात्मकत्वादेव विकल्पस्यैव शब्दार्थत्वाभावात्तत्त्व सोऽलक्ष्य एवेत्युच्यते तस्य त्रिगुणत्वादिवर्णनमनुक्तमेवेत्याह-
अयेति । अनेकेति, प्रधानस्य सर्वगतत्वेन भावने न युक्तमिति भावः, ननु गुणानामेव स्वरूपासिद्ध्या प्रत्येकं सामान्य
२० पर्याप्तत्वेनासत्त्वात् प्रधानस्य मिश्रणं सामान्यावस्थाभिन्नाऽविकल्परूपतेत्याह-यद्यस्येति । प्रधानस्याभावमेव साधयति-
यस्यदेयेति, एव प्रवृत्त्यादीनामभावे । नार्थ इति, अन्यतानिराकरणादर्थरूपतापि तत्र भवतीति भावः । ननु गुणस्य
प्रधानस्य वाऽन्यतरस्य ग्रहणं परित्यागे वाऽलक्षणत्वादेवावधारणप्रवृत्तौऽस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणत्वेन प्रवृत्त्यादित्वेन वाऽवाप्यत्वमेवेत्या
धीन्य समावृत्ते अघात इति, लक्षणस्वरूपाभ्यामवधार्यत्वे प्रधानस्यैवासिद्धिः तथा च प्रधानमसत्, प्रवृत्त्या सदैकत्वान्यत्वे

क्षणाभावादस्यावाच्यतेव, तथा[सति]तत्रैव स्यात्, प्रवृत्त्या सहैकत्वान्यत्वे प्रति अवचनीयत्वात् सपुष्प-
वत्, अथ न तदेक नान्यद्वा वाच्य निरुपाख्यत्वात्, यत्तु सत् तत् प्रवृत्त्या सहैकत्वान्यत्वे प्रति वचनीय
यथा प्रवृत्तिस्वात्मा, प्रकाशनियमात्मनो वाऽन्यतरोपग्राहपरित्यागायुक्तत्वादपि च तदुभययुक्तत्वाच्य-
त्वाभ्युपगम एव पितृपुत्रत्ववत्, प्रधानस्वात्मैव वा ग्रीणीति पुरुषावस्थावदिति, यथैव हि यदि पुरुष-
स्वात्मानोऽस्या न तर्हि स, अनवस्थत्वात्, सपुष्पवदिति, यथैव यदि प्रधानस्वात्मानोऽगुणा न
सर्हि प्रधानम् [अ]गुणत्वात्, सपुष्पवत्, अभ्युपगमेऽपि तु प्रधानस्य गुणानां प्रयाणामप्येक्य
प्रधानस्वात्मत्वात् प्रधानवदिति सर्वत्र सम्भाव्याभावादेव सर्वान्यापिता, प्रवृत्तिगुण एव हि प्रकाशगुण.
प्रवृत्तिस्वात्मत्वात् प्रवृत्तिवदेवमितरोऽपि, प्रकाश एव प्रवृत्तिः. प्रकाशस्वात्मत्वात् प्रकाशनदेवमितरोऽपि,
नियम एव च प्रवृत्तिर्नियमस्यात्मत्याग्नियमयदेवमितरोऽपि, य एव चान्यो गुण स एवेतरोऽपि,
एस्वात्मत्वात्, स इव, प्रकृतिरेवेद सर्वमित्यतिदेशाभावो भेदाभावात्, उपवर्णनमिश्ररूपव्यतिकर- 10
सङ्क्राभ्या त्वेयमतथात्वमेवामस्य च तत्स्वात्मत्वादिति प्रधानगुणव्यवस्थाभाव एव, उत्तरद्वयवस्था-
नुमतौ प्रधानातिदेश त्याग्य, तदत्यागे यदर्थमयमतिदेशोऽद्वैतैकान्तार्थस्तस्यैवासिद्धिः, यत्तदेकमेव
सम्भाव्यते प्रधानं तस्याप्यनेकतैवैवमापद्यते, यत्स्वरूपाव्यतिरिक्तलक्षणा गुणा विना भेदेनोच्यन्ते
सप्रधानमपि प्रधानेनाभिधायित्वादनवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठ प्रधानमित्यतिदेश्य स्यात् प्रधानस्वात्म-
त्वाहुणवत्, प्रत्यक्षार्थेदमित्यतथा वा व्यक्तमूर्तानित्यादिरूपार्थप्रधानपरमार्थता, गुण[ः]स्त्वन्यत्वानेकत्व 15

प्रति अवचनीयत्वात्, सपुष्पवत्, सपुष्पं हि प्रवृत्त्या सहैकमिति अन्यमिति वा न शक्यं वक्तु निरुपाख्यत्वादिति भावः ।
न्यतिरेक्यातिर्द्वयति-यत्तु सदिति । ननु प्रवृत्तिलक्षणत्वप्रवृत्तिवयोरन्यतरपरित्यागोपादानायुक्तत्वाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन
वाऽवचनीयत्वमस्य प्रधानस्य, सर्वथाऽवाच्यत्वमु नैव, तदेकत्वान्यत्वोभययुक्तया वाच्यत्वसम्भवात्, तदन्ततरोपादानायुक्त-
त्वात् तदुभययुक्तत्वाच्यत्वाभ्युपगमव्याप्यत्वादित्याह-प्रकाशेति । ननु प्रधानं सर्वव्यापीष्टम्, यदा तु गुणानां प्रधान
स्वात्मत्वेऽगुणात् सपुष्पमेव प्रधानम्यथाभावस्तदा तत्कर्तृ सर्वव्यापिः ? अगुणस्यापि तस्याभ्युपगमे प्रधानवद्गुणानानेकत्वेन 20
सर्वार्थावाच्यं कर्तृ तत्सर्वव्यापि स्यादित्याह-प्रधानस्वात्मैवेति । दृष्टान्तं संपद्यति-यथैवेति । सत्यतत्त्वाभावनुपपादयति-
अभ्युपगमेऽपि त्यति । गुणानां प्रधानाभावमुक्त्या गुणानामपि परस्परतात्मकत्वमाह-प्रवृत्तिगुण इति, तदेव
प्रधानस्यैकस्य सिद्धातिरामावात् सत्यं प्रधानत्वातिदेशो निर्विषय एवेति भाव उपवर्णनेनेति, विशेषयत उपवर्णना
द्विधरूपार्थं प्रवृत्त्यादीनामुक्तविषयैकत्वात् सङ्क्रो व्यतिकरश्च प्राप्तः, ततश्च प्रवृत्त्यादीनामप्रवृत्त्यादिव प्रधानस्वात्मत्वाभिन्न
प्रकाशतात्मत्वात्, तथा प्रधानस्याप्यप्रधानत्वं प्रवृत्त्यादिस्वात्मत्वेन प्रवृत्त्यादित्वादिति न प्रधानस्य गुणानां वा व्यवस्था 25
सम्भवतीति भावः । श्लोकरूपेण व्यवस्थाभ्युपगमे च सर्वं प्रधानमयमिति कथमतिदिश्यतेऽन्नेदे हि स सम्भवति नान्यथेत्याह-
उक्तवदिति । यदातिदेशो भवतामाह तर्हि प्रधानमयत्वातिदेशेनैवा तेन वाऽद्वैतसिद्धिस्तोऽभिमतता सा न ऐतत्स्यति
मिन्नत्वेनापि प्रधानानि प्राप्य ते प्रवृत्त्याद्यभिन्नत्वात् प्रधानस्येत्याह-तदत्याग इति । एतद्वै प्रकटयितुमाह-यत्स्वरूपेति,
प्रधानमेव गुणा इत्यभेदेन निर्देशात् प्रधानम्वरूपानतिरिक्तरूपता गुणानामविच्छेदात्, गुणानानु अवधिर्मेदं स्वीकृत एवेति
प्रधानस्याप्यनेकत्वात् प्रधाना-तरेणाभिधायित्वात्, तथा च प्रधानमिदं प्रधानेनाभिधायित्वात्, प्रधानत्वात्स्वात्, यो 30
यास्तात्या स तेनाभिधायित्वात् यथा प्रवृत्त्यादयः ते हि प्रधानस्वात्मत्वात् प्रधानेनाभिधायित्वात् तद्वत् प्रधानमपि
प्रधानस्यामेति प्रधानान्तरेणाभिधायित्वात् भवेदित्यनवस्था ततश्चैकत्वेन तत्त्वेन च अद्वैकत्वे तत्त्वे चानवस्थिता प्रतिष्ठा यस्य

(सां० का० १७) तथापि च तस्य कारणस्य चेतनादन्यत्वे सत्येवैतानि स्वरूपाणि स्थितानि, चेतनस्य परस्परार्थे प्रवृत्ते, चेतनस्य भोक्तृत्वात् रूपादिपरिणामिनोऽचेतनत्वाच्च तेनैवाचेतनत्वेनैकत्वं स्थितम्, न हचेतनस्य भेदोऽस्ति, परिणामित्वञ्चास्य तत् एव स्थितम्, आपत्तिभयनस्य रूपारिप्यस्य परिणामाख्यत्वात्तस्य च सन्निधिभयनाङ्गित्वात्, यथोक्तम्—‘जेचेव पोगला मुन्निगधत्ताए परिणमति ते चेव पोगला दुन्निगधत्ताए परिणमति’ (एतत्समानार्थकपाठः ज्ञाताधर्मे सू ९२) इति, तदस्य सद्भावपा- 5
रार्थ्यादिभिश्चेतनान्यत्वे स्थिता[न्य]चेतन्यैकत्वंपरिणामित्वानि वृत्तयोऽस्य तदिदं कारणं स्थिताचेतन्यैक-
त्वपरिणामित्वप्रवृत्तिं तच्च सुप्रमिति वा दृश्यमिति वा मोह इति वा परमाणव इति वा कारणमित्येव
वा उक्तवत्—उक्तेन सुत्यमुक्तवत्, यथोक्तं भिन्नात्मकतायान्तु सत्त्वं न प्रकाशेताप्रवृत्तित्वादित्यतः
प्रवृत्तिं यावदेपोऽवधिस्तद्बुद्धकवदेव, स्थापितात्मस्यतद्वत्प्रवृत्तित्वात्—आत्मस्यतत्त्वेन स्थापिताऽस्य प्रवृत्ति-
रित्यतः किमिति न गम्यते त्वया वक्ष्यमाणसाधनवदनन्ये सुखदुःखे इति ? किं स्वपक्षरागान्मोहाद्वा 10
मायाया वा, किमिति नोच्यते सत्त्वं कथाया प्रस्तुताया ? किमनुवृत्त्या, भविलोपायशोभयादितो वेति ।
किं पुनस्तत्साधनमिति चेत् सुखादनन्यदेव दुःखम् अनात्मत्वेऽवरणाद्यात्मकत्वात्,
सुखत्वात्मवत्, अवधारणेन च वक्ष्यमाणसाधनान्तरापक्षितान्यत्वो विपक्षाभाव सूच्यते ।
सुखादनन्यत्वेन दुःखे साध्येऽनात्मत्वविशेषणेतान्तरनिरस्ते साधनान्तरनिरस्ते तमसोऽन्यत्वे
न किञ्चित्सुखादन्यदस्ति तस्मादन्यं कश्चिद्विपक्ष एव नास्ति, मोहेऽन्यत्वमिति चेत्तन्निर्ग- 15
म्यते ।

(किं पुनरिति) किं पुनस्तत्साधनमिति चेत् सुखादनन्यदेव दुःखम्, अनात्मत्वेऽवरणाद्या-
त्मकत्वात्, वरणसदनापध्वसनवैभक्त्यदैन्यगौरवाणि वरणादीन्यस्यात्मा कार्यं तद्वरणाद्यात्मकं तम, न
वरणाद्यात्मकमवरणाद्यात्मकं किं तत् ? दुःखं तस्यानात्मत्वे सत्यवरणाद्यात्मकत्वात् सुखादनन्यत्वमेव
किमर्थं पुनरनन्यदेवेत्यवधार्यते ? उच्यते—अवधारणेन च—सुखादनन्यदेवेत्यनेन वक्ष्यमाणसाधनान्त- 20
रपक्षितान्यत्वो विपक्षमात्रं सूच्यते, वक्ष्यमाण साधनं सुखादनन्य एव मोह इति, तेनापक्षितं
अन्यत्वं तमसोऽपीति विपक्षमात्रं सोऽनेनावधारणेन सूच्यते, पुरुषस्तु स्यात् सुखादनन्यत्वाद्विपक्ष
ततो व्यावर्तनार्थमनात्मत्वे सतीति विशेषणम्, सुखस्यात्मवदिति दृष्टान्त, यथाऽवरणाद्यात्मकत्वात्
सुखस्यात्मा सुखादनन्य एव दुःखमवरणाद्यात्मकत्वात् सुखादनन्यदिति, अस्मै हेतोरव्यभिचारव्या-
ख्यानम्—सुखादनन्यत्वेन दुःखे साध्येऽनात्मत्वविशेषणेतान्तरनिरस्ते साधनान्तरनिरस्ते तमसोऽन्यत्वे 25

वस्थाप्रसङ्गेन न भवेत्, तस्मात् प्रधानमचेतनमेव, अचेतनस्य कारणमेकमेव सप्तानारूपेण परिणमते इत्येककारणवाद एव स्यात्
न तु त्रिगुणकारणवाद इत्याशयेनाह—तथापि चेति । तच्च कारणं शुद्धं वा दुःखं वा मोहो वा परमाणुर्वा कारणमात्रमेव वा
भवत् किं तेन परं तत् प्रवृत्तिस्वतन्त्रमेव, जैव च प्रवृत्तिः स एव प्रकाशो नान्यं कश्चिदर्थं, तथा प्रवृत्तवादिता इति सुख-
दुःखायोरनन्यत्वं नास्तीत्यतः इत्याह तच्चेति, वक्ष्यमाणसाधनवदनन्ये सुखदुःखे इत्युक्तमपुनैव, तदेव साधनं व्यावर्तयति—किं
पुनरिति, वरणसदनादयस्त्वमोऽन्यमोहकार्याणि कार्यकारयोस्तादात्म्याद्वरणाद्यात्मकं तमो मोहश्च तद्विषयं दुःखमित्यर्थं, अस्या 30
नन्यत्वं किञ्चिदनात्मत्वे सत्यवरणाद्यात्मकं नास्तीति दर्शयत्येवकार इत्याह—अवधारणेन चेति, अपक्षितं निरन्तरम् । ननु

न किञ्चित् सुषादन्यदस्ति, तस्मादन्य कश्चिद्विषय एव नास्तीति विषयाभावादेवावृत्तिरसपक्षेऽस्य हेतो-
रित्यभिप्रायी हेतु मोहेऽन्यत्वमिति चेत्तत्रिवर्तयिष्यते, व्याख्यातार्थसुदृढीक्रिया चादौ चोद्योत्तर-
पक्षौ गताथौ न विप्रियेते ।

अवरणाद्यात्मकत्वात् कुतोऽन्यत्वनिवृत्तिरिति चेन्न, अवरणाद्यात्मकत्वादिति विधिप्र-
धानपर्युदासात्मकत्वात्, अनपुसकजनचनानुदप्रतिषेधेऽनपुसकसुट सर्वनामस्थानत्ववत् ।

(अवरणादीति) अवरणाद्यात्मकत्वात् कुतोऽन्यत्वनिवृत्तिरिति चेत्-स्यामत् अवरणाद्यात्मक-
मोहप्रतिषेधादेवावरणाद्यात्मकान्मोहस्य प्रतिषेध्यस्यावरणसिद्धम्, तस्मान्न तदन्य-
त्वनिवृत्तिरित्येतत् न, अवरणाद्यात्मकत्वादिति-अवरणाद्यात्मकशब्दस्य विधिप्रधानपर्युदासात्मकत्वात्
नमो हि द्वयी गति प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्च, यथा ब्राह्मणो न भवत्यब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य निवृ-
त्तिप्रधानः प्रसज्यप्रतिषेध, ब्राह्मणान्दन्योऽब्राह्मण क्षत्रियादिरिति क्षत्रियादिविधिप्रधान पर्युदासः,
तथेहाप्यवरणाद्यात्मकत्वादिति वरणाद्यात्मकान्मोहादन्यदवरणात्मकशोपादिप्रसादाद्यात्मक[त्व] विधी-
यते वरणाद्यात्मकत्वस्य तु नै विधिर्न प्रतिषेध पर्युदासात्मकत्वात्, न ॥ प्रसज्यप्रतिषेध इति,
तदर्थसमर्पणार्थं दृष्टान्तमाह-अनपुसकजनचनानुदप्रतिषेधेऽनपुसकसुट सर्वनामस्थानत्ववत्, यथा नपुस-
कादयन् सुट सर्वनामस्थानसंज्ञा भवतीति क्षीपुसयो सुट सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते, नपुसपे तु
‘शि सर्वनामस्थानम्’ (पा० १ अ १ पा ४२ सू) इति विध्यन्तरविहिता, सुट सर्वनाम-
स्थानता न विहिता न निषिद्धा तथेहापि वरणाद्यात्मकत्वस्य नै विधिर्न प्रतिषेधः, शोपप्रसादाद्यात्मकत्व-
विधानादिति ।

यिनह एव नास्तीत्युक्तं मोहस्य सुषादन्यत्वादित्याशङ्क्य तस्यापेऽन्यत्वं निवर्तयिष्यत इत्याह-मोह इति । ननु वरणाद्यात्मक-
न भवतीति वरणाद्यात्मकमोहनिषेधादेव मोहस्यान्यत्वसिद्धिः कुतोऽन्यत्वं निवर्तयिष्यत इत्याशङ्क्ये-अवरणाद्यात्मकत्वादिति ।
२० वरणाद्यात्मकं न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे समस्यप्रधानपदयोर्वरणाद्यात्मकपदजन्यपदयोः सामर्थ्याभावात् नमो भवति नैव
सामर्थ्यादसमर्थतया अस्मत्पर्यायानि सुखानीतिवत् । प्रसज्यप्रतिषेधे यदा नपुसकसंज्ञादोऽसदर्थं क्रियासम्बन्धितया
प्रकातं तदोत्तरपदार्थेन ब्राह्मणेनावच्छिन्नं प्रतीयमानो नमर्थं प्रधानं भवतीति ब्राह्मणनिवृत्तिप्रधान प्रसज्यप्रतिषेधो
भवतीत्याह-यथा ब्राह्मण इति । यदा च नमोत्तरपदार्थसदृशोऽर्थं प्रतीयते पर्युदासरूपत्वादाऽब्राह्मणान्दन्यो क्षत्रियवृत्तिरिव
धार्यते निषिप्रधान इत्याह-ब्राह्मणान्दन्य इति । अत्रार्थे व्याकरणसिद्धं दृष्टान्तमाह-अनपुसकनेति, कुटनपुसकस्य
२५ (पा १-१-४२) इत्यनेन क्षीपुसयो सुट कु औ जस अम् औट इत्येवैरूपस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते अनपुसकस्य
छन्द पर्युदासात्मक्ये नपुसकान्द्विषयको न प्रतिषेधपर तस्मादिदं वचनं नपुसकविषये मौनमेव, नपुसकसुट सामान्यस्य
शुनो वा सर्वनामसंज्ञाया अवधिप्रधानप्रतिषेधाच्च, नपुसकजनचनसम्बन्धिनो योस्तु शि सर्वनामस्थान इति पूर्वमन्त्रेण सा
विधीयते एव सुखदुःखयोरप्यवरणाद्यात्मकत्वमेव विधीयते वरणाद्यात्मकत्वस्य त्वत्र न विधानं न वा प्रतिषेधनं नित्यत इति
मात्र । शोपप्रसादादीति शोपतापमेदुल्लभ्योद्देशेनापदेना रजस कार्य रजस्य दुःखम्, प्रसादलोपवाभिध्नोर्द्वैप्रीतय सत्त्वस्य
३० कार्य रजस्य दुःखम् एतदात्मकत्वमेव अवरणाद्यात्मकत्वपदेन विधीयत इति भाव । नन्वेकस्यैव सुट सर्वनामस्थानसंज्ञा
भियम्य नपुसकजनचनपुसकत्वमपि सम्भवत्यविरोधात्, सुखदुःखयोस्तु वरणाद्यात्मकत्वेऽवरणाद्यात्मकत्वमवरणाद्यात्मकत्वे वर-

स्थानमतम्—

वैषम्याददृष्टान्तोऽयम्, सम्बन्धिन सुटः सर्वनामस्थानसज्ञाविधाने नपुंसकानपुंसक-
विषयत्वाविरोधात्, विरोधाद्वरणाद्यात्मकत्वानुपपत्तिरित्येतदपि न, वैषम्यस्यात्रापि तुल्य-
त्वात्, तदस्तदृ तदीति स्त्रीपुनपुसकदेतत्स्यात्, एकस्मिन्नेव लिङ्गत्रयदर्शनात् ।

(वैषम्यादिति) वैषम्याददृष्टान्तोऽयम्, सम्बन्धिन सुटः सर्वनामस्थानसज्ञाविधाने ८
नपुंसकानपुसकविषयत्वाविरोधाद्युज्येत सर्वनामस्थानसज्ञाविषयस्य नपुसकानपुसकत्वम्, विरोध[त्]
वरणाद्यात्मकत्वानुपपत्तिरित्येतदपि च न, वैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात्, तदस्तदृ तदीति स्त्रीपुनपुस-
कत्ववदेवत् स्यात्, एकस्मिन्नेव लिङ्गत्रयदर्शनात्—दृष्ट हि तटे लिङ्गत्रयम्, तदस्तटी तटमित्येकस्मिन्नेव,
यथा च नपुसकलिङ्गं तदा न स्त्री न पौंसम्, पुस्त्ये न स्त्री वा न नपुसकता, स्त्रीत्वे नेतरद्वयतेत्य-
पुनपुसकत्व तथा वरणाद्यात्मकत्वमस्तु को दोषः ? सरूपैकज्ञोपाकरणमनुकरणत्वाल्लिङ्गत्रयव्यवहार्य- 10
मित्यदोषः ।

एव तर्हि सुखदुःखयोरपि वरणाद्यात्मकत्वादवरणाद्यात्मकत्वासिद्धिरेव, वरणाद्यात्मक-
त्वसिद्धौ वाऽनन्यत्वासिद्धिरिति चेन्न, अवरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मकत्वस्य,
वरणमदनमोहात्मकत्ववत् ।

(एव तर्हि) एव तर्हि सुखदुःखयोरपि वरणाद्यात्मकत्वादवरणाद्यात्मकत्वासिद्धिरेव, 15
वरणाद्यात्मकत्वसिद्धौ वाऽनन्यत्वासिद्धिरिति चेत्तेत्युच्यते, अवरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्वरणाद्यात्म-
कत्वस्य—अवरणाद्यात्मके अपि सुखदुःखे वरणाद्यात्मकत्वतो न हे, तस्मादभिन्ने वरणाद्यात्मके एव
प्रसादशोषादिकार्यभेदेऽपि कारणत्वात्मत्वपरिणामित्वादिभ्य, 'किमिव ? वरणसदनमोहात्मकत्ववत्
यथा मोहात्मकानि वरणादन्यानि सदनानीनि वरणाद्यात्मकमोहात्मकानि अवरणात्मकानि[च] यथा वा

गाधालम्बत्वं न सम्भवति विरोधादिति न दृष्टान्तस्य समवेत्याशङ्कते—वैषम्यादिति, नपुंसकत्वमनपुंसकत्वयैकदैकस्य न 20
सम्भवति त्रिलिङ्गस्यापि तदशब्दस्यैकलिङ्गतादशायामपरलिङ्गयोर्विरोधेनासम्भवाच्च दृष्टान्त विषयमित्युत्तरयति—वैषम्यस्या
प्रापीति विरोधपक्षगवैषम्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञाविषयेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तदस्तटी तटमित्यत्र 'सरूपानामेकदोष एक-
विमयी' (पा १२ ६४) इति सूत्रेण यद्यप्येकज्ञेयं प्राप्नोति तथापि तस्यानुकरणत्वादेकस्यैव पदस्य लिङ्गत्रयं जातमिति
स्कृततया प्रदर्शयितुं न स कृत इत्याह—सरूपेति । अवरणाद्यात्मकत्वादिति हेतोरसिद्धत्वमाशङ्कते—एव तर्हि यदि एव
कस्य न लिङ्गत्रयं विरोधादिति दृष्टान्तसाम्यमुच्यते तर्हीत्यर्थः, सुखदुःखयोरवरणाद्यात्मकत्वस्याविधानादप्रतिषेधनाच्च वरणात्म 25
कत्वादवरणात्मकत्वमसिद्धमेवेति भावः । अवरणाद्यात्मकस्य वरणाद्यात्मकस्य चामेदं प्रदर्शयन्नपि निराकरोति—अवरणा
द्यात्मकत्व इति, सुखदुःखयोः प्रसादशोषादिकार्यभेदेऽपि भेदे एव, कारणत्वात् तदात्मत्वात् तत्परिणामित्वादित्यादि
हेतुभ्य, अत एव तयोरवरणाद्यात्मकत्वं वरणाद्यात्मकत्वयेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—वरणसदनेति वरणसदनयो
मोहात्मकत्ववत् मोहास्य वा वरणात्मकत्वसदनात्मकत्ववदित्यर्थः, सदनं हि वरणादन्यत्वादवरणात्मकं तथा वरणात्मकमो
हात्मकत्वाद्वरणमकस्य तदात्मकत्वमित्यमात्, एवं मोहो वरणादन्यसदनाद्यात्मकत्वादवरणात्मकं तथा 30
वरणात्मकयेति भावः । ननु सदनानीनां मोहात्मकत्वे वरणात्मकत्वमेव स्याच्च त्ववरणात्मकत्वं, अवरणात्मकत्वे वा वरणात्मकत्व

मोहो वरणविलक्षणसदनापध्यसनयैमत्स्यदेयगौरवधर्मापि वरणात्मक एव [कार्ये] वरणयोरभेदाद्देदाश्च, अन्यथा पीनरुक्त्यानर्थक्यौ ग्रन्थदोषौ व्यपदेश्यन्यपदेशाभावदोषश्च स्युः नेध्यते च तथा, तस्माद्वरणायाम्भक्त्य मोहस्य सदनादीना चेपितव्यम्, यथा चेतस्तथा सुखदुःखप्रसादशोपादयश्च वरणाद्यात्मका स्युः, तस्मात् सुखदुःखयोरनन्यत्वहेतुव्यभिचारप्रदर्शनाय नैसपक्षोऽस्तीति ।

विज्ञान्यत्—

वक्ष्यमाणवच्च वरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मकत्वस्य प्रापितत्वात् ।

(वक्ष्यमाणवचेति) वक्ष्यमाणवच्च वरणाद्यात्मकत्वेऽपि अनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मकत्वस्य प्रापितत्वात्, वक्ष्यति हि सुखादनन्यत्वं प्रकाशादनन्यो नियम इति च, तत्र तमसो वरणाद्यात्मकत्वे प्रसादशोपाधिकार्योदेकस्मादेव सुखादनन्यत्वं साधयिष्यते तमसोऽप्यतस्तस्मादनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मक-
मन्यवरणात्मक तम सत्त्वरजोवत् । (विज्ञान्यत् अवरणाद्यात्मकत्वस्य वरणात्मके सत्त्वेयान्तर प्रापितत्वात् तथा वक्ष्यमाणत्वादिति ।)

इतर आह—

असाधनमिदं सर्वतुल्यत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गात्, शक्यते हि यत्तु कटघटादनन्य, तन्त्यनात्मकत्वात्, यथा घटस्वात्मा वैधर्म्येण पटवदिति ।

(असाधनमिति) असाधनमिदं सर्वतुल्यत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गात्, प्रसिद्धिविरुद्धानामप्यर्थानां सिद्धिरेवमितिसंभवते, अर्थान्तरधर्मेनिवृत्त्या तदात्मत्वापादनात्, तद्यथा शक्यते हि यत्तु कटघटादनन्य, तन्त्यनात्मकत्वात्, यस्तत्पनात्मकः स घटादनन्य यथा घटस्वात्मा, य घटान्न्य स तन्त्यनात्मको न भवति यथा पट इति वैधर्म्येण पटवदित्युक्तम् ।

आचार्य आह—

अथ सर्वतुल्यता कथं दोषः ? स्वमतेन परमतेन वा, यदि स्वस्मिन्नेव मते ततस्तत्र प्रसिद्धिविरोधदोषासक्तिर्ममाभिमतैव, भावपक्षवत् ।

(अथेति) अथ सर्वतुल्यता कथं दोषः ? स्वमतेन परमतेन [वा] इति प्रश्नः, उभयथाप्यदोष इति मन्यमानस्य । यदि ते स्वस्मिन्नेव मते दोषस्ततस्तत्र प्रसिद्धिविरोधदोषासक्तिर्ममाभिमतैव

मस्मात्, ततः कथमुभयाभक्तत्वेन हेतुमाह—कार्यकारणयोरिति कारणात्मनाऽभेदाद्वरणात्मकत्वं कार्योत्पन्ना च भेदाद्वरणात्मकत्वमिति भावः । भेदानुशीकारे दण्डमाह—मन्ययेति । सुखदुःखयोः वरणावरणाद्यात्मकत्वं यथोक्तं तथैव मोहस्याप्युभयात्मकं समीलाह—वक्ष्यमाणवचेति । न चेत् सुखदुःखमोहानामनन्यत्वसाधनमसाधनमेव, सर्वेषामेवमेव तुल्ययुतया लोकाप्रसिद्धानां विरुद्धानामनन्य वप्रत्ययापत्तिरित्याह—असाधनमिदमिति, कथमनन्यत्वस्यापि प्रसङ्गमिति हेतुमाह—अर्थान्तरेति, यदर्थं तस्मात् पटादेर्यो धर्मस्तत्पनात्मकत्वसिद्धिरित्यप्येतुना पनात्मत्वापादनादित्यर्थः । तथैव प्रयोगमाह—तद्यथेति । अन्यमन्यतिरेकस्यापि भावयति—यस्तत्पनात्मक इति । पुरुषप्रत्ययव्यतिरिक्तमात्रमावपक्षेण यथा सर्वानन्यत्वमिष्टं तथैव
मन्यन्तेऽपि स्वान्न्यत्वालोकाप्रसिद्धिविरोधदोषो भवदुच्ये मनेष्ट एवेत्याह—यदि त इति । ॥ समाभिप्रायादेव

१ सि क रण्यव० । २ क सपक्षो० । ३ सि क मन्यनिवृत्त्या । ४ सि क घटाः कटा एवमप्येऽपि । ५ सि क नास्ति ।

तत्प्रतिवादिनो मम तु सर्वानन्यत्वापादनमभिमतमेव, भावपक्षवत्, यथा भावविधिविधिनयमतेऽनन्तरातीते सर्वानन्यत्वमिष्टम्, एतस्योदाहरणमात्रत्वादुक्तमेण स्वभावकालनियतिपुरूपपक्षवच्च वक्ष्यमाणविधिनियमवच्च यथास्वम्, अत एव, एव त्वयत् परवाद्यभिप्रायवशात्स्वन्मते दोषासक्तिरिष्टा ।

न केवल पराभिमते एव किं तर्हि !—

अपि च स्वमतेऽपि सर्वानन्यत्वं सुखाद्यन्वयमात्रत्वात् सर्वस्य, मृदि घटः कट इव 5 त्रिगुणोऽपि नास्तीति चेत्ततश्च सत्कार्यवादत्यागो वा तत्राभावात्, समुदयक्षणिकशून्यवादापत्तेश्च ।

(अपि चेति) अपि च स्वमतेऽपि सर्वानन्यत्व सुखाद्यन्वयमात्रत्वात् सर्वस्य, न तु फटो घटादयः, सुखदुःखमोहान्वितमेवद्वाह्याध्यात्मिकभेदरूप जगदिच्छतस्ते त्रैगुण्यजात्यनुच्छेदेन सर्वसर्वात्मकमेव, त्रैगुण्यान्वयानतिरेकात् फो हि सत्त्वाद्यतिरिक्तः ? यदि सत्त्वरजस्तमोऽतिरिक्त किञ्चित् 10 स्यात् सर्वसर्वात्मकत्वादेऽदोषः स्यात्, न त्वस्ति, तस्मात्तवैष दोषः स्यान्मतः [मृदि] घटः फट इव त्रिगुणोऽपि नास्तीति, ततश्च सत्कार्यवादत्यागो वा तत्राभावात्, यदि सत्त्वादिगुणे मृदादौ कटाविर्न स्यात् त्रिगुणोऽपि तथा घटोऽपि ना भूत्, अतोऽसन् घट पञ्चादुत्पन्नस्तत्र प्रागभूत इत्यसत्कार्यवादः सत्कार्यवादत्यागश्च प्राप्तः । किञ्चान्यत् प्रकाशादिविविक्तस्वरूपगुणसमुद्भवाभ्युपगमाद्रुपादिवक्थ- समुदयवाद एवायमपि देशभिन्नगुणपञ्चाव्यनिर्देशगुणसमुद्भवाभावात्, क्षणिकवादस्यागुणपञ्चाविपि 15 षडशिवकाद्यनिर्देशयनिर्विकल्पार्थमात्रत्वात्, अत एव च शून्यवादापत्तिः अनिर्देश्यस्वभावत्वात् स्फुप्पवत् ।

सर्वेषामनन्यत्वमपि तु तव मतेऽपि सर्वानन्यत्वमभिमतमित्याह—अपि चेति, सर्वं हि सुखदुःखमोहादितत्त्वापत्तिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् सर्वात्मकमतो न घटकयोरन्यतेति भावः, इदमेवोपपादयति—सुखदुःखेति । त्रैगुण्यजात्यनुच्छेदेनेति, जलभूमौ पारिणामिकं रसादिवैश्वर्यं स्यादेषु दृष्टं, तथा स्वावराणां जलस्ये जलमाना स्वावरेष्वित्यादिप्रत्ययेन सर्वेषु वस्तुषु 20 सर्वविकारजननशक्तिविद्यया सुखत्वदुःखत्वमोहत्वजालानुच्छेदेन सर्वं सब्रजतीयशक्तिमदिति तेऽसीदमेवेति भावः । सर्वत्र गुणत्रयान्वयदर्शनात् कार्यकारणनोर्भेदाच्च न कोऽपि सत्त्वाद्यतिरिक्तोऽस्तीत्याह—त्रैगुण्येति । सत्त्वाद्यतिरिक्तस्य तु कस्यचित् वस्तुन सङ्गाये तस्य मिश्रत्वेन सर्वानन्यत्वाविदो प्रसिद्धिपिरोपदोषस्ते न स्यात्, तच्च नास्तीत्याशयेनाह—यदीति । सर्वस्य सर्वात्मकत्वानभ्युपगमे दोषमादर्शयति स्यान्मतमिति । समुदयक्षणिकशून्यवादापत्तेर्येनैव चोद्भातत्वं मूले यदापादितं तदेव व्याख्यासमानः प्रथमं समुदयवाद बौद्धवादविशेषं व्याचष्टे—प्रकाशादीति सर्वविकारणामेव गुणात्मकत्वान्यहदादि 25 घटमादाय परमार्थतो गुणात्मानं, त्रैगुण्यान्वयानतिरेकात्, ते च परस्परभिन्नास्तयो गुणा गुणपञ्चाविनोऽव्यक्तत्वादिनिर्देश्य इति रूपादिपञ्चक-पसमुद्भवादुक्त्य एवायं गुणत्रयसमुद्भवाद इति भावः । अथवा सुखदुःखमोहानां सत्त्वरजस्तमआत्मनां कमभावित्वेन निर्विकल्पत्वेन च कमभाविक्षणपरम्परावाद एवायमित्याह—क्षणिकत्वादित्येति । ननु विचारकैर्मात्रस्वभावे विचार्यमाणे सर्वे एव भावा निःस्वभावा एव परमार्थवत्, अविद्यातिमिरोपहतमतिनयनानां भासमाना कर्तृकर्मगन्तृगम्यकारण- 30 चार्थदृष्ट्यादिमाया परस्परसपेक्षतामात्रेण प्रसिद्धिमुपागता गचर्वनगतायते, सोऽयं परमार्थः भावोऽनमित्येवोऽपि तिष्ठेयोऽपि विक्रियोऽधारणो न लभो नालाभो न सुखं न दुःखं न यथो नायथो न रूपं नासुमिति श्रयमेवेति वाच्यदमपि वाद इत्याह—अत एव चेति, अनिर्देश्यनिर्विकल्पार्थमात्रत्वादेवेत्यर्थः । तदेव सुखादनन्यदेव दुःखम्, अनात्मत्वेऽवस्थासाम्यकत्वा

रूपरत्नान्यत्पदसंख्यासंख्यानादीनां घटादिषु दृष्टानामन्यत्वाद्विपक्षोऽस्तीत्याशङ्केयात्प्रापि—
रूपादीनाञ्चानेन न्यायेनान्यत्वेऽपक्षिते प्रत्युदाहरणभाव एव ।

रूपादीनाञ्चानेनेत्यादि यावत् प्रत्युदाहरणभाव एव, न रूप रसादन्यत्, अग्राधाया
त्मकत्वात् रूपस्वरूपवदित्यादि प्रसिद्धिविरुद्धसिद्धतिप्रसङ्गोऽपि ते वत्प्रतिवादिनो दोषासक्तिरभिमत
० तैवेति सदेव यावद्भावपक्षवदिति, पुनश्च स्वमतेऽपि सुराद्यवयमात्रत्वादित्यादि यावत् समुदयक्षमिक-
शून्यवादापचेरिति, समानार्थ, एव सुरादन्यदु समितेवत्कावितम् ।

धर्मोऽनयदिति भाव्यं तदपि—

यथाच प्रकाशादभिज्ञा प्रवृत्तिस्तथा नियमोऽप्यभिज्ञ प्रकाशात्, प्रकाशस्वात्मत्वप्र-
तिलम्भ एव हि तन्नियम, प्रकाशानन्यत्वात्, एतन्नियमलक्षणेन निरुद्धतेऽन्य प्रकाश
१० नियम इति, तत्र दोषदर्शनात् ।

(यथा चेति) यथा च प्रकाशादभिज्ञा प्रवृत्तिस्तथा नियमोऽप्यभिज्ञ प्रकाशात्, प्रकाशानति-
रिक्तताप्रदर्शनार्थं नियमलक्षणमाह—प्रकाशस्वात्म[त्व]प्रतिलम्भ एव हि तन्नियम, प्रकाशस्-
वात्मा—प्रकाशनमेव कदाच प्रकाशस्वात्मत्व वत्प्रतिलम्भ एव हि—तत्वात्मलाभ एव हि तन्नियमः
रूपस्य रसस्य वा प्रकाशस्य स्वरूपव्यतिरिक्तनियम, नहि छिन्नाभ्रनभसीव निराश्रय कश्चिन्नियमोऽस्ति
१० तत्तयाय यथा नियमः प्रकाशानन्यत्वात्—प्रकाशस्वरूपमात्रम्, एतन्नियमलक्षणेन निरुद्धते अन्य-
प्रकाशादभिज्ञो नियम इति, तत्र दोषदर्शनात् ।

को दोष इति चेदुच्यते—

भिन्नात्मकताया प्रकाशात्तन्नियमस्य सत्त्वं न स्यात् प्रकाशो वा, तथाऽनियतत्वात्
गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य चान्यथाप्रकाशनाभावात्, रजोवत्, प्रवृत्तिवत्
२० मूलत एव सत्त्वमेव प्रकाश इति न स्यादनियतत्वाद्बन्ध्यापुत्रवत्, न च तत्प्रकाशात्मक पुरुषवत्
पूर्णवद्वाऽनभिप्रकाशवद्वा ।

(भिन्नात्मकतायामिति) भिन्नात्मकताया प्रकाशात्तन्नियमस्य सत्त्वात्तमस्य सत्त्व-
सत्त्वमेव न स्यात्, प्रकाशो वा—प्रकाश एव, न स्मारिते वस्तुते, तथाऽनियतत्वात् गुणान्तररूपापत्ति

ति मने विपद्याभावे साधितेऽपि पुनर्विषयकदावभावात् परिहृति—रूपादीनाञ्चेति, अनेन न्यायेन अर्थात्तरधर्मविश्रया
२५ तद्वत्त्वात्पादनन्यायेनैतत् । तमेव न्यायं दर्शयति—न रूपमिति प्रकाश एव प्रवृत्तिः प्रवृत्तिस्वात्मैव प्रकाश इत्यन्योऽन्ना-
न्यत्वेन प्रतीतिरिति प्रकाशनियमयोरनन्यत्वं पूर्णोपदर्शितदिशः प्रसाधयति—यथा चेति, प्रकाशस्वात्मत्वेति प्रवृत्तिनियमो
रूपमित्यत्र प्रकाश आत्मलाभ समत, नायथा तस्याभियमस्य प्रकाशजनकत्वात् कार्यकारणयोरभेदाच्च नियम प्रकाशान्न-
गुणान्तर परस्परान्येन इत्येतेन प्रकाशव्यतिरेकेण नियमस्य वृत्तिवृत्तिः नियमस्वरूपमेव प्रकाशान्नत्व निवारयतीति भावः ।
प्रकाशनियमभेदे हेतुमाह—भिन्नात्मकतायामिति, सत्त्वतमसो प्रकाशनियमयोश्च परस्परान्यत्वे सत्त्वप्रकाशयोर्निय-
३० मान्यतमस्य वृत्तिवृत्तिरिति नामासम्भवेन गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य सत्त्व सत्त्वमेव न स्यात् प्रकाश प्रकाश एक न स्यादिति
भावः । हेतुमाह—तथाऽनियतत्वात्, गुणान्तररूपापत्तिरूपेण नियतत्वाभावादिदर्थं, सामान्यावस्थायां हि सर्व प्रकाश

रहितस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य च, गुणान्तरात्मनो गुणान्तरात्मापत्तिरहितत्वादित्यर्थः, शब्दो हि शब्दतया प्रकाशमानो रूपाद्यात्मव्यावृत्तस्वरूपेण नियत एव प्रकाशते, अन्यथा प्रकाशनाभावात्, व्यक्त्यभावादित्यर्थः, दृष्टातौ यथासख्य रजोवत् प्रवृत्तिवत्, यथा प्रकाशात्मनाऽनियतत्वाद्वा सत्त्व न भवति प्रवृत्तिश्च प्रकाशो न भवति तथा सत्त्व सत्त्व न स्यात् प्रकाशः प्रकाशो न स्यादिति, न केवलं गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य स्वात्माप्रतिलम्भ एव, किं तर्हि ? मूलत एव सत्त्वमेव—तथा प्रकाश इति न ५ स्यादित्यस्तिरमेव निराक्रियते, अनियतत्वात्, यदि तत्त्वत एव नियत ततो नास्ति तत्त्वतश्च वध्या-मुपवत्, न च तत्त्वकाशात्मक पुरुषवदिति पूर्ववत्तथासत्यं दृष्टातौ ।

इतर आह—

ननु प्रकाशात्मकत्वादेन प्रदीपवत् सत्त्वस्य सर्वतो नियतानियतप्रकाशस्य पूर्वोत्तरव्यक्त्यभिमुखताया मति नियामके कुड्यादाजमेरिव तमसा नियम्यत्व तद्धानन्यथाप्रवृत्ततेति 10 दृष्ट्याद्यानपह्वयनीयो भेदो नियम्यनियामकयोरित्यत्रोच्यते, यद्यनियतोऽसावमस्तर्हि, अनियतत्वाद्धान्येयवत् ।

नन्वित्यादि यावदन्यथाप्रवृत्तता, नन्वित्यनुज्ञापने, प्रकाशात्मकत्वादेव प्रदीपवत् सत्त्वस्य सर्वतो नियतानियतप्रकाशस्य महदहङ्कारादिस्पर्शरूपादिपिण्डशियकपूर्वोत्तरव्यक्त्यभिमुखताया सत्या प्रकाशनस्य सति नियामके कुड्यादौ अमेरिव—कुड्यादिनाऽऽवरणेन नियम्यत्व नाप इव वा सर्वदि- 15 गमनरोधिना लम्बनपापाणेन गुरुरेणा च द्विधापि प्रदेशावरणातिरोधिना तमसा प्रकाशस्य दृष्टि-नियम्यत्वयन्नियम्यत्वम्, तद्धानन्यथाप्रवृत्तता,—एवमेते प्रयत्तिस्तव्ये नातोऽन्यथेति दृष्ट्याद्यानपह्वय-

गुणान्तरापत्तिरहित एव, तत्त्व तयोर्निगमानामवदे कस्यापि परिणामस्यासम्भवाद्व्यप्रकारेण व्यक्तिकर्म मयदिति तत् सत्त्वमेव न स्यात् प्रकाशः प्रकाश एव न स्यादिति भावः । सर्वं प्रकाशनं स्यादित्यत्राह—शब्दो हीति, कथं नियत एव प्रकाशत इत्यत्राह—अयमेति । सर्वतो रजः प्रकाशांशो प्रवृत्तिर्द्वान्त इत्याह—इष्टा तामिति । दोषात्तरमप्यत्र दर्श- 20 यति—न केवलमिति । यथा प्रणानवस्थायामनियतत्वात् सर्वं न प्रकाशते तथोत्तरकालमपि, एवं तथाऽमिरियमलम्ब्यात्मा कनमिरमिति न प्रकाशते एवं सर्वमपि अलम्बनियमोऽनियतत्वाच्च प्रकाशतेत्याशयेनाह पूर्ववदिति । ननु सर्वं प्रकाशकं स्यात्त एव, न तस्या येन प्रतिलम्भ तथा च तत् सर्वस्यैव सर्वदा प्रकाशक भवेत् यदि नियामकेन केनचित् नियम्येत्, तस्याभियममाश्रयो नियम इति न सर्वव्याभावो न वाऽप्रकाशात्मकत्वमित्याशङ्कत नन्विति । ननु नियतानियतवस्तु-प्रकाशकं सर्वं भवेत्तम, स्वयन्व्यक्त्यतया स्वकार्यं प्रकाशनं स्वदीपप्रवृत्तिजननायाशयं कथं सर्वं प्रकाशयोरित्याह— 25 महदहङ्कारादीति रजसा स्वकार्यजननाय प्रवर्तितं हि तत्, अत एव महदहङ्कारादि पूर्वोत्तरवस्तुप्रकाशनेऽभिमुखतास्ते, तथा च सर्वं एवमेव प्रकाशयोरभियमकारिणोऽन्यस्याभावे इति भावः । अत्रोत्तरं प्रकाशा वा तदुभूतसर्ववदिति, नाप निर्देगमनसभावयानुसम्भ्रमः सर्वनिगमनमपि कतुभूतसर्ववदिति, तत्र उच्यते गमनमपि प्रदेशावरणातिरूप आवरण-समायेन कुड्यादिना गुरुरभावेन लम्बनपापाणेन यथा प्रतिरूप्यते तथा गुरुरवरणसमायेन तमसा सत्त्वस्य नियतानियतमपि यत्रकाशोऽन्युत प्रकाशो नियम्यत इत्याह—युत्तरादिनेति । सर्वरजोरोसमसा नियम्यत्वस्य सार्वभिकतादेरुत्तरप्रति 30 वन्नेन नियतमपि प्रवृत्तमित्याह—तमेति । एव—सर्वरजसी । तथा च सर्वरजोरोमिनावोरिव नियम्यत्वं तमसं युत्तरम्य नपपावोरिव नियामकत्वमेत एव च नियम्यनिगमकयोर्भेदो निरुत्तरवर्तित इति भावः । एवं प्रकाशनियमयोर्भेदो नियमनिय-

तमसाऽनुगृहीतस्य सत्त्वस्य शब्दादिरूपेण रूपान्तरनिवृत्त्याऽनन्यथावृत्तिरूपता, शब्दोऽयं न रसो न रूप नाकाशादि वेति, तस्मात् सत्त्व तमोऽनुगृहीत तथाप्रकाशते न स्वत एव, तस्मादन्यः प्रकाशान्त्रियम इत्येतच्चासत्, तमसोऽपि सत्त्ववत् पृथगपरिसमाप्तरूपत्वात्, सत्त्वप्रकाशनियमने 'स्य सत्त्व-प्रकाशनाकांक्षित्वात् तमस्त्वन्मतेनापरिसमाप्तेमेव, तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्ववत्, तद्व्याप्यान तमसोऽपि हीत्यादि, तमो हि सत्त्वप्रकाशरूपव्यक्तिं सत्त्वप्रकाशनप्रतिलब्धतथानियतिं कुर्यान्नाप्रकाशित-^५ सथानियतिव्यक्तिं, किं कारणं ? तस्य सथाव्यक्ते. सत्त्वप्रकाशनप्रतिलब्धत्वात्, यस्मात्तथाप्रकाशन व्यक्तिरिति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, नियमनयोग्यतया हि तमस प्रकाशन सत्त्वस्य व्यक्तिः, सा च प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहवति, सत्त्वाप्रकाशिततमोनियमनापरिसमाप्तरूपस्य प्रकाशाननुग्रहे सत्यनियतत्वात्, न च स्वयमनियत नियमयितुमन्य समर्थं वन्ध्यापुत्रवदित्यस्य आह—अनियतश्च कथमन्यनियमने श्रवत्तेत्यादिरत उत्तरं प्रागतीतमप्यातिदेश एवन्तु नानयोरित्यादिपूर्वोत्तरपक्षप्रपञ्चात्मको ¹⁰ यावन्न परिणामस्य तत्रैवोक्तत्वादिति, तथा—एवन्तु नानयोरितरेतरानुमाहिता, उत्थाप्यसाहायकशक्तिश्चाद्वाताहतनौद्वयवद् ग्लानशिविकायाहकवदसम्पूर्णसक्तिता वाऽप्रकर्ष—अनियत इत्यर्थः, इति कारणैव न स्यादसम्पूर्णशक्तित्वादुपहतबीजवत्, असदकरणादिभ्यश्चान्यतो न तत्स्वरूपप्रकर्षः, यदा च सुद्रुममि गत्वा प्रागवृत्तेरसत्कार्यत्व मा भूदिति प्रकर्षः परिणामादेव तदा परिणामस्यान्यत्र वृत्तस्यापरिणामकत्वात् युपत्यमात्रवृत्तित्वमेव नान्यत्र वृत्तोऽन्यदस्यथा करोति परिणामित्वात्, एव तर्हि ¹⁵ पूर्ववदुदाहरणादेवावृत्त्यात्मकत्वं सुरास्य, अनियतरूपेणात्मवृत्त्यात्मकत्वमित्यर्थः, को हि विशेषस्तमोनियमनादृते, क्षीरदधिपरिणामकालयत् पूर्वं न प्रवृत्त पञ्चाश प्रवृत्तमिति, न, परिणामस्य तत्रैवोक्त

एवमेव प्रवर्तितव्ये नातोऽन्यथेति पूर्वोदितमन्यथावृत्तिरूपस्य निदर्शयति—शब्दोऽयमिति । तम नियमनेऽपरिसमाप्तरूपम्, तत्र स्वयं सत्त्वप्रकाशनाकांक्षित्वात्, तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्ववदित्यनुमानेन स्वतो विनामकत्वं तमसो न सम्भवति साम्बावस्थायामिवेत्युत्तरयति—तमसोऽपीति वृक् इतरानपेक्षस्य, स्वत इति यावत्, सत्त्वप्रकाशनियमने—तरयस्य प्रकाशं ²⁰ नियमयितुमित्यर्थः । आदरणमेव यदि तमस कार्यं तर्हि सर्वं सत्त्वस्य प्रकाश रजसो वा प्रवृत्तिमाश्रुत्यास्य चैवम्, तस्मात्सत्त्वेन निश्चिदावयणमेव प्रकाशनेन दूरीकृतमिति तम सत्त्वप्रकाशनापेक्षतयानियममिति अपरिसमाप्तरूपमेवेति व्याख्याति—तमो हीति । नियति—नियम । सत्त्वेति सत्त्वेनाप्रकाशितस्य तमसोऽन्यनियमनेऽपरिसमाप्तरूपमेवेत्यर्थः । प्रकाशनप्रवर्तननियमनादौ स्वयमसमर्थानां सत्त्वादीनां परानुग्रहेणापि प्रकाशनादिषामप्य नालीत्याह—एवन्त्विति । व्याख्यातपूष एवायं ग्रन्थः, प्रकर्षधान नियमस्वरूपो योद्धव्यस्या चाप्रकर्ष इत्यस्यनियत इत्यर्थ इत्याह—अनियत इत्यर्थ इति । अनियतरूपेणेति न च तत्प्रकाशात्मक-²⁵ पुरुषवत् पूर्ववत् अनिमिप्रकाशवद्वेति प्रत्येन पूर्ववदिति दृष्टा त उपन्यस्तस्त्वया, तस्यादेव च सत्त्वस्य पूर्वोत्तरावस्थाऽभ्युपगता भवति, सत्त्वस्य पूर्वोपस्थात पाद्यालावस्थाया वैशिष्ट्यं तमोनियमनादेव भवति, तस्यात् सत्त्व न स्वतो नियतप्रवृत्तिकमपि त्वनियतरूपेणात्मप्रवृत्त्यात्मकमिति शङ्कितुमिष्य । नहि सत्त्व सदैव प्रकाशात्मकं वर्तते, अपरिणमित्वेन खडुग्वदमावप्रसृतात्, परिणामसमावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठत इति त्वथाप्यभ्युपगतत्वात्, तस्मात् प्रकाशस्यामेव प्रवृत्तिरूपतया नियमरूपतया या परिणमत इति पूर्वमेवोक्तत्वात् न तस्य प्रकर्षोऽयस्माद्भवतीत्युत्तरयति—परिणामस्येति । प्रकाशप्रवृत्त्योर-³⁰ नन्यतापादनमयस्य कथिदर्शोऽत्र मूलकृताऽनिदिष्ट कथिर्चांश कंठत उक्त इत्यत्र कारणमुपन्यस्यति—एव ग्रन्थ इति,

१ सि क तमसो । २ सि क नियति । ३ सि क व्यक्ति । ४ सि क प्रवर्तत इ० । ५ सि क तम प्रवर्तना० । ६ सि क नेतिपद बाधित ।

त्वादिलेप ग्रन्थ समानोऽपि, अत उत्तरस्तु ग्रन्थोऽयं समानग्रन्थोऽपि विशिष्य लिख्यते भावनार्थं दिशेपेणातुल्यत्वात् ।

तथा—

प्रकाशात्मैव तु नियम, इतरथा स प्रकाशो न स, तथाऽनियतत्वात्तथाऽभूतत्वात्

॥ घटपुरुषवत्, य एव नियम स एव प्रकाश, तथानियतत्वात्तथाऽभूतत्वात् घटघटस्यात्मवत्, नियमनियामकत्वाच्चोलम्बनपाषाणज्ञेति चेन्न, तदात्मन एव तथानियतत्वात्, सन्निधिमन्नात् पूर्ववदनियमनात् ।

(प्रकाशात्मैवेति) प्रकाशात्मैव तु नियम इतरथा ॥ प्रकाशो न स, तथाऽनियतत्वात् तथाऽभूतत्वादिति अस्यैवार्थकथनं प्राचनग्यारयानवत्, रूपादिस्वरूपनियतार्थप्रकाशनात् प्रकाश स्यात्-
 10 न्यथेति त्वन्मतेन घटपुरुषवत्, यत्तथाऽनियतं तन्न प्रकाशो यथा घट पुरुषे न नियतो घटे च पुरुषः, यो य प्रकाश स तथानियत एव यथा रूपरसादि लोकप्रतीतोदाहरणमेव घटपटवद्वेति, एवन्तावत् प्रकाशस्य रूपान्तरनिवृत्तिरूप नियममन्तरेण प्रकाशनाभावप्रदर्शनाभियमात्मकत्वमुक्तम्, इदानीं य एव नियम स एव प्रकाश इति तयोरेव यत्वापादनम्, तथानियतत्वात्—तेन प्रकारेण नियतत्वात्, रूपप्रकाशरूपेण रसाद्यात्मनिवृत्त्या प्रकाशस्य नियतत्वात्, तथाऽभूतत्वादिति अस्यैवार्थकथनम्, वृत्ति-
 15 नियतिव्यतीनामैकाग्र्यात्, घटघटस्यात्मवत्, यत्तथानियतं यत्तथावृत्तं यत्तथाव्यक्तं तदेव तत्, यथा घट एव घटस्यात्मा, यत्पुनस्तदेव न भवति न तत्तथानियतं तथावृत्तं तथाव्यक्तं वा यथा पुरुष, नियमनियामकत्वाच्चोलम्बनपाषाणवन्न—यथा नौ प्रवर्तमाना नियम्यते लम्बनपाषाणेन नियामकेन, तयोर्भ्यामप्येवमेव सत्त्वतमसोरित्येतच्च न, तदात्मन एव तथानियतत्वात्—तस्यैवात्मा स एव वाऽऽत्मा तदात्मा तस्यैव प्रकाशात्मनो नियतत्वात्, तस्मादेव तेनैव वाऽऽत्मना प्रकाशात्मन एव
 20 नियतत्वात् सत्त्व] तमसोर्भेदाभावाच्चोलम्बनपाषाणवद्वेदसाधर्म्याभावादयुक्तो दृष्टांत इति वक्ष्यते,

अत्रापि प्रकाशनियमयोरन्यथाऽऽपादनेऽपीत्यर्थः । प्रकाशात्मकत्वं नियमस्य साधयति—प्रकाशात्मैवेति, यदि प्रकाश प्रकाशात्मना नियतो न स्यात्, अन्त्यात्मनापि स्यात्तर्हि स प्रकाश एव न स्यात् न चैवम्, तस्मात् प्रकाशात्मना नियतत्वात् प्रकाशात्मैव नियम, प्रकाशो हि स्वस्वरूपे नियतमर्थं प्रकाशयन् प्रकाश स्यात्तथाप्येति भावः, दृष्टान्ते व्याप्तिं प्रादुर्भावयदिति । व्यतिरेकव्याप्तिमाह—यो य इति । व्यावृत्तरेव नियम, यस्तु चावृत्तिर्यावृत्तिरूपमतो नियमात्मक प्रकाश

25 इत्याह—एव—तावदिति । प्रकाशात्मा नियमो भवतु नियमात्मा तु न प्रकाश इत्याह—इत्याह—इदानीमिति प्रकाशो हि रूप रूपस्वरूपेण रसादिस्वरूपवृत्तिरूपेण नियत प्रकाशयतीति नियम एव प्रकाश इत्याह—रूपेति । प्रवृत्तिनियमप्रकाशानां पर्यायत्वमाह—वृत्तीति, वृत्ति—प्रवृत्ति, नियति—नियम व्यक्ति—प्रकाश । दृष्टान्ते हेतुं सप्रवयति—यत्तथेति । नियमनियामकयोर्भेदव्याप्यत्वमित्यादिमानेन पर शङ्कते—नियम्येति । दृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोरुल्लेखताभिप्रायेणोक्तयति—तदात्मन एवेति सत्त्वस्यैव प्रकाशस्यैव वा तेन प्रकारेण नियतत्वादित्यर्थः, प्रकाशस्यैव नियमरूपतया परिणमनात् तयोर्भेद इति, नास्ति तयोर्भेदस्य प्रकारान्तरेण शिद्धान्तः प्रकाशनियमयोस्तु नान्यथा भेदसिद्धिरिति वैयर्थ्यम्, सत्त्वप्रधानावस्थायामुपश्रितसंविधानमपि तयो यथा न नियामकं तथेदानीमपीति नियामकं न भवेत् किन्तु नियम

तद्व्याख्यातार्थमाह—सन्निधिमात्रात् पूर्ववदनियमनात्—इह तम सन्निहितमपि प्राक् सन्निधिमात्रादेवा-
नियामक स्वयमनियतत्वात् सत्त्वाधीननियतित्वात् किन्तु नियम्यमनियमनात् ।

कस्तर्हि नियामक ? उच्यते—

य एवासौ सत्त्वस्यात्मा तथानियम्यव्यक्तिस्वरूपं प्रकाशः स एव नियामकः, तथानि-
यमविधेः, इतरकर्तृककुम्भकारादिवत्, तमोनियमात्मरूपापादनात् ततस्त्वदभिमतनियामक-
त्वविपर्ययापत्तिः, तमसो नियम्यत्वात्, सत्त्वस्यैव नियामकत्वात् इतरतयात्मरूपापादनात्तमो-
घत्, तमोऽपि हि त्वन्मतेनेतरयोस्तथास्वरूपापादनादृते किमन्यत् करोति ? एतच्च नौवत्तम
एवाऽऽपद्यते सत्त्वमेव नियामकम्, तथाप्रकाशेन नियम्यत्वात् ।

(य एवेति) य एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः स नियामकः, कथमिति चेदुच्यते यस्मात्तथा-
नियम्यव्यक्तिस्वरूपस्तेन प्रकारेण शब्दादिनियतत्वेन नियम्यव्यञ्जनस्वरूपः स एव—प्रकाश एव, कुत ? 10
तथानियमविधेः—तेन हि प्रकारेण नियमस्य विधिः शब्दस्वरूपेण प्रकाशमानस्य शब्दस्य रूपाधनात्मना
नियता प्रकाशमानता नियमविधिः, तस्माद्धेतोः प्रकाश एव नियमः, दृष्टान्त इतरकर्तृककुम्भकारा-
दिवत्—यथा मृद्वव्य पिण्डशिवकादिभावेनाभिव्यज्यमानं यथा तथा प्रकाशयता कर्त्रा कुम्भकारेण
नियमकारिणा निर्वर्त्यते नियम्यते नियते रूपेऽयस्याप्यते नाप्रकाशमानमप्रवर्चमानञ्च, सत्कार्यवादाभ्यु-
पगमादसदकरणादिहेतुसामर्थ्याच्च, तस्मात् स कर्त्ता प्रकाशस्थानीयो नियामकः पिण्डशिवकदेर्नियमस्य, 15
तथा प्रकाशस्तमसः, कुतः ? तमोनियमात्मरूपापादनात्, सत्त्वेनेव हि तथा तथा प्रकाशमानेन
तमसो नियमरूपमापाद्यते मृद्वव्यवत् तथाप्रकाशयता कर्त्रा कुम्भकारेण तदात्मलाभहेतुत्वात्,
ततस्त्वदभिमतनियामकत्वविपर्ययापत्तिः तमसो नियम्यत्वात् सत्त्वाधीननियतित्वात् सत्त्वस्यैव निया-
मकत्वात् पक्षधर्मविपरीतता, सत्त्वापाद्यनियमात्मरूपता प्रसक्ता, सत्त्वाप्रकाशिते नियमाभावात्,
सत्त्वापादित हि तमसो नियमात्मरूपः तस्मात्तमोनियमात्मरूपापादनात् सत्त्व नियामकमितरतयात्मरू- 20

म्यमेव स्यात्, सत्त्वेनोद्भूतस्यैव तमसः प्रतिकल्पनियतित्वात् तस्मात् प्रकाशात्मन एव नियतत्वमिलाह—इहेति । यथा सत्त्वस्यात्मा
प्रकाशः शब्दादिनिर्वर्त्यप्रकारेण प्रवर्तकत्वया स एव प्रकाशः शब्दादिनियतत्वेन नियम्यव्यञ्जित्वरूपो नियामकः
इत्याह—य एवासायिति । प्रकाशेन प्रकाशमानस्यैव शब्दस्य शब्दस्वरूपेणैव प्रकाशमानता, न तु रूपाध्यात्मनेति तमसा निय-
म्यते, प्रकाशप्रकाशिते तमसाऽनियमनादित्याशयेनाह—तथा नियमविधेरिति । दृष्टा त घटयति—यथेति पिण्डशिवकादि
प्रकाशानधीनं मृद्वव्यं तत्तद्रूपेण प्रकाशयन् कुम्भकारो यथा प्रतिनियतस्वरूपेण नियमयति न त्वप्रवर्तमानं न वाऽप्रवर्तमानं निय- 25
मयति तमेति भावः, इतरत् मृद्वव्यादि घर्त्त—प्रकाशयितुं प्रवर्तयितुं यस्य पिण्डादे, तस्य कुम्भकार इवेत्युक्तार्थः । अप्रकाश
मानाप्रवर्तमानयोरनियम्यत्वे हेतुमाह—सत्कार्येति । तमो हि स्वयमप्रकाशरूपतयाऽप्रवर्तनतया च सत्त्वधर्मं प्रकाशं रजोधर्मं
प्रवृत्तिग्राह्यं नियमः करोतीति तस्य नियमधर्मता उत्तरजोऽधीनेत्याह—तमोनियमेति, एवञ्च तमस एव नियम्यत्वं निया-
मकत्वञ्च सत्त्वस्य रजसो चेति त्वदभिमतविपरीतताप्रसक्त्या तमः सत्त्वादिभिन्नम्, नियम्यनियामकत्वात्, नौलम्बनपापाण
पदिति मेदसापकहेतोरपक्षधर्मेति भावः । सत्त्वस्य नियामकत्वमेव दृढयति—सत्त्व नियामकमिति, इतरस्य तमसः, तथा 30
तमरूपापादनात्—नियमात्मरूपापादनात् तमोयुगोऽपि सत्त्वरजः कार्यभूते प्रकाशप्रवृत्तौ सहकारित्वेनोपादाय स्वकार्येण नियमेन

पापादनात्तमोवत्, तमोऽपि हीलादि, तमसोऽपि हि नियामकत्वंमेवमेव युज्यते, [तमोऽपि] तन्मते-
न हीतरयो सत्त्वरजसोरात्मस्वरूपापादनं कुर्यादयथा इतरस्वरूपापादनादते तम विमन्यत् करोति ?
तयोर्हि सत्त्वरजसोरात्मरूपतापादनमेव कुर्वन्त्रियामकमित्युच्यते, यथा तम पूर्वं प्रकाशप्रवृत्त्या
रमभ्यामनियतयो सत्त्वरजसोस्त्यानियमनात्रियामकमेव सत्त्रमपि इतरतया नियमात्मरूपापादान्नि
यामकमस्तु को दोषः ? पञ्च नौवत्तम एवापद्यते—एवञ्च सत्त्वस्यैवोचविधिना नियामरूपाप्राप्त्यानीय
नियम्य तम एव स्यात्, न नियामक, लम्बनपापाणस्यानीय सत्त्रमेव नियामक न नियम्य स्यात्, किं
प्रारण ? तथाप्रकाशेन नियम्यत्वात्, यस्मात्तेनोत्तप्रकारेण प्रकाशेन नियम्यत्व मोहस्य, तस्मात्तमस
सत्त्वेन नियम्यत्वादित्यर्थः, तस्मात् प्रकाशाप्रकाशिते तमसो नियत्यभावात्तमस प्रकाशेन तथानियम्य-
त्वात्तदात्मन एव तथानियतत्वादिति साधूचम्, एव तावत्सत्त्वतमसोर्भेदमभ्युपेत्य विपर्ययापत्त्या
10 नियम्यनियामरूपादित्यस्य हेतोरसिद्धिरुक्ता ।

नेयं वा सत्त्वव्यतिरिक्तं तमोऽभ्युपेयम् इत्यत आह—

तथाप्रकाशानतिरिक्तस्वरूपत्वाद्वा नियमस्य कुतोऽनौलम्बनपापाणभेदसाधर्म्यम् ?
भेदे सति लम्बनपापाणो नौविलक्षणो नाव प्रवर्त्तमाना निरुणद्धीति युज्यते, न तद्रूपत्वमत-
द्वृत्तित्वादिति चेन्न तमसः स्यनियमवत्तदात्मन एव नियतत्वात्, अन्यथा सत्त्व न स्यात्
15 प्रकाशो वेत्युक्तत्वात्, तथाऽन्यथा तु नियत्यभावात् प्रकाश एव नियमः ।

(तथेति) तथाप्रकाशानतिरिक्तस्वरूपत्वाद्वा नियमस्य—शब्दप्रकारेण रूपादिप्रकारेण च य
प्रकाशस्तदनतिरिक्तस्वरूपत्वात्त्रियमस्याभिध्यते कुतोऽनौलम्बनपापाणभेदसाधर्म्यम् ?—न नौरनौ,
क ? लम्बनपापाणस्तस्य नावो भेदसाधर्म्यमनौलम्बनपापाणभेदसाधर्म्यं तत्कुत सत्त्वतमसोर्भेद-
साधर्म्यं ? भेदाभावादित्यर्थः, ततो दृष्टा तदाष्टान्तिकयो साधर्म्याभावादयुक्तमिति धैपन्यं दर्शयति—
20 भेदे सति लम्बनपापाणो नौविलक्षणो नाव प्रवर्त्तमाना निरुणद्धीति युज्यते, न तु तथाप्रकाशतिरिक्त-
स्वरूपो मोहो नियामकोऽस्त्येतयो, शब्दाणां विर्भावमात्रफलत्वादतो न युज्यते, न तद्रूपत्वमतद्वृत्तित्वा-
दिति चेत्—स्यामत प्रकाशनमात्र सत्त्वस्य वृत्तिर्नियमनं तु तमसस्तस्मात्सत्त्वस्यानियमादतद्वृत्तित्वाद्—

सत्त्वरूपमो साहाय्यमाचरतीति सत्त्वरजसोस्तदात्मरूपापादनमेव करोति नान्यत् त्रिविधित्वं सत्त्वमपि स्वधर्मेण प्रकाशनं
तमसो नियमात्मरूपापादयतीति तदेव नियामकमित्याह—तमोऽपीति । उपसंहरति—तस्मादिति । ननु कार्यकारणयोर
25 भेदान् साहाय्यरूपस्येतानात्मतया नियतस्य सत्त्वप्रकाशस्य सत्त्वात्मतया सत्त्वमेव प्रकाशरूपं प्रवृत्तिरूपं नियमरूपञ्च तथा च
सति य एव सत्त्वस्यात्मा प्रकाशः सैव प्रवृत्तिः स एव च नियम इति नियमः प्रकाशानतिरिक्तस्वरूपं शब्दादे सत्त्वप्रवृत्तिरूपत्वात्
सत्त्वप्रकाशरूपत्वात् रूपादनात्मना नियतत्वेन नियमरूपत्वाच्च, तस्मात् सत्त्वतमसोरनौलम्बनपापाणभेदसाधर्म्यमस्ति, अस्मिन्
त्वात्तित्याह—तथेति । भेदे सतीति, नौलम्बनपापाणयोर्भेदे सतीत्यर्थः । त्रिगुणानां शब्दाद्याविर्भावलक्षणैककार्यकारित्वादपि
भेदादिर्भेदं प्रकाशदिनो मोहोऽन्यो नियामको येनानौलम्बनपापाणभेदसाधर्म्यं युज्येतत्याह—न त्रियति । सत्त्वं न नियमरूपम्
30 सत्त्वान्यवृत्तित्वात् सत्त्वस्य हि प्रकाश एव वृत्तिः तमसो नियम एव वृत्तिः न हान्यव्यापारोऽन्यत्वेलापद्यते—स्यान्मतमिति ।

१ सि क स्वमेव यु० । २ सि क तन्मते यदीतर० । ३ सि क सत्त्वरूपापादनमभावात्तमरूपापादनं नि ।

स्तिमेव न नियमन मन्त्रस्य तमसश्च न प्रकाशनमित्यसि मे इत्येतच्च न, तमस स्व नियमवत्तदात्मन
एव नियतत्वात्—यथा तमसः स्वो नियमः प्रागवृत्तः पश्चात् स्वतः एव तमः स्वात्मनः नियतस्तमसा
विनाऽभूतत्वात्तद्व्यागेन वृत्तेस्तदधीनत्वात्तद्रूप एव तदात्मन एव नियतत्वात्तथा मन्त्रप्रकाशवृत्त्यनति-
रिक्तवैतृत्वरूपस्तमोनियमः सत्त्वाव्यतिरिक्तः प्रकाशाधीनत्वात्तद्विनाभावात्तदपरिव्यागेन प्रवृत्तेस्तदा-
त्मन एव नियतत्वादिति । निश्चान्यन्त—अन्यथा सत्त्वमित्यादि—यदि स्वतः एव नियमो न स्यात् ततोऽ- 5
न्यथा मन्त्रस्य सत्त्वमेव प्रकाशो वा प्रकाश एव न स्यात्तथाऽनियतत्वाद्भवत्वम् प्रवृत्तिवत्, मूलत एव
तथा प्रकाश इति न स्यादनियतत्वाद्भवत्वात्पुनरन्तः पुरुषवदित्युक्तत्वादिति, तथाऽन्यथा तु नियतत्वाभावात्—
प्रकाशाप्रकाशिते तमसो नियत्यभावादनियतस्य चाऽभावात् प्रकाश एव नियम इति । स्यान्मत
प्रश्नेषणं काशनं प्रकाशनमित्यादि यावत् प्रवृत्तिवदिति प्रामादिकं तदेव चोक्तं तत्रोत्तरमपि । तत्रापि
सत्त्वाव्यतिरिक्तं तमोऽवपरिसमाप्तरूपत्वादित्याद्यक्षरविपर्ययोऽनेन यथायोगाक्षरोपन्यासः यावदुत्थाप्यसाहाय- 10
कशक्तिनाद्वाताहतनौद्वयवद् ग्लानशिक्षिकाऽहकनत् यावदोपहृतवीजवदिति चान्यम्, तस्मादिव
व्याख्यातार्यं नियामकाभावस्य च पर्याप्तत्वेनोत्तरत्वात् ।

एवञ्चैककविनिद्रावस्थापुरुषत्वरदित्यादि यावद्भङ्गचक्रार्चनं प्रवृत्तिस्थाने नियमतश्च,
पुनश्च नियमत्वात्मेन वा ग्रीण्यपीति पुरुषावस्थानद्भङ्गचक्रार्चनं यावत्सुखादनन्यदुःखमिती-

यथा युक्त्या तमोनियमरूपः तथैव प्रकाश एव नियमरूप इत्याह—तमस इति तमनो हि कार्यं नियमः, ॥ १ ॥ कार्यत्वादेव 15
पूर्वमवृत्तः, प्रधानावस्थया हि अमृतसमा इत्यन्ते वैषम्यावस्थायाम् तमः स्वात्मनैव, न त्वन्येन भवत् तमोऽव्यतिरेकेणाभनत्
तमनोऽन्यत्राहोन्वमोऽधीनत्वात्तमोरूप एव नियमः न्यते तथैव सत्त्वधर्मप्रकाशादेव नियमः तमसः स्वयमप्रकाशरूपतया
सत्त्वधर्मः प्रकाशमाश्रित्य तेन नियमनात् प्रकाशाधीनत्वात् प्रकाशः विनाऽभावात् प्रकाशपरिव्यागेनामृतो प्रकाशात्मन एव
निद्रतत्वादिति भावः । प्रकाशनियमयोर्भेदे तु सत्त्वस्य सत्त्वतया प्रकाशस्य प्रकाशतया प्रत्यक्षमप्यपदेशो न स्याताम्, तयोर-
न्यानात्मतया नियतत्वाभावात्, सत्त्वात्मना प्रकाशात्मना चानियतत्वादेव हि रजः प्रतीक्षां मन्त्र प्रकाशो वा न भवति, सत्त्व 20
प्रकाशयोश्च स्वतोऽनियतत्वेऽन्येनापि नियतत्वासम्भवेन गुणा तरापत्तिरक्षणपरिणामासम्भवात् स्वात्मप्रतिबिम्ब एव न स्यात्तथा
च कथं सत्त्वं सत्त्व भवेत्, प्रकाशत्वेन हि सत्त्वम्, तदप्रतिबिम्बे च न तद्वत्त्वं सत्त्व स्यात्, प्रकाशश्च कथं प्रकाशः स्वात्मला
भावादिज्ञातयेनाह—अन्यथेति । निद्रात्मकतायामित्यर्थः । न केवलं मन्त्र सत्त्वमेव प्रकाशः प्रकाश एव न स्यादिति रक्षणभाव
एव दोषोऽपि तु तयोरसत्त्वमेव, सत्त्वादेः क्षणमपि परिणामश्च यतयाऽवस्थानासम्भवादित्याशयेनाह—मूलत एवेति ।
सत्त्वस्य प्रकाशात्मनाऽनियतत्वे च सत्त्वेन तमनोऽप्रकाशाभाविमलक्षणं तमो न भवेत्, गुणानामन्योन्याभ्यवृत्तितया सत्त्वस्य 25
मैत्राणाश्रयणैव नियमकतित्वात्तदभावे तदभावं एव स्यात्, तस्मात् प्रकाशमेव नियमोऽभ्युपेय इत्याह—तथाऽन्यथा
तिरिति । अपि सामान्यतः सत्त्वादौ काननवत्तनयनमाना सङ्गावात् प्रागुपसर्गेयोल्लेखप्रवृत्ततया एव रजभाप्युपहृतत्वात्तत्वेन
नास्तत्कार्यत्वादापत्तिर्न वा सत्त्वप्रकाशादेरमानप्रसङ्गः इत्याशङ्क्य रजभावीनामनुप्राहकत्वाभावस्य समर्थितत्वात्तदोपहृतत्वात्तदवस्थमे
वेतुषाणं स्मारयति—स्यान्मतमित्यादिना एवञ्च नियामकत्वं तमनो न सम्भवतीति साधितम् । अतुना यथा पुरुषः चतुर
वस्थामरूपोपपन्नद्वारेणैव निरुपणादवस्थात्मात्मक एव, तत्रापि विशेषणान्तरिकनिद्राविगमरूपनिरुप्यत्वादिनिद्रावस्थैव स, 30
तथा नियुगसम्प्लोपवन्नद्वारेणैव निरुपणाद्विगुणत्वा मन्त्रमेव प्रधानम्, तत्रापि नियमापत्तिरूपनिरुप्यत्वादिनियमस्यात्मनियम
एव प्रधानमिति साधनाय तद्वयमेवात्रातिदिशन्ति—एवञ्चेति । तदेव गुणस्वरूपत्वं प्रधानम्योक्तयेदानीं प्रधानसात्मत्वं गुणा
नामित्यभ्युपगमेऽगुणस्यात् प्रधानस्याभावः भावः वा गुणानामेवमिमादिद्व्येण पूर्वं एव प्रयोऽनापि भाव्य इत्याह

यद्दूरम्, अत्र तु विशेष सुखादनन्य एव मोह, अनात्मत्वेऽशोपाद्यात्मकत्वात् सुखस्वात्मव-
दित्यादिसाक्षेपपरिहार पूर्ववत् ।

(एवञ्चेति) एवञ्चैकैकविनिद्वान्स्यात्पुरुषवदित्यादि यावद्भक्तचक्रावर्त्तनमिति प्रागुक्त भक्तच-
क्रक्रममावस्य व्याख्येयमिति तदेवातिदिशति समानत्वात्, तत्र तु प्रवृत्तिरेव प्रधान प्रवृत्त्यापत्तिरूपनि-
रूप्यत्वात् प्रवृत्तिस्वात्मवदिति प्रवृत्तिमात्रत्वे प्रधानभङ्गचक्रमावर्त्तितम्, इह तु प्रवृत्तिस्थाने नियम कृत्वा
प्रधानस्थाने प्रधानमेव च कृत्वा भक्तचक्रावर्त्तन तद्वदेव कार्यम्, पुनश्च नियमस्यात्मैव वा प्रीण्यपीति
पुरपावस्यावद्भक्तचक्रावर्त्तन द्वितीय लिखित यथा तथाऽत्र प्रवृत्तिरेगुण्यवश्रियमत्रैगुण्य लिखित द्रष्टव्य-
मिति, भङ्गमन्थपरिवृत्तिपरिमाणमप्याह—यानत् सुखादनन्यदुःखमितीयदूरम्, अत्र तु विशेष सुखा-
दनयो मोह इति प्रतिज्ञा, हेतुरनात्मत्वेऽशोपाद्यात्मकत्वादिति, दृष्टान्त सुखस्वात्मवदिति, इत्यादि
10 साक्षेपपरिहार पूर्ववदिनि, अवधारणेन चोक्तसाधनान्तरापक्षिन्ना यत्नो विपक्षामात्र सूच्यते इत्यादि
सर्वातीतव्याख्यातप्रपञ्चातिशेष, तद्व्याख्यातोपायदिङ्मात्रप्रदर्शनञ्चैतत् प्रवृत्तिस्थाने नियमतञ्चेति ।

न चापीदमेकत एव तत्त्व सुखदुःखमोहाना सामान्यविशेषभावात्, किन्तु भयत, अन-
न्यत्वात्, अभिन्नत्वात्, एकत्वात् पूर्ववत् सन्निहितापत्तिभयनसत्तार्थत्वन्यवयवार्थ
स्यात्, आपत्तिभयन सन्निधिभजनाविनाभावे युज्यते, यदि तद्रूपादिबीजे न तु सन्निहित ततो-
11 ऽङ्कुरस्यासत्त्वाधापत्तिः स्यात् ।

न चापीदमेकत एव तत्त्वमित्यादीत्युत्तरस्य विकल्पोत्थापनग्रन्थस्य सम्बन्ध सुखदुःख-
मोहानामन न्यत्व तत्त्वमुक्तम्, तत्त्वमेकत सामान्यविशेषभावात्—सामान्यविशेषभेदभावात् यथा वृक्ष
इति सामान्य कदम्ब इति विशेष, यथाऽत्र कदम्बो नियमादुक्तो वृक्षस्तु स्यात् कदम्बोऽयञ्चेत्येकतत्त्वस्य
तथा यदि सामान्यविशेषमात्र स्यात् स्यादेकत एव तत्त्वम्, न तु वयेह सुखदुःखमोहाना सामा-
20 न्यविशेषभावोऽस्तीति, किन्तु भयतोऽनन्यत्वादभिन्नत्वादेकत्वादित्यादिना सत्त्वरजस्तमसामेकरूपा
दनार्थ पूर्ववत् सर्व एव प्रक्रमभेदे स एव तथैव भय प्रवृत्त्या प्रकाशविशेषितया मोहविशेषितया

पुनर्येति । भशोपेति, शोपाद्यात्मकं हि रज तमस्तु देव्याऽऽवरणसदनापन्वसनीमत्तगौरवात्मकं धोषम् । ननु भवतु
सत्त्वस्य प्रकाशस्य वा प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वं यद् पिण्डमिव कायात्मकत्वतः, तत्त्वाप्यनेकात्मवैककारणपूर्वकत्वमेवासिद्धिर्
अगत आयातम् न त्वेषामेकैकारणपूर्वकत्वं अत्रादिप्रायमिष्यार्थकते—न चापीदमिति, सुखदुःखमोहानामेकत—एकपादेन
25 वृत्तिपञ्चादीनां मृदात्मकत्ववदन्यत्वं न सम्भवति सुखदुःखमोहाना परस्पर सामान्यविशेषभावमावादिति भाव । पूर्वपक्षमेव
तावद्भवति—सुखदुःखमोहानामिति, ययोरेकतोऽनन्यत्वं भवति तयो सामान्यविशेषभावो ह्य, यथा वृक्षकदम्बयो
सामान्यविशेषभावा वृत्ते एकपाद्यतत्त्वानन्यत्वमस्ति कदम्बो हि नियमात् वृक्षात्मक, वृक्षस्तु नियमात् कदम्बात्मको न भवति
एवं वृक्षोऽनेकात्मकेकस्य तथाऽत्र नैकाधर्मेनानन्यत्वं सुखादीनाम्, सामान्यविशेषभावभावादिसाह—तथा यदीति ।
तर्हि किमिहमाह—किन्तु भयत इति, शुभमेव दुःखम् दुःखमेव शुभम्, शुभमेव मोह, मोह एव शुखमित्येवमुच्यते
30 एवानन्यत्व माव्यमिति भाव । अत उत्तरं कियत् मृत्प्रभ्यो नौपलभ्यत दीकाहद्भि माध्य एव सुलिखिततत्त्वाव विधियत
रूप्यत्वात् तथा प्रकाशार्थप्रकाशमेदात्मकीनार्थकार्यवशेति चेत्, तदात्मन एवेत्यादि वृत्तो नपदीनार्थकार्यभेदसाधर्म्य

नेय तथा च भाष्य एव सुलिखितत्वाच्च विव्रियते, सन्निहितापत्तिभवनसत्तार्थत्वमयथार्थं स्यादित्यत्र तु विशेष आपत्तिभवन सन्निधिभगवताविनाभावे युज्यते, नान्यथा, यदि तद्व्यापदिवीजे न तु सन्निहित ततोऽङ्कुरस्यामत्त्वाद्यापत्तिः स्यात्, सत् कार्य कारण चेति द्वैविध्यञ्च भवनस्यैवमेव युज्यते, आपत्त्यनार्पितभेदादिति, शेष पूर्ववत्, सत्त्वेन तमसा च सह भावनाया कृताया पुनश्च तथैव तमसोऽपि सत्त्वेन रजसा तद्वद्देष्टु भागनाप्रन्यो निरवशेषो लिखित आचार्यैर्जेवेति न विवृण्महे स एवानुसर्तव्यः, सत्यं भेदचोद्येपु प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् पञ्चपवनयन्नेति चेन्न, तदात्मन एवेत्यादि तदेव सत्त्वरज-सयोगेपि, प्रकाशयार्थप्रकाशभेदान्तर्कीनर्तकाचार्यवन्नेति चेन्न तदात्मन एवेत्यादि सत्त्वरज-सयोगे [नियमनियामकत्वात्तौल्यमनपापाणवन्नेति चेन्न तदात्मन एवेत्यादि] रजस्तम सयोगे च तत्र तत्र प्रकाशनप्रवर्तननियमवचनानि च यथोपपत्तिं योज्यानि । कुतोऽपञ्चपवनभेदसाधर्म्यं कुतोऽनन्तर्कीनर्तकाचार्यभेदसाधर्म्यं कुतोऽनौल्यमनपापाणभेदसाधर्म्यमिति चोपनयेपु द्वय द्वय द्वयोर्द्वयोर्गुणयोः 10 सैम्भाव्य चोदयित्वा परिहार्यमिति ।

एवञ्च तावत् सुखदुःखमोहानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानामनन्यत्वादेकात्मकैक-कारणपूर्वकत्वमिति सत्यगभ्यधाम् । एवन्त्यनभ्युपगमे इदं निरूप्यं यत्तद्विज्ञात्मकत्वं परिगृह्य प्रयुक्ते कार्यकारणवीतेऽभिहित सत्त्वरजस्तमासि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीति, एतत्कथं निरूप्यते ? वक्ष्यमाणेषु विचारविकल्पेषु यथा यथोच्यते तथा 15 तथाऽनुपपत्तिरेवेति ।

(एवञ्च तावदिति) एवञ्च तावत् सुखदुःखमोहानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानामनन्यत्वादेकात्मकैककारणपूर्वकत्वमिति सत्यगभ्यधामिति । एवन्त्यनभ्युपगमे इदं निरूप्यमित्यादि, एवमेकैकात्मकैककारणानभ्युपगमे सारूप्यैरिदं निरूप्य कतमत् ? यत्तद्विज्ञात्मकत्वं परिगृह्य प्रयुक्ते कार्यकारणवीतेऽभिहितम्-अस्ति प्रधान भेदानां कार्यकारणभावात्-आध्यात्मिकानां बाह्यानाञ्च भेदानां कार्यकारणभावो 20 दृष्टः, आध्यात्मिकानां कार्यात्मकानां वक्ष्याम । सत्त्वरजस्तमासि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीत्येवमिति, एतत् कथं निरूप्यते ? वक्ष्यमाणेषु विचारविकल्पेषु यथा यथोच्यते तथा तथाऽनुपपत्तिरेवेति, इतिशब्दः[स] हेतुत्वत्वात् निरूपणाभाव एवेत्यभिप्रायः ।

मिलेवमत्रातिदिष्टं मूलमपि पूर्वं नोपलभ्यते, सन्निधिभवनमापत्तिभवनञ्च अस्तिमवतिवियतिपयतिवर्तय सन्निपातपट्टा उत्पत्ति इति पचनात्, अस्तिवियतिसन्निपातानां सन्निधिमात्रसत्तार्थत्वात्, पयतिवत्तलोरापत्तिभवनार्थं वाच्यं भवेत्तच्च सामान्येन गणाया 25 विख्यात, तत्र कारणभूतं सत् सन्निधिभवनरूप कार्यध्यापत्तिभवनरूप सत्, अस्तौ भवनाभावात् कारणमापत्तिभवनत इतिपूर्वं सन्निधिभवनमेव, सन्निहितमेव कार्यं बीजादी देशकालाकारादिनिमित्तवशात्तत्त्वमवति आपत्तौभवतीति भवनद्वैविध्यमेवमेव पट्ट इत्याशयेनाह-आपत्तिभवनमिति । एतावता प्रत्येन परिनिष्पन्नसुपदव्ययति-एवञ्चेति । अथ दिष्टान्तरात्पुनरप्यति-एवञ्चेति । मित्रात्मकत्वमिति, सुखदुःखमोहानां परस्परं भेदमभ्युपगम्येत्यर्थः, अनेकात्मकैककारणमात्रात् परस्परवतीति भावः । कार्यकारणवीते इति, प्रपञ्चसाधनाय सांख्ये पथ हेतव उपपत्त्या, ये कीनाख्या 30

१ सि क यनोदु० । २ क चिमेदामेदादि० । ३ सि सत्त्वेन । ४ सि नाम्नीद पदम् । ५ सि क सत्तार्थत्वा । ६ सि क साम्यधामेति । ७ सि क कार्य कारणवीतेऽ ।

तद्विचारोद्देशार्थं साधनमाह—

अनेकात्मकत्वकारणकल्पनाऽसद्वाद् एव, सम्भाव्यविकल्पापुपपन्नार्थत्वात्, तदुक्तमत्य-
चानुपपन्नार्थसर्वोक्तानृतत्वपक्षवत् ।

(अनेकेति) अनेकात्मकत्वकारणकल्पनाऽसद्वाद् एव, सम्भाव्यविकल्पापुपपन्नार्थत्वात्—
अनुपपन्नसम्भाव्यविकल्पार्थत्वादित्यर्थः, येऽत्र सम्भाव्यन्ते विकल्पास्तेऽनुपपन्नार्था इति वक्ष्यते, तस्मा-
दप्यमसद्वाद् एव, दृष्टान्तं तदुक्तसत्यत्वानुपपन्नार्थसर्वोक्तानृतत्वपक्षवत् तेनेवोक्तस्तदुक्तं सर्वमनृतमिति
स एवोक्तस्तदुक्तो वा, असौ सत्यश्चेन्न तर्हि सर्वमुक्तमनृतमस्य सत्यत्वात्—सर्वोक्तं पातित्वाच्च,
अथासत्यमिव न तर्हि सर्वस्योक्तस्यानृतत्वमनेनानृतेन प्रतिपाद्यते, अस्यानृतस्याप्रमाणत्वादित्यु-
भयवापि असद्वाद् विवक्ष्यमाणाच्च, तथेयमपि त्रिगुणमेकं कारणमित्यनेकात्मकैकारणकल्पना-
ऽसद्वाद् इति । तत्पुनः कतमद्वचनमिति तत्त्वदर्शयन्नाह—

यदुच्यते सत्त्वरजस्तमासि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि परस्परार्थं दुर्यन्तीति,
सत्त्वं शब्दकार्यं प्रत्याय तदात्मना व्यवतिष्ठमानं रजस्तमसो शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं
प्रख्यापयतीति अत्र च किं प्रकाशात्मकेन सत्त्वेन शब्दात्मना व्यवस्थानेन प्रकाशात्मकयोरेव
रजस्तमसो शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिर्व्यतिष्ठति प्रख्याप्यते ? उताप्रकाशात्मकयोः ? ।

(यदुच्यत इति) यदुच्यते सत्त्वरजस्तमासीत्युद्देशावक्यं यावत् परस्परार्थं दुर्यंतीति,
निर्देशनान्यत्र सत्त्वं शब्दादिभ्योर्मित्यादि यावत् प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति, एतदसद्वाद्धर्मेण पक्षीकृतं
वाक्यम्, अत्र च द्वयं सम्भाव्यते एतीयाभावात्, तद्दर्शयति—प्रकाशात्मकेनेत्यादि यावत् प्रत्याप्यत
इत्ययमेवो विवरूप सत्त्वेन प्रकाशात्मकेन सत्ता तदात्मकयोरेव रजस्तमसो शब्दात्मना व्यवस्थानेनेति,
स्वयं शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन तेनात्मनोपकुवता तयोः शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रत्याप्यते, का सा

३० वीतावीतमेवेन द्वैविध्यम्, तयोर्द्वैक्षण्यं यदा हेतु स्वरूपेण साप्यसिद्धौ प्रयुज्यते । स वीतोऽर्थोत्तरत्वेपादितर परिशेषितः
इत्युक्तम्, पक्षं हेतवश्च भेदानां परिमाणात् समन्यथाच्छक्तिं प्रवृत्तम् । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैवर्त्यस्येति
(सा का० १५) बोध्या । अनेकात्मनेति, सत्त्वरजस्तमोलक्षणप्रधानस्य त्रिगुणस्यैकस्य कारणत्वाभ्युपगमो—तदनुपगम
एव सम्भवात् तस्य प्रकाशात्मकयोरेवप्रकाशात्मकगोचरादिसम्भाव्यमाना विकल्पास्तेषामनुपपन्नार्थत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तं
षण्यति—असाविति स्वयं वृत्तमिति वाक्यम् । अथ सत्त्वरजस्तमस्य प्रकाशप्रवृत्तिरियमत्र दृष्टान्तमिति रतरोपकारेण प्रवृत्तिः
२५ नैतदीत्यर्थं वाक्यमाह—यदुच्यत इति, सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाधित्वं रजस्तमसो प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाधित्वं
प्रवृत्त्या सत्त्वतमसोपकरोति, तमः प्रकाशप्रवृत्तौ आधित्वं सत्त्वरजसो नियमेनोपकरोतीति भावार्थाऽस्य दचनस्य, तत्र
सत्त्वमात्रविषय वाक्यमाह—सत्त्वं शब्दकार्यमिति । उद्देशावक्यमिति, सामान्यतो विचारविषयीभूतत्रिगुणत्रयवाक्य-
वचनपरं वाक्यमित्यर्थः, एतद्वान्यादेव विषयाधिश्रितित्वसद्वात्तस्य धर्मिभूतं वाक्यमाहृष्य प्रदर्शयति—निर्देशावक्यञ्चेति ।
सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् प्रकाशलक्षणं सत्त्वं शब्दं प्रकाशं व्यवस्थितसद्वात्मना स्वयं परिणतं सत्त्वं रजस्तमसोरपि शब्दरूप-
३० परिणमिन् प्रवर्तयिष्यतीति तद्वक्तव्यम् । अथ विकल्पमुत्थापयति—अत्र चेति, विचारेऽस्मिन् विकल्पद्वयमेव सम्भाव्यत
प्रकाशात्मकयोरेवतानकाशात्मकयोरेति न तु तृतीयं प्रकारं कथिदस्तीति भावः । वर्तुप्रयोगघटितं वाक्यमेव कर्मप्रयोगघटितेन
वाक्येन विज्ञेयं—सत्त्वेनेति । प्रकाशं प्राप्तवैतन्मनो वेतनावद्भवन्म्, बुद्धिद्वयविहरणालोकः, भातिवाशेकश्च, नेह

१ ति क पूर्वोक्तो० । २ ति क सद्वाद्वाक्यविकल्पा० । ३ ति क सत्त्वं प्रकाशात्मकं सत् । ४ ति क व्यवतिष्ठ
मान । ५ ति क दुर्यन्तः ।

प्रवृत्तिः ? व्यक्तिरित्यर्थकथनम्, प्रवृत्तिं प्रत्यापयतीत्येतदेव स्फुटीकृतुकामः प्रवृत्तिं प्रत्याप्यत इति विभक्तिविपर्ययेन विवृणोति, आख्यातेनाभिहितकर्मकत्वात् प्रथमया, एष प्रथम प्रभविरूप, द्वितीयस्तु उताप्रकाशात्मकयोरिति—रजस्तमसोरप्रकाशात्मकयोर्वा तत्सत्त्वं शब्दकार्यं प्रत्यापय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमान शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रत्यापयतीति प्रभः ।

प्रकाशात्मकयोरित्येष विकल्पो न घटत एव, सत्त्वरजस्तमसा जात्यन्तरत्वाभ्युपगमात् यद्यप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मभावाय प्रत्याप्येते सत्त्वं पुरुषमपि तर्हि शब्दात्मभावाय प्रत्यापयिष्यति शब्दत्वायैव प्रवर्तयिष्यति, सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यतिष्ठमानेन पुरुषः शब्दात्मभावाय प्रवर्त्येतेऽभिव्यज्यते व्यवस्थाप्यते च, अप्रकाशात्मकत्वात्, यद्यदप्रकाशात्मकं तत्तत् सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यतिष्ठमानेन शब्दात्मभावाय प्रवर्त्ये व्यङ्गां व्यवस्थाप्यश्च दृष्ट रजस्तमसी इव, अप्रकाशात्मकेन तेनापि 10 शब्दभावाय प्रवर्तितव्यं प्रकाशितव्यं व्यवस्थाप्यम्, प्रकाशकारकत्वोपपत्तेः, रजस्तमोभ्यामिह, रजस्तमश्च यथा प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते तथा स प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते ।

प्रकाशात्मकयोरिति, एष विकल्पो न घटत एव, सत्त्वरजस्तमसा जात्यन्तरत्वाभ्युपगमात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमसमर्थभेदात्, सुखदुःखमोहात्मभेदाच्च, रजस्तमसी न प्रकाशात्मके इत्यन्योच्यते यद्यप्रकाशेत्यादि यावद्रजस्तमसी इवेति, यद्यप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मभावाय प्रत्याप्येते तत्सद्वत् 15 सत्त्वं पुरुषमपि तर्हि शब्दात्मभावाय प्रत्यापयिष्यति, तदर्थविवरणं शब्दत्वायैव प्रवर्तयिष्यति, शब्दत्वपरिणामेनेन परिणमयिष्यतीत्यर्थः, सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन पुरुषः शब्दात्मभावाय प्रवर्त्येतेऽभिव्यज्यते व्यवस्थाप्यते च, अप्रकाशात्मकत्वात्, यद्यदप्रकाशात्मकं तत्तत् सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यतिष्ठमानेन शब्दात्मभावाय प्रवर्त्ये व्यङ्गां व्यवस्थाप्यश्च दृष्टम्, यथा रजस्तमश्च, विपक्षाभावाद्वावृत्तिर्वाच्या, तत्साधनव्याख्यातद्वारेण साधनान्तरोपन्यास- 20 द्वारेण वा ग्रन्थ —अप्रकाशात्मकेनेत्यादि यावद्रजस्तमोभ्यामिवेति, अपिशब्दाद्रजस्तमोभ्यामपीति, तेनापि

प्रकाशो रजस्तमसो वा, तत्र पुरुषचैतन्यप्रतिबिम्बसम्भवात् शब्दकार्यं प्रत्यायेत्यनेन सत्त्वस्य प्रकाश इति, शब्दात्मना व्यतिष्ठमानमित्यनेन प्रवृत्तिनियमस्योचौ, पूर्वोदितप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिनियमानुसारेण तत्त्वात्, अत एवाग्रेऽपि रजस्तमसो पुरुषस्य प्रकाशप्रवृत्तिनियमाभावात् इति बोध्यं तत्रैव परिणामस्योपपत्तेः । सत्त्वरजस्तमसामिति, स्वरूपभेदात् कार्यभेदाच्च सर्वव्यापीना परस्परं भेदस्त्वयाऽभ्युपगम्यते, तत्र सुखादयं सर्वव्यापीनां स्वरूपम्, प्रकाशादयं कार्यम्, तत्र यदि 25 रजस्तमसोऽपि प्रकाशात्मकत्वं तर्हि कार्यभेदात् सर्वविश्वत् तयोर्न स्वात्, तथा च प्रकाशात्मकयो रजस्तमसोरिति प्रथमविकल्पो न युक्त इति भावः । द्वितीयं विकल्पमुक्त्याप्य दूषयति—रजस्तमसी इति, प्रकाशात्मकं सर्वप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मना परिणल यथा प्रेरयति तथा पुरुषमपि प्रेरयेत्, अप्रकाशात्मकत्वाविशेषादिति दूषणाभिप्रायः । प्रत्याप्येते इति, सर्वेनेति शेषः । यदप्रकाशात्मकं तदन्तर्गते प्रकाशात्मना व्यज्यते प्रवर्त्यते व्यवस्थाप्यते च यथा रजस्तमश्च, तथा पुरुषोऽपि स्वाद—सत्त्वेनेति । न्ययप्रकाशात्मकं सदन्त्येतावत्प्रत्ययमप्यङ्गमयं यवस्थाप्यं न किञ्चिदन्तीति विपक्षाभावात्ततो हेतुव्यापृत्त 30 एतेत्याह—विपक्षाभावादिति । अप्रकाशात्मकेनेत्यादिप्रयोगोऽप्रकाशात्मकत्वादिति हेतोरेव व्याख्यानपरः, अथवा प्रोक्तहेतोर्वा—यद्यप्रकाशात्मकमिति प्रत्येनेव व्याख्यातत्वात् प्रकाशकारकत्वोपपत्तेरिति साधनान्तरोपन्यासाच्च वा श्रेष्ठ इत्याह—तत्साधनान्तरोपन्यास इति । प्रवर्तितव्यमिति भावे तद्व्यवस्था, पुरुषः प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते इति कर्तारि प्रयोगः तस्यैव भावे प्रयोगः

च पुरुषेणाप्रकाशात्मकेन शब्दभावाय प्रवर्तितव्यं प्रकाशितव्यं व्यवस्थातव्यमिति ते प्रवृत्तिप्रकाशनियमाः पुरुषकार्या स्युः स प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते परिणमतीत्यर्थः, कुतः ? प्रकाशकारकत्वोपपत्तेः, तस्याप्रकाशकत्वे सत्युपपन्नप्रकाशकारकत्वादित्यर्थः, यदप्रकाशकत्वे सत्युपपन्नप्रकाशकारकं तेन तेन शब्दभावाय प्रकाशितव्यं प्रवर्तितव्यं व्यवस्थातव्यं यथा रजसा तमसा च, अथवा रजस्तमसश्च

८ यथा प्रवर्तत इत्यादि यथाभिप्रेत्यर्थानुरूपं व्याख्यातमिति ।

एतस्य साधनस्यानैकान्तिकत्वोद्भावनाय साधनद्वारेण परमतमाशङ्क्याह—

अथोच्यतेऽप्रकाशत्वात्तैकान्तं शक्यते कर्तुम्, शक्यते हीत्य वक्तुमपि, पुरुष सत्त्वात्

प्रकाशते, अप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारकत्वात् प्रदीपेनेव वियत्, रजस्तमसी च प्रकाशते, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपेनेव पृथिवी, यथा च त्रियत्पृथिव्योरप्रकाशकत्वसामान्ये सत्येव
१० कारकसान्निध्येऽपि प्रकाशाप्रकाशौ दृष्टौ, एव पुरुषस्याप्रकाशात्मकत्वेऽप्यप्रकाशतैव रजस्तमसौ प्रकाशतैवेति ।

अथोच्यतेऽप्रकाशत्वात्तैकान्तं इत्यादि सोपसहारहेतुकप्रकाशनाप्रकाशनसाधने यावत् प्रकाशतैवेति, अप्रकाशत्वात्तैकान्तं शक्यते कर्तुम्, यस्माच्छक्यते वक्तुमित्यमपि पुरुष सत्त्वात् प्रकाशते न व्यन्यते इति, यस्मात् ? अप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारकत्वात्, यदप्रकाशकत्वे

१२ सन्निहितप्रकाशकारकं तदप्रकाशमात्रं दृष्टं यथा प्रदीपेनेव वियत्, रजस्तमसी प्रकाशते अप्रकाशकत्वात् प्रदीपेनेव पृथिवीत्येतत् पूर्वेण साधनेन व्याख्यातार्थं सत् सन्निहितप्रकाशकारकत्वादिति न विशेष्यते, यथा च वियत्पृथिव्योरप्रकाशकत्वसामान्ये सत्येव कारकसान्निध्येऽपि प्रकाशाप्रकाशौ दृष्टौ, एव पुरुषस्याप्रकाशात्मकतैव रजस्तमसौ प्रकाशतैवेति विशेषोऽस्त्विति ।

अत्रोच्यते—

१० एव तादृक्कल्पसमजातित्यादनुत्तरमेव, प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सत्येव मूर्तामूर्तत्वादिविशेषवद्वदशब्दयोरनित्यो नित्यश्चेति विशेषः स्यादिति वचनवत् । एतदपि च नैव वियतोऽप्य

उपपन्नं प्रवर्तितव्यं प्रकाशितव्यं व्यवस्थातव्यमिति, एवमप्रकाशप्रवृत्तिनिबन्धमायत्वं पुरुषस्य रजस्तमसौ च स्यादिति तत्र हेतुमाह—प्रकाशते, स्वयमप्रकाशात्मकं सत् सत्त्वप्रकाशाहायेन पुरुष प्रकाशाश्रयो भवतीत्यर्थः, उपपन्नं प्रकाशकारकत्वं यस्य तस्यादिति निग्रहः अतः एव स शब्दभावाय प्रकाशते प्रवर्तत व्यवतिष्ठतेति भावः । कतरि प्रयोगतौ व्याख्या दृष्टं यति—अथ चेति । ननु पुरुषो गगनवत् स्वरूपतोऽप्रकाशकः, तेन प्रकाशसन्निधानेऽपि न तस्य प्रकाशकत्वं सम्भवति सत्यतोऽप्रकाशकस्य प्रकाशसहसन्निधानेनापि प्रकाशकत्वानुपपत्तेः अन्यथा प्रदीपसन्निधानेन गगनमपि प्रकाशकं भवेदित्याशङ्कते—अथोच्यते इति । यदप्रकाशकं तत् प्रकाशसन्निधाने प्रकाशमानमेवेत्येकांतेन सम्भवति, अप्रकाशकस्य गगनस्य प्रकाशकप्रदीपसन्निधानेऽप्यप्रकाशमानत्वात्, अप्रकाशकं अपि रजस्तमसी प्रकाशकसन्निधाने प्रकाशमानं भवतः यथा प्रकाशकप्रदीपसन्निधानेऽप्रकाशकस्वरूपा पृथिवी प्रकाशमाना भवति तथा पुरुषोऽप्रकाशकत्वे सत्यपि सन्निहितप्रकाशकारकः किं गगनवदिति । सन्निहितेति, सन्निहित प्रकाशकारको यस्य तद्भावादिति निग्रहः, प्रकाशकारकत्वात् प्रकाशकस्य सत्त्वस्यैव उपपरजस्तमसि अप्रकाशकान्नीति बोध्यानि । एव तादृदिति साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पः

काशकत्वम्, त्यन्मतेनैव शब्दात्मना प्रकाशमानत्वात्, रूपविषयाप्रकाशनमपि च पृथिव्यादिषु न घटते, यस्माद्रूपादिपृथग्भूतपृथग्विपरिणतिषु पृथिव्यादिषु तेजोरहितेषु विद्यमान प्रकाशकत्वप्रकाशः स्वगतोऽतो विपरिणतः, किन्तु प्रकाश्यत्वप्रकाशोऽस्त्याविर्भूतत्वादतस्तेषां प्रकाशतैव क्वचित्, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात् ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत् ज्ञानस्वभाव एव हि मनुष्य प्रकाशात्मा प्रकाश्यो दृष्टः तस्मान्नाप्रकाशकत्वे प्रकाशनम् । 5

(एवं तावदिति) एव तावद्विकल्पसमजातित्वाद्नुत्तरमेव, प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सत्येव भूतामूर्तत्वादिविषेयदृष्टशब्दयोरनित्यो नित्यश्चेति विशेष स्यादिति वचनगतः, किञ्चान्यत्— एतदपि च नैव विषयोऽप्रकाशकत्वम्, स्वमतेनैव शब्दात्मना प्रकाशमानत्वात्, यदपि च रूपविषयाप्रकाशनं पृथिव्यादिष्वेतदपि च नैवाप्रकाशनं घटते, यस्माद्रूपादीत्यादि यान्नाप्रकाशकत्वे प्रकाशनमिति, यस्मादिति हेतुर्बन्धमाणां नैवाप्रकाशनं घटत इति साध्यम्, रूपादीति, रूपरसगन्धास्तेजोऽस्मोभूमिषु 10 तेभ्यः पृथग्भूतायाकाशानित्यौ शब्दस्पर्शात्मकौ रूपादिपृथग्भूताभ्यामेव वा ताभ्यां पृथग्भूता विपरिणतिर्देवा तेषु रूपादिपृथग्भूतपृथग्विपरिणतिषु पृथिव्यादिषु तेजोरहितेषु विद्यमान प्रकाशकत्वप्रकाशः स्वगतोऽतो विपरिणतस्त्रिरोभूतः किन्तु प्रकाश्यत्वप्रकाशोऽस्ति, आविर्भूतत्वात्, अतस्तेषां प्रकाशतैव क्वचित्, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात्, ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत्, ज्ञानस्वभाव एव हि मनुष्य प्रकाशात्मा प्रकाश्यो—नोभ्यो बोधकश्च दृष्टः न कुड्यादित्येव न, तथा पृथिव्यादयः, मनु- 15 प्यग्रहणमस्मैव रथापुरुषस्योदाहार्यत्वात्, स्यान्मत बोधकबोध्ययोर्हेतुहेतुमद्भाषानोभयोदभयधर्मतैति दृष्टात्तदार्ष्टान्तिरूपम्यमित्येतद्यायुक्तम्, यस्माद्धेतु[हेतु]मत्त्वेऽपि तयो स्मृतिष्वयोर्द्वयोरपि प्रत्येक

प्रसज्यतो विकल्पसमा जातिर्भवति, यथा शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, घटवदित्युक्ते यदि भूयात् प्रयत्नानन्तरीयकमिति भूतं दृष्टं यथा घटः, त्रिषिद्धमूर्तं यथा रूपादि, एव प्रयत्नानन्तरीयकमिति दमित्युक्तं स्यात्, यथा घटः, त्रिषिद्धिस्त्युक्तं, यथा शब्द इति, अथवा विशेषो वा वाच्य इति, उत्तरमिदमनुत्तरमेव, विकल्पसमजातिं वा, एव प्रत्येऽपि पुरुषस्याप्रकाशत्वं 20 कत्वेऽप्यप्रकाशतैव, रज्ज्वन्मखोद्य प्रकाशतैव नुत्तरमनुत्तरमेवेति भावः । ननु तथापि गगनस्याप्रकाशकत्वं प्रकाशमानत्वाभावादेवोक्तकत्वं तदवस्थमेवेल्लप्राह—एतदपि चेति, अप्रकाशकत्वलक्षणो हेतुस्तो गगनं नास्त्वैव, यैनानेकातिक्रम्य भवेत्, व्यक्तमात्रस्य प्रत्यक्षमिति परीणामस्तत्प्रसज्यत्वं च प्रकाशप्रवृत्तिरित्यमप्युक्त्या शब्दात्मना चाकाशस्य प्रकाशमानतास्त्वेन, तस्माच्छब्दप्रकाशत्वात्वात्वात्तित्यमिति भावः । एव पृथिव्यादीनामप्यप्रकाशकत्वं नास्तीत्यप्राह—यदपि चेति । शब्दस्पर्शपररसगन्धानां मध्ये रूपादयः शब्दस्पर्शव्यतिरिक्ता भवन्तीति व्याचष्टे—रूपादीतीति 30 पृथिव्यादिष्विति प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वलक्षणो द्विविधः प्रकाशः पृथिव्यादेः प्रकाशकत्वलक्षणः प्रकाशस्त्रिरोभूत एव, न तु तत्र तस्मात्वा, प्रकाश्यत्वलक्षणस्तु प्रकाशः तत्रातिरोभूतः, स्वरूपतः पृथिव्यादेरानिर्भरतया तथा च तत्र प्रकाशता विद्यत एव, एव च पृथिव्यादेर्नाप्रकाशनं घटते, अल तमतिरोभूतत्वात्, ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत्, तेन सत्त्वं त्वप्रकाशम रूढमेवेति तेजोरहितैवित्युक्तम्, आकाशो वायौ च रूपमप्यप्रकाशनं कदापि न घटत इति पृथिव्यादीनामेव परिश्रणं कृतमिति प्रायः । बोधको हेतु बोध्यस्य कार्यमित्येकस्य बोध्यत्वबोधकत्वे न सम्भवत इत्याशङ्कते—स्या मतमिति, 30 उभयो—इयं पृथिव्यादेः, उभयमथवा प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वे न सम्भवतोऽतः पृथिव्यादेः प्रकाश्यत्वमेव, इयं प्रकाशकत्वमेवेति दृष्टात्तदार्ष्टान्तिरूपम्यमिति भावः । भिन्नापेक्षयोर्मययोमयधमसम्भवात् वषम्यमित्युत्तरयति—यस्मादिति एवयानाद्यपृथिव्योरपि प्रकाशकत्वात् । दृष्टान्तत्वमप्रकाशकत्वहेतुत्वोक्तमाभावात्, न वा रज्ज्वन्मखो पुरुषस्य च द्विरोऽस्ति

नामकाशत्वे प्रकाशनमिति तस्मान्न नियतपृथिव्योरपि प्रकाशकत्वसाम्याद् दृष्टातभाय पुरुषस्य
रजस्तमसोश्च विशेषापादनसिद्धिः ।

अथापि तदनुवृत्त्या वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिमभ्युपेयं पुरुषस्याप्रकाशकत्वे सत्यप्रवर्तनादि
रजस्तमसाश्च प्रवर्तनादि तथापि ते—

वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिश्च ते एव प्रवर्तते न पुरुष इत्यस्तु नाम, किन्त्ययमन्यस्ते
दोष आपद्यते, प्रकाशात्मके तर्हि रजस्तमसी, शब्दात्मभावाय प्रवृत्ते सत्त्ववत्, वैधर्म्येण
पुरुषवत्, असत्कार्यवादिता चात्यन्तानिष्ठा प्रसक्ता, सा च विस्फुटैव, सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोर-
भूतयो शब्दात्मव्यवस्थानचनादभ्युपगमात् ।

(वियदिति) वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिश्च ते एव प्रवर्तते रजस्तमसी न पुरुष इत्यस्तु
१० नाम-नैवालीलभिप्राय, किन्त्ययमन्यस्ते दोषोऽनिष्ट आपद्यते प्रकाशात्मके तर्हि रजस्तमसी, सत्त्ववि-
लक्षणे न भवत इत्यर्थं कुत ? शब्दा[त्म]भावाय प्रवृत्ते सत्त्ववत्, यच्छब्दा[त्म]भावाय प्रवर्तते
तत्प्रकाशात्मकं दृष्टम्, यथा सत्त्वम्, वैधर्म्येण पुरुषवदिति-यत् प्रकाशात्मकं न भवति न तच्छब्दा-
त्मभावाय वृत्तते यथा तथ पुरुष इति, निश्चान्यत्,—असत्कार्यवादिताऽत्यन्तानिष्ठा प्रसक्ता, एव-
मनभ्युपगम इति वृत्तते, सा चासत्त्वाववादिता विस्फुटैव, क्व ? सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोरभूतयो
१० शब्दात्मव्यवस्थानचनादभ्युपगमात्,—सत्त्वस्य कार्यं प्रकाश एवेष्टो न प्रवृत्तिनियमौ, जात्यन्तरभूत-
रजस्तम कार्यत्वात् तौ तत्रासत्तौ पुनस्तस्य कार्यवभ्युपगतौ, कुत ? व्यवस्थावचनात्, सत्त्व शब्द-
कार्यं प्रत्याय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमिति श्रुताऽभ्युपगमादिति ।

तथा—

यदि तत्सत्त्वमप्रवृत्तमनियतं वा पूर्ववदप्रवृत्तत्वादनियतत्वाच्च तयोस्तथारूपा प्रवृत्तिं न
२० प्रत्यापयेत्, नैवम् बन्ध्यापुत्रप्रदित्युक्तत्वात्, व्यवस्थानस्य च प्रागसत् सत्त्वविपयस्याऽऽ-
रम्भावस्थायामभ्युपगतत्वात् ।

तस्मात् रजस्तमसीनं पुरुषं प्रकाशप्रवृत्तिग्रमधमां भवति विगनयति तस्मादिति । विशेषमङ्गीर्यपि दोषं वस्तुनाद-
मयापीति । अभ्युपगमवात्पादस्तुतो रजस्तमसो पुरुषस्य च वियत्पृथिव्योरपि विशेषो नैवालीलभिप्राय इत्याह-
नियत्पृथिवीति । यच्चामभावाय प्रवृत्तं रजस्तमसोरपि सत्त्ववत् प्रकाशात्मकत्वमापादयति-प्रकाशात्मक इति । सत्त्ववत्
१० रजस्तमसो प्रकाशात्मकत्वानभ्युपगमे केवलं प्रकाशात्मके सत्त्वे प्रागसतो प्रवृत्तिनियमयो पश्चादभ्युपगमेनासत्कार्यवादित्वं
प्रमत्त इत्याह-किञ्चायदिति । क्वमभ्युपगम इति दशयति-सत्त्व इति, शब्दकार्यं प्रत्यावेद्येन प्रकाश उक्तः,
शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्यनेन प्रवृत्तिनियमात्तुल्यै, इतरात्मतया च दात्मतया स्थिते नियतप्रवृत्तिपत्वादिति भावः ।
स्य तदात्मना प्रवृत्त एव नियत एव चात्र तथा प्रवर्तयितुं नियमित्युक्ते अन्यथा बन्ध्यापुत्रोऽपि प्रवर्तयेत् नियमयेत्तला-
प्येनाह-यदि तत्सत्त्वमिति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमसत्त्वाया व्यवस्थाया साम्बतादशाया सत्त्वैरभावाद् व्यस्यदशाया

१ ति क दृष्टान्ता० । २ ति क विशेषापादना० । ३ ति क कृत्वापि वृत्तः । ४ ति एव प्रवर्तते,
क एव वृत्तते ।

(यदीति) यदि तत्सत्त्वमप्रवृत्तमनियतं वा पूर्ववदप्रवृत्तत्वादनियतत्वाच्च तयोस्तथारूपा-
श्रान्तात्मिका प्रवृत्तिर्न प्रख्यापयेत्, नैवम्, कस्मात्? वन्-व्यापुनवदित्युक्तत्वात्, व्यवस्थानस्य च प्रका-
शप्रवृत्तिनियमात्मकस्य प्रागसत् सत्त्वविषयस्याऽऽरम्भावस्थाया साम्यावस्थाविलक्षणायामभ्युपगमतत्वा-
वसतोऽप्रवृत्तिनियमयो सत्त्वाभ्युपगमादतिस्फुटाः ।

किञ्चान्यत्—

रजस्तमसो शब्दभावाय प्रवृत्तिर्प्रख्यापयतीति वचनात्तयो प्रागसत् प्रकाशनस्या-
भ्युपगमादसतोऽभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वाऽभ्युपगता, यदि ते तथाप्रतिपद्येते तत सत्त्वेन प्रकाशिते,
आचार्येणैव नर्त्तकी ।

रजस्तमसोरित्यादि यावत् प्रकाशनस्याभ्युपगमादिति, असत्कार्यवादिता विरुद्धैवेति
वर्त्तते, तस्मिन्नेव सत्त्वप्रकाशनात्मव्यवस्थानोपकारवाक्ये रजस्तमसो शब्दभावाय प्रवृत्तिर्प्रख्यापयतीति 10
वचनात्तयो—रजसि तमसि च प्रागसत् प्रकाशस्य जालन्तरकार्यभूतस्य तदानीं प्रख्यापनात्
असतोऽभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वाऽभ्युपगता, यदि ते रजस्तमसी तथाप्रतिपद्येते—व्यवतिष्ठेते प्रवर्त्तते वा तत
सत्त्वेन प्रकाशिते, तस्मादाचार्येणैव नर्त्तक्या प्रागप्रतिपत्ताया प्रवृत्ताया अवतिष्ठमाणाया, तस्मात्
प्रकाशोऽपि तयो प्रागसन् पञ्चाज्जात इत्यसत्कार्यवादिता ।

सेदानीं वैशेषिकासत्कार्यमादितया तुल्येति भाव्यते—

16

पृथग्भूततत्त्वाश्रयकारणे गुणेऽसता प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामुत्पत्तिं वैशेषिकाभिमतत-
त्त्वाश्रयपटवत् ।

पृथग्भूततत्त्वेत्यादि पृथग्भूत तत्त्वमात्मा कार्यं तद्वद्भावं यस्य स पृथग्भूततत्त्वो गुणः ,

भ्युपगमात् प्रवृत्तिनियमापेक्षया सत्त्वेऽसत्कार्यनादप्रसङ्ग इत्याह—व्यवस्थानस्य चेति, विधिपतोऽवस्थां स्थितिं नियमः,
तत्र विशेषः । प्रकाशप्रवृत्तिरूपाभ्याम्, अथवा अत्रम्यानं सद्भावं, स च साम्यावस्थायातपि वर्त्तते प्रवृत्ती सत्यकारणम् 20
सत्त्वात्मना सद्भावान्नकारात्, तत्र च विशेषः प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपतेति व्यवस्थाया प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वमुक्तम्
मात्रमावस्थायामिति स्थित्वा गत्वा च प्रधानस्य प्रवृत्तिं प्रधानव्यवहारं लभते, यदा स्थित्वा प्रवृत्तिस्तदा साम्यावस्थेयु
प्यते, यदा ॥ गत्वा प्रवृत्तिस्त्वाऽऽरम्भावस्था वैपम्यावस्थेयुच्यते अत उभयोर्वैलक्षण्यं बोध्यम् । एवमेव रजस्तमसो
प्रागसत् प्रकाशसत्त्वावस्थायाभ्युपगमादसत्कार्यनादप्रसङ्ग इत्याह—रजस्तमसोरिति यदि रजस्तमसो प्रवृत्तिनियमो
प्रतिपद्येते तर्हि तयोस्तौ सत्त्वप्रकाशप्रवृत्तिलक्ष्यस्वरूपावेति यथा जलद्वी तर्त्तकाचार्यप्रेरिता दूरतप प्रतिपद्यते प्रवर्त्तते 25
व्यवतिष्ठे च तथा ते अपीति तयो प्रकाश प्रागसत् जात इत्याह—यदि ते इति । कारणमघट्टं वादिनां विप्रतिपत्तय
एव घटितं, तथाया निगृह्यादौ आदौ उल्लेख्यते नष्टाय दुग्धादधीत्येवमावप्रमोभ्यो यीनादिभ्योऽदुक्तानुत्पत्तिर्दर्शनात् सर्वे कार्ये
भावा अग्रावरणका इत्यसत् सत्त्वात्मना, सुखमिन्द्रियं च मणिकृपागद्वैपादिवेदादनेन विषयप्रतिबिम्ब्यत्तना, तथा चक्षुष्य सतो
प्रकारमना विपरीते रज्ज्वाव सत्त्वात्मना, सुखमिन्द्रियं च मणिकृपागद्वैपादिवेदादनेन विषयप्रतिबिम्ब्यत्तना, तथा चक्षुष्य सतो
मिवर्त्त कार्यं न वल्लुखदिति, एतदुपपादिवदिति, सत एव परमाणादिभिराणा, पुनरावस्थानं द्व्यनुसन्दि कार्यं भाव्य इति 30
वैशेषिकास्तन्यापवादः, एतद्वादतुल्यो भवदीयो वाद इदानीं घट्टा इत्याह—पृथग्भूतेति, स्वपुण्यं इतनार्यं किं कारणं तदेव
कार्यस्याथय पटादिकार्यं स्नाथये समवायिकारणे स न्यादावधिमानं असमवायिकारणत्वं पुण्ययोगापेक्षं यथोक्तं भवते
तथैव सत्त्वे पुनववतमानो प्रवृत्तिनियमो रजस्तमसोऽपेक्षावृत्तयेति, रजसि च प्रकाशनियमा सत्त्वतमोऽपेक्षी, तमसि च प्रकाश

म एवाभय कारण च, तस्मिन् गुणे मत्त्वे रजसि तमसि च वैशेषिकत्विपट्यादिकार्यस्य च तत्ता-
दिषु परस्परसयोगापेक्षेत्यसतो भवनवत् प्रकाशप्रवृत्तिरित्यमाना कार्यणा—सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोरसतो
प्रकाशनियमयोश्च रजसि [प्रवृत्ति]प्रकाशयोश्च तमसि, असता परस्परापेक्षप्रवृत्तिषु सत्त्वादिपूतपत्ति —
भवनमुक्त भवति—प्रागसत्त प्रकाशप्रवृत्तिनियमा शब्दाचारम्भकाले उपपत्ता इति प्रतिपद्यते, पृथ-

5 भूततत्त्वोभयकारणामिदं च वैशेषिकाभिमतवन्नाश्रयपटवत् ।

विज्ञायते—

तैर्यथास्वमकारणसद्भिरारब्ध यत्कार्यं त्रिगुण शब्दादि तदपि भ्रान्तिमात्रम्, त्वदुक्त
हेतुसामर्थ्यादेव, त्वयैवोक्तं हि यच्च यन्मयैरारब्ध तदात्मकं तदिति, तस्माच्छब्दाद्यसदात्मकं
तन्मयैरारब्धत्वात् कार्पासिकतन्मयारब्धपटकार्पासिकत्ववत् तन्मयतन्मयस्य भूतादि शरी-
10 रादि घटादि च रूपादिसुखादिमयत्ववत् ।

तैर्यथास्वमित्यादि, वैशेषिकाभिमतकयादप्येतत् पापीयो भ्रान्तिमात्रमात्रम्, उत्तन्यायेन
ते सत्त्वादिषु प्रकाशादय कारणेष्वसतो यथास्य योऽया, यथास्य—प्रकाश सत्त्वे गति, इतरापेक्ष
उत्पन्न, एतमितरावपीति, तैरकारणसद्भि—प्रकाशाप्रकाशादि[भि]रारब्ध—परस्पराश्रयेण व्यक्तं प्रवृत्त
नियतश्च यत्ताय त्रिगुण शब्दादि तदप्युक्ततत्त्वत्राद्भ्रान्तिमात्रं परमार्थतोऽस्तीत्यापन्नम्, त्वदुक्तहेतु-
15 सामर्थ्यादेव, तन्मयारब्धत्वात्तदात्मकमेव हि तत्, त्वयैवोक्तं हि यच्च यन्मयैरारब्ध तदात्मकं तदिति

शब्दादीना सुखाद्यात्मकत्वं शब्दाचारब्धाना भूताना भूतारब्धानाश्च शरीरादिघटादीनाम् । तस्माद्वय-
मपि तथैव भूम—शब्दादि असदात्मकं तन्मयैरारब्धत्वात् कार्पासिकतन्मयारब्धपटकार्पासिकत्ववदिति,
यथा कार्पासिकैस्तुभिरारब्धं पत्रं कार्पासिकं इत्युच्यते तथा शब्दाद्यसन्मय तन्मयप्रकाशाधारब्ध-
त्वादिति, तन्मयतन्मयश्चेति, यदपि च भूतादि शरीरादि घटादि सबसदात्मकं तन्मयतन्मयारब्ध-
20 त्वात् कार्पासिकपटुदेरपि कार्पासिकत्ववदिति । तच्छब्दाद्यप्रसिद्धमेवोदाहरणं रूपादिसुखादिमयत्ववदिति

प्रकाशं सर्वत्रोपेक्षे इत्याह—वैशेषिकेति । इदमेव प्रयोगद्वारा प्रकाशयति प्रागिति । एकपुरुषादिवादवदयं वाद आपन्न
इत्याह—तैरिति प्रकाशप्रवृत्तिनियमैरेव, शब्दादयो हि सर्वत्रोपेक्षमात्रा सत्त्वादिकारणेष्वविद्यमाने प्रकाशप्रवृत्ति
नियमैरारब्धा प्रकाशाया नकारेण पठितम्, सत्त्वादिषु प्रकाशादयो न सन्ति परस्पराश्रयेण प्रकाशादीनामसतामुत्पादाभ्यु-
पगमात्, एवोऽनुपगमोऽपि रज्ज्वादा सर्वभ्रमवद्भ्रान्तिरूप एव, अतन्मयारब्धत्वात्तदात्मकत्वात्, यन्मयारब्ध-
25 तत्त्वमयमिति व्याप्तेस्त्वयन्वाप बादिनि भाव, तदेव व्याप्तिं प्रदर्शयति—त्वयैवोक्तं हीति, शब्दादीन्मनेन शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धतन्मात्राणि प्राज्ञाणि, तेष्वेव भूतानामारम्भान् एते शब्दादयः प्रकाशादिमयत्वत्त्वात्प्राज्ञा प्रकाशादिमयाद्य
तथैव प्रकाशादयः मयस्त्वात्प्राज्ञात्त्वात् शब्दादयोऽसमया एव प्राप्ता इति शब्दादयो रज्जौ सर्ववद्भ्रमरूपा एव । एव
शब्दाधारं भूततत्त्वदाशब्दशरीरादितदारब्धत्वादीनामप्यसंभवं तन्मयारब्धत्वादिना भाव्यमित्याह—तन्मयतन्म-
यश्चेतीति । रूपादीति, सुखाद्यात्मकं शब्दाद्यारब्धत्वादीनां सुखाद्यात्मकत्ववदित्यर्थः । तथा च शब्दाद्यसमये,
30 असमयारब्धत्वात्, रूपादिसुखादिमयत्ववत्, रूपादि, असमयसमयारब्धत्वादिति युक्तं प्रतिभाति । ननु वयं
प्रकाशायात्मकशब्दाद्यानिर्माव प्रति सत्त्वमेवोपादानकारणं रज्ज्वादी निमित्तमात्रे इति न भूयो येन सत्त्वादौ प्रवृत्त्यायमानेन

१ नि क अष्टमम्० । २ ति क सर्वकारणाश्रया० । ३ नि क शब्दाद्य० । ४ नि क इदं पदं नास्ति ।

५ नि क नुदेति ।

शब्दस्याज्जनयत्वे साधये रूपादिभुवोदिनयचमुदाहरणम्, रूपानिनामपि तथैवामग्नस्य शब्दादिभुवो-
दिनयचदृष्टान्ते तापाद्यपि ।

अधोऽप्येत एवमेव तत्कारणत्वं युज्यते तत्र च तेषु कार्यमत्त्वमेव, शुरुत्तकृष्णतन्त्या-
मिकाया रज्जौ कार्यायास्तन्तुकारणत्ववदिति, नन्वेवमेवमेवेति वचनस्य द्वितीया गति यथा
वाऽऽस्तदुक्तप्रदेशात्मक कारणमनेकाकारविपरिवृत्ति पुरुषप्रवृत्ति रजस्तमती मन्त्रमेव प्रकाश-
धारयत्वादित्येतस्या गतो दोष म एव पुरुषाद्यन्यतमकारणत्वादाभ्युपगमः . अथ तान्मतेन
जात्यन्तरसंख्यादित्रयकारणतदात्मक कार्याभ्युपगमेनैवमेवेति ।

(अशोच्येतेति) अधोच्येत त्वमेव तत्कारणत्व-त्वेना मत्कारणात् कारणत्वमेवेव गुणवत्, यत्र च तेषु सत्त्वविदुः कारणेषु शब्दादिमत्त्वसत्त्वमेव युज्यते प्रसिद्धं प्रशङ्गादिशार्वाणां, गुणरूप-
तन्मासिक्ताया रजो कार्यान्त-तुकारणत्ववत्, यथा प्रत्येकं शुद्धादिगुणान्तर-रजोऽपि तिष्ठान्तेन 10
रजुमादममाणा कारणत्व तावियन्ते तत्र त्वेषु सज एव त्रैगुण्यत्वात्किमात्रज्ञो मत्त्वमेव यथा
मत्त्वकारणत्वं शब्दादिमत्त्वार्थता चेत्तत्रोच्यते-न वेद्यमित्यादि यावत् मत्त्वमेवेति, एतमेवेति यदाहता
तस्य द्वयी गतिः, यथा याऽस्मदुपपन्नदेहात्कारणमनेनाकारविपरिवृत्तिं पुन्यपरिवृत्त्यात्तदिति,
दर्शयति मत्त्वकारण, यथाऽस्मदुपपन्न एव रजस्तमनी अपि मत्त्वमेव, प्रमाणैश्च स्वस्व
वशेषाया प्राग्भावात् सिद्धमेत एव तस्या गतो दोष स एव पुनरुपान्वयतेन कारणप्रादाभ्यु- 15
पगम इति । अथ त्वन्तेन ज्ञात्वन्तरमुत्तारिप्रत्यकारणत्वतात्ममत्त्वार्थभ्युपगमेवमेवेत्येवा गतिरिति ।

दूर जा—

एषा गतिरस्तु को दोषः ' इति चेद्भूम मन्वज्यव्यापि चामत्कार्यत्वम्, प्रतिगुणं प्रकाशाद्योर्हयो कार्यात्मनो प्रागभूतत्वात्, अन्यगुणकारणकार्यात्मनामन्य तासतामुत्पत्तेर्न-
पस्यानयचनात् प्रत्यापनयनाद्याभ्युपगतत्वात् ।

(गपेति) गणा गतिरगु को रोप ? इति, अत्र दोषमुत्पद्यते - तस्यैव गणापि चेन्नादि.

[illegible]

तदेव ह्यसत्कार्यत्वं स्वभावात्तरेणापद्यते, सर्वं व्यक्तं जन्मादि तत्तुपटादि वा व्यापितुं शीलमस्य तदसत्कार्यत्वं सव्यञ्चत्वापि, कस्माद्धेतोः ? प्रतिगुणं प्रमाणाद्योर्द्वयोः कार्यात्मनो प्रागभूतत्वात्- गुणं गुणं प्रति प्रतिगुणं, सत्त्वे द्वयोः प्रागभूतत्वादेव कार्यात्मनो, तथा रजसि प्रकाशनियमयो, तमसि प्रकाशप्रवृत्तयो कार्यात्मनोरभूतत्वात्, अथगुणकारणकार्यात्मनान्मन्यत्र व्यक्तप्रवृत्तिनियतिका

५ योनामसत्तामुत्पत्तेर्व्यवस्थानवचनात् प्रत्यापनवचनाच्चान्युपगतत्वात्तस्माद्धेतोः फलकार्यवदसत्कार्यत्वम् ।

१ केवलं वेशेपिरवदेव, किन्तुहि ?—

बौद्धप्रमाणासत्कार्यत्वम्, तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्, द्वितीयक्षणघटवत्, पुरुषवत् ।

(बौद्धघट्टेति) बौद्धप्रमाणासत्कार्यत्वम्, वर हि वैशेषिकासत्कार्यत्वस्य त्वत्सत्कार्यत्वस्य,

कारणे सत् फलविधौ विधत्तेति त्रिष्टत्वात्, इव बौद्धप्रमाणासत्कार्यत्वतुल्यमेव ते प्राप्तम्, कुतः ? तथा-

१० भूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्-तेन प्रकारेण भूतवस्तु शब्देन रूपमित्यादि, तथाभूतवस्तुना निर्मूलोत्पत्तिस्तद्भावात्, तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्, निमित्तं पुनर्निर्मूलोत्पत्तित्वादिति सिद्धे तथाभूतवस्तुग्रहणं ?

दृष्टाद्वयैनाथद्वयप्रदर्शनाथम्, तद्यथा-द्वितीयक्षणघटवत्-यथा क्षण क्षणान्तरे उत्पन्न एवोत्तरस्मिन्

पूर्वो निरुद्धते, उत्तरश्च तदनंतरमुत्पद्यते निर्मूलं, 'नामोनामौ तुलांतरयोरिव' [ ] इत्युक्त-

त्वात्, तत्सहचरितश्च घटादिवस्तु पूर्वस्मिन्निरुद्धे पाश्चात्यस्योत्पात्ताभ्युपगमात् निर्मूलोत्पत्तिरेव,

१५ पुरुषदृष्टा तसाभ्यन्तरोभयतत्साधर्म्यादिदमपि सत्त्वादिप्रकाशादिकार्यं ज्ञादादि सात्त्विकममिति योग्यम् ।

तन्मात्तनिर्मूलोत्पत्तिसाधर्म्याद्बौद्धासत्कार्यवादतुल्यतेति ।

भूतवस्तुत्वात् व्यक्त्वा एव, एते सर्वेऽसत्कार्यत्वाभ्युपगमे प्रवृत्तिनियमयो रजसि प्रकाशनियमयोतमसि प्रकाशप्रवृत्त्यारमभेन प्रतीत्यायां प्रमाणाप्रवृत्तिनियमासत्तया कारणे एकत्वात् तदेवार्थेति भावः । यथा हि पुरुषस्याविच्छेदे तन्मो रसत्कार्यवच्छिन्नस्य चित्तस्यासत्त्वं तत्र प्रमाणात्माने सत्त्वं प्रवृत्तिविभागेन शब्दादि प्रवृत्त्यात्माने रजसि

२० प्रमाणात्माने रजसि दादेर्नियमात्तमसि तमसि प्रकाशप्रवृत्त्यात्तद्वत्त्वात् तद्वत्त्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्तद्वत्त्वात् शब्दादेरसत्कार्यत्वम् शब्दादेरसत्कार्यत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्तद्वत्त्वं त्वया स्वीकृतमेवेत्याह-अथगुणेति । त्वदीयोऽयं वादो बौद्धपरिचितसत्कार्यत्वात्तद्वत्त्वात् इत्याह-याद्वयतेति । यथेष्टिप्रमाणात्तद्वत्त्वात् हि कार्यात्पत्त्यनन्तरं कारणे कार्यस्य सद्भावोऽभिमतः, त्वदीयवादे च

प्राग्जात्यापानमभयारंभत्वात् शब्दादेरसत्त्वेन निर्मूलोत्पत्तित्वात् क्षणमात्रमपि न कारणे फलसत्त्वमिति बौद्धासत्कार्यत्वमप्येवार्थ-घट इति, उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पन्नमान एव क्षणे निरुध्यते, इत्येकोऽर्थः, विनष्टाद्वीचादुक्तो जायते विनष्टात्

२५ क्षीरादधि विनष्टाध गृहिण्यद्वाह दूधपरोऽयं तत्र प्रथमपक्षे उत्तरस्थानोत्पत्तिमगच्छन् पूर्वजनिरोधं प्राप्तस्तथासत्यचिरनिरुद्धमानस्य तदेव परिनिपात्य फलजननोपयोगीत्यापारभावेन हेतु बाधम्भवादुत्तरस्थानं निर्मूल एवोत्पद्यते, अपरपक्षे तु

क्षीरादधौ कारणोत्पत्तिश्चात्र एव विनाशोत्पत्तिश्च हेतु बाधम्भवेनाद्वयार्थे निर्मूलोत्पत्तिस्तत् स्वरूपमेवेत्याह-दृष्टातद्वयैनेति, क्षणस्थानं यथा तेन चोपपत्तिमगच्छन् विनाशः, विनाशोत्पत्तिश्चोत्पत्तिरित्यर्थद्वयम् । उत्पन्न एवेति उत्पन्नमानता

३० विनाशमात्र एवेति यावत्, यमावप्रसक्तो भो भीषाभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पत्तिमात्रादभावाद्वाद्योत्पत्त्या निर्मूलोत्पत्तिरेवेत्याह-तत्सहचरितत्वेति वस्तुमात्रस्य क्षणिकत्वेन क्षणसहचरितं यदावित्यति भावः, अथवा क्षणिकपक्षात्तादनिर्मूलोत्पत्तिरित्याह-तदासत्कार्यत्वं बौद्धासत्कार्यत्ववदित्येकोऽर्थः पुरुषवादे पुरुषादयथा निर्मूला पुरुषेऽभ्युपगमात्तद्वत्त्वमिति पूर्वमुपपादिता तथा

तव धादापुर्वात्तस्मिन् द्वितीयोऽयं इत्याद्येनाह-पुरुषदृष्टातेति, मात्स्यमतमिति सात्त्विकसम्मतमित्यर्थः । प्रतिगुणं

एन प्रकाशाद्यसत्कार्यत्वे सिद्धे सर्वव्यक्तासत्कार्यत्वसामान्य-
असत्कार्या शब्दादयः कारणत्वात्, अन्यगुणानामप्यु-
पपन्नसत् प्रवृत्तिनियमकार्यं पश्चात्तत् कार्यं दृष्ट कारणञ्च तद-
ताश्च विभ्रति, इतरानुपपृताविद्यमानप्रकाशादित्रयमुपार्थि-
यमानप्रकाशादित्रयस्यकार्या वा सुखादयः कारणत्वाच्छङ्क-
यन्ते ।

(असत्कार्या इति) असत्कार्या शब्दान्य दृष्ट-
दृष्टम्, अन्यगुणात्मनमुत्पद्यत्त्वादित्यु-अन्यो गुण सत्त्वात्-
स्याया एकप्रकाशात्मकार्यमपि सत् ज्ञात्यन्तररजः कार्यं प्रवृत्ति-
शब्दाद्यात्मव्यवस्थानवचनान्, तथा नियमानियमात्मकमप्यादि-
प्रवृत्तिनियमकार्यं पश्चात्तत्कार्यं दृष्ट कारणञ्च तद्वैचित्र्य-
परमन्यगुणदुःखप्रकाशननियमवदयगुणमोहप्रकाशप्रवृत्तिरिति-
एतत्सार्थं स्फुटी करणाधमाह-इतरानुपपृताविद्यमानप्रकाशादि-
तमसा चानुपपृता-प्रागसत्ता पश्चात्तदुपकारजौ तथा मोह-
नुपपृताविद्यमानप्रकाशादित्रयस्यकार्या वा सुखादयः कारण-
स्यैव सत्त्वगुणस्य त्रयोऽपि प्रकाशादयः आत्मीया एव कार्य-
मात्रविप्रतिपत्तेरिति । एव तावदप्रकाशात्मकयो रजसमसो-
सत्त्वेन तदात्मप्रत्यापत्तेरुपोषा षष्ठा ।

यदि चैव सत्कार्यवादलोक्तत्वात् अमूल्यप्रसङ्गमव-
नेप्यतेऽयं विरूपोऽप्रकाशात्मकयोरिति ततः प्रकाशात्मकयो-
प्रकाशाद्योदयोरसत्त्वोदयसि समर्थविवेदानी तद्विदग्धेन निरुप-
स्य साम्यावस्थायाम् प्रकाशात्मकवत्त्वमात्रसाम्यमपि वैयर्थ्यावस्थ-
प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यत्वस्य शब्दात्ममात्राय प्रवृत्त्ये प्रकाशयते व्यवस्था-
पनादयः कारणं तथा शब्दादयोऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वात् प्रकाश-
प्रकाशात्मकतादिनि यन्त्यति-अन्यो गुण इति । एवमेवायं-
नष्टं तथेति । एव दुःखापेक्षया मोहापेक्षया चायं गुण-
प्रतिवर्तिरिति दृष्टान्ता याम्ना इत्याह-एवमिति । उपस्थाता-
एवकार्यतिरेकेण तान्मात्रं नियमानानि प्रकाशप्रवृत्तयोरिव सत्त्वं
उपरिवाह एवायं नाममात्रमेवमिह इत्याह-यद्येयमिति,
रजसस्य तथा, तममोऽपि ते तथेताह-स्यशब्दादिति,
द्विषयिक-रजसायानुपपत्तिरिति-एव तावदिति । ८
अवस्थापनादयः तन्मात्रं नियमानानि इत्याह-यदि

इत्यामन्थानादुत्त-
पलब्धिवत् कर्मेव
वस्थान्तरमात्रवि-
ता तर्हि सायन-
, वीरणादितो-5
तृत्करणसम्प्रदा-
म्, तदात्मगत-
माधनशक्तीनी-
तथैव कर्तृत्वा-
ति करोतीति 10
हृदेतैव पट
क सत्त्वमेव
आकाशादि,
न प्रकाशा-
विप्रवृत्त्या 16
ने चेति ।

किरावि-
नैकदा निजि
के, न मृगी 20
मवस्थापनाम
नरुहत्तमादिक-
रपरिणतिपरम्परा
इत्याह-
। कार्येण सम्बन्धमेव 25
तपि प्रकाशते शब्दा
शो कारणायुपभूतो
पते, न तु युगान्तर-
वत्त्वस्य प्रागुपपत्ति-
ति विख्याम्युपगमान् 30
शक्यं कियत इति
प्रकाशतेऽन्यानपेक्षेण
कार इत्याह-एव
निरुप-सा 1

अथ प्रकाशात्मकयो रजस्तमसो शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन तत्प्रख्यातिना सत्त्वेन तदात्मभावाय प्रवृत्तिः प्रख्याप्यते इति विकल्प इष्यते, अप्रकाशात्मकयोरिति च नेष्यते ततो यथेव कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्वैतैव घट क्रियते तदात्मव्यक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशाच्च कारणघटेन कार्यघटस्तथाभूतव्यक्तिश्चास्मिन् तापस्याऽभिव्यज्यते, निर्मलदर्पणस्य रूपोपलब्धिपत् कम्प सद्वस्तु कर्तुं भवति, मृद एव घटत्वात् कुलालदण्डादीनामत एव तत्साधनत्वात्, वीरणादितोऽकण्ठात् तथैव सत्त्वेन शब्दादिप्रकाशेनापृथग्भूतप्रकाशादि तत्त्वमाकाशादि प्रकाश्यते प्रवर्त्यते नियम्यते च शब्दादिप्रवृत्त्या शब्दादिनियमेन च ।

अथ प्रकाशात्मकयोरित्यादि याग्रेष्यत इति, गताथम्, ततो यथेवेत्यादि दृष्टातमेव तावत् प्रतियोगिसिद्धमुपवर्णयति-कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्वैतैव घट क्रियते इति-मृत्पिण्डघटनोर्ध्वग्रीवकुण्डलोष्ठ
 10 दृष्टुं क्षिप्तुं त्रादिघट क्रियते-प्रकाश्यते करोते प्रकाशार्थत्वात्, यथा पृष्ठं पदं पदौ कुरु [महा भा १-३-१ सूत्रे] न च कारणमिमीक्ष्यते प्रकाशार्थत्वात् कारणे कार्यस्य सत एव प्रकाशनात्, सर्परफटाटोपमुकुलत्ववत् दीघकुण्डलीभावत्, ता यथा सर्पेण सप क्रियते तथेहापि घटेनैव मृदा पृथुदुःखायाकारा क्रियते, अत्यन्तभिन्नेनायेनायस्याकरणात् । निश्चान्यत् तदात्मव्यक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशात्-वैदात्मनोव्यक्तिः-प्रागनुपलब्धस्य पञ्चाक्षोपलब्धि सा प्रतिनियतानामात्मीयानां कुलालदण्डादीनां
 15 तत्त्वमस्य च कालाप्यस्य साधनत्वात्, पिण्डशिवकादिभावेषु यथानस्य व्याप्यमानानां क्रमेण व्यापारानि, तदर्थयति-कारणघटेन कार्यघटोऽभिव्यज्यत इति, कथं व्यज्यत इति चेत्-तथाभूत

कायकारणयोरभेदाच्च मृदात्मना घटेनैव घट क्रियते मृदात्मना विद्यमान एव घटे व्यापारानन्तर स्वस्वरूपेण विभवति नान्यत् त्रिभिर्दण्डेषु पयत इत्याह-कारण इति । यस्या धातवो भवतीति निरूपणाय च सर्वतन्त्रविद्यातमहाभाष्ये प्रोक्त 'करोति रभूतप्रादुर्भावे दृष्टं मिमीक्ष्यते चापि वतते दृष्टं कुरु पादौ कुरु इत्युक्तं तदनुसारेण क्रियते इत्यस्य प्रकाश्यत इत्यस्य कृत इत्याह-क्रियते इति । सपशरीरे सत एवाद्रिमिशेषस्य नि सरत स्फटागेपतयाऽऽविर्भावो निविशमानस्यैव मुकुलरूपतया निगमावसयादीर्घाभाव कुण्डीमात्रेण न तत्रासत कल्पयितुं पति विन्दु स्फटागेषावच्छिन्न सप एव मुकुलावच्छिन्नो भवति एव मृदात्मा घट एव पृथुदुःखायाकारो घणे भवतीत्याह-सर्वेति । यदि मृदद्वयोरयं तमसम्पचलसुपादाने कायसात्म-धात् सर्वं कार्यनात सर्वम्भान् भवेदसम्पदत्वाविशेषात् तस्या कार्येण सम्पद कारण कार्यस्य जनकम् । सम्पदस्य कारणसाधनो न सम्भनान् तस्मात् सद्येव तथा भवतीत्याशयेनाह-अत्यन्तैति । घटेनैव घट क्रियते इत्यनेनोत्तरायादि
 25 किञ्चाकृतया कार्यस्य ग्रन्थ सत्त्वं सूच्यते, अन्यथा हि उत्पत्तेः क्रियात्वेन तस्या सकृत्कृतया कर्तुं भावे विद्याया आश्रय रित्या असम्भनान् घट उत्पद्यत इत्यादिव्यवहारोऽनुपपन्न एव स्याति । ननु प्रागपि घटे सत्त्वे कुलालदण्डचक्रादीनि साधनानि हि कुवतीत्याह-आमाह-तदास्मिन्, क्रमेण प्रवर्तमानानां साधनानां व्यापारो न घटसिद्धिरुपसिद्धे तत्त्वमस्य सत्त्वं सत्त्वात् स हि घट सर्वत्र सद्यदा घट एव, न कदाचिदष्ट, तस्मात् त्रिष्वपि काशेषु स सत्त्वं, विन्दु धाविर्भावे एव, घटा कार्यसाधिर्भावेना नाम साक्षाद्विशालम्बनत्वप्राप्ति र्गोत्रेऽपि घटादिवस्तु न चकाराणिनाऽऽवृत्त तत्त्वदीपप्रकाशादिनाऽऽवर
 30 अन्तरस्वारेण विमानविषयत्वात् आमुक्त्वा आदयद्वाच्यं न व्यभिचरति तथात्रापि, इदमिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वेनैव स्थूलत्वमत एवोपेक्षयन् स्मृतापस्या-द्विद्वयप्राप्तयेति । ननु कार्यकारणयोरभेदे स्वसात् स्वसाधनेरसम्भव इत्याशकायामाह-कारणघटेनेति सपस्य स्फटागोपादय सर्वरक्षित्वा एव यथाऽऽविर्भवति तिर्यगेभ्यो न च तथेवाभिव्यक्तिरिति दृष्टादि कार्यमुच्यते मृदात्मनो विरिञ्च्य स एव कारणमुच्यते ततो नासम्भव इति भाव । एतदेवाह-तथाभूतेति सद्य हि सद्यश्चिर्कं सवन

व्यक्तिशक्तिस्यूतापत्त्या-पृथुऋक्ष्यादिप्रकारेण व्यक्तिशक्तिरस्य, यदि शक्तिमत्या सूक्ष्माभ्यानादुत्तर-
काल देशकालाद्यवस्थापगमात् स्यूतापत्त्या-इन्द्रियप्राप्त्यया, निर्मलदर्पणस्वरूपोपलब्धिवत् कर्मैव
सद्वस्तु कर्तृ भवति, मृद एव घटत्वात्-मृदेव हि घटो भवति, घटमात्मानमात्मनाऽवस्थान्तरमात्रवि-
शिष्टमवस्थांतरमात्रविशिष्टेन करोति, कर्मण एव कर्तृत्वाभ्युपगमात्, कुलालदण्डादीनां तर्हि साधन-
त्वाभावः, स्वयमेव मृद कर्तृकर्मत्वाभ्युपगमाद्दृढस्यैवेति चेन्न, अत एव तत्साधनत्वात्, वीरणादितोऽ- 5
करणात्, असद्वकरणादिहेतुभ्यो मृदेव सन्त घट कुलालचन्दण्डादयोऽभिव्यक्ष्यन्त कर्तृकरणसम्प्रदा-
नापादानाधिकरणादिभाव प्रतिलभन्ते तद्विषयमेव, न वीरणादिविषयम्, न तत्त्वादिविषयम्, तदात्मगत-
व्यक्तिशक्तिप्रतिनिर्यतस्वसाधनरूपसमावेशादेव तानि च कारणानि परस्परोपजनितकार्यसाधनशक्तीनी-
लोकप्रब धेन प्रयत्नमानानि कारणानीत्युच्यन्ते नान्यविषयाणि, तस्मात् कुलालादीनामपि सदैव कर्तृत्वा-
विभावोपपत्ते घटेनैव घट क्रियते इति साधकम्, एव दृष्टान्तमात्मनैवात्मानं प्रकाशयति करोतीति 10
प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिक प्रतिपादयति-तथैव सत्त्वेनेत्यादि, यथा कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्वेनैव घट
क्रियते इत्युक्तं तथा कारणे कार्यस्य सत्त्वात् सत्त्वेन सुप्तप्रकाशादिकारणात्मना तदात्मक सत्त्वमेव
प्रकाशयते सूत्रादावभ्यासत्, तद्वर्शयति-शब्दादिप्रकाशेनापृथग्भूतप्रकाशादितत्त्वं किं तत् ? आनाशादि,
रूपाद्यपृथग्भूततत्त्वाया मृदो घटात्तदपृथग्भूत[त]त्त्वघटादिकप्रकाशयत्, प्रकाशापृथग्भूतेन प्रकाशा-
पृथग्भूततत्त्वं प्रकाशयत इत्यर्थ । प्रकाशापृथग्भूतावेव प्रवृत्तिनियमावपीति तद्वर्शयति-शब्दादिप्रवृत्त्या ॥
शब्दादिनियमेन, तदप्यानाशादि यथा प्रकाशापृथग्भावात् प्रकाशयते तथा प्रवर्त्यते नियम्यते वेति ।

तद्विस्तरेण पर्यायशब्दाचार्यानेन भाषयति—

अपृथग्भूततत्त्वेनैव सत्त्वेन प्रकाशेन प्रवृत्तिसत्त्वेनानपेक्ष्यया स्वशक्त्या स्वव्यक्तिरावि-

परिणामिनि सर्वविकारपननगमिभवात्, तथा च मृद सर्वविकारपननसामर्थ्येऽपि देशकालाकारनिमित्तप्रतिबन्धादेवदा निखि
लभाषानामभिप्रायि, यथा कुट्टमस्य काश्मीरेऽभिप्रायि, न पाषाणसिन्धु, निदापे काले न प्रादुर्भूतसिन्धु, न मृगी 20
मनुष्यं प्रसूते तस्यां मनुष्याकारसामग्रीप्रतिनपात्, नापुष्पशब्दं क्षणं भुङ्क्ते, तत्र पुष्पनिमित्तस्यावभावात्, एतेषामनवधानाम
पगमे यथा निर्मले दर्पणे मुखस्योपलम्बितस्यैव यथाभिप्रेतकसामग्रीसमवधानं सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मबृहद्भूतप्रवृत्तमादि-
मेग ॥ एव घट कर्ताऽभिव्यक्तविषयत्वलक्षणं कर्मवपुर्गतीति भावः । मृदेव कृणपिण्डघटकुलालरुगाकारपरिणतिपरम्पर्यं
क्रमवतीमुद्रहतीत्याह-मृद एवेति । केवलमवस्था एव आविर्भावतिरोभावधर्मका धर्मा तु दृढस्थितिल इत्याशङ्क्यामाह-
अवस्थान्तरमात्रेति तथा चावस्थाद्वारावस्थान्तरेऽपि परिणामशक्तितया न कौटस्थमिति भावः । कार्यस्य सम्बन्धमेव 25
कारण साधक भवतीति कार्यसत्त्वे एव कारणानां कारणत्वमित्याह-अत एवेति । एवं प्रकाशात्मक सत्त्वमपि प्रकाशते शब्दा
दिरूपेणेत्याह-कारणे कार्यस्य सत्त्वादिति । शब्दादिति, शब्दतन्मात्रादिप्रकाशेनाकाशादिप्रकाशो कारणापृथग्भूतो
भवति, सूक्ष्माकाशाख्येन स्थूलमाकाशं भवति, तन्मात्रपदेनोपयोग्योपसकलविशेषसम्बन्धो व्यवच्छिद्यते, न गुणान्तरस-
पर्कं सर्वस्य त्रिगुणमकृत्वात्, तामसाद्वहारात् मानाण्याविर्भवति तत्र सत्त्वरजस्तमसामपृथग्भूततत्त्वत्वस्य प्रागुपपादित
त्वात् प्रकाश एव प्रवृत्तिनियमनेलाशयेनाह-प्रकाशापृथग्भूतावेवेति । प्रकाशात्मकयो रजस्तमसोरिति विकल्पाभ्युपगमात् 30
प्रवृत्तिप्रकाशयोरनियमप्रकाशयोरपृथग्भूतत्वम्, तथा च प्रकाशात्मात्मकमुद्राकाशेन प्रकाशात्मात्मकस्वरूपाकाशं क्रियत इति
भावः । सत्त्वं रजस्तमोभ्यामपृथग्भूततत्त्वमेव एव प्रकाशात्मकसत्त्वमेव प्रवृत्त्यात्मकं सत्त्वं तेन स्वात्मप्रकाशेनेऽन्यानपेक्षेण
सम्बन्धि नियत इत्याह-अपृथग्भूततत्त्वेनैवेति । सत्त्वात् पृथग्भूतो गुण क्रियास्तलेवेति सूत्रयत्वेवकार इत्याह-एव

१ ति एषः १ । २ ति क निर्मलदृष्टः । ३ ति क कर्तृदेवकर्तृत्वा । ४ ति क नियतस्य सा । ५ ति क घटे ।

र्भाय, आविर्भावेन प्रवृत्त्या प्रवृत्तिसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्तिराविर्भाय प्रवृत्ति, स्वशक्त्याऽऽविर्भावेन स्वनियत्या नियमसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्ति स्वप्रवृत्ति स्वनियम इति प्रकाश एव प्रवृत्तिनियमश्च, एव प्रवृत्तिरेव चेतद्वयम्, नियम एवेतरद्वयम् ।

अपृथग्भूततत्त्वेनेत्यादि, अपृथग्भूततत्त्वत्वादेव तेन सत्त्वेन प्रकाशेन प्रवृत्तिसत्त्वेनेति प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्य दर्शयति, एवकारेणावधारणार्थेन ततः पृथग्भूतार्थाभावश्च दर्शयति, अत एवाह—
अनपेक्ष्यया स्वशक्त्या, यदुक्तं भवति प्रकाशेनापृथग्भूततत्त्वेन सत्त्वेनेत्यादिपर्याया तदुक्तं भवति प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रवृत्त्या स्वशक्त्या [स्व] व्यक्तिराविर्भाय 'अनी प्रादुर्भावे' प्रादु प्रकाशये [जन्मनि च] प्रकाशो जन्माभिव्यक्तिरित्यनर्थात्तरम् । प्रकाशात्मयोरेव प्रकाश इति दर्शयति आविर्भावेन प्रवृत्त्या प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रवृत्तिसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्ति—न्यत पृथग्भूतप्रकाशनियमानपेक्षा स्वात्माभिव्यक्तिरित्यर्थः,
तत्पर्यायकथनमाविभाष प्रवृत्तिरिति, तथा नियमसत्त्वेनानपेक्षेत्यादिना प्रथेन प्रकाशप्रवृत्त्यनर्थात्तर-
भूतो नियम एव सत्त्व रजश्चेत्यत्र आह—स्वशक्त्याऽऽविर्भावेन स्वनियत्या, वा च सा ? नियमेनानपेक्षा स्वव्यक्ति पूर्वयत् स्वप्रवृत्ति स्वनियम इत्येकार्थ इति ग्रागुपपादितत्वात् प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमश्च, यस्मात् प्रकाशमान प्रवर्तते नियतश्चार्थ इति, एव प्रवृत्तिरेव चेतद्वय यस्मात् प्रवर्तमान प्रकाशते नियतश्च, नियम एवेतरद्वय नियतो ह्यर्थः प्रकाशते प्रवर्तते, तस्मादिहापि तदेव भावितमैक्यम् ।

वध तर्ह्येकमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमभेदप्रत्ययव्यपदेशभागभवतीति ? अत्रोच्यते—

अत एवामेकपुरुषप्रवृत्तश्यामायताक्षप्रलम्बबाहुत्वत्रयैक्यस्तुस्वतत्त्वभूताभिधानप्रयो जनकार्याणामव्यतिरेकैकवृत्तितेति ।

(अत इति) अत एवामेकपुरुषप्रवृत्तश्यामायताक्षप्रलम्बबाहुत्ववत्—यथैकस्मिन् पुरुषे प्रवृ-

त्तानि तद्व्यतिरिक्तानि श्यामत्यमायताक्षरत्र प्रलम्बबाहुत्वमित्येतानि भिन्नानीव तद्भेदप्रत्ययव्यपदेशमाश्लि-
भवन्ति तथैक्यस्तिवत्यादिनोपसहरति—तथैकस्य यस्तुन स्वतत्त्वभूताना तदभिधानप्रयोननाना सत्त्वर-

कारेणेति । पृथग्भूतगुणाभावादेव सत्त्वं स्वार्थयुक्तौ नान्यापेक्षमिल्याह—अनपेक्ष्ययेति । यथा प्रवृत्त्यापृथग्भूतं प्रका-
शामेक सत्त्वं स्वशक्त्येवान्यानपेक्ष प्रकाशते तथैव प्रकाशावपृथग्भूतं प्रश्रयात्मकं रजः स्वशक्त्येवान्यानपेक्षमाविर्भवतीत्याह—
यदुक्तं भवतीति । आविर्भाव प्रकाश प्रवृत्तिर्नियम इत्यनर्थात्तरमिल्याह—तत्पर्यायकथनमिति । सत्त्वेन रजसा-
च तमस ऐक्यमादर्शयितुमाह—तथा नियमसत्त्वेनेति । प्रकाशमानसत्त्वं प्रवर्तमानत्वात्नियतत्वाच्च प्रकाश एव प्रवृत्तिनियमो,
प्रवर्तमानसत्त्वं प्रकाशमानत्वाच्चियतत्वाच्च प्रवृत्तिरेव प्रकाशनियमा नियतसत्त्वं प्रकाशमानत्वाच्च प्रवर्तमानत्वाच्च नियम एव प्रकाश-
प्रवृत्ति, तस्य तस्यैव तयातयामावर्तिल्याह—प्रकाश एवेति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेकत्वे प्रकाशतस्य प्रवर्तते नियम्यत-
इति तस्य ज्ञानवैकल्याच्च तस्मान् रूपरसवद्विमिश्रितज्ञाननियतत्वात्तेषां भेद एव, प्रकाशमान एव प्रवर्तते नियतस्य प्रवर्तमान एव
प्रकाशते नियतस्य नियत एव प्रकाशते प्रवर्तते चेति हेतुहेतुमद्भावात् यपदेशतोषां भेद एव कथमेकस्य तदुपपत्तय इत्याशङ्क्या
माह—अत एवामिति यथा श्यामत्वायताक्षलप्रलम्बबाहुत्वादयो विशेषा पुरुषा यन्निरेक्षिणोऽपि भेदप्रत्ययव्यवहारमात्रज्ञ-
यैव प्रकाशप्रवृत्तिनियमा सत्त्वरजस्तमोश्चैकात्मभूतान्यपि भेदप्रत्ययव्यवहारमात्रं भवतीत्याह—तथैकस्येति, सत्त्वस्यैव रजस-
एव तमस एव वैकस्य यस्तुन इत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमोश्च परस्परं भेदमभ्युपगम्य सत्त्वमधिष्ठित्य विकल्पद्वयमारचयैक्यमापाय

१ ति क 'पेक्ष्यास्वशक्ति । २ ति क 'नपेक्षणे ।

जस्तमसा तत्कार्योणाश्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामव्यतिरेकवृत्तिता, इति परिसमाप्त्यर्थं, एवन्तावदे-
तया भावनयाऽऽपादितैक्याना सत्त्वादीना सत्त्वस्वात्मनैव कर्तृकर्मत्ववृत्तिरुक्ता परस्परस्वरूपापादनेन
भेदमभ्युपगम्य ।

इदानीं फलभेदान्नैव भेद इति प्रतिपादयिष्यन्नाह—

सत्त्वसत्त्वेनैव सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते त्रयाणामपि सत्त्वरूपत्वस्यापादितत्वात्, यत्तत्सत्त्व ॥
सत्त्वमेव भवति नान्यद्भवति रजस्तमो वा तत्सत्त्वसत्त्व तेन सत्त्वसत्त्वेनैव प्रकाश्यते व्यज्यते,
परिणामेन मृत्सत्त्वे यद्विद्यमानं सत्त्वसत्त्व तेनैव तद्व्यज्यते, स्वपरिणामेन सदेव हि सत्त्वेन
परिणमति नासत्, यदुक्तम्भवति व्यक्तीभवतीति तदुक्तम्भवति प्रवृत्तिनियमानपेक्षेण सत्त्वस-
त्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति, सत्त्वसत्त्वमिति च विशेषण रज सत्त्वतम सत्त्वाभ्याम्,
तयोरपि त्वन्मतप्रसिद्धा भेदेऽस्मदुक्तजदभेद एव, सतो हि भाव सत्त्वं यस्मात्तदेव सद्भवति 10
तस्मात्तदेव सत्त्वं तत्त्व तद्भावः परिणाम इत्यनर्थान्तरम् ।

(सत्त्वसत्त्वेनैवेति) सत्त्वसत्त्वेनैव [सत्त्व] सत्त्व प्रकाश्यते त्रयाणामपि सत्त्वरूपत्व-
स्यापादितत्वात्, सत्त्वसत्त्व रज सत्त्व तम सत्त्वमिति भिद्यते, तस्याभेद फलभेदादापाद्यतेऽधुना,
यत्तत्सत्त्व सत्त्वमेव भवति नायद्भवति रजस्तमो वा, तत्सत्त्वसत्त्व तेन सत्त्वसत्त्वेनैव प्रकाश्यते
व्यज्यते तदेव, सत्त्वसत्त्व सत्त्वसत्त्व भवन व्यज्यते स्फुटीक्रियते, पूर्ववत् कर्तृकर्मभावोऽन्यथाज्ञानात्, 15
तद्विशयति—परिणामेन मृत् सत्त्वे यद्विद्यमानं सत्त्वसत्त्व—घटप्रकाशमत्त्व तेनैव तद्व्यज्यते, स्वपरिणामेन
सदेव हि सत्त्वेन परिणमति नामत्, यथोक्तम् ‘अत्यन्त अत्यन्ते परिणमति’ (भग श १ उ
२ सू ३३) इति, यदुक्तं भवति व्यक्तीभवतीति तदुक्तं भवति सत्त्वसत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत
इति, सत्त्वसत्त्वमिति च विशेषण रज सत्त्वतम सत्त्वाभ्याम्, तयोरपि त्वन्मतप्रसिद्धा सत्यपि
भेदेऽस्मदुक्तजदभेद एवेत्यभिप्रायत्वादैक्यमापाङ्गम्, किं कारणं ? यस्मात् सतो हि भाव सत्त्वम्, 20
यस्मात्तदेव सद्भवति तस्मात्तदेव सत्त्व तत्त्व तद्भावः परिणाम इत्यनर्थान्तरम्, ‘तद्भावः परिणामः’

यथा कर्त्रा घटेनैव कम घट भिद्यते सत्त्वस्वात्मनैव सत्त्वस्वात्म भवतीत्युक्तमित्युपसहरति—एव तावदिति । सत्त्वादीनां
मैदाभ्युपगमेऽन्यतमेनासाध्यभूतस्य कस्यचित्फलविशेषस्याभावात्तेष्वन्यतमं यथेच्छमेकमेवाभ्युपगन्तुं युज्यमिति घटमुपक्रमते—
सत्त्वसत्त्वेनैवेति सत्त्वादीनां परस्परमैक्यस्यापादितत्वात् कर्तृरैव कर्मत्वाच्च सत्त्वादाधयेण नव विकल्पा भवति, तत्र प्रथमो
विकल्पोऽयम्, सत्त्वसत्त्वेण सत्त्वेन सत्त्वस्वरूपं सत्त्वं प्रकाश्यत इत्यर्थः । एतदव्यवच्छेदमाह—यत्तत्सत्त्वमिति तदेव 25
सत्त्वसत्त्वमेव, सुप्रकाशादिकारणात्मना सत्त्वेन कर्तृभूतेन तदात्मकस्य सत्त्वस्यैव कमभूतस्याभिर्भावं दृष्ट्वाह—सत्त्वसत्त्व इति ।
परिणामेनेति, वस्तुन आत्मनो भाव एव परिणामः, ततश्च यद् सत्त्वसत्त्व स्तो भावस्वात्तेनैव तद्व्यज्यत इति भावः ।
तदेव स्फुटयति—स्वपरिणामेनेति । तत्रार्थं मानमाह—यथोक्तमिति । व्यवहारावतीत्युक्त्यानेन प्रकाशात्मकसत्त्वस्यैव लाभ
इत्यादिनाह—यदुक्तं भवतीति । सत्त्वरूपं कृत्यमिति विशिष्टात्के प्रयोजनमाह—सत्त्वसत्त्वमिति वेति । सत्त्वरजस्तम
सामान्यत्वेनात्र सत्त्वसत्त्व सत्त्वसत्त्व ग्रहणं न तु रजोमत्त्वस्य तमोहस्य वा सत्त्वसत्त्वस्यैव भावः । सत्त्वसत्त्वमपि प्रमाणयति— 30
तद्भावः इति । तस्य भावस्तद्भावः, कमपि पक्षी भवतरकमकृत्वात्, तदेव यद्भव्यं तेन तेनाकारेण भवति न कूटस्थमवतिष्ठते

(तत्त्वा अ ५ सू ४१) इति वचनात्, नहि प्रवर्त्तमान न किञ्चिदपेक्षते इति प्रवृत्तिनियमा नपेक्षेणेति सत्त्वसत्त्वेनेति ।

एव रज सत्त्वेन सत्त्वसत्त्वम्, किमुक्तम्भवति व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या तयैव प्रवृत्त्यात्मिकया व्यक्त्येत्येतदुक्तम्भवति, एव तम सत्त्वेन सत्त्वसत्त्वम् किमुक्तम्भवति व्यक्तिनियमपरिणामेन तयैव नियमात्मिकया व्यक्त्येत्येतदुक्तम्भवति, एवमेव रज सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्येत्येत्युक्तम्भवति, रज सत्त्वेन रज सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्येत्येत्युक्तम्भवति, तथा तम सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवति, तम सत्त्वेन रज सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवति, तम सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवतीति ।

(एवमिति) एव रजःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते एवेति वर्त्तते, पूर्ववद्व्यक्तिरिति प्रकाशार्थम्, किमुक्तं भवति व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या—प्रज्ञानप्रवर्त्तनपरिणामेन तयैव प्रवृत्त्यात्मिकया व्यक्त्येत्येतदुक्तं भवति इत्येक्य दशयति । एव तम सत्त्वेनेत्यादि । व्यक्तिनियमपरिणामेनेत्यक्षरविपर्या-
१० समाग्रेण भेदादर्थैक्यापादनं गतार्थम् यावद्व्यक्त्येत्युक्तं भवतीति । सत्त्वेनेव व्यक्त्यात्मना प्रवृत्तेन नियतेन चावश्यं भवितव्यमन्वया तत्सहर्षपापभावादित्युक्तत्वात् । एवमेव रज सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्येत्येत्युक्तं भवति, सतो हि भाव सत्त्वम् । रज सत्त्वेन रजः सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्येत्येत्युक्तं भवतीति तयैव गमनीयम्, तथा रजः सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्येत्येत्युक्तं भवतीति, । तथा तम सत्त्वेन [सत्त्व]-

१० न सव्योत्पद्यते नापि सव्योच्छिद्यते तस्मात् सामान्यरूप परिणाम, अनुष्ठितरूपत्वात्, पिण्डस्यासौ शरीरशूलानिषु स्वरूपाप रिलानेन मृद्व्यं ह्यनुवर्त्तते ततो मृद्व्यस्य समानभाव सामान्य मृद्व्यमेव तदेव समानं भवति, तथा च इव्यस्य स्त्री भाव आत्मगर्भोऽवस्था—तरप्राप्ति तदेव स्त्री तत्त्व परिणाम इति सूत्रार्थ । अत एव सत्त्व सत्त्व तद्भावे परिणाम इति पर्यायक्य मम् । सत्त्वस्वरूप एव प्रकाशप्रतिनियमानाम—तस्मिन्त्वान् सत्त्व प्रकाशनाय नान्मा प्रवृत्तिनियमो अपेक्षत इत्याह—तस्मिन्तीति । अथ रजोरूप यत्सत्त्व तेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति द्वितीय विकल्पमाह—एवमिति । प्रवृत्त्यात्मप्रकाशसत्त्वेन प्रवृत्त्यात्मकं
२५ प्रकाशसत्त्वं प्रकाश्यत इत्यर्थं स्फुटयति—किमुक्तं भवतीति । एव तमोरूप यत्सत्त्व तेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति तृतीय विकल्प दशयति—एव तम सत्त्वेनेति । नियमात्मप्रकाशसत्त्वेन नियमात्मकं प्रकाशसत्त्वं प्रकाश्यत इति नियमप्रकाशयोरैक्य माह—व्यक्तीति । अथ रजोरूपेण सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति चतुर्थमाह—एवमेवेति । प्रवृत्तिप्रधान्येनाय विकल्प प्रकाशसत्त्वप्रवृत्तिप्रधानेन प्रकाशात्मकप्रवृत्तिप्रधानेन प्रकाश्यत इति प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्यमाह—व्यक्तीति । रजोरूपेण सत्त्वेन रजोरूपं सत्त्व प्रकाश्यत इति पञ्चममाह—रज सत्त्वेनेति । पूर्वका प्रवृत्तिप्रधानोऽय विकल्प प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्यविषय ।
३० एवं रजोरूपेण सत्त्वेन तमोरूपं सत्त्व प्रकाश्यत इति षष्ठमाह—तथा रज इति अयमपि प्रवृत्तिप्रधान प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्य विषयो विकल्प । अथ तमोरूपेण सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति सप्तममाह—तम सत्त्वेनेति, नियमप्रधान प्रकाशनि

सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेति, नियतो हि भावो व्यञ्ज्यते प्रवर्तते, तथा तम - सत्त्वेन रज सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियतैवेत्युक्तं भवतीति, [तम सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तं भवतीति]

तदेव भावितम्—

एवमेव च सत्त्वप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमः प्रकाशश्च प्रकाश्यते, रजः प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमः प्रकाशश्च प्रवर्त्यते, तम प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमः प्रकाशश्च नियम्यत इति त्रयोऽप्यर्था ऐक्यमापादनीया ।

एवमेव चेत्यादि, यथा सत्त्वरजस्तमसा नत्रापि विकल्पा उक्तास्तथा सत्त्वप्रकाशेन सत्त्व-प्रकाश प्रकाश्यत इति, सत्त्वप्रकाशेन रज प्रकाश तमः प्रकाशश्चेति त्रय , रज प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमः प्रकाशश्चेति त्रय , तम प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमः प्रकाशश्चेति त्रयो 10 विकल्पा प्रकाश्यते प्रवर्त्यते नियम्यत इत्यनेनैव ग्रन्थेन त्रयोऽप्यर्था ऐक्यमापादनीया प्रत्येक नवव्यति योज्या इत्यर्थः । एव दाष्टान्तिकोऽप्यर्थो व्याख्यातः ।

स इदानीं दृष्टान्तेन साधर्म्येणोपसङ्घियते—

सर्वाप्येषा मृद्वदव्यक्तिकशक्तिस्थूलतैव, तथा सत्त्वप्रकाशादिप्रपञ्चा व्यक्तिरेकैव सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा यथेच्छसि तथाऽस्तु सर्वथाऽप्ये- 15 कस्य कारणाख्यस्य वस्तुन सूक्ष्मस्य स्थूलतैव व्यक्तिरिति । यदुच्यते रजः शब्दकार्यं प्रख्याय तदात्मना व्यतिष्ठमानं सत्त्वतमसो शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति तदपि पूर्ववत् प्रशङ्क्य कृत्वा प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं कृत्वा सर्वमनुगन्तव्यं यावद्वायुमिति, तथा तमः शब्द-कार्यमित्यादि तथैवानुगन्तव्यं प्रकाशस्थाने नियमं कृत्वा यावद्विभिनपापाणमिति ।

(सर्वापीति) सर्वाप्येषा मृद्वदव्यक्तिकशक्तिस्थूलतैव यथा प्रागुपवर्णिता कारणे कार्यस्य 20

सत्त्वामृद्वनभिव्यक्त्या पटव्यक्तिकशक्ते स्थूलता-ऊर्ध्वप्रीवादिव्यक्तेन्द्रियप्राज्ञता सैकैव तथा सत्त्व-

धर्मयोरैक्यविधयो विकल्पः । तमोरूपेण सत्त्वेन रजोरूपं सत्त्व प्रकाश्यत इत्यष्टममाह-तथा तम इति, नियमप्रधान प्रकाशानियमाभेदविधयो विद्वत्प्रेष्यम् । एव तमोरूपेण सत्त्वेन तमोरूपं सर्वं प्रकाश्यत इति नवम नियमप्रधान प्रकाशानिय माभेदविधय विकल्पमाह-तम सत्त्वेनेति, तदेव सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशेन सहैक्यविधया नवापि विकल्पा विज्ञेया इत्याह-यथेति, मूल 25 व्याख्या च स्फुटार्थः । यथा कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्वैतैव यत् क्रियत इति ग्रन्थेनोक्तदृष्टांतसाधर्म्यं दाष्टान्तिकं प्रष्टोऽर्थो वर्णिन इत्याह-एष इति । यथा श्रुति स्थासकोक्तवृत्त-घटकालादयोऽवस्था अव्यपदेश्यरूपेण शक्त्यात्मनाऽनेनेन सत्य एव, क्रमोपनिषत्तितत्तात्त्विकार्षिसमवधानक्रमेण च तासां मृदेव कर्त्रा तथातयाव्यपदेश्योदयप्राज्ञा यतमावस्थाभाग भवति तथा सत्त्वाय वतमदेवा तल्लानप्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणं वस्तु तथातया प्रकाश्यते ततो गुणप्रसाभ्युपगमो निरर्थक एवात एतामवैक्यकारणमेव शब्दादीनामस्येनाह-सर्वाप्येषेति मृदेव यथा स्वगतौ घृष्ट-यायाकारेण व्यक्तिकशक्तिं प्रति 30 प्रतिनियतानां परस्परपन्नतिकार्यसाधनवर्णनां क्लृप्ताधर्माणां क्रमेण समावेशात् यथायासा मृद्ववति तथैकैकस्यादेव निश्चिन्ता भिव्यक्तिरित्येक सूक्ष्म कारणमेव व्यक्त्या भवतीत्येककारणपूर्वकमेवेदं जगदित्याशयेनाह-यथेति । तत्र नामविशेषे नामह

प्रकाशादिप्रपञ्चा व्यक्तिरेकैव—एकार्थविषया, ‘सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा
यथेच्छति तथास्तु सर्वथाऽप्येकस्य कारणारयस्य वस्तुन सूक्ष्मस्य स्थूलतैव व्यक्तिरिति तद्विषया व्याप-
र्यत इति, इति विचारपरिममास्वर्य, यन् प्रतिज्ञात सत्त्व प्रकाशात्मकयो रजस्तमसो शब्दभावाय
व्यवतिष्ठते तत् एकात्मकैव कारणमिति तत् साध्वभ्यधामेति, त्वया यदुच्यते रज शब्दकार्यमित्यादि प्रथ
 ५ स्यापि समानदास्यापादनार्थोऽतिदेशः भाष्य एव मुलिसिवातिदेशोपायत्वाज विव्रियते विशेषणविन्या-
सोपायश्च मुलित्वेन एव प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं वृत्तेत्यादि सर्वमनुगतव्य थावद्वायुमिति । तथा तम
शब्दार्थमित्यादि तथैवानुगन्तव्य यावद्व्यवहारापाणमिति ।

एवमयमायितप्रसङ्ग इदानीं साधनमाह—

अतस्त्रीण्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्, वरणादितमस्तववत् ।

10 अतस्त्रीण्यप्येकमित्यादि तमस्तववदिति, सत्त्वरजस्तमासि त्रीण्यपि प्रकाशप्रवृत्तिनियमा
त्मकानि जालन्तराभिमतार्थेभ्यम्, वस्तुन त्वत्स्वातन्त्र्याद्विज्ञानमप्यभिन्नमिति पक्षार्थं, परमतापेक्षया
प्रयाणामैक्यासिद्धे साध्य, त्रीण्यपि च परस्परसिद्धानि धर्मित्वेनास्माकञ्च वस्तुशक्तित्वभेदेनेतीत्य
साध्यते, अन्यथा त्रीणि चैकश्चेति विरुद्ध स्यात्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्—भूत भवन
भावो भूतिरिति [भावे] निष्ठाविधानात्, अपृथग्भवन सङ्गत्वेनैवाभावात्तस्यैव तदिदमपृथग्भूत

11 समवस्थान तदेव स्वरूप भेदाश्चात्मा यथा तानि सत्त्वादीनि अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकानि
सद्भावात्, क्षीरोदकवद्वैश्वदेन सद्भवनोऽपि सङ्गत्वेनैवावस्थानस्वरूपत्वविशेषणात् कचिन् कदाचित्

इत्याह—सत्त्वमिति चेति । एकात्मकैककारणत्वानभ्युपगमे सात्त्वस्य खोपचयननिष्पन्नाशक्यनामुद्भावयितुं प्रकान्त
 विचारमुपसहरति—इतिरिति । गुणतयादेवाक्ये सत्त्वविषयमेव—वाक्य निर्दिश्य कृत विचारमेव रणोविषयवान्ये तमो
 विषयवाक्ये चातिदिशति त्वया यदुच्यते इति । अत्र भाष्य पूतया न गम्यते । अतिदेशोऽयमाचार्येणैव नर्तक्या

20 इति प्रत्य वाचद् बोध्य इति प्रतिमासि । अथ सत्त्वरजस्तमसामैक्य साधयितुमाह—अत इति । त्रीण्यप्येकमिति त्वत्त्व
मिष्टे एतत्त्वस्य विधान व्याहृतार्थं भवतीति पक्षार्थं विशदयति—वस्तुत इति, तत्र—प्रधानमतनप्रधानमित्यर्थं, विशेषण
स्याप्रधानत्वमविवक्षितं त्वावुपलक्षणात्वाद्वा भवन् भवता जालन्तरत्वेन त्वत्त्वता यान्यभिमतानि सत्त्वादीनि तानि एक
त्वमितिष्टान्येति भावः । तत्त्वरज सात्त्व्यानामभिन्नमत साध्यत इत्याह परमतापेक्षयेति सात्त्व्यमतापेक्षयैव, तेषा
मते सत्त्वादीनां परस्परं सिद्धवाद्भर्मित्वम् अस्माक्यपि सुखदुःखमोहादमद्या तया वस्तुशक्तियेव तया सिद्धत्वाद्

25 मिर्त्वं नातो धर्मप्रतिद्विरित्याह—त्रीण्यपि चेति । प्रतिज्ञात हेतुमाह—अपृथग्भूतमिति । अत्र भूतता दो भावे कप्रत्ययात्,
धात्वर्थमात्रस्य भाववाद्भवनाथं भूतत्वं इत्याह—भूतमिति । निष्ठाविधानादिति, व्याकरणे कप्रत्ययस्य निष्ठासहा
इता कप्रत्ययस्य भावेऽपि विधानात्साध्य । हत्वर्थं स्फुरीकरोति—अपृथग्भवनमिति, अथ भाव जालन्तरत्वेन भवता
मभिमतानि सत्त्वरजस्तमसामैक्य वस्तुतत्वेऽभिन्नान्येव सत्त्वत्वेदीमावनावस्थितानामपि तेषा स्वस्वभावैश्वर्यस्थितत्वात्, यथा रूप
यौवनवायुवर्णैकाधिगतासम्पन्ना कुलप्री सत्त्वस्य रूपमुपदिश्यत सा भर्तुं सुखावहा भवति सपत्नीनां दुःखाय रागिणा मोहाय

30 च धर्मिणा प्रहरणं कृतापराधो दस्युसनामभिनिप्रती कचित् रजसो रूपमित्यपि द्यते दस्युभिन्पहताना दायमागाना
सुखावहा भवति तेषा दस्यूनां प्रहरणं सुखं प्रत्ययमानानां विषादाय धनाधना महानीलस्तोयाभ्यातस्तद्विरहित
सत्त्वास्तमसो रूपमित्यपि द्यते स च सत्त्वोत्पत्तीशोपकरणेना कपकाणां सुखाय अनाच्छादितनेमनां दुःखाय प्राथितम
तृणाणां मोहाय च तत्र यदुच्छेदोत्पत्त्यात्मकं सत्त्वं यदुच्छेदोत्पत्त्यात्मकं तम यमोहहेतुस्तमोहात्मकं तम इत्येकम्

१ मि भवनस्य । २ भवनस्य । ३ मि क स्थानस्य । ४ मि त्वैवयाव ।

प्रथमभूतभावादित्युक्तं भवति, तत्स्वरूपभेदात् भक्तवत्त्वं वादिप्रतिवादिप्रसिद्धम्, दृष्टान्तो वरणादितम-
स्त्वन्तः, यथा वरणसन्नाप्यवसनैर्मत्स्यदेव्यगौरवाणां परस्परतो भिन्नानां छान्नस्तम्भनविशरणारोच-
नविषादयोगमनधर्माणां भेदात्मकत्वे सत्यपि मोहात्मकनम सारूप्यानतिजनेनैक्यमपृथग्भवनसमव-
स्थानम्बरूपभेदात्मस्त्वात् तथाऽस्मादेव हेतोः सत्त्वादीन्येकमिति ।

अत्राह—

अपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वमसिद्धं सुखदुःखमोहानां जात्यन्तरत्वात्,
कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा जात्यन्तराणीत्यत्रोच्यते सुखं लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं
दृष्टम्, सुखाश्च करणप्रकाशाः, तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चलमप्रकाशकं
प्रवृत्तिशीलं दृष्टम्, दुःखाश्च करणप्रवृत्तयः, तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्याः तथा मोहो-
गुरुरप्रकाशको दृष्टः मूढाश्च करणनियमाः तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्ये इति, एवं आध्या- 10
त्मिकानां कार्यकरणात्मकानां सुखदुःखमोहमयत्वं बोध्यम् । सत्त्वरजस्तमासि जात्यन्तराणि,
लक्षणभेदात् चेतनशरीरवत्, लक्षणभेदश्च सत्त्वं लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमित्युभाभ्या-
मन्यत्, रजश्चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलमित्युभाभ्यामन्यत्, मोहो गुरुरित्युभाभ्यामन्ये इति ।

अपृथग्भवनसमवस्थानेत्यादि जात्यन्तरत्वसाधनानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्ये इति,
ननु त्वमन्ययो वीत एवात्राह—कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा जात्यन्तराणीति, अत्रोच्यते सुखं 15
लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम् सुराश्च करणप्रकाशास्तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चल-

प्यव्यतिथ्यभावभेदात्मनसतो न तानि जालं तराणीति । अविनाभाववर्तित्वं सत्त्वादीनां 'अन्योऽयमिवावयवजननमिदमवयववध-
गुणा' इति वदता वादिनामपि सम्मतमेव, अत एवोच्यते—तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्चेति । वरणादीनां कार्यं दर्शयति—
छादनेति वरणादयो भिन्नस्वभावा अपि तमसोऽभिन्नत्वादेकरूपा एव सत्त्वैकीभावेनावस्थिता, अत एव यं तेषां
अव्यति वदयितुं प्रथमभूतं नास्ति, एव सत्त्वादयाऽप्यपृथग्भूततत्त्वत्वादिनामाववर्तिनं सत्त्वैकीभावेनावस्थिता स्वरूपं 20
भेदेऽप्येकरूपा एवेति भावः । ननु सत्त्वरजस्तमसामेकीभावेनावस्थानस्याधिदत्त्वात्तदुपो हेतुरसिद्धं लक्षणभेदेन तेषां जालं
तत्त्वादिराज्याद्वै—अपृथग्भवननेति । ननु पूर्वमेकालमैककारणपूर्वकवचमयनसमये वीतानुमानप्रतिज्ञावाक्यविचारे सत्त्वा-
दीनामप्यन्यस्वरूपत्वमुक्तेवातो न जात्यन्तरत्वमिच्छाशङ्कामुच्यते—ननुकमिति । सत्त्वादीनां लक्षणभेदाद्वैद इत्याशयेन
लक्षणायाह—सुरासमिति, सत्त्वमिलयं, ऊर्द्धगमनतिर्यग्गमनहतुर्थमां लघुत्वं एतच्छात्रिवादाविवस्वत्तरङ्गि, प्रवृत्ते रजोधर्म-
त्वेन सत्त्वमप्रवृत्तिशीलम्, इदं स्वरूपवर्णनम्, न तु लक्षणम् तमसोऽप्यप्रवृत्तिशीलत्वात्, एवमेवेति प्रकाशो मुक्तादिरिति 25
पालोक्यं भाविकालोक्तं सत्त्वाकारणं सत्त्वं लघुत्वादेव, सत्त्वप्रवृत्तिर्लघुः दर्शयति—सुराश्चेति, आहरणधारणप्रकाशनसाधनानां
प्रयोदशप्रकाराणामिति प्राणां करणानां प्रकाशां, स्वस्वविषयग्रहणानुवृत्तानां वृत्तीनां स्वस्वविषयग्रहणोन्मुख्यरूपनैपुण्ये हेतुलक्षण-
भवति, तत्रैकादशेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारधेति त्रयोदशविधं करणम्, बुद्धरहङ्कारमन करणैराहृतं पञ्च ज्ञानकरणं प्रकाशितं पञ्च
कर्मेन्द्र्याणि पारयति, तस्मात् वरणानामाहरणधारणप्रकाशां लघुत्वलक्षणसत्त्वचर्यां सुखरूपा, अत एवोक्तं 'श्रीत्यग्रीतिनिषा-
दात्मना प्रकाशप्रतिनिधमाश्री' इति । एवमसुखरूपं सत्त्वं प्रवृत्तिनियमाभ्यां रजस्वमोम्यामन्यत् लघुत्वादिभ्य इति भावः । 30
दुःखमिति रज इत्यर्थः, तस्य दुःखत्वत्वात्, पक्षः सक्रियत्वेन प्रवृत्तिशीलं न प्रकाशकारि च, करणमिदं चालयत् स्वकायं प्रव-
र्ययत्, चलता च दिशिवा परिणामप्रदं दमेदात् परिणामस्तु सर्वेषां गुणानां सत्यो भवति, प्रपन्दश्च रजस एव लक्षणम्, सोऽव-
प्रपन्दः प्राणदीनां कर्मेन्द्रियवृत्तीनां वचनादीनां बाह्यानां इत्याणामुपपत्तमित्यतनप्रमाणं, तत्र वरणप्रवृत्तयः अविद्यवस्थान-

मप्रकाशक प्रवृत्तिशील दृष्टम् दु रात्र्य करणप्रवृत्तयस्तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्या, तथा मोहो गुरु-
प्रकाशको दृष्ट, भूदात्र्य करणनियमास्तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति । एतेनाध्यात्मिकाना कार्य
कारणात्मकानामित्यादिनोत्तरेण ग्रन्थेन तैर्यग्योनादिसारगताध्यात्मिककार्यकारणात्मकभेदाना सुखदु-
ःखमोहमयत्वातिदेश कार्यकारणात्मकत्वात्तेषामपीति । अन्य ग्रन्थस्यायं व्याख्यान साधनैरेव क्रियते-
सत्त्वरजस्तमासि जात्यवराणि लक्षणभेदात्, चेन्नशरीरवत्, लक्षणभेदः— सत्त्वं लघ्वप्रवृत्तिशील
[प्रकाशक] दृष्टमित्यादि तत्साधन भाष्ये सुलिखितमिति न विवृणुमहे, तथा रजस्तमसोरन्यत्वापादन-
साधनान्यनुगन्तव्यानि यावद्गुरुत्विभ्यामन्यामन्य इति ।

आचार्य उत्तरमाह—

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमपि न, लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वान्यपि ह्येकम्, अपृथग्भूत
समवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वात्, भिन्नलक्षणतमस्त्वयत् ।

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमित्यादि यावत्तमस्त्वयत्, लक्षणभेदहेतुना लघुत्वादीनामप्यहेतु-
त्वम्, एतेनैव प्रत्युत्तयात्, कथम्? लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वान्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थान
स्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वादिति भिन्नलक्षणतमस्त्वयत्, तथैव व्याख्येय लक्षणशब्दाधिपेन विमहसु-
तरूपमेव लक्षण स एव भेदो यस्येति तस्मात् ।

तार्क्यस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वमप्यहेतुरतो नान्येत्य सत्त्वादीनामितीतर आह—

न, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपेत्याद्यसिद्धम्, तत्कथमिति चेत्—सुख मोहादुरोरन्यत्,
लघुत्वात्, लोष्टादिवाक्यतूल, दु स्वात् प्रवृत्तिशीलादन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात्, वायोऽरिवा
काशम्, दु खमोहान्यामप्रकाशकान्यामन्यत् प्रकाशकत्वात्, घटादिव प्रदीप, दु ख मोहाद-

नासमर्थत्वेन दु खरूपत्वात् प्रकाशनियमाभ्यां सत्त्वमोहान्यामन्या इति भाव । तथा मोह इति तमवो गुरुत्व लक्षणम्,
तत्र कायस्यायोगमनहेतुधर्म लघुत्वविरोधिस्थितिहेतुभूतो धर्म इति यावत् तत एव करणान्यत्त्वानि स्वविषयग्रहणात्मकानि
भवत्यतो मूलाणि करणानीत्युच्यते, तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यां सत्त्वरजोभ्यामन्यानीति विभिन्नलक्षणत्वात् सत्त्वादीनां आत्यन्तर
त्वमिति भाव । सवया वस्तुना सुखदुःखमोहमयत्वातिदेशाग्रन्थमभिदधाति—एतेनेति, तैर्यग्योनादीति, तैर्यग्योनमात्रुपदेवा
त्मको भौतिक सग वयते पञ्चापविष्टगरीषपस्वावराक्षैर्यग्योना एकविष एव मानुष, प्राज्ञप्रापापलेन्द्रागर्वाभुरयसरा
क्षसपाचा दना, एतत्सर्वं कायकारणवीतेऽप्ये व्यक्तीमधिष्यति । तदेव लक्षणमुक्त्वा आत्यन्तरत्वं साधयति—सत्त्वरज इति ।
चेन्नशरीरस्य भावनुवर्गभोगसाधनस्वरूपलक्षणमेतद्वेदो भाष्य । अथ त्वदुक्तलक्षणमेतदपि न हेतु, सत्त्वरजस्तमसं प्रकाश
प्रवृत्तिनियमानाध्यापृथग्भूततरत्वाया पूर्वं प्रमाथितत्वात् लघुत्वच त्वगुरुत्वादीनामप्यपृथग्भूततरत्वात् स्वस्वरूपेण व्यवस्थित
त्वाच्च ज्ञान्यतरत्वाभावात् आत्यन्तरत्वसाधकत्वमिहासाधयेनोत्तरमिति नन्विति । तत्र सत्त्वप्रवृत्तिशील प्रकाशकमिति यदुक्त
धर्मय तस्मापि न चत्वाप्रकाशप्रवृत्तिशीलत्वादिभ्यो भेदोऽपि तु वरणावात्मकतमस्त्वयदेकत्वमेवेत्याह—लघुत्वेति । वरणसद
नापप्यवनादीनां समोलक्षणानां हि भिन्नस्वरूपत्वेऽपि तैर्न तमो भेद भिन्नु तेषां तम सारूप्यानतिवृत्तरेकत्वमेव तथा लघुत्वप्रका
शाप्रवृत्तिशीलत्वानामपि लक्षणानां सर्वस्वाख्यानातिक्तामादेक्यमपृथग्भूतमवस्थानस्वरूप लक्षणभेदात्मकत्वादित्याह—लक्षणमे
३० दिति । उक्तहेतोरप्यसिद्धिनाशङ्के—नेति । तागेवोपादयति—सुखमिति । एक एव शोष्ठ्यात् सुखदुःखमोहानां परस्पर

चलादन्यत् चलत्वात् परतादिव वायुः, सुसादप्रवृत्तिशीलादन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात्, आका-
शादिव वायु, मोहं सुखदुःखान्ध्यामगुरुभ्यामन्यो गुरुत्वात्, अर्कतूलादिव लोहपिण्ड । दुःख
सुखात् प्रकाशकादन्यत्, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपादिव घट, अतश्च सुखत्वाद्दुःखत्वान्मोह-
त्वादित्यादयोऽन्यन्यत्वहेतवः स्युः, शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तद्वैकदेशभूताभ्या रजस्तमो-
भ्यामन्य सुखत्वाल्लोष्टवत्, लोष्टादिहि सुखदुःखमोहौ पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेतः, ४
एवं दुःखमोहौ ।

न, अपृथग्भूतेत्यादि, हेतुसिद्धिप्रतिपादनसाधनानि लोकप्रसिद्धदृष्टान्तानि यावत् प्रदीपा-
दिव घट इति, लोष्टदृष्टान्तो वक्ष्यते सुखदुःखमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेत इत्यतिदेशा-
धनोक्तिकाले उत्तरम् । अपृथग्भूतसमरस्यानस्वरूपेत्याद्यसिद्ध तत्त्वमिति चेत्-तत्तत्पक्षेनैवोच्यते सुख
मोहाद्दुःखेतित्यादि सुमोघत्वाच्च व्याख्येय परस्परान्यत्वसाधनकदम्बक यथा भाष्यलिखितमनुगन्तव्यम्, 10
पुन-अतश्चेत्यादि, एतस्यादन्यसाधनप्रपञ्चात् सुखत्वाद्दुःखत्वान्मोहत्वादित्यादयोऽन्यन्यत्वहेतवः स्युः,
आदिग्रहणात् प्रसादादयोऽपीति, तत्प्रयोगदिगुणप्रदर्शनार्थमाह-शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तद्वैकदेश-
भूताभ्या रजस्तमोभ्यामन्य, सुखत्वाल्लोष्टवत्, यथा लोष्टो भोग्यो हि पुरुषस्य भोग्यरूपभोगार्थप्रवृत्ते-
कपोतोऽयनाथं क्षेपणवानादिषु सुखं दृष्टं चलनपीडनादौ दुःखं लोष्टो न कपोतो नित्यत्वादि सशयविप-
र्ययाविषु मोहः, तस्मात् सुखं दुःखमोहाभ्यामन्यत् लोष्टवत्, एवं दुःखमोहावित्यतिदेश, 15
द्विद्यगत तदात्मैकदेशभूताभ्यामन्यत् दुःखत्वाल्लोष्टवत्, मोहः सत्त्वरजोभ्यामन्यो मोहत्वाल्लोष्टवदिति ।

अत्र भूमः सर्वेऽप्येतेऽन्यन्यत्वहेतवोऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तयः, पृथग्भूतसुखा-
द्यात्मकमत्त्वादिलब्धादितूललोष्टादिवस्त्यभावात्, सर्वस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच्च न चैषा विपक्षा-
ह्वावृत्तिरस्ति, तूललोष्टादेरेव विपक्षत्वेन व्यनस्यानात्, साध्यसाधनोभयानन्ययो धर्म्यसि-
द्धिश्च, साध्याव्यावृत्त्यादिदोषश्च, स्वत एवानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थाश्चैते । 20

अत्र भूमः सर्वेऽप्येत इत्यादि, सर्वग्रहणात् लघुत्वादयो मोहत्वपर्यन्तास्त्वयोक्ता अन्य-

तोऽन्यत्वसाधनोऽनुभवेन प्रदर्शित इत्याह-लोष्टदृष्टान्त इति, अतिदेशसाधनोक्तिकाल इति, शरीरेन्द्रियगत आत्म-
कदेश इत्याद्यनुमानप्रदर्शनापर इत्यर्थः, स्फुटमन्यत् । शरीरेति शरीरलोन्द्रियाणां व्यापकत्वात् सुखावच्छिन्न शरीरे-
न्द्रियेन्द्रिय रजस्तमोऽवच्छिन्नशरीरेन्द्रियैकदेशाभ्यां भिन्न श्रृयात्मकत्वात्, यथा यदा लोष्टं सुखत्वरूपम्वदा रजस्तमोभ्यामन्य
एव, पुनर्भोगार्थं हि सर्वेषां सर्वजनम्, यथा यदा पुरुषस्योपभोगस्य तेन प्रक्षारेण तदात्मा भवति कपोतोऽयनादिरवृत्तौ प्रव
त्तिर्न ॥ सुखमन्यो भवति, चलने पीडाकाठी यदा भवति तदा स दुःखमन्य, यदा चायं लोष्टो वा कपोतो वेति सशयकारी न
लोष्टं कपोत एवेति विपर्ययकारी वा तदा स मोहमन्यो भवतीति सुखात्मकदेशायां रजस्तमोभ्यामन्यत्वात् शरीरेन्द्रियगत
दुःखमहेतोऽपीति भावः । एवं दुःखावच्छिन्नं मोहावच्छिन्नं शरीरेन्द्रियमात्रं पक्षीरूपमिति भेदो भाव्य इत्याह-एवमिति ।
अयोध्यामन्यत्वसाधनानां साधनामासम्बन्धाह-अत्र भूम इति । सर्वेऽप्येवमित्याह-हेतुर्दर्शयति-सर्वग्रहणादिति ।
त्रोच्छेदनां साध्यधर्मैः सहाभ्यो व्यतिरेकधर्माजिह्व इत्यर्थः । लघ्वेतिव्यपारणपक्षेऽज्ञात्रीयलक्षणायां दायविपयतेत्यादि 30

। मि कार्यभूतस्य शरीरस्य कारणभूतानां चेन्द्रियाणामाप्यात्मिकानामेकदेशस्तद्वैकदेशभूताभ्यामन्यत्वात्पृथग्भूताभ्यामन्य-
त्वात्पृथग्भूताभ्यामन्यः । १ मि क'तो नयनाथः ।

त्वहेतवोऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तयः, एते हेतवोऽसिद्धा प्यावधारण इति वक्ष्यति,
सिद्धत्वेऽप्यप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वया, पृथग्भूतमुपाधात्मकसत्त्वादिलघ्यादिगुलोष्टादिवस्त्वभावात्
सद्यस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच्च, न चैषा विपभाद्वावृत्तिरस्ति तूलोष्टादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्,
विचितैः नमुपाधात्मकाद्धि वस्तुनोऽयद्विविक्तदु साधात्मक स्यात्, सपक्षस्तु नास्ति, सर्वस्य त्रिगुणै-

॥ वत्तात्मकत्वात्, न पुरुषोऽसत्त्वात्, तस्यापि मुखादयत्वादिनि, ततश्च तूलोष्टादेरपि विपक्षत्वात्ततश्च
लघुत्वादिहेतूनामप्य^३ यावृत्तेरप्रसिद्धसाध्यधर्म[समन्वय]व्यावृत्तयस्ते हेतव इति विरुद्धत्व हेतुदोषः,
साध्यसाधनोभयान्वयो धर्मसिद्धिश्च साधर्म्यदृष्टात्ते, साध्याव्यावृत्त्याविदोषश्च वैधर्म्यदृष्टात्त इति
दक्षयति । किञ्चान्यत्- स्वत एवाल्लमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थाश्चेते हेतव इति वक्तव्ये, अस्ति प्रधान
भेदानामन्वयवर्णनादिति प्रकृत्य मुखदु लमोहाभ्या लवेव चे'त्येवमादिपक्ष निराकरोति, तस्य स्वपक्षस्यानु-
१० प्रयाणामेकार्थभावात् तदारब्धाश्चाकाशवाय्वनलाम्भोभूमयो भूतारयास्तैर्यग्योनमानुपदैवानि शरीरा-
णीन्द्रियाणि च तमेवानि प्रयाणामेकार्थभावात् मुखाद्यन्वितायेव चन्दनशङ्खलादिवदित्येवमाद्यनु-
मानसिद्ध त्रैगुण्य 'अयत् सुख दु लमोहाभ्या लवेव चे'त्येवमादिपक्ष निराकरोति, तस्य स्वपक्षस्यानु-
माननिराहृतस्यान्याविदितस्यासबलोपप्रत्यक्षस्य सत पक्षीकरणार्था एते हेतव सधृत्ता इतीत्यमनुमान-
विरुद्धप्रतिज्ञादोषोद्भावनयनोचितरेषा ।

१५ किञ्चान्यत्—

अनवधारितलघ्नादिधर्मतायामितरात्मकमपीति लघुचलगुर्वाधात्मकतयैव पक्षधर्मता
स्यादित्यतथा तेनैव, असजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयतया अस्मान् प्रति तानदसिद्ध लघु
रेवेति । तद्यथा 'णिच्छयओ सधलहु'ति गाथा ।

मन्मथेनादिद्वैधमपानतयाऽत्र सिद्धत्वस्यानवयम्यतिरेकयोरप्रसिद्धत्वमुच्यत इत्याह-एते हेतव इति । तन्नाम्याप्रसिद्धि
१० प्रथमाह-पृथग्भूतेति तूलोष्टादे परस्परं भेदाभावाच्च यत्र लघुत्वादिकमस्ति तत्र तत्र मोहगुदमेद इति नावयग्रह
गुदभूतलोष्टाभिन्नत्वात्तूलस्य तथा तूलस्य सुखामिषत्वेन दृष्टान्तत्वासम्बन्ध पक्षभिन्नस्य दृष्टात्तत्वात् ननु तत्रादे सुखाधारम
कत्व कथमित्याह-सर्वस्येति । अथाप्रसिद्धसाध्यधर्मस्यावृत्तिमाह-न चैषामिति । यो दृष्टात्तत्वेनोपन्यस्तत्तूलोष्टादि
स न दृष्टान्तो मयैव सुखाधारमकत्वस्तुनो भिन्नस्य दु साधात्मकत्वनैयत्याद्वयव्याध्यात्मकत्वेन तत्र साध्यधर्मोपसम्भवादित्याह-
यिविक्तैरेति । तत्रैव पोषक हेतुमाह-सर्वस्येति । पुरुषोऽपि त्वदभ्युपगतो नास्त्येव सत्येऽपि न सुखसहप इति न तस्य
२० दृष्टा तत्त्वमित्याह-न पुदप इति । तथा च तत्रत्येष्टादे सुखाधनात्मकत्वे रनयाधात्मकत्वेन साध्याभाववत्तया विपक्षत्वा
तत्र च लघुत्वादिहेतूनां सत्त्वेन ॥ निषलन्यावृत्तत्वेत्याह-ततश्चेति । एवञ्च विपक्ष एव लघुत्वदीनां सत्त्वादिरुद्धत्वमित्याह-
विपक्षयमिति । साध्येति अर्धतुलादिसाधर्म्यदृष्टाते एकात्तत्त्वत्वादेगुरोरन्यत्वस्य चासत्त्वम्, तत्र गुदलघुत्वस्यैव
स्यवदानयेनाभ्युपगमात् त्वन्मतेन च प्यात्मकैकमादन्यसाप्रसिद्धा पक्षन्यतिरिक्तस्य दृष्टात्तधर्मिणोऽसिद्धित्वेत्यर्थः ।
लोष्टादिरेवमर्थदृष्टाते व्यतिरेकानन्वयमाह-साध्येति । त्वदीया हेतवोऽनुमाननिराहृतपदा इत्याह-स्वत एवेति सर्वस्य
३० सुमात्रैरेगुणात्मकत्वमनुमानैर्भवद्विरेव साधितम्, तेन चानुमानेन सुखं दु खमोहान्याम-यदित्यादिपक्षो निरानियत इति
भावः । ननु सुख मोहाद्विरेकयदित्यत्र किमेकात्तेन अनुवादिलवधारणरूपे हेतुदक्ष्यते सत भ्युत्वादिलवधारणात्मेति
विकल्पमारब्धस्य दूषयति-अनवधारितेति । अनवधारणपक्षे दोष प्रदर्शयति-तत्रेति, अनवधारितस्य लघुत्वादेर्हेतुत्वे

१ मि क विविक्तैः । २ मि क विपक्षतस्तु । ३ मि क प्यावृत्ते । ४ मि क नुमते निराहृतत्र प्रत्यक्षी ।
५ मि क तदापानि । ६ मि क प्रत्यक्षी ।

अनवधारितेत्यादि यावदतथा तेनैव, लघुत्वादित्यादयो हेतवः किमवधारितार्थाः ? उतान-
वधारितार्थाः ? इति सम्प्रार्थ्यमेतत्, लघ्वेव मुख्यं न गुरु न चल न तथाऽन्येषामपि चलत्वादीनाम्,
चलमेव गुर्वेव प्रयुक्तिशीलमेवेति, तत्रानवधारितलघ्वादिधर्मतायाः सत्यामितरात्मकमपीति-लघुचल-
गुर्वादित्र्यात्मकमपीति लघुचलगुर्वादित्र्यात्मकतयैव पक्षधर्मता स्यादेवा तथा सतीत्यतथा तेनैव-अन-
न्यतैवेत्यर्थः, इति शब्दस्य हेतुर्थत्वात् त्र्यात्मकैकत्वादित्यर्थः, असजातीयेत्यादि यावदस्मान् प्रति 5
तौवदसिद्धम्, अथावधारितार्था एते लघ्वादिहेतवो गुर्वाद्यसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयाः ततस्ते-
षामसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयतया विशेषहेतोः पक्षधर्मतेः भवति, तत्रास्मान् प्रति
तानदपक्षधर्मतम्, तथा 'णिच्छद्योऽस्त्वलहु'ति गायानि, नि कृष्याद्यर्थं चयतो-ज्ञानतः परमार्थन-
यतो वा सर्वथा लघु सर्वं वा लघु न विद्यते तथा सर्वगुरुद्रव्यम्, परमाणुद्विप्रदेशाद्यसद्व्येयान्त्वानां
केपास्त्रिदशप्रदेशानाञ्च रश्मिधानां शेषद्वयानाञ्च गुरुलघुत्वात् ततः परमनन्तानेनैव प्रदेशानां वादः 10
राणामपेक्षिगलघुगुरुपरिणामित्वात्, व्यवहारनयेन तु युज्यते लघुत्वं गुरुत्वञ्चान्योन्यस्मात् लघुगुरु-
र्वेति धातु रातीति धातुरा यदरप्रमाणधातुरा वा रक्त्या स्थूला इत्यर्थः, न इतरेषु-नेतरेषु
प्रागुक्तपरमाणवादेषु सूक्ष्मेष्वगुरुलघुत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तगुरुतायामेतदेव पतेत् सयोगभावेऽप्यविषयगुरुत्वात् प्रतिबन्धानिर्धार्यस्यूतो-
पलवत्, योगिनोऽपि च गुरुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात् शिलावद्धशिलावत् । 15

अत्यन्तगुरुतायामित्यादि, निरपेक्षैकान्तगुरुतायामेतदेव पतेत्-पतनक्रियमेव स्यात् न
तिष्ठेन्नोर्ध्वं वा गच्छेत्, गुरुत्वात् दृष्टान्तो पक्षमाणः, स्यात्त पतेदेव यदि प्रतिगन्धी न स्यात्,

लघुत्वाधायम्य वस्तुनो गुरुत्वलघ्वादिधर्मवत्त्वाप्रतिपेदेन लघुगुरुत्वसाधनकरवागुत्वादिहेतवो लघुगुरुत्वलाभात्मन एव
धर्मो भवेत्, तथा च सति घुसं न रजस्तमोभ्यामन्यत्, न्यात्मकैकत्वादिति भावः । इति शब्दस्येति । स्वादितीत्यनेन
शब्दस्येति, तथा च सर्वस्य न्यात्मकैकत्वेन तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् सर्वं हेतवः पक्षमात्रगतव इति तेषां साध्यधर्मेण 20
सह सम-यवो व्यतिरेकधाप्रसिद्ध एव, सपक्षविषययोरेकावादिति भावः । अथावधारणपक्षे दोषमाह-असजातीयेत्यादीति,
एकान्तेन लघुत्वादित्युक्तौ गुरुत्वविपक्षयोरेकावादिति भावः । अथावधारणपक्षे दोषमाह-असजातीयेत्यादीति,
रमयवत्त्वव्यतिरिक्तस्य तत्त्वत्वाभावादिति भवन्मतमनुस्रव्यमिति भावः । अस्म-मतेन चैका-तल्लघुमुत्तमत्वप्रतिपक्षेति
एव लघुत्वादिहेतव इत्याह-तत्रास्मानिति, अत्रार्थे गायानि प्रमाणयति-तद्यथेति, विच्छद्योऽस्त्वलहुं वा न
विच्छद्य द्रव्यं । व्यवहारो व लज्जं वातरसधेसु नग्नेषु (गृह्यसूत्रम् ॥ १५) इति गायानि ददयते, सप्तमाणां पुद्गलस्कन्धानां 25
शेषद्रव्याणां धर्मो धर्मोऽप्येतेन निवयनमेवागुरुत्वात् आदरस्कन्धानां अपेक्षित्वं लघुगुरुत्वात् न विच्छिन्नं सर्वथा लघु गुरु वा,
न वा सर्वं वस्तु गुरुलघु वा विद्यते, व्यवहारनयेन तु आदरस्कन्धेष्वेव सापेक्षं लघुत्वं गुरुत्वमस्ति ॥ सूक्ष्मेष्वपि चेत्यर्थः ।
एवमेवमयनेनापि न विच्छिद्यते गुरुत्वेति सावधारणं लघुत्वादिहेतवोऽसिद्धा एवेति भावः । एकांतेन गुरुत्वाद्वाकारं च
दोषमाह-अत्यन्तेति । एकादो भिन्नम् इत्याशयेनाह-पतनक्रियमेवेति । ननु कारणसद्भावनात्वेनावयव कार्येण
भवितव्यमेवेति नास्ति नियमः कारणसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धवत्त्वमेव कार्योद्भावात् नालाशङ्कते स्यात्तमिति कोऽपि 30
गुरुत्वेऽपि पतनप्रतिबन्धकभूत्यादिष्वयोगसं सत्त्वेन न पातः, यथा फलस्य वृत्तम्, वृत्तप्रसवचतनामा सयोगविशेषः ।

१ ति क तत्त्वान् ॥ २ ति क भवतिमिति । ३ ति क विषयगताविशेषतायावि ॥ ४ ति क मूठत ।
५ क्ष मीन तत्रप्रदेशानां । ६ ति क अत्यतः ।

अस्ति तु मयोग प्रतिबन्धि पतनस्य, फलस्येव घृतमतो विशेषयाम सयोगभावेऽपि पतनप्रतिबन्ध-
विषयगुरुत्वादिति, प्रतिबन्धिना यद्विषय न भवति गुरु तत्पदेदेव, स चास्य नास्ति प्रतिबन्धी त्वयै-
कातगुरुत्वाभ्युपगमात् स तु प्रतिबन्धानिरास्यैतौपलवत्-एकेन तत्तुना प्रतिबन्धिना सत्यपि सयोग-
भावे तद्विषयगुरुत्वात् पतत्येव यद्यौपलव्यैतत् पदेदेव सुख लघुत्वश्च यगुरुत्वादिति । योगिनोऽपि
॥ चेत्यादि, योऽपि नास्ति योगी प्रतिबन्धक तस्यापि च योगिन प्रतिबन्धिनो गुरुत्वात् तत्पतनोपचय-
हेतुत्वात् सुतरा पतनमेव स्यात्, पदेदेव तेनापि सह शिरानद्धशिरावदिति पातहेतुत्वं दृढयति, एव
तानदस्य तगुरुत्वे पतनमेव प्रसक्तम् ।

अथवा मा भूदेष दोष इत्यत्र तलघुत्वमिष्यते तत् —

अत्यन्तलघुताया न कदाचिदपि पतन स्यात् तस्योत्पत्तिकारणाभावात् स्वपुष्पवत्,
10 दृष्टविरुद्धमुच्यते गुरुलघुत्वदर्शनात्, अर्कतूलो लघुगुरुलोहपिण्ड इति, न, कन्यानुदरवत्
व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो चादरस्कन्धविषय इति ।

(अत्यन्तेति) अत्र तलघुताया न कदाचिदपि पतन स्यात्-गतारयो भाष एव न स्यात्,
तस्योत्पत्तिकारणाभावात्-तच्च कारण गुरुत्व पतनस्य तदभावात् स्वपुष्पवत्, स्वान्तत दृष्टविरुद्ध-
मुच्यते गुरुलघुत्वदर्शनात् अर्कतूलो लघुगुरुलोहपिण्ड इति दृष्टत्वादिति, एष दोषो न, यस्मात् व्यव-
10 हारतस्तु युज्यत इत्युक्त्यादिव्यत आह-कन्यानुदरवत् व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो चादरस्कन्धविषय इति,
ययाऽनुदरा कन्यायासामुदरवतीनामुदरेण सदृशमुदरमन्या नासीत्युदरवत्येवानुदरेत्युच्यते व्यव-
हारत तथा चादरस्कन्धेषु लघुगुरुत्वे ।

यदपि च लोहपिण्डार्कतूलोदाहरण तदपि तैत्तुला[भारा]पेक्षिकलघुगुरुत्वे एव साधयतीत्यत आह-
एवमापेक्षिकलघुगुरुत्वे अनवस्थिततत्त्वे अस्मान् प्रति न परस्परतोऽन्ये इति नाय पि
20 पदार्कतूलदृष्टान्तोऽस्ति ।

नोपदि पदेदेव गुरुत्वादित्यनुमित कदाचि न्यभिचारे शङ्किते हेतु विशेषयति-अतो विशेषयाम इति । एकातेन
गुरुत्वाभ्युपगमात् प्रतिबन्धकस्य प्रतिरोधान्नक्त प्रतिबन्धानिरास्यैतौपलवत्पदेदेवेत्याह-प्रतिबन्धनेति,
एतदेव स्फुरत्यति-एवेनेति । अत्र तगुरुत्वादित्यस्यैवाह-लघुत्वेति । यद्विषयप्रतिबन्धकस्यापि च गुरुत्वाच्छिरा बद्धा
यथा शिग पतत्येव तमनोर्गुरुत्वात् तथा प्रतिबन्धकमपि सुखादि सुतरा पतदेवेत्याह-योगिनोऽपीति प्रतिबन्धसम्बन्धिनोऽपि
25 प्रतिबन्धकस्यैव । तनापि सह-प्रतिबन्धकेनापि सहैतर्था । अत्यन्तगुरुतामपहायात् तलघुत्वाभ्युपगमे ॥ लोहादीनां
कदाचिदपि पतन न स्यात्, तत्कारणस्य गुरुत्वसमाभावात् यस्य कारण नास्ति नास्त्येव तत्, यथा स्वपुष्पादीत्याह-
अस्य तलघुतायामिति । न नेव गुरुत्वलघुत्वाभावप्रतिपादन प्रत्यक्षविरुद्धम्, दृश्यते हि 'शुक्लममक'ादे लोहपिण्डादेव
गुरुत्वमिच्छाकृते स्यामतमिति, परमार्थनयत एवास्माभि तदभाव प्रतिपादित ननु प्यरहारनयेन तत्रयेन चापेक्षिक
लघुत्वगुरुत्वाभ्युपगमात् न दृष्टिरोक्त इत्याह-एष दोषो नति । अर्कतूल-लोहपिण्डादीनां लघुगुरुत्वव्यवहारो नैका तेन
30 लघुत्वगुरुत्वसद्भावप्रयुक्त, अपि त्वपेक्षिकलघुगुरुत्वप्रयुक्त, सदरतलघुत्वमुदरा कन्येति व्यवहारवदित्याह-एवेति,
तत्र हेतुमाह-चादरेति, व्यवहारस्य स्थूलद्रव्यविषयत्वेन गुरुत्वसद्भावावस्थमात्रा तत्र लघुत्वव्यवहारस्यापेक्षा-भाव्यति
रेणानुपपत्तेरिति भाव व्यवहारविषयलघुत्वगुरुत्वयोस्तत्पतनवस्थितयेन, तस्मात् लोहपिण्डो गुरुत्वे, अर्कतूलो लघुत्वेति
मवदुच्येदहारमस्मात् प्रत्यक्षमवेत्याह-एवमिति । 'पराना दिसहस्रय भार एक प्रकीर्तित । तुलाप'शत द्वेय सर्वैषैव
॥ सि क ननु । २ सि क पीलो । ३ सि क चास्ययोगी । ४ सि क 'हारतोऽनुपु । ५ सि क तलघुत्वा ।

एवमापेक्षिकेत्यादि यावदनश्लिष्यत्वे अल्पावधिकलोहपिण्डकः पलमात्रप्रमाणोऽर्कतुल-
भाराद्यधीयान् 'पलशतिका तुला, विंशतिस्तुला भार इति' परिमापितत्वात्, अयं पिण्डो गुरुरपि लघु-
रर्कतुलो लघुरपि गुरुर्दृष्ट इत्यनवस्थितगुरुत्वलघुत्वतत्त्वे गुरुलघुत्वे आपेक्षिकत्वादस्मान् प्रति न गुरु-
त्वलघुत्वे परस्परतोऽन्ये' ततो नायापिण्डार्कतुलदृष्टान्तोऽस्ति ।

इतर आह—

अयं ममाऽन्न किम् ? यत्तु भजनश्च प्रसिद्धम् यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तम्—द्रव्यञ्चै-
तदेव लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तन्नोपपद्यते, गुरुलघ्वादयो हि गुणा सत्त्वरजस्तमांसि
च, द्रव्यता तेषां सन्द्वावे एकत्वापत्ता भवति, ते च गुणा परस्परतोऽन्य इति ।

अथ ममाऽन्न किमित्यादि यावदेकत्रापत्तौ भवतीति, यदि शुष्मसिद्धान्तेनानवस्थि-
तत्त्वे लघुगुरुत्वे युज्येते ततो युक्तमस्मान् प्रत्यसिद्धं लघुरेवेति, ततो ममाऽन्न किम् ? यत्तु नरेतदुक्तं 10
भवनश्च प्रसिद्धमिति तदयुक्तमुक्तम्, यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तं यस्माद्द्रव्यञ्चैतदेव लघुगुरुत्वापेक्षया
तदेव दृष्टमिति, तदपि नोपपद्यते गुरुलघ्वाद्यो गुणा सत्त्वरजस्तमांसि च,—लघ्नादिप्रकाशा-
त्मका गुणास्त्विषमे तल्लक्षणा भयोच्यन्ते, तेषां—गुणानां सन्द्वावे—सङ्गमे वैदर्भ्यगतेरेकत्वापत्ताविति तत्त्वे-
तस्मिन् गुणैकगमने द्रव्यता भवति 'गुणसन्द्वावो द्रव्यम्' (पात० महा अ ५ पा० १ सू० ११९)
इति लक्षणात्, ते च गुणा परस्परतोऽन्ये, तस्मान्नासिद्धमिलभिप्राय । 15

निश्चय ॥ इति पलशतस्य तुलावेन तुलाविंशतेर्मरत्वेनोक्तत्वात्, तुला पलपेक्षया गुर्वपि भारापेक्षया लघ्वीति नावस्थि-
तत्त्वे लघुगुरुत्वे इति दर्शयति—अस्मरेति, भवत्सिद्धान्ते लघुत्वगुरुत्वयोरप्रतिद्वन्द्वत्वात् स्यात्तान् किं नदिष्ठममिलादादवे—अथेति ।
अनवस्थिततत्त्वे इति, गुणलघुत्वमोक्षस्वमनवस्थितम्, इदं लघ्वेदेव गुर्वेति नास्ति स्वल्पेऽस्तमान् तयो, आपेक्षि-
कत्वात्, अपेक्षया लघोरपि गुरुत्वाद्गुणोपपत्तिरप्युच्यते, तथापि घमोरेव तयो प्रमाणसिद्धत्वात्, तस्मान्गुणत्वेति हेतुरस्मान्
प्रलसिद्ध इत्यभिधानं भवता युक्तं भवतु, अवस्थिततत्त्वयोस्तयोर्भ्युपयन्तुर्ममात्रं किमिति भावः । ननु भवद्भिः सत्त्वादीनां 20
द्रव्यं च भव्यं इति प्रकाशां मध्वेन प्रकृत्यात्मसत्त्वं प्रकाशयत इत्येव भवनं मृदात्मपदेन घटं क्रियत इत्यादिभिः प्रतिपादितं,
तथा भवनलक्षणद्रव्यत्वादेव च तदेव गुरुलघुत्वमापेक्षिकमनुभवतीत्युक्तं तदपि नास्मात्प्रभिमतमिलादादवे—यत्तु नरेतदु-
क्तमिति, भवनालोकत्वादेव सत्त्वादेर्द्रव्यत्वमुक्तप्रत्ययम्, शब्दादिमात्रेण भवनस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । तस्य द्रव्यत्वादेवा
पेक्षिकं लघुगुरुत्वमिति व्यवहारस्तु युज्यत इति भवत्सिद्धान्तेनोक्तं तदपि न युक्तमिति दर्शयति—यदपि चेति । कथमयुक्त-
मिलादात्—गुरुलघ्वादय इति, सत्त्वरजस्तमसामनादित्वेन 'गुणास्तु न प्रत्यक्षमयते नोपजायन्त' इत्येवमुक्तमितिपिद्वन्वा 25
आस्माकं तेषां भवनं प्रसिद्धम्, परिणमनन्तु न निषेधाम्, तस्मान्न भवनलक्षणं द्रव्यत्वं सत्त्वादे, न वा गुणवत्स्वरूपं द्रव्यत्वम्,
तेषां लघुगुरुत्वादपिभवत्त्वेऽपि मुख्योपकरणत्वात् प्रपञ्चपञ्च यच्चत्रिगुणात्मकमहदादिरत्ननिर्मातृत्वाच्च गुणत्वमेव, प्रकाश-
मेव तेषां लक्षणत्वात्, द्रव्यस्य सन्द्वावरूपं गुणानाम्, पार्यन्तेन स्थितानां गुणानामेकीभावगमनं हि गुणानां सद्भाव-
च द्रव्यत्वम्, तस्मात् सत्त्वादयो गुणा परस्परतोऽन्ये लक्षणमेवादिति भावः । पातञ्जलं द्रव्यलक्षणं दर्शयति—गुणेति
सद्भूयते सद्भूयते, समिन्वेकीभावः, एकीभावो गम्यते इति सन्द्वावः, गुणानां सद्भावो गुणसद्भावः, 'यस्य गुणो द्रव्यस्य सद्भावः' 20
मैवतु तत्त्वं न निश्चयते तदर्थं यथाऽऽमलकादीनां फलानां रसादयः पीतादयश्च गुणा प्रादुर्भवति, आमादयश्च द्रव्यत्वम्
भवति, अन्येषां चान्यपि गुणसन्द्वावो द्रव्यमिति' महामात्रं दृश्यते । अथाऽऽचार्यः सत्त्वादीनां सद्भाव-
गुणत्वम्, तेषां सदैकीभावोपस्थानात् सत्त्वरजस्तमसाम् हि परस्परं सयोगस्य 'अन्योन्यमिधुनदृष्टाव' इत्युक्तं 25

१ सिक् क 'तल्लक्षणे । २ सिक् क 'तोऽन्ये । ३ सिक् क 'तदपि नोपपद्यते यत् । ४ सिक् क 'यत्तु नरेतदुक्तं' ।

आचार्ये आह—

आ अद्यापि प्रतिपादनमेव वर्ततेऽन्यत्वं गुणानाम्, गुणमन्द्रावद्रव्यत्वे तदाप्येतद्रव्यमेव न गुणा पृथक् सन्हुतानामेवावस्थानात् कुत स्यात् मन्द्राव ? तत्रापि च प्रतिज्ञायते सत्त्वाद्यो गुणा तत्सन्हुतिलक्षणं द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् शब्दादिस्वात्मवदिति ।
 ६ आ अद्यापीत्यादि यावच्छब्दादिस्वात्मवदिति, तन्वेतत् प्रतिपादनमेव वर्ततेऽन्यत्वं गुणानाम्, तस्मादेकैकत्वमप्यकारणम्, यदि भवता गुणसन्द्रावो द्रव्यमिष्यते ततस्तदाप्येतद्रव्यमेव, न गुणाः पृथक् सन्हुतानामेवावस्थानात् कुत स्यात् सन्द्राव ? न प्रधानावस्थायामपि व्यक्तावस्थायामसन्द्रावो यतोऽस्यासन्द्रावादद्रव्यत्वं स्यात्, तस्माद्रव्यमेव न पृथक् लब्ध्वाभ्यो गुणा इति, तत्रापि प्रतिज्ञायते—सत्त्वादयो गुणा लघुत्वादिलक्षणा तत्सन्हुतिलक्षणं द्रव्यमेव, शब्दादिभावेन व्यवस्थानात्,
 १० यो यः शब्दादिभावेन व्यवतिष्ठते ॥ सोऽर्थो लब्धादिलक्षणगुणैः सन्हुतिद्रव्यमेव, शब्दादिस्वात्मवत्, यथा शब्दादिस्वात्मा सत्त्वादिगुणसन्हुतिलक्षणं द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् तथा छप्पुगुणस्यादिलक्षणा सत्त्वादय इति ।

अनापन्नतद्रूपसत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्हुतस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारभमाणस्य शब्दादिभावापत्तिकालं व्यवस्थाशब्देनोच्यते इति चेन्न, पूर्वतुल्यत्वात्, नान्तरेण प्रवृत्त्या
 १५ येकत्वगतिं व्यवस्थापते ।

अनापन्नतद्रूपेत्यादि यावदुच्यते इति चेदिति, शब्दादिरूपमनापन्नस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्हुतस्य गुणान्तरासङ्गतस्य-वदनात्मकस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारभमाणस्य च य शब्दादिभावापत्तिकालो यावदनिष्पन्नशब्दादित्वकाल इत्यर्थः, सा एवस्या सत्त्व शब्दकार्यं प्रख्याप्य शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमिति व्यवस्थानशब्देनोच्यते, अयथावस्थितमेव शब्दादिभावेन स्यात्सत्त्वमिति,
 २० एतच्च न, पूर्वतुल्यत्वात्, यथा प्रागुक्तं लब्धादिलक्षणसत्त्वानैक्यापत्तिर्द्रव्यम्, तन्न कदाचित् सत्त्वादियप्रधानापस्थायाम्, यदि व्यक्तावस्थायामित्यत आह—नान्तरेण प्रवृत्त्यायेकत्वगतिं व्यवस्थापतेति,

इति चेति तदामेकत्वमवस्थादेकत्वमप्यकारणत्वमेव जगत्, सत्त्वरजस्तमोः कदापि वियोगाभावात् त्रिवर्गिदेहिसुतारयति—
 आ अद्यापीति, सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव न गुणत्वम् पृथग्वनवस्थानात् सन्हुतानामेवावस्थानाधेसाह—यदि भवनेति, पृथग्वनवस्थानादिकारे तेषां कदाचिदपि सन्द्राव एव न भवेदित्याह—कुत इति, प्रधानावस्थायामप्यवस्थायां वा सन्द्रावो
 २५ सम्मवातेषां द्रव्यत्वं न स्यात् इष्टं द्रव्यत्वं तस्मात् सदा सन्हुता एवेति तेषां पृथग्वनवस्थानाभावाद्गुणत्वानौचित्याद्वदसाधनं मद्यतमिति तेषां द्रव्यत्वमेव सेरस्यतीति भावः । उक्तमेवानुमानेन साधयति—सन्द्रापीति, शब्दादिभावेन व्यवस्थानादित्यत्र व्यवस्थानशब्दार्थमाह—अनापन्नेति यावच्छब्दोत्पत्तिर्नाश शब्दादिभावानापरं गुणा तत्पक्षतः स्वस्वपावस्थिर्न सत्त्वादेव शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्युच्यते तदानींश्च द्रव्यत्वं साधितमिति नोच्यते। गुणानां द्रव्यत्वं सिध्यतीति शङ्कितुरभिप्रायः । सत्त्वस्यासत्त्व कथमित्याह—अयमेति । एवं तेषामसन्द्रावेऽत्रोक्तियमाणं सन्द्राव कदाचिदपि न स्यात् तथा चात्र द्रव्यत्वमेव
 ३० तेषां प्राप्तमित्युक्तमनेतत्तरयति—पूर्वतुल्यत्वादिति । ननु व्यक्तावस्थायामपि सन्द्रावो भविष्यतीत्यत्राह—नान्तरेणेति

१ सि क नयन् । २ सि क दैकैका । ३ सि क सम्भूतानाम् । ४ क लक्षणासन्हुति ।

५ क गुणसम्भवति । ६ सि क स्वात्मनः ।

आदिप्रहणान्नियमो गृह्यते, प्रवृत्तिनियमावन्तरेण न व्यवस्थापितिरस्यतो हेतो नान्तरेण प्रवृत्त्याये-
क्त्वर्गति व्यवस्थापतो पूर्वेषु तुल्यत्वमिति नास्ति सत्त्वादिष्टयत्तव तवापीति ।

अतो यथाहेत्यनैकान्तिकत्वा प्रति यथा सुखं मोहाद्गुरोरनन्यत् लघुत्वात् लोहपिण्ड-
वदर्कतूलवत् शब्दभावव्यवतिष्ठमानसुरादिवद्वा, दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, अप्रवृत्ति-
शीलत्वात् वायुवदाकाशनदित्यादि, स्वप्रयुक्तलक्षणमेदर्वलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया लघ्वा- 5
दय एव विपर्यसनीया ।

अतो यथाहेत्यनैकान्तिक इत्यादि वायद्विपर्यसनीया, एतस्मादेव सत्त्वाद्येकत्वात् यो
यो हेतुर्यथाहेतु सुखं मोहाद्गुरोरनन्यत् लघुत्वादित्यादि त्यत्प्रयुक्तं स स हेतुर्विशेषेणास्मत्पक्ष साध-
यैन्नैकान्तिको भवति तत्रा प्रति 'यथानैकान्तिको भवति तथोच्यते-सुखं [मोहात्] गुरोर[न]न्यत्
लघुत्वात्, यद्येह्यु तत्तद्गुरोर[न]न्यत्, लोहपिण्डवदर्कतूलवत्, यथा प्रागुपवर्णितामापेक्षिकमर्कतूल- 10
गुत्वं लोहपिण्डलघुत्वञ्च तद्वय सहितं दृष्टान्तं शब्दभावव्यवतिष्ठमानसुरादिवद्देति-लौकिकार्थाति-
क्रमेऽपि त्वन्मतेनैव दृष्टान्तान्तरमिति, तथा दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, सुखमिति वर्तते, कुत ?
अप्रवृत्तिशीलत्वात्, वायुवदाकाशप्रवृत्ति, यथा वायुराकाशं वा सुरात्मकं दुःखात् प्रवृत्तिशीलाद-
नन्यत्तयेहापीति, आदिप्रहणात्-दुःखं सुरादनन्यत् अप्रवृत्तिशीलात् प्रवृत्तिशीलत्वात् यद्यत् प्रवृत्ति-
शीलं तत्तदप्रवृत्तिशीलादनन्यत्, वाय्वाकाशवत् तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामनन्यत् प्रकाशं 15
क्त्वात्, घटप्रदीपादिसुरावत् तथा दुःखं मोहादनन्यदचलात् चलत्वात् पर्वतादिदुःखवत्, तथा
सुखात् प्रकाशकादनन्यत् अप्रकाशकत्वात् प्रदीपघटादिदुःखवत्, तथा मोहः सुखदुःखाभ्यामगुरुभ्या-
मनन्यो गुरुत्वात् पृथिव्यादियुक्तनयत्, एषञ्च सुखत्वाद्दुःखत्वात् मोहत्वात् प्रसादादिकार्यत्वादित्या-
द्योऽप्यनन्यत्तयेतव, एष प्रत्येकमितरगुणस्वरूपानन्यत्व प्रतिज्ञाय तत्तद्व्यवतिष्ठतिहेतुतो यत्कि-
ञ्चिद्वस्तुसाध्यं साम्यम्, सर्वस्य लोष्टादेर्लघुप्रसवादिपरस्परपृथग्भूतगुणात्मकत्वात् तद्यथा शरीरेन्द्रि- 20
यगत आत्मैकदेशसंवेदकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यं सुखदुःखोद्वेगवत्, सत्त्वरजोभ्यामनन्यो

असद्वत्तस्य कथं व्यवस्था, सा हि अनुपगतसाम्प्रदायिकभावस्य स्वात्मव्यवस्थितस्य शब्दच्छब्दाधारमलानं तदनुपपत्ता, इयं
प्रवृत्तिनियमा मता विना न सम्भवत्येवैति सद्गतत्वमवश्यमनुपेयमिति सत्त्वादेः केवलगुणत्वेनावस्थानासम्भवात् सद्वैकीभाव
गतवाचं न सत्त्वानिमोहादिभिन्नमिति भावः । एवञ्च सर्वं मोहाद्गुरोरन्यत्प्रवृत्तादिति अनुपपत्तिहेतुतो गुरुमेतामाववृत्तित्वा- 25
द्वैकान्तिका इत्याह-अत इति भेदसाधनाय ये ये हेतवः प्रयुज्यन्ते ते सर्वे एव हेतवोऽनैकान्तिका इति भावः, सुखमिति
श्रुत्वा साध्यवर्मा मोहानन्यत्तये साम्यवर्मा, तत्र मोहस्य तद्वर्णं गुणत्वं विशेषणं लघुत्वादिति हेतुः, लोहपिण्डवदर्कतूलवदिति
दृष्टान्तं, लोहपिण्डे गुरुत्वमापेक्षिकत्वाद्गुरुत्वमपि वर्तते अर्कतूले लघुत्वमापेक्षिकत्वाद्गुरुत्वमपि वर्तते, तथा च य एव लघु ॥
एव गुरु, न एव गुरु स एव लघुमिति सत्त्वस्य लघोर्गुणभेदं सिध्यतीति लघुत्वं हर्तुर्गुणभेदे साम्येऽनैकान्तिकमिति भावः ।
यथेति आपेक्षिकतद्वत्प्रवृत्तप्रदर्शनायैव समुचितस्य दृष्टान्तता, एवमाकर्तुं लघुर्गुणं लोहपिण्ये गुरुर्गुणं लघुर्गुणं
परस्परं भेद इति कर्षणप्रतिषेधोऽर्थ इति भावः । तदुपेक्षया तन्मतप्रसिद्धमेव दृष्टान्तमाह-शब्देति, शब्दो हि सत्त्वादि 30
भ्यात्मकः, अत एव लघुर्गुणं, एवञ्च शब्दात्मकस्य मोहात्तद्गुरोरनन्यदेव, मोहस्यापि शब्दात्मकत्वादिति भावः । एव
पूर्वोक्तान् हेतुनागिरात् विपर्यसयति-तथा दुःखादिति, स्पष्टं सर्वमन्यत् । स्वप्रयुक्तेति सुखं मोहाद्गुरोरन्यदिति साध्येन

१ मि क 'लघुत्वान्तरा' । २ मि क सत्त्वादिक० । ३ मि क 'यथैका' । ४ मि क यथैका० ।
५ मि क यथालघुत्वात् । ६ मि क 'शीलाद' । ७ मि क यदप्रवृत्तं । ८ मि क 'लघु' प्रकाशो नरादि० ।
९ मि क 'देशसादेकदेशे' ।

मोहत्वाहोष्टवत्, तथा शरीरेन्द्रियगत आत्मेकदेशस्वदेकदेशभूताभ्या रजस्तमोभ्यामनन्य प्रसाद
नार्यत्वाहोष्टवत् एव लाघवप्रसवादिभ्य, तथा सत्त्वतमोभ्यामनन्य शोषत्वाहोष्टवत्, एव तापा
देभ्य, तथा सत्त्वरजोभ्यामनन्य घरणत्वात् एव सद्नादिभ्य इति । एव तावद्यथाहेतुनैकान्तिकस
मिति, त एवान्यतरहेतवोऽनन्यत्वहेतव इत्युक्ता स्वप्रयुक्तलक्षण [भेद] वैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया
रवादय एव ।

अथवा मुक्त्वापि ता सत्त्वादिभेदलक्षणाभिमतस्य एव त्वदुक्तेभ्यो लघ्नादिहेतुभ्योऽ-
भेदसिद्धि शक्याऽऽपादयितु स्फुटेनैव न्यायाध्वना । सुख मोहादनन्यत् अपुरुपत्वे चलत्वात्
मोहस्वात्मवत्, दुःखादनन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात् दुःखस्वात्मवत्, तथा दुःखादि ।

(अथ चेति) अथ वा मुक्त्वापि ता-लक्षणभेदेहेतूनां मुख मोहादुरोरनन्यलघुत्वान्मोहाहो-
षिण्डार्कतूलवदित्यादीनां विशेषणमन्तरेण भेदो न शक्य साधयितुमिति वद्वचनाकुत्तविरथा त्वया
त्रियते तथैव मया कृता, किन्तु ता मुक्त्वापि लक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचना सत्त्वादिभेद-
लक्षणाभिमतस्य एव त्वदुक्तेभ्योऽभेदसिद्धि शक्याऽऽपादयितु स्फुटेनैव न्यायाध्वना भ्रान्तिजननेन
विनैत्यथ, तथा-मुख मोहादनन्यत्, अपुरुपत्वे चलत्वात्, मोहस्वात्मवत्, अपुरुपत्त्वविशेषण
दृष्टव्यमधिकारात्, दुःखस्वात्मवदिति तथा दुःखादीत्यादि ।

इतर आह—

नन्वेव विरुद्धाव्यभिचारिवदुभयानिश्चय, न, उक्तत्वात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेव विरुद्धाव्यभिचारिवदुभयानिश्चय यथोक्तलक्षणयोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्नि-
त्यानित्य[त्वं]साधकयोरेकत्र सन्निपतितयोर्हि तयोरेकं सिद्धि धर्मिणि शब्दे परस्परनिवारितव्यात्यो
प्रावण[त्वं] कृतकत्वयो शब्दत्वघटादिदृष्टातयोरुभयत्र संशयो भवतीति तयोर्वावाभ्यामुच्चैर्यत्नान-

0 प्रयुज्यमाण मोहादेर्वादि ततो भेदस्य विशेषणीकस्य गुरोरन्यदिति तेन पक्षविरचनाहता मयापि तदनुसारेणैव तल्लक्षणभेदस्य
वैलक्षण्य मोहादुरोरन्यदित्येव रूप तद्विशेषणीकस्य पक्षविरचनया त एव लघ्नादिहेतवो विपर्ययिता इति भाव । तथाविध
विरचनां स्वकत्वापि केवलं सुखं मोहादनन्यदित्यादिपक्षविरचनयापि स्फुटाध्वना प्रोक्तहेतुभ्य एवाभेद साध्यत इत्याह-
अथ चेति, विशेषणमिति गुरोरित्यादिविशेषणमित्यर्थं सुपमिति इदं सुखस्य मोहस्य च दुःखादनन्यत्व सिद्धवत्त्वस्य
अन्यथा च तत्त्वस्य पक्षपक्षभर्तृता न स्यादिति बोध्यम्, यथा सत्यतिपक्षस्थले तुल्यचलत्वादुभयोर्हेतवोर्न साम्यस्य तदभावस्य
25 वा सिद्धिसत्ताऽप्यापि हेतुभिरुभयाभ्यामुपैर्नकस्यापि सिद्धिसत्त्ववत्त्वादित्याह-नन्वेवमिति, परस्परं विरुद्धयोर्वाव्यभि-
चारिणो हेतु साम्यामित्यर्थं, परस्परविरोधिना सापत्न्याद्विरुद्धो वाव्यभिचारिणो हेतु तद्वदिति वार्थ । दृष्टान्तमेव
स्पष्टयति-यथेति, नित्यताव्यभिचारि प्रावणत्वम्, अनित्यताव्यभिचारि च कृतकत्वम् तौ हेतु यदकत्र धर्मिणि प्रयुज्यो
यथा गन्धो नित्य प्रावणत्वात् यच्छ्रावण तन्निष्ठ यथा वा दलम् एव शब्दोऽनित्य कृतकत्वात् यद्वहकं तदनित्यं यथा घट
इति तदाऽनित्यत्वस्याप्यकृतकत्वबुद्ध्या नित्यत्वनिश्चयस्य नित्यत्वव्याप्यप्रावणत्वबुद्ध्या चानित्यत्वनिश्चयस्य निवारितत्वेन किं
30 घटो नित्योऽनित्यो चेति संशयसूतोदयेन नान्यतरनिश्चयो भवति, सम्मानबलत्वात् तथा लघुत्वादिभ्यो न मोहादिभेदो न वा

१ ति क सारवतमोह्या० । २ ति क "हवैका० । ३ ति क विरचना ४ ति क दित्यादिवि० ५ ति क
मदादि० । ६ ति क "रेकव० ।

स्यात्, न तु श्रावणत्वस्य शब्दत्वे प्रत्यक्षीकर्तुं शक्योऽवयव शब्दत्वस्याप्रसिद्धत्वादिति, तद्वत् किमिह साधर्म्यमिति चेदुच्यते—बलीयस्त्वश्चासत्प्रदानमाद्यहेतुभावना[त.,] मित्रात्मकतायान्तिवत्यादि प्रकम्याना-
त्मत्वे सत्यवर्णायात्मकत्वादित्यादिमिराद्यहेतुमि प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वमापादितम्, तस्मान्न संमतेति ।

इतर आह—

॥ मा मस्या त्वदीया हेतवो बलीयास, तदवलत्वश्चासत्प्रदानसाधनाय इतोऽपि विपरिवर्तयितुं शक्यत्वात्, यथा सुखादन्यद्दुःख प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, मोहश्च दुःखादन्यत्त एव तद्वदिति, अत्रोच्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्तनम्? उत त्रैलक्षण्यात्? त्रैलक्षण्यादिति चेन्न, आदिलक्षणमेव हि नास्तीह यदाधारेण शेषद्वयम्, न ह्यनात्मकत्वं नाम किञ्चिदस्ति, आत्मा न भवति, आत्मैव नास्तीत्यनात्मकमिति द्विधाऽप्यसिद्धं दुःखस्यानात्मकत्वं धर्म्यसिद्ध्यापत्ते, न दुःख नान्यो मोह पुरषो वा प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत् स्यादिति ।

(मा मस्या इति) मा मस्यास्त्वदीया हेतवो बलीयासोऽवर्णायात्मकत्वादय इति, तदवलत्वश्चासत्प्रदानसाधनाय इतो निपरिवर्तयितुं शक्यत्वात्, पूर्वहेतवस्त्वावद्वला यतः शक्यन्तेऽव इतोऽपि—सुतरा पुरुषनिवृत्त्यर्थमनात्मत्वविशेषणाद्वत्तेऽपि विपरिवर्तयितुम्, तद्यथा सुखादन्यद्दुःख प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, असमर्थसमासेनागमकेनापि अर्थं गृहीत्वा बाहीकोक्यनुसारेणोच्यम्, ॥ मोहश्च दुःखादन्यत्त एव तद्वदिति, चञ्चन्दाद्वादयो सुखमोहौ सुखाद्यात्मकत्वात् पुरुषवत् तथैव व्याख्या द्वे साधने समस्योक्ते, मोहादये सुखदुःखे वर्णाद्यनात्मकत्वान् पुरुषवदिति तथैवेति, अत्रोच्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्तन[उत]त्रैलक्षण्यादिति प्रश्न, प्रतारणार्थं भावयाचिप्रत्ययसहितपञ्चन्य-

यथाप परिणमिति' इत्याद्यागमेन चैक्यं समर्थितं तेनास्मद्वदेव प्रत्यक्षागमबलीयास इति भावः । अयं न सन्ति त्वदीया हेतवो बलीयास, अस्माभिरपि तेषां दीनस्त्व सविधातुं शक्यत्वात् केनास्त्वस्यसिद्धिर्भवदित्याशङ्कते—मा मस्या इति । प्रसाद २० साधनादयः सर्वत्र कार्यं ततः प्रसादाद्यात्मकं सर्वत्र कार्यकारणकारमेदात् दुःखं न प्रसादादीनामनामा, अतः प्रसादाद्यनात्मकत्वात् दुःखस्यादन्यदेव, अन्यथा दुःखादिप्रसादादिप्रसङ्गात् दृष्टो हि यः प्रसादाद्यनात्मकः स सुखादयो यथा पुरुष, तथा च सुखान्यात्मकान्यप्रसादाद्यनात्मकत्वात् दुःखं सुखादयदित्याशयेनानुमानमाह—यथेति । मोहादपि प्रसादाद्यन्येन सौ पि न प्रसादाद्यात्मेति ततः एव हेतोर्मोहस्यापि सुखमिद्वत्त्वमिदित्याह—मोहश्चेति । इदं सुखादन्यदेव, अनात्मत्वे सत्यवर्णायात्मकत्वादित्यादिबुद्धान्यावसाधनहेतोर्निपद्यभूतपुरुषवद्वत्तवस्य—साधर्मेनात्मात्मत्वे सतीति विशेषणं भवद्वि इतम्, २५ तद्विशेषण्यतिरेकेण भवदुच्यतेत एव मत्वपक्षो विपरिवर्तयितुं शक्यते यथा अनात्मत्वे सत्यवर्णायात्मकत्वेहेतावनात्मत्व विशेषणं परित्यज्य ततः एव दुःखस्य सुखादन्यत्वं भवद्वि विपरिवर्तनीयम्, सुखादन्यद्दुःखं वर्णाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवदित्याह—पुरुषहेतव इति । इत इति, अनात्मत्वविशेषणविरहिताद्भवदुच्यतेहेतोर्निपद्य । प्रसादादिर्न भवत्यात्मा यथेति प्रसादाद्यनात्मक इत्यममसमर्थसमाप्तोऽगमकवाच्यपि कश्चिदर्थं गृहीत्वा प्रसादाद्यनात्मकत्वादिति वादिना प्रयुक्तमित्याह—असमर्थेति । बाहीकोक्यनुसारेण बाहीको गोपाल तदुच्यतेमगमुचिरनुसरति न ह्यु शब्दसारस्वमियमुचिरनुसरतीति भावः । ३० प्रसादाद्यनात्मकत्वादिति यो हेतुदृश्यते स ॥ हेतोः प्रतिष्ठितामत्ररूप, किंवा श्रलक्ष्यममन्वित इति निकल्प्य दूषयितुमाह—किमेति । केवलं पञ्चम्य-तशब्दप्रयोगमप्यत्राह—असमर्थस्याह कस्यचित्सिद्धिरिति भावमाख्यानि प्रतारणार्थमिति अत्रोच्यतेत एव दूषयितुमित्यर्थः । भाववाचित्वप्रत्ययपठितहेतोः पक्षधर्मत्वमात्र प्रतिभासते तस्मानमेव सादृश्यं सहेतुता सहेति

१ सि क समवायिनि । २ सि क त्वात् तद्यथा । ३ सि क तर्हि कोपेनुसा० ।

न्तशब्दप्रयोगमात्रात् पक्षधर्मसादृश्यात् त्रैलक्षण्यशून्यान् परिवर्तनमित्यभिप्रायः, स्यान्मतं न तन्मा-
त्रात्, किं तर्हि ? त्रैलक्षण्यात्, एवञ्चेन्नन्यसे तदयुक्तं, यस्मादादिलक्षणमेव नास्तीह-पक्षधर्मत्वमेव
तावन्नास्ति यदाधारेण शेषद्वयम्, कथं पक्षधर्मो नास्तीति चेत् यस्मात्प्रज्ञानात्मकत्वं नाम किञ्चिन्नस्ति,
यदि प्रसादाद्यात्मा न भवतीत्यनात्मकं तु समुच्यते, अथानैव नास्तीत्यनात्मकमित्युच्यते द्विधाऽप्यसि-
द्धं तु रस्यानात्मकत्वम्, धर्म्यसिद्ध्यापत्तेः, कथमिति चेदुच्यते-न दुःखं नान्यो मोहः पुरुषो वा तत्त्व- ५
रिक्लिप्तं दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् रसगुणपदत्वादिति धर्म्यभावादपक्षधर्मत्वम् ।

इतर आह—

नन्वन्यपदार्थविषयत्वाद्बहुव्रीहेरनात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुदेवदत्तत्वं
कोऽप्यन्यः, सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मो पक्षो भवितुमर्हतीति ।

नन्वन्यपदार्थेत्यादि यावत् सद्धर्मवान्, ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वात् तत्त्वचकसमा- 10
सान्तकप्रत्ययान्तत्वादानात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुदेवदत्तत्वं कोऽपि वरणादिभ्यः प्रसा-
दादिभ्यश्चान्यः सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मो पक्षो भवितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते, बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपि स्थूलशिरा राहुरिति तद्गु-
णसविज्ञानपक्षाश्रयेण शिरोऽप्यतिरिक्तस्य राहोरसदाख्यया व्यपदेशिवद्भावेन यथा व्यव-
हारो दृष्टस्तथेदमपि स्यात्, तस्य व्यपदेशिवद्भावव्यवहारानभ्युपगमे धर्मधर्मिस्वरूपविरोधात् । 15

(अत्रेति) अत्रोच्यते नैवदुपपद्यते बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपीत्यादि
यावद्धर्मधर्मिस्वरूपविरोधादिति, स्थूल शिरोऽस्य स्थूलशिरा राहुः, कपोऽतत्रत्यात्, बहुव्रीहेरेव तत्र-

सूत्रयति पक्षधर्मेति । मात्रपदव्यावर्त्यं दर्शयति त्रैलक्षण्यशून्यादिति, पक्षधर्मत्वसपक्षधर्मत्वविपक्षादिति तद्व्या-
ख्यार्थः । द्वितीयं विकल्पमुक्त्याप्य निराकरोति स्यान्मतमिति । पक्षधर्मत्वमेवेति, सपक्षधर्मत्वविपक्षात्तत्त्वयो हेतौ
सत्त्वेऽपि यावत् स हेतुः पक्षो न यतते तावत् सिद्धावधिषिक्ते साध्यधर्मिणि न साध्यनिबन्धो भविष्यतीति पक्षधर्मत्व सुप- 20
तया हेतोरान्वयकं तत् एवापरे द्वे लक्षणे फलवती भवत इति भावः । नयः प्रसज्यप्रतिषेधपदुदात्ता-यतराधोऽपि कारेऽपि
नानात्मकत्वं नाम धर्मः प्रविशतीत्यापत्तेः यदीति यस्यात्मा प्रसादादिर्न भवति तदुपमानात्मकमुच्यते इति वक्तव्यं पर्युदास
पक्षे, आत्मा नास्तीत्यनात्मकमिति प्रतिषेधपक्षे, समयोरपि पक्षयोर्दुःखादि नास्ति प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, खपुष्पवदित्यनुमानेन
दुःखाद्यमात्रस्यैव सिद्धेर्धर्म्यमात्रात् न सुखादिमेदं सिद्ध्येत् त्रैलक्षण्यविहादित्याह-द्विधापीति । नन्वनात्मकत्वादिति
बहुव्रीहिणा समलं पदम्, कप्रत्ययश्रुते, बहुव्रीहिष्य 'अनेकमन्यपदार्थ' इति सूत्रेण समासपदकपदार्थातिरिक्तपदार्थ 25
श्रुतिर्वेत्तव्यमा तपदानां समासो विधीयते यथा चित्रा गानो यस्याद्यौ चित्रगुरिति चित्रगोभ्यतिरिक्ते देवदत्तादौ बहुव्रीहिः,
तस्मात् प्रसादाद्यनात्मा कथिदस्ति, स एव मात्र पक्षीक्रियते तेन वा पक्षधर्मता हेतोरित्याह-नन्वन्यपदार्थेति ।
सद्धर्मयानिति अयस्य कथञ्चित् सिद्धत्वादेवानात्मकत्वं नाभियमानधर्मः केन खपुष्पदृष्टा तेन धर्म्यसिद्धिः स्यादिति भावः ।
समसमानपदार्थव्यतिरिक्तस्यान्यपदार्थस्य क्वचिदवच्छेदपि बहुव्रीहेर्दर्शनात् तत्रात्रदस्य तु सादृ- सिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते-
अत्रोच्यत इति । अथ यद्यप्यदायं एव बहुव्रीहिरित्युपगम्यते स्थूलशिरा राहुरित्यादौ शिरोभ्यतिरिक्तस्य राहोरभावोऽपि 30
तदतिरिक्तं राहुः प्रत्ययः तत्र स्थूलशिरस्त्वेन व्यपदिश्यते तदाप्याह-एवमपीति । ननु स्थूलशिरा राहुरिति कथं बहुव्रीहि
कवमावात्, कथं वा न कथंयास्य इत्यत्राह-कपोऽतत्रत्यादिति, कपो वैमापिक नावर्तयता विज्ञेया, स्थूलशिरा शब्दस्यान-

त्वात्तस्य चान्यपदार्थतन्व्यभिचार दर्शयति, तद्गुणसविज्ञानपक्षाश्रयणेन ‘भवति बहुग्रीहो तद्गुणसविज्ञानमपि’ (महाभा० अ १ पा १ सू० २१) इति वचनात्, न हि स्थूलशिरोलक्षितस्तद्व्यतिरिक्तो राहुरसि, चित्रगोविशिष्टदेवदत्तवत्, तदेव हि स्थूलशिरो राहुः, तद्वतोऽसदारत्या-शिरोव्यतिरिक्तस्याऽऽख्या व्यपदेश, स्थूलेन शिरसा व्यपदेशेन चित्राभिर्गोभिर्विव व्यपदेशिनो देवदत्तस्य व्यतिरिक्तस्य तद्वदव्यतिरिक्तस्यापि राहो, तथा व्यपदेशिवद्भाव कृत्वा व्यग्रहारो दृष्टोऽसतोऽपि तथेदमपि स्यात्, तस्य च व्यपदेशिवद्भावव्यवहारस्यानभ्युपगमे-उक्तोपपत्त्या दृष्टमिममसदारत्या व्यपदेशिवद्भावव्यवहारमनभ्युपगच्छतस्ते धर्मधर्मिस्वरूपविरोधौ दोषौ भवत ।

धर्मिस्वरूपविरोधस्यापत्—

आत्मनोऽनन्यदेव दु खम्, प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, आत्मस्वतत्त्वयत्, पुरुषत्वापत्तिश्च,

अन्यथा सुखान्यत्यप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्ते ।

(आत्मन इति) आत्मनोऽनन्यदेव दु खम्, पुरुषादित्यर्थ, प्रसादाद्यनात्मकत्वात् बहुग्रीहिसामर्थ्यात् प्रसादाद्यात्मनोऽन्यत्वादित्यर्थ, आत्मस्वतत्त्वयत् पुरुषत्वात्मयदित्यर्थ, पुरुषत्वापत्तिश्च दु खस्य धर्मिस्वरूपवैपरीत्यम्, अतो धर्मिस्वरूपविरोध । किं कारण ? अन्यथा सुखान्यत्यप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्ते पुरुषत्वापत्तिमन्तरेण सुखस्य दु खत्वयत्त्य वरणाद्यनात्मकत्व दु खस्य वा सुखान्यत्यप्रसादाद्यनात्मकत्व मोहस्य त्वाभ्यामन्यत्व प्रसादादिशोपाद्यनात्मकत्वञ्च नोपपद्यते, भावित्वान्यायत्वात् सुखदु खमोहानामेक्यवृत्तित्वस्य, तस्मात् पुरुषस्वरूपापत्ते प्रसादादिशोपादिकार्याणां सुखदु खमोहानां धर्मिस्वरूपविपरीततेति ।

पुलित्वेन बहुग्रीहेरेव सन्नत्वाद व्यपदार्थव्यभिचारित्वमिति भाव । तद्गुणेति तस्य अन्यपदजन्यप्रतीतिविषयस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं यत्र सोऽयं तद्गुणसविज्ञानबहुग्रीहि, बहुग्रीहिसमासघटकपदव्यतिरिक्त राहुपदजन्यप्रतीतिविषयस्य विशेषणायपि स्थूलशिरोरूपाणि तदुपलभितस्य तदभिपत्य राहोर्वैयक्यमि भवन्ति वैयक्योदाहरणं स्थिति, तत्र व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थोऽस्ति, अत्र तु तदेव समासघटकश्चिर एव तद्वतो राहोरसदारत्या भवतीत्यर्थ । अथतीति, सर्वोदीनी सवैनामानीत्यत्र सर्व आदिर्येषां सानीनानीति निग्रहे सर्वशब्दस्य सर्वनामसङ्गा न प्राप्नोति अ-व्यपदार्थप्रधानत्वाद्बहुग्रीहे, यद-यत् सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसङ्गा प्राप्नोतीति शङ्काया नैप दोष, भवति हि बहुग्रीहो तद्गुणसविज्ञानमपि यथा चित्रवाससमानय इति तद्गुण आनीयत इति महामाधे प्रोक्तम् । व्यपदेशिगोविश्वयमिति यत्र निमित्तवद्भावात्पुरुषो व्यपदेशो यस्यास्ति ॥ व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादधिमानव्यपदेश स तेन सुखं वीर्यं कार्यं प्रतीति व्यपदेशवद्भवतीत्युच्यते देवदत्तस्य सतध्विनामिगामिभ्यर्पदेशो मुख्य राहोरसत स्थूल शिरसा व्यपदेशो गौण इति भाव । एवं दु खस्य प्रसादाद्यनात्मकत्वानामावेऽप्यसदारत्या प्रसादाद्यनात्मक व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशमिलाह-तथेदमपीति । तयानभ्युपगमे दोषमाह-तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावमनभ्युपेय सुख एव प्रसादाद्यनात्मक वन्व्यवहारोऽभ्युपगम्यमाने पुरुषस्यापि प्रसादाद्यनात्मकत्वात्प्राप्त्या पुरुषत्वात्मा पुरुषादनन्यो भवति तथा दु खस्यापि प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषादनन्यत्वेन पुरुषत्वात्प्राप्त्या धर्मिस्वरूपविरोध प्रसज्यत इत्याह-आत्मन इति पुरुषादित्यर्थ । यदि दु खं कवेन पूर्व व्यवस्थापितत्वात् तत्र च प्रसादाद्यनात्मकत्वमुक्त्वा यत्त्वव्यवहारस्य मुख्यत्वे पुरुषत्वापत्तिर्वैर्यवसाह-पुरुषत्वापत्तिश्चेति । इमेव कारणमाह-अप्येति । इतो नोपपद्यत इत्यत्राह-भावितेति । एवं सुखदु खमोहानां पुरुषत्वापत्तो सुखादीनां पुरुषधर्मत्वेन

किन्नान्यत् योऽपि धर्मस्वरूपविरोध सोऽप्युच्यते तथा—

धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव, ततश्च प्रकृतिपुरुषयोरप्येकैव, एवं सुखमोहयोरपि ।

(धर्मैति) धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव—यथा पुरुषत्वापत्तौ सुखादीनां सुखाद्यात्मपरित्यागे धर्मस्वरूपविरोध तथा पौष्पापत्तौ त्रयाणामैक्यापत्तौ चान्यधर्मस्वरूपविरोधश्च, ततश्च प्रकृति-पुरुषयोरप्येकैव—तस्माद्धेतोः पुरुषत्वापत्तेरनन्यत्वापत्तेश्च प्रकृतिः, पुरुषादन्या पुमान् वा प्रकृतेरन्यः ८ इति नोपपद्यते, ततोऽसदमीशमेव कारणमित्येतद्दर्शनं साधीय, एव सुखमोहयोरपि—यथा दुःखं सुखादन्यदित्येतत् किं तन्मायात् [उत्] त्रैलोक्यस्यादित्यतः प्रकृतिः यावत् प्रकृतिपुरुषयोरप्येकैवेत्युक्तं तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामन्यत् मोहः सुखदुःखाभ्यामन्य इत्येतेष्वपि चतुर्षु दुःखं सुखादन्यदिति च साधनेन सह एव ग्रन्थो योग्य इति ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं त्वद्वदाब्रवीमीत्युच्यते तथा सति यथा किं 10 सुखादन्यत् आत्मानं मुक्त्वा इदं तदिति निदर्शयितुं शक्यते ? इति समन्ययाभाय सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वाद्विपक्षान्यावृत्तिरपि ।

(अथ मा भूदिति) अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं त्वद्वत्—एतदोपपत्तिद्वारा यथा स्वयाऽनात्मत्वे सति वरणाद्यात्मकत्वात् सुखं दुःखाद[न]न्यन्मोहवदित्याद्यभिहितं तथाऽहमप्य-नात्मत्वे सति लघुत्वात् सुखं दुःखादन्यन्मोहवदित्याब्रवीम्यतो [धर्म]धर्मस्वरूपविरोधौ प्रकृतिपुरुष-15 दोषश्च नेति, अत्रोच्यते तथा सति यथा किमिति—एव सति यथा किं सुखादन्यदात्मानं मुक्त्वेति दृष्टात् इदं तदिति निदर्शयितुं न शक्यते—इदं तत् सुखात् पुरुषाद्याद्वस्त्विति समन्ययस्याभावः, अत एव चान्यत्वेन पक्षीकृते सुखादिपुरुषव्यतिरिक्तसपक्षाभावात् सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वा-द्विपक्षाद्धेतोर्न्यावृत्त्यर्थं यदुच्यते यच्च सुखादन्यत् तदनात्मत्वे न प्रसादाद्यनात्मकं न लब्धाद्यनात्म-कश्चेति निदर्शयितुं न शक्यते, न च मोहादि सुखादन्यैर्दूष्यतीति शक्यं दर्शयितुमिति विपक्षान्यावृत्तिरपि 20 अतो विपक्ष एव सत्त्वाद्विरुद्धाश्च हेतव इत्यभिप्रायः ।

प्रतिधर्मत्वं न स्यादिति धर्मस्वरूपविरोध इत्याह—धर्मस्वरूपेति । दोषांतरमप्याह—ततश्च । पुरुषापात्तेरित्यर्थः । सुखं दुःखमोहात्मन एव प्रकृतेर्विदुः सुखादीनां पुरुषापात्तौ पुरुषादन्यत्वे च पुरुष एव प्रकृतिः स्यात्, नाम्ना कश्चित् प्रकृतिः पुरुषादत एवमेव कारणं सुखं वा दुःखं वा मोहो वा प्रकृतिः पुरुषो वा भवेत्, न तु ध्यात्मकमेकं भवत्यिति भावः । शोके दुःखपरिहारे विचारमेव सुखमोहयोरपि समानत्वादिति दृष्टिः—एवमिति । एतमेव स्फुटयति—यथेति । चतुर्थमिति, 25 सुखं दुःखादन्यत्, सुखं मोहादन्यत्, मोहः सुखादन्यः दुःखादन्यः इति पक्षेऽप्यित्यर्थः । अथ दुखादीनां पुरुषत्वापात्ति-वारणार्थं शुभादि दुःखाद्यप्यत्र अनात्मत्वे सति लघुत्वादित्यत्र दृष्टव्ये इत्याह—अथेति, त्वद्वदिति, भवद्विर्यथा गुणं दुःखादन्यत्, अनात्मत्वे सति वरणाद्यात्मकत्वात् अनात्मत्वे हेतुर्विरोधित्वस्याऽस्याभिरपि पुरुषव्यावृत्तया तदेव विरोधमुच्यते तथा च न पुरुषो दोष इति भावः । एवं सति ते हेतकाऽप्रतिद्वेषाभ्यामन्यमवयवमाहृतयो विरुद्धाधे-30 तुतापरि—तथा सतीति अनात्मत्वे सतीति विशेषः इत् इत्यर्थः, इत्वं सुखादन्यत्, अनात्मत्वे सति प्रसादाद्य-नात्मकत्वादिति प्रयोगे सुप्रसङ्गैरतस्तस्य निमित्तसाधकाधनोभयस्य दृष्टान्तस्य कथञ्चित् प्रदर्शयितुमशक्यं वाच साध्यसं-पन्नोपपन्नं विवक्षितं, सर्वं हि सुखदुःखमोहात्मकमभिपक्षस्तत्त्वमन इदं सुखं दुःखं मोहो वेति न दृष्टव्यं विमज्ज्यं दर्शयितुं

अथ तु विभक्तस्वतत्त्व सुख सुखादन्यत्र भवति प्रसादाद्यात्मकमपि न भवतीति, उच्यते तथा सति तेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मक भवति चेति तथा तस्य वस्तुन प्रवर्त्तनात् तथाव्यचेश्च नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मक सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्य मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एव शेषसाधनेष्वपीति को वादार्थ उभयोरपि ।

- अथ त्वित्यादि यावत्सुखमिति, अथ मत् यद्विभक्तस्वतत्त्व दुःखमोहाभ्यां तत्सुख सुखादन्यत्र भवति तत् प्रसादाद्यात्मकमपि न भवतीति विविक्तस्वरूपस्य सुखस्य दुःखादन्यत्वात् प्रसादाद्यात्मकत्वाच्च तदेव शक्यते वैधर्म्येण निर्दोषयितुमथ एव च तम सुखादन्यत् विविक्तस्वरूपम प्रसादाद्यात्मकमपुरुषश्चेति साधर्म्यदृष्टान्तश्च स्यादिति, एवमिवरसाधनेष्वप्युभयदोषपरिहार इत्यत्रोच्यते तथा सतीत्यादि यावत् को वादार्थ उभयोरपीति, एव सति तेन प्रकारेण नियमोऽयं यत् सुखादन्यत् न भवति तत् प्रसादाद्यात्मकमपि न भवत्येवेति, एतेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मक भवति चेति तथा तस्य वस्तुन प्रवर्त्तनात् तथाव्यचेश्च नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मक सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्य मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एतदभ्युपगमवश शेषसाधने अपि, दुःखादन्यत् सुख मोहश्चेत्येषमादिषु, यद्यद्यात्मत्वे दुःखादन्यत्र भवति तच्छोषादिवरणाद्यात्मकमपि न भवतीत्येव नियमाद्व्यक्ते प्रवृत्तेष्वेक्य मोहादीनामाभ्युपगत त्वयेवै[ती]तरैतरैक्याभ्युपगम, इतिशब्दो हेत्वर्थे, इत्यत को वादार्थ—वादप्रयोजनमुभयोरप्युपगमो त्वयेवैक्याभ्युपगमात् वादार्थस्तत्र ममापि, प्रतिपन्नार्थप्रतिपादनवैकल्यादिति ।

एव तावद्वरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधका अनात्मत्वविशेषणा अपि, तत्रैव त्ववरणाद्यात्मकत्वादिप्रद्विदोषा उच्यन्तिहेतवोऽपि ।

(एव तावदिति) एव तावद्वरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधका ,

- २० शक्यते तस्मात् सपञ्चोऽग्निः सुखस्य साध्यस्य यस्य विपक्षतया ततो हेतुर्न व्याप्तिः प्रदर्शयितुं शक्या सुखादेरनिर्देश्यत्वादेव अत एव च यत् सुखादन्यत्र भवति तत् प्रसादाद्यात्मकमपि न भवति तथा सुखादन्यो मोह इत्यपि दर्शयितुमशक्यत्वात् विपक्षाद्देतो योऽपि न विद्यतीति विरुद्धता हेतुनामिति भावः । अथ सुखादयो नाविमर्शस्तत्त्वा किं तु विभक्तस्वतत्त्वा एव, तथा च साध्यसाधनयोरन्यत्वव्यतिरेकौ हेतुस्तत इत्याशङ्कते—अथ त्विति । तत्राचष्टे—अथ मतमिति सुखदुःखमोहानां विविक्तस्वतत्त्वात् सुखादन्यत्वात् साध्ये मोहवरसाधर्म्येणान्तः सुखस्य वैधर्म्यदृष्टान्त इति प्रदर्शयितुं शक्यते ततश्च नानन्ययो न वाऽन्यतिरेक इति भावः । एवं सति सुखमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकमिति त्वयीवाभ्युपगमेनैव सुखदुःखमोहानामैक्यमस्मत्साधनीय विरुद्धेवेति नेतृनां निगम्यस्ति वादप्रयोजनमित्याशङ्कतेतत्पर्यति—तथा सतीति विभक्तस्वतत्त्वतायां सुखादीनामोहतायां सत्यामित्यर्थः । सुखस्य नियमात्मकत्वं दर्शयति—तेन प्रकारेणेति सुख सुखमेव, सुखादन्यत्र भवति, प्रसादाद्यात्मकमेव, प्रसादाद्यात्मक न भवतीति प्रतिनियतरूपत्वानियमात्मकमित्यर्थः । सुखस्य प्रवृत्त्यात्मकत्वं प्रसादात्मकत्वञ्च दर्शयति—तथा तस्येति सुखं सुखात्मतया पञ्चाशते प्रकाशते चेति प्रवृत्तिप्रकाशात्मकमित्यर्थः । एवं दुःखमोहयोरपि प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वादितरेतरकत्वमितिदिशति—एतदभ्युपगमवत्येति । शिष्यापक्षिषितस्यास्य त्वयाऽप्यभ्युपगतरथातस्य पुन प्रतिपादनं निष्कर्तमेवेति नाययोरैवानी कथिदादार्थोऽस्तीत्याह—इत्यत इति । एवतावद्वरणाद्यात्मकत्वादिहेतुनामानन्यत्वविशेषितानां मध्यनन्यत्वसाधन एव सद्येवुल्लं न त्वयत्नसाधने संपात्वादिषुपक्षदरति—एव तावदिति । न चेत् सद्युत्वादिहेतुना

(एवञ्चेति) एवञ्च स्थिते—स्वधर्मेणापि लोष्टाचर्यानां सुग्राधेकात्मकत्वे स्थितेऽप्यत्वे लघुत्वा-
 दिहेतवोऽपि साधका इति तद्दर्शयति—सुखं तु सादनन्यद्वयुत्वात्, लोष्टादिवदिति वर्तते, एवमप्रवृत्ति-
 शीलत्वात् प्रकाशकत्वादेतानि च चत्वारि साधनानि—प्रत्येकं त्रीणि समुदिता येकमिति, अत्र द्विकस-
 योगेनापि त्रीणि—लघुप्रवृत्तिशीलत्वात् लघुप्रकाशात्मकत्वात्, अप्रवृत्तिप्रकाशात्मकत्वादिति । एव
 मोहादपीति—मोहात् सुखमनन्यदित्यत्रापि ॥ एव हेतवस्तावन्त, परधर्मेण सुखस्य तु लघुधर्माभ्या
 प्रत्येकं द्वे समुदायेनैकमिति त्रीणि चलत्वादप्रकाशकत्वात् चलप्रकाशकत्वादिति, प्रवृत्तिशीलत्वादित्यपि
 तत्सयोगेनेतराभ्यामपि सप्तसाधनानि, एव मोहादपीति मोहादनन्यत्, चलत्वादिभ्यस्तेभ्य, एव
 सुखं दुःखावनयत्, गुरुत्वादप्रकाशकत्वाच्चत्सयोगाच्चेति, एव मोहादपीति, तेभ्य एव मोहधर्मेभ्य-
 स्त्रिभ्यो मोहादप्यनयत् सुखमिति, द्वाभ्यामप्यनयत्—सहिताभ्यामपि दुःखमोहाभ्यामनन्यत् सुख
 लघुत्वादित्यादिभ्यस्तेभ्य एव हेतुभ्यो द्वित्रिचतुरादिसयोगेन प्रत्येकञ्चागुगन्तव्यमिति, अत आह—एव
 एव सर्वं इति, अनया दिशाऽभ्युदा, न केवलमेत एव लघुत्वादय चलत्वादयो गुरुत्वादयो वा
 स्वपरधर्महेतव, किं तर्हि ? स्वपरधर्मा प्रसादादयश्च प्रसादलाघवादय शोषतापभेदादय, वरण-
 सवनापभ्यसनादयश्च, इतरेतरेत्यादि, द्वित्रिचतुरादिसयोगेन चेति सुखस्य तु सान्मोहाद्वाभ्याञ्चानयतया
 तिस्र, एव तु यस्य तिस्र, मोहस्य तिस्र, त्रयाणां परस्परतोऽनयता एकैवेति दश प्रतिज्ञा, एतासु
 १५ सुखधर्मा लघुत्वादयो तु लघुधर्माश्चलादय मोहधर्मा गुर्वप्रकाशौ प्रत्येकं द्विकादिसयोगेन सप्तत्यधिक
 शत साधनानाम्, लाघवगौरवे स्वपनीय प्रसादादिशोषादिवरणादीनाञ्च हेत्वम पञ्चषष्टिसहस्राणि
 पञ्चशतानि च पदनिशानि, किञ्चान्यत्, न केवलमेत एव हेतवोऽयेऽप्यचेतनत्वेत्यादिसमासदण्डकमभ्ये
 पावच्छरीराद्यापचित्त्वादि प्रकृतिधर्मैः सामान्यभूतैर्विशेषितैश्चापुरुषत्वे सति सत्त्वात् प्रमेयत्वात्

इति । स्वधर्मेण सुखे तु सायत्वसाधने हेतुः गणयति—स्वधर्मेणापीति । सुखं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमिति
 २० वचनाच्चत्वारो हेतव इत्याह—मुखमिति, तु सादनन्यत्वे साध्ये प्रत्येकं त्रीणि त्रिकसयोगेनैकं द्विकसयोगेन त्रीणीति सप्त साध-
 नानीति भावः । एवं मोहादनन्यत्वे साध्ये च एव तावतो हेतव इत्याह—पर्यं मोहादपीति । तु स चत्वरप्रकाशकं प्रकृति-
 शीलं दृष्टमिति तु स्वधर्मेण सुखस्य तु सादनन्यत्वं साध्ये सप्त हेतव मोहादनन्यत्वे च साध्ये ॥ एव तावन्त इत्याह—परधर्मे-
 णेति । मोहो गुरुप्रकाशको दृष्ट इति वचनात् मोहधर्मेण सुखस्य मोहादनन्यत्वे साध्ये त्रयो हेतव इत्याह—एव मोहादपीति ।
 शोक एव सर्वं हेतवो तु खमोहाभ्यामनन्यत्वे साध्ये त्रयोऽप्य इत्याह—द्वाभ्यामपीति । एवं प्रसादलाघवाभिव्यक्तोद्धर्षीतय
 ॥ सुखस्य कार्यम् शोषतापभेदसाम्बोदेगापदेगा तु सस्य वरणसवनापभ्यसनावैमत्स्यवैमत्स्यगौरवाणि मोहलेति वचनेन प्रसादादयोऽपि
 सुखस्य तु सादनन्यत्वे साध्ये हेतवो भवतीत्याह—किं तर्हि । सर्वस्य स्वधर्मा प्रसादादय परधर्मा शोषादयो वरणद-
 यवेति बोध्यम् । अथ प्रतिज्ञामेदान् प्रत्येकं हेतुसंख्यां सामान्यत आह—द्वित्रीति । अनयतया—अनयत्वसाधनेत्यर्थः ।
 त्रयाणामिति सुखं खमोहानां परस्परतोऽनयत्वसाधने एका प्रतिज्ञा त्रयोऽप्यनन्य इत्येवंप्रत्यक्षं । साधनानि गणयति—
 एतास्ति शोकप्रतिज्ञात्वित्यर्थः । लाघवगौरवे त्विति, लघुत्वगुरुत्वयोः सुखधर्मे मोहधर्मे लोफत्वादिति भावः, इतोऽ
 ३० न्यान्यपि बहूनि साधनानि सम्भवतीत्याह—किञ्चा यदिति । नन्वेवं सुखं खमोहानामनयत्वसाधने सुखाद्यन्यतमस्यैव
 परमार्थतो नस्तु वापरया सुखमिति तु खमिति मोह इति वचनमपि न षट्ते तस्यां पृथगुच्चारणाद्यानन्यत्वसाधने स्ववचनवि-
 रक्तम् लेकेन तेषां भिन्नत्वकल्पेनानुमत्वात् लोकविरोधं शरीरे विकारविशेषमुपलभ्याय सुखी अर्थं तु खी अर्थं सुख इत्येव

सर्वगतत्वादकृतवत्त्वादित्यादि वा यात्रस्तिकश्चिदिहासि सर्वं तदन्यदरे त्रिलभ्रणता प्रतिपद्यते धर्म-
जातमित्यतः पुनः सङ्कलना ? न तत्राद्यमेव सकलयितुम्, प्रत्येकद्वित्रिचतुरादिसंयोगधर्मानन्त्यादिति
स्वपक्षसाधनहेतुसौलभ्यं दर्शयति भाषितत्रैशुष्यैकात्मकलोप्रादिवस्तुन्यायव्यापित्वादिति ।

इतर आह—

नन्वेवं स्ववचनविरोधादिदोषा अनन्यत्वप्रतिज्ञाया इत्युक्तम्, तवात्मन एवोपाल-5
म्भात् ।

नन्वेवं स्ववचनविरोधादीति, सुखं दुःखादनन्यदिति पक्षे सुखदुःखयोः प्रतिपूरुषं भ्यानु-
भवेन पृथक्त्वसिद्धेः शरीरविकारादिभिरनुमेयस्यास्य लोकप्रसिद्धेरभ्युपगतस्यास्य स्वयापि स्ववचनेन च
सुखं दुःखमिति पृथग्गुणारणात् स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषा अनन्यत्वप्रति-
ज्ञाया इति एतदुक्तम्, तवात्मन एवोपालम्भात्, यस्मादेव पुनः स्वसिद्धान्त एव स्ववचनोदिविरोध 10
वर्धीयते त्वयाऽऽत्मन एव, न ममोद्दिश्य आत्मनोऽपरिहारेण वचनवन्तव्योच्यते ।

कृत इति चेदुच्यते—

प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति तथा परस्पर-
मुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादिश्रयात्म-
कत्वं धृतादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात् कस्य स्ववचनविरोधादिदोषा ? इति 15
स्वस्येन चेतसा चिन्त्यताम् ।

प्रधानेत्यादि यावदभ्युपगमात्, प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन
चावस्थितमिति कस्यां स्ववचनविरोधः, तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च
व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादिश्रयात्मकत्वं धृतादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात्,
अयदैकत्वोक्तेश्चेति कस्य स्ववचनविरोधादिदोषा इति स्वस्येन चेतसा चिन्त्यताम्, मम तु स्वदोषो 20
प्रधानपरप्रयासत्वादोषः, एवमस्यदोषोक्तौर्तनद्वारेण स्वदोषोक्तौर्तनमेवेतद्भवति इति ।

पार्थक्येनानुमानादनुमानविरोधधेयाशङ्कते-नन्वेवमिति । एवं वदतल्लवैयाय दोषो न ममेत्याशयेनोत्तरयति-तवात्मन
पवेति । विरोधमेवोद्भावयति-प्रधानमेकमिति, सुखादिधर्मसत्त्वादित्रयात्मकमेकं प्रधानं धर्ममितिोक्तादात्म्यात्,
तादात्म्यं नैदसहिष्यमेवोऽतद्व्यात्मकमेकमन्यूनाधिकभावेनावस्थितमभ्युपगम्यते, न्यूनाधिकभावदशायां प्राप्तायामेको
शुणोऽन्यतरमपेक्ष्य जनयति, यथायुगप्रधानभावः सुखदुःखमोहधर्मैकान्द्राधारणा परिणमन्ति सत्त्वादयः, सत्त्वादेषु 25
प्रतिगणपरिगमसमावृतया घट एक एव कथं सुखाकरोति तं प्रति तस्य सुखरूपसमुद्भावात्, कथं दुःखाकरोति तं
प्रति तस्य दुःखरूपसमुद्भावात्, कथं मोहयति तम्यति तस्य मोहरूपसमुद्भावादित्येकस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वं वदतल्ल
वैया स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषा, त्रिगुणैकमिति विरोधादिनि भावः । मम च प्रयासः केवल
तव मते दोषमुद्भावयितुम्, न तु यथा मया प्रतिपादितं तथा मम मतम्, अतो न मे विरोधादिदोषा, एवमपि
दोषमुद्भावयता त्वया तव मत एवोद्भावित इत्याह-मम विविति । एव हेतुदोषा अन्यप्रतिद्वसाध्यसमन्वयाश्रित्य 30

१ मि क प्रसङ्गः । २ मि क स्वात्मनवेन । ३ क दुःखः । ४ मि क स्ववचनादिति । ५ मि क नघटाः ।
६ मि क नान्यपेक्षेति ।

द्वा० न० १४ (५२)

किञ्चायत्—

हेतुविरुद्धतोक्ताव्येयमेवेति स्फुटमेव सुख सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्ध चेत्यभ्युपगम्यताम्, किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव लघ्वादिभ्यो हेतुभ्यो वियदादिवदिति, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रतिज्ञाया वियद्वर्जान्युदाहरणानि ।

(हेत्विति) हेतुविरुद्धतोक्ताव्येयमेव—यथोक्तमेते हेतव सप्रपञ्चा सविशेषणनिर्दिशेणः प्रतिज्ञादोषोद्भाषनद्वारेण विरुद्धाव्यभिचार्युद्भाषनद्वारेण चास्मत्पक्षस्यान्यत्वस्य साधका इति, तथा हेतुविरुद्धतापि च यत्रपक्षे, प्राग्व्याख्यात[स]मन्वयक्यावृत्त्यभावाविधिनाऽन्यत्त्वपक्ष एव दर्शनादिति तदुपसहारायमाह इति स्फुटमेवत्यादि यापद्वियदादिवदिति, इतिशब्द[स्यो]पसहारायमाह, यदमि-
लित्यते इत्या प्रधान माम गुणसाम्यावस्थान किञ्चिदस्तीति तन्नामिलिपनीयम्, सुख सदा व्यक्त-
शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध चेत्यभ्युपगम्यता स्फुटमेव किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा, तत्त्ववादिनैव
भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव लघ्वादिभ्यो हेतुभ्यो वियदादिवत्—यथाऽऽप्ताशयाव्यवस्थामुप पक्ष
महाभूतानि व्यक्तशब्दादिभावानि तथा सुखमिति लघ्वादिभ्य एव हेतुभ्य प्रविश्यामिव शब्दादय
पञ्चापि, शेषेऽपि च चतुर्षु भूतेषु व्यक्ता इत्यभ्युपगम्यताम्, परिणतिविशेषात् हिङ्गुगन्धस्य सूपे
लवणरसयद्याम् कस्यचिदेव प्रत्यक्षता सत्त्वादने शेषस्य, अमिभवादिभिरिति परमतनैवेष्टदुक्तम्,
स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रतिज्ञाया वियद्वर्जायुदाहरणानीति 'स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त
पुद्गला इति' [नच्चा अ ५, सू०, २३] सामान्येन 'अणव स्कन्धाश्च' [तच्चा अ ५ सू २५]
मूर्तत्वात् पृथिवीवत् वाय्वादयोऽपि, शब्दगन्धस्पर्शस्योत्पादयस्तु स्वधेत्वेव पुद्गलेऽपि, आकाश-

विरुद्धाव्यभिचारिविरुद्धादयोऽन्यत्वपक्ष एव न त्वन्यत्वपक्ष इत्याह—हेत्विति । एतद्वै विशदयति—यथोक्तमिति,
सविशेषणेति अनात्मस्य सतीत्यादिविशेषणेन सहिता रहिता वा हेतव प्रतिज्ञाया मोहादुत्तेरिति गुर्वादिविशेषणेन सहिता
रहिता चेति भावः, हेतुविरुद्धतोक्ताव्येयमेव अन्यत्वपक्ष एव नान्यत्वपक्ष इत्याह—तथा हेत्विति । सात्त्वै विशदयति—यव
मिलित्यत इति, सर्व सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्ध उभ्यादिव्य वियदादिवदिति सदा स्फुटमनुभूयमानशब्दादिगुण
सुखाद्येवाभ्युपगम्यताम् किमन्यत्वपक्षमिहदादिपरिरक्षन्नाह्येन तत्र दृष्टा—तेष्वपि गणनादिपक्षभूतेषु वैषम्यमन्तरेण सर्वत्र
शब्दादिपक्षगुणा व्यक्ता एवाभ्युपगम्यताम् यथा च परिणामवैशिष्ट्येण पक्षगुणसद्भावेऽपि हिङ्गुगन्धस्यैव सूपे लवणस्यैव
रसस्य जले प्रवृत्तत्वमपरेषाममिभवात् तथाऽऽप्तो शब्दस्यैव वायो शब्दस्पर्शयोरेजवि शब्दस्पर्शरूपानां जले
शब्दस्पर्शरूपरसानां पृथिव्याय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः । वर्णनमिदं परमतात्प्राप्तेर्लोकं स्था
दमिदात्तात्प्राप्तेरिति तु शब्दस्य पार्थक्यत्वात् स्पर्शादीनाम् पुद्गलगुणाद्वियद्वर्जानामेवोदाहरणत्वं विज्ञेयमित्याह—स्वमतेन
त्येति । स्पर्शादयः पुद्गलानामेव धर्मा भिन्नाभिन्ना भवन्ति, ते पुद्गला सम्यक्तो द्विविधा, अणव स्कन्धा इति, तत्राणवोऽन्वि
न्यविपरीतातीता सूक्ष्मा परस्परैरण्युष्ण रूपा ग्रहणादानादिव्यापारसमर्था प्राय स्कन्धा संघाता इति पुद्गलमेवा
लघ्वा । अथ यथा पृथिवी मूर्तत्वात् स्पर्शादिवर्तुषु तथा वायुतेजोत्रयाऽपीत्याह—मूर्तत्वादिति, रूप हि मूर्ति मूर्त्या
ध्याय्य द्रव्यादयः, नहि स्पर्शादयो मूर्ति र्व्यभिचरन्ति, अविनाशमितात्, यत्र हि रूपपरीक्षाया तत्रावस्थयता स्पर्शरसगन्धा
भवन्ति ततश्च परमाणवपि ते विद्यन्ते, न च परमाणववस्तुर्गुणत्रिगुणद्विगुणैकगुणत्रातिमेदा, सर्वेषामेकरूपत्वात् किन्तु किमिदं

स्वावाहोपकारस्या नैते धर्मा सन्तीति वादपरमेष्ठरमतम्, अतो वियद्वर्जान्युदाहरणानीत्युक्तम्, इत्थं सुगदु रमोद्धाना जालन्तरत्वासिद्धिरापादिता ।

तस्मादेव वीतावीताना सुसादित्रैगुण्यकारणपूर्वकत्वात्मानानामनुमानाभासतेत्यत आह—

सत्त्वादित्रयविषयसमन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्याना प्रकृतिसाध-
काना वीताना व्यवहारसम्प्रसिद्धे प्रत्ययसर्गास्तित्वैकत्वार्थवत्त्वपारार्थ्यान्यत्वाकर्तृत्वपुरुषवह-
त्ययोगवियोगस्थितिविषयस्य आत्मैवेत्येतामेव पञ्चाना वीताना हेतुत्वावधारणार्थानाञ्चावीताना-
मतधार्यत्वात्तद्विषय प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तदज्ञानत्वात् ज्ञानप्राप्यपुरुषार्थाभावोऽपीति किम-
वशिष्यते उपर्युक्ते तु मुभापिताभिमतमतस्त्याज्योऽयमनुपपन्नपरोक्षार्थवाद । * * * * *

[सत्त्वादि] त्रयविषयसमन्वयेत्यादि याज्जीताना व्यवहारसम्प्रसिद्धेरित्यादि याज्ज
हेतुत्वावधारणार्थानाञ्चावीताना अतथार्थात्यदिति, तेषा वीतावीताना लक्षणं तत्र या—प्रागनुमान सप्रभेद 10
व्याख्याय तेषा यदेतत् सामान्यतो दृष्ट शेषयत् एष हेतुरतीन्द्रियाणा भावाना समधिगमे, तस्य
प्रयोतोपचारविशेषाद्वैविध्यम्, वीत [अवीत] इति सामान्येन, 'विशेषेण च स्वरूपेण वीत-
सिद्धि, यदा हेतु परपक्षमक्षेप्य ययार्थेन स्वरूपेण कार्यसिद्धावपदिश्यते तदा वीताद्यो
भवति, परिशेषादवीतसिद्धि, यथा नेदमतोऽन्यथा सम्भवति, अस्ति चेदम्, तस्मात्

भ्यमुद्धृतं गुणपरिणाममात्रं परानु लज्जति, यथा लक्षणदिद्वीती सति परिणामसामर्थ्यवती शेषनस्पर्शनादिप्रवृत्तयोचरतामुनेय 15
जले विनीते सती रसमप्राणप्रवृत्तयोभ्यतामागच्छत । न च वर्णस्पर्शौ तत्र सम्भवन्तावपि पुनर्महीतु शक्यौ परिणामविशेषव
त्वात्, एव पार्थिव्याभ्यते न सवायवीयाणोऽप्येकनातीया कदाचित् कश्चित् परिणामं विप्रतो न सर्वेन्द्रियप्राप्ता भवति, अतो
रूपरसगन्धस्पर्शा एव विशिष्टपरिणामानुगृहीता सता मूर्ति यद्वदभाजो भवतीति भाव । तत्र स्पर्शादय परमाणुषु स्व-धेषु
च प्राग्भवति, शब्दादयस्तु अन-ताशुक्लक-धविषया एवेत्याह—शब्दोऽप्यनिरर्थप्रसायरो नियतसङ्गत
वगादिभिभागवान्, य ए परस्परान्धेयलक्षण प्रयोगविरलसामिभ्रमेद, शीघ्रस्य स्वात्म्यस्य प्रलेकमापेक्षिका-त्यमेदम्, आदिप्रवृत्तात् 20
सत्त्वानमेदमतमष्टयातपोद्योतना प्रवृत्तम्, एते सर्वे शब्दादय स्पर्शादयश्च पुनरेवमेव भवतीति वियद्वर्जनं कृतमिति भाव ।
इत्यनेन प्रवृत्तिशेषादनुमानानामप्याभासतामाचष्टे—सत्त्वादित्रयविषयेति सुगदु रमोद्विषयेत्यर्थं मेदानां परिमाणान् स
मन्वाप्यच्छति प्रवृत्तेषु । कारणकार्येभिर्मागादभिभागद्वैश्वरूप्यस्य ॥ इति वारिक जा पद्य हेतवोऽत्र प्राप्ता । प्रागिति प्रमाण
त्रैविध्यव्यापनानावसरऽनुमानस्य पूर्ववत् नेपवत् सामान्यतो दृष्टेति त्रीन् मेदानात्प्राप्य तत्र सामान्यतो दृष्ट शेषवतीन्द्रियाणा
प्रवृत्तिरुपादीनां प्रतिपत्तौ समर्थं भवतीति श्लोकमिति भाव । तज्जादावनुमान द्विविध वीतमवीतय, वीत पुनवत्, सामान्यतो 25
दृष्टेति, अवीत तु शायवदित्याशयेनाह—तस्येति अनुमानस्येत्यर्थं, उक्तं तादृशम् यदा हेतु स्वरूपेण साध्यसिद्धौ प्रयुज्यते ।
त वीतोऽप्यतरक्षेगादितर परिशेषित ॥ इति, तत्र साधनस्य स्वरूप द्विविधम्, साधारणमाधारणयेति, इन्द्रियप्रवृत्तयोया
र्थविनामाविरूप साधारणं यत्सामा यस्वरूपमुच्यते, इदमेव च पुनरिति, असाधारणन्तु इन्द्रियप्रवृत्तयोयार्थविनामावविशिष्टं
स्वरूपमिदमेव च सामान्यतो दृष्टमुच्यत इत्याशयेनाह—सामा येनेति । वीतलक्षणमेव तावदाह—यदा हेतुरिति, परपक्षस्य
क्षेपमापोहमदृश्येय, अ-वयव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं विषयार्क वीतमिति भाव । यदा तु स्वसाध्यादर्पोतरभूतानां प्रासङ्गिक 30
नामपोहं विषय परिशेषत साध्यसिद्धावपदिश्यते तदाऽवीन व्यतिरेकव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं भवतीत्याह—परिशेषादिति,
प्रासङ्गिकनामपोह दर्शयति—यथेति, इदं जगत्सर्वं परमाणुपरिप्रेक्ष्यकमिदं कालममावयद्व्याप्त्यो न सम्भवति, अस्ति चेय

१ मि क "नुमानस्यानु" । २ मि प्रसङ्गोपचारविशेषात् । ३ मि च विशेषेण तु स्वरूपादीतः । ४ सि क
अप्यपेक्षस्यनैव रूपेण । ५ सि क पादावीतः ।

हृत्पलेति, करणनि प्रयेदग, दग बाहोऽस्याग्नि द्वाराग्नि, द्वारवनी च समनोद्धारः बुद्धि, एतानि प्रवृत्तमानानि शक्तिद्वि-
0 सिद्धिविषययोगान्मन्यतम विदधति, एष सामान्यत प्रत्ययसर्ग उच्यते विशेषतस्तु पञ्चाशत् प्रकार प्रत्ययसर्ग । प्रभुशक्त्याग्नि
पूर्वमुपेयाह-शक्तिरुच्यते । ऊहेनेति, यस्य जनात्तरसरङ्गनथियो बन्धमोक्षकारणमु प्रेक्षमाणस्य प्रधानपुरुषान्तर
ज्ञानमुपपन्न तस्य सिद्धिर्दहेतुका प्रथमा तारमित्युच्यत इति भाव । शब्देन सुतारमिति, इतरणाधीयमान सांख्यपाठ
निगम्य यदुदेते तत्त्वज्ञान सा सिद्धि शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्युच्यत इति भाव । अध्ययनेनेति यस्य शिष्याचार्य
सम्बन्धेन सांख्यशास्त्र शास्त्रोपार्थन-आधीत्य गानमुत्पद्यते तस्याध्ययनहेतुका तृतीया सिद्धि तारतारमित्युच्यत इति भाव ।
10 आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि त्रीणि बुद्धानि तद्विषयतत्त्वास्तिस्र सिद्धीराह-धातादीनीति, आप्यादिमकानां वाता
दीनां सिद्धिविरोधिनामापुर्व-विशानुष्ठानन विधातृ कृत्वा पूर्वाप्तितानां तारसुतारतारतारान्गमयतमेन साधयति सा चतुर्थी
सिद्धि प्रमादमित्यभिधीयत इति भाव । मानुषादीति मानुषादिनिमित्तकानामाधिभौतिकानां सिद्धिविरोधिनां सामदा
नादिना दैविधर्मानुष्ठानेन बोधयन तिरोध कृत्वा तारासम्यतमेन यत् प्रसाधन सा पञ्चमी सिद्धि प्रमुदितमित्युच्यत
इति भाव । ज्ञातादीति, ज्ञातादीनामाधिदैविकानां बुद्धानां स्वधर्मोनुरोधेन ज्ञानमावीय पूर्वेषां तारादीनामयतमेन
20 यत्साधन स षष्ठी सिद्धिर्नोदमानमि-अभिधीयत इति भाव । यदेति यदा तु बुद्ध्यत् ससृष्ट सन्निभमाधिरक्ष सद्यस्तिवृत्ति सभवे
न तु गुरो सङ्गादवधारयति सा सिद्धि सप्तमी स्वयमित्युच्यत इति भाव । दौर्भाग्येति यदा च दौर्भाग्य दानेनादीत्य
सबाधनसंघमिपर्ययानां परिहारेण तारासम्यतमेनैव निवेकसाक्षात्कारं साधयति सेवमष्टमी सिद्धि सदाप्रमुदितमित्युच्यत
इत्यष्टौ सिद्धी वैदिग्धा इति भाव । अथ सविहितानेव विषयेष्वेव सतोपात् चिकीर्षितानुष्ठानादुनेनैव निवृत्ति सन्तोष
दुष्टि, सैकमेवापि विषयनेरासकभलाह-संगितेति । प्रवृत्तिरिति, प्रवृत्तिरुपदिष्टादानुष्टि कालनुष्टि भोग्यनुष्टि श्रेष्ठाया
25 निवृत्त्ययनस्य तस्य कथं प्रवृत्तिमार्गं जानाति तद्विकाराणामपारत्वात् तस्मान्नसन्नुष्ट प्रवृत्तितो न जानाति तस्या
सगुणगुणत्वनिष्पत्तिरत्यन्तनायतनत्वसर्वोपगतत्वादियमार्गं, न चतावता मोक्षस्तत्साधेया प्रवृत्तिरुत्तिरम्भ इत्यभिधीयते,
प्रधानममिति भातीत्यम्भ इति स्फुटयो । प्रवृत्त्यास्तिस्र दण्डाद्युपागन्म, तस्मादेव शुक्ति प्राप्तव्या न प्रवृत्तिज्ञानमात्रेण,
तस्मात्तत्रैव परिशुष्ट प्रवृत्तितत्त्वोपादानरथा द्वितीया बुद्धि सखिरनाशो कथ्यते । न केवलं प्रवृत्त्युपादानमात्रा मोक्ष
किन्तु वाग्यविराजनेष्वपि सिद्धिर्भवतीति तुष्ट वाग्येषु स्थितस्तस्य तृतीया बुद्धिरुपाधिषाधनेच्यते । या तु न प्रवृत्तेर्नापात्ता
30 नाह वा वाग्यात् किन्तु भाग्यादर्थन भाग्यमव हतुर्नोवदिति तुष्टिस्ता भाग्याख्या चतुर्थी वृत्तिरित्युच्यते । यदा प्रवृत्ति
मात्रादव भावोपपत्तिरिति उपादानाद्भावोपपत्तिर्न प्रधानमात्रादिति बालाद्भावोपपत्तिन कवलं प्रवृत्तित उपागन्ता मति,
भाग्यादव भावोपपत्तिर्न केवलं प्रवृत्त्युपादानकावेभ्य इति चतस्र प्रवृत्त्यादितुष्टयो विधेया । बाह्या पथ तुष्टीराह बाह्याधेति
सन्नुष्टकामविवारम्य बाधिनो विषयदोषदशनमात्रात् उष्टीरुपनिवृत्तिर्बाह्या बुद्धि, चादिविषयानामर्जने रक्षणे विनाशो
उरभोगे ह्येवापह दोषार्जनात्तेश्चो निवृत्तिर्नैवापह तारसुतारवृत्तेनसमवीचतामभिविक्रया पथ तुष्टय पूर्ववृत्तिमि सदा

दर्शनात् तारसुतारसुनेऽनुमरीचौत्तमात्मसिकारया इति नव तुष्ट्य । पकादेशेन्द्रियवधा वधिरा-
प्राग्धमूकजहो मादृशुणिकुष्टिहोदावर्त्तपङ्कता, पूर्वोक्तस्य सिद्धुपायेभ्यो विपरीतनामानोऽष्टाव-
सिद्धयः, तथा तुष्टिविपरीतनामानोऽनात्मसिक्यादयो नवातुष्ट्य इत्यशक्तिरष्टाविंशतिविधा,
अथेय प्रवृत्तहृद्धारममकारकोधमरणविपादा तमोमोहमहामोहवामिस्राघवामिस्रा पञ्च विपर्यया
इत्येतद्वृष्टफलपरिमाणम् । इत्थं रूपप्रवृत्तिफलपरिमाणमाध्यात्मिगाना कार्यकारणात्मकाना भेदाना 5
निर्दिष्टम् । अनेन तैर्ययोनमानुपदैवेष्टवि सप्रपञ्चेषु ज्ञेयम्, तस्मात् परिमितत्वात् ससर्गपूर्णका भेदा
ग्रीहाविष सत्पद्मा मूलाङ्कुरपर्णनालकाण्डप्रसवतुपशुकपुष्पक्षीरतदुलङ्घनभावा, यथा वा शुरुशोणित-
सत्पद्मा, फलानुद्गमानपेक्षिशरीरव्यूहयात्यकौमारयौनस्याविरा भावा इति । इतश्चास्ति प्रधान
भेदाना कार्यकारणभावात्, शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानानि सत्त्वरजस्तमासि प्रकाशप्रवृत्तित्तियसे पर-
स्परार्थं कुर्वन्ति, सत्त्वं शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानं तद्भावायेतरयो प्रवृत्तिं कयापयति, एन रज प्रव- 10
र्त्तयति तमो नियमयति, शब्दाधारक्यानि पृथिव्यादीयारम्भक्रमेण वृत्तिसङ्ग्रहपक्षिभ्युदायकाशदाने पर-
स्परार्थं कुर्वन्ति, इन्द्रियाण्यन्योयविषयग्रहणसाहायकेनोपकुर्वन्ति, यच्च यस्य विषय प्रक्यापयति अर्जयति
पाति सत्त्वारमभ्युपधत्ते या तत्कारणमितरत् कार्यम्, स्थानसाधनात्मप्रयत्युपभोगे करणार्थं करति
कार्यम्, कृण्वन् वृद्धिक्षतभस्मरोहणसशोऽपरिपालनै कार्यार्थं करोति, एव बाह्याध्यात्मिकाना दैवमानुप-

नव तुष्ट्य इति भावः । करणवैकल्यप्रमुखा अशक्तीराह-एकादशेति इन्द्रियाणा प्रकर्षापनेन तमसा ग्रहणरूपस्य 15
सरस्वामिभवात् स्वस्वविषयाप्रवृत्तय इन्द्रियाणामेकादशत्वात्तद्वधा अन्त्येकादश, तत्र बाधिसौप्रातृत्वा भूतानि धीनप्राणचक्षुषाम्,
मूकता वाचो जहता रसस्यो मादो मनस कुणिता पाणे कुष्ठिता स्वच ह्रीवतोपम्यस्योदावर्त्त पायो पङ्कता पादयोति ।
एव सिद्धिविपरीतास्त्रादिविपरीता अविद्यया अतारादिनाड्योऽष्टविधा, तुष्ट्य आत्मसिक्यादयस्त्रिपरीता अनात्मसिक्यादयो
नवविधा इत्याह-पूर्वोक्तस्य इति, विपर्ययभेदानाह-अथेय प्रवृत्तीति अथेयसि प्रवृत्तस्य मौलिकेभ्योकारेणु गिर पाष्पादि- 20
भ्यामाभिमान प्रथमो विपर्ययस्तम् इत्युच्यते, करणप्रतिषेधं श्रोताऽह ह्येष्टेयमहङ्कारो मोहो द्वितीयः, अष्टेषु विषयेषु पित्रादि-
गृहादिषु मनेदमित्यभिनिवेगो महामोहस्तृतीयः, दशविधे बुद्धिभे विषयेषु वा प्रतिद्वन्द्वमानस्य च बोधोऽभिनिवेदा आवेशः स
तामिस्रधनुषः, मरणविपादोऽच्यतामिस्रः पञ्चम इति सामान्येन पञ्च विपर्ययभेदा इति दृष्टपरिमाणमुक्तम् । तदेव रूपप्रवृत्ति-
फलपरिमाणमुक्तिसाह-इत्थमिति, अथ भूतसर्गमाह-अनेनेति पञ्चपक्षिगृगसरीसृपस्थावरता पञ्च तैर्ययोना, मानुष्य
एकविधः सग, ब्राह्मणान्नापले द्वैप्रेरगा-पर्वयासरापसगैराचमेदेनाष्टविधो देवसर्ग इति समासत परिमाणं ज्ञेयमिति भावः । अथ
द्वितीय वीतमुपचरति तस्मादिति ग्रीहाविवर्ति माहोदाहरणम्, शुक्रशोमिति आध्यात्मिकोदाहरणम्, फलपुद्गुदेवसीमासर्गः 25
कुमारयौनस्याविराख्यायविधिशरीराणि यथा सङ्गमशरीरमाधिलि सिद्ध्यति तथेमे भेदा इति भावः । तृतीय वीतानुमानमाह
इतश्चास्तीति कारण्य कार्यस्य कार्यकरणे, अन्त्यस्य पूर्वनिपात तद्भावात्, अत्र कार्यकारणभावपदेन निवर्त्यमित्यभिप्रायाना
नामिषेत, त्रितयुपधागोपकारकभावः, यदुपकरोति तत्कारणम्, यदुपकरोति तत्कार्यम्, तत्र सत्त्वरजस्तमोगुणाना
प्रकाशप्रवृत्तिनियमैर्भेदितरतोपकारेण प्रवृत्तिं दर्शयति-शब्दात्मनेति । एतदेव समुच्चित्येक विचारयति-सत्त्वमिति,
सत्त्वाधारक्यशब्दाधारक्यवृत्तिम्यादीनां परस्परपेकारमाह-शब्दादीति, आदिना स्पर्शरूपरसगन्धतमाग्राणि प्राणानि, यथा 30
क्रममयं निर्देशः, तत्कारणानि पृथिव्यादीनि, अत्रादिना जलतेजोवाय्वाकासानां प्रहणम्, व्युत्क्रमेणाप्य निर्देशः, प्रक्रानां भूतात्
रागाय श्रुत्या पृथिव्युपचरोति आपः सङ्ग्रहेण पिप्प्लेकरेण पुण्या च, तेज आहारपाचनेन वायु सर्ववर्षार्थानां व्युत्क्रमेण-
अविरलीकुरेणाऽऽकाशं सर्वव्यापकासप्रदानेनेति भावः । श्रोत्रादीन्द्रियाणामितरेतरविषयग्रहणेनोपकार इत्याह-इन्द्रिया
णीति । शरीरे कार्यकारणया परस्परपुष्पकारमाह-स्थानेति । देवादीनामुपकारमाह-दैवेति दैव यथाकाशं शीतोष्ण-

निमित्तावबन्धात् न समानकालमात्मामिबन्धकित्तेन मन्थामहे जलभूम्योरप्येतत् पारिणामिक रसादि-
 वैश्वरूप्यम्, अन्येषाञ्च भूतानामन्यपरिणाम इत्येव तदप्यन्यस्येत्यवश्यम्भान्यविभागः, यत्र चावि-
 भागस्तत् प्रधानम्, वैश्वरूप्यस्याविभागकारणपूर्वकत्वात्, मयूरवह्नैर्विचित्र्यस्येव तदण्डकरसपूर्वकत्वम्,
 तस्मादस्ति प्रधानमित्येभि पञ्चमिर्वीतैः समन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिरैश्वर्यगत्यादयैः सामान्य-
 ससर्गैश्चैतद्वैश्वरूप्यविभागसङ्ग प्रधान सिद्धमत एवैकत्वमर्थवत्त्वं परार्थत्वं सहस्यकारिणा पारा- 5
 ध्यात्, शयनासनादिवद्वत् पुरुषास्तित्व[अकर्तृत्व]अन्यत्र तद्वहुत्व पुरुषाणा प्रधानस्याद्यन्त-
 पुरुषार्थयोरुपलब्ध्यनन्तर निवृत्तिः प्रीतिवदगत्या रङ्गनर्तकीवद्वेति प्रधानपुरुषसंयोगविभागो, [स्तिः
 शरीरस्य च] इत्य इयत् परिमाणफलञ्च शास्त्रम्, तथा सन्वयहारप्रसिद्धेरित्यादि याज्ञकीताना-
 मिति, व्याख्यात द्रष्टव्यम् । एतेषामेव पञ्चाना वीताना परिशुद्धयोः पञ्चावीता*, एवमेभिः
 पञ्चमिर्वीतैः प्रधानस्य परिग्रहं कृत्वा पुनरवीतैः करिष्याम, परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिमहक्रिया 10
 अवीत इत्यपदिष्ट पुरस्तात्, तस्यास्य प्रतिपक्षाः सर्वैकान्तिन पुरुषेश्वराणुप्रवादा विचारपुरुषा वैना-
 शिकाश्च तेषा वैनाशिकप्रतिषेधममे वक्ष्याम*, कस्मात् ? किञ्चिद्वैनाशिका इतिर इत्यतः प्रभृत्यु-
 पक्रम्यानुपलब्धेनस्तीति द्वितीयस्य शिरसोऽभ्युपगतात्सात उत्पत्त्यभावाद्भवभिचारप्रसङ्गे गते यान-

इत्याह-तेनैति, यथा जलभूम्योरेतद्वत्तया चास्ति वैश्वरूप्यमविभक्तमस्ति एव स्वावराणां जलमेव जलमानः स्वावरेष्वेवमविभागो
 शेषः । यत्र सर्वे लोका प्रत्यकालेऽविभाग गच्छन्ति तत्प्रधानमिति भावः । साधनमुपसहरति-यत्र चेति । पञ्चावीतानु 15
 पदेहरति-यस्मि पञ्चमिरिति, सम-यवेहेतुना सामान्यरक्षणस्य परिणामहेतुना ससर्गैश्चणस्योपकारेणैककर्तृरूपस्य शक्ति-
 प्रहरया शक्तिमध्यमस्य वैश्वरूप्यगत्या चाविभागसंज्ञस्य प्रधानस्य विद्विरिति भावः । यद्विज्ञानार्थं यद्विषयार्थं व्याप्यते
 लोकव्यवहारप्रसाधमिति दर्शयति-अत एवेति-'अस्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्वयत्वमर्थवत्त्वं भावः । योगो विद्योगो
 यद्वयं पुनर्वा स्थिति शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥ पञ्चमिर्वीतैः प्रधानस्यास्तित्वमेकत्वम्, एक सदेव बहुपुरुषोपभोगमनुसृत्य
 परिणमते, अर्थवत्त्वं पुरुषस्य विषये संयोगेन विद्योगेन च, पारार्थ्यमन्वयत्वमर्थवत्त्वं प्रधानस्य, लोके हि द्वे सप्तादा दृष्टान्ते 20
 परार्थो दृष्टा पर्यवहरणहादयः, एवं मद्दवादीनां संपात परार्थ एव, न स्वाधीनं ॥ परस्परार्थो वेति प्रधानगतायैकवार्थ
 यत्त्वपरार्थमिति, परत्वादेव पुरुषस्यान्यत्वं मिश्रत्वाद्प्रसङ्गमर्थिवाचाकर्तृत्वं जननमरणार्थानां श्रितित्वमात्रं पुरुषरतुत्वमित्य-
 त्त्वाकर्तृत्वबहुत्वानि पुरुषगतानि, अस्तित्यं योगो विद्योगवेति प्रधानपुरुषोमयमधिकृत्य । पुरुषार्थो हि प्रधानस्य प्रतीतिः, स
 च पुरुषार्थो द्विविधः, शब्दाद्युपलब्धिः शब्दादिस्थानरातेषु पुरुष शब्दादिभिर्विपर्ययं योजयितव्य इति, गुणपुरुषान्तरोप-
 शब्धिस्थात तत्साम्यासाः सम्यग्ज्ञाने जाते पुरुष स्वरूपस्थितो भवति, इतिरिति कृतार्थं निवृत्तप्रसवा भवति, यद्यपि 25
 प्रवृत्तिपुरुषयो सर्वगतत्वात् संयोग सर्वदा अवलोक्य तथापि विस्तृतो मीहिर्बैरुद्रादिसहितोऽपि यथा न प्रवेदति तथा प्रवृत्ति-
 रपि ज्ञानवैनामिभूता निवृत्तप्रसवा भवति, पुरुषोऽपि रङ्गगतां नानागीतनुत्वां नतर्कं दृष्ट्वा यथा लोके पुरुषो दृष्टेयं मया बहु-
 धेने मिश्रतुपेक्षकभेदादीनि निवृत्ति तदेव योगो विद्योगश्चोभयो । पञ्चमिर्वीतैस्तत्त्वज्ञानाधिगमेऽपि पूर्ववृत्तयोर्धर्मार्थमर्थमर्थस्य
 स्वावराणां प्रत्ययस्य इति मिश्रित्वा यद्विषयार्थं प्रवृत्तिपदार्थं शास्त्रम्, एभिरेव पदार्थैः लोकव्यवहारप्रतिषेधेति 30
 भावः । एवं यद्य वीता व्याख्याता इत्युपदेहरति-तथा सत्यवहारेति, यद्विषयार्थं प्रवृत्तिपदार्थं व्याप्यते तदादेव व्याप्यतेति
 भावः । अत्र क्रियार्थं मूलं न चाह तस्मात्, अथावीतस्य परपक्षप्रतिषेधमर्थस्य वीतानुग्रहस्य प्रसङ्गं दर्शयति-एषा
 मेवेति प्रधानवादस्य प्रतिप्रधानाह-तस्यास्येति, अत्र इति, प्रथममित्यर्थः, अपरेषामपि किञ्चिद्वैनाशिकवत्ताचम्यादि
 साह-निश्चिदिति । द्वितीयस्य शिरस इति, किं कार्यमादौ तत् ? उतासत् ? आदौस्ति, सद्वमिति

१ नि क भ्राता० । २ नि क विशेषोत्पाप० ।

लोकवृत्तान्तनयनादित्युपकारभेदप्रदर्शनात् कार्यकारणभाववीतस्य वीतत्वलेश न स्पृशतीति तस्मादेव
प्रत्यादवगन्तव्यं यावत् पुरस्ताद्व्याख्यातं यथा तैर्यग्योनमानुषदेवानि परस्परार्थं कुर्वीरन्ति, तत्र यदुक्तं
सूत्रानां तत्समूहानाञ्च व्यावृत्तेर्विशेषमात्रमिदं व्यक्तं, तस्मादसत् उत्पद्यत इति, एतदयुक्तमिति, पुनरस-
त्समन्ययादाङ्का निरस्य प्रपञ्चेन यात्रतत्सामुक्तमेतद्योन्यभावाद्भेदप्रसङ्ग इति, एषोऽन्यवीतस्यावीतप्रसङ्गे
व्याख्यातः, 'आचार्येणापि तथैव व्यवस्था तुल्यजातिसमन्ययादित्युक्ता, तेनैव क्रमेण आदिग्रहणा- ४
भय'शेषो अप्यवीता' सूचिताः, तत्र कार्यकारणवीतस्यावीतत्वावत्-किञ्चान्यत् कार्यकारणयोश्च व्यक्त-
मिदं द्विधा कृत्वा कार्यराशिं कारणराशिं च, किञ्च नोसत् उत्पत्तिः, सम्भवतीति वाक्यशेषः,
क्रमयौगपद्यप्रवृत्त्यसम्भवात्, परस्परार्थात्मलाभत्वात् कार्यकारणयोरन्योन्यानिरूप्यात्मलाभाभावोऽतः
क्रमेण प्रवृत्त्यभावः चक्राक्षवत्, असत्त्वादसद्वादिनः तथा युगपदपि, अभूतविनष्टयोरनपेक्षत्वात्
स्वरविपाणवत्, क्रियाऽऽदिमध्यायसानेप्पसत्त्वादेव प्रवृत्त्यसम्भवः, यदारभ्यते तत् क्रियते निष्ठाञ्च 10

यत् । सौलं रक्षा पवित्रस्य स भानं चोदका शुभा ॥ ऊष्णं पावकं दग्धं पाचकं दग्धं भास्वरम् । प्रज्वल्यो जलि च ज्योति
पूर्वभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥ तिर्यग्यार्णं पवित्रत्वमाज्ञेयो नोदने वलम् । चल्मच्छायता राक्ष्य बायोधर्मा वृषमिन्ध्या ॥ सर्वतो
गतिरप्युद्वोऽविष्कम्भेति ते त्रयः । आकाशधर्मा व्याप्यता पूर्वपूर्वाल्लक्षणा ॥ सहतानानु यस्म्यर्थां सामायं ते गवाद्यः ।
इतरेतरधर्मभ्यो विशेषाणाम् संशयः ॥ इति कारित्येष्वा आकारादयो धर्माः । एते धर्माः वृष्टिव्यादेर्लोकस्य भूतान्तराणाम्यो-
पकारका, तन्नाकाराद्यथा गवादीनां घटीदीनाञ्चाऽऽकारनिर्दिष्टि, गौरवादेयामवस्थानम्, रौद्रवादापं सङ्गो वैराद्यश्च भूतानाम्, 15
हृत्पादननिषेधताना छादनम्, स्थैर्यादं दृष्टिं प्रजानां भूतान्तराणाम्, स्थितेर्भूतानिदिसिद्धिधानाद्यनुमदं, मेदाद्विद्वद्विनिष्पत्तिः,
व्यूहबाधयवानाम्, क्षा तैरुपभोग्योभ्यता वृणच्छायावादानिमम्पत्, छायाकार्येतिद्विधं, सर्वोपभोग्यत्वात् सर्वभूतानु-
मदः ॥ एषं जेहादिभिरुपकारोऽभ्युहः । एव शब्दस्पर्शादिनिष्ठाया वृष्टिप्रादय आकारादिधर्मैस्सह स्थूलशब्दरूपेण परिभाषितो
न केवलं धर्ममात्रमिस्साद्यतेनोत्तरयति-साद्रूप्येणेति, आकारादिरूपेणैव, एकजातिसमन्विता नामेयां वृष्टिव्यादीनां
शब्दादिधर्ममात्रेण सजातीयताशङ्कादृष्टिः, तावतैव श्लेकव्यवहारनयनादिति । उपकार्योपकारभावरूपकार्यकारणवीतस्याय 20
परस्परुपकारो नोदाहरणं सम्भवति, अपि तु पुनर्व्यावर्णितोदाहरणमेव युक्तमित्याह-धर्ममेवेति, परिणामो हि त्रिविधः,
धर्मिणो धर्मं परिणामः, धर्माणां लक्षणे परिणामः, लक्षणा नामप्यवस्थाभिः, यथा वृष्टिव्यादीनां नीलपीतादिर्नानिदिर्धादिर्वा
धर्मेपरिणामः, नीलादयश्चातीतादिलक्षणे परिणमन्ते, लक्षणा नाम नस्त्वपराणत्वावस्थापरिणामः, त्रैविध्यश्च धर्मधर्मिणोर्मेदं
धर्मलक्षणम्, अनेदाश्रयेण त्वेक एव परिणाम इति बोध्यम् । आचार्येणेति, पञ्चदशिकाचार्येणैव, एकजातिसमन्विता नामैव
हेतुत्वेनोक्ते, कार्यकारणवीतस्यावीतमाह-तत्र कार्यकारणेति, इदं कार्यमिदं कारणमिति निर्माणं बुद्ध्या द्विधाऽवस्थापनम्, 25
तथावस्थितभावपूर्वकम्, यथा व्यक्ते शयनासनरयनराणादि, तन्नास्तत्कार्यपक्षेऽनुपपत्तिमयीति शङ्कते-किञ्च नास्तत् इति,
तत्र हेतुमाह-यमेति योऽय परस्परुपकारोऽनुपपगम्यते स किं क्रमेण? किं वा युगपत्?, तत्र न तावत् कार्यकारणयो
क्रमेण परस्परुपकारः, इदं प्रथमतया कस्यापि प्रथम प्रवृत्त्यसम्भवात्, अन्यतरवृत्तोपकाराभावात्, उपकारम-तरणापेक्षया
प्रस्तावपरस्मापि तथा प्रवृत्तिप्रसङ्गेन कार्यकारणयोर्निष्ठा परस्परपेक्षात्मलामता नोपपद्येत, इदमेतं च सा, तदिदमुक्तम्-परस्पर-
रेति । भावानां क्षणिकत्वादिनं च युगपदपि प्रवृत्त्यसम्भव इत्याह-तथा युगपदपीति । क्रियेति भावानां क्षणिकत्वा- 30
देव क्रियाया आरम्भप्रवृत्तिनिष्ठा नैत्र सम्भवति, दृष्ट्यं लोके यदेवारभ्यते तदेव क्रियते तदेव निष्ठां गच्छतीत्येकस्यैव,
यदि तु कार्यं सज्ज मवेति किं कारणकार्ययो परस्परपेक्षासम्भवेनारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा न स्युः, दृष्टाश्रया, अतः कार्यकारणमात्र
सिद्धेरतद्वाद्भावात् प्रथानविधिरिति गावः । कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकं भवति, सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति,
कारणेण सम्बद्धत्वे कार्यस्य सर्वं कार्यजातं सर्वसाद्रूप्येनमिश्रयात्, न च शक्तिप्रतिनियमात् कार्यप्रतिनियमः, सापि हि शक्ति
कार्यसम्बन्धैव कारणे भवेत्, कार्यस्य चास्तत्त्वे कार्यं सम्बन्धः, तस्मात् सदेव कार्यम्, व्यक्तमपि कार्यं तदपि शक्तिमदव्यक्त- 35

गच्छतीति लोके दृष्टम्, तत्परस्परपक्षेण तरेण न सम्भवति चन्द्राक्षयदित्युक्तम्, तस्मात् क्रमयोगपद-
प्रवृत्त्यसम्भवादकार्यकारणत्वप्रसङ्गः, कार्यकारणभूतश्चैतद्व्यक्तम्, तस्मादेदमसत् उत्पद्यते, परिशेषतः
अपानादेवेदमिति कार्यकारणधीतस्याधीत । विज्ञान्यत् निर्णयजमकस्मादुत्पद्यमान व्यक्तमने द्वादशत्याग्रे-
क्षानामसम्भद [न] उत्पद्येत, सम्भदश्चोत्पद्यते तस्मादेदमसत् इति शङ्खिधीतस्याधीतः । शेषस्तु प्रस-
क्तानुप्रसक्तविचारेण [अलम्] । 'स्थानमादिमद्वर्तमानं शब्दादीनां विनाशविनाशिनामेष निष्प्रमादि-
मद्वर्तमानं सत्त्वादीनां विनाशविनाशितां तस्मिन् विकारसत्ता', [पाठ० यो० पा ३ सू० १३ भाष्ये]
एतत् यदुक्तं विकारस्य विनाशित्वात् प्रधानस्य विनाशित्वमित्येतदुक्तम्, गुणव्यतिरिक्तगुणप्रवृत्तिकारणाभा-
वादाकस्मिन्त्या प्रवृत्तेरभावाद्येत्यादि प्रत्यभिज्ञानापरित्रयाहेतुकार्यनियमादिभिश्च हेतुभिरत्यन्तासदुत्पत्ति-
विनाशप्रतिषेधार्थः सर्वो प्रयो वैभूत्प्याविभागगतिवत्तस्याधीतो द्रष्टव्य इति, एतेषां प्रधानास्तैवैक्या
दिसावर्त्य[ाना]धीतानां तत्सन्नायस्यान्यथा व्युत्पासम्भवस्य चादर्शनेन व्यात्मफलोतिहेतुत्वमवश्यमि-
त्येतद्वधारणार्थानाञ्चाधीता गम्यतयायंस्वमुक्तविधिना प्रतिपादितमेव पुरुषपदपरिणामित्वं वैषम्यात्मकस्य
विपरिणामः पुन साम्यापत्तिश्चेति तदनुपपत्तेर्जगत्सर्गसंहाररूपना निर्मूला, प्रधानाभावात् तन्निर्मूल-
त्वात् पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्ता प्रवृत्तिरित्येतदपि वित्तयम्, तद्विषयवरात्तद्विषयः प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तद-
ज्ञानत्वाद् ज्ञानप्राप्त्यपुरुषार्थाभावोऽपीति समस्ततत्रार्थविषयनमेवेति किमवशिष्यते वार्तमाने तत्रे सुभाषि-
० चाभिमतमतस्तथायोऽयमनुपपन्नः परोक्षार्थवादः, यद्युपपद्येत परोक्षार्थमपि त गृहीयाम्, न तूपपन्नः ।

पूर्वकमिति शङ्खिधीतस्याधीतमाह-निश्चायदिति । पदमधीतस्याधीतमादर्वयति-सत्स्थानमिति । गुणपेक्षया शुभिनो
नित्यत्वेऽपि तदात्मभूतविकाराविर्भावदितोभावमेवेन परिणामसमावृत्या न कौटस्थ्ये शुषिगुणानाम्, यथा संस्थान-आकारा-
विभूतात्मकं शास्त्रादीनां-चादादितमात्राणामविनाशिना-सत्तायापेक्षयाऽविनाशिनामादित्यत् परोक्षतः धर्ममात्रं विनाशि,
तथा दिग्-महत्तत्त्व सकारणानामविनाशिनां सत्त्वादिगुणानामादिमद्विषयि धर्ममात्रम्, तस्मिन्-महदादिद्वये विकारसंज्ञा,
१० सत्त्वाधीनात्वविनाशित्वं निश्चरणत्वादिति भावः । तत्र कार्यकारणयोरमेधाभ्युपगमाद्विकारनामो तद्वत् प्रधानस्यापि
विनाश स्यादिति शङ्कते तत्रेति समापत्ते-गुणेति, गुणेश्वो व्यतिरिक्तस्य गुणानां प्रवृत्तौ कारणभूतस्य कस्यचिदभावात्,
कारणम तरेणाकस्मात् गुणानां प्रवृत्तौ तदा प्रवृत्तेरप्रवृत्तेषां प्रवृत्तेन ततो नियतप्रवृत्त्यसम्भवापेक्षया । ननु शङ्खिधीत-
गुणानां स्यादित्यत्राह-प्रत्यभिज्ञानेति, निरवयवमामात्राभ्युपगमे स्थलावभावाप्रसङ्गः, नहन्त्येन दृष्टस्यायस्य स्वरूपे दृष्टम्,
प्रत्यभिज्ञायते च योऽहमग्रहं सोऽहं दृष्टासीति, तस्मादस्त्वयवो धर्मा यो धर्मोऽहमग्रहस्थितो यस्य च धर्मोऽम्बवात्वं प्राप्नो-
२० तीत्यनुभूयमान प्रत्यभिज्ञायते तस्मादेदं ॥ ३ ॥ धर्ममात्रं निरवयवमभावशून्यम्, एवमर्थवियानुपपत्ति कार्यकारणनियमानुप-
पत्तिषु धर्ममात्रपक्षे भावनीया, तस्मादस्य धर्माणामवयवि स्थिते धर्मा यत्र धर्मा अविभागे गच्छन्ति, तदेव प्रधानमिति भावः ।
तदेवं पक्षमिति प्रधानतदेकत्वाविशिष्टि, प्रधानसद्भावमन्तरेण च व्यक्त्वस्य सम्भवो नास्तीति व्यतिरेकमुत्तेजनाधीतं प्रधानवि-
दितादर्शित्याह-एतेषामिति सर्व एव प्रपञ्चोऽहमग्रह इत्याह-असत्कार्यत्वमिति पूर्व गुणप्रवृत्तयः प्रधानस्य प्रत्येक निर्गुण-
त्वावेकत्वादिप्रमानुपपत्तेरपरिणामित्वमुक्तं पुरुषवत्तत्वात् साम्यार्पित्वैवम्भारस्यसम्भवात् जगत एष्टि सद्धारयानुपपन्न एव,
३० अकिञ्चिद्वर्येन प्रधानमैवामावादिति भावः । अत एव च पुरुषार्थो प्रधानस्य सर्गादो प्रवृत्तिरित्येतदनुपपन्नमिह-
तथिभूलात्वादिति । तस्मादेवे-रसत्ताव्यक्तस्य व्यक्तस्य पुरुषस्य च विज्ञानमज्ञानमेव, तत्राविषयस्त्वमावादिह-तद्वि-
धत्वादिति । तथा च साध्यशास्त्रेण सर्वोऽप्यर्थोऽनुपपन्नप्रमाणोऽल-तपरोक्ष एवेति साध्य एवेत्याह-वार्तमान इति ।
एवमानेकारमेकस्य प्रधानस्य सर्वकार्यप्रवृत्तिसमर्थत्वाभ्युपगमो बोधितः शब्देष्टगुणवियदप्रवृत्तिप्रसङ्गस्यापादितत्वात्, अपि तु

तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यो न पुनः सर्वासर्वात्मकत्वपरिग्रहः, अन्यथा भवनद्वैतपरिग्रहाद्विध्युभयनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भावद्वैतं भवतो भावस्य, न तु सन्निध्यापत्तिभवनद्वैतम् ।

(तस्मादिति) तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यः, न पुनरित्यादि, न सर्वा-सर्वात्मकत्वपरिग्रहो न्याय्यः, अथवा भवनद्वैतपरिग्रहाद्विध्युभयनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भाव-द्वैतं भवतो भावस्य भान्यभवितृभ्या भेदाभ्या भावोपपत्तिरित्येतत् प्रतिपादयिष्यते, न ह्येव यथा-नन्तरवृत्ति सन्निध्यापत्तिभवनद्वैतम् ।

तत्र तावद्यः सन्निधिर्न हि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, अनापन्नत्वात्, अनाविर्भूतत्वात् अनाविर्भवनमप्रवर्त्तनमप्रवर्त्तनञ्चानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः, आविर्भावो व्यक्तिः प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपत्वमतो विपर्ययेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादित्स्वरूपेभ्यो नास्ति घन्ध्यापुत्र-10 वत् सन्निधिः ।

(तत्र तावदिति) तत्र तावद्यः सन्निधिर्न हि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, कुतः ? अना-पन्नत्वात्, आपत्तिरनाविर्भूतत्वाविर्भावः, तत आह-अनाविर्भूतत्वात्, अनाविर्भवनमप्रवर्त्तनम्, अमप्रवर्त्तनञ्चानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः भाषा-तरेणोपलब्धिः, आविर्भावो व्यक्तिः, प्रवृत्तिः स-तत् परिणामप्रवन्धः, नियमस्वरूपत्व अधिगतद्रव्यार्थभावस्थितिर्यो विपर्ययोऽनापन्नत्वादिः, 15 तेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादित्स्वरूपेभ्यो नास्ति घन्ध्यापुत्रवत् सन्निधिः, आदिग्रहणादप्रवृत्तेरन्यत्वेनियते-रित्यादिभ्यः, अतः सन्निधेरसत्पर्यायत्वात् सन्निधिभवनाभावः ।

ननुक्रमसिभनत्यादिप्रसिधिवर्त्तती सन्निधिवाचिना भवतिविद्यती सामान्यभवनचा-

सर्वेषां सर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्य इत्याह-तस्मादिति प्रधानस्यापरिणामि-वेनाप्रवृत्तित्वादेवेत्यस्य । एतस्यैव सर्वात्मकत्वं न तु सर्वेषामिति परिग्रहो न्याय्य इति भावः । न इत्यति, पुरुषस्य स्थितिरिव, प्रधानस्यैव स्थित्युपनिप्रत्यया इत्येवं सन्निध्या 20 पत्तिमवनर्तते न युक्तम्, नितु प्रतिविशिष्टवृद्धिः सन्ततोऽविद्यता भवित्वेकोऽपि भावः, स एव स्वस्य प्रवर्त्तकः, अपिष्टेभ्योऽस्ततः भाव्य इहापरे भावः, स एव प्रवर्त्तय इति भावद्वैतं विध्युभयनयसम्मतमिति भावः । अन्यथेति प्रकारादरेण न । स्वपुत्रेण प्रवृत्तिरेव भवति पुरुषस्तु न भवति पुरुषपत्याद्यवधिरपस्थित्येवैव प्रवर्त्तयति-तत्र तावदिति, तदुक्तं सन्निधिमात्रे न सन्निधिरूपम्, प्रकाराप्रवृत्तिनियमानामकत्वाद्न्यापुत्रवदिति भावः । तमेवाभिप्रायं विष्टयेति-अनापन्नत्वादिति । 25 आपत्तिरेवाभिर्भाव इत्याशयेनाह-अनाविर्भूतत्वादिति, य एव प्रकाशः तस्यैव प्रवर्त्तनं स एव च नियम इत्युक्तं प्राक्, तदनुपपेक्षाह-अनाविर्भवनमिति । आपत्त्याविर्भावानीनां कश्चिद्भेदमभ्युपगम्याह-अथ चेति पुरुषस्य त्रितोभावात् सत्त्वादप्रत्युक्तो धर्मा धर्मा-तरेणाविर्भवति तेषां स्वस्थानं परिणामः, प्रतीयेनेव यदस्य विद्यमानस्य तस्यैव प्रतीयेमवनमाभिर्भावः स एव व्यक्तिः प्रकाश इत्युच्यते इति भावः । अन्यान्यपरिणामपरम्परा प्रवृत्तिरित्याह-प्रवृत्तिरिति । प्राप्तेनेवेन परिणामेन मर्त्येणोपस्थानं नियम इत्याह-नियमेति । प्रकाराप्रवृत्तिनियमानामकत्वात् खपुत्रादेरिवापत्तयेवेत्याह-अतो विपर्ययः 30 इति । एतच्च एतदस्य पुरुषादे सन्निधिभवनस्याकर्तृभाव एवेव उपसहर्नि-अत इति । अस्त्वादीनां पूर्वादिनिधेयोमा-सकृते-ननुक्रममिति । अस्त्वादयोऽन्यविशेषेन सत्तामात्राग्निधाविनः, तथा चाऽऽपत्तिप्रवृत्तेरप्यविशेषादापत्त्यापत्त्येवे

चिन्तौ पद्यतिरापत्तिभवनवाचीति सत्यमुक्तं सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमेवाविशेषेण ब्रुवते, पद्यति
यर्त्तत्यर्थप्रवृत्तत्वात्सत्ताया इत्युक्तम्, न हि द्रव्यादिसद्भेदोपादानवत् पद्यतिर्त्तत्युभयोपादानम्
किन्तु अस्त्यादितुत्यार्यत्वेन, सत्तार्थ इत्यविशेषेण वचनात्, एव तावत्सन्निधिभवन नास्त्येव
निरूपणानुपपत्ते ।

(ननूक्तमिति) ननूक्तमस्तिभवत्यादिष्वस्तिर्वचंती सन्निधिवाचिनौ, भवतिपद्यती सामान्य-
भवनवाचिनौ, पद्यतिरापत्तिभवनवाचीति, सत्यमुक्तम्, अयुक्तं तूक्तमस्यादीना सन्निपातपष्ठाना
सत्तार्थयाचित्वात्, सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमेवाविशेषेण ब्रुवते, सा च सत्ता पद्यतिर्त्तत्येवार्थवेत्यत आह-
पद्यतिर्त्तत्ययमप्रवृत्तत्वात् सत्ताया, स्यान्मत्त सद्भिज्ञेपद्रव्यगुणकर्मयद्वर्त्ततिपद्यत्युभयोपादान सत्ता-
विशेषत्वेनेत्येतद्यायुक्तम्, यस्मात् हि द्रव्यादिसद्भेदस्यादि यादुपादानमिति गतार्थम्, किं तस्य
10 पादानम्, ? उच्यते, अस्त्यादितुत्यार्यत्वेन, कुतो ज्ञायत इति चेत् सत्तार्थ इत्यविशेषेण वचनात्, अस्ति-
भवतिविद्यतिपद्यतिर्त्तत्यः सन्निपातपष्ठः सत्तार्था इत्यविशेषेणोच्यते सिद्धसेनसूत्रिणा, एव
वावत्सन्निधिभवन नास्त्येव, निरूपणानुपपत्ते ।

आपत्तिभवनमपि नास्ति कथमिति चेत्—

यदपि चापत्तिभवननिरूपण प्रधानमेव भवति महदादिविकारापत्त्या, तेन किल भूयते
15 इति तदपि न, तस्यापि भाव्यमानत्वाद्भावयितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्ते, अनापन्नत्वात् ।

(यदपि चेति) यदपि चापत्तिभवननिरूपण सारवै ज्ञियत इति शेष, प्रधानमेव भवति
महदादिविकारापत्त्या यस्मात्तेन किल भूयत इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्-महदादिर्भावमापद्यत
इत्यस्मात् कारणात् प्रधानमेव भवति तेनैव भूयते सत्त्वादिसत्यत्वाद्विषयेति, किलशब्द क्षेत्रे, एव
किल तेषा मतमिति, स च क्षेत्रोऽनुपपद्यमानत्वात्, कथमिति चेदुच्यते तदपि न, तस्यापि भाव्यमा

20 नत्वाद्भावयितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्ते, खत एव [न] भवतीत्यर्थ, भाव्यमानत्व वक्ष्यमाणोपपत्ति-
कत्वात् सिद्धम्, तच्चेद्वापृच्छ द्वितीयेन व्यावर्त्तकान्तरेण विना न प्रवर्त्तितुमर्हति, अनापन्नत्वात्, अना-

पत्त्यापि नास्तीति सन्निध्यभाव एवेत्युच्यते सत्यमुक्तमिति । तत्र खीटतां समाह-अस्त्यादीनामिति । अस्तीकृतां समाह-
सर्वेऽप्यमीति, अस्त्यादिपण्णा विभिन्नमवधार्यत्व नास्तीकृत्य इति भाव । ननु सतो यथा द्रव्यगुणकर्माणि विशेषास्तथा
सत्ताया विनैवो पद्यतिर्त्ततीत्याह-स्या मतमिति, निरूपणेति, त्वदीयस्य सन्निधिभवननिरूपणस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थ ।
25 आपत्तिभवनमपि सारवैरुक्त निरस्यति-यदपीति, अखतप्रत्याचेतनस्य स्वभावादपि वादाच्चि वचननालम्भवात् प्रवर्त्तकक्षणे
भाव्यमेव प्रधानमभ्युपेयम्, तथा च सति तस्य भाव्यत्वमन्तरेण भावयितारं नोपपद्यते इत्याह-तदपि नेति । प्रधान
मेव महदादिना तेन तेन रूपेण परिणमत इत्येतावता सारवैरापत्तिभवनमुक्तमिति दर्शयति-प्रधानमेवेति, तस्य-
भाव्यरूपस्य प्रधानत्वेत्यर्थं भाव्यत्वं प्रवर्त्तमानत्वम् तत्र शब्दादीनां प्रवर्त्ताना यथा प्रवर्त्तयितारमन्तरेण न भाव्यत्वं
तथा प्रधानस्यापीति भाव । इदमेवाह-तच्चेदिति, प्रधानं व्यावृत्त चेत्तर्ह्येन-व्यावर्त्तकेन विना न प्रवर्त्तितुमर्हति यदेव हि

१ सि क पद्यते । २ सि क युक्तम् । ३ सि क पद्यतेभया० । ४ सि क सत्ता० । ५ सि क
कथमपि । ६ सि क महदादिभावना इत्यादिभयमा० । ७ सि क व्यावृत्ततरेण ।

पञ्चस्य च सन्निधिमाम्नाऽऽपादितासत्त्वात्, तस्मादनापन्नस्य च स्वत एवापत्त्यभावात्तदुक्तापत्तिभवनं नोपपद्यत इति ।

किं कारणमनुपपन्नमिति चेत्—

अस्वतंत्रत्वात्, शब्दादिवत्, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्यः, कोऽसौ ? यः कर्त्ता, कः कर्त्ता ? यः स्वतंत्रः प्रवर्त्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयद्वि कारणं तद्भावमापद्यते सत्त्वादि, तथा- 5 भवनप्रवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अस्वतंत्रत्वादिति) अस्वतंत्रत्वात्, अस्वतंत्र इति तत् प्रधानादयमचेतनत्वात्, को दृष्टान्तः ? शब्दादिवत्, यथा शब्दादयः सत्त्वरजस्तमोभयत्वा[६]स्वतंत्राः तदात्मकेन प्रधाने भाव्यतेऽन्येन व्यावृत्ता अपि व्यापारयिता, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्यः, कोऽसौ ? यः कर्त्ता, कः कर्त्ता ? यः स्वतंत्रः, कस्मात् ? प्रवर्त्तनवृत्तत्वात्—प्रवर्त्तयतः क्रियाप्रवर्त्तनम्, तेन प्रवर्त्तनेन वृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयितृत्वेन वृत्त- 10 त्वादित्यर्थः, प्रवर्त्तयद्वि कारणं तद्भावमापद्यते सत्त्वादि—यथा प्रवर्त्तयत् सत्त्वरजस्तमोलक्षण कारणं शब्दादिभाषमापद्यते त्वन्मतेन तथाभवनप्रवृत्तत्वात्—तेन प्रवर्त्त्यमानरूपेण भवनं तेन प्रवृत्तत्वात् प्रवर्त्तयितारमन्तरेणामयनाद[७]वृत्तत्वात् तन्तुपटवत्—यथा तन्तवः पटं प्रवर्त्तयन्तः पटस्य कारणमित्युच्यन्ते पटश्च तत्तुकार्यं तैः प्रवर्त्त्यत्वात् ।

नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्त्तयितृत्वमा- 15 प्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते, अन्यथा विध्युभयैकान्तोत्थानाभावात्, भाव्यभावनकमेदप्रसिद्धेश्च, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव ।

(नन्वेत इति) नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्त्तयितृत्वमात्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते तेन निदर्शयते, अन्यथा पुरुषादिवद्वैताभ्युपगमे विध्युभये-

तेन तेन रूपेण भवति तदेव प्रवर्त्तकम्, प्रधानं तु व्यावृत्तत्वात्तथा तथा भावयत इति न तत्प्रवर्त्तितुमर्हतीति भावः । 20 भाव्यत्वं कथमनुपपन्नं प्रधानस्य भावयित्रा विनेलप्राह—अस्वतंत्रत्वादिति, स्वतंत्र एव प्रवर्त्तनं मुख्यं, गौणं तु प्रवर्त्तनमस्वतंत्रेऽपि स्यात्, अतो मुख्यं इत्युक्तम् । कोऽसौ मुख्यः प्रवर्त्तक इत्यप्राह—कोऽसाविति । ननु क्रियानिर्णयैक्यरूपं कर्तव्यं स्वस्यास्तीति न तेन प्रधानादिव्यावृत्तिरित्याशङ्कते—कः कर्त्तेति । त्रिधाया निर्णयो यः स्वतंत्रः स एव कर्त्ता इत्यप्राह—यः स्वतंत्र इति, ननु स्वस्वकार्येण सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् कथं स्वातन्त्र्यं मुख्यताप्रयोजकमित्यन हेतुं वृच्छति कस्मादिति, निमित्तकारणममयघनेऽपि यो प्रवर्त्तयिता भवति स एव स्वतन्त्रो मुख्यः कर्त्ता भवतीत्यापेक्षया—प्रवर्त्तनं 25 वृत्तत्वादिति इतरकारणानां तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, तस्मान्येभ्यः साधनेभ्यः प्राक् शकिलामादिति भावः । यः प्रवर्त्तयिता स एव प्रवर्त्त्यमानरूपेण भवति यथा प्रधानं शब्दादीनां प्रवर्त्तयितृ, अत एव तत् प्रवर्त्त्यमानशब्दादिरूपेण भवति तथा प्रधानमपि प्रवर्त्त्यमित्याशयेनाह—प्रवर्त्तयद्वि इति । यथा प्रवर्त्त्यमानरूपेण भवति तद्भावयितृत्वंमित्याह—तथा भव- 30 नेति । ननु स्वस्वकार्यं प्रति कारणानां सर्वेषां प्रवर्त्तयितृत्वात् प्रवर्त्तयितरेव स्वमित्यद्वैतवाद एव प्रधानतत्त्वादिरष्टातप्रदर्शनेन समर्थित इत्याशङ्कते—न येत इति । अपेक्षानिर्णयेण तत्रेष्टापत्तिं कुर्वन् समाधत्ते—उच्यते इति । प्रपञ्चादीनां प्रवर्त्तयितृत्व- 30 मनभ्युपगम्यैकान्तनैकस्यैव कथयितृत्वमित्युपगमे भ्रमात्ततोत्थानं नैव भवेत्, पुरुषादिभ्यः एवात्मगोचरप्रसादित्याह—

फा सोत्यानाभावात्, भाव्यभावकभेदप्रसिद्धेश्च, अभावितस्यासत्त्वाद्वाध्यापुत्रवत्, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव स्युरित्येतत्साधर्म्यदृष्टान्ताः शब्दादयः ।

यथेय प्रस्तुत धर्माधर्मावर्णने वा कारणमस्येवेति सिद्धत्वात् किमनुमितेन कारणेनेति चेन्नेत्युच्यते—

धर्माधर्माणादीनामपि च तन्त्वश्वादिवत् प्रवर्तक पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येनैव सन्निहि-

६ ततद्विधशक्तिः प्रतिविशिष्टबुद्धिः स्वतः तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माणादयः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेर्न सन्निधिमत्रवृत्तिरतः प्रवर्त्तयिता, प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातन्त्र्यात्, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरपाणामिन् प्रवर्त्तनम्, तस्यैव प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

[धर्माधर्माणादीनामपि च तन्त्वश्वादिवदित्यादि यावत् प्रतिविशिष्टबुद्धिः, यथा

पटलतुल्यपूर्वकः, तन्त्वोऽणुपूर्वकः, अक्षयसुतिपूर्वकः, जुटीनामपि प्रवर्त्तने शक्तः सूतः पूर्वं पूर्वं

१० यावच्छताणुरसूतोऽपि पूर्वं पूर्वं यावत्तुणुः परमाणुरित्यनुमीयते शब्दादि यावत् प्रधानम्, तथाऽण्वादीनामप्येवताना प्रवर्त्तकौ धर्माधर्मौ, आदिप्रहणात् कालस्वभावगित्यादिवाध्यापन्तरपरिकल्पिताः, एव पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येनेनैव सन्निहिततद्विधशक्तिः, धर्माधर्माणावैः प्रधानशब्दाद्वैलथातया विनिवेशने सन्निहिता यस्य शक्तिः सोऽस्ति, कुर्वः तद्विधविनिवेशनशक्तिर्मुक्त्या तस्येति चेदुच्यते—प्रतिविशिष्टा बुद्धिः

रस्याऽसौ प्रतिविशिष्टबुद्धिः, विशिष्टबुद्धिभ्योऽपि रूपतिकुलालादिभ्यः प्रतिवर्त्तयितृविनिवेशनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

१३ विनियोगेषु सत्तानां स्वातन्त्र्याच्च तेषां भावानामीष्टे, न ते तस्येते, ताप्यारमानो न च परस्परम्, अज्ञान-

अप्येति । भवान्तरोत्थानं मा भूत्, किं न छिन्नमित्याह—भाष्येति, भाष्यं भाषकयेति द्वय परस्परमिच्छं प्रस्तुतं लोके

प्रतिष्ठं न त्वेको भाषक एव पुष्टयः, न हि भाष्यमेव प्रधानादिष्वेकम् प्रधानादेः केनाप्यप्रवर्त्तयेत् प्रवर्त्तमानरूपेणामयम्

द्व्यापुत्रवदसंभूयः, पुरुषोऽप्यप्रवर्त्तकत्वादसंभूतः स्यात्, प्रवर्त्तकभावात्, प्रवर्त्तकरूपेणामयनादिति भावः । तथा च शब्दादयोऽस्मत्प्रवृत्ताच्छिन्नता प्रमाणेन यथा भाष्यन्ते तथाऽणुधर्मादयोऽप्यस्मत्प्रवृत्ताद्भाष्यमाना एवेति भाष्यमात्रवशात्

२० शब्दादयः साधर्म्यदृष्टान्ता इत्याह—अप्येति । अणुः प्रवृत्तिः शक्तिपूर्वकित्यनुमीयमानः शक्तिप्रवर्त्तयिताऽणुधर्मादयः प्रधानं

मा स्यात् किमन्येऽखिलेन प्रवर्त्तयिता प्रयोजनमित्याह—धर्माधर्माणादीनामपीति अस्ति काश्चां प्राप्तिः प्रवर्त्तनशक्तिः

शक्तिरयत्वात् दयत् साविश्वं तत्तत्तत्तिरित्ययम् अविदुष्टम्, यथा तत्त्वादिकाद्यकारणपरम्परा भवत्येते प्रधाने वैशेषिके

भवेऽणोऽपि विविधे कारणमपि दृष्टा, तथा कालस्वभावादे वा, तथैव प्रवर्त्तनशक्तिरतारतम्यमपि अविधिभ्रान्ते स्यात्, न च

साध्यावधिमान् मूर्त्योऽणुधर्मादिरित्याचयेनाह—अप्येति । इतस्तादृशशक्तिरित्याह ॥ मूर्त्या किन्तु तादृशशक्तिमत्त्वान्य

२५ कथिरीश्वर एव मुख्य इत्यस्यद्वये—श्रुत इति । अण्वादीनां कुलालादीनामस्मत्प्रवर्त्तकत्वाच्च तद्विधविनिवेशनशक्तिरेतत्पुरायति

प्रतिविशिष्टेति बुद्धौ प्रतिविशिष्टता च साम्प्रतिशयविनिर्मुक्तता तेन कुलालादीनां योगिसुष्ठानो ध्युदासः, कुलालादेस्तस्मिन्

शयशालत्वात् योगिसुष्ठानो समानसाधितत्वात्, कृतार्थयेन जगत्सर्जनादिर्नैतत्त्वयोरवयवाया अप्यभावादिति भावः । इदमेवाह

विशिष्टबुद्धिभ्योऽपीति । जीवानां प्राप्तसर्वज्ञानामपि अत्यन्तदृष्टिभित्तिर्यथापारपरिहानं स्वातन्त्र्याभावादिति भावः । तत्तत्तत्त्वयोरवयवाया विनिवेशने प्रवर्त्तने निवर्त्तने विनियोगे च स एव समर्था इत्येवाह—प्रतिक्रिंति । नवीदृशं ज्ञानं सर्वज्ञानमप्यसौ

३० नाह—स्वातन्त्र्याचेति दृष्टकालनवोऽन्यप्रयोजकत्वं स्वान्वयम्, अनेतरेषु स्वातन्त्र्यस्य घटिकादीनत्वात्, कुलालादिस्वातन्त्र्यस्य म

परायेच्छरीरत्वात्, मृत्तानामप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वे वा भुवि कालवच्छिन्नत्वात्, मुक्तिश्च एव तथाविधस्वातन्त्र्यमते, ईश्वर

च सम्मत्प्रमाणे विलयने च प्रयोजकत्वं न देशकालवच्छिन्नमिति भावः । अत एवाह—तेषां भावानामिति, नि समाभ्यविनि

च्छिन्नमेव तस्येति भावः । स तस्येति नित्या अणुप्रधानादयो जीवस्य धर्माधर्मादयश्च तदुपपत्त्यन्यतिरेकेण न स्वकार्यविना

स्वतन्त्राभ्याम्, स तु प्रतिविशिष्टबुद्धित्वात् स्वतन्त्रः, तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माणा-
दयः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेर्न सन्निधिमाम्प्रवृत्तिः, अतस्तेषां प्रवर्तयिता प्रवर्तयितृत्वात् कारणश-
क्तिवत् स एव, तेषां शक्तिमतामपि भाव्यत्वेनास्वातन्त्र्यात् तस्यैव तत्-प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वात-
न्त्र्यात् जगत्सरोस्थित्यन्तरालप्रलयमहाप्रलयेषु प्रवर्तनम्, प्रागौदासीन्मेन स्थितानां धर्मादीनां दृष्टे प्रवर्त-
नम्, प्रवृत्तानां पुनरुपसंहाराच्चिन्तनम्, विनियोगो वैवमानुपतैर्यग्योनसरित्समुद्रादितनुकरणाद्यत्रयब- ५
विभागविन्यासः, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुषाणामपीह परमेश्वराभिप्रायानुरोधेन प्रवर्तनम्, अधिकृत-
राजस्थानीयाविरुपणामिष, तस्यैव प्रवर्तयितृत्वात् ।

इतस्तत्साधर्म्यप्रदर्शनार्थमाह—

अधिकृतपक्ववत् सम्भवनधारणज्वलनविह्वेदनव्यापारेषु स्थालीकाष्ठतन्दुलादीनां
प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातन्त्र्यात् सूपकारस्तत्तदात्मा प्रवर्तयितृप्रयोजनमात्रत्वात् 10
क्रियाया, अथवा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पचादीनां क्रियाभेदाद्यथा-
स्वशक्ति स्वातन्त्र्यात् कर्तृणि, अथाधिकरण स्थाली सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते
तथापि उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु देवदत्तस्यैव स्वातन्त्र्यादुच्यते देवदत्त एव
पचति तेन पच्यत इति ।

(अधिकृतपक्ववदिति) अधिकृतपक्ववत्, तद्व्यापारानर्थ सम्भवनधारणेत्यादि यावत् 15
प्रयोजनमात्रत्वात् क्रियाया इति, यथा राज्ञा नियुक्त सूपकार स्थालीकाष्ठतन्दुलादीनां सम्भवनधारण-
ज्वलनविह्वेदनव्यापारेषु प्रवृत्तिः [निवृत्तिः] विनियोगेषु स्वातन्त्र्यात् तत्तदात्मा भवति तैष्वधरेणेति ।

दशा भवितुमर्हति, किं तु चेतनाभिप्रायानुसारेणैवेत्याह—तस्याभिप्रायानुसारेणैवेति । ईश्वरोऽपि स्वाभिप्रायप्रवर्तने वर्तमानः
तथा भवितुं न तु साध्यपुरुषवदेकान्तेनापरिणामिन्क्षणं सन्निधिमाम्प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—सोऽपि चेति । न च तस्मान्न
कथितं प्रवर्तयिताऽस्ति कारणशक्तिरम्परया अप्यादीं विश्रान्ततया यथा न तस्याप्यन्यत्कारणं किञ्चिदस्ति तथैवापि स एव 20
प्रवर्तयितृत्वाह—अतस्तेषामिति । न वैवमान्वादय एव प्रवर्तयितारं स्मरित्वाह—तेषामिति । तत्र हेतुमाह—प्रवृत्तीति ।
जगतः दृष्टिस्थितिप्रत्यये प्रवृत्त्यादीन् प्रवर्तयतीत्याह—जगदिति । प्रलयकाले विद्यमाना अपि प्रवाहते तिला धर्मादयो
निमित्ताभूता अपि ॥ कार्यांतरजननाय प्रवृत्त्यादीन् प्रयोजयन्ति, तेषां प्रवृत्तिकार्यत्वेनाप्रयोजकत्वात्, न हि कार्यं कारणं
प्रयोजयति, न च नास्त्वेव तदानीं धर्मादय इति वाच्यम्, सत्कार्यवादमत्रप्रसङ्गात्, सूचयामि सत्कारित्वापत्तेः, अत एवोक्तं
मौदासीन्देन स्थितानामिति तस्मात् स एव प्रयोजक इत्याशयेनाह—प्राप्तिरिति । प्रवृत्त्यादेः साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभेदेन 25
प्रवर्तयितेश्वर धर्मादयस्तु फारका इति भावः । तथापिधकालादिसमवधाने प्रवृत्तानां निवृत्त्युसुधानां तथाप्रवर्तयिता
स एवेत्याह—प्रवृत्तानामिति । विनियोगविधातृत्वमपि तस्यैवेत्याह—विनियोग इति । जगतः दृष्टिस्थितिस्मृतिहकार्कत्वेन
पुराणेषु प्रसिद्धा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादयोऽपि राजसत्त्वतमोगुणप्रधाना परमेश्वरस्य परमगुणोऽभिप्रायादेव प्रवर्त-ते, ते तस्यैव
परमेश्वरस्य जीवानुपासनाय परितुष्टीतमूर्त्यै एवेत्याशयेनाह—विष्णुसत्त्वादीनामिति । राज्ञा नियुक्ता पुरुषा यथा
राज्ञोऽभिप्रायानुसारेणैव प्रवर्त-ते तथैव विष्णवाय इति दृष्टा तथाह—अधिकृतवदिति । दृष्टात्तान्तरमाह—अधिकृतपक्व- 30
वदिति । राजनियुक्तसूपकारस्य स्वात्मादिव्यापारेषु प्रवृत्त्यादिषु स्वातन्त्र्येण तत्तदात्मत्वापत्तावपि तत्प्रवृत्ते प्रवर्त-
यितृप्रयोजनकत्वं तथा धर्माधर्मोऽपि विष्णवादीनां तत्तत्कार्यस्वातन्त्र्यात्तदात्मत्वेऽपीधरेणाधिकृतत्वादेव तदभिप्रायप्रवृत्तिमार्गं

अथ वा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिवारक पचादीना क्रियाभेदाद्यन्तःशक्तिः स्वातन्त्र्यात् कर्तृणि, यथाधिकरणं स्थाली निदर्शनमात्रं सम्भवनधारणे कुवती पचनीत्युच्यते, ज्वलनं कुवन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते, अधिश्रयणोदकासेचनतन्दुलावपनधोपकर्षणादित्रिया कुर्वन् देवदत्तं पचन्तीत्युच्यते, इत्यादि प्रतिकारक स्वातन्त्र्ये सत्यप्युपनमप्रभृत्यवर्गपर्यवसानासु क्रियासु तस्यैव स्वातन्त्र्यात्, सम्भवनादिप्रत्यक्षतायामपि पचनशक्तिमत्तामप्यधिकरणादीना देवदत्तस्य प्रवर्तयितृत्वादेवोच्यते देवदत्त एव पचतीति, नाथोऽनीश्वरत्वात्, सा मुरया कर्तृशक्तिं दर्शयति—तेन पच्यते स्मृतीयया कर्तृविहितया, स पचतीव प्रथमया तत्र विहिततिप्रत्ययसमानाधिकरणया ।

पुनरपि स्फुटीकरणार्थं व्यापित्वप्रदर्शनाय—

साक्षाद्वा भवितुं यत्, यथा च सम्भजनधारणरोहणादिनमर्थपृथिव्युदकादिकारितमिहि-
भवनप्रत्यक्षतायामपि ग्रीहिर्जायते, भवत्यन्तसन्निविष्टस्वातन्त्र्यात् तस्यैवैश्वरस्य प्रयोजकत्वा
कुच्यते भवती च भवतीति ।

(साक्षाद्वेति) साक्षाद्वा भवितुं यत्, तद्वृणनं यथा च सम्भवनेत्यादि यावद्भवती च भव-
तीति, न केवलं पचत्यादिषास्त्रियाविषयमेव प्रयोज्यत्वात्, किं तर्हि ? ग्रीहादिभयनाद्यं च क्रिया

येनामिति भावः । प्रकारात्तरेण दृष्टा तमाह—अथ वेति, पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते, तद्वेदाद्यं कर्मादीनां कर्तृभाषो
भवति स्वस्वभावापारे स्वातन्त्र्यात् सर्वेषामिति भावः । एतदेव निदर्शयति—यथाऽधिकरणमिति । स्थाली अधिकरणकारकं
सदपि स्वभावापारे कर्तुं भवति । कस्यां क्रियायामित्यत्राह—सम्भवनेति, सम्भवनं शोणादकादिपरिमाणतप्युददिप्रवृणम्, धारणं
स्थिरत्वात् क्रियासमाप्तेस्तद्वृणनं धारणम्, तद्वृणनीं स्थाली पचतीत्युच्यते, एष एवाधिकरणस्य पाकः, ज्वलनक्रिया
इवेति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यते, ज्वलनक्रियैव करणस्य पाकः अधिश्रयणादिक्रिया धुयेनेव देवदत्ता पचतीत्युच्यते
अधिश्रयणं जुष्टां स्थाल्या निक्षेपणम्, ततोदकव्योपनमुदकासेचनम् तद्वृणनं तत्र घपने तद्वृणनावपनम्, जुष्टायामिभनी
संयोजनमेधोपकर्षणम् एवमादिक्रिया प्रधानस्य कर्तुं पाक इति भावः । कारकचक्रप्रयोजनमेव कर्तुं स्वातन्त्र्यं न ह्यन्यथा
मिलाह—उपनमप्रभृतीति । ननु कमयतामधिश्रयणादित्रियाणामेककलेदेशेन प्रवृणानां सङ्गणनामुया परिकल्पितकत्वानां
पक्षिक्रियात्वव्यवहारः, न रवधिप्रयणादीनामन्यतमा क्रिया पक्षि, अपरक्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथा व्याधिप्रयणादीनां पक्षि
क्रियावतानापरदाधिश्रयणाद्यवस्थासु पचतीति प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यधिधयणारम्भ एव कलामिसर्धेर्मिखिलक्रियाकरूपोऽ
धिप्रयणादावध्यवसनीयः, अप्याद्यस्य सर्वत्र पचतीति प्रत्ययानुपपत्तेरेव ज्ञायते एवञ्च वतमानस्याधिधयणाद्यवयवस्य प्रत्यक्षत्वेना
स्येन सम्भजनदिप्रत्यक्षतायामपीत्युच्यते, न एषकमप्रभृत्यवर्गपर्यवसानक्रियाकरूपं पच्यर्थं प्रत्यक्षं, क्रिया नामे
यमत्यन्तापरिदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निश्चयिगुमिति महाभाष्योक्तेः, अपिशब्देन तस्य संभवनादेरपि क्रियासमुदायरूपं
तयाऽप्रत्यक्षत्वमिति सूचितम् । यथा क्रमिक्रमसमुदाया मकषट्पटादिपदप्रत्यक्षवदत्र प्रत्यक्षता माभ्या अवयवक्रियाकर्तृत्वस्य
स्वात्पादावेव भावात् अवयवभूतक्रियाव्यतिरिक्तसमुदायक्रियाया अभावाच्च कथमुपनमप्रभृत्यवर्गपर्यवसानक्रियाकर्तृत्वस्य
देवदत्तादेरित्याह—पचनेति । एवञ्च कारकचक्रप्रवर्तयितृत्वादयं तस्य कर्तृत्वम् तच्च नायस्य, अतामर्घ्यादिति भावः ।
देवदत्तस्यैव मुष्ट्या कर्तृशक्तिं दर्शयति—तामिति, अपिहरणादिनारकं सह भावे वा कर्मणि वा कर्मकर्तारि वा प्रयोगादीनां
दिति भावः अन्यमपि दृष्टा तमाह—साक्षाद्वेति, इतरकारणानां समवधानेऽपि प्रधानकारणस्य भवनम तरेण कार्यं न भवति
यथा तथा परमेश्वर एव निषिद्धान्नशक्तिपुत्रत्वाद्वा तन्त्रेण प्रवर्तयितेति भावः । यथा बीजप्रवृणधारणरोहणवर्धनादिरूपेण
पृथिव्यादिना ग्रीहेर्भवनेऽपि भिक्षु बीजस्य साक्षाद्भवनमतरेण न ग्रीहिर्जायते तथैव भवतो बीजस्यान्तर्भवनक्रियाप्रवर्त

विषयमपि प्रयोजन तथा भवत् पृथिव्युदकादिवाह्यग्रीहिर्जायते भवतीत्यन्तर्भवाम्, सम्भवनधारणसमर्था पृथिवी, रोहणसमर्थमुदकम्, आदिप्रह्णाद्वर्तनसमर्था वायुकाळादयः, ते कारितस्य ग्रीहिभवनस्य प्रत्यक्षतायामपि सत्या ग्रीहिर्जायते भवत्यन्तसन्निविष्टत्वात्तद्व्यान् सत्यैवेभ्यस्स प्रयोजकत्वादुच्यते भवती च भवतीति—भवनमपि भवदेव भवतीति, स्वरूपमात्रलभोऽपि वदन्नादित्यर्थः ।

अथवा प्रस्तुतप्रधानकारणवासिद्धमेवेदं निदर्शनम्—

सत्त्वतम प्रकाशनियमप्रवृत्ती स्त एवेत्युक्तम्, इतरयो ख्यापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव, विशेषतः सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्तयतीति वचनात् प्रवृत्त्या रजोभजनपद्धा ।

सत्त्वतमः प्रकाशोत्पादि यावद्रजोभवनवद्वा यथासत्य सत्त्वस्य प्रकाशप्रवृत्तिसमसो नियमप्रवृत्तिश्च स्त एवेत्युक्तम्, सत्त्व शब्दात्मना व्यवतिष्ठमान प्रवर्तमानमित्यादिपरस्पररोपकारविते 10 प्रकाशादिलक्षणस्य सत्त्वस्य प्रवृत्तिः शुरुवरणलक्षणस्य तमसः प्रवृत्तिर्यथासाध्यमितरयो ख्यापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव प्रवृत्त्येवमिष्ट विशेषतः सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्तयतीति वचनात्, तथाऽदृष्टाण्वादिभूतकाळादिप्रवर्तमानसामान्येऽपि ईश्वर एव प्रवर्तयितृत्वात् कारणमिति । दृष्टान्तानुहुत्यप्रदर्शनं प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादे प्रवर्तयितृत्वरूपस्यापनार्थमिति स एव भवति सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात् तासामेव चास्याष्टमूर्तितोच्यते स्वशक्त्या व्यासरूपत्वात् 15 तासु स एव भवति साऽसा च ।

(दृष्टान्तेति) दृष्टान्तवाहुल्यप्रदर्शनं प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादे प्रवर्तयितृत्वरूपस्यापनार्थम्—सिद्धान्तं सिद्धान्तं प्रति प्रतिसिद्धाव तेषु तेषु भेदोपिकादिसिद्धादेषु कल्पिवाना परितोऽनुमाने दृष्टानामप्यदृष्टाणुप्रधानविष्णुसत्त्वादीनां प्रवर्तयितेश्वर इति दार्ष्टान्तिकोपनयनान्, इति स एव भवति—द्रव्यमीश्वर एव भवति परमार्थतः, सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात्—सर्वासा व्येक्तीनां प्रवृत्तय आत्माऽस्य 20 सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकः तद्विशिष्टमुद्दिशक्त्या व्याप्तरूपत्वात्तस्मादेव चास्याऽष्टमूर्तितोच्यते—क्षितिजलपव-नद्रुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याद्याष्टमूर्तिताऽस्य स्वशक्त्या व्यासरूपत्वात्तासु स एव भवति साऽसा च ।

वितेश्वर एवेत्याह—रि तद्वर्तते । तै कारितस्येति पृथिव्यादिकादितत्वेन ग्रीहिभवनस्य प्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः । सांध्यमेतेन रजोऽष्टात्माह—सत्यतम इति, सर्वतमधारेति प्रकाशनियमयो प्रवृत्तिं पूर्वमुच्यते, तथा च तत्तत्प्रवृत्तिं प्रति तेषां सामर्थ्येऽपि प्रवृत्तिमपि रज एव हेतुः, प्रवृत्तिलक्षणत्वात्तस्य, तथाऽदृष्टाण्वादीनां प्रवर्तयितृत्वेऽपि सर्वेषां प्रवर्तयितृत्वानीं एव 25 कारणमिति भावः । सर्वं शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानं तद्व्यापयितरयो ख्यापयतीति पूर्वोक्तं म्पारयति—स्त एवेत्युक्तमिति, भवेददृष्टादप्रवर्तनस्य प्रयोजनमाचष्टे—दृष्टान्तेति प्रवर्तयितृत्वेन तत्तद्भूतप्रसिद्धानामदृष्टानीं न मुख्य प्रवर्तयितृत्वमपि प्रवर्तयितृत्वम्, तेषामपीश्वरप्रवर्तयितृत्वात्, तस्मादी एव एष मुख्य प्रवर्तयितृत्वेति भावः । प्रवर्तयितृत्वमपि त्रिदे प्रवर्तयितृत्वात् स्वरूपमन्तर्गते प्रवृत्त्यात्मना परमार्थतो भवति, विशिष्टमुद्दिशिक्मिदत्वेन सत्य व्याप्तरूपत्वात्तस्यापेनाह—द्रव्यमीश्वर एवेति । पराचरामयानां वस्तुतामन्तः प्रविश्य प्रवर्तयितृत्वादेव धनस्य शरीरमुच्यते इत्यापेनाह—नस्मादेव चेति । न एव तदतः 30

१ सि क भवनमप्य । २ सि क द्वाजमवनाद्वा । ३ सि भ व्यापेयुक्तम् । ४ सि क प्रवर्तमानः । ५ सि क सत्यस्य । ६ सि क व्याहुल्यमप्यहं । ७ सि क, वृत्तीनां । ८ सि क वृत्तिः । ९ सि क वागव्य व्यापामेव चाः ।

किञ्चान्यत् प्रवृत्तिफलप्रकर्षो [पकर्षो] भावप्रसङ्गादीन्धर एव कारणम्, नादृष्टादि न प्रधान-
दीत्यत आह—

इतरथा यद्यदृष्टादे प्रधानादेर्वा प्रवृत्तय फलानि वा स्यु तर्हि तयो स्वानुरूपकार्य
कारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमादुत्कर्षापकर्षाभावप्रसङ्ग परस्परानुरूपशालिबीजाङ्कुरादिहेतु
कार्यभावप्रबन्धवत्, दृष्टौ च तौ, ततो नान्यदस्ति कारणमीश्वरकामचारेणानृष्टते ।

इतरथेत्यादि यावद् दृष्टौ च तौ, यद्यदृष्टादे प्रधानादेर्वा प्रवृत्तय फलानि वा स्यु क्रियाणा
पूर्वकृतकर्मफलप्रेरिताना तदनुरूपत्वात् फलानाञ्च फलप्रेरितकर्मानुरूपत्वात् मनुष्यनिर्वर्त्तनीया एव स्वमा
धमार्थादिक्रिया कृत्वा मनुष्य एव पुनरपि स्यात्, मा भूत् सारागसयमादिदेयगतिनिवर्त्तनीयक्रिया
सम्यधी तदनुरूपयैकियशरीरादिलब्धुत्कर्षभाज, तथा यद्धारम्मपरिग्रहादिनिरयायु सवर्त्तनीयकर्मभाक्
तदनुरूपदुःखैकरसनारकत्वनिवृष्टफलानुभावी वा मा भूत्, परस्परानुरूपशालिबीजाङ्कुरादिहेतुकार्यमा
वप्रयधवत्, विशिष्टबुद्धिस्वतन्त्रकारणभरणाभावात् स्वानुरूपकार्यकारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमाच्च
नादृष्टान्न प्रयागादेवैषम्य स्यात्, दृष्टेञ्च वैषम्यमध्ययनविद्याऽऽगमानधिगमाद्युत्कर्षापकर्षयो नान्यदतो
विमर्दक्षम कारणमस्तीश्वरकामचारेणानृष्टते—तदभिप्रायस्याप्रतिधातस्य प्रवृत्ति कामचार, तेन प्रेरण

द्वयेन भवतीत्याह—तास्यिति । इतरस्य कारणत्वाभावेऽनुपपत्तिमाह—इतरथेति । कार्यकारणभावो हि सजातीययोरेव,
यथा गृहद्वयो प्रधानमहदायोर्वा भूजातीयत्वात् सुखारान्वितत्वाच्च तथैव कार्यकारणत्वाहस्यानादितया मनुष्ययोग्यादृष्टादे
मनुष्य एव भवति मनुष्याच्च मनुष्ययोग्यादृष्टमेव भवतीति विजातीयदेवनारकादियोग्यादृष्टात्सम्भवात्वाविधिसुखदुःखफलानि
भवत्सस्य न स्यादेव तथा मनुष्येऽध्येकस्मिन् कदाचित् सुखे कदाचित् दुःखे कदाचिच्छीघ्रं विद्याधिगम कदाचित् बहुप्रयत्नादपि
नेति वैषम्यं न भवेत्, दृश्यतं च वैषम्यम् तन्न च नायत् कारणं सम्भवतीत्यस्यैतदिरिकमत इधर एव सवर्त्तनं कारणमिति
भाव । एतदेव श्रुत्यति—यद्यदृष्टादेरिति । क्रियाणामिति प्राचीनकर्मजयत्नवासनासम्भूतत्वेन क्रियाणां फलानुरूपता,
फलानाञ्च फलप्रेरितकर्मानुरूपवेति साग्राहं दर्शितम् । तथा च किं भवतीत्यत्राह—मनुष्येति । मनुजायुष आत्मरूपा,
क्रिया स्वमाधमार्दादय, प्रकृत्वैव जातिरुत्पत्त्यल्लभ्यदुःखदुःखान्धुत्कर्षात्तन्मतेन शर्वराहित्यम्, आदिना प्रकृत्वैव यथावस्थित
मनोवाङ्मयविषयवन्तास्यागरूपस्य स्वमाधमार्जवस्य अल्परम्मपरिग्रहत्वादथ ग्रहणम् । कदापि तस्य देवानुयो योग्यक्रियाया
न सम्भव इत्याह—मा भूदिति सारागसयमो देवविरति पराधीनतया दासित्व्यादिना वाऽङ्कुरादेभ्य आहारादिभ्यश्च निवृत्ति
कालतप इत्याह—तया यद्धारम्मेति यद्धारम्मतया बहुपरिग्रहात् च नरकसायुष आश्रयो भवति तस्य स न स्याद्विजातीयत्वादिति
भाव । तत्र दृष्टान् दर्शयति परस्परेति शालिबीजाङ्कुरयो परस्परं सजातीय कार्यकारणभावो दृष्ट शालिबीजाच्छात्यङ्कुर
एव भवति चाप्यङ्कुराच्च शालिबीजमिति । तत्तुत इत्याह—निशिष्टबुद्धीति, निशिष्टा बुद्धिर्बल्य तथापिधस्य स्वतन्त्रकारणस्य या
प्रेरणा तस्या, अभावादित्यर्थ । तथापिअन्वतन्त्रकारणव्यतिरेकस्य कायकारणभावस्य सामर्थ्यमाह—स्वानुरूपेति । वैषम्यं च
प्रलस्यतिदमित्याह—दृष्टेञ्चेति । अध्ययनेन विद्याया अप्रतिप्राप्ति प्राप्तावपि कस्यचित्पृच्छा विद्या कस्यनित्यपृच्छेत्तैव वैषम्यं
दृश्यत इत्यर्थ । तत्र स्वतन्त्रेच्छाप्रश्रितयानीन्धर एव कारणमित्याह—नायदत्त इति । तन्न कृताभिप्रायस्य कदाचित् क्वचिदपि
प्रतिपातासम्भवाद, तन्मत्वा या प्रवृत्ति सा कामचार इत्युच्यत इति कामचारपद निवृत्त्येति तदभिप्रायस्येति । एकस्यैवा
चारविशेषस्य देशकालानुयायपेक्षया व्याचारत्वादुराचारत्वाच्च तेषां तथा तथा फलेन योजयिता स एवेत्याह—स्वाचा

१ सि क विनिवृष्टिद्विष्टुः । २ सि क दृष्टान्त्यैः । ३ सि क अन्यदतोः ।

भावात् प्रवर्तते न्यायाराणामप्यनिष्टफलसम्बन्धो दुराचाराणामिष्टफलसम्बन्धः, तस्मात् सर्वमीश्वरप्रवर्तितं प्रवर्तते नान्यथा ।

प्रयोगश्च—

तनुकरणभुवनसाधनायादृष्टप्रधानकालादिप्रेरितानि परमाणुसत्त्वभूतादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते, सम्भूयेकार्यकारित्वात्, तथाधिष्ठितरथदारुणवत् तथाऽचेतनत्वात्, अथवा स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुर्यादिनत् ।

तनुकरणभुवनसाधनायेत्यादि चावत्तक्षाधिष्ठितरथदारुणवदिति, यथाप्रक्रिय शरीरेन्द्रियाणि भुवनश्च साधयितुमपितिष्ठन् अदृष्टे प्रेरिताः परमाण्वो वैशेषिकाणाम्, प्रवृत्तानि सत्त्वादीनि प्रधानेन सारयानाम्, अन्येषाञ्च भूतानि कालसमावर्तित्यधिष्ठितानि, इत्यभिमतानि प्रवर्त्यानि प्रवर्तकाणि विशिष्टचेतनाधिष्ठितायेव प्रवर्तन्त इति प्रतिज्ञा, सम्भूयेकार्यकारित्वादिति हेतुः, 10 सम्भूयकारिणः पूर्वपूर्वशक्ततारतम्यकारणाजुमानोक्तेः परमाणुसत्त्वादयः तन्वादिर्वेनावस्थिताः परस्परेण सम्भूय गमाभ्यवहरणसुरादु तानुभवरूपाधुपलब्धिमेववगणाधारतादिकार्यं कुर्वन्तो दृश्यते तस्मिन्नेवोपा सम्भूयेकार्यकारित्वम्, तक्षाधिष्ठितरथदारुणवत्—रथायों दारुसपातो [रथ] दारुणस तक्षणा विशिष्टचेतनेनाधिष्ठितस्तथैतानि, तथा तेऽचेतनत्वात्, तथेति, तस्यामेव प्रतिज्ञायामचेतनत्वादिस्तुपपद्यते, स एव रथदारुणो दृष्टात्, वक्ष्यमाणो वा तुर्यादिवदिति, तनुकरणभुवनानामचेतनत्वं 15

रणानमपीति । देशकालपुरयापयेयथा शोभनाचाराणामपि तद्व्यवस्थाकालपुरयानुष्ठितानामित्यर्थः । यद्वा लोके सदाचारिणामनिष्ठे दुःसहस्रेणादि फले दुराचाराणामिष्ट सुखादिफलं दृश्यते तस्मिन्प्रवर्ततेवेति भावः । ईश्वरसापक तावदनुमानमादर्शयति—तथिति, तत्र शरीरं करणमिन्द्रियाणि भुवनं लोकः, एतेषां सिद्धयर्थे अदृष्टादिभिः प्रेरितानि परमाण्वादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितानि सन्ति प्रवर्तन्ते इति प्रतिज्ञार्थः, अत्र तन्वादीनीति कार्ययुक्त परमाण्वादीनीति परिणामिकारणमुपादानकारणं आपत्तिमवनुसृष्टम्, अदृष्टादीनीत्येवैवकारणमुक्तम्, विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्वं साधनम्, विशिष्टचेतनस्य निमित्तकारणं 20 प्राप्तिभिगवा प्रवर्तकमुक्तम् । अदृष्टैरिति परमाणुसाधनस्य जगतः पुष्परमोवेष्ट इत्यो निमित्तकारणम् कथनया प्रवर्तमानोऽप्ययं दृष्टान्तगममपुनिर्यथाज्ञानो धर्मो धर्मग्रहकारी जगद्विषय विषयो तेन न स्यात्तन्मयसि, निरपेक्षत्वात्तन्माप्रतिवेदनैवैवमन्तर्दृष्ट्यादिदोषा, आपादकाभावादिति नैवेयिडा । प्रवृत्तानीति, साध्यमतेन प्रधानेन प्रवृत्तानि दृष्टादीन्वि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्मेव प्रवर्तन्ते अथवा साम्यावस्थानिष्ठितान् भवेदिति भावः । अयेपाञ्चेति, कालादिप्रेरितानि पञ्च भूतानि तन्वादीन् साधनं तीव्रभुवनं तूनामपीत्यस्मिन्निरेवेण नेष्टार्थसिद्धिरिति भावः । साधनमाह—सम्भूयेति । परमाण्वादयो 25 निमित्ता सन्त एवमेव उपनिषत्, यत्र एवमत एव ते विशिष्टचेतनाधिष्ठिता, न लोके मित्रिजनकस्मिन् यथैव वदन्तां धारयन्त्युक्तम्, दृष्टव तथैव रणान्तगमस्य जनकत्वम्, तदने सम्भूयकारिणमुपलब्धत्वात्सापि कार्यत्वेन तत्कारणतयाऽयमसम्भूयकारिणस्तुष्टौ तन्मपि कार्यत्वेन तथाधिष्ठितकारिणिरिति तेषां वावत् परमाणुमाह्वादि सम्भूयकारिणरण भवति इति परमाणुद्वारादीनां सम्भूयकारिणं सिद्धिमाह—सम्भूयकारिण इति । वेदामर्णानाह—गमनेति, गमनं तन्वेददेशकमिन्द्रियादृष्टवत्, अभ्यवहरणे यानं पानिन्द्रियकार्यम्, शुद्धं तानुमनो मनसः, रूपाधुपलब्धिचयपुरादे सत्यगताधारता प्रणिमाधवन्तु 30 मन् । दृष्टान्तमाह—तथेति । मया साम्यादि रथदारुणयोः बुद्धिमता तक्षाधिष्ठितमचेतनत्वात्प्रवर्तते तथा परमाण्वादिसिद्धिः, पूर्ववदित्यामयं दृष्टान्तमाह—तथा त इति, ते परमाणुकारणवत्तया विशिष्टचेतनाधिष्ठिता इत्यर्थः । साधनान्तरमाह—

सिद्धम् । अथवा स्थित्या प्रवृत्तेस्तुयादिवत्, यथा तुरीयेमञ्जलाकान्तिकारज्ज्वञ्चानिवासुनादीनि प्रा-
प्रवृत्तानि पञ्चिकात् स्थित्या [प्र] वर्त्तमानाणि विशिष्टकृत्विन्दुद्वयविधितानि पटीष्पत्तौ प्रवर्त्तने
तनुकरणमुवनानि तथेति ।

चेतनानधिष्ठितक्षीरदधिमेघादिवदनेकान्त इति चेत्, अष्टकचूर्णकविषयप्रतिज्ञायां
तिरेकात्, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीतजलधिध्वन्यनित्यत्ववत् ।

(चेतनेति) चेतना [न] विधितक्षीरदधिमेघादिवदनेकान्त इति चेत्—स्थान्त प्रतिविदि-
ष्टवृद्धिना केनचिदनधिष्ठितेषु क्षीरदधिमेघादिषु सम्भूयेकार्यकारित्याचेतनत्वं स्थित्या प्रवृत्तिप्रमाणे दर्शन-
वन्तैकान्तिकत्वा संशयहेतुतेत्येतच्च न, अष्टकचूर्णकविषयप्रतिज्ञायां व्यतिरेकात्, अष्टोऽस्मा. क्ता विषय-
सेयमष्टकचूर्णकविषया प्रतिज्ञा, तस्या प्रतिज्ञायास्तुकरणमुवनधर्मिकाया प्रतिविशिष्टप्रवृत्तिविधि-

10 त्वसाध्यधर्मण क्षीरदधिमेघादिधर्मिणामप्युक्तत्वात् प्रतिज्ञान्त पातित्वाद्भिपक्षामाये हेतुव्यभिचाराभावा
ज्ञानेकान्त, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीतजलधिध्वन्यनित्यत्ववत्, यथाऽनित्य शब्द इति प्रतिज्ञते
कृतकत्व देशकालाभ्यामनवरते जलधिध्वनौ पुरुषादिभेदेन ज्ञानवरते सादृश्यादे च दृष्टत्वादनकात्
इति यच्चन तदाभासमुद्धृतत्वादिवदनामप्युपादानभेदमिमाना शब्द इति श्रोत्रप्राप्त्यभेदेन प्रतिज्ञा
ताना शब्दत्वानतिक्रमात् पक्षात्तर्नीतत्वात् सदनित्यत्व कृतकत्वाविनाभावि, शब्दादन्यस्य नित्यस्य

15 कृतकसादर्शनाच्च, जायते देशकालोपादानभेदमिमांसाभेदेऽपि सत्युपलभ्यधर्मणोऽनुपलभ्यत्वाच्छब्द-
व्यतिचार्मित्वाच्च जात्युत्तरञ्च तस्मादनुत्तरमिति ।

स्थित्याप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरवदनेकान्त, ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठितता स्थित्या
प्रवृत्तेरदृष्टाणुप्रधानादिवदतोऽन्यस्या स्यादिति चेन्न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वसाध्यधर्मत्वात् ।

अथ चेति यत् स्थित्वाऽभिमतकसम्पादनाय प्रवर्त्तते तद्वदिमकारणविधिं दृष्ट्, यथा वासी द्वैवीकरणौ, प्रवर्त्तते यमिका
20 परमावादि सारस्वाधनायेति मानाय । अत्र हेतोर्बन्धित्वमात्राद्वे—चेतनेति क्षीरस्य दधिमयवत्, परमावादीना मेपदि
मयवत् चेतनानधिष्ठितमेव दृष्ट तत्र साध्यस्येव क्षीरादिषु हेतोः सद्भावादप्यभिचार इति भावः । प्रियया भाषा लोक दृश्यन्त
प्रसिद्धचेतनकतुका कश्चिन् प्रासादपटपटादय कश्चित् प्रसिद्धचेतनकर्तृविपरीता नित्या परमाणुगगनजोवाद्य केचिच्च सदैव
चेतनकर्त्ता तनुकरणगिरिस्तलपतिचारियाद्वादय न हि कस्यापिदचेतनकर्त्ताव सिद्धम् न या कर्तुं प्रत्यक्षावप्यभिधामनेण
भाज नयवेऽभ्युपगन्तुम्, तस्माददष्टकचूर्णक तन्वादीनामपि अस्तिज्ञातर्गतत्वमता न व्यभिचार इत्याह—तस्या इति

30 गौतमपदि—अदृष्टेति । अष्टकचूर्णकेन तन्वादीनामपि क्षीरादीनामपि अस्तिज्ञातर्गतत्वमता न व्यभिचार इत्याह—तस्या इति
अत्राये दृष्टात्माचर्त्त—शब्देति । अनिला शब्द कृतकत्वादिनि प्रयोगे कथिचदि ज्ञूयार तिरन्तरं मयमाणे समुद्रस्य ध्व-
पुर्धेतिरन्तरमुभाधर्मणे शब्दविज्ञेये च कृतकत्वसत्त्वेऽपि नित्यत्वेन साध्याभावाद्भारमिचार इति, तदिदं यच्चनमनुत्तरमेव, न
शब्दविज्ञेयस्यनित्यत्वं प्रविज्ञायते अपि तु धोत्रप्रमाधानस्य शब्दत्वेन पक्षीकरणत्वेऽपि पक्षात्तर्गता दृष्टेनलित्यत्वं कृतक-
विनाभावयेति भावः । सद्यश्चेतुतामाह—वेद्येति । अनेनानित्यत्वविरहे कृतकत्वं दर्शितम्, पुरुषेति, अनेन च नि-

30 श्वेतकत्वं दर्शितम्, तस्य सद्यश्चेति कृतकत्वमनेकातिकमिति भावः । सचानां सर्वेषां धोत्रप्रमाद्विज्ञेयत्वात् शब्दत्वम-
नोऽप्येति प्रतिज्ञायाम् तर्गतत्वेनानित्यत्वं कृतकत्वमिनामाभ्येक्ष्यति भावः । तस्मात् त्वदुक्तमुत्तरं जात्युत्तरं जायत इत्या-
जायत इति, असमुत्तरं जातिरित्युक्तत्वं तस्मादनुत्तरमिति भावः । अथरात्तरेण व्यभिचारमनवस्थां बोद्धवया
स्थित्येति चेतनाधिष्ठितत्वे साध्ये स्थित्या प्रवृत्तेरिति हेतुवैधरेऽनेकात्मिक, ईश्वरस्य स्थित्या प्रवृत्तिमत्त्वात्, चेतनान्तरे

(स्थित्वेति) स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानाधिष्ठितेश्वरवदनेकान्त इति चेत्—स्यान्मत यथेश्वरः स्वयं प्रागप्रवृत्तान् स्थित्वा प्रथमैवैवमपि चेतनान्तरेणानाधिष्ठितः प्रवृत्तश्च तथा तत्त्वादीनि स्थित्वा प्रवृत्तानि स्मरित्वेनेकान्तः, ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठितत्वेत्यादि, एवमनेकान्तित्वाविच्छाया वा चेतनाधिष्ठितोऽसावीश्वरः प्राप्तः, स्थित्वा प्रवृत्तेः, अदृष्टानुप्रधानादिवदतोऽन्येश्वरता, ग्रहाधिष्ठितस्त्रीपुरुषादिवन्तस्यापि चाधिष्ठातृन्याधिष्ठिततेत्यनयस्या स्यादित्येतच्च न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिः [म]स्वसाध्यधर्मत्वात् ५ नैव दोषः, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिः [म]स्व हि साध्यते धर्मः, स चाचेतनमेव, तद्धर्मविषयत्वात्, चेतनाना सिद्धत्वात् प्रयोजनाभावाच्च, तनुकरणभुवनसाधनप्रवृत्तादृष्टानुप्रधानानि ह्यचेतनानि वर्माणि चेतनाधिष्ठितः प्रवृत्तिमत् त्वधर्मेण विशिष्टानि साध्यन्त इति प्रतिज्ञाविषयज्ञानाददोष इति ।

देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, उच्यते च त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा पुरुषादनिरम्नाय—‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः’ । ईश्वरप्रे- 10 रितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा’ ॥ इति (महाभारते वनपर्वे अ० ३० श्लो० २८) चेन्न, प्राग्निशिष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्, विशिष्टबुद्धित्वमपि चास्यार्थानामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्नि-
वेदाकत्वात् स्थपतिर्युत् ।

(देवदत्तादेरिति) देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, उच्यते च त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा ‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः’ । ईश्वरप्रे- 10 रितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा’ ॥ (महाभार० वन० अ० ३० श्लो० २८) पुरुषादनिरसनायेति श्लोकवचनप्रयोजनमाह—सा भूत् पुरुषकारकारणवादप्रसङ्गस्तदव-
स्थामात्र तन्वदृष्टप्रधानाण्यादीति, अत उक्तं भवता ‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽय’मिति, अत्रोच्यते न प्राग्नि-

मधिष्ठितत्वाच्च, यदि तस्यापि चेतनेनान्येनाधिष्ठितत्वमङ्गीर्यते, तर्हि तस्याप्ययम्य चेतनक्षेत्रचेतनेनाधिष्ठितत्वं तुल्ययुक्त्या ॥० प्रवृत्तये तस्याप्यपरेष्वेतेष्वनवत्येति शङ्कितुरभिप्रायः । एवमेव व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । अन्यवस्थां ददायति—एवमिति । समाप्तो—चेतनेति । चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वं हि साध्यम्, न तु चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वं, तथा च चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वचयमोऽचेतन एवाऽऽयति, न तु चेतने, तत्र चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वस्यैव संज्ञावात्, अतएव साध्यत्वेनाचेतनगतप्रवृत्तिरेव लभ्यते, न तु चेतनगता प्रवृत्तिः तस्याचेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वात्तत्र तत्त्वामने प्रयोजनाभावात्, एवमचेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वमिशिष्टाचेतनत्वेन प्रविष्टाधिष्ठितमत्तादिति भावः । पूर्वोक्तानुमानेनाचेतनप्रवृत्तिप्रवृत्तिवद्वेषविरुद्धावपि १५ चेतनानामधिष्ठितत्वात् तस्यासिद्धेः चेतनाना प्रवृत्तिन चेतनविधिष्ठितेति त्वदभ्युपगममित्रोचः, चेतनप्रवृत्तौनामपीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युप-
गमत्वात्स्याह—देवदत्तादेरिति । देवदत्तप्रवृत्तय इवाचेतनादृष्टादिप्रवृत्तयोऽपि चेतनानाधिष्ठिता स्युः, चेतनप्रवृत्तौनामपीश्वराधि-
ष्ठितत्वे ईश्वरप्रेषोरेपि चेतना तरेणाधिष्ठितत्वं स्यादित्यनयस्येत्याह—तत इति । चेतनाचेतनानामपीश्वराधिष्ठितत्वे पुराणप्रमाणमा-
दर्शयति—व्याह इति, प्राणी तथाविधादृष्टादिमात्रेण सुखदुःखानुभवयोग्यविज्ञानतत्त्वस्यानप्राप्तिसिद्धिर्विरुद्धे तत्त्वमनेवेतिना इदरेण २० प्रेरितं सन् तिजकर्मभुगुणसर्वं सुमानुभवयोग्यं नरकं वा तु खानुभवयोग्यं मतिविशेषं प्राप्नोतीत्यर्थः । कारिकेयं पुराणकारस्यैव ३० श्रवणकृतमिति पक्षं प्रत्याचष्ट इत्याह—पुरुषाददिरासनायेति । समाप्तो—अत्रोच्यते इति, विशिष्टचेतनाधिष्ठितामेव प्रयतन्त इति हि पूर्वप्रतिज्ञातः, न तु चेतनाधिष्ठितामेव प्रयतन्त इति चेत्तत्रैव सिद्धिश्चत्वापराधीनं स्यात्—यमेवेति दर्शयति—प्रागिति ।

शिष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्-प्रागस्माभिर्विशेषित विशिष्टबुद्ध्याधिष्ठितानि तन्वादीनीति, विशिष्टबुद्धित्व-
 आपराधी स्यादव्ययम्, कुत सिद्धमिति चेदुच्यते-विशिष्टबुद्धित्वमपि चास्यार्थानामर्थत्रियायोग्यत्वेन
 सन्निवेशरुत्वात् तन्वादीनि विशिष्टबुद्धिपूर्वकाणि, अथत्रियायोग्यत्वेन सन्निविष्टापयवत्वात्, स्थान-
 गमनशयनासनाहारादिप्रयोजनाणि हि तवादिषु नियन्ते, तत्रियायोग्यापयवसन्निवेशात्, स्वपतिबुद्धि-
 पूर्वकप्रासादवत्, तस्मादर्थत्रियायोग्यत्वेनार्थानां सन्निवेशक स स्वपतिवत् तस्माच्च विशिष्टबुद्धिरिति ।

अनैकान्तिकतोद्भावनार्थमाह—

तन्वादीनि स्वभावेनैव प्रवृत्तानि न तु केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, नीलोत्पलनालकण्टकमयूर-
 चन्द्रिकादिवदिति चेन्न, क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात् ।

तन्वादीनीत्यादि यायनीलोत्पलनालकण्टकमयूरचन्द्रिकादिवदिति, नहि प्रशस्तगुणवर्णगन्ध-
 रसस्पर्शस्य लक्ष्मीनिलयस्य जलाशयालङ्करणस्य वनमलस्य ग्रहणधारणोपभोगसाधनभूतस्य लोके केनचित्
 अस्तूपया मा प्रहीत् फलमिति कण्टका कृता, नीलोत्पलनालादिष्वपि प्रमज्जात्, न च मयूरचन्द्रिका-
 णामिन्द्रचापवर्णप्रतिस्पर्धिविचित्रवर्णता कृता बुद्ध्यादिषु चित्रकारेण्य केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, चित्रर-
 चेतनदानाद्यभावप्रसङ्गादित्युच्यते, न, क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात्, क्षीरदधिमेघादिवत् पद्माना-
 लकण्टकमयूरचन्द्रिकादीनां तन्वादिवचाष्टकचूर्तकविषयप्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकादनैरन्तिकरयाभावात् इत्युच्ये
 १० उत्तरेतत्, एव सावत् सामायेन विशिष्टबुद्धिपूर्वकतोचा ।

प्रस्तुतफापि लभतापेक्षया चैन प्रतिज्ञायते—

लघुप्रकाशप्रवृत्तिगुरवरणनियमादय परस्परप्रत्यनीका विशिष्टबुद्धिपूर्वका सहस्रैकाय-
 कारित्वात् पाचकाधिष्ठितानलोदकौदनसाधनवदिति ।

ईदं स्यात् तदा कुत सिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते-कुत इति । विशिष्टबुद्धित्वमपीति तवादिष्ववयवविचार-प्रति-
 विशिष्टस्यानैष्वर्थाक्रियायोग्यत्वेनावयवानां स्योन्नत स्वतन्त्रविशिष्टबुद्धिमचेतनन्यतिरेकेण न सम्भवति, नहि स्वपतेस्तानुशुभ्यमानि
 २० बुद्धिरिति स एव चेतनचेतनाधिष्ठितेश्चर इति भावः । तन्वादीनां विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वं साधयति-तन्वादीनीति । ननु कमलादि-
 कण्टकादिमयूरचन्द्रिकादेर्विचित्रवर्णता न केनापि कृता दृश्यते किन्तु स्वभावत एव भवति तथा तन्वादेषु स्वभावत एव प्रह-
 र्तेर्विशिष्टबुद्धिपुष्पत्वाभावेन प्रोक्तहेतुनामनैकान्तिकत्वमिच्छाशङ्कते-तन्वादीनीति तन्वादेषु स्वभावत प्रवृत्तते संस्थानवत्त्वात्
 कण्टकादिवदिति प्रयोगः । न हीति, नहि कमलस्य केनचित् कण्टका कृता मा प्रहीत् कथिदित्यस्येति सम्भ-य । यदि
 २५ केनचित्कृताहर्हि नीलोत्पलस्य कुतो न कण्टका कृता इत्याह-नीलोत्पलेति । बुद्ध्यादिषु चित्रकारेण यथा विचित्रवर्णता
 कियते नहि तथा केनचिद्विशिष्टबुद्धिना मयूरचन्द्रिकादेर्विचित्रवर्णता कृतेत्याह-न चेति । यदि तासां विचित्रवर्णता केनचित्
 कृता तर्हि चित्रकारेण यथा चित्रे मयूरदेवैतत्वं न प्रदत्तं तथा तेनापि मयूरदेवैतत्वं न प्रदेयं स्थान्तिराशयेनाह-चित्रकारे-
 ति । समाधत्ते-क्षीरेति, स्वभावत एव यदि भवेत् तर्हि दध्यादिस्योगमपि आपेक्षेत तदानीमपि स्वभावस्य दुरपहवत्वात्, न हि
 तदानीं क्षीरमक्षीरं नाम दधिसंयोगादिकरणपेक्षमेव क्षीरदर्शिमवन स्वभाव इति चेत्तर्हि विशिष्टबुद्ध्याधिष्ठितमेव क्षीरादि दधिम्
 ३० वनमलमिति कुतो नाप्रतिनियते विनिगमकामावात्, कर्ता न दृश्यत इति चेन्न, दृश्येव कारण कारण भवतीत्यनियमात् तस्मादष्टक-
 कत्वेन क्षीरादपि प्रतिष्ठा तर्गतमेवेति भावः । पुरुषार्थमेव प्रधानसाधिष्ठितकमिति वर्णयतां सांख्यानामपि पुरुषार्थस्य वर्णानंतर-
 णाप्रधानस्याप्रवृत्तवारीश्वर दध्याधिष्ठितक इत्याशयेन तन्मतानुसारेणैव साधकमनुमानमाह-लघुप्रकाशेति परस्परप्रत्यनीका

लघुप्रकाशेत्यादि यावत् पाचकाधिष्ठितानलोदकौदनसाधनवदिति, यथा परस्परप्रखनीकयो-
रद्र्युदकयोरप्रैखनीकत्वविधायिना विशिष्टबुद्धिना पाचकेनाधिष्ठितयोः सत्यपि मिथ प्रखनीकत्वे तद्बुद्धि-
वशवर्तिनो सहस्यकारित्वादौदनसाधन दृष्टम्, तथा लघुगुरुणो प्रकाशवरणयो, प्रवृत्तितिनियमयोश्च
मियो विरुद्धयोरपि सहस्य महदादिभावेनैकार्यकारित्वाद्विशिष्टबुद्धिपूर्वकतेति ।

अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्परिणामादिति चेन्न परिणामस्यापि कार्यत्वात् धर्मा-
न्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराविर्भजनश्च, तद्वय कर्मम्, पूर्ववत् प्रति-
ज्ञार्थाभ्यतिरेकात्, विशिष्टबुद्धिमद्विहितम् ।

(अन्योऽन्येति) अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्परिणामादिति चेत्—स्यान्मत सत्त्वरजस्म-
मसामेवाङ्गाङ्गिभावः, पुरुषार्थमुद्दिश्य प्रवृत्ताना वैषम्यपरिणामान्महदादिसाधनम्, तेषां प्रयोक्तृत्वे-
त्यत्र न, परिणामस्यापि कार्यत्वात्, सत्त्वाचष्टे धर्मांतरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराति 10
भेदनश्च तद्वयभूत कार्यं, स तु परिणाम कार्यत्वात् पूर्ववत् प्रतिज्ञार्थान्यतिरेकात् रथाविद्यत्, सोऽपि
विशिष्टबुद्धिमद्विहितम्, सत्त्वादयुक्त स्वत एव परिणमन्ते सत्त्वादय इति ।

अन्याह 'एको वशी निष्क्रियाणा बहूनामेकं वीजं बहुधा य करोति । तमात्मस्यं
येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' ॥ (श्वेता० ६-१२)

अन्याह एक इति, जिनमतानुसारेण, एकोऽद्वितीय प्रधानो वा, वशी—सत्त्वस्यातन्त्र्याभ्या, 15
निष्क्रियाणा—अज्ञास्वतन्त्राणाम्, परतन्त्रा ज्ञा अपि निष्क्रिया एव, बहूना—अनन्ताना प्रधानादीना कर्मक-
रणसम्प्रदानापादानाधिकरणप्रधानशक्तीनामनन्तानामपि प्रवर्तयितृत्वात् स्ववशीकर्तुं शक्त्या[ह]ति,
एक वीज—प्रधान महदादि विपरिणत्या बहुधा—ब्रह्मादिमन्थान्तानन्तभेदभिन्नजगत्तया य करोति—सृजति-

सम्पादयो विशिष्टबुद्धिपूर्वका सहलैकार्यकारित्यात्, अवलोदकयो पाचकपूर्ववरवदिति प्रयोग परस्परविरुद्धो संलैक्य
र्थशरित् विशिष्टबुद्धि कथन विना न घटते परस्परप्रखनीकौ व लघुगुरु प्रकाशवरणयो प्रवृत्तितिनियमौ च, सत्त्वाचष्टि वि-
श्रुतिर्निर्वाह महदादि छजत इति भावः । ननु सत्त्वरजस्मसंस्तु प्रयोजनवशाद्बुद्धेतेनान्यतमेनायदभिभूयते, यथा सत्त्व रजस्म-
अभिभूयामन शातां वृत्ति लभते, रज सत्त्वतमसी अभिभूय घोरां तमस्य सत्त्वरजसी अभिभूय मृतामिति, तथा सत्त्व-
सोऽयो यमिथुनवृत्तयः, सत्यस त्रिगुणात्मकत्वेन परस्पर मिलित्वा सर्वं सत्त्वजनका, एवमन्योन्यपरिणामा, अन्यतमाऽन्य-
परिणमते, तस्मात् सत्त्वरजस्मसामङ्गाङ्गिभाव एव प्रयोक्तृत्वाद्भवे-अ योऽन्येति, अयोऽन्याभिभववृत्तिना, अ-
मिथुनवृत्तित्वात् अन्योऽयपरिणामात् महदादिसर्गं, न तु विशिष्टबुद्धिपूर्वक इति भावः । अज्ञातिभावस्य नियमाद्वैषम्यं चरित्वा-
शङ्कते—स्यान्मतमिति । तत्र हेतुमाह—पुरुषार्थमुद्दिश्येति, सत्त्वादय पुरुषार्थमुद्दिश्य वैषम्यपरिणामान्महदादि-
महदादीन् साधयति यतस्तस्मात्तेषां सत्त्वादीना प्रयोक्ताऽङ्गाङ्गिभाव एवेति भावः । अज्ञातिभावो हि तेषां वैषम्यपरिणाम-
परिणाम उच्यते, तदपि कार्यमेव, साम्यावस्थानिर्वाहो हि वैषम्यपरिणामो भवति, नहि साम्यावस्थितो सत्त्व-
हीना वा भवितुमर्हति, तस्मात् परिणामस्य कारणात् पश्चात्तर्गतत्वेन विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वेनेति समारो-परिणामस्या-
पीति । परिणामस्य सार्वत्रिक समर्थयति—धर्मान्तरैति, यदा शक्त्यतरात्प्रमाद एवमर्थं विरोधश्च नास्ति यदा धर्मा-
धर्मांतरेणाविर्भवति तदवस्थानं परिणाम उच्यते, उच्यते 'अहद्वर्गोतर प्रवृत्तप्रादते यदाऽपरम् । सत्त्व-
परिणाम स उच्यते' इति । प्रधानादितो महदादिमज्जनमपि विशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकमेवेत्यत्रोपनिषद् प्रवृत्त-परिणाम इति ।
अचेतनवशेनाना नीना अपि परतन्त्रसाध्निष्यिषा एवेत्याह—परतन्त्रा इति । श्रित्यादीति, श्रित्यादीनां सत्त्व-
वयम् । ६ सति क एव ।

१ सति क प्रमादे० । २ सति क पावरा० । ३ सति क

४ सति क एव ।

(सादृश्यमिति) सादृश्य सामान्यश्च शब्दार्थः, वाक्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् पदार्थ इति गम्यते, सदृशे समानमनैर्मन्यत इति समानम्, समान इत् यत्र दृष्ट्वा तत् सदृश, सदृश समान समानभाव सामान्य जानिलिङ्गप्रत्ययाभिधास्त्रिभि, नान्यापोहो न समानस्तरनिरिच्छत्तत्त्वादि वा, तदनुपपत्तेः, एतदसामान्य शब्दार्थः । ननु सामान्यमपि नान्यात्मा पुरुषनियत्यादि सर्वसर्वात्मकत्वादिति मूषयान्प्रसङ्ग इति चेत्तेत्युच्यते सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि च सूक्ष्मवत्त्वात्-जगत्सृष्टिलक्षणोत्तर्गव्यापित्वात् तदर्थं वक्ष्यादस्य नयस्य नाविकल्प इति समस्तस्य प्रकृतशब्दार्थः, अमिहितन्यायेन सत्त्वादिशब्दादि तत्त्वादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वाद्वैतप्रत्ययस्यासत्यार्थत्वादिति पदार्थ उक्तः ।

वाक्यार्थोऽधुना—

वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदम्, यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुद्धामित्यत्रैकैक पदं वाक्यम्, तस्मादेव, देवदत्तोऽपि हि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्त्तनात्तत्तदापत्तेः, तान्यपि तथापत्तेरिति ।

(वाक्यमपि चेति) वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदमिति, वाक्येऽवधारिते तदर्थोपधारण सौकर्यात्, आत्मा शब्दसघातो जाति सघातवर्त्तिनी [वाङ्मय ० वा० २ स्तो० १] इत्यादिषु वाक्यलक्षणविनिरूपेण नयस्य सते पृथक् सर्वं पदं वाक्य, वाक्यार्थं पृथक् पृथक् सर्वपदार्थं इति, यथा 'देवदत्त' गामभ्याज 'गुह्य' 'महाभा० अ० १ पा० १ सूत्रे १' मित्यत्रैक पदं वाक्यम्, हि कारण ! तस्मात्-सर्वसर्वात्मकत्वादेव, तस्मादेवदत्तोऽपि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्त्तनात् तत्तदापत्तेः तान्यपि तथेति तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् पृथक् पृथक् सर्वं पदं वाक्यमिति ।

एतस्य मिथुनयनयस्य द्रव्यार्थमेदोऽयं, पूर्वविरुद्धत्वान्नयानाम्, सङ्गहदेशत्वा-

- 20 लिङ्गेन ज्ञानेन नाम्ना च सामान्यं भवतीति तात्पर्यम् । वाक्यार्थमाह-नान्यापोहो इति, न तावत् गवान्यापोहोऽर्थो गोषादस्य, प्रथमं गोरनिरुद्धे गवान्यापोहोऽर्थो गवान्यापोहो इति एवेति वक्ष्यते । वाक्यार्थं स्यादवस्तु-वादन्यापोहस्य खपुष्पवर्त्तिता भावः । न समानेति, सदृशपरिणतवस्तु यतिरिक्तस्य वस्तुतात्त्वभूतस्य सामान्यस्य व्यक्तिव्यतिरेकेणादर्शनात् सम्म-धानुपपत्तेरिति न सामान्यपत्तेरिति भावः । एतदभिप्रायणं देवदत्त-तदनुपपत्तेरिति । ननु यदि सामान्यं शब्दार्थस्तर्हि तस्य पुरुषनियत्यादे रिव नामजात्यादिकल्पनामिष्यत्वेन तथाभिधसामान्याभ्युपगन्तुं चेऽस्य नयस्य पूर्वैकनिरिच्छितता स्यादित्याशङ्कते-निति, तस्य त्वादित्याशङ्कते समानपत्तेः-सर्वसर्वात्मकत्वेऽपीति सामान्यस्य प्रधानादेः सर्वसर्वात्मकत्वेन सामान्यपत्तेरपि वास्तविकेन जगत्सृष्टिरूपेणार्थमिति भावः । यथार्थतामेव सूत्राह-सत्त्वादीनि । ये वाक्यार्थ इति शब्दायां तत्प्रतिपादनाय प्रथमं वाक्यमेव दर्शयति-वाक्यमपीति, कुत प्रथमं वाक्यस्य निरूपणं तु वाक्यार्थस्येव शब्दाह-वाक्येऽवधारित इति । यदेति देवदत्त ! गामभ्याज 'गुह्य'मित्यादी देवदत्तादिपदार्थे वाक्यम् अथवाऽपरपदोपधारणकाले पूर्वपदस्यान्तर्हितत्वात् ।
- 30 पदसमुपपत्त्यसम्भवेन वाक्यमसद्वैतं स्यात्, तस्मादेवदत्तपदमभ्याजादिपदात्मकम्, तदपि च देवदत्तादितदात्मकं सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, ननु यथेकस्मादेव पदान् सर्वं वाक्यार्थप्रतीतात्पर्यपदोपादानवैयर्थ्यं प्रसज्यत इति चेत्, प्रतिपत्तु वाक्यार्थस्य व्यक्त्यपत्तया साधकत्वात् देवदत्तपदेन देवदत्तकर्तृत्वगवान्यानावेवात्र वस्तुमिष्यते न तु देवदत्तकर्तृत्वमोजनादिरिति व्यक्त्यपत्त्या तस्मादेकस्मादेव पदान् सर्वपदोपस्थितौ वाक्यार्थोऽपि पृथक् तत्तत्पदोपस्थापित एवेति भावः, नयस्यास्य किं द्रव्योऽर्थं पयागो वेतनाह-यत्तस्येति । द्रव्यविशेषोऽस्य नयार्थः, पूर्वैकसम्मतपदपदाविकल्पद्रव्यापेक्षयाऽत्र विद्वत्पुष्पस्य

चतुर्थो विधिनियमारः ।

नन्वेव त्वदुक्ता एवोपपत्तयः प्रत्येक सर्वाणीश्वरत्व साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकमुख दुःखमोहमात्रत्वाज्जगतः, मदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदानां सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तत्वात् दात्मसवेद्यलक्षणत्वात् कर्मणः, सुखादिसवेदनेनैव हि लक्ष्यते, अतः कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादयः कर्म, अन्नप्राणत्ववत् ।

नन्वेवमित्यादि, पूर्ववदस्मिन् दर्शने न परितुष्यत उक्त्यामित्यसम्बन्धः, नन्वेवत्युक्ता पने, नन्वेव त्वदुक्ता एवोपपत्तयः प्रत्येक सर्वाणीश्वरत्व साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकमुख दुःखमोहमात्रत्वाज्जगतः, मदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदानां सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तत्वात् दात्मसवेद्यलक्षणत्वात् कर्मणः, सुखादिसवेदनेनैव हि लक्ष्यते-अनुमीयते सामान्यतो दृष्टानुमानेन देशान्तरप्राप्त्येवाऽऽदित्यादिवृत्तिः, अतः कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादयः कर्म, अन्नप्राणत्ववत्, अदृष्ट धर्मापमोराय परैरिष्टमेव कर्मेति ।

आत्मापि कर्म ततः सुखादि, पुनरपि सुखाद्वागादिफलं ततः पुनः कर्म ततः सुखादिफलम्, तच्च जीवपरिणामात्मसात्कृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूह एवात्मस्थमेकीभूतश्चात्मना, तच्च सवेद्यम्, कर्तुं सवेदनात्, प्राक् प्रतिपादितं हि द्व्यणुकत्रयणुकादिसंयोगे पृथिव्युदकप्रीत्यङ्गुरादिपरिवृत्तिरूपेणात्मनस्तेषाञ्चैकत्वं सर्वसर्वात्मकत्वञ्च, तस्मात् कर्मकारणाजगत्प्रवृत्तिः साधयन्ति त्वदुक्ता एवोपपत्तयः ।

(आत्मापीति) आत्मापि कर्म, तथादृष्टमात्मनो रागादिकर्मविपाकपरिणामस्य प्रयोग-

एतस्यापि प्रकृतिपुरुषस्य परस्परालम्बनापत्तौ कर्मफलसम्बन्धाभावे सत्तामोक्षाद्यनुपपत्तेरीश्वरस्यापि च प्रवर्त्यपुरुषकर्मदृष्टत्वादालम्बनवात्मनः कार्यकारणत्वात् एकस्य स्ववैकर्मि विधिनियम्यत्वाद्विधिनियमदर्शनोत्थानमिति प्रदर्शयितुं पूर्ववत् २० कृपयितुमारभते-नन्वेवमिति । यतुणः नयानामेतेषां इव्याप्यत्वादकृतकमित्यावैवा तत्ता मोक्ष्या । यथा पूर्वं विष्वादिनयेन परितोषाद्विधिष्यादिनयान्तरारम्भ इतस्तथैव विष्णुमयनेन परितोषाभावाद्विधिनियमनयारम्भ इति च त्रितयं दर्शयति-पूर्ववदिति । संप्राणीश्वरत्वं साधयितुमात्रा कर्मपूर्वकत्वं जगतः साधयति-बाह्याध्यात्मिकेति, बाह्याध्यात्मिकस्वरूपं जगद्विषयं यमोहानाम् तथा सुखादि सदसद्वेद्यमोहान्तरायकर्मणा फलभूतम् सवेद्यात् सुखात्सावेद्यादु खस्य मोहान्तरायाम्ना मातरणायामनमोक्षस्य मोहस्योदयादिवि भावः । ननु सदसद्वेद्यादिकर्मसङ्गावे किं मानमिच्छाह-तदात्मैति कृपाया २० त्मना सवेद्यमेव हि कर्मणो लक्षणम्, तथा च कार्यविज्ञानात् कारणविज्ञानं भवतीति भावः । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमिति निविधेयानुमानेषु केनानुमीयत इत्याह-सामान्यत इति यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशांतरप्राप्तिरपि तथा क्षयादीनां सामान्यो देशांतरप्राप्ति गतिरनुमीयते, तत्र देशांतरप्राप्तिः कार्यं कारणमादित्यगतिस्वाप्रापि सुखदुःखाधिकार्यं कारणं कर्मानुमीयत इति भावः । अत्र कारणे कार्यस्य प्राणस्योपचारात् अन्नं पाणा इति यथा व्यवहियते तथात्रापि सुखादयः कर्मोच्येते कर्मसु कारणेषु सुखादीनां सङ्गावान्, कार्ये सुखादी कारणस्य कर्मण उपचारावेत्याह-अतः इति । परंपरामपि ३० कर्मपद्मावोऽस्मिन् एवेत्याह-अदृष्टमिति, तत्र बाह्याध्यात्मिकं जगत् कर्मेति त्रिदमिति भावः । नन्वेवमप्येतर्न जगदेव कर्म, अपि तु केननमपीलाशयेनाह-आत्मापीति । रागादिमोहपरिणामाभ्यजनरक्षणम्यामरा प्रयोगपरिणामात् कर्मतामाप्या सुखदुःखयोरेवाऽऽद्यमुच्यते इत्याह-तथेति तस्मात् कर्मणः सुखं सुखाद्वाग रागाद्यः कर्म ततश्च सुखादिकमित्येव

परिणामात् कर्मतामापन्नम्, [ततः सुखादि] पुनरपि सुखाद्वागादिफल-फलादि, ततः पुनः कर्म ततः सुखादिफल तच्च जीवपरिणामात्ममाकृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूह एवात्मस्थमेकीभूतश्चात्मना । यथोक्तम् 'योगे सकृत् स्वयोगान्भूतं सत्त्वाद्यमर्थमान्ते । आत्स्य चानुभवन् चन्ध प्रति स च ततोऽनन्यः ॥' ( ) तच्च सवेद्यम्, कर्तुं सवेदनात्, ततः सवेद्यक्षणत्वात्

कर्मण 'सर्वप्राणीश्वरतेति सम्भवत्येते, कर्म हि प्रतिप्राणि नियतकर्तृकञ्च विपाकसुखादित्वेन संवेद्यते, 5 नौपूनामेव कर्मपरिणामापन्नानामात्मैकीभावेन वेदनं सवेदनम्, तेन च पुरुषेण तेषां तथा प्रयोजनात् कर्तृत्वम्, अतः सुखाद्यदृष्टाणूनामपि च कर्मत्वादित्याह-प्राक् प्रतिपादित हि द्व्यणुरन्यणुकादिसयोगे पृथिव्युद्वज्जीवकुटादिविरष्टिरूपेणामन तेषाञ्चेकत्वं सर्वसर्वोत्पन्नकत्वञ्च, तस्मात् कर्मकारणा जगत्प्रवृत्तिं साधयन्ति त्वदुक्ता ण्योपपत्तयः ।

इतश्च कर्मपूर्वक जगत्, कर्मप्रवर्त्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्, कर्तृत्वात् कर्तुरेव 10 भवितृत्वाभ्युपगमात् तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात् ।

(इतश्चेति) इतश्च कर्मपूर्वक जगत्, कर्मप्रवर्त्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्-कर्मवशादेव हि प्राणिनः शुभाशुभजातिफलरूपाद्युत्पत्त्योपकर्षो, यथोक्तम् 'स्वैकर्मणा युक्त एव सर्वोऽनुपपद्यते जनः । स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥' (सूत्रकू० दी० पृ० २१०) 'यथाऽऽहार काले परिणतिविशेषक्रमनशात् सुख पञ्चोऽपच्योऽसुरमिह विवचे तनुभृताम् । तथा धर्माधर्मानिति 15

परम्परा प्रवर्त्तते अस्मृतिगताऽऽप्तवद्वारस्थ, स एव संहार इत्याद्येनाह-पुनरपि । रागादिगुणयोगात् भावादिकरणयोगाभा-
त्मनोऽनामोक्तिवैयर्थ्यपरिणतिर्भवति तथाविधसाधन कामजन्तोरपरिणाम आत्मैक्यात् योगस्यावपरिणतिमुतोऽपि कमयोग्य
पुत्रलभ्येणे आत्मसात्करणे पुरुषपरिणामापादने समर्था भवति तदेवमात्मसाद्रूपकमयोऽप्यपरिणामात्तमूह एव कर्मोच्यते इत्या-
द्यायेनाह-तच्चेति । तच्च दुखादिकलमिष्य, शुभादीनामेवा पीडितकृत्वात् कार्यकारणबोरमेदावति भावः, तच्च सुखाद्यभिष-
कम कर्त्रा संवेदनात् संवेद्यमतस्तस्य सर्वद्वारत्वमिषाह-तच्चेति, सुखाद्यात्मककर्मैस्त्वं । जगतः कममात्रतया कर्मणश्चात्मस- 20
वेद्यद्वारत्वं सर्वप्राणिनां सत्यता, कर्मोत्पन्नोत्पन्नपरिणामात् कमनो जगत्कर्तृत्वेनात्मनोऽपि जगत्कर्तृत्वमेवद्वारत्वमिति सर्वप्राणि-
नामीयत्यमिष्यादयेनाह-तत् सवेद्यद्वारत्वमिष्यादिति । एतदेवोपपादयति-कर्म हीति कर्मत्वपरिणतानुत्पेदात्ती वेत्तीति
न, अपि तु सर्वं सुखादि, तदैवाणुर प्रयोजयति सुखादीनामपि पीडितकृत्वात्सर्वकर्तृत्वमिति भावः । स्वसर्वोत्पन्नवत् एवप्रतिपा-
दित स्मारयति-प्राप्तिरिति तथा च कर्मणानामेव द्व्यणुकादिकमेव जगद्रूपेण सुखाद्यनात्मना च प्रवृत्ते कर्मपूर्वक जगदिति भावः ।
कर्मवेदान्तिपक्षे जगद्वैविध्यकारणम्, तत्प्राप्तक आत्मा, सोऽपि न सतिप्रिमानवृत्ति विन्तु तथा तथा भवित्वा, अथवा 25
कर्मण एव कर्तृत्वात् पक्षोपभोग आत्मनो न स्यात्, अकर्तृगोक्तत्वेऽकृत्याम्यागमकृतविप्रणारादयो भवत इत्याद्यायेनाह-इत-
श्चेति । कर्मण एव हेतोर्जीवस्य 'उमा'उमादिस्वरूपोपकर्षो भवत इत्याह-कर्मवशादेव हीति । कर्मप्रापाये कमवादिगाया
प्रमाणयति-स्वकर्मैति । प्राग्मवोपात्तहिताहितफलप्रदकमयुक्त एव सन्नय प्राणी नरादिमावेनोत्पद्यते, कर्मैव जीव सुखी
दुःखी वा कुप्योऽदुःखीनो वा शुरुष वरुणो वा भिद्यते, न त्वसौ जीवो यथेच्छति तथा मन्त्रे धनोदीति प्रथमकारिकायै ।
यथाऽऽहार इति यथाऽऽहारकाले आहर्ताऽऽहर्ता परिणतिविशेषक्रमनशात् रसफलतयाऽनामोक्तिवैयर्थ्यात् परिणति- 30
मानवति तथा रागद्वेषभेदात्तयादीदृशकृतप्रदेशतो यदा गयति तदा येनेवाकाशदेवेनमादस्त्वेनावस्थितान् कार्यमिष्टद्व

१ मि क सवध० । २ सि क 'कर्तृकांश्च' । ३ मि पदमिदं नास्ति । ४ सि क स्वर्गमयुक्त एवाव सर्वोऽनुपपद्यते
न । स तथा क्रियते तेन न यथा स्वयमिच्छति ।

विगतशङ्कामपि कथा कथ श्रोतु नेमे निपयविपरेगक्षतधियः ॥' ( ) किञ्चा
 न्यत्-कर्तृत्वात्, प्राणिनामिति वर्त्तते, मा भूतजन्तुभ्यामगमद्वयप्रणाशकत्रेतरफलसकान्ता
 द्यो दोषा इति सदसदाचारा प्राणिन एव कर्त्तारो भोचारश्चाभ्युपगमन्याः, अथवा हिवा-
 हितप्रातिप्रिहाराधीना शाखाणामानर्थस्यप्रसङ्गात्, तत्र कर्त्तुरेव भवितुमाभ्युपगमात्, क
 ५ कर्त्ता ? य स्वतः, य स्वतरो भवितापि न एव । स्यान्मत नवीश्वर प्रयोक्तृत्वान् कर्त्तृत्युत्तम्
 नेत्युच्यते-नस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्-सर्वः प्राणी प्रत्येक भविता प्रयोजयत्यात्मनाऽऽत्मानं स्वतः
 कर्मविपाकात्मकरागद्वेषभयगौरवादिधर्मचोदित । यद्योक्तम् 'प्रयत्न एवापरजन्मजोऽयं सूर्यादयं आह-
 जनप्रवादा । उत्पद्यतामेव हि दैवसिद्धिमुत्साहिन धीर्मजते भनुप्यम् ॥' ( ) इति । तस्मात्
 सत्त्वादिप्रधानाण्येव सत्त्वपि प्रवर्त्त्येतेषां तेषामेव कर्मसाद्भूतानां प्राणिना भवितुमात्तत्तदापत्ते सर्व
 10 प्राणिना स्वात्न्यात् कर्मवत्प्रेरितकायकारणभावेन सततभवनात् तथाप्रयत्नफलैकैकस्य सर्वार्थैकत्वात्
 सर्वेश्वरतेति साधुक्तम् ।

इदानीं त्वदिष्टेश्वरकारणत्वे तु दोषा उच्यन्ते—

ईश्वरात् कर्मण प्रवर्त्तन किं सत ? असतो वा ? तद्यद्यभूतस्य ततश्चाद्वैतम्, तस्यापि
 तदात्मकत्वात्, भूतस्य चेत् प्रागपि तत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तच्चेष्टात्मैव,
 10 तनुकरणादिभाव्यवत् तथापि सुतरामद्वैतम्, तदात्मकत्वादेव पुरपावस्थावत्, ईश्वरो भाव्य
 तदात्मकार्थादि भजनयद्वा ।

ईश्वरात्त्वित्यादि, इदं चित्त ईश्वरात् कर्मण प्रवर्त्तन किं सतोऽसतो[वा], किञ्चाव ?

तद्यद्यभूतस्य कर्मण ईश्वर प्रवर्त्तक ततश्चाद्वैत पुरुपादिवादवत् प्राप्तम्, तस्यापि तदात्मकत्वात्
 कर्मणोऽपीश्वरात्मकत्वात् ईश्वरस्यैव कर्मत्वेनोपपत्ते । भूतस्य चेत्-अथ भूतस्य कर्मण ईश्वरात्
 20 प्रवृत्तिसत् एतत्प्राप्त प्रागपि तत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तच्चेष्टात्मैव तनुकरणादि भाव्यवत्,

योगाननेकान् पुत्रान् स्वपौत्रानामपि परिणामयति तत्तत्तान्मयवसावविशेषात् आधिष्ठातावरणीयतया काव्यरक्षाणां प्रजा
 एकरत्नपरात्पुत्रैः पुत्रानुमययोग्यतया परात् दर्शनचरणव्यामोहभरितयाऽऽधारकतिर्यग्भ्रमपुण्यामरायुचेना यान् यतिगरीरा
 शाकाण्यपरात्पुत्रीयगोत्रात्पुत्राभिवान्वात् दानाद्यः श्रायकारितया यवस्थापयति ताभिर्मा कथा नि शङ्कामपि विषयविपरेगक्षत
 धियो नर श्रोतु नेच्छन्तीति द्वितीयकारिभ्रमावार्थं तदेन निजन्मवशादरशुभात्पुत्रपुत्रपुत्रा इति प्रतिपादितम् । कमपूर्वक वेदपि
 25 जगत कर्तृत्वमात्मनोऽवश्यमभ्युपयम न तु साध्यपुरुषपदकृत्यम्, अकृताभ्यागमादिदोषात् शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चाह-
 कर्त्तृत्वादिति । ॥ चेत् प्रयोक्तृत्वात् कर्त्ता भवितुमर्हति यो हि न्यतत्र कर्त्ता भविता स एव प्रयोक्ताऽपि, न ततोऽन्य
 इत्याह-स्यामतमिति । इदं चित्तमिति, स्वस्मिन् अगत कर्मणो यदीदं प्रवर्त्तकत्वात् स्वात्मानमेवेश्वर प्रवर्त्तयतीति
 पुरुषवादवदम् वाद स्यात्, कर्मण ईश्वरस्वरूपत्वात् ईश्वर एव कर्मत्वेन भवन् प्रेरयतीति प्रसक्तं तथा तत्र नेष्टमिति भावः ।
 सत कर्मण प्रवर्त्तकत्वेऽप्ययमेव दोष इत्याह-भूतस्य चेदिति कारणे इदं कर्मस्य कर्मण सत्त्वात् इदं एव तथाऽऽवयते तथा
 30 प्रवर्त्तते तथा नियतो भवतीति कर्मेश्वरस्वरूपमेव यथा तनुकरणादिभाव्यम्, तथासीनामपि हि प्रधानाण्येविकारात्तत्वेन प्रत्यक्ष
 तावामपि भगवन्तन्मसि विद्यमाना यत्तत्स्वरूपमभ्यस्तद्विश्रवादीश्वरकारितत्वेनेति तदात्मत्वमेव कर्मापि अथवाऽनापन्न
 त्वान्मसि सति भिन्नमनसः सत ईश्वरस्वभाव एव भवेत्, तथा च सर्वेश्वरात्मत्वाद्वैतता प्राप्त पुरुषावस्थानत् सुपुत्रावस्थानत्

तथाभूतेस्तथाप्रवृत्तेस्तत्तदापत्तेरित्यादिभिर्बुद्धिभिः, तथापि सुतरामद्वैत तदात्मकत्वादेव पुरुषावस्थावत्, ईश्वरो भाव्य तदात्मकार्यादिभवनरुद्धा ।

अथ यस्यै प्रवर्त्यते यथा तेन तत्तत्प्राण्यात्मकं तदित्यत्रोच्यते तस्मात्तर्हि तत्तथाभूतं प्रत्येक प्राणिनः कारणात् तद्वशात्तत्तत्प्रवृत्ते कृतं त्वदिष्टेनेश्वराख्येन, अथ तत् कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्षं प्रवर्तत इत्यत्रोच्यते कर्तृता प्रति स्वातन्त्र्यं सिद्धं तस्यैव, पुरुषकर्मजन्यप्रसादराजप्रदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्यं प्रवृत्तौ फले वा ।

(अथेति) अथ यस्यै प्रवर्त्यते यथा—अथाऽऽचक्षीया न कर्मेश्वरात्मकम्, किं तर्हि ? यस्यै प्राणिने शुभमशुभं वा नरकतिथैर्गमर[नर]विचित्रभेदरूपेण येन येन प्रकारेण प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण तत्तत्प्राण्यात्मकं तदित्यत्रोच्यते, तस्मात्तर्हि तत्तथाभूतं प्रत्येक प्राणिनः कारणात्, तस्मात्तस्मात्तथा तथा 10 भूतमित्यर्थः, तद्वशात्तत्तत्प्रवृत्तस्तत्तत्प्रवर्तने स एवेश्वरः कृतं त्वदिष्टेनेश्वराख्येन, आत्मवशेन तथाप्रवर्तयतस्तस्य तस्य प्राणिनः ईश्वरत्वं नेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्यत्वात्, कर्मकरवत् । अथ तत्कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्षं प्रवर्तते—अथ मत् प्राणिभिः कृतमपि कर्मेश्वरकृतमेव, ईश्वरवशात् प्रवर्तमानत्वात्, तद्यथा द्वयोः पुरुषयोस्तुल्यपुरुषकारयोरपि राजा एकस्यैव प्रसीदति नेतरस्येति फलं राजवशेन दृष्टं न पुरुषकर्मवशेन, तथेश्वरवशात्तत्कर्मप्रवृत्तिरित्यत्रोच्यते, कर्तृता प्रति तावत् 15 स्वातन्त्र्यं सिद्धं तस्यैव—प्राणितोषितेश्वरेण प्राण्यनुष्ठेयकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पत्तेः, तत्र च राज्ञो निमित्तमात्रत्वात्, पुरुषकृतकर्मजन्यप्रसादराजप्रदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्यं तद्वत् हि कर्मेश्वरप्रसादमुत्पादयति, अन्यतरेण कृतं नेश्वरेणेत्यर्थः, अन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययस्येश्वरप्रसादस्य तेनोत्पाद्यत्वात्, तस्मात् पुरुषकर्मोपेक्षत्वादीश्वरप्रवृत्ते कर्मप्राधान्यं प्रवृत्तौ फले वेति ।

20

हि पुरुषात्मकत्वात् पुरुष एव सर्वं तथाऽग्रमपीति भावः । अथवा ईश्वरात्मका प्रधानाणादितनुकरणादयो भाव्यास्तत्तदेवोऽपि भाव्यः स्यात्, तथा च भावशः तरापेक्षायामनवस्थेलाशयेनाह—ईश्वर इति । ननु कर्मभूतमेव, किन्तु न तदीश्वरात्मकम्, यस्यै प्राणिने येन येन प्रकारेणेश्वरेण कर्म प्रवर्त्यते तदात्मनः तद्विलासकृते—अथेति । प्राणिभिर्हि यथा कर्म कृतं तथा कर्मादौ क्वाप्तौ प्रवर्तत इति पठितमेव च सतीश्वर एव प्रवर्त्य प्रवर्तकश्च कर्मणि कर्मण एवेश्वरत्वस्मिन्पुनरपि—तस्मात्तर्हि—ति । आत्मवशेनेति कर्मवशेन स्वातो वा कर्मात्मकप्राणिनः एवेश्वरः प्रवर्तयतीति सर्वे प्राणिनः ईश्वरात्मजाता इति भावः । यथा 25 राज्ञः प्रवर्त्य कर्मकरो नेतर पराधीनत्वात्तथेश्वरोऽपीत्याह—कर्मकरवदिति । ननु प्राणिभिः कृतमपि कर्म फलदानाद्येश्वरेण प्रवर्तत एव प्रवर्तत इति वस्तुतस्तत्तत्तमेव तद्विलासकृते—अथेति । दृष्टात् पठ्यचाह—तद्यथेति । समाधत्ते—कर्तृता मिति जीव एव कर्मकरणे स्वातन्त्र्यं इति त्वदुचितं एव सिद्धं प्राणिभूतकर्मणा सत्तुष्ट ईश्वरः प्राण्यनुष्ठितकर्मानुगुणं प्रसजो भवतीत्यनुपगमात्, कर्मकरकमात् राज्ञो निमित्तत्ववत् प्राणिभिः स्वातन्त्र्येण कृतेषु कर्मसु निमित्तत्वपरेश्वरस्य न स्वातन्त्र्यमिति भवदुक्त्या सिद्धमिति भावः । तथा च कर्मण एव स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य प्रवर्तने फलप्रदाने च, यथा कर्म तथेश्वरेण फलदानात्, न 30 सेच्छेत्तथाशयेनाह—तत्कृतं हीति । प्राणिष्टन हीत्यर्थः । अन्यतरेणेति । तदि कर्म अन्यतरेणैव पुरुषयोर्द्वयोः कृतं नेवेश्वरेण

स्वामत राजवदेव कर्मण प्रवृत्तौ तत्फलदाने वा ईश्वरापेक्षत्वात् प्रधान कारणमित्येव
न, यन्मात्—

द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष हि कर्म प्रवृत्तौ फलदाने वा स्वतन्त्रम्, सेवादिक्रियाफलप्रत्यक्षवत् ।
द्रव्यादिपञ्चकेत्यादि यावत् प्रत्यक्षवत्, द्रव्य क्षेत्र काल भाग भवश्चापेक्ष्य हि कर्मणा
प्रवृत्ति, कृतानाञ्च फल प्रत्यक्षत उपलभ्यते, स एव पुरुष कर्त्ता द्रव्य, दाता, देय वा द्रव्य
वस्तुसुवर्णादि, क्षेत्र भ्रामागारारण्यभूम्यादि यत्र तत्प्राप्यते फलम्, काल कस्मिंश्चित् काले दिवा रात्रौ
पूर्वाह्णेऽपराह्णे सद्यश्चिराद्वेति, भाग प्रसन्न कुपित इत्यादि, भवः हस्तिमहाभाजयो शरीरानुरूपाहार-
भूषणादिदानमिति, अत्र प्रयोग परत्रापि प्राणिवृत्तफल प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षम्, मुखादिक्रियाया
फलत्वाम्, द्रव्यादिपञ्चकापेक्षसेवादिकठवत्, तस्माद्द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म फलदान स्वतन्त्रम्—
10 [प्रति]प्राणि नियते प्रधानम्, नेश्वर तत्कर्माऽपेक्षते परतन्त्रत्वात्त्येति ।

तदभिमतेश्वरस्तु यदि स्वतन्त्र प्रधानादि वर्त्तयति तत प्रतिपुरुषनियामककर्मान-
पेक्षाया प्राणिगणस्य स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणविशेष, तद्विशेषहेतुरीश्वरस्य समान
त्वात्, स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभयापेक्षकर्मनियते स्यात्, तस्मात् कर्मापेक्षमीश्वरस्य
सर्वप्राणिनाम् ।

11 तदभिमतेश्वरस्त्वित्यादि, अस्तु तावदीश्वरस्य स्वातन्त्र्य कर्मानपेक्षा च, तस्य जगदुत्पा-
दनार्थ प्रधानादि वर्त्तयत प्राणिना कर्मकारणत्वे तदनपेक्षायाञ्च दोष उच्यते तद्यथा तत प्रतिपुरुषेत्यादि,
पुरुष पुरुष प्रति द्रव्यादिपञ्चकत्वेन नियामक नियत यदि कर्म न स्यादीश्वर पञ्चाविशिष्टो हेतु स्यात्,
ईश्वरायस्य कारणस्याविशिष्टत्वादविशेषेण स्यात्, कस्य ? देवमानुषतेर्येभ्यो नात्यप्राणिगणस्य, कीदृग-
विशेष इति चेदुच्यते स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणो विशेषो न स्यात्, कस्मात् ? तद्विशेषहेतुरी
20 श्वरायस्य समानत्वात्, स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभयापेक्ष[कर्म]नियते प्रतिपुरुषञ्च नियामके

वृत्तमित्यर्थः । न चित्तानपेक्ष कारणमेव हि प्रधानमुच्यते कर्म चैश्वर्यपेक्ष्य प्रवर्तते फल यच्छतीति यत्र प्रधानमिच्छायाया
द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म स्वतन्त्रमेवेत्याह—द्रव्यादीति । द्रव्य प्रदर्शयति—स एवेति दृष्टान्ते ॥ सेवा करोति स एव कर्त्ता
पुरुषो द्रव्य भवत तथा न फल ददाति राजादि स दाता एवं देय यद्वस्तुसुवर्णादि तदपि द्रव्यमिति भाव । भाव इति,
प्रधानाद्या दातृभाव ॥ कर्तुं चेत्कस्येति । भव इति, यजतत्प्राप्त्यो शरीरानुरूपेण दाताऽऽहारभूषणादीनां प्रदानमिति ।
25 इदमेव साधयति—अत्र प्रयोग इति । परत्रापि परज-म-यपि अपिनेतज्ज-म-यपीति उच्यते, अत्र कर्म पक्षीकृत्य प्रतिनियत-
द्रव्याद्यपेक्षक साध्यते, प्रतिनियतद्रव्यादिपञ्चकापेक्षकर्मप्रमममित्यर्थं मुखादिक्रियाप्रयोज्यकत्वात्ति हेतु, द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष
यत् सेवादि तज्ज-म-यपत्तिरिति दृष्टान्त । मूनेदितस्य सेवादिक्रियाफलप्रत्यक्षवत्त्वस्य सेवादिक्रियाया द्रव्याद्यपेक्षया फल यथा
प्रत्यक्षत उपलभ्यते तथा प्रवृत्तेऽपीति भाव । ईश्वरसेवराजपेक्षस्वतन्त्रकारणत्वे जगद्वैविध्यस्य दृष्टस्यानुपपत्तिमाह-
त्वदभिमतेश्वरस्येति । यदि कर्म न स्यादिति, द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष हि कर्म प्रतिपुरुषं जगद्वैविध्यनियमानकत्वेनाव
30 स्थितम्, तयदि ईश्वरेण नापेक्ष्यते स्वत एव जगदुत्पादनार्थ प्रधानादीन् प्रवर्त्तयति, ततथाविशिष्टकारणत्वात्तस्य विविधा
वृत्तिर स्यात् अवशिष्टेन कारणेन विशिष्टकार्योत्पादादीनाम् दृश्यते च प्राणिगणस्य कर्मिण्यमिति भाव ।
मन्यतेति, स्थान सारनरकशुष्यादि राजमात्रायास्तद्वैविध्यस्थानानि, विग्रह देवमनुष्यतिर्गन्धोनाशरीरं मुरुषकुत्पादि
शरीरं वा, इन्द्रिय मूनाधिचेन्द्रियाणि सारतन्त्र्यविषयग्राहीणि अधिमदशाधिमति वा उपभोग सुखदुःखादि एतत्विधो विशेषो
न स्यादिति भाव । कर्मण विग्रह उपपद्यत इत्याह—स तु विशेष इति विषय उद्यावत्किंचाप्रत्यक्ष कर्मणा नानाप्रकारो

कर्मणि तत्पञ्चक्रापेक्षविपाके सति स्थात्, दृष्टश्च सोऽस्मन्मीष्टप्रतिनियतद्रव्यादिविपाककर्मप्राणि-
श्रवत्वे सति युज्यते चेपाञ्चिद्भ्युदय चेपाञ्चिद् प्रत्यवाय चेपाञ्चिदपवर्ग इति । अत्र प्रयोग
अनुपपन्नस्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगाभ्युदयप्रत्ययापवर्गादिविशेषमिदं जगत् स्यात् तुल्यकारणत्वं
पटतात्पर्यवत्, यथा पटस्तन्तुकारणत्वाविशेषात्तान्तवो न मार्चिः सोवर्णो वेति नान्यादृतिवत्-
यविशिष्टस्तथेदं जगत् स्यात्, न तु भवति तस्मादयुक्तम् । अथवा प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाक-
कैश्चरकारणपूर्वकमेवेदं जगत् प्रतिविशिष्टजालाकृतिजर्णोदिमत्त्वात्, घटपटरयादिवत्, तस्मात् कर्मो-
मीश्वरस्य सर्वप्राणिनामिति ।

अभ्युपेत्यापि कर्मानपेक्षा ता दोष भ्रूम —

अनपेक्षा च कर्मणः किं सतोऽसतो वा ? यद्यसत् एव क्रियाविलोपः, इत्यन्ते च द्वा-
यस्मादुक्तञ्च व, शास्त्रे 'योग साधयिष्यन्मिष्यादि यागनिद्रातन्द्राप्रमादालस्यरहितश्च स्यादिति-
त्यादि, कर्माभावे च सर्वप्राणिमुक्ते तन्विन्द्रियविषयसम्बन्धाभावेन तन्नादिसृष्टिरीश्वर-
नर्थिका, ततश्च भाव्यभावकमेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाण्यदिहैतत्कल्पनानिर्मूलता ।

अनपेक्षा चेत्यादि, किमियमीश्वरस्य धर्माधर्मलक्षणस्य कर्मणोऽनपेक्षा मनोऽन्ते
किमिति प्रश्नः, किञ्चात् ? यद्यसत् एव धर्माधर्मयोरसतोरेवानपेक्षा, तत किमिति चेत्
क्रियाविलोप — असतोर्हि तयोः सपुष्पसरविपाणयोरिव काऽपेक्षा, ततश्च हिताहितप्रतिनि-
सर्वा निया विलुप्त्येव, इत्यन्ते च ता, यस्मादुक्तञ्च व शास्त्रे 'योग साधयिष्यन्मिष्यादि-
यागत् निद्रातन्द्राप्रमादालस्यरहितश्च स्यादित्यादि' ( ) इत्याचार्य-
स्मारणम् । किञ्चान्यत् कर्माभावे चेत्यादि यागनिर्मूलता, अकर्मत्वात् प्राणिनः सन् मुक्ता-
तन्विन्द्रियविषयसम्यग्निधनो न भवन्ति, ततश्च तन्नादिसृष्टिरीश्वरस्थानर्दिना, नतश्च

धा पाकोऽनुमावो रस, एवम कर्मविपाक इत्यादिपञ्चक्रापेक्ष, कर्मणः विपाक जनयति विपाके-
विग्रहादि जनयति, अतो जगतो वैविध्यमुपयापीन न तु केवलसत्तेश्वराधीनमिति भावः ।
अत्र प्रयोग इति, जगत् पक्षीहृत्त्यानुपपन्नप्रतिविशिष्टजालाकृतिवर्णादिमत्त्वं साम्यत्वे तुल्यकारण-
धरतिरोपकमनुमानमाह-अथ चेति । तत्र जगत् पञ्च प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाकयने-
घटपटरयादयः प्रतिविशिष्टजालाकृतिवर्णादिमत्, न होयामेका जातिराकृतिवर्णादिवाऽतः प्रतिनि-
पुष्पा कुलालतनुयामस्थपतिभ्य एवोत्पत्तेरेव जगदपीति भावः । तस्मात् स्वरूपकमविश-
सहस्रति-तस्मादिति । अपेक्षरे किं विद्यमानं कर्म नापेक्ष्यते, अथाविद्यमान चेति नि-
चेति । यदीश्वरोऽविद्यमानमपि कर्म नापेक्ष्यते तर्हि निया सर्वा हिताहितप्राप्तिपरिहाराण्येव
यद्यसत् एवेति । शास्त्रमेव तादृशयति-उक्तञ्च च शारदा इति । नित्यप्रतिनियत-
यमनियमासन्नप्राणायामप्रल्लाहारपारणाध्यानसमाधीन् अनुनिष्ठेन्, विपत्तिक्षेपकांश्च नि-
दोषान्तरमाह-कर्माभावे चेति, इश्वरानपेक्षितत्वात् वैदव्याच्च कर्मणोऽभावे प्राणि-

१ सि क सति विशिष्टे स्थात् । २ सि क विपाकेनकेचर० । ३ सि क कर्मो-मीश्वरस्य । ४ सि क
'विमिति प्रश्न' इति दृश्यते । ५ सि क 'दित्यादिरित्या' ।

भेदाभाव, तस्माद्भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाण्वादिद्वैतकल्पनानिर्भूता, एव तावदसत कर्मणोऽनपेक्षा न युक्ता ।

अथ तु सदपि नापेक्षते स स्वतन्त्रत्वादिति मन्यते तत आ क्षीणोदितकर्माशय वन्धमोक्षाभ्यामकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्याताम् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादि-
मतवत् ।

(अथ त्विति) अथ तु विद्यमानावेव धर्माधर्माभ्युदयप्रत्यवायि श्रेयसत्रियाया नापेक्षते स ईश्वरः, स्वतन्त्रत्वात्, प्रयोजनाभावाच्च तयो, विद्वद्भ्यात्पानादित्रियासु पत्नीवर्दानपेक्षणवदिति मन्यते ततोऽहृताभ्यागमकृतप्रणाशौ दोषौ स्याताम्, कथं ? यथासरयसा क्षीणोदितकर्माशयनय मोक्षाभ्या-यावत्क्षीणकर्मणोऽपि यथाभ्युदयप्रत्यवायसम्बन्धवृत्ताभ्यागम स्यात्, कुत ? धर्माधर्म-
निरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवत्, उदितास्याताशुभकमाशयस्य नारकादेरपि मुच्यभ्युदय-
सम्बन्धी कृतप्रणाश स्यात्, धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादियादिमतवदेव, अनिष्टञ्चैतत्,
एव तावदीश्वरस्य कर्मानपेक्षाऽनिष्ठापचेरयुक्ता ।

अथैव कर्मापेक्ष प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तृणि भवितुणि ईश्वराणि, तेषा तस्यापि तथाभावायितृत्वात्, न न तानि तथाभावायति तथाभाव्यमानत्वात्, यथा च
पृथिव्युदकादीन् ग्रीहिरेव तथाभावायति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथापत्ते, न पृथिव्यादयस्त
थाऽनापत्ते तेषामसत्त्वात्, असत्त्वव्यानापन्नस्यासत्त्वात् ररविषाणवत् अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादि-
यत् भवति कर्त्ता स्वतन्त्र सर्वं पुरुष प्रवर्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयद्भि कारण तन्नावमापद्यते
शब्दादि, तथाभजनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्त्तयितारमन्तरेणाभजनादवृत्तत्वात् तन्नुपपद्यते ।

(अथैवमिति) अथैव विधानिष्ठापत्तिव्यावृत्त्यर्थं कर्मापेक्ष प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव
कर्माणि कर्तृणि स्वतन्त्राणि भवितुणीश्वराणि, कस्मादेतो ? तेषा तस्यापि तथाभावायितृत्वात्-यस्मात्त-
मपीश्वर तेन तेन प्रकारेण भवन्त तान्येव कर्माणि, न स तानि कर्माणि तथाभावायति, कुत ?

भाव्यवर्तमानेन भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरान्न सत्त्वाद्वैतवाद एवमिति भाव्यभावकभेदद्वयसाधन ध्यर्थमेवेति भाव ।
विद्यमानस्यापि कर्मणोऽनपेक्षताया दोषमादशयति-अथ त्विति । धर्माधर्माविति धर्मस्य फलमभ्युदयो नि श्रेयसश्च अधर्मस्य
दोषोऽपि तु प्राप्तिमिर्निर्हेतुका-येवाभ्युदयप्रत्यवायि श्रेयसानि प्राप्तानीति स्वकृतकर्मणो वैयर्थ्यात् इतस्य कर्मण फलभावात्
कृतविप्रणाश अभ्युदयादीनामेवमेव प्राप्तेरकृताभ्यागमस्य दोषो स्यातामिहाह-तत इति । क्षीणकर्मणोऽप्यभ्युदयप्रत्यवायस
क्षणमयसम्बन्धेनाहृताभ्यागम उदितास्याताशुभकमाशयस्य मुक्तेरभ्युदयस्य च सम्बन्धेन प्रत्यवायायाम्बन्धान कृतस्य विप्र
णाश इति भाव । यदि त्वेतदोपपत्तिद्वाराय जीवकमापेक्षमीश्वरकल्पत्वनमिति मन्यते तर्हि कर्मक्षरं प्रवर्त्तयतीतीश्वर प्रवर्त्तयौ
भाव्यव्येसन्वतत्र कर्म च प्रवर्त्तक मिति त्रिति स्वतन्त्रमिति तत्सर्वं वरत्तव न तु त्वदभ्युपेते वरत्तसाह-अथैवमिति । तान्येव
कर्माणीति कर्तृपदमिदं तथाभावायतीत्यनेन तेषाभाव्यतीति वचनविपरिणतन पदेनावेन । न स तानीति,

तथाभाव्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् ग्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्ते, न पृथिव्यादयः, तथानापत्ते, एव कर्माप्येवेष्टराणि, तथाभावयितृत्वात्, न त्वदिष्टेश्वरः, तथाभाव्यमानत्वादिति, स्यान्मतम् पृथिव्युदकादीन्यपि भावयन्त्येव ग्रीहित्वेन[ग्रीहि]मनापनान्यपीत्येतच्चायुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वज्ञानापन्नस्यासत्त्वात्, ररविपाणवदिति सन्निधिमवदनदूषणे प्रक्रान्तमेव न्याय दर्शयति, अखतत्रत्वाच्छब्दादिव- 5 दिति, एष दृष्टान्तः सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधर्म्येणोपात्त कापिलान् प्रति, यथा प्रधान[स्य]त्वात्प्रधान-त्तत्कारणत्व गमयति शब्दाधारातीयकारणत्वाभावश्चात्वात्तथाप्येवमिति नान्यत्स्य न्यक्त्येव प्रधानता भवतीति यथा त्वयैवोक्त तथेवेष्टरोऽसत्तत्त्वात् कर्मापेक्षत्वादकारण तान्येव कारणानीति गमयति सभिरेव त्वदुक्ताभिरुपपत्तिमिरतो यदुक्त त्वदुक्ता एयोपपत्तय सर्वप्राणीश्वरता साधयन्तीति तत्साधु, तद्भाषयन्नाह—भवति कर्त्तृत्वादि, प्राग्व्याख्याता येन भवत्येकार्थपदानि यावत्तुपटवदिति, यथा 10 तन्त एष पटनिष्पादनेन भवन्त तथाप्रयत्नंयुक्तत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्त्तार इति ।

ईश्वरस्यापि च तन्त्वैश्वरादिवत् पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येन प्रवर्त्तकः सर्व एव पुरुषः, कर्मणि वृत्ते सृष्ट्यतिशयप्रकर्षस्य, सन्निहिततद्विधशक्ति प्रतिविशिष्टयुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय, स च स्वतत्र, तत्प्रवृत्त्यापत्ते, आ ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

ईश्वरो न तानि कर्माणि तथामाययतीत्यर्थः, प्रधानेन शब्दादिवदिति अनुपदमेवावी दृष्टात् उच्यतेऽसत्तत्त्वात्तद्वा 15 दिवदिति । यथा चेति यथा हि पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि ग्रीहित्वेन तेन प्रत्येकं भवत पृथिव्यादीन् भावयति, ग्रीहिरेव हि अङ्गुरादिरूपेणापद्यते, न तु पृथिव्यादयो ग्रीहि भावयन्ति, पृथिव्यादीनामङ्गुरादित्वेनानापत्ते, एव कर्माप्येन तेन तेन प्रकारेण गवत्तमीश्वरं भावयति ततश्च भावयितृत्वात् स्वातन्त्र्यात् कर्माण्येष्टराणि, न त्वीश्वर कर्माणि भावयति मायमानत्वादिति नास्तीति इदं इति भावः । ननु भाषांतरतामनापन्ना अपि पृथिव्यादयः सन्निधानाद्ग्रीहि भावयन्त्येवेत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । एवं सति पृथिव्यादयो न सन्त्येव, अनापन्नत्वादप्रतीतिरित्येतत् खपुष्यवदिति सन्निधिमाम्रभवननिराकरणवसरे त्वयैवोक्तो 20 न्यायोऽत्र प्रवर्त्तयितृत्वात्—तेषामसत्त्वादिति । कर्मणामेव कर्त्तृत्वमवितृत्वेश्वरत्वेऽपि हेतुत्वरमाह—असत्तत्त्वादिति । सर्वकार्येषु प्रधानमेव कारणं सर्वस्य सर्वदण्डस्वामीत्यत्वात्, न तु भूतारीन् प्रति सन्निहितमपि शब्दादि कारणमस्वतन्त्रत्वादि सांख्यैवेत्युच्यते तथैव प्रधानमपि न स्वतन्त्रमेतन्तत्वात्, तस्माच्छब्दादयोऽप्येन प्रधानेनेव प्रधानमप्यन्येन व्यापारविश्रा स्वतन्त्रेण भाव्यत इति व्यक्तस्य शब्दादेरिवाव्यक्तस्य प्रधानस्यापि यथाऽप्रधानता त्वयैवोक्ता तथेवेष्टरोऽपि कर्मापेक्षत्वेना स्वतन्त्रत्वात् प्रधानं कारणमपि तु कर्माण्येवेति भावः । तदेवं कर्मणामीश्वरत्वे कर्माप्युपभूता प्राप्तिनोऽमीश्वरा एवेत्याशयेन त्रयश 25 मीश्वरत्वं पूर्वाक स्मारयति—यदुक्तमिति । सर्वप्राणीश्वरतामेवेत्ययामितिहासापन्नैर्भावयति—भवति कर्त्तृन्ति यो मुख्य स एव भवति यस्य कर्त्ता स एव मुख्यः, योऽसौ स्वतत्र स एव कर्त्ता, स्वतत्र एव हि प्रवर्त्तयितृत्वेन वर्तते, प्रवर्त्तयति कारणं तद्भाषयन्त्येव, यथा प्रयत्नकारण प्रधानं शब्दादिभावमापद्यते सांख्यमतेन, प्रवर्त्तयमानरूपेण पटमवनेन प्रवृत्त्याद्यथा तत्तत् पटकारणं पटश्च तन्नुद्धार्यं तनुभिः प्रवर्त्तयितृत्वात्, न च पटमवनेन प्रवर्त्तयितारमन्तरेण भवति, तथेवेष्टरोऽपि प्रवर्त्तयमानरूपेण भवनात् प्रवर्त्तयिता कर्मात्ता सर्वं पुरुष एवेति स्वप्राणिनामीश्वरत्वमिति भावः । ईश्वरप्राधान्ये प्रोक्ता अन्या 30 अप्युपपत्ती कर्मप्राधान्यपेक्षेऽपि पश्यति—ईश्वरस्यापि चेति । यथा धर्माधर्मणावधीनामपि च तन्त्वैश्वरादिवत् पूर्वपूर्वशक्त तारतम्येनेष्टरः प्रतीकस्तेषां वयातया विनिवेशेन सन्निहितत्वादि प्रतिविशिष्टयुद्धित्वात्तथेष्टरस्यापि प्रवर्त्तकः कम, तथैव जगतः सृष्टा तथा विनिवेशेन सन्निहितराक्षिमेष, जगद्वैविध्यस्य कर्मनिष्ठत्वात्, पुरुषोऽपि कर्मात्मकत्वात् तथाविध इति भावः ।

भेदाभावः, तस्माद्भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाणादिद्वैतकल्पनानिर्मूलता, एव तादसत कर्मणोऽनपेक्षा न युक्ता ।

अथ तु सदपि नापेक्षते स स्वतन्त्रत्वादिति मन्यते तत आ क्षीणोदितकर्माशय बन्धमोक्षाभ्यामकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्याताम् धर्माधमनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरषादिवानि मतवत् ।

(अथ त्विति) अथ तु विद्यमानावेव धर्माधर्मानभ्युदयप्रत्यवायानि श्रेयसक्रियाया नापेक्षते स ईश्वरः, स्वतन्त्रत्वात्, प्रयोजनाभावाच्च तयोः, विद्वद्भ्याग्नानादिक्रियासु यलीरदानपेक्षणवदिति मन्यते ततोऽहताभ्यागमकृतप्रणाशौ दोषौ स्याताम्, कथं ? यथासख्यमा क्षीणोदितकर्माशयवच मोक्षाभ्या-यावत्क्षीणकर्मणोऽपि धन्याभ्युदयप्रत्यवायसङ्घ-भ्युदयताभ्यागम स्यात्, कुत ? धर्माधर्म 10 निरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरषादिवानिमित्तवत्, उदितात्ताशुभकर्ममाशयस्य नारकादेरपि मुक्त्यभ्युदय सम्बन्धी कृतप्रणाश स्यात्, धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरषादिवानिमित्तवदेष, अनिष्टकृतवत्, एव तावदीश्वरस्य कर्मानपेक्षाऽनिष्टापत्तेरयुक्ता ।

अथैव कर्मापेक्ष प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येन कर्माणि कर्तव्यानि भवितुणि ईश्वराणि, तेषां तस्यापि तथाभावयितृत्वात्, न च तानि तथाभाषयति तथाभाव्यमानत्वात्, यथा च 15 पृथिव्युदकादीन् ग्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथापत्तेः, न पृथिव्यादयस्तथाऽनापत्ते तेषामसत्त्वात्, असत्त्वज्ञानापन्नस्यासत्त्वात् श्वरविषाणवत् अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादि-यत् भवति कर्त्ता स्वतन्त्र सः पुरषः प्रवर्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्तयद्भि कारण तद्भावमापद्यते शब्दादि, तथाभजनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्तयितारमन्तरेणाभजनादवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अथैवमिति) अथैव विधानिष्टापत्तिव्यापृश्यर्थं कर्मापेक्ष प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तथा येव 0 कर्माणि कर्तव्यानि स्वतन्त्राणि भवितुणीश्वराणि, कस्माद्वेतो ? तेषां तस्यापि तथाभावयितृत्वात्-यस्मात् मपीश्वर तन तेन प्रकारेण भवन्त तान्येव कर्माणि, न स तानि कर्माणि तथाभाषयति, कुत ?

भाव्यवस्तवभावेन भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरमात्रस्य सत्त्वाद्द्वैतवाद एवमिति भाव्यभावकभेदद्वयसाधनं ध्येयमेवेति भावः । विद्यमानस्यापि कर्मणोऽनपेक्षाया दोषमादशयति-अथ त्विति । धर्माधर्मापत्ति धर्मस्य स्वभ्युदयो ति श्रेयसश्च, अधर्मस्य 20 पतः प्रत्यवायः, कलेवेतेषु स्वतन्त्रत्वादीश्वरो धर्माधर्मापत्त्य कर्म यत्ति नापेक्षते तर्हि तत्तिरर्थक स्यादिति भावः । निरर्थकत्वेन न दोषोऽपि तु प्राणिभिर्निर्हेतुमान्येवाभ्युदयप्रत्यवायानि श्रेयसाणि प्राप्तानीति सहितकर्मणो वैयर्थ्यात् इतस्त कर्मणः फलाभावात् इतिप्रणाशः अभ्युदयादीनामेवमेव प्रमेरुताभ्यागमवच दोषो स्यातामित्याह-तत इति । क्षीणकर्मणोऽप्यभ्युदयप्रत्यवायस्य क्षणवचसम्भवेनाहताभ्यागमः, उदितात्ताशुभकर्ममाशयस्य मुक्तेरभ्युदयस्य च सम्बन्धेन प्रत्यवायासम्बन्धान् कृतस्य विप्र 30 णाश इति भावः । यदि त्वेतादृशपदमात्राय जीवकमापेक्षमीश्वरजगत्सर्जनमिति मन्यते तर्हि धर्मवैधरं प्रवर्तयताती इव प्रवर्त्यो भाव्यधेयत्वतः कर्म च प्रवर्तक भवितुमिति स्वतन्त्रमिति तस्यैवैश्वरत्वं न तु त्वदभ्युपेतेरस्येत्याह-अथैवमिति । तायेव 30 कर्माणीति कर्तृत्वमिदं तथाभावयतीत्येतन्नेन तथाभावयन्तीति वचनविपरिणतव पदेनान्वेति । न स तानीति,

तथाभाव्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तरात्, यथा च पृथिव्युदकादीन्
 ग्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्ते, न पृथिव्यादयं, तथानापत्ते, एन कर्मा-
 ण्येवेश्वराणि, तथाभावयितृत्वात्, न त्वदिष्टेश्वर, तथाभाव्यमानत्वादिति, स्यान्मतम् पृथिव्युदका-
 दीन्यपि भाग्यन्त्वेव ग्रीहितेन [ग्रीहि] भनापत्रान्यपीत्येतत्सायुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वज्ञानापन्न-
 स्यासत्त्वात्, ग्नरविपाणयदिति सन्निधिमवनदूषणे प्रक्रान्तमेव न्याय दर्शयति, अस्वतन्त्राच्छब्दादिव-
 दिति, एष दृष्टान्तः सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधन्येणोपात्तः कापिलान् प्रति, यथा प्रधान[स्य] स्वातन्त्र्या-
 त्तत्कारणत्व गमयति शब्दाधारातीयकारणत्वाभावात् स्वातन्त्र्यात्तेषामिति नावयत्तस्य व्यक्तत्वेय प्रधान-
 नता भवतीति यथा ह्यैवोक्त तथैवेश्वरोऽस्वतन्त्रत्वात् कर्मापेक्षत्वाद्कारण तान्येव कारणानीति
 गमयति तामिरेव तदुक्ताभिरुपपत्तिमिरतो यदुक्तं त्वदुक्ता एवोपपत्तयः सर्वप्राणीश्वरता साधयन्तीति
 तत्साधु, तद्भाषयन्नाह-भवति कर्त्तृत्वादिति, प्राग्व्याख्यातान्येव भवत्येकार्थपदानि यावत्तत्पटवदिति, यथा 10
 तन्तव एष पटनिष्पादनेन भवन्तं तथाप्रवर्त्तनवृत्तत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्त्तार इति ।

ईश्वरस्यापि च तन्त्यश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्तारतम्येन प्रवर्त्तक सर्व एव पुरुष, कर्मणि
वृत्ते सृष्टतिशयप्रकर्षस्य, सन्निहिततद्विधशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय, न च
स्वतन्त्र, तत्प्रवृत्त्यापत्ते, आ ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

ईश्वरो न तानि कर्माणि तथाभावयतीत्यर्थः, प्रधानेन शब्दादिवदिति अनुपदमेवासी दृष्टात उच्यतेऽस्वतन्त्रत्वाच्छब्दा 15
 दिवदिति । यथा चेति यथा हि पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि ग्रीहितेन तेन प्रकारेण भवत पृथिव्यादीन् भावयति, ग्रीहिरेव हि
 अङ्कुरादिकेषामपत्ते, न तु पृथिव्यादया ग्रीहि भावयति, पृथिव्यादीनामङ्कुरादित्वेनानापत्ते, एव कर्माण्येव तेन तेन प्रकारेण
 मन् तमीश्वर भावयति ततश्च भावयितृत्वात् स्वातन्त्र्यात् कर्माण्येवेश्वराणि, न त्वीश्वर कर्माणि भावयति भाग्यमानत्वादिति
 नासावीश्वर इति भावः । ननु भावात्तरतामनापत्ता अपि पृथिव्यादयः सन्निधानाद्ग्रीहि भावयन्त्येवेत्याशङ्कतं स्यान्मतमिति ।
 एवं सति पृथिव्यादयो न सन्त्येव, अनापत्तत्वादप्रतोरनियतेष्व खपुष्पवदिति सन्निधियाप्रभवननिराकरणवसरे त्वयैवोक्तो 20
 न्यायोऽत्र प्रवर्त्तयितृत्वमिति-तेषामसत्त्वादिति । वमणमेव कर्तृत्वमवितृत्ववत्त्वेदु हेतुन्तरमाह-अस्वतन्त्रत्वादिति ।
 स्वकार्येण प्रधानमेव कारणं सर्वस्य सर्ववर्जस्तमोमयत्वात्, न तु भूतादीन् प्रति सन्निहितमपि शब्दादि कारणमखतप्रत्यादिति
 साध्यैवेयोध्यते तथेन प्रधानमपि न स्वतन्त्रमेवेतन्त्रत्वात्, तस्माच्छब्दादयोऽदेन प्रधानेनेव प्रधानमप्यन्येन व्यापारयिना
 स्वतन्त्रेण भाव्यत इति व्यक्तस्य शब्दादिव्याप्त्यस्य प्रधानस्यापि यथाऽप्रधानता त्वयैवोक्त तथैवेश्वरोऽपि कर्मापेक्षत्वेना
 स्वतन्त्रत्वात् प्रधान कारणमपि तु कर्माण्येवेति भावः । तदेव कर्मणामीश्वरत्वे कर्माद्युक्तमभूता प्राणिनोऽपीश्वरा एवैवासाधेन स्वप्रा- 25
 णीश्वरत्वं पूर्वेकं सारयति-यदुक्तमिति । स्वप्राणीश्वरतामेवेद्वरवाद्यभिहितसाधनेभावयति-भवति कर्त्तृति यो मुन्यः स
 एव भवति यश्च कर्त्ता ॥ एव मुन्यः, योऽनौ न्वतश्च स एव कर्त्ता, स्वतन्त्र एव हि प्रवर्त्तयितृत्वेन वर्तते, प्रवर्त्तयिद्वि कारण
 तद्भावमापद्यते, यथा प्रवर्त्तयितृत्वात् प्रधानं शब्दादिभावमापद्यते साध्यवसतेन, प्रवर्त्त्यमानरूपेण पटमवनेन प्रवृत्तत्वाद्यथा
 ततश्च पटकारण पटश्च तत्तुकार्यं तत्तुभिः प्रवर्त्तयितृत्वात्, न च पटमवने प्रवर्त्तयितारमन्तरेण भवति, तथैवेश्वरोऽपि
 प्रवर्त्त्यमानरूपेण भवनात् प्रवर्त्तयिता कर्मासा सर्वं पुरुष एवति तत्प्राणिनामीश्वरत्वमिति भावः । इश्वरप्रधान्ये प्रोक्ता अन्या 30
 अप्युपपत्ती कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि पठयति-ईश्वरस्यापि चेति । यथा धर्मार्थमार्वादीनामपि च तन्त्यश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्त
 तारतम्येनेश्वर प्रवर्त्तकत्वेना सत्ताया विनिवेशेन सन्निहितशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धित्वात्तथैश्वरस्यापि प्रवर्त्तक कर्म, तदेव जगत
 स्वाया तथा विनिवेशेन सन्निहितशक्तियश्च, जगद्वैविध्यस्य कर्मनिष्ठत्वात्, पुरुषोऽपि कर्मात्मकत्वात् तथाविध इति भावः ।

ईश्वरस्यापि चेत्यादि, तासामेवोपपत्तीनामितो मुग्यता भाग्यलनेनापि प्रथेन, यथा तस्या
 प्रागुपपादित भुवता पूर्वपूर्वशक्यतारत्तन्वेन सन्निहिततद्विधशक्तिर्विनिष्ठबुद्धिरिति तथेहापि तामिरेवो-
 पपत्तिभिर्नैरेव तन्त्रादिभिदृष्टाते कमणि वृत्ते - नर्मनिष्ठत्वात् सृष्टतिशयप्ररूपस्य, कर्मणा पुरुषत्वात्
 सच एव पुरुष सन्निहिततद्विधशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय - प्रतिविशिष्टबुद्धिना तेनैव
 ५ श्वरेण नाचैश्च शास्त्ररैर्विश्वदृश्वभिरपि प्रमाणीकृत[निय]नन्त्रियाफलपरिहानार्थत्वात्छास्त्रकारप्रवृत्ती-
 नाम्, सिद्धशास्त्राणामनतिशयत्वत्वाच्च, स च स्वतन्त्र, तत्प्रवृत्त्यापत्ते - तेन प्रकारेण कर्मिप्राणिप्रवृत्तिवदीश्व
 रस्यापि प्रवृत्त्यापत्ते, [आ]ईश्वरात् प्रवर्तयितृत्वादिति-आ ईश्वरात् यावदीश्वरसावत् प्रवर्तयितृत्वात्
 ईश्वरस्य प्रवर्तयितृत्वात् धारणानि सर्वपुरुषा ।

शक्तिमत्प्रवृत्तीत्यादि यावत्सत्त्वादिवदिति पूर्ववत् सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वादस्य सर्व-
 10 मूर्तिता, एवमेव चास्य पृथिव्याद्यष्टमूर्त्तितोच्यते, तासु तस्यैव निमित्तत्वात्, प्रवृत्तिफल
 प्रकर्षाभावप्रसङ्गात् कम एव कारण नेश्वरादि, इतरथा ईश्वरादे प्रधानादेर्वा प्रवृत्त्य फल
 वा स्युस्तर्हि तस्यैकरूपत्वादुत्कर्षापकर्षो न स्यात्, दृष्टौ च तो, न निर्जीवेश्वरकामचारेणानात्,
 अतोऽन्यद्विमर्दक्षम कारणमस्तीति ।

शक्तिमत्प्रवृत्तीत्यादि, ईश्वरस्यापि तेषामेव शक्तिमता पुरुषाणा शक्तिसाकस्य[सन्निध्य]

11 सन्निध्यो प्रवृत्त्यप्रवृत्तिवर्धनादिति तदेवोपपत्तिजात स्मारयति यावत्सत्त्वादिवदिति, आदिप्रहणाद्रजोवत्
 प्रवृत्तिवदित्यादि पूर्ववदेव प्रथ चा[ति]विशति यावदस्यास्य सर्वत्वात् सर्वमूर्त्तिता, एवमेव चास्य
 पृथिव्याद्यष्टमूर्त्तितोच्यत इत्येतस्मादेवारातीयो प्रथ सर्वो द्रष्टव्य, तामिरेवोपपत्तिभिः सर्वप्राणीश्वरत्वे
 तद्वदेवेति, पुनरपि चोत्पत्तिपक्षवर्धनादित्यादितीश्वरसर्गसाधनार्थो प्रथ प्रवृत्त्यनुभयफलेत्यादि तद्वदेव
 यावत् पुरुषादप्रवृत्तेरेवोत्कर्षापकर्षो, न निर्जीवेश्वरकामचारेणानादिति कर्मकारणार्थो गतार्थ, तस्मात्
 20 कर्मपेक्षत्वात् सयसर्गात्मकत्वात् सर्वेश्वरतति ।

एतदेव व्यावर्तयति-तथेहापीति । प्रतिनिधिष्टेति तथैवरेण परैरपि सर्वैश्च शास्त्ररै क्रियाया प्रमाणीकृतत्वात्,
 प्रतिनिधिष्टद्विभि प्रमाणीकृता क्रिया यस्य सर्वपुरुषस्यासौ प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय इति विप्रह । इदरापेमेव सर्व
 प्रवर्तत इति प्रत्यापनायोक्तो अथ एव कर्मोपेक्ष एवेश्वर प्रवर्तत इति प्रत्यापनाय योजनीय इति दर्शनायाह-शक्तिमदिति
 तथा चेश्वरस्यापि प्रवर्तिका कर्मलक्षणा पुरुषशक्तिरेव तदभावे तत्प्रवृत्त्यसम्भवात् न हि स्वत प्रवर्तकस्यायोपेक्षा युज्यते,
 25 स्मार्तयस्यते अपेक्षते चेश्वर पुरुषशक्तिमतोऽद्या तथा पवर्तय, स्वतन्त्रतया पुरुषशक्तेर्भवनात् तस्या एव प्रवर्तकत्वम्,
 सत्त्वादे प्रकाशप्रवृत्तिसामर्थ्येऽपि रत्न एव यथा प्रवर्तकत्व तथा कर्मण एव प्रवर्तकत्व ताल्लक्षणत्वात्त्येति भाव । सर्वेषां
 व्यतीनां प्रवृत्तौ कर्मण एव कारणत्वात् नवस्य तस्यतिष्ठत्वात्-यान् सर्वत्वेन सर्ववस्तुषु कर्मण एव निमित्तत्वात् सर्वमूर्त्तिता,
 अस्वति त्रितिरुपरनायदृष्टीकर्मणि, तासु तस्यैव निमित्तत्वानि प्रवृत्त्यमेव कर्मणि न्ययति-अस्य सर्वत्वादिति ।
 एवमेव पुन ईश्वरकारणप्रतिपादनपरमस्य कर्मकारणपरतया नव इत्याह-इत्येतस्मादवेति । तद्वदेवेति ईश्वरकारणसमर्थन
 ० वदेन कर्मकारणसमर्थन कायमिति भाव । ईश्वरस्याकारणत्वे य प्रवृत्तिफलकर्षार्थभावप्रसङ्ग उद्धावित स एव कर्मणोऽकारणत्वे
 ईश्वरस्यकारणत्वे उक्तत्वेन प्रसङ्गोऽप्राप्त्यापादनीय इत्याह-पुनरपि चेति अथ सर्वत्र पूर्वप्रपञ्चाभ्यनैव मूलमनुमितम्,
 अनोपलभ्यमानप्रतीकान्मो निष्पन्नस्यैव पूर्यकाउसारेण तत्र मूलस्यानुमितत्वात् । कर्मणोऽभ्युपगमेऽपीश्वरस्य कारणत्वमाव

कर्मपेक्षत्वेऽपि न व्यर्थमीश्वरकारणत्व तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दापिपेक्षरथकार-
कारणत्वयदिति चेन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्, ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मवैयर्थ्यं तत एव हेतो,
रथकारापेक्षरथदातृत्वयदिति, प्रवर्त्तयितृत्वाच्चेश्वरस्य दासस्य स्वामिन्त् तच्च कर्मण सिद्धम्,
प्रवर्त्त्यत्वञ्चेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्तकं कर्मेति पुरुष एवेश्वर. सर्वं इति ।

कर्मापेक्षत्वे इत्यादि यावद्व्यकार[कारण] वचदिति चेत्—स्थान्त कर्मापेक्षत्वेऽपि न व्यर्थमीश्वरकारणत्व तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, यत्र यदभावे प्रवृत्त्यभाव प्रवृत्तकस्य शेषेश्वरस्यापि अर्थवत्तु दृष्टम्, यथा रथकारप्रवृत्तौ रथार्थं दार्जाद्यपेक्षणमिति चेन्मयसे तन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्, तत्कथमिति चेत् प्रयोगत एव दृश्यते विपर्ययसिद्धिः, तद्यथा—ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मवैयर्थ्यं तत एव हेतोः, रथकारापेक्षरथदारुवदिति विरुद्धैकान्तिक, तदुपसङ्गत्याह प्रवृत्तयितृत्वापेक्षरथैत्यादि यावत् पुरुष एवेश्वर[सर्व] इति—प्रवृत्तयिता हीश्वरो दासस्य स्वामिवत्, तच्च—प्रवृत्तयितृत्वं कर्मण मिद्वमुक्तं 10 विधिना, प्रवृत्त्येव शेषेश्वरस्य तथा प्रवृत्तकं कर्म, कर्मणा पुरुष प्रवृत्त्येते इति प्रवृत्ताह्वयने, इति-शब्दो हेतुवर्थे, तस्मात् पुरुष एवेश्वर सर्व इति, एव कर्मेश्वरतापि तु ययैव बोधस्तत्र भावयिष्यते, पुरुषस्य तावत् सत्येश्वरत्वमुक्तमिति ।

एव प्रतिघातप्रसङ्गोऽपि सापेक्षप्रवृत्तित्वाद्रथकारवत्, यथा स्वकार उपदानोप-
रणानामसामर्थ्यवैकल्ययोः प्रतिघातस्तथाऽपचितकुशलमनुजिघृक्षत तद्विपरीतञ्चोपजि-
घत्सत ईश्वरस्य यद्यप्रतिघात स्यात् स्यात् स्वातन्त्र्यम्, न तु भवति पुरुषकर्मप्रत्ययेनेश्वर-
प्रवृत्ति प्रतिघातदर्शनात्, अन्यथा शुभकर्मणां तु खेनेतरश्च सुखेन योजयेत् तच्च नेष्ट-
मित्यनीश्वर सः ।

[illegible]

एव प्रतिघातप्रसङ्गोऽपीत्यादि, निश्चायत् प्रतिहयते च त्वदभिमतेष्वर सापेक्षप्रवृत्तिवत्त्वात्
 रथकारवत्, अस्व साधनस्य व्याख्या यथा रथकार इत्यादि, उपादान दार, उपकरणानि वासादीनि
 तेषामसामर्थ्यं वैगुण्य सतामेव, वैकृत्य त्वन्यतमाभाव एव तत्र प्रतिघात, दृष्ट इति वाक्यशेष,
 तथेत्यादिदार्ढ्यवैक सापेक्षप्रवृत्तिसाधन्यागुमेनोपनयनमीश्वरे कार्यम्, वैधर्म्येण तु दर्शयति
 १ अपचितकुशलमनुजिघृक्षत इत्यादिना, पुरुषमपचितशुभमर्माणमनुग्रहीतुमिच्छतस्तद्विपरीतघोषहन्तु
 मिच्छतस्तैवेश्वरस्य यद्यप्रतिघात स्यात् स्यात् स्वातन्त्र्यम्, न तु भवति, अपेक्ष्यस्य कर्मण
 स्यकृतकर्मण प्रत्ययेन तद्वशेनेश्वरस्य प्रवृत्तिप्रतिघातदर्शनात्, न चेदेयमिच्छते शुभकर्माणं दुःखेन
 इतरञ्च सुखेन योजयेत्, तथा चाकृताभ्यागमकृतप्रणाशी स्यातामित्युक्तम्, तच्च नेष्टम्, तस्मात्
 पुरुषकर्मप्रत्ययेनेश्वरप्रवृत्तिप्रतिघातोऽस्ति, प्रवृत्तिप्रतिघाताच्च नैश्वर्यम्, अस्व प्रतिघातवत्त्वात्, पृथग्
 १० न[र]नदिलमीश्वर इति ।

यच्चूच्यते सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रियविषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्व-
 शक्तिप्रज्ञादेन शरीरादीनुत्पाद्य बुद्धानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति, तपोदानयज्ञादि कुरुत !
 हिंसा मा कार्षेति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्व धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानु-
 रूपेण फलेनानुग्रह करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिप्रज्ञादेव, ये पुनस्तदुपदिष्ट-
 १५ मोक्षमार्गप्रस्थितास्ताश्च सायुज्यं गमयति, पुनरन्तकाले च शरीरेन्द्रियभूतयत् तेषां धर्मा-
 धर्मावपि सहस्य तान् दिवससध्याया परिश्रमामिभूतान् चालकान् पुत्रकानिव पिता प्रलयक्ष-
 पाया स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहतस्वातन्त्र्यं स एवेष्ट इति ।

यच्चूच्यत इत्यादि यावत् प्रलयक्षपाया स्वापयतीति, कालभेदेन सापेक्षनिरपेक्षप्रवृत्तिपक्षयो
 रभ्युपगमादुभयथापि प्रवृत्तिप्रतिघातासम्भवाददोषः, तद्यथा सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रिय
 २० विषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिप्रज्ञादेव शरीरादीनुत्पादयति, वाञ्छोत्पाद्य बुद्धानां—सुप्तोत्थितानां
 धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति—तपोदानयज्ञादि कुरुत, हिंसा मा कार्षे—हिंसावृत्तौत्यागमनादीनीति, तयोश्च
 धर्माधर्मयोः सीमाच्छेदेन व्यवस्था मर्यादामुपदेशेन व्यवस्थापयति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां
 यथास्व धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण फलेनेष्टेनानिष्टेन वा विषयोपभोगलक्षणेनानुग्रह

किञ्चान्यदिति । रथकारे यथा हेतुवाक्ये उपनीते तथेश्वरेऽप्युपनेये इत्याह—तथेत्यादीति, ननु जगतः सृष्टिकाले तत्रकाले
 २५ चैतरेण निरपेक्षा प्रवृत्तिरन्तदा नास्ति तत्प्रवृत्ते प्रतिघात मध्यकाले च पुरुषकर्मावस्थेन तस्य प्रवृत्तौ नास्ति तदानीमपि
 प्रतिघात इत्याद्यद्वैते—यच्चूच्यत इति, सामान्येन पूर्वपक्षाशयं दर्शयति—कालभेदेनेति । धर्माधर्मेति, प्रलयकालेऽभि-
 ल्यानां सर्वेषां विनाशात् सर्गादौ धर्माधर्मावेन प्राणिनां तत्तच्छरीरात्पादने न विधिद्वेषतोऽयमीश्वर इति तन्मनीं तस्य
 "चित्प्रवृत्तेति भावः । स्वेच्छयन प्राणिनः तत्तच्छरीरेन्द्रियविषयाणि यद्वा तत्र जीवानुप्रवेश्य तेषां धर्माधर्मौ प्रज्ञापय
 तीत्याह—शरीरादीनीति । मध्यकाले तत्कृतव्यवसाह—मध्यकाले चेति, प्राण्यनुष्ठितधर्मफलयोजकत्वसम्भवऽपीश्वर

१ सि क विकल्प । २ सि क विरोध । ३ सि क क० । ४ सि क रथकारे । ५ सि क श्वेदश्वरस्य ।
 ६ सि क धर्मशाल । ७ सि क सावयति । ८ सि क विषयोपयोगः ।

करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिः शब्देन, स्यान्मतं धर्मानुष्ठानफलोपभोगेनेष्टेनानुग्रहो
युज्यते, कथमधर्मानुष्ठानफलोपभोगेनानिष्टेन युक्त इत्यत्रोच्यते अयमनुग्रह एव तेषाम्, तदणमोक्ष-
णारिति । ये पुनस्तदुपदिष्टमोक्षमार्गप्रसिद्धाः ताश्च मोक्षमार्गोपसेविनः सायुज्यं गमयति, कोऽसौ
मोक्षमार्गः? माहेश्वरो योगविधिः, तानात्मना मह युक्त इति सयुक्तं, तद्भावं सायुज्यं तेषामाश्रयसा-
द्भावं, तं गमयति नयति, एव मध्ये सापेक्षमैश्वर्यम् । पुनरप्यन्तकाले च शरीरेन्द्रियभूतवत् यथा १
शरीरेन्द्रियाणि भूताद्याश्च विषयानुपसह्रति तथा कुशलाकुशले तेषां धर्माधर्मावपि सहस्य तान् पुरुषान्
सर्गादनि ससूतवत् तेन धर्माधर्मफलेनेष्टानिष्टोपभोगात्मकेन दिवससध्याया परिश्रमाभिभूतान् बाल-
कान् पुत्रकानिष पिता सर्वपुरुषाच्च ससारहेतुभूतधर्माधर्मावुपसहस्य प्रलयक्षपाया स्वापयतीत्यन्तेऽपि
निरपेक्षाप्रतिहतस्वातन्त्र्यं न एवेष्ट, तस्मादुभयथाऽप्यपेक्ष्यानपेक्ष्य च तदैश्वर्यसिद्धिरदोष एव दोषाभि-
मत्या रजयोद्धावित परपक्ष इति ।

10

अत्र वयं भूमं कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादपरिहतपूर्वदोषत्वाच्च
किञ्चिदेतत्, तत्कारित्वाच्चज्ञत्वमिति यत्सर्गज्ञत्वमाकाङ्क्षते तदपि नैव, अस्यानन्यकार्यप्रवृत्त-
त्वात् धालादिप्रवृत्तिरन्तर्धर्माधर्ममार्योपदेशप्रवृत्तेरन्यकार्यविषयत्वात्, न च धर्माधर्मयो
शरीरादिकारणत्वम्, कारणलक्षणाभावात्, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य ध्रुवो
भावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति हि कारणलक्षणम्, न च धर्माद्यभावे शरीराद्यभावः, सर्गादौ 15
तदभावेऽपि प्रभुसृष्टे शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्मादिभावेऽपि प्रलयकाले शरीराद्य-
भावाभ्युपगमाच्च, तस्योपदेशसाफल्यानभिज्ञत्वञ्च निष्कारणशरीरेन्द्रियाविसर्जनादादिकाले,
अदत्तफलकुशलाकुशलसहारादन्तकाले च ।

(अत्रेति) अत्र वयं भूमं, कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादनैश्वर्यम्, सृष्ट-
प्राणिससारकाले सर्गाद्यन्तयोश्चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषा तदवस्था एवेत्यपरिहृतोपत्वाच्च 20
किञ्चिदेतत्, अयोऽपि च दोषः—तत्कारित्वाच्चज्ञत्वमिति यत्सर्गज्ञत्वमाकाङ्क्षते तदपि नैव, यदपि

स्वाधर्मफलमोक्षश्च कथं युक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते—स्यान्मतमिति, युक्त इति, अनुग्रह इत्यादि । तेषामप्यसौ यदि
भूमनेगानुग्रीहीतार्थं वेऽयमस्य ऋणिनो भवेयुः, तत्फलालाभात्, तत्तत्साधुत्वेन मोचयितुं तत्फलदानेनानुग्रहं करोत्येवेत्या
शयेनाह—अयमनुग्रह एवेति । माहेश्वरो योगविधिरिति, महेश्वरसम्प्रविशयोगविधानमित्यर्थः, मनसा भाषा कानेन
च भगवति सर्वकर्माण्यपूर्वको भावनाविशेषः, स च भविष्योप, आत्मनो हृदयपुण्डरीकं प्रतिष्ठितं परमत्रेमास्पदे भगवति 25
समर्पितानामार्थे निश्चितो निरंतरमात्मनि भगवत्फलमनुभवन् तत्सायुज्यमधिगच्छतीति सोऽयं भविष्योप माहेश्वरो योग
उच्यते इति भावः । सायुज्यशब्दं व्याकुर्वेष्टाह—तानात्मनेति, मोक्षमार्गोपसेवेनस्वान् आत्मसाद्भावं गमयतीति भाषः ।
प्रलयकाले शरीरेन्द्रियभूतानि यथोपसह्रति स्वेच्छया तथैव जीवानां धर्माधर्मावुपसह्रतीत्याह—पुनरपीति । एवमुभयथापि
परमेश्वरप्रणीतो दोषाभावाददोषो दोषद्वया मवताऽक्षिप्यत इत्याह—तस्यादिति । सर्वासां प्रणीतानां कथमप्येवमिति
रेकेणापि सम्मन्वयीश्वरस्य कर्मापेक्षया च प्रलयकाले प्रणीतो तदिच्छाप्रतिघातेनानैश्वर्यदोषस्य कर्मानपेक्षप्रणीतो च सृष्टिकाले 30
प्रलयकाले च दोगकर्माणो दुःखेतरासां मुखेन योनाददृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषाणाञ्च पूर्वोद्धावितानामेवमप्यपरिहारादु-
भयथापि दोषाभावात्तत्वेन निरपेक्षमेवेति समाधत्ते—अत्र वयं भूमं इति । दोषात्तरमप्याह—अन्योऽपीति तस्य कारित्वं
सत्कारित्वं तस्य सत्त्वं तज्ज्ञत्वम्, यो यत्करोति स सज्जानातीति व्याप्तिः, सर्वेश्वरः करोतीति सर्वभोगेऽद्यादिति पूर्वपक्षमिमांशः ।

चाकाक्ष्यते तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकारित्वात्, करणस्य ज्ञानाभावात् सर्वज्ञेत् करोत्यवश्य सर्वमसौ वेत्तीति सर्वकारित्वात् सर्वज्ञ इति तदपि नैवोपपद्यते, अस्यानर्थकार्यप्रवृत्तत्वात् घालादिप्रवृत्तित्वात् अहन्नित्यासाधर्म्यादज्ञोऽसौ, घालादिवदसमीक्षितप्रवृत्तित्वादिदेवतदनया कल्पनयाऽस्माकं त्वया प्रत्यक्षी क्रियते, किं कारणं ? धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यनिषयत्वात्—अनर्थकौ धर्माधर्मावयौ हास्य धर्माधर्ममेयादोपदेशस्य, न च तयोर्धर्माधर्मयोः शरीरादिकारणत्वम्, विनापि धर्माधर्ममर्यादया सर्गादौ प्रभुसृष्टेः शरीरादिनिर्घृस्यभ्युपगमात्, धर्माधर्ममर्यादाया सत्तामेव च प्रलयकाले शरीराद्यभावाभ्युपगमाच्च, ईश्वरसामर्थ्यादेव, तस्मात्तयोर्नानि कारणता कारणलक्षणायोगात्, कथं तदयोग इति चेदुच्यते, न च धर्माद्यभाव इत्यादिना प्रत्येन, तयोः कारणामित्तयोरभावेऽपि शरीरादेः कार्यस्य भाव भावेऽपि चाभावमुपदेशसाफल्यनिमित्तत्वं दर्शयति आषट्दत्तफलकुशलाकुशलसहारादन्तर्काल इति गतार्थ-

10 त्वाम विधियन्तेऽक्षराणि ।

किञ्चा यत्—

यथा चोपदेशानभिज्ञत्व तस्य तथा प्राणिनामनुग्रहक्रियाया अपि, यदा तदैव व्यामु-
ह्यैव स्थितानां प्राणिना भूतकनत् तेषां शरीरमुत्पादयामि धर्माधर्ममर्यादां प्रणयामि तत्र प्रवर्त्तयामि तत्फलैरनुगमामि तान् फलानुरूपमुपभोगं विद्याध्वानुगृह्णामीत्याद्युपभोगविभाज-
15 नानुग्रहक्रियायामतिगरीयस्या किमिति वर्त्तते इत्यत्यन्तपरवशत्वमेवैश्वर्यम् ।

यथा चोपदेश इति यावत्क्रियाया अपि, अनभिज्ञत्वमिति वर्त्तते, न केवलमुपदेशानभि-
ज्ञत्वमेव तस्य, किं तर्हि ? प्राणिनामनुग्रहक्रियानभिज्ञतापीति तदतिदिशति, तत् कथं भाव्यत इति चेदुच्यते—यदा तदैव व्यामुह्यैवेत्यादि भावनाप्रत्यय आषट्दुपभोगविभाजनानुग्रहक्रियाया[म]तिगरीयस्या
किमिति वर्त्तते—तस्मिन् हि काले प्राणिना भूतकनत् प्रवृत्तेरीश्वरस्यैव, तेषां शरीरमुत्पादयामि, धर्मा-

20 त्तिराकरोति—अस्येति अनर्थेरेषु अर्थेष्वसौ प्रवर्त्तते तस्मादस्य प्रवृत्तिर्वालादिप्रवृत्तित्वात्, अविधिच्य प्रवृत्तत्वादिति भावः ।
वागदिप्रवृत्तित्वत्वादस्य प्रवृत्तेर्नास्य सर्वकारित्वात् सर्वज्ञत्वं सेत्स्यतीत्याह—अज्ञक्रियेति । अनर्थकार्यप्रवृत्तिरवमस्य कथमित्य-
प्राह—धर्माधर्ममिति धर्माधर्मयोर्मर्यादाया उपदेशो ग्राह्यस्य प्रवृत्तिः साऽनर्थकार्यविषयिणी, धर्माधर्मयोरनर्थकत्वस्य शरीरेन्द्रिया-
दिकारणत्वायोगात् कारणत्वाभावाद्यान्वय-यतिरेकव्यभिचारमिति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—विनापीति ।
अवयवव्यभिचारमाह—धर्माधर्ममिति । कारणलक्षणाश्रयेण व्यभिचारं पोषयति—कारणलक्षणेति । स्तोपदेशस्य चक्रमप्यसौ
25 च जानातीत्याह—उपदेशसाफल्येति तपोदानयगादि वृत्त, हिंसा मा कार्येत्तुपदेशं तस्य सापत्यमसौ न वेति सृष्टिकाले
धर्माधर्मावेऽपि तत्फलप्रदानात्, अतःकाले च चक्रमदत्तव धर्माधर्मोपसर्हरणादिति भावः । मध्यकाले च तेषां प्राणिना यथार्थं
धर्माधर्ममर्यादानुतिष्ठतामनुगमनानुरूपेण फलेनानुग्रहं करोतीति यदुक्तं तदव्यनुपपन्नमित्याह—यथा चेति । अनेकजन-
साधारणस्यैकस्य सैवैकस्य यथाऽतिशयेन ततोपणक्रियाभिरजसं धर्मितत्वात् तथा तवेन्द्रोऽपि, निरंतरमतिह्रियमानत्वात्
प्राणिपरापीनत्वमेव तस्यैवैकम्, ॥ १॥ श्लेशाथपरापृष्टत्वलक्षणमर्थव्यभिक्तिं तस्यैव इत्याभिधानमस्य तत्तापादिविधाभिरोगविधेयस्य
30 श्रीतल्लिखेतिभिधानवदेवेति भावः । कामि क्रियाभिरसौ ह्रियत इत्याह—तेषां शरीरमिति । यदा तदैवमिति तस्मिन्
काले प्राणिनः प्रत्यक्षपाया स्तापयति तस्मिन् हि काले इत्यर्थः, प्राणिनामित्यस्य भूतकनदित्यनेन सम्बन्धः, यदपीदृशानुग्रहं
चर्यतेऽसावप्यनुग्रह एव वस्तुतः, स ह्यनुग्रहेष्टोपभोगमनिष्टोपभोगश्च कारयति प्राणिनः, इष्टोपभोगस्य च क्षमित्वादिति

१-२ नि क धर्माधर्मोपदेशः । ३ ति क विधियन्तेः । ४ नि क प्राणिनामन्वयलक्षणम् ।

धर्ममर्यादा प्रणयामि, तत्र प्रवर्तयामि, तत्फलैरनुवभ्रामि, तान् प्राणिनः फलानुरूपमिष्टमनिष्ट दोषभोग विधा[च]अनुगृह्णामि, एवमादिकयाऽनुग्रहक्रियया छिद्यमानस्थानेकपुरुषस्त्रीनपुंसकजनसाधारणस्यैव भूतकस्यापि हेतुः, इति हेत्वर्थे, तस्माद्विहेतुत्वाद्यन्तपरवशत्वमेवैश्वर्यं शीतलिकापर्यायशब्दामिषेय तावदुच्यत इति ।

निश्चान्यत्—

5

अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते दुःखहेतुदुःखात्मकाभ्यामिष्टानिष्टोपभोगस्य, विपकृत-भोजनहेतुशनत्, यच्चोक्त दुःखमपि तदृणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, ससारमोचक-व्याधचण्डालादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुपकृतात्मोपनिपातेनाऽऽज्ञा-वाधे सत्त्वानुग्रहवदज्ञानप्रसङ्गाच्च, तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम् ।

(अनुग्रहोऽपीति) अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते—अननुग्रह एव सन्ननुग्रह इति, किं कारणं ? 10
दुःखहेतुदुःखात्मकाभ्यां दुःखहेतुत्वादिष्टोपभोगस्य हिंसाद्यात्मनोऽर्जनरक्षणक्षयसङ्गदोषे दुःखात्मक-त्वाच्च, अनिष्टोपभोगस्य दुःखात्मकत्वाद्याननुग्रह एवासौ, दृष्टान्त—विपकृतभोजनहेतुशनवत्, यथा पश्चित् भूतमूर्त्यनृपति स्ववशान् भृत्यान् विपमिश्रमाहार भोजयन्ननुगृह्णामि य इति मृयात्तथा त्वदमि-यतेश्वरोऽपीति । यच्चोक्त दुःखमपि तदृणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, ससारमोचकव्याधच-ण्डालादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुपकृतात्मोपनिपातेनाऽऽज्ञावाधे सत्त्वानुग्रह-15
वदज्ञानप्रसङ्गाच्च । तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम्, ईश्वरेण किल सायुज्य मोक्ष, स्वात्मना सायुज्य गम-यन्नप्यसौ प्राणिगणमतिक्रेशभाजनमेव करोति, छिद्यससारछिद्येश्वरत्वस्योत्कलक्षणस्यामोक्षशब्दामिषेय-त्वात्, अलमैश्वर्येण मोक्षेण च तादृशा सदा सर्वपुरुषव्यापारोद्बहनाऽऽयासात्मना, तद्वरमात्माधीन यथेष्टचेष्ट दौर्गत्यमपीति ।

एवञ्च तत्तत्प्राज्ञज्ञापते त्वयाऽऽय तवदित्यादिना ग्रन्थेन विनेश्वरेण किलेते दोषा इतीष्टास्ते 20
सहापीश्वरेण तथैव भवन्तीति तद्दर्शयन्नाह—

आद्यन्तरन्मध्येऽपि धर्माधर्मक्रिया प्राणिनां न स्युः, फलाभावात्, ईश्वरवशादेवाऽऽ-
द्यन्तमध्येऽपि फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिना निर्मोक्षः सर्वा निर्मोक्षो वा प्रसक्तः, तत्प्रसक्तौ
क्रियाविलोपः, ईश्वरप्राधान्यात् ।

रूपतया तद्दर्शनवादानतिशेयसम्भवेन न दुःखहेतुत्वम्, अनिष्टोपभोगश्च साक्षाद् सत्त्व एव, तथापि दोषभोगप्रदाद्वरानुग्रह 25
कथं स्यात्, वस्तुतोऽनुग्रह एवेत्याशयेनाह—अनुग्रहोऽपीति धनार्चनत्वादी हिंसादिसम्भवेन सद्भोगभोगो दुःखहेतुः, अर्जितस्यापि रक्षणे दुःखं रक्षितमपि धर्मिणा दुःखनितीष्टोभोगो दुःखहेतुदुःखात्मकत्वेत्याह—दुःखहेतुत्विति । अनिष्टोपभोगस्तु
दुःखस्य एवेत्याह—अनिष्टेति । अन्नोचनवद् यद्रूपाने योऽनुग्रह उक्तः सोऽपि न युक्त इत्याह—यथोक्तमिति । स्पष्ट-
मन्यत् । आद्यन्तपददिति यद्वेदादीं श्रव्यकावे चैश्वरस्य यथा निरपेक्षा प्रवृत्तिस्तथा मन्त्रशब्देऽपि निरपेक्षाप्रवृत्तिप्रवृत्तेन प्राणिनां
धर्माधर्मक्रिया न स्युः प्रयोजनाभावात्, ईश्वरवशादेवाद्यन्तमध्येऽपि फलप्राप्तिसम्भवात्, ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः प्रसज्यते, 30
ईश्वरवशादेव, अपवा कदापि कस्यापि मोक्षो न स्यादेव, अतो हि धर्माधर्मयोरनिमित्तत्वात्, सर्वेश्वरस्यैव प्राधान्यादिनि ।

आद्यन्तवदित्यादि उक्तान्तरदोषाद्य गतार्थ हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादनक्रमेण यावत्तत्प्रसक्तो क्रियाविलोपः, कुत ? ईश्वरप्राधान्यात्, उत्तान्तरदोषाद्येति धर्माधर्मक्रिया प्राणिना न स्युः, पट्टाभावाद्दीश्वरवशादेव आद्यन्तमध्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिना निर्मोक्ष - नि शेषमोक्षः तद्वशादेव सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्त इति ।

यत्तु सर्वशास्त्रार्थनियमनायादावनुध्यानाद्धर्माधर्माद्यपेक्ष स एव स्वशक्तितो जगत्सर्जनाय व्याप्रियते ततश्च प्राणिगण धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्य मध्ये तत्परिपालकान् ब्रह्मादीनाधिकारिकान् विनियुक्ते, अन्ते च शरीरेन्द्रियविषयानुपसहृत्य प्राणिगण कुशलाशय फलङ्कशुद्धं स्थापयतीति ।

यत्तु सर्वशास्त्रेत्यादि एतदोपपरिहारार्थं कर्माद्युपसर्जनतयेश्वरप्राधान्यकारण्ये प्रोक्ते, कथमिति ? तद्भाषयत्युत्तरेण प्रयेन-आद्यौ स एव स्वशक्तिर इत्यादिना यावच्छरीराविषय[त्] कुशलाशयफलङ्कशुद्धं स्थापयतीति गतार्थं पूर्वपक्षः, धर्माधर्ममर्यादाया परिपालकान् ब्रह्मादिकानाधिकारिकान् विनियुक्त इति[वि]शेषः ।

अत्रोत्तरमाहाचार्य —

इदमन्यथैयोद्गाह्यते ईश्वरकर्मणो प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्वैतम्, भाव्यतेऽन्यथा,

स एव शक्तिर एवान्यनिरपेक्ष इत्यवधारणाद्वैतार्थभावनात्, एवनियमनायेयमपि भावना तदनुध्यानात् पुण्यमुत्पाद्येत्येषाऽप्यद्वैतभावनैव, प्रत्युपसहियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्त्वा ।

इदमन्यथैयोद्गाह्यत इत्यादि, अन्यथा तावत् प्रतिज्ञायते ईश्वरकर्मणो, प्रधानोपसर्जन-

भावाभ्युपगमाद्वैतम्, भाव्यते-साध्यहेतुव्याख्यानं नियतेऽन्यथा-कथमिति चेत् स एव शक्तिर एवा

न्यनिरपेक्ष इत्यवधारणाद्वैतार्थभावनात्-अदृष्टादीना सच्छरीनाञ्च स्वतो न्यतिरिक्ताना निरासेन

साक्षादेवामयोजनेन कसचित् किञ्चिदप्यन्यमप्रयोजयता साक्षात् स्वशक्तिर ध्वेस्तनधारयता चाद्वै

हेतुहेतुमद्भावेनेति । धर्माधर्मक्रियामावे निरपेक्षेयप्रतिहेतु फलामावो वा, फलामावे हेतुरीश्वरवशात् फलसङ्करः निर्मोक्षानिर्मोक्षयो प्रवर्गे धर्माधर्मक्रियामाव ईश्वरवशादेव फलसङ्करो वा हेतुरित्येवं भाव्यम् । ननु क्रियावि लोपो नास्ति, जीवसैव धर्माधर्मयो कर्तृत्वात्, शुखादिव हि फलं तेनैवानुभूयते, न च भोक्तुरन्मस्य कर्तृत्वं पुज्यते, तस्मात् स एव कर्ता, अन्यथा सर्वाणि धाताप्यर्थवन्ति न मनेषु न हि तस्मात्कर्तृत्वे यनेत लुहयात् दशादिलेखविधानि ॥ ३३ ॥ धात्राणि उपपद्येत् ईश्वरस्तु पूर्वपूर्वजमुत्पत्तयेष्वपि प्राणिनो धर्माधर्मयो प्रवर्तयति न तु प्रवर्ततरवचन इव प्रवर्तयति, तस्मात् कर्मापेक्षयैवेदस्व प्रधानकारणत्वमिति पूर्वपक्षायो नास्ति, अत एवोक्तम्-एतदोपपरिहारार्थमिति। आद्यौ स एव स्वशक्तिर एवेसादिमूलमत्र सुतरामन्यथमिति विज्ञेयम् । सर्वशास्त्रार्थवत्त्वायेत्यादिना कर्मापेक्षे द्रष्टव्यं प्रतिज्ञाता, आद्यौ स एवेयादिना तु अद्वैतमेव भावितम्, उपसहियते च प्राणिगण कुशलाशयफलङ्कशुद्धं स्थापयतीति तस्मात् प्रतिज्ञाभाव-नोपवहारा परस्परविहृदायो इत्याह-इदमन्यथैवेति प्राणिगणस्य धर्माधर्मापेक्षया जगत्सर्जनेत्यादौ द्वैत प्रतिज्ञातम्, स एव ३० स्वशक्तिर इत्यादिना त्वद्वैते भावितमित्यन्यथोद्गाह इत्याह-अन्यथा तावदिति । अद्वैतभावनैव प्रदर्शयति-अदृष्टादीनामिति,

तमेव माध्यते भवता, पुनरप्याह—एव नियमनायेति—अद्वैतनियमनायेयमपि भावना, कतमा सा भावनेति चेत्तदनुष्ठानात् पुण्यमुत्पाद्येत्येवाप्यद्वैतभावनैवेति, एष तानत् प्रतिज्ञात द्वैतमद्वैत भावितमित्युच्यते, प्रत्युपसङ्गियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्त्वेति—प्रतिज्ञातभाविने द्वैताद्वैते अपि त्यक्त्वा ।

तत्राद्वैतस्य त्यागस्तानत् धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, मर्यादा नामानतिक्रमस्थानं विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्तिसीमा, इयति विषये सुखमियति विषये दुःखमिति धर्माधर्मयोः 5 सीमनि स्वके स्वके व्यनस्थापनम्, ततश्च सर्गादौ स्थानाद्यात्मके अपि न स्याताम्, अनियतविषयत्वात्, प्रलयवत्, अन्ते च स्यातामनियतविषयत्वात्, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्तदापि स्याताम्, मध्यकालवत् मध्ये वा न स्यातामन्तर्दिति ।

(तत्रेति) तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत्—धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, कृत इति यास्मिन्नेष, का मर्यादा? उच्यते—मर्यादा नामानतिक्रमस्थानमिति मर्यादालक्षणमाह विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्ति- 10 सीमा—इयति विषये सुखमियति दुःखमिति धर्माधर्मयोः सीमनि स्वके स्वके व्यनस्थापनम्—धर्मस्य दुःखप्रवृत्तिव्यवच्छेदेनाधर्मस्य सुखप्रवृत्तिव्यवच्छेदेनायमस्मादन्योऽयमितरस्मादन्य इति सीमा-विभाग, तत किमिति चेत् ततश्च सर्गादौ स्थानादीति—स्थानविग्रहेन्द्रियविषया स्थानादयः तदात्मके सुखदुःखे अपि न स्याताम्, कस्मात्? अनियतविषयत्वात्—अनियतौ हि विषयौ तदा, सुखदुःखयोरविद्यमानस्थानादित्वात्, अविद्यमानधर्माधर्मादित्वाच्च, दृष्टान्त प्रलयवत्—यथा प्रलये 15 [धर्माधर्माभावाद्धानियतविषये सुखदुःखे ततश्चासती, तद्वत् सर्गादावपि स्यातामिति । किञ्चान्यत्—अन्ते च स्याताम्, सुखदुःखे इति वचंते, कुत ? अनियतविषयत्वात्—विषयानियमोऽपि रूपादिपञ्च-कत्वाद्यभावादुपसहरणकाले, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्—व्यवस्थापितधर्माधर्ममर्यादा-

अनुष्ठानाद्येनापि प्राणिगणस्य पूर्ववृत्तिजानीतधर्माधर्मांस्तु विनष्टोक्तत्वाद्वैतमेव भावितमित्याह—एष नियमनायेति एष्टिपैषिन्मनियमनाय पूर्ववृत्तिव्यवच्छेदधर्ममर्यादामनुष्ठानप्रतिपादनादिदानी ईश्वरस्यासहायत्वभावेदिति भावः । पूर्व 20 यस्य सारत्वं पुण्यं पापं चाऽऽसीत्तथैवेदानीमनुपाद्य इत्यर्थोभिप्रेत्याह—पुण्यमुत्पाद्येति । प्रत्युपसङ्गियत इति, अत्रैवैवादिना प्रत्येनेति शेषः । अथ भावितम्याद्वैतस्य त्याग दर्शयति—तत्राद्वैतस्येति, इत्यतानियमो हि मर्यादा, अस्मिन्मात्रे स्थानं नातोऽन्यत्रास्य स्थितिरित्यतिक्रमस्थान मर्यादेलाघवेनाह—का मर्यादिति, इयं स्थानविग्रहेन्द्रियाणां बोध्या । विषयमर्यादायाह—विषयतस्तित्यति । स्वके स्वके व्यनस्थापनमिति व्याकरोति—धर्मस्येति धर्मे 25 दुःखादिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेनायमेव च दुरार्थिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेन तयो परस्परं पार्यव्येन व्यनस्थापनमित्यर्थः । एवञ्च स्थानविग्रहे 25 दिविषयाणां सङ्काप एव व्यवस्थापनभावात्ता अपि सुखदुःखयोः प्रवर्तकत्वादीधर्मस्याद्वैतत्याग इति भावः । ततश्च दोषमाह—ततश्चेति, एष्टे प्रारम्भे स्थानायात्मके सुखदुःखे न स्याताम्, अनियतविषयत्वात् प्रत्युपसङ्गियत, सुखदुःखयोर्हि विषय आधाय प्रत्येकाल इव सर्गादावपि नास्ति, अत एव न सुखदुःखे स इति भावः । अनियतचे हेतुमाह—सुखदुःखयोरिति स्थानादयो हि सुखदुःखयोरामय, तान् प्राप्तेव चैवेन सुखदुःखयोरनुभवनात् । कारणमपि तदानीं तानि धर्माधर्मयोरप्य- 30 मावाभ्युपगमादित्याह—अविद्यमानेति । अगानियतविषयत्वेऽपि यदि सर्गादौ सुखदुःखे अभ्युपगम्येते तर्हि सर्गादुक्ताद्वैतेऽपि स्यातामित्याह—किञ्चान्यदिति, रूपादीति, प्रथम पथभूतानां श्रुत्यव्याप्तीनामुपसहरणात् स्वरसम्पत्त्यवच्छेदान् पथविषयागमभावादिति भावः । मध्यकाले दृष्टाते साम्यस्यैव सत्त्वात्तदुत्तरं द्वैतमाह—अथ वेति । ननु धर्माधर्ममर्यादा न

स्यात्, सुखदुःखे तदा नियतविषये तस्मात्तदापि स्याताम्, मध्यकालवत्—सुखदुःखकालरहितं,
तद्विपर्ययेण वा साधनम्—मध्ये वा न स्याताम्—सुखदुःखे नियतविषयत्वादिति वर्त्तते, अतदिति ।

अथोच्येत अत एव न सुखादिप्रवर्त्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा, ईश्वरस्यैव सुखदुःखयो
प्रवर्त्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्त्तयति किमर्थमसौ ता व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते, अथ
॥ धर्मोऽयमधर्म इत्येतावदुपदेशेन स्वरूपसंज्ञाव्यवस्थापनमसौ करोतीति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावद्धर्मोऽयमिति, व्याप्ततमत् एवेश्वरस्यैव कारणत्वान्न सुखादिप्रवर्त्त
नात्मिका धर्माधर्ममर्यादा—तत्प्रवर्त्तनासमर्थेत्यथ, ईश्वरस्यैव सुखदुःखयो प्रवर्त्तकत्वात्, यदि सा न
प्रवर्त्तयति सुखदुःखे धर्माधर्ममर्यादा किमर्थमसौ ता व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते स्वरूपसंज्ञाव्यवस्था
पनमसौ तयोर्लोकव्यवहारार्थं करोतीत्यत आह—किं तर्हि अयं धर्मोऽयमधर्म इत्येतावदुपदेशेन ।

10 अत्रार्था उच्यते—

एतदपि तुल्य पूर्वेण, असत्त्वात्, धारणाद्वानाद्वा धर्म इति निरुक्ते, एतत्कार्यस्याभावे
कथमसौ धम उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधम इति, धर्माधर्माविष्येते सुखदुःखकारणे ह्यव्य
भिचरिते, तस्मादयुक्तं संज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति ।

(एतदपीति) एतदपि तुल्य पूर्वेणासत्त्वात् सर्गादावन्तवत् स्यातामनियतविषयत्वाद्भेदे च

15 स्याताम्, नियतविषयत्वाद्वा मध्यवत्, मध्ये वा न स्यातामन्तवदिति, इदमेव दोषजालं प्राप्तम्, किं
कारणं ? धारणाद्वानाद्वा धर्म इति निरुक्ते, यदि मर्यादा धारयति प्राणिनाम्, सुखे चैना धत्ते ततो
धर्म इति, एतत्कार्यस्याभावे कथमसौ धर्म उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधर्म इति तद्विपरीतार्थाभावे,
तस्मात् सुखस्यानादिधारणाद्धर्मः सुखकारणं ह्यव्यभिचरितमित्यते, यस्याभावे यस्याभायो यस्य च
भावे यस्य शुभोऽभाषस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति कारणस्य धर्मस्य कार्यस्य सुखस्याव्यभिचारात्,
20 एवमधर्मेऽपि व्याख्या विपरीतार्था कार्या, तस्मादयुक्तं संज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति ।

अथ तु तस्यैव रुचे सुखं दुःखञ्च, न धारणाधानप्रवृत्त्यात्मकत्वाद्धर्मस्यातस्य वा, उच्यते

सुखदुःखे प्रवर्त्तयति येनाद्यन्तकालयोस्तत्प्रज्ञं स्यात् किन्तवीश्वर एव प्रवर्त्तकस्तयो, धर्माधर्मस्वरूपसंज्ञाव्यवस्थापनमेव धर्माधर्म
मर्यादाव्यवस्थापनमित्याशयेन शङ्कते—अथोच्येतेति, धर्माधर्मौ न प्रयोजनीयौ कार्यत्वात्, तयोर्पीश्वरापीनोत्पत्तितया तत्प्रवर्त्तन
त्वात्, स्वतन्त्रा च प्रयोजकत्वात् तस्मादीश्वर एव प्रवर्त्तक इति भावः । न सुखादीति, धर्माधर्ममर्यादा सुखदुःखयो प्रवर्त्तने न
॥ समर्थेत्यर्थः । धर्माधर्ममर्यादावैयर्थ्याद्वा शङ्कते—यदि स्यात् । धर्माधर्मयोरेव स्वरूपे, एतत्स्वरूपयोर्धर्म इत्यधम इति च शङ्केति व्यव
स्थापनस्य मर्यादोपदेश इत्युत्तरयति—स्वरूपसंज्ञेति । पूर्वोदितदोषादिनिर्गोक्षोऽत्रापि ध्वन्य इत्याशयनोत्तरयति—एतदपीति ।
असत्त्वमेव व्याज्ज्णेति—सर्गादाविति, धारणादिति, दुर्गतिं प्रयतानं जन्तुवत् यस्याद्धारयते पुनः । धत्ते चैतात् शुभे स्थाने
तस्माद्धर्म इति स्मृतः ॥ इति कारिकाऽत्र बोध्या । एतद्विपरीतलक्षणोऽधर्मः सुखस्यानादिधारणात् सुखस्याव्यभिचरित कारणे
धम धर्मस्याव्यभिचरितं कार्यं सुखं दुर्गतेरव्यभिचारिकारणमधम अधर्मस्याव्यभिचरितं कार्यं दुर्गति, तदेवं रूपमर्यादाया अकरणे
30 सुखदुःखयो संज्ञाकरणमात्रेण न धर्माधर्ममर्यादाव्यवस्थापनं भवतीति भावः । अथ केन लमीश्वरेच्छयैव सुखदुःखयोर्भावे न धर्मा
धर्ममर्यादावचनेन किञ्चित्कम्पनीनि शक्तित्वा समायत्ते—अथ त्विति, अतस्तु अधर्मस्य । किञ्च धर्माधर्ममर्यादाया उपदेशोऽपि

धर्माधर्ममर्यादावचनस्यानर्थकत्वात्, यदुक्तं प्रतिबुद्धानां प्राणिनां धर्माधर्ममर्यादासुपदिश्यो-
त्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकम्, सदैवैश्वरशक्तिमात्रवशादेव यथा
तथा सुखस्य दुःखस्य वा यस्य कस्यचित् सिद्धेर्धर्माधर्माकारणत्वादाद्यन्तवत्तन्मर्यादावचन-
मनर्थकमिति ।

अथ त्वित्यादि स्यान्मत तस्यैव ईश्वरस्य रुचेरेव-इच्छात् सुख दुःख वा न धारणधान- ६
प्रवृत्त्यात्मकत्वात् धर्मस्य अतस्य वा कस्यचिदिति, अत्रोच्यते धर्माधर्ममर्यादावचनमनर्थकम् । यदुक्तं
प्रतिबुद्धानां प्राणिना धर्माधर्ममर्यादासुपदिश्योत्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकं सधृ-
त्तम्, तत्साधनार्थं हेतुमाह सद्यन्त-सदैवेत्यादि यावच्चस्य कस्यचित् सिद्धेराद्यन्तवदिति, सर्गस्यादौ
मध्येऽवसाने च सदैव-सर्वकालमीश्वरशक्तिमात्रवशादेवान्यस्य कारणस्याभावेऽपि यथा तथा-येन वा
तेन प्रकारेण सुखस्य दुःखस्य वेदानिष्टशरीरादेरनियमेन यस्य कस्यचित्-मारकस्य हिंसकस्य वा सिद्धे- 10
र्धर्माधर्माकारणत्वम्, तदकारणत्वाद्याद्यन्तवत्-अथमावसानकालयोरेव तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति,
एष तावद्वैतत्यागः ।

न केषलमद्वैतत्याग एव किं तर्हि—

तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, साक्षाद्व्यापारवचनात् तद्व्यावृत्तेस्तस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र वाऽ-
व्याहृतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना ? किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषये प्राणिभिर्वा ? किमाधिकारिकैः ? 15
अथ मन्यसे तैरिना शक्तिर्व्याहृत्यते तस्य तर्ह्यस्य व्याहृतशक्तित्वाच्च अनीश्वरता कार्यान्त-
रासक्तं श्रमाद्धा, इतरवत् ।

(तथेति) तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, कुत ? साक्षाद्व्यापारवचनाद्व्यादि यावत् किमाधिकारिकैरिति,
साक्षाद्व्यापारो शैश्वर्यम्, तद्व्यापारं तस्मात्तद्व्यावृत्तेस्तस्य सर्वे प्रकारे सर्वकाल सर्वदेशे वाऽव्याहृत-
वृत्तिरस्य, अतस्तद्व्याहृतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना ? आदिग्रहणादधर्मेण, किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयो ? 20
प्राणिना सुखदुःखान्धैः, प्राणिभिर्वा किं क्रियते न किंचिदित्यभिप्रायः किमाधिकारिकैः ? ब्रह्मलुपिष्ण्या-

न्ययं, सर्वत्राद्यन्तकालवर्षादरेच्छावशादेव धर्माधर्मयोः सुखदुःखकारणयोरभावेऽपीष्टानिष्टशरीरेन्द्रियादेर्धर्मिकस्याधार्मिकस्य वा
प्रयत्नेन धर्माधर्मयोरानर्थक्यादित्याह-यदुक्तमिति स्पष्टम् यत् । सिद्धेरिति मारकस्य हिंसकस्य वा यथा तथा मध्यकालेऽपि
सुखस्य दुःखस्य वैश्वरशक्तिमात्रवशादेवाद्य तत्कालवर्त्येकधर्माधर्मयोरकारणत्वात् मर्यादावचनमनर्थकमिति भावः । अथ
सद्यचित् एवैश्वरशक्तौ प्रतिज्ञातं द्वैतमपि त्यक्तमित्याह-तथेति, धर्माधर्ममर्यादायां स्वकीयैश्वर्यविपातप्रत्येन तस्यागात् 25
द्वैतत्याग इति भावः । साक्षाद्व्यापारवचनादिति, आदौ सद्यचित् एवेति वचनात् स्वतो व्यतिरिक्तानां कारणानां
प्रयोजनस्य च निरासेन साक्षात्तस्यैव व्यापारभ्युपगमाद्वैतत्यागः, 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमनुभूतशक्तिः ।
अनन्तशक्तिः न विमोर्षिधृता पद्माहुरन्तादि महेश्वरस्य ॥ इतीश्वरस्याप्रतिद्वयशक्तिमत्त्वमेवैश्वर्यमित्यभ्युपगमात् धर्मादिव्ययस्या
पनस्य वैयर्थ्यमित्याह-तत्सादिति, तद्व्यावृत्ते धर्मादिव्यावृत्ते ईश्वरप्रभूतेरव्याहृतत्वेन धर्मादिना तज्जन्यमुखायाश्च
स्थानविग्रहादिना प्राणिभिराधिकारिकपुरुषैर्वा प्रयोजनमिति भावः । यदीश्वरो धर्माधीनपेशत तर्हि तद्व्यातिरेकेण तच्छब्द- 30

दिभिर्धर्माधर्ममर्यादापालनार्थं विनियुज्यमानैवेति, अथ मन्यसे तैर्विना शक्तिर्याह्न्यते तस्मैधस्य ततस्तदस्य व्याहृतशक्तिं वाचनेवमनीश्वरता, कार्यान्तरामत्तं श्रमाद्वा इतरथदिति, पृथग्ननचदित्यर्थः ।

ननु प्रधानोपसर्जनद्वैतमुद्गाह्य तदर्थसमादेनोपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसद्भावात् चित्राचार्यस्येन शिष्येण विनापि सर्गादौ तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपि प्राधान्यात्, भाव्यत्वादिति चेन्न, आदिकरस्य कर्तृत्वात्, अव्यज्यमानप्रकारव्यक्तिरादि, आदानात्, आदित्योदयादित्यवत्, तत्प्रयोजनपरमार्थत्वाद्भवितृत्वस्य, य प्रयोजयति परमार्थतः त कर्त्ता भवितु न प्रयोज्यो भूकृजो सर्वधात्वर्थत्वात् ।

ननु प्रधानोपसर्जनेत्यादि यावत्तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपीश्वरत्वेति, आह द्वैतमेवोद्गाहित भावित प्रत्युपसहृतश्च नायथोद्गाहभावनोपसहारा, यथ ? प्रधानमुपसर्जनाच्च द्वैतं प्रतिपाद्यते, तस्यैवाथस्य स्यात्-
10 द्वैतेश्वर प्रधान न कर्मत्वेतद्भावनायं सर्गस्यादौ स्वशक्तिं स एव साक्षात्प्रापियत इत्युच्यते, कस्मात् ? उपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसद्भावात्, चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापीति, यथा शिष्यमप्रधानं प्राहयित्वा चित्रकर्मं प्राहयित्वा वा प्रधानोऽयं तेन विना नह्य वा चित्रकर्मणि चित्राचार्यं प्रवर्त्तते, एव स्वप्राधान्यात् सानिध्यासानिध्वयोरपि शिष्यस्य प्रवर्त्तकत्वात्, एवमीश्वरोऽप्यदृष्टादिसानिध्यासानिध्वयो प्रवर्त्तते प्रधानत्वादिति भाव्यत्वादिति भाव्यत्वादुद्गाहिर्द्वैतानुरूपभावनोपसहारात्तमकत्वात् न चिदोप-
15 इत्येतच्च न, आदिकरस्य कर्तृत्वात् आदिकरोऽयमदिकर, स एव च कर्त्ता, तस्यैव कर्तृत्वात्, कोऽसावादिरिति चेदुच्यते अव्यज्यमानप्रकारव्यक्तिरादि स्वत एवास्तस्यान्यस्य केनचित् प्रकारेण व्यक्तिरादि, ह्युत ? आदानात् आदानमादिरित्यश्वरार्थनिवृत्तिमाह, हेतो दृष्टातश्च आदित्योदयादित्यवदिति यथाऽऽदित्योदयमध्याह्नास्मयवत्प्रकारेण दिवसादिविभागानां विद्यमानानां व्यक्तिकरेण, तत्र प्रयो

प्रवरात् प्रतिदृष्टशक्तिर्येनानीश्वर एव सादित्याह-अथ मयस्त इति । तत्र स्थान्तं दत्तवति-कार्यान्तरासंकेरिति अपरकाम
20 व्यासत्वात् श्रमाद्वा सामान्यं कथितं कर्मकररूपदानीं प्रवृत्तं कर्मं प्रति यथाऽनीश्वरो भवति तद्वदिति भावः । अथ कर्म उपसर्जनं प्रधानमीश्वर इति वस्तुतद्वत्प्रवृत्तौ एवस्य प्राधान्यमात्रमात्राऽऽदौ स्वशक्तिं इत्याद्युपदर्शितम्, प्रधानं हि उपसर्जनं सदृशदपि कार्यं कर्त्तुमुदाहृतं अन्यथा प्रधानप्रधानमेदासम्भवात् । यथोपसर्जनभूतनिष्पन्नव्यतिरेकेणपि चित्राचार्येणैव प्रवर्त्तत इत्याद्युदाहृतं-ननु प्रधानेति, उपसर्गं भावनोपसहाराणां न वैपश्यमित्यादौ दर्शयति-द्वैतमेवेति । स एव स्वशक्तिं इति नाद्वैत भावितमपि द्वैत प्रधानत्वेश्वरस्य भावितत्वाद्-तस्यैवाथस्येति प्रतिज्ञातार्थत्वेत्यर्थः । इति भाव्यत्वादिति उद्गाहितार्थभावनानुरूपमुपसहारा
25 दित्यर्थः । तत्र न द्वैतस्याद्वैतस्य वा त्याग इति भावः । य एवादौ करोति स एव कर्त्ता कर्मनिरेपेण सर्गादौ यदिर करोति तर्हि स एव कर्त्ता स्यादित्युत्तरमिति-आदिकरस्येति । आदिपदार्थमनभिष्यक्तप्रकारव्यक्तिरूपं दर्शयति अव्यज्यमानेति । आदित्वात् श्रुत्यतिमाह-आदानमिति उपादानं प्रकारत्वेति भावः । दृष्टातमाह-आदित्येति उदायादीनामादित्य आदिकरोऽत एव तत्कर्त्ताऽसाविति भावः । यथ वस्तुतः प्रयोजयति स एव कर्त्ता भवितु च प्रयोजनक्रियाया विशेषकियात्वात्, भूकृजोऽसामान्यक्रियात्वात् सामान्यव्यतिरेकेण विनैपस्यामागतात् भूकृजो सर्वधात्वर्थव्यापिर्न तथा च यदसौ प्रयोजयति तदवयवमसौ
30 कर्त्ता भवितु चलाह-तत्रेति । एवम सर्वपामाणिकरत्वमित्याह-यत्तदुक्तं भवतीति सर्वमपि वस्तूनि सास्मिन्नतिर्हितानां

१ ति क वृष्ठायाभावे । २ ति स्वाद्वैतायि । ३ ति क विनाशीति । ४ ति क प्राणेय । ५ ति क प्रपत्ति । ६ क दिनादौगु । ७ ति क हेतुरद्वैतवादिनो ।

जनपरमार्थत्वाद्भविष्यत्स्य, यं प्रयोजयति परमार्थत्वं स कर्त्ता भविता, भूकृतोः सर्वधात्वर्थत्वात्, न प्रयोज्य इत्यस्मात् कारणात् य आदिकर स कर्त्ता यश्च कर्त्ता स भवति, भूकृतो सर्वधात्वर्थव्यापित्वात्, एतदुक्तं भवति यत् प्रकारादरेणामिव्यञ्जनवान्तरस्यादिकरत्वाद्भवति वस्तु तव एवैकैकस्य सर्वेत्वं सर्वस्यैकस्य परस्परापेक्षामिव्यञ्जनेनादिकरत्वादिति ।

अस्मिन्नार्थे व्यापक दृष्टान्तमाह स्फुटीकरणार्थम्—

आदिकरत्वञ्च यथा ग्रीहौ सम्भाव्यते, अग्रीहेर्मृदादेर्ग्रीहित्वेनादिकरत्वात्, तथा प्रागप्यादिकरत्वं तथा पश्चादपि, तदादित्वाद्ग्रीहेस्तेषामादिकरत्वं तथाभिव्यक्ते तत्प्रयुक्तत्वाच्च, ते ह्यस्य प्रयोक्तार ।

आदिकरत्वञ्च यथा ग्रीहौ सम्भाव्यत इति, तद्व्याख्या—अग्रीहेर्मृदादेर्ग्रीहित्वेनादिकरत्वादिति—सूत्रसिल्लवाताकाशानामग्रीहीणा ग्रीहिप्रकारेणामिव्यक्तं पुर्वन् ग्रीहिरादिकर, एतमर्थं 10 हेतुत्वेन व्यापारयति सिद्धं कृत्वा पञ्चम्या—'ग्रीहित्वेनादिकरत्वादिति, यथा प्रागित्यादि—एवञ्च कृत्वा ग्रीहिनात् प्रागपि पृथिव्याद्याकाशातानामप्यादिकरत्वं पश्चादपि, तेन प्रकारेण तथा, ग्रीहिनादेय तदादित्वाद्ग्रीहे, ते आदिः पृथिव्यादि यस्य ग्रीहं प्राक् पश्चाद्येति, तेषामादिकरत्वं, तेन प्रकारेणामिव्यक्ते, सिद्धान्त्यत्—तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीहे, ते ह्यस्य प्रयोक्तार, यो यस्य प्रयोक्ता स तस्य कर्त्ता, यथा 15 ऽऽदित्योदयादित्यवदित्युक्तम् ।

आह—

तत्प्रयुक्तो ग्रीहिः, पृथिव्याद्येव न भूतो ग्रीहिः, आदिकरत्वादादित्योदयादित्यवदित्यवोच्यते को वा ब्रवीति पृथिवी न भूतः, उदकादिश्च ग्रीहिरिति तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीहिरपि पृथिव्यवाद्याकाशादि भ्रमति पृथिव्युदकाद्याकाशाद्यापि च ग्रीहिमापाद्यजम्ब्यादि भ्रमति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि ग्रीह्यादि, 20 पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार इतश्चेतश्चेति सर्वस्यैकैकस्य तदात्मकत्वाच्चदेय ।

प्रकाराणां प्रकाराणामादिराणि, तेषां तेषामपेक्षा, वस्तुमानस्य परस्परापेक्षया प्रकाराणामिव्यञ्जनादेकैकस्य सर्वेत्वं सयस्यैकैक्यमिति भावः । एतदेव दृष्टांतेन भावयति—आदिकरत्वञ्चेति अग्रीहात्मकानां सूत्रवाचाकाशानां ग्रीहित्वेनादिकरत्वाद् ग्रीहिरादिकर, तेषां सङ्गावे हि ग्रीहिर्मवधीनि भावः । आदिरादौ वर्तते स च भूम्यादीन् आदित्वेनामिव्यञ्जयतीति ग्रीहे प्रथमसङ्गावमसिद्धं सिद्धत्वेन हेतुर्कृतमादिरादिकरत्वं इत्याह—एतमयमिति । पृथिव्यादयोऽपि ग्रीहिवदेयाऽऽदिकरा, तेन 25 प्रकारेणामिव्यञ्चेरिति ग्रीहे पूर्वापरभूतपृथिव्यादीनामादिकरत्वं प्रकाशयति—तथा प्रागित्यादीति । तेनेति ग्रीहिप्रकारेणामिव्यञ्चेरिति भावः । हेतुन्तरमाह—तत्प्रयुक्तत्वादिति भूम्यादिभिः प्रयुक्तो ग्रीहिः, यस्य प्रयोक्ता स कर्त्ता भूम्यादय आदिकरा इति भावः । ननु पृथिव्यादयो ग्रीहे प्रयाचारो भवन्तु नाम किन्तु तत्प्रयुक्तत्वात् आदित्योदयादि वददादिकरत्वात् पृथिव्यादिरेव ग्रीहिर्मवधीति न नूनं इत्याद्यहते—तत्प्रयुक्तो ग्रीहिरिति । अथवा तत्प्रयुक्तत्वादादित्योदयादित्यवद आदिकरत्वं पृथिव्यादीनां भवन्तु नाम, किन्तु पृथिव्यादिरव ग्रीहिर्भूत इति तु न, न आदित्य उदयमप्यादादित्यवविभागरूपो भवतीत्याह— 30

(तत्प्रयुक्त इति) तत्प्रयुक्तो ग्रीहि , यस्मात् ? पृथिव्येव न भूतो ग्रीहि , पृथिव्येयोदक
मेव वायुरेव वाऽऽकाशमेव वा तत्प्रयुक्तत्वादादिकरत्नादादित्योदयादित्यवदिति , अत्रोच्यते को वा प्रवीति
पृथिवी न भूत उदकादिश्च ग्रीहिरिति , तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीहादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति , तत्प्रयुक्तत्वा
द्ग्रीहिरपि पृथिव्यवाचाकाशादि भवति , पृथिव्युदकाकाशाकाशाद्यपि च ग्रीहिमाषाघ्नमन्धरादि
भवति , तत्तृताहारोऽपि पृथिव्यादि ग्रीहादि , पृथिव्याद्यपि तत्तृताहार - तत्तृताहारशरीरेन्द्रिय
ज्ञादि - तत्तृतमनुप्यतिर्यमारकदेवादि च तत्तृताहारश्रीहादि , पृथिव्यादि च तत्तृताहारशरीरेन्द्रिय
बुद्धिमनुष्यादि सर्वं परस्परत सर्वात्मक भवति तत्प्रयुक्तत्वात् तथाऽभिव्यक्तेसादादिकरत्नादिहेतुभि ,
वियद्वोदाह्रियते , न्यायस्यास्य व्यापित्वात् सर्वं तदुदाहरणमेव दिष्टान्प्रदर्शनार्थञ्चाह - इतश्चेतश्चेति
यदि ग्रीहितो ग्रीहेरादिकरत्वमय पृथिव्यादितः पृथिव्यादेरादिकरत्वमिति तान्येवोदाहरणानि , एव
तत्तृताहारशरीरेन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् , सधस्यैकस्य सर्वात्मकत्वात्तत् आह - सदात्मकत्वात्तदव्य-
तिरिक्तत्वात्तत्तदेवेति तस्य तस्य प्रकारस्य हतुस्तु दृष्टान्तस्त्वञ्चेति ।

एव दृष्टान्तभूत प्रस्तुत वायवप्रसाधित सर्वसयात्मकत्वयाद प्रथयित्वा दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मना-
दभीष्टकारणतीराकरणायाह -

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेव , पुरुष कर्त्ता कर्मयोग्याना पुद्गलाना कर्मत्वेनादिकर , तथानिधोप

15 योगगते ।

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेवेत्यादि , पुरुषः कर्त्ता कर्मयोग्याना पुद्गलाना कर्मत्वेनादिकर ,
कर्मयोग्या पुद्गला उच्यन्ते - समानवातीयानामेकशो बुद्ध्याऽप्यस्थापिताना पिण्डो वर्गणा , कुचि
कर्णकामीरसचणगोपिण्डवत् , परमाणुवर्गणा , अग्रहणवर्गणा - द्विप्रदेशवर्गणा एव दशप्रदे-

पृथिव्येव न भूत इति । पृथिव्याद्यपि तथा तथा भवतीत्याह - को वा प्रवीतीति , पृथिवी ग्रीहिर्न भूत , उदकादिर्महिर्न
भूत इति को वा प्रवीतीति योजना , ग्रीहि पृथिव्यादि भवति तत्प्रयुक्तत्वात् पृथिव्यादिरपि ग्रीहादिर्भवति तत्प्रयुक्तत्वादेवैव
न्यो यमवदमाह - तत्प्रयुक्तत्वादिति । तत्तृतेति ग्रीहादिहेतुत्वं , एव च तत्प्रयुक्तत्वात्तथाभिव्यक्तत्वादादिकरत्नादिहेतुभि
सर्वं सर्वात्मक भवती युपसहरति - तत्प्रयुक्तत्वादिति । तत्तत्प्रत्ये हेतुमाह - सदात्मकत्वादिति पृथिव्यादेर्ग्रीहापात
कत्वाद्ग्रीहाय यतिरिक्तत्वात् ग्रीहादिहेतुत्वं अप दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मत्वादादुत्थापयति - पुरुषेति , पुरुषो हि क्त्वा कर्मपुद्गलान्
पृष्टीत्वा कर्मत्वेनाभिव्यपयति अतोऽसौ कर्मत्वेनाभिव्यञ्जनादादिकर , पुरुषस्य बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणत
वृत्तप्रयोगपरिणामापत्तेरित्यर्थ , एव पुरुषोऽप्यादिकर , कर्मपरिणामयोग्यपुद्गलान् कर्मत्वेन परिणमयति सत्तातेषां प्रयोक्तृत्वात्
योगस्य प्रयोषा स तस्य कर्त्तात्वादिकर स इति भाव । तत्र हेतुमाह - तथाविधेति , बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गल-
द्रव्यग्रहणपरिणतिगतप्रयोगपरिणामापत्ते पुरुषत्वेत्यर्थं कर्मयोग्या इति के कर्मयोग्या पुद्गला इत्याशङ्क्यां ये अनुनोच्यन्त
इत्यर्थ । समानेति , सजातीयाना पुद्गलानामवयवो वर्गोऽयमपत्ते ययै इत्येवं निरूपणमिच्छया बुद्ध्या तीर्थकरेण व्यवस्थापि
तानां पुद्गलाना समूहा वर्गणा । कुचिकण्ठेति । मरुतश्चेऽस्मिन् प्रभूतगोमण्डलाधिपति कुचिकण्ठेनाम कश्चिद्ब्रह्मपति
रासीन् स तासां गवामतिबहुत्वात् सहस्रादिसंख्यापरिमिताना वृष्ट्यं ध्रुवत् अनुपात्तार्थं प्रभूतान् गोपालंथवे से तासु पर
स्परं मिलितासु गोव्यामीया आगीया सम्यग्जानन्त सतो नित्यं ब्रह्मकर्तृ , तांश्च तथाऽन्ये-यं विवदमानानुपलभ्यासौ
तेषामसमोदायं कलहस्यवच्छिन्नये दृष्ट्याऽङ्कुरकर्वुराणि भेदभिन्नानां गवां प्रतिगोपाल सजातीयोयसमुदाहरणा भिन्ना भिन्ना वर्गणा
व्यवस्थापितान् तथा गोमण्डलप्रयुक्तस्पर्शस्त्रीयरो गोपतृयेभ्य स्तुतिभ्यो गांसमूहसमान पुद्गलास्तिकायं तदसमोदायं
परमाण्वातिवर्गणादिप्रमाणेन निरूपितवमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकी भिन्नेनौ । ता एव वर्गणा आह - परमाणुवर्गणेति ,

1 ति क अग्रहणवर्गणा इत्यधिक दृश्यत ।

शादि सख्येयप्रदेशवर्णणा, अनन्तप्रदेशवर्णणा अपि काश्चिद्ब्रह्मयोग्या- काश्चिदप्रहणयोग्या, प्रहणयोग्या- योग्यत्वञ्चातिस्थूलसूक्ष्मत्वात्, यद्वै इव परमाणुशर्कराणा [जयोग्यत्वात्] योग्यत्वाच्च मध्यमपरिमाणानाम्, तत्र या प्रहणयोग्या पुद्गलतो वर्णणातश्च मानेन सिद्धान्तमनन्ततमो भाग, अभव्यसिद्धान्तमनन्तगुण, एव तावदौदारिकयोग्यस्य जघन्यस्य त्रिभिः, तदुपर्येकपरमाणौ प्रक्षिप्ते द्वितीयाऽप्यौदारिकयोग्या, एवमेकैकपुद्गलादयन्तानन्तानि स्थानान्यौदारिकाकारत्वेन प्रहणयोग्यानि, जघन्यादुत्कर्षस्था- ८ न्तसख्येयगुणम्, यस्मात् परम्परोपनिघया प्रथमस्थानादारभ्यानन्तस्थानेषु [ग]तेषु द्विगुणता भवति तस्मादसत्यगुण सत्येयगुण वा, अनन्तरोपनिघया तु रूपाधिकमेव, तस्मिन्तुष्टौदारिकयोग्यद्रव्ये रूपे प्रक्षिप्ते जघन्य वैक्रियशरीरस्याप्रहणयोग्यम्, एव रूपाधिकतुष्टा तान्यप्यनन्तानन्तानि स्थानानि पूर्ववत्, जघन्यादुत्कर्षमसत्येयगुणम्, को गुणकारः? श्रेण्यसत्यतमभाग, तेषामप्रहणानामुपरि वैक्रियस्य जघन्य प्रहणयोग्यम्, तान्यपि स्थानानि पूर्ववदनन्तानन्तानि, पुनराहारकाप्रहण[योग्या]नि, 10 तथा तदुपरि तद्ब्रह्मयोग्यानि तथैव, औदारिकशरीरयोग्येभ्यो वैक्रियशरीरयोग्यान्यसत्येयगुणानि, ततोऽसत्येयगुणान्याहारकयोग्यानि तावदसत्येयगुणानि प्रहणाप्रहणानि, पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्तदुपर्या हारकोत्कृष्टे रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यमप्रहण तेजसस्य, जघन्यादुत्कर्षमनन्तगुणम्, को गुणकारः? अभव्येभ्योऽनन्तगुण, सिद्धान्तमनन्ततमभाग, तदुपरि रूपाधिके वैजसशरीरयोग्य जघन्यादुत्कर्षमनन्तगुणम्, को गुणकारः? सिद्धान्तमनन्ततमभाग, अभव्येभ्योऽनन्तगुण, अनेन विधिनोत्तरेषा 15

समस्तलोककाशप्रदेशवर्तिनैकैकपरमाणूनां समुदाय सजातीयत्वादेन परमाणुवर्णणा तत समस्तलोकवर्तिनां द्विप्रदेशिक- स्कृधानां द्वितीया वर्णणा, तत त्रिप्रदेशिकानां समस्तानामपि स्कृधानां तृतीया वर्णणा, एवमेकैकपरमाणुद्वयस्य संख्येय- प्रदेशिकानां स्कृधानां संख्याता वर्णणा, असंख्यातप्रदेशिकानां स्कृधानान्तरेपरमाणुद्वयानामसंख्येया वर्णणा अनन्त- परमाणुनिष्पन्नस्कृधानामनन्ता वर्णणा, अनन्तानन्तप्रदेशिकानां स्कृधानामनन्तानन्तवर्णणा, सर्वा अप्येता अप- परमाणुमयत्वेन स्थूलपरिमाणतया च समावाजीवानो गृहे न समागच्छतीत्यप्रहणवर्णणा एता सर्वा अप्युच्यन्ते इति भावः । 20 तत्र प्रहणयोग्यायोग्यत्वे हेतुमाह-प्रहणयोग्येति, यद् परमाणुशर्करा इव या अतिस्थूला अतिस्सूक्ष्मा ता प्रहणयोग्या, मध्यमपरिमाणाश्च प्रहणयोग्या इति भावः । परमाण्विति परमाणुतिष्ठस्मत्त्वात् शर्करा चातिस्थूलत्वादयोग्या इति भावः, तत्रेति, औदारिकशरीरादेरप्रहणयोग्या उपपुका सर्वा समतिष्ठभ्याभ्यान्-तगुणं सिद्धान्तभागवतिभिः परमाणुभिर्निष्पन्नै- स्कृधेयारब्धा प्रहणयोग्या जघन्यौदारिकवर्णणा यन्तीति तथा स्कृधानामपि तथैव मानमिति भावः । अभव्यसिद्धान्त- मिति, भव्यत्वेन सिद्धा ये न भवन्ति तेऽभव्यसिद्धान्त्येयमित्यर्थः । पुद्गलद्वयाणां हि यथा यथा प्रभूतपरमाणुनिचय- सम्पद्ये तथा तथा सूक्ष्मसूक्ष्मतर परिणाम सञ्जायते, तथौदारिकप्रहणवर्णणा, औदारिकप्रहणवर्णणा, अप्रहणवर्णणा, 25 वैक्रियप्रहणवर्णणा, अप्रहणवर्णणा, आदारकवर्णणा, अप्रहणवर्णणा, तेजसप्रहणवर्णणा, अप्रहणवर्णणा, भाषावर्णणा, अप्रहणवर्णणा, ज्ञानपानवर्णणा, अप्रहणवर्णणा, मनोवर्णणा, अप्रहणवर्णणा, कर्मणप्रहणवर्णणा इत्येवमौदारिकाया कामणप्रहणवर्णणा ता वर्णणा पूर्वपूर्वमादुपरिोपरा सूक्ष्मा विक्षेया । ततोऽौदारिकस्य प्रहणयोग्याज्जघन्यादधोगता वर्णणा सत्यपरमाणुनिष्पन्नात्, स्थूलपरिणामत्वाच्च तस्याप्रहणयोग्या, औदारिकप्रहणयोग्योत्कृष्टादुपरित-यो वर्णणा प्रभूतपर- माणुनिष्पन्नत्वात् सूक्ष्मपरिणामान्न तस्याप्रहणयोग्या, एव वैक्रियादीनामपि विक्षेया । अनन्तानन्तानीति, अनन्ते राशौ 30 भूयोऽनन्तपुद्गलप्रक्षेपेऽनन्तानन्त इति श्रेयते । औदारिकजघन्यस्थानाणां लोकोत्पन्नस्थानस्यासत्येयगुणत्वमुपादयति-यस्मा- दिति, परम्परया व्यवधानेन मध्ये विद्यति स्थानानि गुणता तत ऊर्ध्वमुपनिघा-माणं विचारण परम्परोपनिघा

(तत्प्रयुक्त इति) तत्प्रयुक्तो ब्रूहि, कस्मात्? पृथिव्येव न भूतो ब्रूहि, पृथिव्येवोदकमेव वायुरेव वाऽऽकाशमेव वा तत्प्रयुक्तत्वादादिकरत्वादादिलोदयादित्यचदिति, अत्रोच्यते को वा ब्रवीति पृथिवी न भूत उदकादिश्च ब्रूहिरिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्ब्रूहादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्ब्रूहिरपि पृथिव्यवाद्याकाशादि भवति, पृथिव्युदकाद्याकाशाद्यापि च ब्रूहिमापात्रनम्बादि भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि ब्रूहादि, पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार—तत्कृताहारशरीरेन्द्रिययुद्धादि—तत्कृतमनुष्यतिर्यग्मारकदेवादि च तत्कृताहारब्रूहादि, पृथिव्यादि च तत्कृताहारशरीरेन्द्रिययुद्धिमनुष्यादि सर्वं परस्परतः सर्वात्मक भवति तत्प्रयुक्तत्वात् तथाऽभिव्यक्तेस्तदादिकरत्वादिहेतुभिः, कियद्वोदाह्रियते, “यायस्यास्य व्यापित्वात् सर्वं तदुदाहरणमेव दिव्यान्प्रदर्शनार्थश्चाह—इत्यत्रेत्येति यदि ब्रूहितो ब्रूहेरादिकरत्वमथ पृथिव्यादिव पृथिव्यादेरादिकरत्वमिति ताम्येवोदाहरणानि, एव

10 तत्कृताहारशरीरेन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम्, सर्वस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात्तत्र आह—तदात्मकत्वात्तदव्यतिरिक्तत्वात्तद्वेति तस्य तस्य प्रकारस्य हेतुत्वं दृष्टान्तत्वञ्चेति ।

एव दृष्टान्तभूत प्रस्तुतयायप्रसाधित सप्तसर्वात्मकत्ववाद प्रवयित्वा दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मवादमीश्वरकारणनिराकरणाच्चाह—

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेव, पुरुष कर्त्ता कर्मयोग्यानां पुद्गलानां कर्मत्वेनादिकर, तथाविधोऽपि

योगगते ।

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेवेत्यादि, पुरुष कर्त्ता कर्मयोग्यानां पुद्गलानां कर्मत्वेनादिकर, कर्मयोग्यां पुद्गला उच्यन्ते—समानजातीयानामेकशो बुद्ध्याऽवस्थापितानां पिण्डो वर्णना, पुष्पि वर्णकामीरसघणनोपिण्डवत्, परमाणुवर्गणा, अग्रहणवर्गणा—द्विप्रदेशवर्गणा एव दशप्रदे-

पृथिव्येव न भूत इति । पृथिव्याद्यपि तथा तथा भवतीत्याह—को वा ब्रवीतीति, पृथिवी ब्रूहिर्न भूत, उदकादिर्ब्रूहिर्न भूत इति को वा ब्रवीतीति योनना ब्रूहि पृथिव्यादि भवति तत्प्रयुक्तत्वात् पृथिव्यादिरपि ब्रूहादिर्भवति तत्प्रयुक्तत्वादेवेत्यभिन्यमवनमाह—तत्प्रयुक्तत्वादिति । तत्कृतेति ब्रूहादिकेत्यर्थः, एव च तत्प्रयुक्तत्वतयाभिव्यक्तित्वादिकरत्वादिहेतुभिः सर्वं सर्वात्मकं भवतीत्युपसहरति—तत्प्रयुक्तत्वादिति । तत्तद्रूपत्वे हेतुमाह—तदात्मकत्वादिति पृथिव्यादिब्रूहाद्यात्मकत्वाद्ब्रूहाद्यतिरिक्तत्वात् ब्रूहादिरेवेत्यर्थः, अथ दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मवादमुत्थापयति—पुरुषेति, पुरुषो हि कर्त्ता कर्मपुद्गलाद्पृथिव्या कर्मत्वेनाभिव्यज्यति, अतोऽस्ती कर्मकानामि यज्जनादादिकर, पुरुषस्य च धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणत इत्यप्रयोगपरिणामापत्तेरित्यर्थः, एव पुरुषोऽप्यादिकर, कर्मपरिणामयोग्यपुद्गलान् कर्मत्वेन परिणमयति तस्मात्तेषां प्रयोजकत्वाद्बोधयस्य प्रयोक्तृता तस्य कर्त्तृत्वादिकर स इति भावः । स एव हेतुमाह—तथाविधेति, धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतितत्प्रयोगपरिणामापत्तेः पुरुषस्येत्यर्थः, कर्मयोग्या इति के कर्मयोग्या पुद्गला इत्याशङ्क्यां ते अङ्गुनीच्यन्त इत्यर्थः । समानेति, समजातीयानां पुद्गलानामयमेको वर्णोऽयमपरो वर्ण इत्येव निरूपणात्मिकया बुद्ध्या तीर्थकरण व्यवस्थापितानां पुद्गलानां समूहो वर्णः । बुचिर्कण्येति । भरतसेनेऽस्मिन् श्रुतयोग्यपञ्चाधिरिति बुचिर्कणको नाम कश्चिद्रूपपति रासीर, स तासां गवामनिगदुत्वात् सहस्रादिसंख्यापरिमितानां वृष्य वृष्य अनुपालनार्थं प्रयुक्ता गोपाश्वक्षकः, ते तासु परस्परं मिलितासु गोपाश्वक्षक आगत्या सम्बन्धनान्न सतो नित्यं कर्ममकार्षुः, तासु तथाऽप्येव विवदमानानुपलम्भास्तौ तेषामसमोदाय कर्मद्रव्यवच्छिन्नोऽङ्गुलीरूपकयुक्तादिगोदमिन्नानां वर्णां प्रतिगोपाल सजातीयगोसमुदायरूपा भिन्ना भिन्ना वर्गणाभ्यनस्थापितवान् तथा गोमण्डलमुद्रपक्षीयकरो गोपक्षुत्येभ्यः स्त्रियोभ्यो गोसमूहसमान पुद्गलास्तिकाय तदसमोदायं परमाण्वादिवर्णनविभागिनः निरूपितवानिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकी निवेदी । ता एव वर्गणा आह—परमाणुवर्गणेति,

1) इति क अग्रहणवर्गणा इत्यधिक दृश्यते ।

। अथैव नेष्यते—यथा मयोक्तं कर्मकर्मिणोरन्यो-
नान् प्रकृत्यादेर्वा कुतश्चित् ससारवैचित्र्यं स्यादिति-
न शुभाशुभेन, ततश्च तत्फलभूतं शरीरेन्द्रियस्थान-
मुक्ते, वा बध्येत, तत एव वदतु । स्वात्म मुक्ता-
भ्यानादिति, तदपि नोपपद्यते प्रकृतीश्वरादिसृष्टिवशादेव ।
७, अमूर्त्तत्वादाकाशवत्, आकाश वा बध्येत मुच्येत
अनिष्टश्चैवमादिभव[त्वं] इति ।

इमे मुक्तानामपि तनुकरणानि भुवनानि च
पि सर्वेषां कुर्यात्तत एव तद्वत्, मध्ये वा न¹⁰
नैतत्, अस्मात् कर्मक्यात् सर्वसर्गात्मकत्वात्
तस्माददृष्टादितः सृष्टिरिति वादान्तरपरिकल्पित
सम्भूयकारित्वाच्चेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपक्ष-

तावदित्यसदृष्टारयकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, ¹⁵
रत्पमिच्छसि ततोऽपि त्वदनुवृत्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृ-
ष्टीश्वरस्तत्क्षणे मुक्तानामप्यभूततथाविधहेतुकर्मणा
सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात्
उपकालवत्, अनिष्टश्चेतत्, अस्माच्चानिष्टान् कर्मा-
न् चेत्यादि, कर्मात्मैक्यसर्वेश्वरत्वभ्यामणुत एव— ²⁰
सृष्टिं पृथगणुभ्योऽदृष्टचोदितेभ्यो वा सृष्टिरिति

१ इति निष्क्रिये । अथान्योऽन्यादिकरत्वं कर्मकर्मिणोरनभ्यु-
रसम्भवमाचष्टे—अथैवमिति । अथ कर्मात्मरूपानभ्यु-
त्तिरिति, पूर्वं जीवस्य बन्धमोक्षानुपपत्तिदशा, अशुनेद्वयो
। अभूतेति, सद्यस्त्वेतद्देवभूतानि कर्माणि येषां न भूतानि ²⁵
वति, यदि प्रलयकाले न सृजति, तर्हि मध्यकालेऽपि न
गति । तस्मात् कर्मवत् सम्यक् तदात्मा जीवोऽपीति सर्वेश्वरत्वा-
त्तद्वत्तद्वत् इत्याह—कर्मात्मैक्येति । एवञ्च तनुकरणा-
न् द्वितीयाभावात् वेन सह भाव, अचेतनत्वमपि नास्ति तेषाम्
स्थित्वाप्रवृत्तिरपि परमाण्वात्मनो परस्परग्रहणपरिणमनादिषु ³⁰

क तत्त्वादि० । ४ मि क मध्यमवृत्तताविधहेतुताक

माप्राणापानमनःकर्मयोग्यानामग्रहणात्तरितानां प्राक्षाणासुत्तरोत्तरानन्तगुणत्वमानेयम्, अन्तरतु प्राक्षाणा जघयादुत्कृष्टो विशेषाधिक सर्वत्र, को विशेष ? तस्यैवान्तभाग, अमाहाणानु जघयादुत्कृष्टोऽन्तगुण, को गुणकार ? सिद्धानामनन्ततमभाग, अभव्येभ्योऽन्तगुण, एवविधे पुद्गले सर्वत्र लोकेऽवगाढनिचिते कर्मतया परिणमनयोग्यान् कायवाद्यन कर्मलक्षणां प्रयाणा योगानां काययोगेन गृह्णाति, तेनैव कर्मणा शरीरतया परिणमयति, पुरुष स्ववीर्येण योग्यतेष्व धाढ्यत प्राणापानतया परिणमय्य काययोगेनैव याद्व्यनै प्राणापानतयाऽवलम्ब्य विघृजति, यथोक्तम् 'जोगेहिं तदनुरूपं परिणमयति गेण्डूऊण पच तन् । पाडगे वा लवति भासाणमणत्तणे एषे ॥' (कर्म प्र० श्लो० १७) तथा 'मनसा वाचा कायेन वाऽपि युक्तस्य वीर्यपरिणाम । जीवस्यात्मनि य सल्लस योगसहो जिनेहैष्ट ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ७ पृ० ७०) 'तेजोयोगाद्यद्वयत्वा

10 दिष्टस्य परिणाम । जीवरूपप्रयोगे वीर्यमपि तथाऽऽत्मपरिणाम ॥' ( ) इति । किं कारणं ? तथाविधोपयोगगते, — बन्धनयोग्यपरिणामापनपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतवृत्तप्रयोगपरिणामापत्ते पुरुषस्यैव स्य, यथोक्त 'ऊष्मगुणं सन् दीपं ज्ञेह वर्यां यया समादत्ते । आदाय शरीरतया परिणमयति यपि त ज्ञेहम् ॥ तद्वद्रागादिगुण स्वयोगवत्स्याऽऽत्मदीप आदत्ते । स्फुटानादाय तथा परिणमयति साश्च कर्मतया ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ५ पृ० ३४३) 'क्षेदाभ्यक्तस्याङ्गे लगदेव रजो मलीभवत्यपि

15 या । रागद्वेषक्षेदाभ्यक्तस्य तथा लर्णति कर्म ॥ ( ) रूक्षयति रूप्यतो ननु यत्र क्षिप्ति च रज्यत पुस । औदारिकोऽपि देहो भाववशान् परिणमलेयम् ॥' (प्रज्ञा० टी० पृ० ४५५)

एवं निधैरिति ईश्वरे पुद्गले सर्वो ज्ञेवोऽवगाढ आश्रित तथा निचितो व्याप्तश्च, जीवश्च यत्राकाशोऽवगाढस्तत्रैव के योग्या पुद्गलाद्यान् कर्मतया परिणमय्य कायस्य वाचो मनसश्च वापि कर्माणि-क्रियाविशेषा चेन्नविशेषज्ञा वीर्यवीर्यतत्त्वप्रसममेदाश्च एव योगा उच्यन्ते तेषां मध्ये काययोगेन गृह्णाति, तेनैव च कर्मणा शरीरतया परिणमयति वीर्येण ।

20 विशर्जनप्रभामाह-पुरुष इति । कायादिकरणयोगादात्मनो वीर्यपरिणतिर्भवति, तथाविधेन वीर्येणत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह-यपि-जोगेहिं इति, योगार्ज्यमप्यमो-गृष्टरूपे योगानुरूपं पचयतीरानुरूपं वा पुद्गलरूपं पचयति गृह्णाति, यतो हि परिणामालम्बनग्रहणसाधने वीर्यं भवति तेन योगेन औदारिकदिशरीरप्रयोगेभ्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति, गृहीत्वा वीर्यादि कार्यापतया परिणमयति तथा प्राणापानमापानमोयोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति गृहीत्वा च प्राणापानादिहृत्तया परिणमयति, परिणमय्य च तन्निर्गतेहेतुगामध्यविधेगतिद्वये तान् पुद्गलरूपं धानांम्यते, तत्तत्तद्वद्व्यमनतो जातसामर्थ्य-

25 विदेशं सन् विद्युज्जतीत्यर्थः । उक्तार्थमेव कारिकातरं शीलक्षणप्रदर्शकं दर्शयति-मनसा वाचेति, अस्य श्लोकस्य मूलभूता गाथा स्थानाश्रय तृतीयस्थानटीकायासुदतेर्बं दृश्यते-मनसा वयसा कायेन वा हि ज्ञुप्तस्य वीर्यपरिणामो । जीवस्तु अप्पणिजो सजोगसंज्ञो निष्कलाओ ॥ तथा तेजोयोगादित्यपि तत्रैव-तेजो जोगेन अहा रत्ताहं पश्यन् परिणामो । जीवरूपणजोगे वीर्यमवियप्यपरिणामो ॥ इति । सोऽयं वीर्यपरिणामो जीवस्वैवेत्यादर्शयति-तजोयोगादिति, मन्मथस्यप्रसिद्धयोगाद्रूपत्वादिपरिणतियथा धर्मेण तथा जीवस्य कायादिकरणयोगाद्वीर्यपरिणति

30 रामन् एव श्रुतमवति न द्रव्यात्तरस्येति भावः । अत्र हेतुमाह-तथाविधेति, यथा च दीप ऊष्मगुणयोगाद्वर्यां क्षेदस्फुटानादायाच्चास्तेन परिणमयति तथा रागादिगुणयोगान् कायादियोगवत्तयात्मदीप रूक्षानादाय वमतया परिणमनादायतीत्यर्थः कारिकाद्वयमाह-ऊष्मगुण इति । यथा च क्षेदाभ्यक्ते वपुषि अलाईवाचति वा परागो लगति मलीभवति च तथा रागादिरेह्याभ्यधनस्यात्मनः कर्मणःशरीरपरिणामोऽपूर्वक्यग्रहणे योग्यतामास्कन्दतीत्यर्थप्रदर्शिकां कारि

१ सि क मय्यतस्योग्यान् । २ सि क मनसा । ३ जीवप्रयोगवन्ति इति पाठोऽत्रम् । ४ सि क भवति ।

५ सि क दृश्यते तनुः । ६ सि क वपुः । ७ सि क मयतिद्वेष्टोऽप्यम् ।

तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, तदपि च कर्म आदिकरम्, बाह्यमपि घटादिकं सर्वादिकरम् ।

(तस्मादिति) तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, पूर्ववत् प्रयोजनपरमार्थत्वात् भवितु-
त्पस्य, किमात्मैवाऽऽदिकरः ? नेत्युच्यते तदपि च कर्माऽऽदिकरम्— तदपि च ज्ञानावरणादिकर्मग्रहण-
योग्यमौदारिकादिशरीरभेदादिविपाक पुद्गलम्, किं भवति ? नरनरकदेवतिर्यग्गतिस्फुटदभवनवास्यादिनैक- ६
प्रभेदसर्वात्मशरीराणां तत्सम्बद्धात्मना वाऽऽदिकर भवति, यथोक्तं 'जीवपरिणामहेतु कम्मत्ता
पोगला परिणमति । पोगलकम्मणिमिच्च जीवोपि तद्देव परिणमहे' ॥ [प्रश्ना-टी पृष्ठ. ४५५] इति, न
केवलमाध्यात्मिकसेवादिकरम्, किं तर्हि ? बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

विपर्ययेणापि माययितुकाम आह—

यथा चात्माऽकर्मणा कर्मत्वेनादिकरस्तथा प्राक् पश्चादपि कर्माऽऽदिकरम्, तदादि- 10
त्यादात्मनः तथाऽभिव्यक्तेस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च, आदित्योदयादित्ववत् । तत्प्रयुक्तं कर्म, आत्मैव
न कर्मभूत, आदित्योदयादित्ववदित्यत्रोच्यते, को वा प्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि
चात्मभूतानि नेति, आत्मापि कर्म भवति, कर्माप्यात्मा भवति तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्त-
त्यादित्यादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

यथा चात्माऽकर्मणामित्यादि पूर्ववत् सचोद्यपरिहारं गतार्थम् यावत् को वा प्रवीति 15
न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादिभिर्हेतुभिः, तस्मात्
सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

इतश्चान्योन्यादिकरता कर्मकर्मिणो, अचेतनज्ञानावरणकर्मप्रयुक्तत्वादात्मनः ।

(इतश्चेति) इतश्चायोन्यादिकरता, आदिकरत्वात् कर्मकर्मिणो सर्वसर्वात्मकतेति,
कारणमाह—अचेतनज्ञानावरणैर्लौघि, अचेतनानि ज्ञानदर्शनावरणवेषयोहायुर्नामगोप्रान्तरायाख्यानि ॥

कामाह—जेहाभ्यकस्येति । तस्मादिति, तथाविधोपयोगप्राप्ते वायवाद्भूत कर्मयोगात् पुद्गलानां कर्मत्वेनादिकर इत्यर्थः ।
तस्मै कर्तृत्वमित्याह—पूर्ववदिति, यो हि प्रयोजयति परमार्थं स कर्ता भवति, भूतजो वायवात्त्वयत्वात्, न प्रयोज्य
कर्ता भवति भवति, य आदिकरः स कर्ता यथ कर्ता स भवतीति भावः । कर्मणोऽध्यादिकरत्वमाह—किमात्मैवेति ।
ज्ञानेति, ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्य पुद्गलभूत कर्मपदेन प्राणम्, यत् औदारिकैवेकिमादिशरीराऽऽनपानादिरूपेण भवतीति
भावः । तत् कैयामादिकरमित्यत्राह—नरनारकेति नरादियतीनां सद्गुहो येषु भवनवास्याद्यनेकप्रभेदसर्वात्मशरीरेषु तेषां 25
तथाविधशरीराणां तदैक्यतया तत्सम्बद्धात्मना वाऽऽदिकरमित्यर्थः । जीवकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वे प्रमाणं दर्शयति—जीव-
परिणामहेतु इति । न केवलमाध्यात्मिका एव कर्मपुद्गल आदित्रा, अपि ॥ बाह्यमपि सर्गमित्याह—न केवलमिति ।
आत्मकमणोरन्योन्यादिकरत्वं साधयति—यथा चेति, तदेव कर्मैवादिर्वस्याऽसावात्मा तद्भावात्तदादित्वादात्मनः, कर्मणैव
हि आत्मा भवति, अन्यथा तस्माभिव्यक्तिर्न स्या, उदयस्याभावे आदित्यस्यानभिव्यक्तेरुदय एवादित्यस्य यथाऽऽदिकर-
त्वादात्मनोपि कर्म, एवमपि आत्मप्रयुक्तमेव कर्म प्रसक्तं नात्मा परमरूप इति वक्ष्यते सर्वं सर्वात्मकमित्याह—तत्प्रयुक्तं 30
कर्मैति । कर्मात्मनमयोरन्योन्यादिकरतामाह—को वा प्रवीतीति । पुनर्योऽयदिकरत्वं साधयति—इतश्चेति ।

१ मि क घटादिकर सर्वदि० । २ मि क 'न्योऽबादिकारितादिकरत्वात् । ३ सि क 'त्यादि, अचेतनानभि-
ज्ञानावरणेत्यादि० ।

सप्रभेदाणि कर्माणि पुद्गलात्मकानि उदीर्णा यस्यात्मनोऽक्षरानन्तवतभागमुपयोगस्याभाव्यान्नाशृष्वन्ति
शेष केपाश्चिदावृष्वन्ति ष्केन्द्रियनिगोदसूक्ष्मापर्याप्तमादीनाम्, कमणा क्षयोपशमवैविच्यत् ॥
'सन्तजीवाण पि य ण अरररस्स अणततमो भागो णिचग्घाडिओ तपि जइ आनरिज्जेज्जा तेण जीवो
अजीवत्त पाणइ, सुद्धु वि मेहममुदये होइ पमाचदसूराण' (नदी० सू० ४२) तथा 'खल्य रजो

५ हि क्लृपञ्च नभ करोति राहुर्गृणोति शशिं बलयाश्च सोम । पङ्क विनाशयति वारिगुणाववृष्टिं
क्षोपा सुहृत्तरमसा बलवान् स्वभाव ॥' ( ) इति, तस्मात् कर्मकर्मिणोरन्योन्यादि-
फलम्, केवलिनस्तु विगतसर्वावरणविभ्रमोदत्वाद्यद्युपयोगावरणाभावात्तथाविधोपयोगातिरसिद्धा
तथापि वेद्यायुर्नामगोत्रकर्मचतुष्कृतप्रयुक्तराविहेतुसङ्क्रावाद्योयादिकरत्न सिद्धम्, सिद्धौ चाति
कर्मनिमुक्ताव्याधाधपारिणामिकपरमसुखक्षायिकसन्त्यक्तज्ञानदर्शनवीर्यलब्ध्यादीनाञ्चादिकरत्नम् ।

१० नन्यात्मपुद्गलैक्यापत्तिवचनादेव वा भेदप्रतीते स्वप्नचनविरोध इत्येतन्न, पालनपूरण-
पुरपत्त्यात्, निरुक्तिभेदेऽप्यर्थक्यात् । अथैव नेप्यते ततो नैवात्मा धप्येत कमणा, ततश्च
तत्फलभूत शुभाशुभैर्न युज्येत, विमुक्तत्वात्, मुक्तवत्, मुक्तो वा धप्येत, तत एव तद्वत् ।

(नन्यति) नन्यात्मपुद्गलैक्यापत्तिवचनादेव वा भेदप्रतीते स्वप्नचनविरोध इत्येतन्न, तस्मात्
पालनपूरणपुरपत्त्यात्, 'पू पालनपूरणयो' [पूरयति] पालयति सुखदुःखादिविपाकास्तास्ताम् पुद्गला
१५ नात्मभावेनेति, पाल्यते वैस्तथाविधोपभोगगलेति वा पुरुष पूरयति तान् वै पूर्यत इति पुरुष, पुमास
गिरिति पुमा वा गिर्यत इति पुद्गल पूरणाद्गलनाद्वा पुद्गल इति निरुक्तिभेदेऽप्यर्थक्यात् [पुरुष]

उपायै प्रमाणमादर्शयति-सन्तजीवाण इति, सत्कारणा श्रुतिवीक्ष्यादीना सर्वेषां सर्वजीवपदेन परिग्रह, अपि सम्भावनायां,
निति वाक्यालङ्कारे अक्षरस्य सामान्यविधेरुपायवोधस्थान-तभाग निर्वोद्वाट श्रवदा निरावरण, सकलत्रैलोक्या
तवन्तिनोऽपि हि पुद्गला कमत्या परिणता सातोऽपि न समावर्तु समथा एकस्यात्मन सर्वात्मनाऽवबोधम्, स त्वबोधपदेश

२० स्फुरस्त्रेव क्रियामपि स्वदा, अति च ते पुद्गला सर्वात्मना तमप्यावृणु ततो निर्वातवत् स्वादात्मन तस्मात् सा निरावरण
सर्वस्योपयोगमात्रा प्रथमसमये सूक्ष्मनिगोदापर्याप्ततामेव भवति, यथा च निरान्तघनपदस्य हि द्वेऽपि सविद्वद्गले ज्योति
रिति क्रियामपि चक्षस्त्रेव, न सर्वथैव प्रणयति, तद्वदिति भाव । स्वभावादेव सोऽवबोधपदेश निरावरण समस्तोत्तर
स्भावस्य बलवत्प्रकाशिकी लोकोपिमाह-स्वल्प रजो इति । लोकमपि रजो गगन मलिनयति राहुर्द्रमघ निगिरति
पूणाध्रमा शारद सटिले पिन्दम विपते, रात्रिश्च वारिधेलमघो नयति, सर्वत्रान् स्वभाव एव वस्तूना निबन्धनम्, तस्माद्

२५ सत्त्वो स्वभावो न पययुगोय इति भाव । तदेव कर्माप्यादिकरमिति त्वरमणोरयोऽन्यादिकरत्न सिद्धमित्याह-तस्मा
दिति । कवली कयमादिकर, आनरणादिमध्ययत्तयाविधोपयोगवेत्तत्राभावादित्याह-केवलिनस्तित्यति,
पतिर्कर्मणं क्षयेऽपि अपातिर्मर्णा सङ्क्रावात् तथाविधोपयोगातिरसिद्ध तथाऽचेतनवेगादिकमप्रयुक्तत्वमपि केवत्रिनोऽस्तीत्या
दिकर सोऽपीति भाव । सिद्धसाध्यादिकरत्वमाह-सिद्धौ चेति कर्माभावेऽपि सुखसन्त्यक्तज्ञानदर्शनादीना सिद्ध आदिकर
इति भाव । नवानामपि कर्म भवति, कर्माप्यात्मा भवतीति आत्मपुद्गल्यारव्यापत्तिवचनादेव तयोभद सिद्ध, भिन्नयोर्धे

३० कथाऽप्यते न निरुक्त्य सत एवेकतेनापत्यसम्भवात् एवञ्च तयोर्भेदे सिद्धे ऐक्यवचन व्याहृते, न हि घटपत्रयोर्भिन्नयो
रेकताऽप्यत इत्यादावते-नयति, पुरुषपुद्गलादयोरेकाकत्वात् शक्यपुरदरादिष्वन्दपञ्चदमेद एव, न त्वस्त्वयमेद इति
समाधेय पात्रेनेति, पालयतीति द्युत्पत्त्याऽऽमभावेन पुद्गलानां पालन पुरुष, पाल्यत इत्यादि द्युत्पत्त्या पुद्गल पात्रनीय
इते च स यते पूरयतीत्यादियुत्पत्त्या पुद्गलपूरकत्वं पुद्गले पूर्यत्वम् । पुद्गल्यद द्युत्पत्तिमाह-पुमासमिति, गृ निरणे,
निष्पन्नानादिदुर्गतिर्न पुण्यं कर्माति वेद्यतीति गिरण्यं, पुद्गलनाऽऽद्वानार्थं पुद्गलनाऽऽदीयते कथाययोगमात्रा कर्म-

पुल्लशदयोस्त्रिंशन् [शब्द] वदेकार्थत्वाददोषः । अयेन नेप्यते—यथा मयोक्त कर्मकर्मिणोरन्यो-
न्यादिकरत्न यदि न स्यात्, ईश्वरवशात् स्वभावादे प्रकृत्यादेर्वा वृत्तयित् ससारवैचित्र्य स्यादिति-
प्यते ततो नैवात्मा वप्येत कर्मणा—ससारवीजभूतेन शुभाशुभेन, ततश्च तत्फलभूतैः शरीरेन्द्रियस्थान-
विषयैः शुभाशुभैर्न युज्येत, विकर्मत्वानुत्तवत्, सुको, वा वध्येत, तत एव तद्वत् । स्यामत सुक्ता-
मुक्तविकल्पसम्भव एव परमार्थतः, सृष्टिवशव्यवस्थानादिति, तदपि नोपपद्यते प्रकृतीश्वरादिसृष्टिवशादेव ।
न वध्येत तनुकरणादिभिः, न युज्येत भुवनेन च, अमूर्तेत्वादाकाशवत्, आकाश वा वध्येत युज्येत
तदतत्त्वादिभिः, तत एव तदभिमतपुरुष इव, अनिष्टज्ञैर्बोदिभव[त्वं] इति ।

किञ्चान्यत्—

यदि त्वदृष्टाभावेऽप्यसावीश्वरः ततस्ते मुक्तानामपि तनुकरणानि भुवनानि च
कुर्यात्, ईश्वरत्वात् सर्गादिवत्, प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात्तत एव तद्वत्, मध्ये वा न ¹⁰
कुर्यात्, ईश्वरत्वात् प्रलयकालवत्, अनिष्टज्ञैतत्, अस्मात् कर्मक्यात् सर्वसर्गात्मकत्वात्
सर्वेश्वरता, अत एव चाणुत एव सुखादयः, तस्माददृष्टादिवत् सृष्टिरिति वादान्तरपरिकल्पित
त्यक्त्वाऽऽसदभ्युपगमोऽनश्यम्भावी, तस्मात् सम्भूयकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपक्ष-
धर्मता, एकत्वात् ।

यदि त्वदृष्टाभावेऽपीत्यादि, मया तापदित्यमदृष्टारयकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, ¹⁵
तस्य तस्य तत्त्वैत्यादिकरत्नात्, तन्न चेदित्यमादिकरत्यमिच्छसि ततोऽपि त्वदनुवृत्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृ-
ष्टाव्यकर्मोभावेऽपि मया दोष उच्यते—असावीश्वरस्ततस्ते मुक्तानामप्यभूततथाविधहेतुकर्मणा
तनुकरणानि भुवनानि चासौ कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात्
तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, प्रलयकालवत्, अनिष्टज्ञैतत्, अस्मान्निष्ठात् कर्मो-
त्मेक्यात् सर्वसर्गात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चेत्यादि, कर्मोत्मेक्यसर्वेश्वरत्वम्भामणुत एव— ²⁰
कर्मत एव सुखादयः, तस्माददृष्टात् सृष्टि प्रधानात् सृष्टि, पृथगणुभ्योऽदृष्टचोदितेभ्यो वा सृष्टिरिति

तथेति पुल्लश पूरणाह्वनाद्य, सद्यमानत्वात्, निवेदितमत्वाचेति निश्चितमेद । अयायोऽन्यादिरत्वं कर्मकर्मिणोरनु-
पगम्येतरादित ससारवैचित्र्याभ्युपगमे कर्मोत्मेक्यद्वयमोक्षयोरसम्भवमाचष्टे—अयेवमिति । अय कर्मोत्मेक्यपुरुषानभ्यु-
पगमेनेश्वरस्य सृष्टिभामप्येऽभ्युपगम्यमाने दोषमादर्शयति—यदि त्विति, एवं जीवस्य बन्धमोक्षानुपपत्तिरुच्य, अनुपपत्तिरौ
मुक्तानामपि ससारिव संसारिणो मुक्तत्वं कुर्यादित्युच्यत इति मेद । अभूतेति, ससारिवहेतुभूतानि कर्मणि येषां न भूतानि ²⁵
तेषामित्यर्थः । अविशेषात्सृष्टिकाल इव प्रलयकालेऽपि वृत्ते न सृजति, यदि प्रलयकाले न सृजति, तर्हि मध्यकालेऽपि न
सृजेत्, इतरानपेक्ष्यवर्गमाक्त्वात्तत्वेत्याह—तथा प्रलयकालेऽपीति । तस्मात् कर्मैव समग्रं तदात्मा जीवोऽपीति सर्वेश्वरत्वा-
भ्युपगम एव सुख इत्याह—अस्माद्येति । अदृष्टप्रधानेऽरवादस्याय आवश्यक इत्याह—कर्मोत्मेक्येति । एवम तनुकरणा-
दीनां कर्मक्यात् सप्तसर्वेश्वरत्वाच्च न सम्भूयकारित्व कर्मोत्मेक्येन द्वितीयाभावात् वेन सह भावः, अचेतनत्वमपि नास्ति तेषाम्
एवमादेव, पूरणपाठनगलनपुनरुक्त्यादिधर्माणां निरन्तरं प्रत्येकं न स्थित्वाप्रवृत्तिरपि परम्परान्वायनो परस्परग्रहणपरिणमनादियु ³⁰

१ नि क मुचनेनच । २ ति क नास्मिन् । ३ ति क तत्त्वाद्यादि० । ४ नि क *मप्यभूततथाविधहेतुनाक-
र्मणां । ५ ति क मणव ।

धादान्तरपरिकल्पित स्यत्वाऽऽसदुक्तमर्मात्मैक्यसर्वसर्वात्मक[त्वं]मर्वेश्वरत्वाभ्युपगमोऽवश्यम्भावी,
तस्मात्त्वयोक्तसम्भूयैकार्थकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपभ्रमधर्मा, एतत्वात्, बन्ध द्वितीयस्य केन सह
सम्भूयैकार्थकरिता ? किं तदचेतन चेतनात् पृथग्भूत ? सततसंप्रवृत्तपूरणपालनगत्नपुङ्गवणादिधर्मत्वाच्च
का स्थित्वा प्रवृत्ति ? इत्यसिद्धार्थत्वाद्विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्वं तन्वादीनां न साधयितुमलमिति, यदपि
5 विशिष्टोक्तं मिथ प्रत्यनीकसम्भूयैकार्थकारित्वादिति तदसत्त्वं तु पूर्वोक्तमेव, 'गिच्छयञो सन्नल्लु'
इत्यादिमाधया, तस्मान्नेश्वरपूर्विका सृष्टि, निन्वनेश्वरपूर्विकेति विज्ञेया ।

एवञ्च कृत्या कर्मकान्तवाद्दोषप्रकाशनमपि कृतं वेदितव्यम्, असम्प्रवृत्त्यात्तस्य,
पुरुषकार निराकुर्वन्त कर्म समर्थयन्तस्त इत्यमाहु यदि प्रवृत्तिवृत्त्यात् पुरुषकार कारण
न कर्मापीति चेत्तत् इदमनिष्ट ते प्राप्तम्, उत्कर्षादिपुरुषकारैकत्वात्, प्रधानमध्यमाधम
10 भेदमिह पुरुषकारा न स्युः, ततश्च तत्फलभूता सप्रमेदास्ता सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना
जातीया न स्युरव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवत् ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि, अनेनैतात्तेष्वरपूर्वक[त्वं]गद्दोषप्रकाशनेन कर्मकान्तवाद्दोषप्रकाशनं
मपि कृतं वेदितव्यम्, असम्प्रवृत्त्यात्तस्य-कर्मकान्तवादस्य, कथं पुनस्ते कर्मकान्तवादिन आहु कथं
या ते असम्प्रवृत्त इत्यतः तत्प्रदर्शनापर्यन्तात् पुरुषकार निराकुर्वन्तः कर्म समर्थयन्त त इत्यमाहुरिति
15 तदुपपत्तिर्दर्शयति यथा-यदि प्रवृत्तिवृत्त्यात् पुरुष [कार] कारण स्यादिति-पुरुषकार एव कारण
न कर्मापीति चेत्तत्तस्येव इत्येकान्तं सूचयति-तत् इदमनिष्ट ते प्राप्तम्-पुरुषकारकारणैकान्तिनस्ते
प्राप्तम्, क्वतमनिष्ट ? उच्यते प्रधानमध्यमाधम[भेद]मिह सिद्धयोऽसिद्धयो वा नाना न स्युः,
ताञ्च दृष्टा, न हि दृष्टान्नरिष्ठमयत् प्रमाणमस्ति, कस्मान्नाना न स्युरिति चेदुच्यते-उत्कर्षार्थिकैरै-
कत्वात्-आत्मोत्कर्षार्थी पुरुष एव कारण न कर्मापि कारणमिति पुरुषकारकारणैकतावत्प्रमाशङ्कते-
20 पुरुषकारसैक्य-उत्कर्षार्थिपुरुषकारैकत्व-उत्कर्षार्थिन पुरुषस्य क्रिया-कार तस्यैकत्वात् प्रधानम-
ध्यमाधमभेदमिह - स्वाचारदुराचारविकल्पद्वयकृता लोभप्रसिद्धा पुरुषकारा न सिद्ध्यन्ति, एक एवो-

सततं प्रवृत्तिर्याह-तस्मात्त्वयोक्तेति, इदम् पञ्चमभाषा साधनात्रत्वाभ्युपगमे विज्ञेयम् । अपि कपिलमतापेक्षया यथा
परस्परप्रलनीक्योत्पद्यदयोऽप्रलनीक्यवमिषाविना निश्चिद्विद्विना पाचकेनाधिष्ठितयो सत्त्वपि मिथ प्रलनीक्यते तद्विद्विषय
वर्तिना सहस्यकारित्वादोदनसाधनं दृष्टं तथा उद्युपुरुषो प्रकाशवरणयोः प्रवृत्तिनियमयोः मिथो विरुद्धयोरपि सहस्य महदादि
25 भावेनैक्यमस्तिवादिषिष्टयुद्धिपूर्वकतेति बहुधा तदपि निराकरोति-यदपीति निश्चयत परस्परविरोधिगुणानामभावस्य निश्चयत
वर्षेऽप्युभयदिगाधया प्रतिपादितत्वादेव सोऽपि ह्युरसिद्ध एवमि भाव । एवञ्च कर्मैकस्वरूपानेकैर्दूरपूर्वकैव सृष्टिर्नश्वर-
पूर्विकेत्याह-तस्मादिति । एवमीश्वरवादनिराकरणदेव कर्मैकतावादोऽपि निराकृत एवेत्याह-एवञ्च कृत्वेत्येति । पुरुषकारसै-
क्य कारणत्वं परिन्दमान अगद्वैविध्यं न स्यात्, आविष्टिकारणान्निष्टिकार्योपासम्भवादिनि कर्मैकतावादिना कृत पुरुषकारे
कान्तवादिनं प्रति आनेन प्रदर्शयति-पुरुषकारमिति । इह दर्शयति-उत्कर्षार्थीति, उत्कर्षार्थी पुरुषस्यैव कार, क्रिया
30 पुरुषकारस्यैकत्वादित्यत्र, एतदेवाऽऽचष्टे-आत्मेति । दृष्टव्यं पुरुषकारभेदस्यानुपपत्तिमाह-प्रधानेति । पुरुषकारस्यापि

त्वात्, कस्य स्वशक्तिरिति चेत्-चेतनस्य-पुरुषस्य, चेतनामानसारा हि पुरुषकारः शक्तिः, हिशब्दो यस्मादथे, यतोऽस्येया शक्तिः, एताश्चाधातुमशक्तोऽसाविष्टे मनुष्यत्वे पशुत्वे वर्तमान इति, स्वशक्त्याधानासामर्थ्यं दर्शयति-न च स इत्यादि, सत्यपि चेतन्ये ता स्वा चेतन्यशक्तिं कर्मबलाकृष्टिनि कृष्टस्वज्ञानशक्तौ वर्तमानो न विशिष्टमनुष्यचेतये स्वापयितु शक्त इति, विपर्ययेण मनुष्य सन्न

- ॥ तज्ज्ञान पैश्चादौ, आधातु समर्थ इति वर्तते, तस्यात्मनो यत्स्वतत्त्वमिति त्वया प्रवर्तितं तन्न शक्नोति कर्मवशीकृतो योनिजात्यंतरस्यो योनिजात्यन्तरेऽयत्राधातु, कुत ? तस्यापि कर्मलभ्यत्वात्-पशोर्मेनु-
प्यस्य वा चेतनस्य कर्मवशादेव तयामागात्, मनुष्य पशुर्वा स्वजातिनामकर्मोदयादेव भवतीत्यर्थः,
तदुदयस्य कारणान्तरदुर्निवारत्वात्, तत्र दृष्टमान्ताह-अपि तर्हि गङ्गाया इत्यादि सम्माननयैत-
दुच्यते-अपि चैतनस्यमात्रं देशनियोत्पातादिना गङ्गास्रोतसोऽन्यथा प्रवृत्तस्य कर्मणाऽन्यथा प्रवर्त-
॥ नमिति, एव तानदभ्युपगम्य स्वतः चेतन पुरुषकारश्च तस्योक्तम् ।

नैव याऽभ्युपगच्छाम एतत्सर्वं किञ्चित् कर्मव्यतिरिक्तकृतम्, तत्त्वचिन्ताया कर्मव्यतिरिक्त-
कारणानवस्थानादित्येतद्दर्शयति—

- यापि चेष्टानिष्टतुल्यप्रवृत्ति पुरुषस्योपक्रमप्रभृति यावच्छरीर जह्यात्, सा कर्मत एव
वेतालाविष्टशवशरीरयत्, यथाऽऽहारविशेषग्रहणखलरसादिभावविभजनाद्यसञ्चेतिताव्यक्त-
॥ कियास्वस्वतत्र एव गर्भादिषु सुत, ता कर्मकृता पुरुषो मत्कृता इत्यभिमान्यते तथा-
भासमानत्वात्, तत्कार्यताया हि तासा कदाचिदकरणाभावादहैयामृतत्वप्रसङ्ग ।

यापि चेत्यादि यावद्वेतालाविष्टशवशरीरवदिति, कर्मवेतालाविष्टो हि पुरुषोऽस्वतः इष्टानिष्ट-
तुल्यप्रवृत्ति, परपक्षात्वात् पुरुषस्योपक्रमप्रभृतीत्यादि यावत्समादिति, तत्स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादनायौ

- इति भावः । एतमेव भावमादर्शयति न च स इति, स चेतनोऽनिष्टे पशुत्वे वर्तमान स्वशक्तिं चैतन्यलक्षणाभिष्टे मनुष्य
२० त्वौ स्वापयितु न समर्थ इति भावः । निपर्ययेणेति, स चेतन इष्टे मनुष्यत्वादौ वर्तमान स्वा शक्तिरिति पश्चादौ नाभादौ
समर्थ इतीति विपर्ययान्तिनाधानासामर्थ्यं प्रदर्शितमिति भावः । पुनर्भावायमाह-तस्यात्मन इति, स्वतः पुरुषकारार्थे
तस्यशक्तिः तत् स्वतः पुरुषकारं च तत्त्वमिति त्वं । तस्यापीति, मनुष्यपश्चादरपीत्यर्थः, नमयति प्रापयति नारकादि
भावान्तराणि जीवमिति नाम, जाति समान्यं एवेन्द्रियादि जातिरूपं नाम जातिनाम तदेव कर्म जातिनामकर्म, अत्र पञ्चेन्द्रिय
जातिनामकमात्रान्तरमेदग्रहण मनुष्यजातिनामकर्म पञ्चातिनामकर्म इति तेषामुदय कर्मोपाकाविर्भावस्तस्मादेव मनुष्यादेर्मो
२५ शालिर्त्यं । स्वजातिनामकर्मोदयस्य कारणान्तरवर्तितुमशक्तत्वात् पुरुषकारादिष्टानिष्टावतिरिक्त्याशयेनाह-तदुदयस्येति ।
कर्मलभ्यत्वात् सम्पादनाया दृष्टा तमुच्यते-अपि चैतदिति । एतत्-अमे वदयमाणमित्यर्थः । किं तदित्यत्राह-देवेति,
कस्यविदेवस्य कियाविशेषण उत्पादादिना वा वनचित्कर्माणां गङ्गाप्रवाहस्य पूर्वोभिमुखे प्रवृत्तस्य पश्चिमामुमुखतया विपरिवर्तनं
सम्भाव्यत्, गङ्गास्रोतसो विपरिवर्तनं यथा वर्गणैव सम्भाव्य नायेन कनचित्तया पशो पुरुषादिभवनं कर्मणैव स्यात् तत् पुरुष
कारादेरित भावः । कोके यत् किमपि हृदये शुभमशुभ वा तत्पदं कर्मकृतमेव, तत् पुरुषकारादिकृतमित्याह-यापि चेति,
३० इष्टानिष्टेति, इष्टेऽनिष्टे च समाना प्रवृत्तिद्वयते यदि पुरुष एव कारणं स्यात् तर्हि स्वतन्त्रत्वात् इष्ट एव प्रवर्तते नानिष्टे,
द्वयते च तत्रापि प्रवृत्तिराव विज्ञायते पुरुषोऽनिष्टतया परवशादेव प्रवर्तते तस्मात् तत्राविर्भवं कर्मैव मुख्य प्रवक्तव्यं वतात इव,
पुरुषस्य शवशरीरवत् एवेति भावः । इष्टानिष्टप्रवृत्तीदशयति-पुरुषस्येति । गर्भेऽपि तस्य प्रवृत्ति परापीनित्याह-

निमेषोपक्रमाद्वारभ्य मरणापवर्गपर्यवमान इति गतार्थः । पुनरप्यतो-यथाऽऽहारविशेषेत्यादि यावदिहै-
षामृतत्वप्रसङ्गः, साधुरोजः पितुः शुक्रञ्च प्रथमाहारः, ततः प्रथमाहारः ततः सप्ताहकलं भवतीत्यादिना
क्रमेण शरीरेन्द्रियादिकारणाहारः प्राणनादियाः प्रसमर्थः, तस्य च सप्ताहसादिभवेन विभजनमिलाघसञ्चे-
ति ताव्यक्तक्रियास्वतन्त्र एव गर्भोदयिषु सुप्तञ्च, तास्तु क्रियाः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यभिमन्यते,
तथाभासमानत्वात्, तत्कार्यताया हि-पुरुषकारकार्यताया हि तासां क्रियाणां कदाचिदकरणाभावात्-
प्राणस्थितिहेतुनुरमात् मरणाभावः, तस्मादिहैवाऽमृतत्वाय कल्पेतेति दृष्टेर्विरोधोपप्रसङ्गः ।

तथा—

कायेन्द्रियनिर्वर्त्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्, सम्पन्नेन्द्रियजातिसंस्थानसहन-
नादियुक्त एव स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव, तदतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत ?
तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारश्च ।

10

(कायेति) कायेन्द्रियनिर्वर्त्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्-काणकुण्ठयधिरादि, सम्प-
न्नेन्द्रियजातिसंस्थानसहननादियुक्त एव स्यात्-पुरुषकारकार्यनिर्वर्त्तने च धर्मानुष्ठानविषयोपभोगा-
दाविष्टस्यैव करणं स्यात्तस्यात् स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव-हेतोर्नोत्पन्नः, कर्मण इति पञ्चम्या
हेतुर्थे विहितत्वात्, तदतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत-तस्मादेवविधात् क आत्मयेतदनुपपद्यमानं
कर्मण [ज्यतिरेकेणाभ्युपगच्छेत् ? नाभ्युपगच्छेद्येव विद्वानित्यभिप्रायः, तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारश्च । 15

अकारणमपि कर्म सहायामेक्षम्, कवलास्यप्रक्षेपादिवत्, अतो भारोत्पादवत् फलोपहाराय
तत्स्वामिनः कर्तुर्नयोद्योगावान्तरावपेक्ष्यौ, चाह्य च प्रकृतिरिति न मन्तव्यम्, तान्यपि हि

पुनरपि, पुनरप्यत-अनेन प्रत्येनेष्टानिष्टप्रवृत्तिषु पुरुषस्यास्मात्तस्य दर्शयतीति भावः, तदेवाह-यथाऽऽहारेति,
जीवनसाधनस्याहृताहारस्य बहिः गर्भे च शरीरेन्द्रियादिनिर्गतिप्रकारणस्य तथा तथा परिणमस्य विभजनं तद्यथा गर्भे साधुरोजः
पितुः शुक्रं प्रथमाहारः, ततः सप्ताहकलं भवति ततः सप्ताहमर्षुदमर्षुदाज्यायवे पेक्षी पेक्षीते जायते एतमित्यादिना क्रमेण 20
शरीरेन्द्रियादिनिर्गतिः तत्सर्वं कर्मत एव, उत्पत्त्यनंतरमपि प्राणनादियाः प्रासमर्थसाहायस्य सप्ताहसादिभवेन परिणमस्य शरीरस्य
समेदोमजादित्यादिभवेन विभजनमिलाघसमिधायिष्वर्ष्वर्ज्या कर्मत एव न पुरापारिष्यापारादवस्तन्त्रत्यादिति भावः ।
तदेतत्सर्वं कर्मतमपि पुरुषस्याविषाहाराभ्यामादिना शरीरादिपोषणं मयैव वृत्तमित्यभिमन्यते केवलम्, न तु मस्तुतस्त
वृत्तमन्यथा प्राणस्थितिहेतोरनुपपत्त्या विद्या पुरुषेण सर्वदा विद्येत, तथा चेदेवामृतो मयैव मरणाभावात् न चैनं दृश्यते
इत्येते च, तस्मात् पुरुषकारादिष्टमित्याह-तास्तु क्रिया इति । पुरुषकारादिष्टतत्वे दोषाः तस्मात्-कायेन्द्रियेति । 25
सम्पन्नेति, इति य इन्द्रियजातिसंस्थानसहननादयर्थेयुक्त एव स्यात्, तनेन्द्रियपदेनाज्ञोपाहानि बोधारिवैरिक्त्याहारक
शरीरसंघीनि प्रमाति, जातिः पक्षेन्द्रियजातिः, संस्थान आकारविशेषः समचतुरस्रसंस्थानश्च इति, संहननं अस्मां कर्म
विशेषः, प्रज्ञपरमनारासहननश्च इति, आदिना प्रसङ्गवर्गेण चरसत्पक्षमनुप्यदेवमत्युपपत्त्यादयो ग्राह्यः । पुरुष
कारणेन यदि कायेन्द्रियैस्तैर्हि धर्मानुष्ठाने इष्टविषयोपभोगादायैव तस्य प्रवृत्तिः स्यात् स्वतन्त्रत्वात्तादुमे इति भावः ।
तदन्तत्वेन कर्मण एव हेतोर्भवतीत्युपसहरति तस्मात्तत्सर्वमेवेति । ननु यदि पुरुषकारो न कारणं तर्हि तं कर्म इतोऽप्येते 30
दृष्टा च तदपेक्षा कर्मण तथाविधकर्मण्डावेऽपि पुरुषेण कवलास्ये भावता न प्रक्षिप्यते तावता कमाकिररमेवेति
कर्मण पुरुषकारस्यापेक्षणात्, अतः कर्म कारणमकारणं, यथा भवता भारोहनसामर्थ्येन पुरुषपुरुषकारसङ्कायेऽपि भारस्यो-
त्क्षेपारं निक्षेपारं च विना नैव शक्नोति योद्धमिति पुरुषकारः कारणमकारणयोच्यते तथा कर्मापीत्याह-अकारणमपीति,

स्वामिधर्माधर्मरज्जुनिबद्धानि तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वात्तन्तुपटवत्, यदि तान्येयं नेष्यन्ते ततः सर्वाविशेषत्वप्रसङ्गः ।

(अकारणमपीति) स्वान्मन्त्रमकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्-पुरुषकारमकारणमपि कर्म सहायमपेक्षते, कथलास्यप्रक्षेपादिपत्, यथोक्त 'आलस्याद्यो निरुत्साहः, स किञ्चिन्नाभुते फलम् । खान-
॥ श्रीरादिपानश्च पौरुषाच्च विशिष्यते' ( ) अतो भारोत्पादवत्-यथा भार समुद्रहन् पुरुषः सहायमुत्क्षेप्य निक्षेपयन्नातरेण स्वयमेव न शक्नोति वोढुमिति कारण[म]कारणञ्च दृष्टव्यं कर्म पुरुषकारमन्तरेणेति [कारणम]कारणश्चेत्येतदपि च न मन्तव्यम्, [अ]कारणमपीत्यादिना तमेव पूर्वपक्ष व्यापष्टे, भारोत्पादापेक्षभारोद्वाहयद्वा किं सहाय कर्मणाऽपेक्ष्यमिति चेदुच्यते-फलोपहारा-
येत्यादि फलमुपहरिष्यत कर्मणस्तस्यामिन कर्तुर्नयोद्योगावातरावपेक्ष्यौ, याद्या[च] स्वाम्यादि-
१० प्रवृत्तिः, किं पुनः कारणमेव न मन्तव्यम् ? उच्यते-यतस्तथापि हि स्वामिधर्माधर्मरज्जुनिबद्धानीत्यादि-
यावत्तत्पटवत्, सहेतुस्त्वेष्टातेन पटवाक्येनामात्यादीना धर्माधर्मकार्यत्वमापाद्य कर्मकारणावधार-
णात् पुरुषकार निराकरोति, तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वादित्यादिना हेतुसौलभ्यञ्च दर्शयति, तत्पटवदिति-
तत्त्वायत्तपटवत् पटवत्वेन तत्तूनामेव भोग्यत्ववत्, यदि तानीत्यादि, एवमनभ्युपगमे सर्वाविशेषप्रसङ्ग-
इत्यनिष्ठापादनम् ।

१५ योऽपि स्वामिपुरुषकार सोऽप्यधर्मफलत्वात् कर्मवत्क्लेशत्वात्, अथैवं पुरुषकार सक्लेश-
धर्मफल नैच्छसि ततो न तर्हि दुःखमधर्मफलमिति प्राप्तम्, शिरोरोगादिक्लेशत्वाच्चयोद्योग-
पुरुषकारयत् । अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद्दुःखमधर्मफलमिति तस्याऽनुज्ञायते तत्साविध्य-
क्रियायाश्च हिसादेरिष्टफलप्राप्तिरिति प्राप्तम्, धर्माधर्मफलविपर्ययात् ।

योऽपीत्यादि यदपि चोक्त स्वामिनयोद्योगावपेक्ष्याविति स्वामिपुरुषकार, सोऽप्यधर्मफल-
२० त्वात् कर्मवत्, न पुरुषकारो नाम कर्मातिरिक्तोऽस्तीत्यवधारणार्थं प्राक् प्रतिज्ञावत् समर्थयति क्लेशत्वात्

पुरुषकारमिति तेष पुरुषकारस्यापेक्षणीयतामेव कारिका दर्शयति आलस्यादिति । दृष्ट इति पुरुषकार इति शेषः । कर्मणाऽ-
पेक्ष राजादि निर्दर्शनतयाऽभिमत्य दर्शयति फलमुपहरिष्यत इति, नयो विचार, उद्योग प्रयत्न प्रवृत्ति-अमात्यादि ।
नयोद्योगाभावादीनामपि कर्मण एव लाभात् कर्मवत् कारण न त्वकारण पुरुषकाराद्यनपेक्षत्वादित्याद्येन समाधत्ते यतस्तान्यपि
हीति, नयोद्योगाभावादी-यपीत्यर्थः, अत्र प्रयोग, नयोद्योगादीना धर्माधर्मलक्षणकर्मकार्याणि, तदायत्तत्वात्, तद्भोग्यत्वाद्वा,
२५ नयनार्थं तत्तत्कार्यम् यथा तत्तावत् पटस्तदुत्कार्यम् येनात्मना च यद्भोग्यं तदात्मा तत्कार्यम्, यथा पट्यात्मना तन्तवो
भोग्या अत एव पटस्तदुत्कार्यम् एव कर्मायत्तत्वात् नयोद्योगादे, नयोद्योगात्वात्मना च कर्मणामेव भोग्यत्वाच्चयोद्योगादि
कर्मकार्यमिति भावः । नयनयोगादीना कर्मकार्यवानभ्युपगमे च एव अतयोऽविशेषप्रसङ्गो वैचि-यनियामकामावादिताद्येनाह-
यदि तानीत्यादीति । पूर्व कर्मरूपमपि पुरुषवृत्तमित्यमि-यत् इति पुरुषकार एव कर्ममिति प्रतिपादित तत्समर्थनार्थमाह-
योऽपीति नयोद्योगादिलक्षण पुरुषकार कर्मवत्, अधर्मफलत्वात्, नहि पुरुषकार कथित कर्मन्यतिरिक्तोऽस्तीत्याह-
३० यदपीति । नयनयोगादि कथमधर्मफलमित्यत्राह-क्लेशत्वादीति । ननु तस्य क्लेशत्वमपिदमित्यत्राह-क्लेशो हीति, नयो

हेतुो हि चिन्ताच्यायामरूपो मनःशरीराऽऽयासात्मकत्वात्, एतद्वत्, अथेत्यादि, अथैव 'पुरुषकार
सहेतुशाधर्मफल नेच्छति प्रज्ञोत्साहयुक्तस्य प्रज्ञस्त्वनेष्टत्वाद्धोके ततो न तर्हि दुःखमधर्मफलमिति प्राप्त
शिरोरोगादिहेतुत्वात्, नमोयोगपुरुषकारवत्, यथोक्त 'अनर्थपाण्डित्यमधीत्य यत्रित सुतेषु दारिद्र्य
च नियतश्चित् । निशासु जागर्त्ति दिनसि बान्धवाज्जमोऽस्तु राज्याय वर ददित्वा ॥' इति, ( )
अथ प्रतिद्विविरोधदोषमयाहुः 'समधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते तत्ताच्चिन्त्यक्रियायाश्च हिंसादेर्दुःख ५
साधनता गतत्वात्तत्कर्मणो हेतो प्राणातिपादादेर्धर्मफलप्राप्ति, का सा ? निःशिष्टशरीरेन्द्रियसुख-
सम्यग्ज्ञानारोग्यादिप्राप्तिरित्येतत् प्राप्त शुभाशुभयोरिष्टविपर्ययफलाभ्युपगमात्, धर्माधर्मयोयोगौ दुःख
चेत्युक्तत्वात्, अत एव प्राप्तमधर्मफलदुःखात् सुख धर्मफलमिति प्राप्तम्, किं तत् ? एतद्दिद्विमत
प्रदर्शयति-इष्टप्राप्तिरिति, इष्टशरीरेन्द्रियादिप्राप्तिरित्येतत् प्राप्तम्, किं कारण ? धर्माधर्मफलाभिप्रेत्यादित्यतः
पुरुषकारनैरर्थक्यञ्च यादृष्टिकत्वाविशेषात्, अतो यदुक्तं कर्मैव कारण पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वा- 10
दिति भवान् पक्षः, यथोक्त 'यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवोपतिष्ठते । तथा तथा
पूर्वकृतानुसारिणी प्रदीपहस्तैव मतिः प्रवर्तते ॥' (सूत्रकृ० टी ४० २१०)

अभ्युपगम्यापि पुरुषकार दोष भ्रम, स निर्हेतुकः सहेतुको वा स्यात्, यद्यहेतुकः
मुक्तानामपि स्यात्, सहेतुकश्चेत् कर्मण एवाचेतनाच्छुभादप्यनर्थाभात्तरशुभादप्यर्थाभात्-
शुभाशुभनैचिन्त्यमनुमानं शक्यते, युक्तिकमहेतुन्तराभावात्, नात्रान्यद्विमर्दक्षम कारणमस्ति । 15

(अभ्युपगम्यापीति) अभ्युपगम्यापि पुरुषकार दोष भ्रम, स निर्हेतुकः सहेतुको वा
स्यात्, किञ्चात ? स पुरुषकारो यद्यहेतुको मुक्तानामपि स्यात् नमोयोगलक्षणो न चेष्टसेपाम्, अथ
मा भूदेष दोष इति सहेतुरिति श्रूयत्त सहेतुश्चेत् कर्मण एवाचेतनाच्छुभादपि पुरुषकारात्सेवादि-

हि चिन्तालक्षण मनःप्रासात्मक, उद्योगश्च म्यायात्मक शरीराप्रासात्मक, बन्धाप्रासात्मक स हेतुरूप एव, यथा
पदराहितोपसंख्य नमोयोगाविति भावः । ननु प्रज्ञोत्साहलक्षणनमोयोगादिकिनो लोके श्रेष्ठपुरुषद्वयाऽममतत्वाच्च नमोयोगो 20
हेतुश्चाप्यधर्मफलप्राप्तिसाधकमाह-न तर्हीति, दुःखमानं हेतुसमकमपि नमोयोगपुरुषकारवदधर्मफलं न स्यादिति
भावः । नमस्य दुःखसामग्र्ये कारणत्वात् दर्शयति-अनर्थेति, निरर्थकं नीतिशास्त्रं सम्यग्धर्मस्य पुनरादिष्वपि स्वात्महानिनीत्या
नित्यं शङ्कितो निशासपि जागरूक भूयन्पि राष्ट्राद्विनीत्या दिनसि, इष्टं राज्यं धिक्, अतो दादित्यव श्रेयः, यत्र
नि शङ्को निशासु जन क्षपितोति भावः । अथ दुःखसाधर्मफलत्वात्तन्म्युपगमे ॥ समधर्मफलमिति लोकप्रतिद्विर्विष्येत,
समासादधर्मफलमेवेत्याशङ्क्य तत्रापि दोषमाह-अथ प्रतिद्वीति, दुःखमधर्मफलमिति लोकप्रतिदेष्टव्या यद्युपगम्यते स नमोयोग- 25
स्यापि धर्मफलत्वमभ्युपगम्यते तर्हि वस्तुतो दुःखसाधनभूतस्य हिंसादेशयोग्यस्य धर्मफलमिष्टशरीरादि मन्वेर, शुभाशुभ-
योरिष्टफलद्विपर्ययफलत्वेनाभ्युपगमादिति भावः । तदेव समर्थयति-धर्माधर्मयोयोगौ दुःखोत्पत्त्युक्त्यादिति, वस्तुतो
दुःखसाधनभूतादुःखसाधुयोगत्वं प्रज्ञास्त्वनेनाभ्युपगतादधर्मफलं सुखादि भवतीति प्राप्तमिति भावः । इत्थं धर्माधर्मविपर्ययाभ्यु-
पगमेन पुरुषकारो निरर्थक एव, धर्माधर्मफलयोगोऽच्छिद्रकृताविरोधादित्याह-धर्माधर्मफलेति । एवञ्च पुरुषकारकारणत्वाभ्यु-
पगमापेक्षया कर्मकारणत्वाभ्युपगम एव न्यायः, पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वादित्याह-अतो यदुक्तमिति । कर्मकारणत्वे 30
प्राया संवादमाह-यथा यथेति । पुरुषकारं स्वीहृत्वापि दोषमभिधाने-अभ्युपगम्यापीति । सहेतुश्चेदिति, तवार्थ

१ ति क पुरुषकारसहेतुधर्मफलः । २ ति क गतत्वात्तत्त्वान् । ३ ति क एवचेतना ।

कादनर्यावाप्तेरशुभादपि प्राणातिपातादेरनर्यावाप्तेर्धर्माधर्मफलसत्कारोक्तैरनुमातुं शक्यते—एतदेबुद्धिपूर्वं
वादेतेन कर्मवशादेवैतच्छुभाशुमवैचित्र्यम्, किं कारणं ? युक्तिक्रमहेत्यत्राभावात्, विचारितनिमित्त
त्वात् पुरुषनियतिकाळस्वभावादिहेत्यन्तराणाम्, नात्रयद्विमदक्षम कारणमस्ति—अन्यदतो देश
ख्यात् कर्मण ।

यदा चैव प्रवृत्तौ कर्मण एव कर्तृत्व सिद्धं तदा द्रवतीति द्रव्य कर्तृमाधन न भवति, मृतव्रत्य कर्तुरनुपपत्तेः, कर्मपरिग्रहविशेषात्तु द्रव्य द्रव्यते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्य क्रियते कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, यथा ग्रीहिणैः ग्रीहि क्रियते कार्येणैव बीजग्रीहिणाङ्कुरग्रीहिरिति ।

यदा चेत्यादि, यस्मिन् काले एषश्च कृत्वा पुरुषस्य प्रवृत्तौ साध्याया नास्ति कर्तृत्वमिति
 10 सिद्धे—कर्मण ऽवेति सिद्धं तदा—तस्मिन् काले द्रव्येति द्रव्य कर्तृसाधन न भवति, स्वतंत्रस्य कर्तृ-
 रुपपक्षे, कर्मपरिग्रहनिरोधान्तु—तुशब्दो विशेषावधारणार्थ, कर्मसाधनमुपपन्नार्थं द्रव्य द्रव्यत इत्यय
 विशेषोऽनवधार्यते, तद्विग्रह दर्शयति—द्रव्यते गम्यत इत्यादि, तद्विदानीं निरूप्यते—भोग्येन कर्मपुरुषेण
 तेन द्रव्य क्रियते, किमुक्तं भवति ? कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुष क्रियत इत्युक्तं भवति, तत्र दृष्टावो
 यथा ग्रीहिणैश्च ग्रीहिः क्रियत इति, कार्येणैव धीजग्रीहिणाङ्कुरग्रीहिरिति तद्व्याख्या, एव तावदवधार-
 15 नेन कत्रयों निराकृत, कर्मैकान्तत्वाद् उपपादित, चेत्तनाचेतनैक्यात् सर्वमवार्त्मकत्वाच्च, अयुक्त
 ईश्वरोऽन्यो हेतुरिति चेति ।

यच्चाप्येव यादिनस्ते कार्यलक्षणत्वात् कर्मण कार्य कर्म यत्क्रियते तत्कर्मैत्यक्ष
रार्थाद्यानुमेय कर्त्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्य कर्त्तारमन्तरेण कर्माभावात् घटत्वेन कुलाढौ

पुनरकार सहेदुकी यदि तर्हि स हेतु कर्मण शुभपुरुषकारस्थानवैयल प्रत्युभपुरुषकारस्य शुभफल प्रति समर्थम्, मान्यत्वं, 20 अतोऽनुनीयेय, एतच्छुभाभुनैवित्र्यं कर्मकाशदेव शुचिसमहेतुवन्तराभावाति, हेतुवन्तराणां कारणत्वं विचारेण निविद्मेव, तस्मात् कर्मण कारणं नान्यत् पुरुषग्रोऽपि न कारणमिति भाव । प्रवृत्तिं प्रति कर्मण एव स्वतःप्रवृत्तये पुरुषो न प्रवृत्तिं प्रति कर्त्तति पुरुषस्य पर्यायगमनकर्त्तवत्क्षणद्रव्यत्वं आपन्नवत्स्वतःप्रवृत्तान् किन्तु द्रव्यते गम्यते यत्तद्रव्यमिति कर्म-युत्पत्त्या द्रव्यत्वं तत्सेवाह-यदा चैवमिति । कर्मण एव कर्त्तव्ये पुरुष कथं द्रव्यं भवेत् द्रवतीति हि द्रव्यमुच्यते तत्र यत्प्रत्ययस्य कर्त्तारि विहितत्वात्, स्वतःप्रवृत्तै च कर्त्तृत्वात्, अस्मत्प्रत्यय पुरुषस्य न द्रव्यतेत्याह-यदा तस्मिन् काले इति । किन्तु द्रव्य 25 द्रव्यस्य कर्मयुत्पत्त्या पुरुषो द्रव्य भवतीत्याह-कर्मपरिग्रहेति । कर्मपरिग्रहविषयोऽदेवेत्यर्थ, तथा च द्रव्यशब्द कर्म तापन, द्रव्यते यत्तद्रव्यमिति व्युत्पत्तिरिति भाव । तात्पर्याह भोग्येनेति, शानावरणादिना भोग्य हि कर्म तेन द्रव्यते पुरुष इति तद्वन्तम् तथा च कर्मणा पुरुष एव कर्त्तव्यत्वात् पुरुष करोति कर्मपुरुषादोरन्योऽन्यादिकरत्वात् कर्म एव पुरुषो भवति पुरुष एव कर्म भवतीत्युक्त्वात्, प्रयोजनपरमावृत्ताद्रव्यवितृलस्य कर्मण प्रयोजकत्वेन परमावृत्तं तदेव भवति यथा 30 कर्मपुरुषेण-यवधारणेन द्रवतीति द्रव्यमिति कर्मवैविराकरणत्वं कर्मकावत्वाद उपपत्तिः, न तु पुण्योऽपि कारणम्, कर्मकावत्वादे कारणशब्दे-यथाप्येवमिति, विवृत इति व्युत्पत्त्या कर्मण कार्यलक्षणत्वात् तस्यापि कथितं कर्त्ताऽनुमेय

व्याप्येव्यं कर्तेति, तन्न, ननु कर्मणैव करिष्यते स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते, न तु तद्व्यतिरिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, ।

यच्चापीति, न केवल कर्तृसाधन एव दोष, किं तर्हि ? कर्मैवान्तवादोऽप्युक्त, तत्प्रदर्श-
नार्थमाह एवयादिन ते पुन कार्यलक्षणत्वात् कर्मण कार्यं कर्म यत्क्रियते तत्कर्म, 'कर्तुरीप्सिततम
कर्म'ति (पा० १-४-४९) लक्षणादक्षरार्थानुमेय कर्त्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्य कर्त्तार कर्म- 5
व्यतिरिक्तमन्तरेण कर्माभावाद्वदस्तेव कुललो व्याप्येव्यं कर्त्ता, प्रयोगश्च स्वतो व्यतिरिक्तचेतन-
कर्तृकम् त्वदिष्ट कर्म, पर्यत्वात्, क्रियमाणत्वात्, घटवदिति, अत्रोत्तर पर—ननु कर्मणैव करिष्यत
इति, स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते न तु तद्व्यतिरिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, ग्रीहिणैव ग्रीहि कार्येण ग्रीज-
ग्रीहिणा पार्श्वोऽङ्गुग्रीहि क्रियत इत्युक्त मयेति स्मारयति ।

इतर आह—

10

ननु सुदूरमपि गत्वा त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्यं कर्मव्यतिरिक्त कर्त्ता पुरुषोऽस्तीति,
ग्रीहिरप्यावर्त्तकत्वात्, स्वरूपभेदात्, अक्षरार्थाच्च निर्निवादकृतकत्वात् कर्मण कर्तुरेव भाव-
सर्वस्य, एवञ्च तद्वक्तृहेतोरेव कर्मव्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेरावर्त्तकमध्यमेण कर्मण कृतकत्वं
कर्त्रर्थोत्तरभूतस्यावधारणाद्यायुक्तम्, तच्छङ्के ।

ननु सुदूरमपि गत्वेत्यादि, विचार्य विचार्याप्यात्मव्यतिरिक्तपुरुषाविनाभावित्वात् कर्मण 15
त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्य कर्मवादिना कर्मव्यतिरिक्त कर्त्ता पुरुषोऽस्तीति, कस्मात् ? ग्रीहिरप्यावर्त्त-
कत्वात्, अस्यापि ग्रीहिदृष्टान्तस्य क्षित्युदकाकाशनाताङ्कुरायावृत्तिरूपत्वात् तेषाञ्च स्वरूपभेदात् स्वत-
द्व्यभूतकर्त्रेविनाभूत कर्म सिद्धयति, अतो विपर्ययसावनवत्वमिति, किञ्चान्यत्—अक्षरार्थाच्च—क्रियत

एव, यत कर्त्ताऽऽप्यु यद्विद्यमानतम तत्कर्म भवतीति व्याकरणेनापि कर्त्तृसिद्धि, लक्षणव्युत्पत्तिभ्याम् कर्मणोऽपि कर्त्ताऽऽप्युमे-
वसंज्ञा कर्म स्वतंत्र कारणमिति कर्मकांतवादोऽपि न युक्त इत्याद्यय वगवति—न केवलमिति कार्यत्वं कर्मणो लक्षणम्, 20
यत्क्रियते तत्कर्मलक्षार्थ, वक्षितमाह तस्मादिति, कर्मव्यतिरिक्त कर्त्तारमन्तरेण कर्मणोऽऽत्मवाद कर्त्ता विकृतवीति भाव ।
व्याप्येव्यं इति व्याप्येन कर्मण्योऽमिलणीय कर्त्तृत्वार्थ । अनुमानेन तमेवार्थवाद—प्रयोगश्चेति, रवदिष्टं कर्मेति
साध्यधर्म, स्वतो व्यतिरिक्तचेतनकर्तृकमिति साध्यधर्म, कार्यत्वादिति लक्षणभूतो हेतु, नियमागत्वादिलक्षार्थो हेतु,
घटवदिति दृष्टात, इत्य कर्त्तार प्रमाप्य कर्मण स्वातंत्र्य प्रतिक्षिप्तम् । समाधानमाह—अत्रोत्तरमिति, पर कर्मैवान्तवादी
स्वर्ग, स्वता व्यतिरिक्तकर्तृकत्वमसिद्धम्, कर्मणैव कर्म क्रियत इति पूर्वमुपपादितत्वादिति भाव । अतः विचार विधायपि 25
कर्मव्यतिरिक्त कर्त्ताऽऽवश्यमभ्युपेय एव, नहि पुरुष विना कर्म क्षमपि कर्त्तामिष्टे, ग्रीहिणैव ग्रीहि क्रियत इति दृष्टातोऽप्य
समेव, मीढेर्मृग्यादिकारत्वात् भूम्यादेव मीढेर्मिषलमावलाज ग्रीहित्वमिति सोऽपि स्वव्यतिरिक्तकर्तृत्वमात्रेणाद्येनाह
नपिपति, कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुष क्रियत इत्येतावन्तरेण न विचारविरमण भवति, कर्मणोऽपि कार्यत्वात्, स्वस स्वापेक्षत्वे
आत्माभ्युपपादयतिरिक्त कारणमवश्यमेष्टव्यमिति भाव । एतद्वाह—विचार्य विचार्यापीति, ग्रीहिदृष्टातस्त्वयोत्तरव-
दिष्टविपर्ययस्येव साधक इति कर्मवति अस्यापि ग्रीहिदृष्टान्तस्येति । क्रियत इति कर्मोच्यते कर्मव्युत्पत्त्या प्रपन्नकर्मत्वं 30
प्रयत्ननिर्वाद्यत्वमेव कर्मणो लभ्यते, न तु प्रवर्तकत्वम्, तथा च प्रयत्नकर्त्ताऽप्यो वाच्य, यस्य प्रयत्नात् कर्माऽऽत्मलाभ
रुभत इति तपाविषयप्रयत्नभाषाता स्वतंत्र पुरुषोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्याह—अक्षरार्थाच्चेति । कर्तुरिति न पक्षि किन्तु पक्षमी,

यथा 'कटुकं कटुकं पाके वीर्योष्णश्चिन्को मतः । तद्वदन्ती प्रमावाचु विरेचयति सा नरम् ॥' (चरके सू० अ. २६ श्लो० ६८) 'नागरातिविषामुत्साकाय स्यादामपाचन' (चरके चि अ १५ श्लो १८) इत्यादीनि, पुरुषक्रिययोरभावे कर्मकारणैकान्ते निराकृतानि स्युः, इत्थं नैवेप्यते तन्मि-
राकरणम्, कस्यचित् प्रामाणान्तरसवादिनः शास्त्रस्य प्रामाण्यदर्शनात्, त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टा-
यानां, निराकरणमेवमिति वक्तव्यं, कर्मकारणैकान्ते पुनः पुरुषस्य स्वतन्त्रस्य तदिक्रियायाश्चाभावे पर
प्रतिपादनार्थं तच्छक्तियुक्तशब्दोच्चारणक्रिया न स्यात्, कर्मत एव प्रवृत्तेः, आदिग्रहणादोदनस्य मुन-
संयोजनाविक्रियाश्च न स्युः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यो-त्वदुपदेशार्थप्रतिपत्ति कर्मत एव
परस्य सा प्रतिपद्येत विनाप्युपदेशेन, न प्रतिपद्येत वा सत्यप्युपदेशे ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यो कर्मत एव भवतीत्युपपद्यते, प्राज्ञपुरुषप्रति-
पत्तिनत् चलीरुद्धप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एवेति चेत्, त्वमिदमसि तावत्¹⁰
प्रष्टव्यं, अथ तदादिकर्म कुतः ? किं तदपि कर्मण एव ? उत पुरुषात् ? इति, ध्यास्त्य ओमिति
गत्यन्तराभावात्, न, ग्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति, ततो वाऽतो ग्रीहिर-
कृतक, ततश्चाक्रियमाणत्वाच्च कर्मत्व तस्य आत्मादिवत्, उत्क्षेपणादिवदिति, एतच्च कृत्वा
तदपि सर्वमसम्भूतं यत्कर्मकारणैकान्तिन आह, यच्च पुरुषकारकारणैकान्तिन आह ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादित्यादि, यावत् कर्मण एवेति चेत्, स्यान्मतं यदुच्यते शास्त्रनिरा-¹⁵
करणमेव तदुपदेशादनिराकरणञ्च कर्मणोऽस्त्यतन्त्रे सल्लब्धात्मवृत्तित्वादभूतदेयदत्तवदभवन निर्दि-
ष्टाकृतकत्वात् वदुरेष भावः, तच्छक्तेः ग्रीहरेष्यावर्तकत्वात् स्वरूपमेवात् पुरुष एव भवतीत्यादि

कटुक इति ओषधिविशेषविशेषे रणे कटुक, विषाके कटुक, वीर्यं उष्णं सम्मत, दन्त्यभिधानीयधिरपि रसवीर्यविषाकेषु
विश्रुतमानगुण भवति, तत्र रसेन वीर्येण विषाकेन च द्वयं विधितं विधितं कर्म कुरुते, एव प्रमावेनापि दन्ती कटुकर
मविषाकोष्णवीर्यापि प्रमावात् नरं विरेचयति, न चित्रक, एव रसं तुल्यबलमपि विषाकोऽप्योहति, रसविषाको तुल्यबलावपि 20
वीर्यमप्योहति, रसवीर्यविषाकाच्च समबलानपि प्रमावोऽप्योहति यथा दन्ती, अत्र हि प्रमावेण रसवीर्यविषाका अभिभूयन्त इति
श्लेष्माभिप्रायः, श्लेष्मातरमाह नागरेति, आभिरोषधिमिर्विरचितं त्रय आभं पाचयतीत्यर्थः, एतेषां वचनानां श्लेष्म
विषाकानुष्ठानेन तदुपकरणवासे सवादेन सत्यापयति भावः । पुरुषप्रतिपत्त्ययोरपि स्थित्करत्वे कर्मण एव प्रधानकारणत्वे स्वतः
कर्मनाशकपुरुषप्रवृत्त्यसम्भवेन शालाभि वैषम्याधिराकृतानि भवेयुरित्याह-पुरुषेति । न वैषम्येयते शास्त्रप्रामाण्याभ्युपग
मादित्याह-इत्थं नैवेप्यते इति । दोषा तस्मात् त्वदुपदेशादीति, त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टायानां निराकरणमेवमिति 25
योजना, तदर्थमाह-कर्मकारणैकान्ते इति, यदि कर्मव कारण नायत् किञ्चित्परि परं योपयितुं समर्थशब्दोच्चारण न
स्यात्, कर्मत एव प्रवृत्तिमन्मादित्यर्थः । त्वदुपदेशार्थस्य बोधः परस्य यदि कर्मत एव स्यात् न तु पुरुषकाराणां तदुपदेश
मन्तरेणापि प्रागुपात्, नैव वा प्रागुपादुपदेशे सत्यपि तयामिषकर्ममावादेवोपदेशादिक्रिया व्यर्थेवेति गिराहता भवेत्,
कर्मकान्तत्वाद् इत्याह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वारिति, । अथ कर्मका तयाहि पुरुषादिकोपान् दोषान् साधयत्वाच्च दूषयति
स्यान्मतमिति शास्त्रनिराकरणं तदुपदेशनिराकरणस्यापुनोपपत्तिः, कर्मणोऽस्त्यत्रेत्यादि तु न हि श्लेष्माभिप्रायेण पुरुषवाचने- 30

तदुभयमिदानीमैकयेनाप्यसम्बद्धमिति प्रदर्शयितुकामः प्रभवति—

कथमसम्बद्धम् ? नहि शुभमशुभ वाऽत्र किञ्चिदाभ्यन्तर बाह्य वा इष्टस्य कारणम-
निष्टस्य वा, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारणमपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, यथा त्रिदोषघ्न
मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽहारितं तथैक एव शुभाशुभादिधर्मा ह्ययं पुद्गलकाय,
पुद्गलनिरुक्तिक काय शरीर चित्त्वात् पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा काय इति भोक्तृभोग्यात्म- ५
कविपरिणामवृत्तित्वात्, आहारवत्, कायचैतन्ययोर्ना ऐक्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृ-
भोग्यविपरिणामवृत्तित्वं सिद्धमतो भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वाद्वा शुभोऽशुभश्च काय ।

कथमसम्बद्धमिति, परवचनेन स्ववचनेन चैकत्वात्तयोः पृथक् कर्म पुरुषकाराभावादेवा-
सम्बद्धमिति तत्प्रतिपादयिष्यन्नाह यस्मान्न शुभमशुभ चेत्वादि यावत्काय इति, अयं तावद्दृश्यमान
कायः पुरुषो वास्तु यत्तेऽभिरुचितं न मे किञ्चिदत्र पक्षपातः, तत्र यस्मान्न किञ्चिदत्र शुभमेवाशुभमेव 10
वा, बाह्यमपि कायाद्भिन्नमभिमतं रूपादि इष्टस्य सुखस्य कारणं चित्रमयूरसङ्घचन्दनभ्रमरतैलादि,
अनिष्टस्य वा दुःखातिविर्यङ्गहण्डसंस्थानकौणफण्टकशिवाकृतादि, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारण-
मपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, द्रव्यक्षेत्रफलभावपुरुषान्तरसंयोगविशेषाश्रयपरिणामविशेषापत्ते
सुरभिर्मधुरसुखस्पर्शसुखमुण्डदेतरभावमुपलभ्यते, अभक्षितभक्षितमोदकवत्, पक्वापक्वाफलवत् पक्ष-
फेसरनालवत्, जाताजातविपन्नाविपन्ननैरादिवत्, स्वस्वास्वस्वीपुरुषगीतरुतादिवत्, यथोक्तमार्गे 15
'जे चैव पोगगला दुग्भिगन्धत्ताए परिणमति ते चैव पोगगला दुग्भिगन्धत्ताए परिणमति'
( ) इत्यादि, तस्मान्न शुभमशुभ वैकालेन किञ्चिदस्ति भिन्नजाति, किं तर्हि ? तदेव
शुभं तदेवाशुभं तदेवैष्टकारणमनिष्टकारणञ्च, यथा त्रिदोषघ्न मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽ-
हारितमिति स्वस्वसर्पदष्टाहारितविषयत्वात्, तथैक एव ह्ययं पुद्गलकाय पुद्गलनिरुक्तिक काय शरीर
चित्त्वात्, रोगादिदुःखावाप्तत्वाद्वा सर्वोऽपि बाह्याभ्यन्तरो भूतद्रव्यसंघात कायो रूपादिसंघा- 20

कमवाप्तस्य दृष्टितत्वादिति भावः । उभयोः समुच्चये दोषमादशेष्यति-तदुभयमिति । कथं कर्मवास्तु पुरुषवास्तुकात्मम्,
द्विमलेतद्दर्शयति-कथमिति । कथं कर्मपुरुषकारयोस्तद्वचनेनैकत्वात् पृथग्भूतभावाभावादेवासम्बद्धत्वाद्-परवचनेनेति
षास्त्रमाभ्यन्तरं ॥ वस्तु शिष्यदेहात्तेन शुभं सिद्धिकात्तेनाऽत्र किञ्चिदिष्टस्यैव साधनं किञ्चिद्यानिष्टस्येति वर्तते किन्त्येवमेव
शुभमप्यनिष्टसाधनमपि साधनमपि द्रव्यक्षेत्रफलभावपुरुषान्तरसंयोगविशेषेण तथा तथा परिणामविशेषमापद्यत इत्याह-अथ
तावदेति । ततादीति श्रीगणेशाय नमः । एकस्य सुरभीतरादिपरिणामापत्ते दृष्टा तानाह-अभक्षितेति अभक्षित 25
मोदकं सुरभिः भवति, भक्षितं प्राशुरभिः, पक्वापक्वाफलं मधुरसं भवति, अपक्वामधुरम्, पक्ष्मनेसराणि सुखस्पर्शं पक्ष्मनालं
यत्किनस्पर्शः, अभिजातोऽविपन्नो वा नरः सुरूपो भवति, अनभिजातो विपत्तिष्ठातो वा नरः इरूपो भवति, स्वस्वस्वीपुरुष
गीति सुखान्दा भवति, असस्वस्वीपुरुषोदेन दुःखं भवतीति दृष्टा तानामर्थः । एकस्य शुभाऽप्यादित्वं निदर्शनमाह-यथेति
त्रिदोषघ्नमपि मोदकादि प्रमाणेन काले चाटतं शुभं सुखसाधनम्-यथाऽऽशुभमनिष्टसाधनयेति भावः । निदर्शनात्तरं स्वयमाह-
स्वस्येति, नीरोगेनाहते विषयविशेषोऽनिष्टसाधनं प्राणहरत्वात्, सर्पदष्टेनाहते विषयविशेष इष्टसाधनम्, सर्पदष्टानविपद्वी- 0
करणमिति भावः । एवमेव पुद्गलकाय शुभाऽप्यादिधर्मा भवति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् आहारवदित्याह-
तथैक एवेति । पुद्गलकायस्य व्युत्पादयति पुद्गलनिरुक्तिक इति । बाह्याभ्यन्तरभूतद्रव्यसंघातस्य कायवस्तुत्वात्

तत्वात्, परमाणोरपि, पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा काय, इति विग्रहसमाप्ते, अथवा पृथक् परिकल्प
नयाऽनया किं ? इन्द्रियप्रत्यक्षोभिमत्तः शरीरारण्य पुद्गलमात्रं, स्वसवेद्यज्ञानात्मकन्यादिलिङ्गानुमितं
आत्मा वा सोऽयमेव एव, न ह्यत्र काचिद्वेदबुद्धिः कार्यो, बन्धपरिणामैक्यापत्तेः एतन्नयदर्शनादेक
एव शुभाशुभादिधर्मैति साध्यस्य कायस्य वदयमाणाहारदृष्टातसाम्यमापाद्य हेतुत्वेन तत्साधर्म्यमाह
॥ भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादिति, यो^१ हि पुरुषकारवादमितेन भोक्ता अद्यापि कर्मवादमितेन
भोग्यः, तस्मात् कायो भोक्तृभोग्यात्मकः, तस्य विपरिणामो वृत्तिरस्येति कायः सम्यध्यते भोग्यस्य
भोक्तृणां विपरिणाम इति गुरुशोणित जनयाह्वानरसादि च आनुत्तरकारणमभ्य शरीरस्य तदुभय
भोक्तृ भोग्यश्च, अयोऽयभाषापत्तेः, तथा चतुर्विधोऽप्याहारोऽज्ञानादिराहर्हार्थभावाद्भोक्तृभोग्यश्च,
तच्च शुभाशुभेष्टानिष्टकारणमेवेति, कायचेतययोर्नो ऐक्यपरिणामापर्यवोरेव भोक्तृभोग्यात्मनविपरि-
१० णामवृत्तित्व सिद्धमत्र आहारवच्छुभाशुभादिधर्मताऽस्येति, यथाऽऽहारः शुभश्चाशुभश्च दृश्यते सस्कं
तोऽसंस्कृत, सस्कृतोऽप्यशुभ एव सस्त्रियमाणात्राद्युभत्वात् सत्कारकाभिमत्तरूपरूपेण कालांतर
दौर्गन्ध्यादिदर्शनात् सर्वपुद्गलानां प्रागुक्तविधिना शुभाशुभत्ववत्पुद्गलत्वादाहार शुभोऽशुभश्चेति तथा
का^२ इति, अथ वा चेतनाचेतनयोरात्मशरीरयोरेक्यपरिणामात्तदेव भोक्तृ भोग्यश्चेत्यनेनैवाहारदृष्टा
तेन सम्यग् प्रत्येकमपि साधयत्येतद्धर्मद्वयमित्यत्र आह भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति, एव कर्तृत्वात् कर्म

- १५ ह्यपिदिसपातत्वादेव परमाणोरपि कायत्वमाह-परमाणोरपीति । मूर्तद्रव्यसंघातस्य कायत्वाभिधानेन अनर्तस्मालो
मेदप्रतीतर्भेदोऽपि न कार्य इति पक्षांतरमाह-अथ वेति । यचेति, आमपुद्गलानां परस्परालेखो नीरक्षीरवत् च कथ
स एव परिणामस्तेनात्मशरीरयोरेक्यादित्यर्थः, तस्मादेक एव पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान् भवतीति भावः । भोक्तृभोग्येति,
कायो हि पुरुषवाद्यभिमत्तभोक्तात्मक कर्मवाद्यभिमत्तभोग्यात्मकश्च जीवपुद्गलयोर्बन्धपरिणामेनैकत्वात् तस्यैव कायस्य विपरि
णामात्मक शुभीऽशुभश्च वृत्ति धर्मः तथा च भोक्तृभोग्यात्मकस्य विपरिणाम भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणाम एव वृत्तिधर्मो
२० यस्य ॥ भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्ति कायः, उद्भावस्तत्वादिति विग्रहः । स एव प्रदर्शनै-यो हीति । बाह्याभ्यन्तरार्त-
द्रव्यसंघातस्यैव कायत्वपक्षे तस्य भोक्तृभोग्यात्मकत्व घटवृत्ति-शुक्लशोणितमिति, क्षीप्रस्यो गुरुशोणिते गर्भस्यस्य
मूर्तद्रव्यसंघातात्मककर्मस्य भोक्तृभोग्यरूप प्रथमाहारः, ततश्च माप्राभ्यवहसाभरतादि पाषाणो भोग्यात्माऽऽहार इति
कानोऽनी भोक्तृभोग्यात्मक कायकारणात्मकयोस्तयोरैक्यपरिणामादिति भावः । बाह्योऽप्यज्ञानपानसादिमत्तादिमलक्षण आहार
शरीरवाहतां तयोरेक्यपरिणामाद्भोक्तृभोग्यात्मकत्व कायस्य तथा शुभाशुभधर्मत्वमपीत्याह-तथा चतुर्विधोऽपीति ।
२५ आत्मशरीरन्यपरिणामरक्षणकामवपने तु हेतु सिद्ध एवेत्याह-कायचेतययोर्नो^३ इति । आहारे दृष्टाते साम्यं शुभाशुभादि
धर्मकत्व धन्यति-यथाऽऽहार इति, सस्कृत शुभ, असस्कृतयाशुभ, सस्कृतोऽप्याहारे नैकात्वेन शुभ एव
सरकाराभारसाऽभ्युत्पात्त सत्कारकस्य कर्तृत्वादेवात्वेन शुभत्वाभावात् तस्य कालांतरे दौर्गन्धोपलब्धेरित्याह-सस्कृतोऽ
पीति, कथमिति श्रेयः । भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादि युक्तहेतोर्भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तिरत्वात् भोग्यात्मकविपरिणाम
वृत्तित्वादिति हेतुद्वयमभिप्रायेण व्याख्यातुमाह-अथ वेति, तदेव भोक्तृभोग्यश्चेत्यनेन भोक्तृत्वभोग्यत्वयोरविनामान् प्रदर्शितं
३० अत एव च शुभाशुभादिधर्मवत्त्वलक्षणसाध्वेनाप्यविनामान् प्रत्येकं तयो भोक्तृत्वात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोक्तृत्वमेव
विनिरतं तथा भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोग्यत्वम् तथा च पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान्, भोक्तृत्वात्,
भोग्यत्वात्, आहारवदिति श्रुतिमिति भावः । एतदेव प्रदर्शयति मूलकृत्-भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति । भोक्तृभोग्ययो

१ सिक विग्रहसमाप्ते । २ सिक प्रत्यक्षमभिमत्तः । ३ सिक कथं । ४ सिक क^० मापनस्यैव । ५ सिक क
सस्कृतमस्कृत । ६ सिक क सत्कारकाभिमत्तः । ७ सिक क कायेति ।

त्वादाहारवच्छुभोऽशुभश्च काय इति । अथ वा सुखोऽपि दुःखोऽपि स एव कायः, सुखसावहुः-
त्वादाहारवत्, दुःख सुखत्वादाहारवत्, यत् परम्प्रत्यसिद्धं तदितरेण सिद्धेन धर्मान्तरेण साध्यम्,
एतमिष्टोऽप्यनिष्टरादिष्टोऽपीष्टत्वादाहारवदेव ।

इतर आह—

तच्च न, उदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते, तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्या-
णामित्येतच्च न, एकैकस्य स्वरूपद्रव्यभजनपरमार्थत्वात् सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो
हि द्रव्यभजनपरमार्थः, एव हि भावादेव भवद्रव्यं परमार्थतो भवति, नान्यथा, अत्रानुमानं
तदेव तत्, तत्परमार्थत्वात्, तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपभजनपरमार्थत्वात्, तत्त-
त्स्वरूपवत् ।

(तच्च नेति) तच्च न, उदकशुभाशुभे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते प्रतिविशिष्टकर्पूराद्येका-
शुभद्रव्ययोगे सति जलादि अशुभगन्धमपि सत् सुरभीक्रियते, अधिकशुणाभिमवभाषनया, एवमशु-
च्यपशवद्रव्ययोगे सति तदुत्कटगन्धाभिमवात् तद्भावनया कर्पूराद्यपि तद्वन्वीभबदुपलभ्यते, अथ वा
तदेव निनष्ट शुभतद्वागादिगतमप्य शुष्यच्छुष्यत् कर्पूरगन्धं भवदुपलभ्यते, नालिकेरफलाणि सुरभीणि
सति पूतीभवन्ति इत्यन्ते तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणां तथा कायोऽपीत्येव न, एकैकस्य स्वरूप-
द्रव्यभजनपरमार्थत्वात्, वीक्ष्यया व्याप्तिं स्वरूपद्रव्यभजनस्य भावकस्य भाव्यस्य च दृश्यत्वेनैकस्मैति, 15
सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभजनपरमार्थः, एव हि भावादेव भवद्रव्यं परमार्थतो भवति
नान्यथा यद्युक्तं 'एगमेगस्स भते जीवस्स एगमेगे जीवे मात्तिताण' इत्यादिप्रश्नं यावत् 'आजातपुच्चे
व्याकरणं गौतम । असह्यं अदुवा अणतस्सुतो एव सव्यजीवाणं वि एगजीवो एगजीवस्सवि सव्यजीवा' तथा

कर्तृकर्मपत्वादाह—एवमिति । शुभाशुभयोः सुखदुःखरूपमौरेव साध्यहेतुभावेनाह—अथ वेति, आहारस्य मोदकादे
सुखदुःखामयत्वं पूर्युक्तत्वेन तयोरप्यभिभारात् कायस्य दुःखमकत्वे तेनैव हेतुना सुखमकत्वं सुखमकत्वे वा तेनैव 20
दुःखमकत्वंमपि साध्यमिति भावः । ननु कायस्य भौतभोग्यामयस्य शुभाशुभादिधर्मा विपरिणामरूपा इति यदुच्यते तन्न
युक्तम्, किं न जलादीं शुभाशुभतायां प्रतिविशिष्टसदसद्योगस्यैव दर्शनादित्याह—तच्च नेति तदेव सप्रत्यय-
प्रतिविशिष्टेति, अशुभगन्धमपि सति, अपिनाऽगन्धमपि सति बोध्यते, यूनगुणमधिकशुभोऽभिभावयतीति भावः,
तथाऽऽचिद्रव्ययोगे शुभगन्धमपि सत् तथागान्तथाऽसुरभीक्रियते तथा कर्पूरपि म्लेच्छगन्धाभिमवात् दुर्गन्धीभवतीति
ग्राह—एवमिति तदेवाशुभगन्धं जलादि प्रतिविशिष्टशुभतद्वागादियोजितं पुष्यं छुष्यं कर्पूरगन्धं भवति त्वगादिबोद्धाह— 25
अथ वेति । शुभगन्धस्याशुभगन्धीभवने निदर्शनमाह—नालिकेरिति तद्वत् द्रव्यस्य शुभाशुभे तदसदसद्योगकृते एव न
वस्तुन परिणामं तथा कायोऽपि द्रव्यांतरसयोगादेव शुभाशुभधर्मैति पूर्वपक्षमिष्यते । सर्वरूपेण द्रव्यस्य भवनं धारमार्थि-
कमेव ननु सामोपनिमित्तस्यैव एकैकस्मैति प्रत्येकं द्रव्यं तद्भाष्यं वा भवतु भावः परमार्थतः सर्वरूपेण भवनयोग्यमेव,
भाष्यं शुभाशुभद्रव्यसम्बन्धेन शुभाशुभरूपेण भवनयोग्यत्वेनाभिमतम्, भावः शुभाशुभभवननिमित्तं द्रव्यम् । शुभत्वेनाशुभ-
त्वेनेकारणत्वेनानिष्टकारणत्वेन सर्वरूपेण भवनस्य द्रव्यसाम्यादाह—सर्वेति । एकैकैव 30
भावस्य मातृवादिभवनसम्भारतां तथैकैकैः पुद्गलसाहारादिरूपेण भवनसम्भावतां श्रुतेन प्रमाणयति यद्युक्तमिति ।

- तस्मात्, परमाणोरपि, पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा काय, इति: विग्रहसमाप्तौ, अथवा पृथक् परिकल्प
नयाऽनया रिं ? इन्द्रियप्रत्यक्षोभिमत् शरीरारय पुद्गलकाय, स्वसवेद्यज्ञानात्मकनिर्यादिल्लानुमित
आत्मा वा सोऽयमेक एव, १ हात्र काचिद्देवबुद्धिः कार्या, धन्धपरिणामैक्यापत्ते एतन्नयदर्शनादेक
एव शुभाशुभादिधर्मैति साध्यस्य कायस्य यदयमाणाहारदृष्टात्साम्यमापाद्य हेतुत्वेन तत्साधर्म्यमाह
॥ भोक्तृभोग्यात्मन्यविपरिणामवृत्तित्वादिति, यो^१ हि पुरूपकारवादमितेन भोक्ता अथापि कर्मवादमितेन
भोग्य, तस्मात् कायो भोक्तृभोग्यात्मक, तस्य विपरिणामो वृत्तिरस्येति काय सम्बध्यते भोग्यस्य
भोक्तृत्वा विपरिणाम इति शुभशोणित जनयाद्वतानरसादि च आद्युत्तरकारणमस्य शरीरस्य तदुभय
भोक्तृ भोग्यद्वय, अयोऽयभावापत्ते, तथा चतुर्विधोऽप्याहारोऽक्षनादिराहर्णाहार्यभावाद्भोक्तृभोग्यद्वय,
तथा शुभाशुभेष्टानिष्टकारणमेवेति, कायचैत ययोर्वा ऐक्यपरिणामापर्यवोरेव भोक्तृभोग्यात्मकविपरि-
१० णामवृत्तित्व सिद्धमत आहारपञ्चशुभाशुभादिधर्मत्वाऽस्येति, यथाऽऽहार शुभश्चाशुभश्च दृश्यते संस्कृ-
तोऽसरकृत, संस्कृतोऽप्यशुभ एव संस्क्रियमाणात्राद्यशुभत्वात् संस्कारकामिमत्कर्पूरदेरपि कालातरे
दौर्गन्ध्यादिदर्शनात् सर्वपुद्गलानां प्रागुक्तविधिना शुभाशुभमत्ववत्पुद्गलत्वादाहार, शुभोऽशुभश्चेति तथा
का^२ इति, अथ वा चेतनाचेतनयोरात्मशरीरयोरेक्यपरिणामात्तदेव भोक्तृ भोग्यश्चेत्यनेनैवाहारदृष्टा-
त्तेन सन्नद्ध प्रत्येकमपि साधयत्येतद्धर्मद्वयमित्यत आह भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति, एव पञ्चत्वात् कर्म
- १५ एपादिषुपातत्वादेव परमाणोरपि कायत्वमाह-परमाणोरपीति । सूर्यद्रव्यसुपातस्य कायत्वाभिधानेन अमूर्तत्वात्तत्रो-
भेदप्रतीवर्भेऽपि न कार्य इति एषात्तरमाह-अथ वेति । य-वेति, आत्मपुद्गलानां परस्परान्धेयो नीरक्षीरवत् स ब-
ध एव परिणामस्तेनात्मशरीरयोरेक्यादिसर्व, तस्मादेक एव पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान् भवतीति भावः । भोक्तृभोग्येति,
कायो हि पुरूपकायभिमत्भोग्यात्मकः कर्मकायभिमत्भोग्यात्मकः जीवपुद्गलशोर्ब-धपरिणामेनैकत्वात् तस्यैव कायस्य विप-
णामात्मक शुभोऽशुभश्च इति धर्म, तथा च भोक्तृभोग्यात्मकस्य विपरिणाम भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणाम स एव इति धर्मो
- २० यस्य स भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्ति काय, तद्भावस्त्वादिति विग्रहः । स एव प्रदर्शने-यो हीति । बाह्यान्तरार्थ-
द्रव्यसुपातस्यैव कामत्वपक्षे तस्य भोक्तृभोग्यात्मकत्वं प्रत्ययति-शुभशोणितमिति, ऊर्ध्वस्यो शुभशोणितं गर्भस्यस्य
सूर्यद्रव्यसुपातात्मकस्यस्य भाङ्गुर्मोक्षरूप प्रयसाहार, ततश्च मानाभ्यवहृताधरसादि पाषाणो भोग्यात्माऽऽहार इति
कायोऽसौ भोक्तृभोग्यात्मकः कार्यकारणत्वकयोस्तयोरेक्यपरिणामादिति भावः । बाह्योऽप्यज्ञानपानखादिमखादिमलक्षण आहार
शरीरमाहर्तो तयोरेक्यपरिणामाद्भोक्तृभोग्यात्मकत्व कायस्य तथा शुभाशुभधर्मकत्वमपीत्याह-तथा चतुर्विधोऽपीति ।
- २५ आत्मशरीरक्यपरिणामतदक्षणकामत्वपक्षे तु हेतु सिद्ध एवेयाद-कायचैत ययोरेति । आहारे दृष्टाते साध्य शुभाशुभादि
धर्मकत्व प्रत्ययति-यथाऽऽहार इति, संस्कृत शुभ, अवस्कृत-राशुभ, संस्कृतोऽप्याहारो नैकात्मन शुभ एव
संस्कारापाशोऽशुभत्वात् संस्कारकस्य कर्पूरदेवात्तेन शुभत्वमावात् तस्य कालातरे दौर्गन्ध्यापक्ष-धेरित्याह-संस्कृतोऽ-
पाति, कथमिति शेषः । भोक्तृभोग्यात्मन्यविपरिणामवृत्तित्वादित्युक्तेतौभौग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् भोग्यात्मकविपरिणाम
वृत्तित्वादिति हेतुद्वयभिप्रायेण व्याख्यातमाह-अथ वेति, तदेव भोक्तृभोग्यवेत्यनेन भोक्तृभोग्यत्वयोरविनाभावः प्रदर्शित,
३० अत एव च शुभाशुभादिधर्मवरवरलक्षणपञ्चैवापविनाभावः प्रत्येकं तयो भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोक्तृत्वमेव
विवक्षितं तथा भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोग्यत्वम्, तथा च पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान्, भोक्तृत्वात्,
भोग्यत्वात्, आहारवदिति वृत्तिमिति भावः । एतदेव प्रदर्शयति मूलश्लोक-भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति । भोक्तृभोग्ययो-

१ सिक विग्रहसमाप्तौ । २ सिक प्रत्यक्षमभिमत्तः । ३ सिक क यदि । ४ सिक क० मापस्यैव । ५ सिक क
मरुतामरुत्तम् । ६ सिक क संस्कारमाभिमत्तः । ७ सिक क कायेति ।

त्वादाहारवच्छुभोऽशुभश्च काय इति । अथ वा सुखोऽपि दुःखोऽपि स एव कायः, सुखस्तावदुःख-
त्वादाहारवत्, दुःख सुखत्वादाहारवत्, यत् परम्प्रत्यक्षिद्ध तद्विचारेण सिद्धेन धर्मात्तरेण साध्यम्,
एतन्निष्ठोऽप्यनिष्ठत्वादिनिष्ठोऽपीष्टत्वादाहारवदेव ।

इतर आह—

तच्च न, उदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदस्योगकृते, तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्या-
णामित्येतच्च न, एकैकस्य सरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो
हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एव हि भावादेन भवद्रव्य परमार्थतो भवति, नान्यथा, अत्रानुमानं
तदेव तत्, तत्परमार्थत्वात्, तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपभवनपरमार्थत्वात्, तत्त-
त्स्वरूपवत् ।

(तच्च नेति) तच्च न, उदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदस्योगकृते प्रतिविशिष्टकर्पूराद्येका-
शुभद्रव्ययोगे सति जलादि अशुभगन्धमपि सत् सुरमीक्रियते, अधिकगुणाभिमयमानया, एवमशु-
च्यपशुद्रव्ययोगे सति तदुत्कटगुणाभिमयत्वात् तद्भावनया कर्पूरायपि तद्वन्धीभवदुपलभ्यते, अथ वा
तदेव विनष्ट शुभतडागादिगतमल्प शुच्यचतुष्यत् कर्पूरगन्ध भवदुपलभ्यते, नालिकेरफलाणि सुरमीणि
सति पूतीभवन्ति इत्यन्ते तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणां तथा कायोऽपीत्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूप-
द्रव्यभवनपरमार्थत्वात्, वीषसया व्याप्तिं सर्वरूपद्रव्यभवनस्य भावकस्य भाव्यस्य च दर्शयत्येकैकस्थेति, 15
सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एव हि भावादेन भवद्रव्य परमार्थतो भवति
नान्यथा यद्येक एगमेगस्य भवे जीवस्य एगमेगे जीवे भातिचापः इत्यादिप्रभं यावत् 'आजातपुत्र्ये
व्याकरणं गौतम । असह अदुषा अणतमुचो एव सन्नजीवाण वि एगजीवो एगजीवस्तसि सन्नजीवा' तथा

कर्तृकमपत्वादाह—एवमिति । उमाऽभयो सुखदुःखरूपयोरेव साध्यहेतुभावेनाह—अथ चेति, आहारस्य मोदकादे
सुखदुःखामयत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन तयोरन्यमिचारात् कायस्य दुःखामयत्वे तेनैव हेतुना सुखमयत्वं दुःखमयत्वं वा तेनैव 20
दुःखमयत्वमपि साध्यमिति भावः । ननु त्रायस्य भौकभोग्यामयस्य उमाऽभादिधर्मा विपरिणामरूपा इति यदुच्यते तच्च
युक्तम्, निर्णयः अत्राह उमाऽभमताया प्रतिविशिष्टसदस्ययोगेनैव दर्शनादित्याद्यन्ते—तच्च नेति तदेव सद्ययति-
प्रतिविशिष्टेति, अशुभगन्धमपि सदिति, अपिनाऽगन्धमपि सदिति बोध्यते, 'यन्मगुणमधिरगुणोऽभिभावयतीति भावः,
तथा' गुचिद्रव्यसयाग उमगन्धमपि सत् तस्याभावनाऽसुरमीक्रियते तथा कर्पूरायपि न्योक्तदग्धाभिमयत्वात् दुर्गन्धीगमयतीति
ग्राह—एवमिति तदेवाशुभगन्ध जलादि प्रतिविशिष्टशुभतडागादियोजितं गुच्यचतुष्यत् कर्पूरगन्ध भवति एवमादिवदित्याह— 25
अथ चेति । उमगन्धमाशुभगन्धमयत्वे निदर्शनमाह—नालिकेरिति तदेव द्रव्यस्य उमाऽभमते सदस्ययोगाद्वे एव न
वस्तुन परिणामं तथा कायोऽपि द्रव्यांतरस्योगादेव उमाऽभमघर्मेति ध्वपक्षमिप्रमाणं । सर्वरूपेण द्रव्यस्य भवन परमार्थं
कथेव ननु सायोनिरुद्धमित्युक्तवर्ति—एकैकस्थेति प्रलेकं द्रव्यं तद्भावं वा भवतु भावक परमार्थं सर्वरूपेण भवनयोग्यमेव,
गाव्य उमाऽभमद्रव्यसम्बन्धेन उमाऽभमरूपेण भवनयोग्यत्वेनाभिमतम्, भवच्च उमाऽभमभवनतिमितं द्रव्यम् । उमावेनाऽभ-
त्वेनेष्टकारणत्वेनानिष्टकारणत्वेन सर्वरूपेण भवनस्य द्रव्यसामान्यादेर द्रव्यं तथामयितुमर्हति नाययेत्याह—सर्वेति । एकैक- 30
नीयस्य सातुत्वादिभवनसमापत्ता तथैकस्यैव पुद्गलस्यादाहारदिरूपेण भवनसमापत्ता श्रुतेन प्रमाणमिति यदुक्तमिति ।

‘सन्धपोभाल एगजीवस्स सन्धजीवाण च आहारत्ताए जसासत्ताए भासत्ताए सरीरत्ताए इदियत्ताए मणत्ताए आणापाणत्ताए’ ( ) इत्याद्यर्थक्यापत्तो ज्ञापकम्, सर्वज्ञोक्तत्वात्, अत्रानुमानं तदेव तदिति प्रतिज्ञा,—मातृत्वादिभावेन यद्भवति शरीरादिभावेन च तदेकैकं सर्वरूपमित्यर्थं तत्परमाथत्वात् तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपत्वभवनपरमार्थत्वात् तत्तत्स्वरूपवत्, एवमितरमपि पक्षीहृत्वा साध्यम्, यत्स्वरूपमिदं भवति कर्पूर शरीरमञ्जरी चा तत्तदेवेत्यर्थं, यद्य यदेव न भवति [न] तत् परमार्थं यथा रसपुष्प खरविपाण चा भवन्मत्याऽयत् तत्तदयस्वरूपापत्तेः स्यादहेयम्यातरङ्गस्य तदत्र स्यात् बहिरङ्गस्य चायत्वमिति तदेव ह्यन्यत्वाभिमतं अस्माभिस्तस्यैव तद्रूपमिति साध्यते तस्मान्नास्त्यन्यथात्वम् । चासिद्धं तत्परमार्थत्वमिति ।

अभ्युपेक्षापि—

- 10 अन्यधारेऽपि तदनतिरेकात्, तन्तुयज्ञोपवीतवत्, यथा चात्र सर्वसर्वस्य बाह्यस्य परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्र परिणामश्च द्रव्यमात्रम्, यद्यद्भवति स परमार्थोऽस्य, यथा क्षीरादेर्यावच्च घटादे तथात्मकर्मणोरपि, आत्मा परिणमयति तथाभवनसामर्थ्याद्भूतिजात्या दिना पुद्गलानिति परिणामकस्ते परिणाम्या, पुद्गलाश्चात्मान मिथ्यादर्शनादित्वेन परिणमयन्ति तन्नाथेनात्मा परिणम्यते, एतस्य कर्मकमिद्वयस्यान्योऽन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्रम्, 10 ससारस्य कर्मकमिद्वयसम्बन्धजत्वात्तस्य चानादित्वात् ।

(अन्यधात्वेऽपीति) अन्यधात्वेऽपि तदनतिरेकात्मकत्वात्, तदेव तदिति वर्तते, तस्मा-

त्तस्य बाऽनतिरेकं स आत्माऽप्येति तदनतिरेकात्मकत्वात्, यदनतिरेकात्मकमन्यधात्वेऽपि तदेव तद् दृश्यते किमिव ? तन्तुयज्ञोपवीतवत् तन्त्यनतिरेकात्मकत्वाद्यज्ञोपवीतस्य बलितस्यान्यधात्वेऽपि तत्त्वा

- उपार्थमेवात्रानुमानेन साध्यमिति-अत्रानुमानमिति । जीवाभिप्रायेण प्रतिज्ञार्थमाचष्टे-मातृत्वादिभावेनेति । यद् येन येन रूपेण भवति तद् तत्तद्रूपमेव सर्वं प्रत्येकं सवर्णं एवैकस्य सवात्मकत्वमिति भावः । हेतुः कश्चि-तत्परमार्थत्वादिति, तदेव परमोऽर्थो यस्य तद्भावरूपसादिति विग्रहः एको जीव एव हि मातृत्वेन पितृत्वेन भ्रातृत्वेन भगिनीरवादिना भवत्यतः । जीवो भ्रातादित्यस्य एव, मातृत्वरूप एव न तु भ्रातादित्यस्य इति न बाध्यम्, यथा जीवस्य जीवस्वरूपेण भवनं परमार्थं इति न जीवस्वरूपस्य भातादित्यरूपेण भवनमपि परमार्थं इति कृत्वा स भ्रातादित्यरूपोऽपीति मानार्थः । वीपस्या मानार्थं वषण्यति यस्वरूपताव्याप्यर्थे विद्वत्साधनदोषव्यपेक्षायां च-एतदुक्तं भवतीति । पुद्गलमपि पक्षीहृत्वेद् साधनीयमित्याह-एवमितरम 23 पीति, पुद्गलपक्षे प्रतिज्ञार्थं दर्शयति-यत्स्वरूपमिदमिति, इदं पुद्गलद्रव्यम् । भवदभिप्रायेणापि यद् यद् तदपि तत्तदय स्वरूपापर्येव भवेत्, नान्यथा तथा च तत्तद्विशेषव्यप्यपरिहरणीयस्वरूपस्य सामान्याभिमतस्याऽतरङ्गभूतस्य तदत्र विशेषाभिमतस्य बहिरङ्गभूतस्यान्यत्वं तथेष्टं स्यात्, तदेव ह्यन्यत्वमिमं बहिरङ्गं वस्तुत्वाभि पक्षीहृत्वा तरङ्गस्वरूपवत्तद्रूपत्व साध्यतस्तत्सत्ताद न्यत्वं किञ्चिद्विशेषेण न वा तत्परमार्थत्वमसिद्धमित्याह-भवन्मत्येति । ततोऽयद्रूपव्युपगत्यापि दोषमभिधत्ते-अयथा त्वेऽपीति । सामान्यरूपात् कारणत्वात् कार्यस्यान्यस्वरूपात्पि कारणान्नतिरिक्तस्वरूपत्वात्तदेव तत् न तु ततो भिन्नमित्याह- 30 तदेव तदिति । यज्ञोपवीतस्याऽयस्वरूपत्वमपि तन्वननतिरिक्तत्वात् तत्त्वात्मकत्वमत्रेत्याह-तन्तुयज्ञोपवीतवदिति । एव एव पुद्गलस्य भ्रमाश्रमेऽतिरिक्तकारणत्वेन विपरिणामस्य मोक्षवादिद्वान्तं व्यवस्थापितत्वात्तदनतिरेकात्मकत्वं भावितमेवत्याह-

साधत्वमेव, तथा सुखादिषु भावनीयम्, तदनतिरेकात्मकत्वञ्च भावितार्थमेव ते चेव ते पोगला
 सुभिगपत्ताम् इत्यादिना । यथा चात्रेत्यादि, एवञ्च तदेव तदिति सर्वमर्थस्य घाटस्य परिणाम्यस्य
 परिणामयितुश्च तच्च, योऽधिकगुणस्य तादृश्य प्रतिपद्यते स परिणामी, योऽधिकगुणो न्यूनगुणत्वमा-
 पादयति स परिणामक इत्युच्यते व्यवहारतः, निश्चयतश्च परिणाम्यपरिणामकावाविर्भावतिरोभावमा-
 प्रभेदौ सत एव चेत्तस्य नयस्य दर्शनम्, परिणामश्च द्वयमात्र 'द्वयश्च भव्ये' यद्यद्वयति स परमा-
 योऽस्येति तद्व्येव भावित क्षीरादेर्यावच्च घटादेस्तान्नोद्वयम्, तथाऽधिकृतस्याध्यात्मिकस्य कर्मकर्मि-
 सङ्गस्य शरीरशरीरिसङ्गस्य वा भावनार्थमुपनयति-तथाऽऽत्मकर्मणोरपीति, तद्व्याचष्टे-आत्मा परिणम-
 यतीत्यादिना यावदनादित्वमेकत्वमिति, परिणाम्यपरिणामकयोरनियतवेदनालभावादिरूपता दर्शयति
 तथाभूतनसासर्वाद्भूतिजालादिना-पुद्गलागिति, उपयोगलक्षण आत्मा गतिजातिशरीराह्नोपाह्वाद्युभय-
 नोपयोगात्मतया तान् पुद्गलान् परिणमय[तीत्यात्मन परिणामकत्वं तेषां परिणाम्यत्वम्, पुद्गला-10
 आत्मान मिथ्यादर्शनादित्येनेति, मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगसुखदुःखोदयक्षयोपशमादिभावेन
 परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते स च मिथ्यादर्शनोदयादिभावो भवध्रान्तिहेतुः, तद्वशस्य ससर-
 णात् एतस्य कर्मनर्मिद्वयस्यान्योऽपपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वमेव, एकत्वशब्देन पर्यायभूतेन तच्च
 व्याचष्टे ससारस्य कर्मकर्मिद्वयसम्बन्धजत्वात्तस्य च सम्बन्धस्यानादित्वात्, यथोक्त 'पुर्वि भवे' कुकुडी
 पच्छा अहं, पुर्वि अहं पच्छा कुकुडी' इत्यादि प्रसङ्गाकारण 'रोहा' । पुर्वि पते पच्छावि पते दोषि 15
 पते सासता भाया आणाशुपुञ्जी एसा रोहा' इत्यादि, (भग० शा० १ उ० ६ सू० ५३)
 मिथ्यादर्शनप्रवृत्तिं सर्वकर्मवन्धाधारभूतत्वाच्चेत्पस्यापि सर्वस्य सूचनम् ।

तदनतिरेकात्मकत्वञ्चेति । एव आह्वानमचेतनानामेकत्वं प्रतिपाद्य चेतनाचेतनयोरप्येकत्वमाह-यथा चात्रेत्यादीति,
 सप्तमेन मवमिति सर्वसर्वं प्रत्येक सर्वेषां सर्वस्मत्तया बाह्यमचेतनाविर्भावतिरोभावरूपतयैकमेव, व्यवहारत एव केवलं कथित
 परिणाम्य कथित परिणामक इति भेद इति भावः । तत्र एकत्वम्, परिणाम्यपरिणामकयोर्लक्षणमाह-य इति, यो 20
 न्यूनगुणोऽधिकगुणस्य तादृश्य सारूप्यं प्रतिपद्यते स परिणामी, परिणामकत्वं न्यूनगुणत्वापादकोऽधिकगुण इति । परिणामोऽपि
 नातिरिक्त कथित, किन्तु परिणामित्वरूप एवेत्याह-परिणामश्चेति, इत्यस्य भवनरूपत्वादिति भावः । इत्यस्य भवनमेव
 परम रूपं न त्वमवमरूपं विधिद्वयं भविष्येति, तस्मादाविर्भावतिरोभावी इत्यस्य स्वरूपमित्याह-यद्यद्वयतीति ।
 आत्मपुद्गलैरन्योन्यपरिणामकत्वादात्मना पुद्गलानां परिणाममाह-उपयोगलक्षणेति, उपयोगलक्षणे जीवोऽध्यवसाय
 विक्षेपाज्ञानावरणादिकर्मयोग्यान् स्वप्नेनस्यान् स्वप्नात्मन-तान् तद्वेदानालेकज्ञानावगणान् स्थितान् पुद्गलान् योगविशेषात् 25
 शुद्धिना गतिजातिशरीरापेक्षाप्रतिनिर्माणच-धनसत्तावत्सत्त्वानर्हद्वननस्पर्शरसग-धर्वाग्रभृतिनामकर्मादित्वेनानुभवनयोग्यतया परिण-
 मयतीति भावः । पुद्गलैरन्यात्मा परिणम्यत इत्याह-पुद्गलाश्चेति, कायादिपुद्गलसम्बन्धादात्मापि मिथ्यादर्शनादिरूपेण
 परिणमतीत्यर्थः । मिथ्यादर्शनोदयेति, मिथ्यादर्शनं विषयीतत्तत्त्वानुबोधो, अविरति पापस्यानेभ्यो विरतिपरिणामाभावात्,
 इन्द्रियविकषाधिकट्टिगलक्षण प्रमाद, ज्ञेयमानमायालोभा कषाया, योगा मनोवाक्कायव्यापारसमाया, इष्टदुःखे प्रसिद्धे,
 एतेषामुदयादिभावेन पुद्गला आत्मान परिणमयन्ति, प्रथमोपात्तस्य मिथ्यादर्शनस्योदयभावो भवप्रमगहेतुरिति भावः 30
 कर्मनीवदम्ब-यस्य बीजाङ्कुरन्यायवदनादित्वेन संसारस्यानादित्वम्, सम्बन्धस्यानादित्वादेव च तयोरेकत्वपरिणामोऽप्य-
 नादिरित्याह-एतम्येति । संसारस्य कुकुपुण्ड्र-तेनानादित्वप्रकाशक्यागम प्रदर्शयति-यथोक्तमिति । नवचेतनस्य

आह—यदुक्तं त्वया कर्पूराद्यचेतनानां परिणाम्यपरिणामकभावादैकत्वं चेतनाचेतनयोश्च जीवर-
मणोरिति वक्तुं चित्तु रूपादि उपयोगीभवत् आत्मा भवति, आत्मापि, रूपादि भवति तत्परिणामादिति,
एतन्नोपपद्यते स्वभावाविनाशादित्यत्रोच्यते—

यदपि च घटिर्भिन्न विषयजात रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वमुपयोगात्मकत्वात्, मत्या
१ दिवत्, कथं रूपादेविषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते, तदव्यतिरेकलभ्यत्वात् ।

यदपि चेत्यादि यावन्मलादिवदिति, यदपि च घटिर्भिन्न विषयजातमुपयोगनिमित्तभूत
रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वम्, रूपादितत्त्वमात्मनश्च वक्ष्यामि कुतो रूपाद्यप्यात्मन एव तत्त्वमिति
चेदुच्यते, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादि चक्षुदग्नेनादिभेदप्रभेद उपयोग आत्माऽस्य रूपादेर्विपर्ययस्य सोऽयं
तदात्मक, यथा रूपादेर्विपर्ययस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, रूप रसो गंध
१० इत्यादिविषयस्वरूपाकारेणोपयोगेन अव्यतिरिक्त एकीभूत एवोपलभ्यते रूपादिविषयो मान्यथा, अन्यथा
विषयस्वरूपानवधारणात्, तस्मात्तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात् रूपादिविषय उपयोगात्मक, यदुपयोगा-
त्मक तत्तदात्म[१] एव तत्त्वम्, यथा मत्यादिचक्षुदर्शनादिभेद उपयोग इति ।

स्यामत्तम्—

रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिना देशकालादितोऽत्यन्तभेदप्रभेदऽभयनात्मकत्वात्
१५ निर्वस्तुत्वापत्तिर्न्यापुत्रवत्, ततश्च द्रव्यमेव तथातथाभवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम
केचिदिति, कथं पुनस्तत् भेदेन भवतीति चेत्, चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन, भागिनेयाद्य-
पवेशविशिष्टैकतयपुरुषवदिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति ।

(रूपादीनामिति) रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिना रूप रसो गंध इत्यादयः पर-
स्परतो देशमिमां गृह्यते तस्य देशस्य परमाणुतो भेदेन रूप रसो गंधश्चोपलभ्यते—देशसम्बन्धेनोपल-

२० चेतनाचेतनयोश्च तदेव तदिति साधनमुचितं भवतु नाम, आत्मा तुपयोगवक्ष्येन पुद्गलान् गत्याणुभवनोपयोगात्मकत्वा-
परिणमयति परिणामश्च द्रव्यमात्रमिति रूपादिरात्मा भवति, आत्मा च रूपं भवतीति वक्तुं चेतने तन्नोपपद्यते इत्याद्यहवे-
यदुक्तं त्वयेति, समापते—यदपि चेति, जीवव्यतिरिक्तस्य द्रव्यमात्रस्य चाक्षरस्य ज्ञेयत्वेन विषयविषयिणोऽप्येवमाह चाक्षरं सर्वं
वस्तुजातमुपयोगात्मकमेव, ग्राह्यग्राहकयोस्तादात्म्यम्—तरेण ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेः, एवमुपयोगात्मकत्वात्मादिर्यथाऽऽत्म-
नस्त्वरूपं तथा रूपादिग्राह्य विषयजातमात्मनस्तत्त्वम् प्रयोगश्च रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वम् उपयोगात्मकत्वात्,
२५ मलादिवदिति भावः । रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाया हेतुं पृच्छति—युक्त इति । रूपादेरुपयोगात्मकत्वम्
सिद्धमिह—तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वादिति । रूपादिविषय उपयोगात्मक, तदव्यतिरेकलभ्यस्वरूपत्वात्, मत्यादि
भेदवत् यथा मलादिभेदे उपयोगव्यतिरेकेण नोपलभ्यते न तुपयोगात्मकं सचेन्नोपलभ्यते तथा रूपादिभेदोऽपि, अन्यथा
विषयविषयिणो प्रभारातरेण सम्बन्धभावाद्ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्त्या विषयस्वरूपनिर्णय एव न स्यादिति भावः । ननु
रूपादयो युगपदवस्थायिन परस्परं भेदेन गृह्यते तत्र तेषां देशकालादितोऽस्य तं भेदे देशस्यापि यावत् परमाणुमेवादभेदे
३० न रूपादीनां भेदः स्यात्, एव कालतोऽपि तदर्थं देशकालभेदेन भेदे रूपादीनामभवनमेव भवेत्, अचिरस्थानिन्नेन रूपमहणा
अथगम्यभावात्, एवं भावभेदेनापि रूपादिभेदे नोपमिलाशङ्कते—रूपादीनामिति । देशतोऽभवनमाह—रूप रस

भ्यमाना भवन्ति, देशतोऽत्यन्तभेदप्रदे तेपामभवनम्, तथा क्षणभेदे प्रथमक्षणोऽन्यद्वय द्वितीयक्षणेऽन्यदिति गृह्यते चेन्न रूपं नाम किञ्चित् स्यात् तत्रेष्टस्य कालस्य रूपग्रहणाश्रयसम्बन्धाभावादित्यभवनात्मका रूपादयः स्युः, आदिग्रहणाद्भावभेदेनैकगुणद्विगुणत्रिगुणकृष्णादिभेदेनापृष्णमात्मत्वाद्विशिष्टस्य सामान्यस्यैव ग्रहणात्, तत् किं? अभवनात्मकत्वाभिर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च निर्वस्तुत्वापत्तेरेतत्प्रतिपत्तव्यं द्रव्यमेष तथा तथा भवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम केचिदिति, तथा तथेति रूपरसप्रकारेण भवति इयामरकतादितद्वेदप्रकारेण वेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवति द्रव्यतीति । कथं पुनस्तद्रव्यमभिन्नं सत् रूपादिभेदेन भवतीति चेत् चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन भवति, चक्षुरादिप्रत्यया इति अधिपत्यालम्बनहेतुसमानन्तरप्रत्यया, तदपदेशेन रूपादि भवति ज्ञानापदेशेन-चक्षुरादिप्रत्ययेनेत्यर्थः, यथोक्तं 'रूपालोकमनरकारचक्षुर्भ्यः सम्प्रवर्त्तते । विज्ञानं मणिसूर्याशुगोशकृद्भ्य इवानलं' ॥' इति ( ) दृष्टान्तो भागिनेयाद्यपदेशविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवत्-यथैक एव पुरुषोऽनेकसम्बन्धे १०

स्त्रीपुरुषापेक्षापदेशविशिष्टो भागिनेयो मातुलो भ्राता पतिः पिता देवरः श्वशुर पुत्रो भ्रातृपुत्र इत्यादि-भवंति देवदत्त एक इत्येष च सत्यसत्या द्रव्यनेकमेव रूपादि भवति चक्षुराद्यपदेशादिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति, एवमुपयोगात्मकत्वं पुद्गलस्य रूपादिप्रभेदस्योक्तम् ।

इदानीमुपयोगस्यापि पौद्गलात्म्यमुच्यते—

यद्योपयोगस्तत्त्व मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वम् रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स हि १०

उपयोगलक्षण आत्मा परमाण्वणुकज्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्यापियते, तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते तदुपयोगात्तत्परिणामात्तदेष तदिति न्यायाच्च, यथेयं ततोऽसख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सर्वं प्रदेशैर्ग्राह्यो उपयोग याचात्, मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिय, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, परानुपयुक्तघटादिवत्, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतन स्यादिति ।

२०

इति । कालतोऽभवनमाह-तथा क्षणभेद इति । कारणमाह-तत्रेष्टस्येति । भावतोऽभवनमाह-आदिग्रहणादिति । एवञ्च रूपादीनामभवनमाह-सर्वेनावस्तुत्वाद्भ्यमेव रूपरादिरूपतया दृष्टत इत्याह-तत्तद्वेति तथा तथा भवनस्त्वभावत्वाद्भ्यस्य न रूपादयो नाम केचित् सतीति भावः । अभिन्नद्रव्यमेव चक्षुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति स्पर्शेनग्रहणमासाद्य स्पर्श इति प्राणग्रहणमासाद्य गन्ध इति रसनाग्रहणमासाद्य रस इति भ्यपदिश्यत इत्याह-चक्षुरादीति । चक्षुरादिप्रत्ययापदेशेनोपयोगव्यपदेशेन चेत्यर्थः । आदिप्रमाणान् सूचयितुमाह-चक्षुरादिप्रत्यया इति, सखन्वियमाणानुपलब्धौ पथेन्द्रियादीनामाधिपत्यमिदमितिप्रत्ययः, संश्लेषा अस्मद्वृत्ताः एवं एव घमा आत्मन्वनप्रत्यया सहभूतमायसम्प्रयुक्तसर्वत्रगमिषाकथेति एव हेतवो हेतुप्रत्यया, अचरमा उत्पन्नाधिष्ठिता समानतरप्रत्यया इति बोधदर्शने प्रसिद्धा एते, एतेषामपदेशेन ज्ञानापदेशेन चाभिर्भेदं सद्रूपं रूपादिभेदेन भवतीत्यर्थः, अत्रैव बौद्धकारिका प्रमाणयति-यथोक्तमिति, रूपमालोकं चाग्रमातरं निरद्वयमस्तीति वित्तं विज्ञानतरागवकाशदानात्मकञ्च प्रतीत्य चक्षुर्विशानमुपपद्यते, चक्षुर्विधित्वेता इति बौद्धसिद्धांतात्, तत्रापि चाधिपतिना चक्षुषा व्यपदिश्यते चक्षुर्विज्ञानमिति यथाऽनलं सूर्यैकान्तमग्निसूर्यागोचरद्रव्यो भवतीति तदर्थः । एकमेव ३० द्रव्यस्य निमित्तविशेषयोगेन नानाव्यपदेशभाविन्ये निर्द्वयमाह-भागिनेयादीति । एवं पुद्गलस्योपयोगात्मकत्वमुदितोपयोगस्यापि पुद्गलात्मतोऽप्ये-यद्योपयोगस्तत्त्वमिति, स्वयन्द आत्मीयवचनं तत्त्वस्यो भावः, उपयोगस्यात्मीयो

आह—यदुक्तं त्वया कर्पूराद्यचेतनानां परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्वं चेतनाचेतनयोश्च जीवकर्मणोरिति बहुत्र विन्तु रूपादि उपयोगीभवत् आत्मा भवति, आत्मापि, रूपादि भवति तत्परिणामादिति, एवमत्रोपपद्यते स्वभावाविनाशादित्यत्रोच्यते—

यदपि च बहिर्भिन्न विषयजात रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वमुपयोगात्मकत्वात्, मत्या
 १० दिवत्, कथं रूपादेविषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते, तदव्यतिरेकलभ्यत्वात् ।

यदपि चेत्यादि यावन्मत्यादिवदिति, यदपि च वहिर्भिन्न विषयजातमुपयोगनिमित्तभूत
रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वम्, रूपादितत्त्वमात्मनश्च वक्ष्याम कुतो रूपाद्यप्यात्मन एव तत्त्वमिति
चेदुच्यते, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादि चक्षुर्दर्शनादिभेदप्रभेद उपयोग आत्माऽस्य रूपादेर्विषयस्य सोऽय
तदात्मक, यथ रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते तदव्यतिरेकरूप्यरूपत्वात्, रूप रसो गन्ध
10 इत्यादिविषयस्यरूपाकारेणोपयोगेन अव्यतिरिक्त एकीभूत एवोपलभ्यते रूपादिविषयो नायथा, अन्यथा
विषयस्वरूपानवधारणान्, तस्मात्तदातिरेकरूप्यरूपत्वात् रूपादिविषय उपयोगात्मक, यदुपयोगा-
त्मन तत्त्वत्वात् [१] एव तत्त्वम्, यथा मत्यादिचक्षुर्दर्शनादिभेद उपयोग इति ।

स्यामतम्—

रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिना देशकालादितोऽत्यन्तभेदग्रहेऽभचनात्मकत्वात्
 18 निरस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च द्रव्यमेव तथातथाभवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम
 केचिदिति, कथं पुनस्तत् भेदेन भवतीति चेत्, चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन, भागिनेयाद्य-
 पदेशविशिष्टैक्यसत्यपुरुषवदिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति ।

(रूपादीनामिति) रूपादीना देशभेदेन युगपदवस्थायिना रूप रसो गन्ध इत्यादयः परस्परतो देशमिता गृह्यन्ते तस्य देशस्य परमाणुशो भेदेन रूप रसो गन्धश्चोपलभ्यते-देशसम्य-धेनोपल

१० येनानयेननयोश्च तदेव तदिति साधनमुचितं भवतु नाम, आत्मा तूपयोरलक्षणं पुङ्क्तान् मल्लाद्यनुमवनोपयोगात्मकतया परिणमयति परिणामश्च द्रव्यमानमिति रूपादितात्मा भवति, आत्मा च रूपं भवतीति सङ्कुच्यते तन्नोपपद्यत इत्याशङ्कते- यदुक्तं त्वयेति, समापत्ते-यदपि चेति, जीनव्यतिरेकश्च द्रव्यमानस्य स्वात्मस्य हेतुत्वेन विषयविपरिणोधाभेदात् बाह्यं सर्वं वस्तुनानुपयोगात्मकमेव, आत्ममाहव योत्थादात्म्यम-तरेण आत्ममाहवमावानुपपत्तेः, एवमोपयोगात्मकत्वात्मास्मादिर्घ्याऽऽत्म नस्तत्र तथा रूपादिबाह्यं विषयजातमप्यात्मनस्तत्त्वम् प्रयोगश्च रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वम्, उपयोगात्मकत्वात्, २३ मत्यादिविति भावः । रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाया हेतुं शृङ्खति-युत इति । रूपादेरुपयोगात्मकत्वम निमित्तम्याह-तदव्यतिरेकत्वम्यरूपादादिति । रूपादिविषय उपयोगात्मकः, तदव्यतिरेकः कश्चिद्व्यतिरेकत्वात्, मत्यादि मेदकत्वं, यथा मत्यादिमेत- उपयोगव्यतिरेकेण नोपलभ्यते कि-रूपयोगात्मकं संज्ञेनोपलभ्यते तथा रूपादिमेतोऽपि, अन्यथा विरयविपरिणो प्रकाशतरेण सम्बन्धमावादाप्याहकस्यावानुपपत्त्या विषयस्वरूपनिर्णय एव न ह्यादिति भावः । ननु रूपादयो युगपदवस्थापिन परस्परं मेदेन शङ्कते तन्न तेषां देशकालदिदोऽप्यन्त मेदे देशस्यापि यावत् परमाणुमेदात्तद्वे ३० न रूपादीनां मेद- स्यात्, एवं कान्तोऽपि तदेवं देशकालमेदेन मेदे रूपादीनामवतमेव भवेत्, अचिरस्थामित्वेन रूपप्रदणा ध्वस्तम्वन्धमागच्छात् एते भावमेदेनापि रूपादिमेदे गोचरमिच्छाशङ्कते-रूपादीनामिति । देशतोऽभवनमाह-रूपं रस

भ्यमाना भवन्ति, देशतोऽत्यन्तभेदप्रभेदे तेषामभवनम्, तथा क्षणभेदे प्रथमक्षणोऽन्यद्रूपं द्वितीयक्षणेऽन्यदिति गृह्यते चेन्न रूपं नाम किञ्चित् स्यात् तत्रोपस्य फलस्य रूपग्रहणाश्रयसम्बन्धाभावादित्यभवनात्मका रूपादयः स्युः, आदिग्रहणाद्भावभेदेनैकगुणद्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणादिभेदेनागृह्यमाणत्वादविशिष्टस्य सामान्यस्यैव ग्रहणात्, तत् किं? अमवनात्मकत्वाच्चिर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रान्त, ततश्च निर्वस्तुत्वापत्तेरेतत्प्रतिपत्तव्यं द्रव्यमेव तथा तथा भवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम नैचिदिति, तथा तथेति रूपर- ५ सप्रकारेण भवति इयामरत्तादातितद्वेदप्रकारेण चेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवति द्रव्यतीति । कय पुनस्तद्द्रव्यमभिन्नं सत् रूपादिभेदेन भवतीति चेत् चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन भवति, चक्षुरादिप्रत्यया इति अधिपत्यालम्बनहेतुसमनन्तरप्रत्यया, तदपदेशेन रूपादि भवति ज्ञानापदेशेन—चक्षुरूपादिप्रत्ययेनेत्यर्थ, यथोक्तं 'रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्ये मभ्रवर्त्तते । विज्ञानं मणिस्तूर्याशुगोशकृत्स्य इवानल ॥' इति ( ) दृष्टान्तो भागिनेयाद्यपदेशविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकसम्बन्धे १०

स्त्रीपुरुषापेक्षापदेशविशिष्टो भागिनेयो मातुलो भ्राता पतिः पिता देवरः श्वशुरः पुत्रो भ्रातीय इत्यादि- भवति देवदत्त एक इत्येव च सत्यस्तथा द्रव्यमेकमेव रूपादि भवति चक्षुराद्यपदेशादिति साधूक्त- मेकमेव सर्वात्मकमिति, एवमुपयोगात्मकत्वं पुद्गलस्य रूपादिप्रभेदस्योक्तम् ।

इदानीमुपयोगस्यापि पौद्गलात्म्यमुच्यते—

यद्योपयोगस्वतत्त्वं मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वम् रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स हि १५

उपयोगलक्षण आत्म परमाणुद्वयगुणकत्रयगुणादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्यते, तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते सवुपयोगात्तत्परिणामात्तदेव तदिति न्यायाच्च, यद्येवं ततोऽसख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सर्वे प्रदेशैर्माहो उपयोग याथात्, मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिव, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, पदानुपयुक्तघटा- दिवत्, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतनः स्यादिति । २०

इति । फलतोऽभवनमाह—तथा क्षणभेद इति । कारणमाह—तत्रोपस्येति । भावतोऽभवनमाह—आदिग्रहणादिति । एवैव इत्यादीनामभवनकारकत्वेनावस्तुवाद्भ्यमेव रूपरक्षादिपत्तया गृह्यत इत्याह—तत्तत्रेति तथा तथा भवनस्त्वभावाद्भ्यस्य न रूपादयो नाम नैचित् सन्तीति भावः । अभिन्न इत्यमेव चतुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति स्वयंनग्रहणमासाद्य स्वयं इति प्राणग्रहणमासाद्य गच्छ इति रसनग्रहणमासाद्य रस इति व्यपदिश्यत इत्याह—चक्षुरादीति । चक्षुरादिप्रत्ययापदेशेनोपयोग्यपदेशेन चेतनं । आदिप्रमाणात् सूत्रमिदमाह—चक्षुरादिप्रत्यया इति, स्वस्वविषयाणांमुपलब्धौ पक्षेन्द्रियादीनामाधिपत्य २५ मित्याधिपतिप्रत्ययः, संस्तृता अर्गसृताश्च स्व एव धर्मा आलम्बनप्रत्यया, सहभूषणमगच्छन्नुपयुक्तस्यनगरिकावेति पक्षहेतवो हेतुप्रत्यया, अचरमा उत्पत्त्याधिपतेना समनन्तरप्रत्यया इति बौद्धदर्शने प्रसिद्धा एते, एतेषामपदेशेन ज्ञानापदेशेन चाभिधेयं सद्रूपं रूपादिभेदेन भवतीत्यर्थ, अथैव बौद्धाचारिकां प्रमाणयति—यथोक्तमिति, रूपमालोकं चाग्रमातरं निरुद्धमन- संशितं चित्तं विज्ञानाजनकशब्दानामकञ्च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, चतुर्भिधितत्वेना इति बौद्धप्रसिद्धा तात्, तत्रापि चाधिपतिना चक्षुरा व्यपदिश्यते चतुर्विज्ञानमिति यथाऽनल सर्वकान्तराणिपूर्यागुगोशकृद्भ्यो भवतीति तदर्थः । एकस्यैव ३० द्रव्यस्य विभिन्नविशेषयोगेन नामान्यपदेशमागित्वे निदखनमाह—भागिनेत्यादीति । एव पुद्गलस्योपयोगात्मकत्वस्योपयोगस्यापि पुद्गलात्मतत्त्वमेव—यद्योपयोगस्वतत्त्वमिति, स्वशब्द आत्मीयवचनं तत्त्वशब्दो माय, उपयोगस्यात्मीयो

(यद्येति) यद्यप्ययोगम्वतत्त्व मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वमिति पक्षः, कस्मात्? रूपाद्यात्म-
 कत्वात् पदादिवत्, स ह्युपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्वयगुणक्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते
 कृत्स्नो व्याप्रियते-सार्वात्म्येन व्याप्त उपयुक्त समाप्त इत्यर्थः, तैत्तिरीयस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽ-
 न्युपगम्यते, असदस्यात्प्रदेशोऽपि रूपाद्यात्मक एव प्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपुद्गलवत् तदुपयोगा-
 न्तपरिणामात्तदेव तदिति पूर्वोक्त-यायाच, यद्येव रूपादिमदेकद्रव्योपेयोगतादात्म्य भाक्षे यातीति ततोऽ-
 सदस्यात्प्रदेशोऽपि सर्वात्मना सार्वात्म्येन सर्वे प्रदेशेर्भाक्षे द्रव्ये उपयोगमयात्, उपयोगमगच्छन्ननुप-
 युज्यमानोऽचेतन एव, पदानुपयुक्तपदादिवत्, स्यादिति सर्व्वथ्यते, कथं पुनरुपयोगं यायात्? मृत्पिण्ड
 शिबकादिभावमिव, यथा मृत्पिण्ड कृत्स्न शिबकादिभावे सार्वात्म्येन व्यापार गच्छति तथा यदि
 न गच्छेदात्मा भाक्षे तदस्वादात्म्यमप्रतिपद्यमान सोऽचे[त]न एव स्यात् पदेऽनुपयुज्यमानपदादिव-
 10 दिति, यथाक्रम वैधर्म्येण साधर्म्येण च दृष्टान्तौ, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतन स्यादिति,
 एव दोषो रूपाद्यात्मकत्वाभावे स्वादात्मन उपयोगलक्षणस्य, तस्मात् सिद्ध रूपाद्यात्मकत्वमात्मन उपयो-
 गात्मकत्वात्, अतः पुद्गलस्वतत्त्वमेव मत्यादीति साधूक्तम् ।

इतश्चात्मा पुद्गलस्वतत्त्व एव—

आत्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वाच्चात्मा पुद्गलस्वतत्त्व एव तादा-

18 त्व्यप्रतिपत्ते ।

मायो मत्यादि ॥ च मापरिणतो विषयान् ग्रहीतुमलमिति विषयेषु परमाणुद्वयगुणकविह्वारमकेषु व्याप्रियते व्याप्रियमाणतापि
 कार्त्तव्येन, उपयोगात्मनोरमेदात्मनोऽसंख्यातप्रदेशत्वात्तावत्प्रदेशमपि व्याप्रियते इत्याह-स्त हीति, उपयोग उपलम्भ
 ज्ञानदर्शनयोर्विषयावधानाभिमुखता तेन आत्मा अन्यत्वे तस्मानुपयोगलक्षण आत्मा, स विषयग्रहणाभिमुख क्षीरोदकवत्
 मृद्वदथ च विचित्रसंप्रदेशोत्पादात्म्यं प्रतिपद्यत इति भावः । प्रदेष्टेति, परमनिर्दृष्टोऽस्य प्रदेशः, एकप्रदेशपरमाणोरारभ्य
 20 संख्यातासंख्यातानन्तप्रदेशा पुद्गला यथा सर्व्वप्रदेशा रूपाद्यात्मका, न कोऽपि प्रदेशो रूपाद्यात्मको भवति तथाऽऽत्म
 प्रदेश अपि सर्व्वरूपाद्युपयुक्ता रूपाद्यात्मका एव क्षीरमात्रा वा सर्व्वरूपम् तत्तत्स्वरूपत्वमनवरमाद्यत्वात् तत्तत्स्वरूप
 वत्, एवं चात्र रूपादिविषयजालमात्मन एव तत्त्वम्, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादिवदिति पूर्वोक्तन्यायमिति भावः । यथा
 आत्मा सैकप्रदेशावच्छेदेन रूपादिमद्रव्ये भाक्षे नीरक्षीरवत्तादात्म्येनोपयुक्तो भवति तदा सर्व्वत्रमप्रदेशावच्छेदेनापि तादात्म्येनो
 पयुक्त एव, यथा मृत्पिण्डः शिबकादिभावं सर्व्वमनापैति, न तु द्विर्यादिप्रदेशेन, यदि सत्तामप्रदेशावच्छेदेनापि तादात्म्येनो
 25 उपयुक्ते न भवेत्तर्हि तत्प्रदेशावच्छेदेनात्माऽचेतन एव भवेत् यथा पदादावनुपयुज्यमानो घटानिचेतनस्त्वय तस्योपयोगमावाप्त
 त्विरिति, तस्मात् सर्व्वप्रदेशात्मा रूपाद्यात्मक एव तथाविधोपयोगाव्यतिरिक्त्वादित्याशयेनाह-यद्येवमिति । वैषम्य
 एतादमाह-पदेति । साधर्म्येष्टा तमाह-मृत्पिण्ड इति । उपसंहारि-तस्मादिति । प्रकरान्तरेणाप्यात्मा पुद्गलस्वतत्त्व
 इति साधयति-आत्मस्वतत्त्वेति, कर्मणा विषाद्यविभावं उदय तानि च कर्मणि ज्ञानावरणाद्यधिधानि, उदयेन निर्गुण
 भीरुमिह, गतिचतुष्टयकषायप्रयत्नविषयमित्यादौनासंयतासिद्धत्वेऽद्याप्यद्रुपा एकविंशतिरौदयिका भावा, एते हि
 30 गत्याया परिणामविशेषा आत्मैव कर्मजनितपरिणामाव्यतिरेकान्, अन्योन्यानुगतौ स्वतामविभागात्तादात्म्यमात्मकर्मणो
 क्षीरोदकयोरेव, तस्मात् स्वतत्त्वमात्मनो गत्यादयो भावा भीरुमिह गत्यादीनामेव भीरुमिहत्वादात्मनश्च तदव्यतिरेकात्

१ सि क अस्यादिवत् । २ सि क पदमिदं नास्ति । ३ सि क नाभ्युप । ४ सि क प्रदेशस्यापि । ५ सि क
 'उपयोगादात्म्यमात्रो' । ६ सि क संमत्तते । ७ सि क यथा । ८ सि क तच्छेदात्मना ।

आत्मस्वतत्त्वेत्यादि यावद्भग्न्यमव्यतिरिक्तरूपत्वाच्च, आत्मनः स्वतत्त्वमौदयिको भावः, उदयेन भव औदयिक कस्य कर्मणः ? ज्ञानावरणीयादेरद्विविधस्यापि, स च तदुदयप्रवृत्तितोऽप्युदयभूतोऽव्यतिरिक्तो भावः, स्वतत्त्वमात्मनः तदव्यतिरिक्तरूपश्चात्मा, तस्मादात्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाशुदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वाच्चात्मा पुद्गलात्मस्वतत्त्व एव, तादात्म्यप्रतिपत्तेः रूपाद्यात्मकपरमाण्यात्मिकत्वा-
दित्यर्थः ।

अथाह—

नन्वेवं पुद्गला एवात्मा प्राप्तः, तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोग स चात्मोपयोग एव, उपयोगव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, तस्मात् कुतोऽस्य रूपाद्यात्मकतेति, एतन्न, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामप्युक्तञ्च, अनेन सर्वमपि सर्वात्मकम्, आत्मपुद्गलयोरितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कर्मैव कारण पुरुषकार एव कारणमित्येकान्तमसम्बद्धमिति 10

नन्वेवमित्यादि यावत् कुतोऽस्य रूपाद्यात्मकतेति, ननु भो ? त्वदुत्थेन विधिना एतेनैव पुद्गला एवात्मा प्राप्तः तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगो रूप रस इत्यादिज्ञानात्मनः स चात्मोपयोग एव, उपयोगव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, उपयोगस्य रूपाद्यात्मकत्वादुपयोगरूपत्वाच्च रूपादीनां, तस्मात् कुतोऽस्यात्मनो रूपाद्यात्मकतेति प्रस्तुतस्योपयोगस्य मत्वादेव पुद्गलात्मत्वमुपस्थाप्य एव विचार इत्यत्रोच्यते एतन्न, उपयोगात्मत्वादेव रूपादीनामपि, उक्तञ्च नै [प को] पो रूपाद्या-
त्मनो रूपादीमाञ्चोपयोगात्मकता, यस्यादुपयोगात्मकत्वं रूपादीनामप्यनन्तरमेवोक्तम् तस्माद्रूपादीनामप्युपयोगात्मकत्वादुक्तञ्चत् पुद्गलोऽप्यात्मा, आत्मापि पुद्गल एवेति रूपाद्यात्मकत्वमतो न दोषाय, अनेन सर्वमपीत्यादि यावदितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कृत्वा पुरुषस्य रूपादिमत्पुद्गलात्मकत्वात् पुद्गलस्यापि उपयोगात्मकपुरुषात्मकत्वात् यदुच्यते कर्मैव कारण पुरुषकार एव कारणमित्यवधारितम्, उभयमप्येकान्तमसम्बद्धं बोद्धव्यमित्युभयो पक्षयो सहोपोक्तिरेषा । 20

इदानीं तु प्रत्येकप्रत्युक्तिभाषणादिक्, कर्मैकान्तवादप्रत्युक्तिदिक् तावत् प्रनर्त्तयितृत्वात् पुरुषश्च कारणमुत्कर्षाधीं, तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात्, असावेव पुरुष प्राणादिमाश्चेतन कर्मपि,

पुद्गलस्वतत्त्व एव स इति भावः । एवमेव व्याचष्टे आत्मन इति, ननु पणतया सर्वात्मकेश्वरात्मनः पुद्गलेषु व्यावृत्तत्वे पुद्गलोपयोगात्मोपयोगयोरेक्येनोपयोगलक्षणमात्मनः एव सद्भावाद्रूपाद्यात्मकत्वात्मात्मनो न स्यादित्याशङ्कते-नन्वेवमिति । अप्रपञ्चेन प्रकारेण साक्षरत्वेन पुद्गलैष्यात्मनो व्यावृत्तत्वेन पुद्गला एवात्मा प्राप्तः, ज्ञानरूपस्यात्मनो योऽयं पुद्गलोपयोग स चात्मोपयोग एव प्रस्तुतः, नहि रूपादि किञ्चिदुपयोगव्यतिरिक्तमस्ति, रूपादेरुपयोगस्य बान्योऽयमेकत्वात्तया च रूपादेरस्तु त्वेनात्मनस्तद्वामकत्वात्सम्भवादुपयोगस्वतत्त्वस्य मत्वादेव कस्य पुद्गलात्मत्वेत्याशङ्कते-ननु भो इति । रूपादय उपयोगस्वरूपा एवेति नैकान्त सम्भवति, उपयोगस्य रूपस्वरूपताया अपि प्रतिपादितत्वादित्याशयेनाह-उपयोगात्मकत्वादेवेति । एवमात्मपुद्गलयो परस्परतामकत्वादेव सर्वं सर्वात्मकमित्याह-अनेनेति । अथ प्रस्तुतवादमधिकृत्याह-एवञ्च धृत्वेति । उपपन्नमनोऽयोमा मकत्वादेकमावैऽपराभावात् कर्मैकान्तवाद पुरुषकारैकान्तवादाद्युक्त एवेति पदद्वये योगपणेन दोष 30 आदर्शित इति भावः । सम्प्रति प्रत्येकपक्षस्य निराकरणं भावयति ध्ये- । पक्षद्वयवैरोधतो या निराकरण

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसत्त्वात् किं तदन्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकाराणां तत्साध्यानाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव उत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अपि आमुके पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्, अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनत्, तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्त्तयितुम् ।

(इदानीमिति) इदानीं [तु] प्रलेकप्रत्युक्तिभावनादिक, तु शब्दो विशेषणार्थं, युगपत् प्रत्युक्ति

दिक् प्रलेकप्रत्युक्तिदिग्विशिष्यते, कर्मका तत्त्वादप्रत्युक्तिदिक् तावत् प्रवर्त्तयितुं तात् पुरुषश्च कारणमुत्कर्षार्थं, च शब्दात् कर्म चेत्येका तत्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्, उत्कर्षमर्थयसीत्युत्कर्षार्थं, उत्कर्ष प[व]र्त्तयितुं सोऽस्यासीति 'अर्थाभासमिहिते' (पा० ५ २-१३५ सूत्रे वा०) इति इति, स चोत्कर्षो पादो धनपायमित्रभूम्यादिसम्पत्, आन्तरस्तारोग्यज्ञानादिसम्पत्, कृतावस्थं तदर्थोत्कर्षोपरमात्,

असन्निहितार्थोऽर्थमिति, यस्मात् पुरुषश्च कारणमिति चेदुच्यते तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात् ब्रीहिणैव ब्रीहि कियत् इत्यादिन्यायोक्तवत्, असावेधपुरुष प्राणादिमात्रेण कर्मापि, अपिशब्दाज्जोक्तार्थं प्राणापान-भाषामनोद्रव्यादि पुद्गल आध्यात्मिको बाह्योऽपि रूपारिपुद्गलश्चेतनो यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्त्तयिता तस्यैव, अस्मिन् पक्षे कर्मादिसयसत्त्वात् किं तदन्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि, अपिशब्दात् पुरुषतापि पुद्गलतापि, तस्मादेव यदुक्त प्रधानमध्यमाधमा पुरुषकारास्तेषाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च प्रधानमध्यमाधमा

नाना न स्युरिति तदुच्यते, पुरुषकाराणाञ्च तत्साध्यानाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव, किं कारणम् ? उत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अप्यामुके पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्-स एवाव्यतिरिक्तो मित्रश्च कारण तस्यैव सर्वप्रभेदात्मकत्वात् मित्रत्वं तेषाञ्च कर्मणा बाह्यरूपादिभेदपुद्गलानां पुरुषोपयोगात्सकृत्वादव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुषभारनानात्वं तत्साध्यसिद्धसिद्धिनानात्वानि च स्युरेव, स चैव एव कारणम्, स्यादेव, को दृष्टाव ? अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनत्, यथाऽहि स्कटाटोपकु-

ण्डलीकरणाद्युगपदवस्थाविधौ रूपादिमिथुंगपदवस्थाविभिन्न मित्रोऽव्यव्यतिरिक्तोद्विग्नसत्य तद-

भावना प्रदर्शिता तत् प्रत्येकपक्षमिराकरणभावना विलक्षणति तुल्यार्थं प्रवर्त्तयति-युगपदिति । कर्मका तत्त्वादोपप्रदर्शने तावदाह-कर्मेकान्तेति, न कर्मैव कारणं निवृत्त्युत्कर्षार्थं पुरुषोऽपीति समुच्चायकचक्षुर्दार्ढ्यं दर्शयति-च शब्दादिति । कम च कारणं प्रवर्त्तयितुं तावदित्युक्तमत्र-चेति भाव । यतोऽयमुत्कर्षमर्थयति, अप्राप्तत्वात् प्राप्ते चोत्कर्षे आरम्भातिवत्ततोऽत एवासां युक्ता न यतिरिति तस्मादिनिरालयेऽर्थोत्पत्तिक्रियाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषस्योत्कर्षार्थित्वेन प्रवर्त्तयितुं तावत् पुद्गलात्म २३ नोरेक्येन सर्वव्यवस्थामुपपादितत्वात्तावैव प्राणादिमात्रं चेतनं कर्मापीत्याह-तस्यैवेति, नोक्तमापीति, मनोवचनं कायमात्रात्मकमपीतीत्यर्थं कर्ममिदमन्तर्भावोऽर्थयति-प्राणापानेति, सर्वव्यवस्थामुपपादितत्वात् कर्मादिसर्वव्यवस्थात्वमन्ता पुरुषता पुद्गलतापीत्याह-अस्मिन् पक्षे इति । क्वत्पुरुषकारेका तत्त्वादे कर्मका तत्त्वादिना प्रदर्शित दोषमुदरति-तस्मादे वेति, पुद्गलकारणव्यतिरिक्तकारणत्वे कार्यव्यवस्थानुपपत्तिर्मा पूर्वमुक्ता साऽप्याव्यतिरिक्तमिदमुपपत्त्यकारणत्वे नास्तीति भाव । पुद्गलकारणाच्चेति । साधारणसाधारणज्ञानां लोकप्रसिद्धानां तत्साध्यानाञ्च युगायुगानां प्रधानमध्यमाधमवैलक्षण्ये ३० विज्ञेयत्वमिति भाव । पुद्गलस्य सर्वप्रभेदा मकत्वात् सर्वप्रभेदानाञ्च पुरुषोपयोगा मकत्वादव्यतिरिक्तमेदात्मकं पुरुष एव कारणमिति कार्यवैलक्षण्यं मनोवचनं दर्शयति-उत्कर्षपरम्पराया इति । अव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वे दृष्टान्तमाह-अहिभोगेति ।

व्यतिरिक्तमित्कारणत्वात् प्रवर्त्तयिता तथा पाण्यादिसघातसहवर्तिपुरुष उपबोगात्मा गत्यामुत्कर्षार्थं
तेषु युगपद्भवेषु पुरुष एव सत्य इति । तथाऽनतिरेकान्तिरेकात् कर्माणि प्रवर्त्तयितुं, यथा पुरुष पुद्गला-
त्मकमर्थमर्थप्रभेदमिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तं प्रवर्त्तयिता तथा कर्माणि तदनतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वात् प्रवर्त्तयितुं ।

किञ्च—

चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविचिन्व्याप्रियमाणत्वात्, अथैव नेप्यते १
त्वया ततोऽसौ भवेत् पशुपन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यमभ्यामभ्याद्यविशेषज्ञ तद्वत् पशुरपि
या विशेषज्ञ ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्येष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापारः, स एव हि
पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुतः ? इष्टानिष्टविचिन्व्याप्रियमाणत्वात्-उत्कर्षोपकर्षौ इष्टानिष्टौ तयोर्विधिः—उत्प्रा-
प्त्युपायः प्रमादाप्रमादौ च दृश्येते, तस्मादयं पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमादाप्रमादयोरिष्टानिष्टविध्यो 10
व्याप्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनकर्मानुभापोऽपलम्भात् चेतनपुरुषानुभावोऽपलम्भाधेति तद्वत् परमार्थः,
तस्माच्च कर्माणि प्रवर्त्तयितुं । अथैव नेप्यते त्वया यदि च पुरुषश्चेतनशक्तिरेव शोच्यते ततोऽसौ भवेत्
पशुपन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यमभ्यामभ्याद्यविशेषज्ञ—यथा पशुर्भवत्यल्पचेतनस्तथा मनुष्यत्वेपि
भवेत्, व्यवचरणपदार्थाद्यर्थप्रत्यायनसमर्थशब्दोच्चारणादिशक्तिश्च मनुष्यस्तद्वत् पशुरपि भवेत्, कृम्या-
दिवन्मनुष्योऽतिजह स्यात्, मनुष्यवत् कृमिरपि पण्डित स्यादित्यादि, तस्मात् कथञ्चित् चेतन 15
पुरुषोऽपि अचेतनः, तद्योगमयमिवमिति भाव्यम् ।

एतच्चकृत्वा तस्यैव तत्तदतिरयदविभक्तद्वयात्मकताया द्विविधः प्रवृत्तिप्रपञ्च फलपरिणा-
मप्रपञ्च प्राग्भवीयकर्माल्ख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमन्दादिहेतूपसेजनसञ्चितत्वात्
साध्यासाध्यव्यापिधत्, चलनीयोऽपिचल्यश्च घटानन्दमूलत्वात् वृक्षहृदयत्, निष्काचितानि-
ष्काचिताययत्वात्, अयःशलाकाकलापनत् ।

20

पुरुषवत् कर्माप्यव्यतिरिक्तमित्कारणत्वात् प्रवर्त्तयितुं तदि मन्मथेदायेक्षया पुष्पायेक्षया निम्नमपि सत् कर्मात्मिकापरयाऽप्यति-
रिक्तमित्कारणत्वात् प्रवर्त्तयित्वाह—तथाऽनतिरेकान्तिरेकादिति । अथ चेतनप्रयुक्तकृतेवलम्भात् पुरुषस्य चेतनात्मकेन
प्रयुक्तकृतेवलम्भाच्चेतनत्वं व्यापिकृतं पुरुष कर्माणि प्रवर्त्तयित्वाह—चेतनाचेतनेति, प्रमादविरहित इष्टेषु व्यापियते
प्रमादी भानिष्टेषु, प्रमादश्च सर्वथाऽनिरिक्तोऽप्येव प्राश्च तेन सिध्दादर्शनसम्बन्धमावि तत्र च प्रबलप्रदोपनिह्ववादिसम्भवेन
सिध्दीर्शानदर्शनपरिणामी । सरागादीय चेतनमचेतनमेवति तस्याचेतनत्वं परमार्थं, अप्रमादस्य तु शानावर्णीयादे 25
शानोपशमादिसम्भवेनसिध्दीर्शानकरवासाच्च चेतनं परमार्थ इत्याशयेन हेतुं दर्शयति—इष्टानिष्टेति । उभयप्राप्तेरुपायोऽप्रमादः,
अप्रमप्राप्तेरुपायश्च प्रमादः, एतयोश्च चेतनत्वाचेतनत्वप्रयोजकत्वं तथाविधकृतेवलम्भेति भावः । यदि पुरुषस्य चेतनस्यैव
परमाणो न त्वचेतनत्वम् तदा पशुचेतनोऽपि सत् मह्यमभ्यादिविशेषज्ञ जानाति तथा मनुष्योऽपि स्यादित्याद्यहत्-
अथैवमिति । पशोर्निर्दिष्ट गमनयोगमिदं गमनयोगमिदमन्ववहरण्यार्ये नेदं श्येति निर्दिष्टं स्थानं नास्ति तथा मनुष्य-
स्यापि न स्थानि भावः । मनुष्यवत् पशुरपि विशेषज्ञ स्याच्चेतनत्वादित्याह—व्यचेति । एवञ्च द्वयं परमार्थं पुरुषस्येति 30
इत्याह—तस्मादिति । एवं पुरुषस्याविभक्तया चेतनाचेतनमात्मकतायां न विद्विदनुपपद्यत इत्यादयर्थः—एवञ्च इत्येति ।
अपिप्रपञ्च फलपरिणामप्रपञ्च कर्मात्म्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यत्वेति द्वैविध्यं पुरुषस्य चेतनाचेतनत्वेनात्मतायामेव

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वमर्यात्वात् किं तदन्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकाराणां तत्साध्यानाञ्च सिद्ध्योऽसिद्ध्यश्च नाना स्युरेव उत्कर्षपरम्परायां बहुप्रभेदाया अपि आमुके पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तमित्रकारणत्वात्, अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्त्तयितुम् ।

- 5 (इदानीमिति) इदानीं [तु] प्रत्येकप्रत्युक्तिमावनादिषु, तुशब्दो विशेषणार्थं, युगपत् प्रत्युक्ति-
दिक् प्रत्येकप्रत्युक्तिदिग्विशिष्यते, कर्मैकातवादप्रत्युक्तिदिक् तावत् प्रवर्त्तयितृत्वान् पुरुषश्च कारणमु-
त्कर्षार्थी, चशब्दात् कर्म चेत्येकातप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्, उत्कर्षमर्थयतीत्युत्कर्षार्थी, उत्कर्षं
ए[व]ार्थं सोऽस्यास्तीति 'अर्थावासनिहिषे' (पा० ५ २-१३५ सूत्रे वा०) इति इति, न चोत्कर्षो
बाह्यो घनधायमित्रभूम्यादिसम्पत्, आ-तरस्तारोग्यहानादिसम्पत्, कृतावस्थं तदर्थारम्भोपरमात्,
10 असन्निहितार्थोऽर्थीति, यस्मात् पुरुषश्च कारणमिति चेदुच्यते तस्यैवोक्तयत् सर्वत्वात् श्रीहिणैव श्रीहि-
क्रियत इत्यादिन्यायोक्तयत्, असावेव पुरुष प्राणादिमात्रेव न कर्मापि, अपिशब्दान्नोऽर्मापि प्राणापान-
भापामनोद्वय्यादि पुद्गल आध्यात्मिको बाह्योऽपि रूपादिपुद्गलश्चेतनो यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्त्तयिता
तस्यैव, अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसत्त्वात् किं तदन्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि, अपिशब्दात् पुरुषतापि
पुद्गलतापि, तस्मादेव यदुक्त प्रधानमध्यमाधमा पुरुषकारास्तेषाञ्च सिद्ध्योऽसिद्ध्यश्च प्रधानमध्यमाधमा
15 नाना न स्युरिति तदयुक्तमुक्तम्, पुरुषकाराणाञ्च तत्साध्यानाञ्च सिद्ध्योऽसिद्ध्यश्च नाना स्युरेव, किं
कारणम् ? उत्कर्षपरम्परायां बहुप्रभेदाया अप्यामुके पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तमित्रकारणत्वात्-स एवाव्य-
तिरिक्तो मित्रश्च कारणं तस्यैव सर्वप्रभेदात्मकत्वात् मिश्रत्वं तेषाञ्च कर्मणा बाह्यरूपादिभेदपुद्गलानां
पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुषकारानां तत्साध्यासिद्ध्यसिद्ध्यनानात्वानि च स्युरेव,
स चैव एव कारणम्, स्यादेव, को दृष्टान्तः ? अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, यथाऽहिः स्फटादोपकु-
20 ण्डलीकरणाद्युगपदवस्थाविधौ रूपादिभिर्गुणपदवस्थाविभिश्च भिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तोऽद्वैतसत्यं तैव

- भाषना प्रदर्शिता तत् प्रत्येकपक्षनिराकरणभाषना विकल्पेति तुशब्दार्थं प्रकटयति-युगपदिति । कर्मैकातवादोपपत्त्यर्थं
तावदाह-कर्मेकान्तेति, न कश्च कारणं न चोत्कर्षार्थी पुरुषोऽपीति समुदायवचनस्यार्थं दर्शयति-चशब्दादिति । कर्म च
कारणं प्रवर्त्तयितृवादिषु तारमन्येनेति भावः । यतोऽयमुत्कर्षमर्थयति अप्राप्तत्वात् प्राप्ते चोत्कर्षे आरम्भाभिर्बोधेऽत एवाह-
शुक्लया न सन्निहितस्तस्मान्निप्रत्ययेऽतीत्युक्तमिहाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषस्योत्कर्षार्थित्वेन प्रवर्त्तयितृत्वात् पुद्गलानां
25 नोरेक्येन सर्वसर्ववस्तुवस्तुप्राप्तित्वात्तात्वेन प्राणादिमान् चेतनं कर्मापीत्याह-तस्यैवेति, नोकर्मापीति, मनोवचनं
वायप्राणा न चोत्कर्षार्थी कर्मतामकतामेवादर्थयति-प्राणापानेति, सर्वसर्ववस्तुवस्तुवस्तु आरम्भं कर्मादिसर्ववस्तुवस्तुवस्तु
पुरुषता पुद्गलतापीत्याह-अस्मिन् पक्षे इति । केवलपुरुषकारैकातवादे कर्मैकातवादिना प्रदर्शितं दोषमुद्धरति-तस्मादे-
वेति, पुण्यकारणव्यतिरिक्तकारणत्वे कार्यवैलक्षण्यमुपपत्तिर्यां प्रमुक्ता साऽप्याव्यतिरिक्तमित्रपुरुषकारणत्वे नास्तीति भावः ।
पुरुषकाराणाञ्चेति । साधारणदुर्गन्धरसगन्धानां लोकप्रसिद्धानां तत्साध्यानाञ्च शुभापुमानां प्रधानमध्यमाधमवैलक्षण्ये
30 सिद्ध्यस्यैवेति भावः । पुरुषस्य सर्वप्रभेदात्मकत्वात् सर्वप्रभेदायां पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तमेवात्मकं पुरुष एव कारणमिति
कार्यवैलक्षण्यं भवेत्येवमिति दर्शयति-उत्कर्षपरम्पराया इति । अव्यतिरिक्तमित्रकारणत्वे दृष्टा तमाह-अहिभोगेति ।

व्यतिरिक्तमिन्नकारणत्वात् प्रवर्त्तयिता तथा पाण्यादिसपातसहवर्तिपुरुष उपयोगात्मा गत्याशुत्कर्पांथी
तेषु पुगपद्वावेषु पुरुष एव सत्य इति । तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्माणि प्रवर्त्तयितुं, यथा पुरुषः पुद्गला-
त्मककर्मधर्मप्रभेदमिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तं प्रवर्त्तयिता तथा कर्माणि तदनतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वान् प्रवर्त्तयितुं ।

किञ्च—

- चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्, अथैव नेप्यते ९
त्वया ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः तद्वत् पशुरपि
वा विशेषज्ञः ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्यैवेष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापारः, स एव हि
पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुत ? इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्-उत्कर्षांपकर्षां इष्टानिष्टौ तयोर्विधि-तत्प्रा-
प्त्युपायः प्रमादाप्रमादौ च दृश्येते, तस्मादयं पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमादाप्रमादयोरिष्टानिष्टविध्योः 10
व्याप्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनवर्मानुभावोपलम्भात् चेतनपुरुषानुभावोपलम्भादेति तद्व्युत्तरमर्थः,
तस्माच्च कर्माणि प्रवर्त्तयितुं । अथैव नेप्यते त्वया यदि च पुरुषश्चेतनाशक्तिरेव श्रेष्ठ्यते ततोऽसौ भवेत्
पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः—यथा पशुर्भवत्यल्पचेतनस्तथा मनुष्यत्वेपि
भवेत्, व्यक्त्यर्णपदवाक्यादर्थप्रत्यायनसमर्थज्ञादोषारणादिशक्तिश्च मनुष्यस्तद्वत् पशुरपि भवेत्, कृम्या-
दिवन्मनुष्योऽतिजडः स्यात्, मनुष्यवत् कृमिरपि पण्डितः स्यादित्यादि, तस्मात् कथञ्चित् चेतनं 15
पुरुषोऽपि अचेतनं, तथोभयमविभक्तमिति ग्राह्यम् ।

एवञ्चकृत्वा तस्यैव तत्तदितरवदविभक्तद्वयात्मकताया द्विविधं प्रवृत्तिप्रयत्नं फलपरिणा-
मप्रवन्धं प्राग्भवीयकर्माल्ख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमन्दादिहेतूपसेधनसञ्चितत्वात्
साध्यसाध्यव्याधिषत्, चलनीयोऽविचल्यश्च ब्रह्मानन्दमूलत्वात् वृक्षहृदवत्, निराचितानि-
काचितानयवत्वात्, अयं शलाकाकलापवत् ।

॥०

पुरुषवत् कर्माप्यव्यतिरिक्तमिन्नकारणत्वात् प्रवर्त्तयितुं तदि संप्रमेदापेक्षया पुरुषापेक्षया मिन्नमपि सत् कर्मात्मैक्यापत्त्याऽव्यति-
रिक्तमतस्तदपि प्रवर्त्तयित्वाह—तथाऽनतिरेकातिरेकादिति । अयं चेतनप्रयुक्तलोपलम्भात् पुरुषस्य चेतनस्य चेतन
प्रयुक्तलोपलम्भाच्चेतनत्वस्यात्मिकमतः पुरुष कर्माणि प्रवर्त्तयित्वाह—चेतनाचेतनेति, प्रमादरहित इष्टेष्टयाप्रियते
प्रमादी चानिष्टेषु, प्रमादश्च सर्वथाऽविरतिरूपो ग्राह्यः तेन सिध्यादर्शनमवश्यमावि तत्र च प्रवलप्रदोपनिह्ववादिसम्भवेन
विपरीतज्ञानदर्शनावरणीनां सत्त्वात्तरीयं चैतन्यमचेतनमेवेति तस्याचेतनत्व परमार्थं, अप्रमादस्य ॥ ज्ञानावरणीयादेः 25
शोषोपशमादिसम्भवेन विपरीतज्ञानवत्त्वात्स्य चेतन्यं परमार्थं इत्याशयेन हेतुं दर्शयति—इष्टानिष्टेति । शुभप्राप्तेरुपायोऽप्रमादः,
अप्रमादप्राप्तेरुपायश्च प्रमादः, एतयोश्च चेतनत्वाचेतनत्वप्रयोजकत्वं तत्राविधकलोपलब्धेति भावः । यदि पुरुषस्य चेतनत्वमेव
परमार्थं न त्वचेतनत्वम्, तदा पशुचेतनोऽपि सत् भक्ष्याभक्ष्यादिविशेषज्ञः न जानाति तथा मनुष्योऽपि स्वादित्याद्यहेतु-
अथैवमिति । पशोरिदं गमनयोग्यमिदं न गमनयोग्यमिदमव्यवहरणयोग्यं नेदं तथेति विशिष्टं विज्ञानं नास्ति तथा मनुष्य-
स्यापि न स्यादिति भावः । मनुष्यब्रह्मा पशुरपि विशेषज्ञः स्याचेतनत्वादित्याह—व्यक्तेति । एवञ्च इयं परमायं पुरुषस्यैवित्यस्य 30
इत्याह—तस्मादिति । एवं पुरुषस्याविभक्ततया चेतनाचेतनात्मकतायां न सिध्दितुमशक्यं इत्यादर्शयति—एवञ्च इत्येति ।
प्रवृत्तिप्रयत्नं फलपरिणामप्रवन्धं कर्माद्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यचेति द्वैविध्यं पुरुषस्य चेतनाचेतनत्वैवात्मतायामेव

(एव कृत्वेति) एव[च] कृत्वा तस्यैव सत्तदितरवयवविभक्त्यात्मकताया—चेतनाचेतनैवात्मताया

सत्या द्विविध प्रवृत्तिप्रबन्ध फलपरिणामप्रबन्ध प्राम्मवीयकर्मण्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च तत्सञ्चयहेतुभूतोपादानकालपरिणामद्वैविध्यान् तद्दर्शयति—तीव्रम'दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वादिति'—तीव्रेण योगपरिणामेन सञ्चित कर्म तीव्रानुभावस्थितिप्रदेश यद्दृष्टष्टनिकाचित सुखदुःखफलमुपक्रमितुमशक्य

- ५ त्यादसाध्यमवश्य विपच्यते, मन्देन तु सञ्चित म'दानुभावादि शन्यत्वादुपक्रम्यम्, साध्यासाध्यव्या-
थियत्—यथा व्याधिर्वरातिसारादि निदानम'दतीव्रत्वाभ्या साध्योऽसाध्यश्च भवति, तथा कर्मण्य
पुरुषकारप्रवृत्तिप्रबन्धः, साध्यासाध्यस्वभावव्यापारयानञ्च—चलनीयोऽविचल्यश्च यद्वायदमूलत्वात् वृक्ष-
वृषत्—यथासक्य साध्यञ्चलितव्य इतरोऽविचल्यो न कल्पयितव्यः प्रथमो यदमूलो वृक्षवत्, द्वितीयो
दृढवदयदमूल, दुःखविशेष्य सुखविशेष्यश्चेत्यर्थः, निवाचितानिकाचिताययत्वात्—निकाचिताः
१० कर्मप्रदेशालीप्रकोपाद्यभूपरिणामेन, अनिकाचिता म'दपरिणामेन, किमिव ? अथ शलाकाकलापवत्
यथा सूत्रमात्रोपनिषद्वा अथ शलाका एव शलाकापकर्मणमात्रप्रयासेन सर्वाः प्रच्यवन्ते प्रसप्तसमूहप्रवृत्ता
सचर्षणाहते न शक्या पृथक् कर्तुं तथा कर्मविधिः ।

- परिणमनमपि च तस्यापि पूर्वकर्मण' पुरुषकारस्य विषयो न विषय' क्वचित्, अप्राप्तप्रा-
प्तविपरिणामावस्थत्वात् पुष्पतुग्दृढफलवत् एवञ्च क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, क्रियास
१५ हायस्य फलप्रदाने सापेक्षानपेक्षशक्तित्वात्, भारोत्पादयत् ।

- परिणमनमपि चेत्यादि यावत् पुष्पतुग्दृढफलवत्, वस्यापि पूर्वकर्मणस्तीव्रमन्वहेतूपसेव
नसञ्चितस्य फलदानमिदस्यपुरुषकारस्य दृष्टव्ययनसेवावाणिज्याद्यनुष्ठानस्य विषयो न विषय क्वचिदिति,
अप्राप्तप्राप्तविपरिणामावस्थत्वात्—यथासक्य स्वयमप्राप्तपरिणामावस्य पुरुषकारविपरिणम्य पुरुषकारेण

- शुन्यते नावयेति भावः । तत्सञ्चयेति । कर्मसञ्चये हेतुभूतास्य कर्मप्रवृत्तिकाठीनपरिणामस्य तीव्रमन्वद्भावेन द्वैविध्यादित्यर्थः ।
२० एतदेव दर्शयति—तीव्रेणेति । वायवायन कर्मयोग तस्य परिणामविशेषालीमन्वद्भावात्तादात्म्यावस्थीयधिकरणविशेषा तीव्रेण
योगस्य परिणामेन तीव्रं कर्म कच्यते, तथाविधं सञ्चितं कर्म तीव्रानुभावं तीव्रस्थितिं तीव्रप्रदेश समस्तवर्णायोग्यतयाऽऽदय
वैयवस्था च निबद्ध दूरस्थोदय समीपे उदय प्रापन्तिमुपक्रमसमाधत्वादेव स्वच्छाल एवावश्यं विपच्यते यथाऽसाध्यो रोगो
मरणेन नश्यति न तूपक्रमशतरेषु तथा कर्माणि ब'धकाले निकाचितावस्थमनुपक्रमे च यदमनेत्रोपक्रमतद्भावेऽपि निमग्न-
पूरिकाकर्म-तरेण न विपच्यत इति भावः । साध्यश्च रोगो यथापक्वमाकरणे स्वच्छाल एव निजभुक्तिच्छेदेन नश्यति, हृत्वे

- २५ तूपक्रमेऽर्जोपि तीव्रं नश्यति तथा सार्धं कर्माणि ब'धकाले यन्वादिना योगपरिणामेनोपक्रमसम्यपे,मेव बद्धं सुदुपक्रमसाम
भ्यभावे निजभोगकाल एव विपच्यते, उपक्रमसामग्रीसमवधाने तु तीव्रम'तर्जोहृत्वादिकालेनैव विपच्यत इत्याशयेनाह—
मन्देन स्थितिः । रोगदृष्टातमाह—साध्येति । तथेति, यार्हान्तिच्छेपनव, कर्माख्या या पुरुषकारप्रवृत्ति तत्प्रव'यत्स
न्तानमित्यर्थः । चलनीय इति, य साध्य स निवत्यो दूरस्थस्य समीपमवनरूपोऽप्यदमूलत्वात् दृढवत् सुखविशेष्यो

- ३० वृक्षवत् सुखविशेष्यो निकाचितावयवत्वात्, प्रतप्तसमूहप्रवृत्ताय शलाकाकलापसम्भ'पवत्, यथासाध्य सोऽविचल्यो बद्धमूलत्वात्
प्रव'यस्य साध्यासाध्यव्यवसायाय फलपरिणामप्रबन्धस्य तदुपपादयति—परिणमनमपि चेति, तस्यापि पूर्वकर्मण' परि-
मनमपि च पुरुषकारस्य विषय साध्य, अविषय असाध्य क्वचित्ति योगः । इहस्यपुरुषकारस्य साध्यासाध्यत्वे हेतुमाह—
अप्राप्तिति । यदप्राप्तपरिणामावस्य पुरुषकारेण परिणमनयोग्यव तत् पुरुषकारेणोत्तीरणाकरणेनोत्तीर्यते विपच्यते विपाकविषयता

१ ति दिति, तीव्रेण योगपरिणामेन सञ्चितत्वा तीव्रेणत् इत्यधिक पाठो दृश्यते ।

विपाच्यते-विपाच्यमानमीयते-वदीरणकारणेनोदीर्यते, प्राप्तपरिणामावस्थ तु वैयर्थ्यात् विपयीक्रियते-
पुरुषकारेण न विपाच्यते-नोदीर्यते, स्वयमेव विपक्तत्वात्, किमिव ? पुष्पतुण्डफलवत्-पुष्पतोकं
दृढफलञ्च यथासक्य दृष्टान्तौ-यथा दृढफल स्वयमेव विपच्यमान न पाच्यते पुरुषकारेण, पुष्पतोकन्तु
वृक्षाद्युर्वेदविधिना विपाच्यते, अथवा पुष्पतोकम्येवोत्पन्नस्य दृढ फलमस्य भावीति दृढफल तादृक्
शक्त्येवोत्पन्नमिति तस्यैव भवति, तच्छक्तिविरहितस्य न भवतीति, अप्राप्तपाककाल कदलकाम्नादिफलं ५
फोद्वपलादादिवेष्टित निपात वा पार्श्वधूमादिमिर्विपाच्यते, नेतरद्वय विनाशीति, अथवा अप्राप्तवि-
परिणामावस्थ पुष्पतोकमतिमृदुत्वादुपक्रमेणापि न पाच्यते, पाचनायोग्यत्वात्, बुध्यति विलीयते वा,
दृढफल तु पाचनयोग्य प्राप्तकालत्वात् पाच्यते, एवञ्च कृत्वा क्रियासहायश्च स फल प्रयच्छति, सहा-
यीभूतायाः क्रियाया अपि तच्छक्तिमात्रत्वात्, क्रियासहायस्य पुरुषकारस्य फलप्रदाने सापेक्षानपे-
क्षशक्तित्वात् आरोत्पाटयत्, यथा भारमुत्पाटयन् कश्चित् पुरुष स्वयमेवोत्पाटयति कश्चित् पुनः सहा- १०
यापेक्षः, एव पुरुषकारोऽपि फलप्रदाने सहाया क्रियामपेक्षते कश्चिन्नेति ।

सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मनः पुरुषात्मनैकीभूत-
स्योदयोपशमक्षयोपशमक्षया अवस्था सापेक्षा भवन्ति, मदनफलाद्वसनवत् भस्मपटलाच्छ-
न्नामिवत्, द्रविध्यातावच्छन्नज्वलनवत्, तृणदाह्यद्वा ।

(सोपक्रमस्येति) सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मन इत्यादि १५
यावत्तुणदाहवेति, तस्यैव सहेकीभूतस्यात्मनश्चेतनाचेतनत्वेन पुरुषात्मनेत्यादिना सापेक्षानुदयोपश-
मक्षयोपशमक्षयानवस्थविशेषान् दर्शयति सोदाहरणम् ।

एवमनयैव दिशा पुरुषकारैकान्तत्वाद् प्रतिषेध्यः तद्यथा-कर्म च कारणं प्रवर्त्तयितुं त्वयात्
सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पात्पुनः प्रवर्त्तयितुं त्वयात् चैकस्यैवोक्तवत् सर्वोपयोगत्वात् पुरुषतापी-
त्यादि सर्वमशेष योजनीयम्, अत्रैकस्य स्वातन्त्र्यं तत्तत्प्रदर्शिततत्त्वस्येतरस्यापीति भावनीयम्, २०

मानीयते, उद्यावलिक्तां बहिर्वीतानामनुदयप्राप्तौ कर्मदलिकानां कथायै सहितेन वा योगसहितेन बीजैविशेषेण समाह्व्योदये
प्रवेशनरूपेण करणेनेनोदीर्यते, प्राप्तपरिणामावस्थन्तु बोधीयते वैयर्थ्यात् खत एवोदये समागतत्वादिति भावः । दृष्टान्तमाह-
पुष्पतुगिति, पुष्पतिः दृढफलं नास्तिरेलादिफलम् स्पष्टमन्यत् । एवञ्च पुरुषकार क्रियासहाय फलं ददाति पुरुषस्य
शक्तिद्विप्यात्, एका सहायापेक्षफलोत्पादनशक्तिरपरा च निरपेक्षफलोत्पादनशक्तिः, आरोत्पाटने पुरुषस्य तथादर्शनादित्या-
स्येनाह-एवञ्च कृत्येति । सोपक्रमस्येति, अत्र गूलं सम्भावनयैवोद्भूत टीकायासीदपि लिङ्गामावात् । पुरुषकर्मणोऽहं २५
दात्म्य एवमीति अवस्था सम्भवति नान्यथा, तत्र कर्मविपाकाविर्भाव उदयः, यथा मदनफलस्य सेवनया पित्तस्य वमनोदयो
भवति, कर्मणोऽनुदयावस्था उपक्रम भस्मपटलच्छादनेनाभिर्दोहोपशमवत्, उद्यावलिक्ताप्रविष्टकर्मणः क्षयात् शेषस्यानुदय-
क्षयावस्थानात् क्षयोपक्रमः, इष्टद्विध्यातावच्छन्नामिवत्, कर्मणामस्य त विनाश क्षयः यथा तृणदाहः, यथा परिशेषवानपि
तृणपुञ्ज सहस्रतमाशिरास दहते यदा तु विरलित अवयवशो भवति तदाऽऽतु भस्मपाद्वन्ति, तद्वत् कर्मणोऽप्यनुभवः, यदा
कर्म दृढवर्त्तते च मनकाल एव भवति पवनशेषवत्तत् क्रमेण वेद्यमानं विनाश वेद्यते, यत्तु मन्त्रकाल एव शिथिलमावद् ३०
तद्विप्रयोगतृणादिदृढवदपवर्त्तयो वेद्यते इति पुरुषकारस्यापेक्षणात् कर्मकान्तत्वाद् प्रतिक्षिप्तः । अथ पुरुषकारस्य एकान्तेन
कारणत्वं प्रतिशेधुमाह-एवमनयैव दिशेति, कर्मकान्तत्वाद्प्रत्युक्तिरित्येवम् । द्विपुण्यं क्षययति-तद्यथेति ।

यथा चात्र तत्त्व कर्मात्मनो सर्वप्रभेदेषु वृत्त भावितमस्माभिस्तथाऽवगाहादिलक्षणैरस्तिकार्यैः सह, कर्मात्मविचारोक्तात् प्रवर्त्तकप्रवर्त्त्यन्यायात् ।

गवमनयेत्यादि यावद्भावनीयमिति, एव तावद् द्व्यात्मकतयाऽऽत्मकमैका तवाद्भूतदुत्तिदिगिप्य प्रदर्शिता, अनयैव दिशा अनयैव पुरुषकार इत्यापाद्योक्तन्यायेन तदेव वस्तु कर्म सक्षामात्रेण भावयित्वा पुरुषकारैका तवाद् प्रतिपेक्ष्य, तथा—कर्म च कारण प्रवर्त्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पात्- भवावश्यभावितस्यैकस्यैवोक्तवत् मर्षोपयोगत्वात्, पुरुषतापीत्यादि सर्वमशेषं योजनीयम्, यत् परे णानभ्युपगतमन्यतरदितरत् तदितरस्मिन्नापाद्यम्, तव आह—अत्रैकस्य स्वातन्त्र्यं तत्तत्प्रदर्शिततत्त्वस्ये- तरस्यापि भावनीयमिति भावनोपाय प्रदर्शयति सामान्येन, तथा विशेष्य भावितमेवास्माभिरिति, न केवलं कर्मात्मनोरेवामिन्नैक्यम्, किं तर्हि? यथा चात्र तत्त्व कर्मात्मनो सर्वप्रभेदेषु वृत्त भावितमस्माभि-
 ० तथाऽवगाहादिलक्षणैरस्तिकार्यैः—अवगाहगतिस्थितिलक्षणैराकाशधर्माधर्मस्यै सह कर्मात्मविचारो-
 क्तात् प्रवर्त्तकप्रवर्त्त्यन्यायात् भावनीयमिति वर्त्तते, यथा प्रवर्त्तक एव प्रवर्त्त्य इत्युक्तं तथाऽवगाहादि
 प्रवर्त्तक प्रवर्त्त्यञ्चोभयमेकमेव कर्मात्मवदिति ।

पुनरपि तद्भाषनार्थमाह—

तद्ब्रव्यत्वात्, पृथिव्यादिमीह्यादिपृथिव्यादिवत्, तद्ब्रव्यतमसिद्धमिति चेन्न, अवगाहा

१० देव द्रव्यं यथा त्रियदादि एवमात्माद्यपि, तस्यैव तथाभूते, उदकादिमीहित्वशिवकादिप-
 दन्तवत् ।

ननु पुरुषकारस्यैव कारणत्वे तस्यैकत्वेनानुभूयमानशुभाशुभादिविकल्पा न सम्भवेयुः कार्यवैविच्ये कारणवैविच्यस्यावश्यमावा-
 ताकारण कर्मैव पुरुषकारस्यापि कर्मैवविशेषाच्च स्वयति—अनयैवेति । प्रतिपेक्षोपाय दिशा इत्यनि—तद्यथेति । कर्मैव
 कारणं प्रवर्त्तयितृत्वानि कर्मैवातिवचनं कर्म च कारण प्रवर्त्तयितृत्वानि विशेष्यं, यद्यन्वेन पुरुषस्य समुच्चय कार्य
 २० वेतनाचेतनयोरैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वाच्च, एकैकस्य स्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् मातृत्वादिभावेन शरीरादिभावेन च यद्भूति
 तदेकैकं स्वरूपमिति तदेव तदिति भावः । यदपि भवन्त्याः अन्यत्वेनाभिमतं तदव्यवस्थानि पक्षीहृत् तत्स्वरूपं चाप्यत्र
 इत्याह—अत्रैकस्येति कर्मणः स्वातन्त्र्यवत् पुरुषकारस्यापि स्वातन्त्र्यमापादनीयं तथा पुरुषकारस्य स्वातन्त्र्यवत्कर्मणोऽपि
 स्वातन्त्र्यमापादनीयमिति भावः । यथा च धर्मात्मनोरभेदं प्रदर्शितस्तथैवान्येषामप्येकत्वं भावनीयमित्याह—न वैचलमिति ।
 अवगाहादिलक्षणैरिति, अवगाहलक्षणमाकाशश्च गलपेक्षाकारणं धर्म स्थित्यपेक्षाकारणमधर्म, अनुपवेशनिष्क्रमण
 २५ क्षमावोऽवगाहः, अवगाहिनां धर्मोधर्मपुद्गलजीवानां अवगाहदाय्याकाशमिति तदेव तस्य लक्षणम्, अवगाहमाकाशमवगाहो
 लक्षणमवगाहक धर्मोधर्मपुद्गलजीवाः । गतिमता गते स्थितिमताश्च पुद्गलादे स्थितेरपेक्षाकारणं धर्माधर्मौ, अस्तिना दोऽव्ययो
 धर्मादेर्भाव्यं प्रतिपादयति कायश्चन्दयापत्तिमुत्पादयित्वा, अस्ति चासौ कायश्चास्तिधर्मः । यथा च कर्मकर्मिणोरैक्यं सर्वं
 सत्तामन्त्रवत् प्रवर्त्तकप्रवर्त्त्ययोरैक्यापादनमुत्प्रेन प्रतिपादितं तथाऽवगाहकादीनामप्येक्यं भावनीयमिति दर्शयति—यथा प्रवर्त्तक
 एवेति, तथा चावगाह प्रवर्त्तकः, अवगाहवो धर्मोधर्मौ प्रवर्त्तकौ, तयोरेवावगाहात् तत्सत्तायोरैक्यं तथावगाहमाकाशमव-
 ३० गाहक जीवपुद्गलादि असमवगाह एव नावगाहश्चेऽसमवगाहक एव नावगाह इत्येका तो नास्ति, प्रवर्त्तकप्रवर्त्तकमोरीवावगा-
 हावगाहकयोरप्येकत्वम् एव गम्यगमकयो स्तेयस्यापकयोरप्येकत्वं भावनीयमिति भावः । एकत्वस्य साधनान्तरमप्याह—
 तद्ब्रव्ययादिति, तथा सप्तमवनपरमार्थत्वात्तदेव तदिति एवं हि भावादिव अवर्त्तव्य परमार्थतो भवति, पृथिव्येव हि ग्रीष्मा
 निरूपेण भूत्वा पुनः पृथिव्यादिरूपा भवति तस्यादेतत्सर्वं पृथिव्येव एवमवगाहादिलक्षणमाकाशायप्येकमेवेति भावः । तदेवाह—

१ मितं क यावदानीयमिति ।

(तद्द्रव्यत्वादिति) तद्द्रव्यत्वात्—यद्यद्द्रव्यं तत्तत्तत्त्वं यथा प्राग्भावितं पृथिव्यादिमीह्यादि-
 पृथिव्यादिवत्, तद्द्रव्यत्वमसिद्धमिति चेन्नेत्युच्यते, अवगाहादेव द्रव्यं यथा वियदादि एवमात्माद्यपि,
 यथाऽवगाहोपकारगुणमाकाश गतिस्थित्युपकारगुणौ धर्माधर्मावेवमात्मपरमाण्वादिद्रव्यमपि, कुतो
 हेतोः ? तस्यैव तथाभूते—तदेव ह्यात्मपुद्गलद्रव्यं तथा तथाऽवगाह[गति]स्थितिरूपेण भवति, किमिव ?
 उदकादिमीहितशिवकादिघटत्ववत्—यद्योदकपृथिव्याकाशघातवीजाङ्कुरादय एव मीहीभवन्ति युग- ६
 पद्माविनो भावा, यथा च क्रमभाविन शिवकस्यासकङ्कुसूलादय एव घटीभवन्ति तथाऽऽत्माद्यप्य-
 वगाहादि, अवगाहादि वियदादि, वियदादि अवगाहादि, अवगाहादि आत्मादि च भवतीति तस्य तस्य
 तद्द्रव्यत्व तद्द्रव्यत्वात् प्रवर्तकप्रवर्त्यैक्यन्यायोऽवस्थित, तस्मात्तात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्मास्तिकाया एक
 तस्य सर्वप्रभेदवृत्तमिति ।

किञ्चान्यत्—

10

अविभक्तावगाहस्यात्मादेरविभक्तमवगाह्यमप्याकाशमित्येकमेवेदं भवनम्, तत्पुनरन्यत्र
 मिथ्याग्रहोत्थापितनानाप्रभेदं विकल्पितम्, तान् प्रति सर्वगतैतराभिमतद्रव्यस्वरूपमुल्लेप-
 णादि, तद्द्रव्यतिरिक्तत्वात्, घटघटभजनवत्, यथा घट एव घटभवन न ततोऽन्यत् ततस्त-
 द्रव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेत् भवनादन्यत्वात्, खपुष्पवत्, भवनं वा तस्य
 न स्यात् ततोऽन्यत्वात् पटभजनवदिति ।

15

अविभक्तेत्यादि यावदेकमेवेदं भवनम्, अवगाहोऽवगाहमानादात्मादेरविभक्तः, अवगाह-

यद्यद्द्रव्यमिति । यथा मीहि पृथिवीद्रव्यं तथाऽवगाहो धर्मादिद्रव्यमतस्वरूपमेवमाकाशादि अवगाहादितो द्रव्यं भवति अत
 स्वरूपमपीत्याह—अवगाहादेवेति । अवगाहो हि लक्षणमाश्रयस्य तस्मादेव तदवयवमात्रं लक्ष्यलक्षणयोर्वैकल्यात् तत्तत्त्वमेव
 गतिस्थित्यादितो धर्माधर्मा, एवमारमपरमाण्वादितोऽपि, अवगाहोऽनुप्रवेक्षो नाम संयोगविशेष, गति स्थितिश्च परिणामविशेषी, एतौ
 जीवपुद्गलौ परिणामपरिणामिनोरैक्यात्प्राप्तावेव, तत्रोपकारका आकाशधर्माधर्मा, उपकार्योपकारकयोर्धेक्यात् जीवपुद्गल- 20
 योरपि आकाशादिरूपता, तथा च जीवपुद्गलौ अवगाहस्वरूपौ अवगाहस्याकाशस्वरूप इति तेषामेकद्रव्यत्वमिति भावः । एतदेव
 हेतुर्ब्रह्ममाह—तस्यैव तथाभूतेरिति, तस्यैव जीवादेरवगाहादिरूपेण भवनात्, तस्य आकाशादिरूपत्वादिति भावः । दृष्टान्त
 माह—उदकादीति । उदकपृथिव्यादेर्माहिरूपेण भवनवदिति युगपद्भाविनामुदकपृथिव्यादीनां तथाभवनं दृष्टान्तता, शिवकादिर्ध
 टीभवनमिति अनुगुणपद्मादिनां शिवकस्यासकाशीनां तथाभवनं दृष्टान्ततेति दर्शयति—यद्योदकेति । आत्मादिरवगाहरूप, अवगा
 हादिराकाशरूप, पुनराकाशादिरवगाहादिरूप अवगाहादिधात्मादिरूप इति तस्य तस्य तत्तद्द्रव्यत्वमित्यन्योन्यमेकत्वमिति दर्शयति— 25
 आत्माधर्मापि, आदिना पुद्गलधर्माधर्मा, अवगाहादीत्यादिना गतिस्थितौ नियदादीत्यादिना धर्माधर्मां प्राप्नोति । एवधात्म
 पुद्गलाकाशधर्माधर्मा उद्यमप्रभेदे पुद्गलादकं तत्त्वमिति दर्शयति तस्माच्चेति । अथ स्वाभिज्ञानिष्ठस्य स्वाभिज्ञान एव भवन-
 लक्षणद्रव्यस्य पारमार्थिक भवतीत्यादर्शयति—अयमिच्छेति । तदेव घटयति—अयमाह इति, आमागीनां अवगाहो भवति,
 अतोऽवगाहादिरात्मादे परिणाम, परिणामपरिणामिनोरमेदात् आत्मादेरवगाहास्याविभक्तता, अवगाहस्योभयधर्मताऽऽकाशग
 मकृतया चोपकारोपकारकयोरमेदादवगाहादाकाशस्याविभक्तता, एवधात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्माणां द्रव्यता भवनस्वरूपा 30
 स्वाभिज्ञानेन परिनिमित्तेन च भवति, स्वधर्मस्याप्या द्रव्यमेते, स्वधर्मस्यापि तादात्म्येनावस्थानम्, तथा द्रव्यमेव हि रूपादितया
 गत्यानुपपन्नकरितया स्वपदिसते पितानुश्रितिसम्पिदेवदत्तवत्तत्त्वमिति तादृशमिति न कश्चित्पर्यायोऽस्तीति द्रव्यार्थनयानि

१ मि क 'युगे' ० । २ सि क 'दायमा' ० ।

६० न० २४ (१२)

मप्यानाशमयगाहधर्मस्य स्वलिङ्गस्य पृथगसिद्धेरवगाहवादविभक्तम्, द्रव्यार्थविभक्ताया पर्यायस्याभावात्
तस्मादेकमेवेदं भवनमिति साधूक्तम्, तत्पुनरन्यत्र प्रतिवादिमते मिथ्याग्रहोत्थापितत्वादि यावत् सर्व-
गतेतराभिमतद्रव्यमिति, कार्यद्रव्य पटादि कारणद्रव्यात्तन्वादेरयत्, तत्पटादि च कार्यादन्यत्, एव
गुणा पटरक्तस्यामत्नादय पटार् कारणकार्याग्या परस्परतश्च कर्मानुल्लेखणादिक्रिया द्रव्यसमवेताः
५ सर्वगतासर्वगतद्रव्याणि गुणेभ्य परस्परतश्च, द्रव्यगुणकर्मभ्य, परस्परतश्चान्ये सामान्यविशेषममया
या इतीत्यप्रभेद तदेवास्मदुक्तं भवन मिथ्याग्रहोत्थापितं कैश्चित्, यैश्चेत्य विकल्पितं तान् प्रति सर्वगते-
तराभिमतद्रव्यस्वरूपमुख्येपणादि, आदिग्रहणाद्परसादिगुणा सामान्यविशेषसमवायाश्च, तथ
सर्वगतासर्वगतद्रव्यस्वरूपमात्रमिति प्रतिष्ठायां, तदव्यतिरिक्तत्वादिति हेतु, अनन्तरोचविधिना च
तदव्यतिरिक्तत्वं सिद्धम्, तत्स्वरूपमात्रं तदव्यतिरिक्तमनयो कोऽयमेव इति चेत् न अत्रिद्वैतप्रदर्शनेन,
१० अपरस्तु शब्दबुद्ध्यादिभेदमिच्छतीति तन्मात्रेभ्यैतदुक्तम्, दृष्टान्तो घटपटभवनयत् यथा घट एव घट-
भवन न ततोऽन्यत् तत्तत्तदव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेद्भवनादन्यत्स्यात्-भवनव्यति-
रिक्तत्वात्, खपुष्पवत्, भवन वा तस्य न स्यात्, ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदित्यतो घटमात्रं घट-
भवनं तदव्यतिरिक्तं च, एव मयगतेतरद्रव्यमात्रमुख्येपणादीति ।

एव पचिक्रियापि क्वचिदप्यनतिक्रान्तद्रव्यस्वरूपा, उत्क्षेपणादिचदेव पृथिव्यादिकाद्यादि

१५ द्रव्यमात्रं भवनमेव, स च भाव पुरुषादिनियतचेतनाचेतनविकल्पद्वैतविशेषणविनिर्मुक्त-
सर्वात्मक, यथा घटादि पटो भवति ग्रीहिरुदकं मनुष्यो नभो धर्माधर्मादि वा, पटोऽपि घटो
ग्रीहिरुदकादीत्यविशेषेण सर्वं भवत्येवैकैकम् ।

एव पचिक्रियापीत्यादि काष्ठादिपृथिव्यादिस्वतत्त्वा प्रतिनियता पचिनियाया वृत्ति, पूर्वोक्त-

प्रायेणैकत्वं इयस्य प्रतिपत्तव्यमित्याह-द्रव्याधविषयतायामिति । तदेवमेकस्य सर्वत्वं सर्वस्य वैकृत्य प्रमाणसिद्धमनाहस्य
२० मिथ्यावादिभिरेकादेन द्रव्यगुणक्रियासामान्यानां कार्यकारणानां परस्परतो द्रव्याणां गुणानां कर्मणां कालेनोद्भवोऽन्युपगम्यते
तान् प्रति वेपामेकस्वरूपत्वं साधनीयमित्याशयेनाह-तत्पुनरन्यत्रेति । तेषां मतं केचन मिथ्याग्रहादेशोरित्यत न ॥ प्रमाण-
बलादिति सूचयति-मिथ्याग्रहोत्थापित इति । अन्यत्वमेव दर्शयति-कार्यद्रव्यमिति । एकस्वरूपत्वं साधयितुं
प्रतिज्ञामारचयति-तान् प्रतीति । उत्क्षेपणादि धर्मित्वेनोपाशय तस्य द्रव्यस्वरूपस्य साध्यते, अव्यतिरिक्तत्वं इतिरिति भावः ।
अव्यतिरिक्तत्वश्चेत्यतः प्रायेणोपपादितमेवेति नासिद्धता हेतोरित्याह-अनन्तरेति । ननु साध्यसाधनयोर्भेदाभावात्सिद्धसाधनं
२५ दोष इत्याशय इत्याधिकनयेन तयोर्भेदाभावेऽपि परमते मेदाभ्युपगमाच्च दोष इत्याह-तत्स्वरूपमात्रमिति । शब्द-
उक्तत्वादिति, स्वरूपशब्दाव्यतिरिक्तत्वाद्यर्थेनाह, तच्छब्द-यत्तुल्योऽयमेवादिति भावः । घटमवनं हि घटादव्यतिरिक्तमिति
पटस्वरूपमेव यदि तत् घटस्वरूपं न स्यात्तर्हि तस्य घटव्यतिरिक्तत्वेन व्यतिरिक्तयोर्घटभवनयोस्तदात्मव्यतिरिक्तसम्भवा-
धमवादादस्य भवनमेव न स्यात् भवनमिदं घटस्येति न स्यादसम्भवात् यथा घटपटभवनयोर्नोक्ति सम्भवाच्चतद्विला-
शयेनाह-यथा घट एवेति । दृष्टान्ते साधनवैकल्योद्भावेन त्वाह-यद्यन्यदिति । द्रव्यलक्षणं भवनमेव सर्वात्मकमिति
३० समर्थयितुमाह-एव पचिनियापीति । पाकादिमात्रप्रत्ययार्थक्रियाऽपि द्रव्यस्वरूपं नातिश्रामति कदापि क्वचिदपीत्याह-
काष्ठादीति । काष्ठदिरूपा वा वृत्तिरिति तस्या स्वरूपमूला क्रियाया वृत्ति तत्रैव प्रतिनियतत्वादेवासौ ततोऽव्यतिरिक्त-

१ मि क्रियादिद्रव्यसमवेतसर्वगतद्रव्याहुणेभ्य । २ क्रियादिद्रव्यसमवेतसर्वगतद्रव्याहुणेभ्य । ३ सि
क तथा ।

सर्वपरिणत्याऽन्यतिरिक्तरूपत्वादन्योन्यस्वरूपापत्तिश्च तेषामेक्यापत्तिश्च, अनतिरिक्तं द्रव्यस्य स्वरूपदेशे काले वा यथा पवित्रियया या कचिदप्यनतिरिक्तद्रव्यस्वरूपा सा चोद्देशेपणादिवदेव पृथिव्यादिकाद्यादिद्रव्यमान भवनमेव, भवन भावोऽस्तितेति पर्याया, तच्च भवन यदसौ भवति स च स्वभावो न ततोऽन्य. 'स्वभावसम्बन्धार्थस्तु पष्ठपदेशः कश्चयत्यचेतस' ? इति वचनात् ( )
 स्वार्थाभिधायिन्येवाभेदे कर्तृलक्षणा पट्टी द्रव्यस्य भवन द्रव्यमेव भवतीति, स च भाव पुरुपादिनिये- ८
 तचेतनाचेतनविरूपद्वैतत्विक्षेपणविनिर्मुक्त - पुरुष एवेद नियतिरेव काल एवेत्यादि चेतनमचेतन भवती-
 त्यनेन विकल्पेन द्वैतमिदं मनुष्यादि घटादि चेति विशिष्यते, यत्पुरुषादिवारे जामत्सुप्ताद्यवस्थाभेदेन
 क्रमयौगपद्यादिभेदेन वा, तेन विशेषणेन विनिर्मुक्त. स मात्रो निर्बिरोपण एव सर्वात्मक, यथा घटादि
 पटो भवति ग्रीहिरुदक मनुष्यो नैवो धर्माधर्मादि, पटोऽपि ग्रीह्युदकादि इत्यादिविशेषेण सर्वं
 भवत्येवैकैकमिति । 10

तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसङ्ख्यावृत्त्यर्थम् न ह्यसंज्ञाम किञ्चिदस्ति, अनेन हि प्रवर्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन भूयते न न भूयतेऽपि तदात्मानतिरिक्तत्वात्, यालकुमारादिबत्, अन्यथाऽमानत्वापत्ते ।

(तदेवेति) तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसङ्ख्यावृत्त्यर्थम्, न ह्यसंज्ञाम किञ्चिदस्ति, कि कारण ? यस्मादनेन प्रवृत्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन-ग्रीह्युदकाणांशाङ्कुरादिना भूयते न न भूयतेऽपीति-द्वि प्रतिषेधा- 15
 भवनमेवाभवनव्यावृत्त्या नियम्यते भवत्येव न च न भवतीति, केन पुनर्न भवति अभावेन-प्रागभावा-
 दिना ? अस्मिन् हि नये न केनचित्प्रकारेण किञ्चिन्न भवतीति प्राक्प्रपञ्चाद्योऽन्यायान्तामोवा-
 सत्येष, कुत ? तदात्मानतिरिक्तत्वात्-स स आत्मा तदात्मा, तस्यात्मा तदात्मा ततोऽनतिरिक्तत्वात्,
 यद्यदात्मानतिरिक्त तस्य तस्य प्रागभावाद्यभावेनाप्यात्मना भवत्येवेत्यर्थं, किमिव ? यालकुमारादिबत् ।

परिणतिरूपेति, एवम् यथा चक्षुर्ग्रहणदिमिषयतासाद्य तदेव द्रव्यं क्वादिष्वर्चदेषामासादयति तथा कर्मापि विघ्नताप्रयोगसापेक्ष 20
 द्रव्यपरिणामो द्रव्याद्व्यतिरिक्त, द्रव्यस्य भवत्वात्, स्वपर्यायपरिणतेर्योग्यत्वात्, तथा च द्रव्यं भवनलक्षणम्, द्रव्यं भवन
 भूतिभावो सतीति पर्यायत्वादिति भावः । मयूराण्डकरसङ्घाद्विषयभेदे दशकालपेक्षमेवावस्थ भवनमेव द्रव्यस्य स्वभाव,
 न तु द्रव्यभवनयो कश्चिद्विरोऽस्ति, द्रव्यस्य भवनमिति यद्यपि स्वभावरूपसम्बन्धार्थजैलाशयेनाह-तच्च भवनमिति ।
 अयं भाव पुरष एवेति नियतिरेवेति काल एवेति चेतनस्याचेतनस्य वा व्यावर्तनेन विशेषणेन विनिर्मुक्त, पुरष एव भवती- 25
 त्युक्तो हि अचेतनस्य व्यावृत्तिः स्यात्, नियतिरेव काल एवेत्युक्तौ च चेतनस्य व्यावृत्तिः स्यात्, भाव एवेत्युक्तौ च न चेतनस्या- 25
 चेतनस्य वा व्यावृत्तिरित्याशयेनाह-स च भाव इति । तथा च भाव एव प्रत्येकं सर्वात्मको भवतीत्याह-ययेति । तदिदं
 भवनन्दु व्यावर्तयितृत्वात्, भवनस्य सर्वात्मकतया सत एव प्रवर्तयितृत्वात् न हीदं किञ्चिदपूर्वं जनयति येनासंज्ञाम किञ्चिद्वेदे-
 स्याह-तदेव हीति । भवनमिदं ग्रीह्यादिरूपेण भवति न पुनरतिरिच्येन प्रागभावादिना भवनस्य सर्वात्मकत्वात्, सवर्णा हि
 भवनमेवात्मा, अत एव प्रतिषेधरूपोऽभावो नास्त्येवेत्याशयेनाह-केन पुनरिति । प्रागभावादीनां चरत्वनतिरिक्तत्वेन तत्तद्व- 30
 रतानां भवनमेव प्रागभावादिना भवनमितिआशयेनाह-तदात्मेति, प्रागभावादिनाप्यनतिरिक्तत्वाद्भावात्, प्रागभावादेर्भावस्य
 चानतिरिक्तत्वादित्यर्थं, तथाचातिरिक्तेन प्रागभावादिलक्षणाभावेन वस्तु न भवतीति याव । इत्यादिमाह-यालकुमारादिब-
 दिति, कुमारादीनां प्रागभावो हि देवदत्त, कुमारादिभावोपादात्तं प्रङ्गुमारादेर्भाव, देवदत्त एवानुभिर्भुक्तकुमारादिरूप, 30

यया बालः कुमारो युवा मध्यम स्थविरो वेति देवदत्त एव तेन तेन प्रकारेण भवति, बालकाले कौमाराभावेन कौमारे बालाभावेन यज्ञदत्ताद्य-योऽयामावेन ररविपाणाद्य-ताभावेन च सर्वं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा च भवति स एव देवदत्तस्तत्तदात्मकः तथा सर्वद्रव्यमयनमित्यभूत्या न भवति भूत्वा च भवतीति मृत्पिण्डकाले न न भवति घट[अ]व्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कपालकाले[न] न भवति घट, तद्रव्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कस्मात् अन्यथाऽभावत्वापत्तेः, -असत्त्वापत्तेः ।

यद्येव नेप्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्तादेर्बालकुमारादि सर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्यं वस्तु ? कास्तास्तद्व्यतिरिक्ता बालाद्यवस्था ? इत्य भाव आपद्यते ।

0 (यद्येवमिति) यद्येव नेप्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्ता देर्वस्तुनो बालकुमारादिसर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्यं वस्तु ? कास्तास्तद्व्यतिरिक्ता बालाद्यवस्था इत्यभाष आपद्यते, न सत्यवस्था परस्परसम्बन्धाभावात् च-भ्यापुत्रवत्, नास्त्यवस्थावत् अवस्थाव्यतिरेकेणानवधारणान् वन्ध्यापुत्रवत् ।

अत्राह-

15 न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधप्राचिना सम्बन्धादचेतनरूपेण चेतनस्य भावाभावादभाव इत्यत्र भ्रूम, अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्त स्पर्शास्पर्शादिधर्मणास्तस्यैवोपयो गाद्यस्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा ।

(नेति) न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधप्राचिना सम्बन्धादचेतनरूपेण चेतनस्य भावाभावा[ह]भाष इत्यत्र भ्रूम, अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्त, पूर्वदासपाचित्यामय, नालन्ता-

00 कौमाराद्यवस्था तरगमनमेव पूर्वोक्तस्यातिरोभूतं पूर्वोक्तस्याभिनाश उच्यते, न हि विधिद्वय विद्यमानमभावीभूतम्, घटपटयोरपि यज्ञदत्तदेवदत्तयो परस्परव्यतिरेकरूपत्वमन्योन्याभाव, शरविषाणाद्यल-ताभावोऽपि देवदत्त एव समक्षिरस्क इति मयन स्वस्वानतिरिक्त्वात् बालाद्यात्मना देवदत्तो भवत्येव तथा मयनमपि नहि मयनमभूत्वा भवति भूत्वा वा विनश्यति, सन्त एव घटादयो भावा द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया बद्धाविदुषलभ्य-त, कदाचित् पुनर्नोपलभ्य-ते, तस्माद्भूतं सर्वप्रमेदवीजं देशकालाद्यपेक्ष्यमयमेदमभिन्नमपि मिश्रवदिव भासते तदाप्रयास विशेषणं भावता अन्यथा ते भावा न भवेयु मयनव्यतिरेकित्वात्, अत

25 एवोच्यते-अन्यथा त्वमायापत्तेरिति । अभावावस्थापतिमेव स्फुटव्यति-यद्येवमिति, बालादिभिन्नेन प्रागभावादिनापि देव दत्तादेर्भवेनोऽवस्थाद्विस्त्यावस्थावतोऽभावेन स देवदत्त किं वस्तु स्यात्, तस्याभावात्मरूपादेवाभावेऽवस्थावतोऽभावेन निराश्र या अवस्था ह भवेत्युक्तिरिति स। अन्यस्य इति शून्यं जगत् प्रसज्यत इति व्याख्याति-यद्येव नेप्यत इति । अवस्थाव्यतिरेकेन प्रागभावादिनापि देवदत्तो भवत्येवेति यदि क्लोक्रियत इति भाव । ननु न चेतनोऽचेतन इति युक्तौ नञा चेतनद्रव्यनिषेधात् घटत्वादिना घटादेरसम्बन्धेन घटत्वादिना घटादेरभाववदचेतनेन चेतनस्य सम्बन्धाभावाच्चेतनो नास्त्येवेत्याशङ्कते-न चेतन इति,

30 यथा घटो न भवतीति सन्न भवतीति घटसत्त्वबो प्रतिषेध एव भवतीति तद्वस्तुनामभाव एवेति भाव । अचेतनपद न तावचेतनप्रतिषेधपरम् सर्वप्रकारं निरुपास्त्यायमानस्वरूपस्वभावात् यत्किञ्चित्त्व्यगुणविपर्ययस्य आत्मैवाचेतनश-दे नोच्यते ननु सामान्येन चेत-यगुणविपर्यय, यथाऽऽभाषण इत्यादी परिपूर्णधर्मजातिश्रुतादिमनो ब्राह्मणस्यैव देशधर्मादिनिर्गुणा ब्राह्मण एवाभाषण उच्यत इत्यस्येनोत्तरव्यति-अचेतन इति । अन्य आत्मैवेति मूलवतोच्यते ॥ योऽन्यचेतनादित्या

1 ति क मूलान भवत्वभूत्वा च भवतीति ।

भाषाचित्वात्, स कोऽन्यश्चेतनात्, अन्य आत्मेवेति चेदुच्यते स्पर्शस्पर्शादिधर्मण तस्यैवोपयोगात्-
स्पर्शत्वाद्यन्वेन रूपेण स एव स्पर्शोदिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा, तेन चेतनादन्येनाचेतन इति
चेतन एषोच ।

न तु भयन्मत्तात्यन्तचेतनाभावरूपेण चेतनो न भयत्यचेतन इति चेतना न भवत्यचे-
तनेति ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादि द्योच्यते किन्तु चेतनाया अन्याऽचेतना स्पर्शादि, ज्ञाना- ७
देरन्यदज्ञानादीति, प्रसज्यप्रतिषेधस्तु नेप्यते यथा चेतनो न भयत्यचेतन इत्यादिरीप्यते
इत्या तत्तत्तथा सर्वतो व्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिं स्यात्, निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च
स्वतोऽपि व्यावृत्ते एव पुष्परदसत्त्वादन्वत्वाच्च तत्त्वमेव चेतना ।

(न त्विति) न तु भयन्मत्तान्वत्चेतनाभावरूपेण प्रसज्यप्रतिषेधारपस्य विरूपान्तरस्याभा-
वाद्युच्यते चेतनो न भवत्यचेतन इति, तथा चेतना न भवत्यचेतनेति नोच्यते, किं तर्हि ? चेतनाया 10
अन्याऽचेतना, का मा ? स्पर्शादीति, तथा ज्ञानादि- [ज्ञानदर्शनरीयोदि] न भवत्यज्ञानादि [इति] नोच्यते
किं तर्हि ज्ञानादेरन्यदज्ञानादि स्पर्शाद्येव, अचेतनो ज्ञानयोर्मूय उदाहरण चेतनात्मनो द्वयस्य निर्विशेषा-
दिमुष्ट्य परस्य तदभिप्रेतपर्यायनिर्देशेन प्रतिपादनार्थमज्ञानादि चेति, कियती बोधाहरणमात्रा ज्ञियते
योऽप्यमात्रसंशयविपर्ययज्ञानादिकानाङ्गिण इत्यभिमतो धर्मकलाप सोऽपि ज्ञानाज्ञानात्मकेषादेरभिन्न
प्येति ज्ञानादिरूपेणोच्यत इति, यद्येव को न्यायो नेप्यतेऽयं ? स प्रसज्यप्रतिषेध आख्यायते । चेतनो 15
न भवत्यचेतन इत्यादिरीप्यते इत्या तत् एव मति तथा-तेन प्रसारेण सर्वतो व्यावृत्तिं घट पटो न
भयति इति पटोऽपि पटो न भयतीति परस्परव्यावृत्तिरन्तर्भवभावव्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिः
तत्तच्च सर्वतो व्यावृत्तेरुक्त प्रसज्यप्रतिषेध निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च इति । न्यायमत स्वतस्तु

वदते-स कोऽन्य इति । निश्चितं यद्यपि निश्चिदात्मनोऽन्य । निश्चितं यद्यपि निश्चित आत्मेवाचेतन इति वदयति-
स्पर्शास्पर्शादीति, आत्मा हि पूर्वोदितरीत्या पुत्रात्मरूपोऽन एव स्पर्शस्पर्शादिधर्मा तथा बोधयोगलक्षणस्पर्शादि 20
पुत्रादिद्वारात्मनोऽन्य स्पर्शादिपुत्रादिभिः ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मेवाचेतन त्वयत इति भाव । चेतनादन्वोऽचेतन
इत्येवोच्यते, न तु चेतनो न भवतीत्यचेतन इत्युच्यते, पुत्रादात्तात्मनोऽप्यभावात्मान्न सदेव इत्युच्यते वा क्षतिपया नयेया
चाननयेन भवनात् तादृक् क्वचिदिति यथेतेनो न भवतीत्यचेतन स्वादितात्वेनाह-न त्विति । नम प्रसज्यप्रतिषेध
पुत्रादिसंशयार्थे प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्वत्ताभावरूपस्यानुपस्थानमात्रसम्पत्त्येन नयत्तात्तात्मावाद्योपपन्नो चेतनो न
भवतीत्यचेतन, चेतना न भवतीत्येता ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादीति निप्रहासार्थं भवतात्पा न निप्रहासोऽन्यानिर्दिता
स्पर्शादि-न तु भयन्मतेति । पुत्रादिसंशयार्थं निप्रहासार्थं चेतनाया इति, यद्युच्यते पुत्रादिसंशयार्थं 25
पुत्रादिसंशयार्थं चेतन इत्यस्योक्तारोपेन प्रसज्यप्रतिषेधस्पर्शादिरेवाचेतनात्मनोऽन्यत्वात् नोच्यत इति भाव । चेतना न भवत्य-
चेतना, ज्ञानादि न भवत्यज्ञानादीपुत्रादिरादर्थेन इत्यान्वत्पुत्रादिरप्यभावात् । इतीहाह-अचेतनेति । प्रसज्य-
प्रतिषेधपक्षे बोधमाह-चेतनो न भयतीति, अत यथा चेतनाज्ञानात्मनोऽचेतने सर्वव्यापित्वत्वाच्चेतनोऽस्पर्शात् तथा घट
पटो न भवतीत्येतेनपि पटस्य निश्चितव्यावृत्तिं स्यात् घटस्यपि क्वचित्कलापस्य तस्य निर्विशेषव्यावृत्तिं स्यादिति अत
इत्यान्वत्तिरिति भाव । ननु वा पटो न भवतीत्यत तथा क्वचित्तिरिक्तव्येनेष इति सर्वप्रसारे पटांनिर्दिष्ट वा 30

१ नि क भाषावृत्तः । २ नि क मोक्षेन ज्ञानादि-ज्ञानदर्शनरीयोदि न भवतीति इत्यधिकं इत्यने ।

३ नि क ज्ञानज्ञानः । ४ नि क स्पर्शादिभिः । ५ नि क प्रतिषेधव्यापारः ।

अव्यावृत्तिर्भविष्यति षट्पत् [इति] चेदुच्यते, स्वतोऽपि व्यावृत्ते - स्वतोऽपि तर्हि व्यावृत्त तत्त्वं
रपरिकल्पित वस्तु प्राप्नोति सर्वतो व्यावृत्तत्वात् गगुण्यवत्, तस्माच्चान्स्तुत्य स्वपरतो व्यावृत्तत्वात्
रगुण्यवदेवेति, तत आह-असत्त्वादिति, तस्मात् स्थितमेतदसत्त्वप्रसङ्गात् प्रसज्यप्रतिषेधाभावात्
प्रागभावादिवावृत्तेरन्यत्वमर्थो वात् कुमारो न भवतीत्यादिषु, तत उपसंह्रियते मूल एव-अयत्वाच्च
तत्त्वमेव-प्रागभावादिवावृत्तेर्बालबुमारादिरूपादिवत्तत्त्वमेव चेतेनेति ।

सा पुनरिदानीं चेतना किं स्वरूपा वाच्या ? उच्यते-

ज्ञानदर्शनादिसंवेदना सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितत्त्वं उपयोगात्मा, अतो रूपादि
मदप्यात्मा, चेतनत्वात् अभिमतात्मवत्, तस्यैव तथाभूतत्वात् एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञान
पुन्रलात्मकत्वात् रूपादिवत्, अज्ञानमपि च ज्ञान तत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतन, अचेतन
चेतन इत्यादि सर्वत्र सर्वसर्वात्मकत्वं भाजनीयमिति ।

(ज्ञानेन) ज्ञानदर्शनादिसंवेदना-साकारानाकारोपयोगौ सप्रभेदैः ज्ञानदर्शनमग्रहेण गृहीतौ,
आदिग्रहेण सुप्रदुःखरोगद्वेषभयादिसंबन्धना गृहीता, सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितत्त्वं उपयोगात्मा-
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां निर्वृत्तिं पञ्चमुत्कृष्णतारादित्वेन निष्पत्तिं, उपकरणन्तु मसूरकाविमुक्त-
कदम्बधुरमाद्यनेकाकारतया प्रवेशानां निष्पत्तिं, एतन्नयदर्शनेन वा तनुपादाभ्यङ्गप्रदीपाद्युपकारक
सुपलब्धे सवमुपकरणम्, तन्नि पुनर्निर्वृते प्राप्ता पञ्चाशात्मना पूर्वोपात्त तद्योग्यनामकर्मोदयन

षट्स्थानिविधाश्च सर्वव्यापारितिरिच्छाचक्रं सर्वतो व्यावृत्तत्वस्य स्वतो व्यावृत्तत्वादिवाभावात् यथादिबस्तुनामपि सपुष्पादिवत् स्वतो
व्यावृत्तत्वं भवेदिति समाधत्ते-स्वतोऽपीति । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारे नवा स्वपरतो व्यावृत्ते सवप्रतिषेधात्सर्व
वस्तुनामसत्त्वं प्रमज्येत तस्माच्च पशुदासकरोऽन्यत्वमेवायं, यथा च दबदत्त एव वात्कुमारादिरूपेण भवति तथा
मयनमेव चेतनाचेतनरूपेण भवति, एवञ्च चेतनादय आत्मैवाचेतन, चेतनाया अन्यैव चेतनाऽचेतनेत्युच्यते इत्याह-
तस्माच्चान्स्तुत्यमिति । चेतनापदार्थमभिपद्यते-ज्ञानदर्शनादीति, साकारेति, उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति
व्यापार्यते जीवोऽनेत्युपयोग जीवस्य तत्त्वभूतो व्यापारो बोधरूप साकारानाकारभेदात् ॥ द्विविध, आकारो ग्रहणपरिणाम
प्रतिनियत आकारेण वद वर्तत इति साधार त चेतनेऽचेतने बोधयुक्तान् आत्मा यदा सपर्यायमेव वस्तु परिच्छिन्नात् तदा स
उपयोग साकार उच्यते यदा च सामान्यरूपस्यैव परिच्छिन्नति स उपयोगो निराकार उच्यते, आद्यो मतिश्रुताविभिन पया
यकेवलज्ञानमल्यज्ञानश्रुताज्ञानविमज्ज्ञानमेवो द्वितीयस्तु चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदशनैकलदर्शनमेव इति भाव । आपिद
प्राधान्याह-आदिग्रहेणेनेति । सर्वविषयपमोगलक्षणपरमैश्वर्ययोगादिद्र आत्मा तस्यास्तिनामाविलिङ्गमिन्द्रियम्, तत्त्वप्राप्तं
नात्, इन्द्रियैर्हि विषयपुपलब्धेयु तद्वारेणोपयोगलक्षणस्य जीवस्य सिद्धिर्भवतीति उपबोधलक्षण आत्मा इन्द्रियतत्त्वं, तथेन्द्रियं
निर्वृत्त्युपकरणलब्धुपयोगमेदम्, तत्राप्युपयोगस्य प्रधानस्य शेया निर्वृत्त्युपकरणलब्धयोऽज्ञानीति निर्वृत्त्यादितत्त्वं उपयोग
इत्याद्येनाह-सापि चेति, तत्रेन्द्रियं द्विविधं द्रव्यभावमेवात् द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणमेदम्, भावेन्द्रियं तु सन्त्युपयोग
मेदम् तत्र निर्वृत्तिं दर्शयति-इन्द्रियाणामिति, निर्वृत्तिर्नाम प्रतिविशिष्ट सत्त्वानविशेष शारीरोऽज्ञोपाज्ञनामकर्मनिर्वृतिर्ना
पञ्चमुत्कृष्णतारादिरूप, उपकरणमाह-उपकरणन्त्विति, मसूरकस्थानं नेत्र, अक्षिमुक्तकस्थानं घ्राणेन्द्रियम्, कदम्ब
स्थानं घ्राणेन्द्रियम् धुरप्रसंस्थित जिह्वेन्द्रियं नानास्थानं स्पण्डेन्द्रियं विज्ञेयम् । इमानि आभ्यन्तरनिर्वृत्तिरूपाणि
उपकरणेन्द्रियान्तु निर्वृत्तिनिष्ठ विषयग्रहणशक्तिरामनोऽनुग्रहोपात्ताभ्या उपकरोतीत्युपकरणेन्द्रियमिति तत्त्वार्थमाप्यादौ,
ज्ञानसाधनानि बाह्यान्वेतन्ये उपकरणानीति दर्शयति-एतन्नयदर्शनेन न वेति । त्वन्धीन्द्रियमाह-लब्धि पुनरिति,
गतिजात्यादिनामकर्मत्रलिता, मनुष्यत्वपक्षेन्द्रियत्वादिलामे प्रक्षिप्यं तदावरणकर्मसंयोगमभावात्, अपरे त्वयुष्मपि

द्रव्यम्, ज्ञानदर्शनावरणयोर्वीर्यातरावस्य च क्षयक्षयोपशमौ तत्तत्त्व उपयोगो ज्ञानदर्शनस्वतत्त्व-
व्यक्ति, स एव चात्मा, तत् किमिति चेत् ? अतो रूपादिमद्रूप्यात्मा, यदेतद्रूपसाधिवर्म मूर्तं पौल्ल-
माध्यात्मिकमिन्द्रियपाण्याद्यवयवात्मक शरीरं तद्रूप्यात्मेव, कुतः ? चेतनत्वात्—चेतनत्वाच्चास्यानन्तर
प्रतिपादितम्, किमिव ? अभिमतात्मवत्—यथा शुद्धोपयोगरूपणः केवल्यात्मा चेतनत्वात् तथेन्द्रि-
याद्यपि रूपादिमदिति, तत्समर्थयति—तस्यैव तथाभूतत्वात्, आमुचे स एव हि द्रव्यवैयली १
संसारवस्य उपयोगात्मा तथाभूतो निरावरणज्ञानदर्शनसवृत्तोऽभिमतात्मा, तस्मादासुकेलसौव
तथाभूतत्वादिहापि ससारे स एवेति रूपादिमत् पुरुषस्य सुकलस्य चोपयोगात्मकत्वादविशेष एव,
एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञानं पुद्गलात्मकत्वाद्व्याप्यत्वं पुद्गलात्मकत्वाच्च ज्ञानस्यानन्तर प्रतिपादितम्, अज्ञा-
नमपि च ज्ञानं तत् एव तद्वत्, चेतनोऽचेतन अचेतनश्चेतन इत्यनेनैव स सर्वसात्मकता भावयति,
इत्यादिप्रमाणं निर्देशनमात्रमेतद्व्याख्यतमनया दिशा सर्वत्र भावनीयमित्याह । 10

अथोत्तेषु नयेषु [क]तमोऽयमित्युच्यते—

एवञ्चायं सद्गद्गेषु द्रष्टव्यं, तेऽपि च सद्गद्गा त्रिविधा द्रव्यस्थितनयप्रकृतयः, तेषु वाऽयं
द्रव्यप्रकृतिनय स्थितप्रकृतिविरोधिनीरधिष्ठातृप्रधानयोर्विपक्षः ।

(गवञ्चेति) एवञ्चायं सद्गद्गेषु—सद्गद्ग शतविकल्प एकेको यः सतविधो सत्तनयसता
हवति एमेव इति (आव० भा० २२६ नियु० २२६४) यचनात्, तेषु सद्गद्गेष्वेव विधिनियमनयो 15
द्रष्टव्याः, य एव वर्णितास्तेऽपि च सद्गद्गा सद्गद्गेण त्रिविधा भवन्ति—द्रव्यस्थितनयप्रकृतयः, [द्रव्य-
प्रकृतयः] कर्मपुरुषकाराद्येकान्तवादा स्थितप्रकृतयः पुरुषकालनियत्यादिवादा, नयप्रकृतयः प्रकृती-
श्रवणकारणवादा, तेषु वाऽयं नय स्थितप्रकृतीनां पुरुषकालनियतित्वभावनयानां विरोधिनी-
रीश्वरनयस्य प्रधाननयस्य चाधिष्ठातृप्रधानारययोर्विपक्षो द्रव्यप्रकृतिनयो विधिनियममङ्गो द्रष्टव्यः ।

तदाभयवादाकारणमावश्यते, प्रलासजतरन्दु ज्ञानदर्शनपरिणतेरावरणीयभूतकर्मणो मतिज्ञानदर्शनावरणदे क्षय क्षयोपशमश्च, 20
अथे तु अन्तरायकर्मक्षयोपशमापेक्षा इन्द्रियविपक्षोपशमज्ञानस्यैव लिख्यते । एतद्विषयविधितुल्यमुपयोगमाह—उपयोग
इति, एतद्विषयविधितुल्यमावेकोपयोगस्तथाच उक्तं, ज्ञानदर्शनरूपयो स्वतत्त्वयोरारम्भतत्त्वभूतयोर्वा संविज्ञानम्, उपयोगस्तु
द्विविधा चेतना संविज्ञानरूप्याऽनुभवलक्षणा च, तत्र यदाद्युपलब्धिः संविज्ञानलक्षणा, युक्तुं सादिसंवेदनाऽनुभवलक्षणा,
एतदुभयमुपयोगप्रमाणादुद्गीतमत एवोक्तं ज्ञानदर्शनादिष्वेवेति । एवमोपयोगस्य निरूप्यकारणलक्षितलक्षणपीडितद्रव्य
तत्त्वत्वात् उपयोगस्यात्मलक्षणत्वाच्च रूपादिमत्पुद्गलमथेन्द्रियपाण्यात्मात्मकं शरीरमप्यात्मेति साधयति—अतो रूपादिमदिति, 25
रूपादिमच्छरीरं पक्षं, आत्मत्वं साम्यम्, चेतनत्वादिति हेतुः, अभिमतात्मवदिति दृष्टान्तः, अत्र दृष्टांतोपादानपूर्वकं निगमयति—
यदेतदिति । एवञ्च रूपादिमत् पुरुषस्य शुद्धकैवल्येनो सुकलस्य चोपयोगात्मकतयैकत्वात् यथा रूपादिमत्पुद्गलमात्मा भवति
चेतनत्वात्तमेव शुद्ध ज्ञानमप्यज्ञानं भवति, पुद्गलात्मकत्वात्, रूपादिमत्पुद्गलेषूपयोगलक्षणात्मनः सर्वप्रदेशेषु फलवाज्ज्ञानस्य
रूपादात्मपुद्गलात्मकत्वं सिद्धमेवेत्याह—एवञ्च दृष्ट्वेति । प्रकृतं नयमुपसर्हति—इत्यनेनैव 30
तर्भावयति—एवञ्चायमिति । यदा सद्गद्गाया मूलनया सत् भवति तदैकस्य प्रमेदतः शतविधत्वात् सर्वत्रैकप्रमेदो 30
सत् नयशतानि सन्तीत्याह—एवमेको य इति । शतविधायां सद्गद्गाया त्रिविधा विमज्ज्य दर्शयति—य एव वर्णिता इति, अमु
नये द्रव्यप्रकृतिषु भावयति—द्रव्यप्रकृतयः इति, अत्र द्रव्यप्रमेदं सत्यापारम्भनसत्ताविवक्षिता, नियोपारम्भनसत्ता
स्थितप्रकृति, यथा पुद्गलवाच्यं पक्षयोगाणां कल्पनामात्रत्वात्, मतिमेदं केवलं सामान्येन निर्भासिता नयप्रकृति, यथा
प्रधानमीश्वरस्य, एवं त्रिविधा सद्गद्गेषु सद्गद्गेष्वेव नयो द्रव्यप्रकृतिनय एवैकस्य चेतनस्याचेतनस्य वा चेतनाचेतनरूपत्वात्

स च सद्ब्रह्मकदेशत्वाद्ब्रह्मार्थ, द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपव्यास्येति । ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदितम् तत्कथमधुनाऽऽधार्य द्रवतीति द्रव्य कर्तृसाधनम् ? उच्यते ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनैव कर्तृसाधनत्वमेव व्यरस्थापित द्रव्येणैव द्रव्य क्रियते ग्रीहिमदिति, सत्या कर्मतायामपि कर्तृत्व द्रव्यत्वादिति ।

(स चेति) स च सद्ब्रह्मकदेशत्वाद्ब्रह्मार्थ, नियमात्मकत्वात् पर्यायाशर्यशक्तिरेव सद्ब्रह्मकदेशत्वाद्ब्रह्मार्थ एवायमिति । द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति, द्रवतीत्यादिपर्यायेत्यदयं व्याप्ये द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपव्यास्यता-भिन्नानि रूपाणि चेतना[यचेतना]नि ग्रीहिपृथिव्यादीनि देवमनुष्यादीनि च सास्थेन व्याप्नोत्येव न किञ्चिदपि त्यजतीति । चोदक आह-ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदित-कर्मकारणव्याख्यानेऽयं द्रव्यशब्द कर्मसाधन एवोक्तो द्रवत इति द्रव्यमिति, कर्मवादश्च 10 विधिनियममङ्ग इत्युच्यते, तत्कथमधुनाऽऽधार्य द्रवतीति द्रव्य कर्तृसाधनमुच्यत इत्यत्र विधिनियमनयो भूते पूर्वोक्तमेव स्मारयन् ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनैव[च]कर्तृसाधनत्वमेव व्यरस्थापितमिति, तत्कथमिति चेदुच्यते द्रव्येणैव द्रव्य क्रियते ग्रीहिमदिति, कर्त्तरि तृतीया द्रव्येणेति, तथा कर्तृसाधनत्वाभ्युपगमात्, प्रागस्माभि पुरुषकर्मपृथिवीग्रीहादीनामात्मनैवात्मन कर्तुं कर्मत्वस्य विस्तरेण परिस्तरात्, सत्या कर्मतायामपि कर्तृत्व द्रव्यत्वादिति सामान्यार्थस्याविच्छेदात् स्वातन्त्र्यात् ।

15 एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थ स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा ।

(एतस्मिंश्चेति) एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थो न पर्यायार्थ, स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा, सर्वात्मनैकस्य सर्गार्यरूपानुस्यूतत्वात् ।

अन्वाह च पृथिवी धातौ किं सत्यम् ? विकल्प, विकल्पे किं सत्यम् ? ज्ञानम्, ज्ञाने किं सत्यम् ? ओम्, तदेतद्ब्रह्म ।

20 अन्वाह चेति । शापरुमाह एतमेव नयमनुवर्तमानोऽन्योऽप्याह पृथिवीधाताविद्यादि यावत्तद्

सर्वस्य चैकरूपत्वादिति भाव । इम्यपर्यायार्थिकनययोर्मैव कासातर्भाव इत्यत्राह-स चेति । ग्रीहिपृथिव्यादिदेवमनुष्यादि पर्यायाशर्यकारेऽपि कर्मपुरुषयोरेव नियमनान्न सद्ब्रह्मरूपतया ब्रह्मार्थत्वमिति भाव । इमेवाह-नियमात्मकत्वादिति । द्रव्यशब्दमन्युत्पादयति-द्रव्यशब्दोऽपीति, तदेव कर्म पुरुषद्रव्य तथा तथा भवति पटपटादिरूपेण देवमनुष्यादिरूपेण न सर्वत्र सर्वत्र विच्छिद्यते द्रव्यत्वकीकृत्येनैव नैवमूर्तत्वादिधर्मापरिहागेन सर्वत्रेव व्याप्नोतीति द्रव्यमिति भाव । ननु 25 द्रव्यशब्दस्य कर्तृसाधनत्वोक्तिरनुपपत्ता, पूर्वं यदा चैव प्रवृत्तौ कर्मण एव कर्तृत्व सिद्धे तदा द्रवतीति द्रव्ये कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्ते कर्मपरिग्रहविशेषात्तु द्रव्यं द्रवते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेणेत्यादिप्रत्ययेन कर्मस्थुपपत्तौ कृतत्वादित्याह तन्न ननु कर्मणीति । तथा वदता तैव कर्मकारिणा कर्मद्रव्येण कर्मद्रव्य क्रियत इति वदता कर्तृसाधनत्वमपि द्रव्यशब्दस्योक्तप्रत्ययेन, कर्मद्रव्येति कर्मण कर्तृत्वाभ्युपगमात्, ग्रीहिणैव ग्रीहि क्रियत इति दृष्टात्तात्पर्यं कर्तृसाधनत्वमपि दित्युत्तरयति-ननु कर्मसाधनेति । न चेकस्य कर्तृत्व कर्मत्वस्य कथमित्यत्राह-प्रागस्माभिरिति । स्वातन्त्र्यमपि 30 कर्मणोऽस्तीत्याह-सत्यामिति, मेदशापनशीलतालक्षणस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाविनामृतस्य द्रव्यशब्दार्थस्य तन्नाशतत्वात्स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति भाव । एतन्नये शब्दस्य वाच्यमित्यत्राह-एतस्मिंश्चेति । शब्दा सर्वे द्रव्यस्यैव वाचका न पर्यायस्य, आनन्त्या इति धारणा च किन्तु द्रव्यस्य निरूपित्वेन विनाशमात्रात् सर्वपर्यायेष्वनुवृत्तिरिति तत्वाच्च तदेव शब्दस्यार्थ इति भाव । सर्वप्रमेदे व्यवस्थितत्वं द्रव्यस्य दक्षयति-सर्वोत्तमेति । आत्मकर्मलक्षणचैतन्यस्यैव पर्यायत्वे द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे च परस्मैति प्रदीयति-अप्याह चेति । अनुसन्धार्याह-एतमेवेति । पृथिवी तावन्न वस्तुभूतं तत्रैव, अस्मादिविकल्पातिरिचया

मिति, पृथिव्येव पृथिवीधातु, प्रवृत्त्यादिधर्मधारणात्, तत्र किं सत्यं ? विकल्प इति, स्वयमेव पृष्ठा व्याचष्टे
नाकाचिदप्यत्र पृथिवी नामास्ति अग्रमसिकतामृष्टोष्टवज्रादीन् विमुच्य, त एव हि विकल्पा पृथिवी,
न पृथिव्येव ते विकल्पाः, किं सत्यं ? ज्ञानम्, तेषु च विकल्पा ज्ञानादन्ये न सन्ति, ज्ञानमेवात्म-
कमक्षेपणं चैतन्यं तथा तथा विजृम्भते, चैतन्यस्यैव व्यवहारमार्गापातिनात्, ज्ञाने किं सत्यं ? ओम्,
अयं रक्षति पाति ग्रीयते कृष्यति चेतनाचेतनभेदे सति, एवमादिघातव्यार्थात्मना विपरिणममानः
कर्मात्मन्येक भवति येन यथा परिकल्प्यते तत्तथाऽनुवर्तते इत्योम्, तदेतद्ब्रह्म, स एष परमार्थः,
तदेतत्तत्त्वं परमं ब्रह्म ब्रूहदिति ।

परमार्थं कथयति—

एतदुक्तं भवति—अतः परं शब्दार्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पत्वात्, व्यवहाराती-
तोऽयमर्थः, कथमोमित्येषोऽन्यव्यतिरेकरहितः शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्य- 10
व्यतिरेकरहित इति, यस्मादत्रानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्तरोक्तपृथिव्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्य-
त्वानुप्रबन्धसामर्थ्यापहितरूपे, एते चानुवृत्तिव्यावृत्ती यथाभागं प्रसिद्धिं गच्छतः, स च
शब्दार्थोऽनाद्यनुप्रबन्धसामर्थ्यापहितानुप्रवृत्तिव्यावृत्तिः, अनोत्पादविनाशशब्दावपि तत्स्थित-
रूपावेव, नासदुद्भवात्यन्तविनाशरूपौ, ऊर्ध्वपतनव्यक्त्यर्थसर्पनिपतनवद्व्यस्यतत्त्वावेवोत्पद्यते
विनश्यतीति चोच्यते ।

11

(एतदिति) एतदुक्तं भवति अतः परं शब्दार्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पत्वादिति—इयं
शब्दार्थव्यवहारगतिर्यावन्निर्विकल्पं ज्ञानमेतावदिति, अतः परं ब्रह्मेति यत्परं तत्त्वं तत्त्वज्ञानमपि
निर्विकल्पं सन्नं प्रमते, तद्दर्शयति व्यवहारातीतोऽयमर्थः, अयमिति व्याख्यातोऽधिगमोपायोपक्रमान्

तस्या अनावादित्वाह—तत्र किमिति । विकल्पा अपि न वस्तुभूता ज्ञानव्यतिरेकेण तदात्मलामाभावात्, ज्ञानमेव तत्त्वं
सुविपरिकल्पितेन तस्य एवैव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारस्य सत्यपि बाधेऽर्थे मुख्यारोहस्य तरेण व्यवहारान्न 20
सारात्, नहि प्राग्प्राहकयोर्मिथाधिकरणत्वे प्रमाणफलव्यवहारो दृष्टः, नहि खदिरगोचरे परया पलाशे द्वैपीमाशे भवति,
तस्मान्नयोरैकधिकरण्यं वक्तव्यमिति ज्ञानमेकलक्षणं चैतन्यमेव तथा तथा विजृम्भते, तस्य तथा सामर्थ्यविशेषद्वारादित्या
शयेनाह—तेऽपि च विकल्पा इति । ननु ओमित्यसरात्मकम्, तथास्ते, नहि प्रसिद्धतिमो युक्तः, तथा च वर्णा
त्मनस्तस्य पृथिव्यादिधारणयोग्यताया अभावेन रुचिमुपेक्ष्याप्यवयवार्थप्रसिद्धिं दर्शयति—ओमिति, ज्ञानात् परं सत्यभूत
निर्विकल्पमोऽानन्दोपलक्ष्यं ब्रह्म परमार्थं इत्यर्थः, श्रुतिरेवमेवावशिष्टोपलक्ष्यते, ओमिति अभ्युदयसाधनमुपासनं विधीयते, 25
उपासनं च शास्त्रसमर्पितं किमिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिस्तानकरणम्, औकारवाच्यस्य ब्रह्मत्वमिधानमपि
सविशेषस्यैव कर्मवद्भान्न उक्तम्, अत एवोच्यतेऽन्यव्यतिरेकबालंवायः शब्दार्थं इति । पूर्वोदितश्रुतितात्पर्यमाह—एतदु-
क्तं भवतीति, परमार्थोऽरूपस्य निर्विकल्पस्य ब्रह्मणे हि द्वे रूपे मूर्त्यामूर्तेत्येवप्यारोपिते व्यावहारिकसत्यभूते, तत्र
भूतापेक्षया पृथिवी सारभूता तदपेक्षयौषधिपुरुषवाह्यसामानि उक्तोत्तरं सारभूतानि तेषां सर्वेषां सारतमं ओम्कार उपास्य
त्वेनोक्तं, तत्र मूर्त्यामूर्ते आध्यात्मिकादिद्वैतविकल्पे कार्यकारणत्वे सवासनसत्यरूपे, व्यवहारविकल्पत्वात्, एतस्य सत्यस्यापि 30
यत्सत्यं तत्परं ब्रह्म बाधनतातीते निराश्रुदुष्टदुष्प्रसमावमिति भावः । तादृक् परतत्त्वं ब्रह्म शास्त्रजन्यं तत्त्वज्ञानमपि बोधयितुं
न समर्थम्, शब्देन सविकल्पस्यैव बोधादित्याशयेनाह—अतः परं ब्रह्मेति । व्यवहारातीतोऽयमर्थः इति । ननु व्यवहारा-

१ सि क वृत्त्यादि । २ सि क विकल्पे । ३ सि क व्याख्यातमधिगमो ।

भा० न० ३५ (६३)

३-४-२१) [इति] क्त्वाप्रत्ययविधानात् 'तदेव तु दृश्या[दृश्य]परिणामाभ्या भवति न भवतीति स्वतत्त्वस्यानित्यत्वस्य धीज द्रव्यमेवार्थः', घटादिस्तत्तदनिर्णयं तस्य धीजमवस्थित द्रव्य सामान्यमेव, अङ्कुरादिनीहितत्वं, तदेवाविच्छिन्न महापृथिवीवदनुत्पादव्यययोग्यवृद्धमविचालि कूटस्य श्रुतं नान्यदिति पदार्थः ।

वाक्यार्थोऽपि च पृथक् सर्वं पदम् ।

(वाक्यार्थोऽपि चेति) वाक्यार्थोऽपि पृथक् सर्वं पदम्, प्रत्येकं पदं वाक्यम्, देवदत्त !

गामभ्याज शुद्धामित्यत्र देवदत्त एवेतरपदार्थपरिसमाप्ते [कर्मविभक्तयन्ते गोशब्दे च तथा परिसमाप्ते- रितरपदार्थानाम्, तच्च सर्वसर्वात्मकत्वादुक्त्यायादुपपन्नम् ।

न चेता स्वमनीषिका उच्यन्ते किं तु—

निबन्धनमप्यस्य 'जे एगणामे से घहुणामे' इति ।

10

(निबन्धनमपीति) निबन्धनमप्यस्य दर्शनस्वार्थमस्ति चतोऽस्य दर्शनस्य विनिर्गम इति तद्दर्शयति 'जे एगणामे[से]रहुणामे' (आचा० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० सू० १२४) यदेकैस्य भाषः तत्सर्वस्यापि, यत्सर्वस्य तदेकस्यापीति ॥

चतुर्थोऽरो नयचक्रस्य समाप्तः प्रथमश्च भागो नेमिरित्यर्थः

अर्धमेतत् पुस्तकं समाप्तम् ॥

15

काशत्वम्, भवगाहादेवगाहावगाहकसमुदायारम्भवादेकाभावेऽवगाहम्यत्वभावादित्युच्यते अथैव इति बोध्यते, समुदायसद्भावे इत्यन्तादन्त्यतराभावे चादृश्यत्वात् तस्याऽभ्यस्त्यैव तथा तथा भावात् उत्पादो व्ययश्च तस्य तत्त्वं द्रव्यश्च तद्गीर्णमिति सर्वे शब्दा पर्यायमुखेन निरूप्यते इत्यमेवाहुति भावः । इत्यात्मना च तस्याकाशादेर्द्रव्यस्योत्पादविनाशाभावादविच्छिन्नमित्याह-अवस्थित द्रव्यमिति । वाक्यार्थमाह-वाक्यार्थोऽपि चेति, एकैकस्य पदस्य सर्वार्थबोधकत्वेनैकं पदमेव वाक्यं तदर्थं वाक्यार्थ इति भावः । तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति-देवदत्तेति । नयमेकस्य सर्वपदार्थबोधकत्वमित्याह-तथेति, 20 इतरपदार्थबोधकत्वमेत्यर्थः । आगममूलत्वमस्य नयस्य दर्शयति-निबन्धनमपीति ।

इत्याचार्यविजयलब्धिसुरिहते ढादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने चतुर्थो विधिनियमारः ॥

अथ उभयनयः

एवमनन्तरनयेनाभिहिते प्रवीत्युत्तर —

सत्यमेतद्यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति किन्त्वद द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते

॥ अभ्युपगमेन स्वरचनेन वा तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्यमिति वैकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात् ।

(सत्यमिति) सत्यमेतत् यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति, किन्त्वद द्रव्यमेवार्थ इति

विरुध्यते—द्रव्यञ्च भव्ये द्रवतीति द्रव्य द्रव्यत इति वा द्रव्यमिति कर्तृकर्मसाधनव्युत्पत्तिमात्रभेदे

सत्य[प्य]र्थभेदाभावात् सर्वसर्वात्मकत्वा[त्] द्रव्यमेव दृष्टिव्याविधीक्षादिभावेन भवति, नान्य

१० कश्चिद्भावोऽस्तीत्येतदवधारण विरुध्यते, येन सह विरुध्यते ? अभ्युपगमेन, यस्मात्त्वयैवाभ्युपगत

विशेषण द्रव्य भवतीति भाव इति भवनलक्षणस्य प्रकृत्यर्थस्य साध्यस्य द्रव्यलक्षणेन प्रत्ययार्थेन साध-

नेन कर्त्रा विशेषणात् तद्व्यर्थताऽभ्युपगतेति विशेष्यविशेषणयोश्च भेदाद्रव्यमेवार्थ इति पूर्वोऽभ्युपगमो

विरुध्यते, इतरथा वैयर्थ्यं पौनरुक्त्य वा स्यात् द्रव्य भवतीति, अथवा प्रकृष्टकालेनाभ्युपगमेन विरुध्यत

इति किञ्चिन्मात्रम्, किन्तु स्ववचनेन वा, विरुध्यत इति वृत्तये, वाशब्दस्य विकल्पर्यत्रात् समु-

११ यार्थत्वाद्वा, अभ्युपगमेन स्वरचनेन च विरुध्यत इति, अत आह—तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्य

मिति वा विशेष्यविशेषणभेदानुपादानेऽप्येकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात्—भूस्तत्ताया

प्रकृतिः, लट्प्रत्यय कर्त्तरि, तौ प्रत्ययार्थ सह भूतः प्रधानोपसर्जनभावेन, यथा राजपुरुषो पुरुषार्थ

मिति तथा द्रव्यमित्यत्रापि द्व गतौ 'कृत्यल्युटो बहुल' (पा० ३-३-११३) इति कर्तृकर्मार्थ

न्यतमसाधने यत्प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपगमात् ।

२० अथ भवितुमवन्मोर्द्वयक्रियशेखरन्यतरप्रधानोपसर्जनभावो नोपपद्यते, अभावापत्तेरतो विधिनिवर्तौ प्रधानावेव द्रव्यभावपरिमहा

त्मनानित्यमनयदर्शनमुपापमिदुक्ताम् आह—एवमनन्तरयेति, उत्तर—नय इति शेष । पूर्ववक्तव्यमभ्युपगतां समादर्शयति—

सत्यमेतदिति । अनभ्युपगताशमाह—किन्त्वदमिति । द्रव्यशब्दस्य कर्तृकर्मव्युत्पत्तिभेदे प्रदर्शयार्थभेदमनङ्गीकृत्य द्रव्य

भेदेनैव सर्वोत्तमं भवतीत्यभिधानं निरुद्धं भवतीति प्रदर्शयति—द्रव्यञ्चेति । केन सह विरोधोऽवधारणसेल्यग्राह—अभ्युपग

मेनेति । भवति भवतीति भावो द्रव्यमिति युज्यते तत्र मूलातोर्भवनमुच्यते निप्रत्ययार्थ कर्त्ता तथा च द्रव्यकर्तृकं भवनमिति तदर्थः,

२५ भवन विशेष्य विशेषणं च द्रव्यं कर्त्तुं भवनन्तु कर्मति कर्तृकमणोर्भेदाभ्युपगमात् इति द्रव्यत इति कर्तृकर्मसाधनव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यापि

अर्थभेदाभावाभ्युपगमो विरुध्यते, विशेषणविशेष्ययोर्भेदादिति भाव । तयोर्भेदे तु भवतिशब्देन द्रव्यस्योक्तं द्रव्यशब्दस्य पुनरुपा

दानं व्यर्थं स्यात्, पुनरुक्तं वा स्यादित्याह—इतरयेति । इय भवतीति सुदूरपूर्वमभ्युपगत, तेन किं ? अपुन भवतीति भाव इति

यदुच्यत तत्र वचनेन विरोधो भवतीत्याशयेनाह—अथ वेति । पदद्वयात्रितविशेष्यविशेषणभावापेक्षार्थभेदोपादानव्यतिरेकेणापि एक

स्मिन्नेव पदेऽवयवापात्रितविशेष्यविशेषणभावापेक्षार्थभेदो दुर्बल इत्याशयेनाह—तदवयवेन वेति, प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थ सह

३० भूत, प्रधानोपसर्जनमात्रेति नियममपेक्ष्याह भूस्तत्तायामिति, भूधात् सगमाह सङ्घर्षवत्तमानकालवाच्यस्य लट् प्रत्ययस्य

कणोऽयं स कर्मणि च भाव्यं चेत्तनेन तस्य कर्त्तरि विधानात्, तावुनौ प्रत्ययार्थेन सह प्रत्ययार्थ भूत, प्रकृत्यर्थेन सहैक्यत्वात्

किं कारणम् ?

यत्तद्भवति तस्य भावत्वादिषु यत्तदिष्ट द्रव्यं तद्भाषोऽपीति भवनस्य द्रव्याद्विज्ञ-
त्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात्, यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्ततस्तदसत् स्यात्, अभावत्वात्
रूपप्वदिति न द्रव्यमात्रमुख्येपणादि, तस्माच्च नैक सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेक
पुरुषनियत्यादिनयदर्शनम्, नापि विध्युभयदर्शनम्, किं तर्हि ? उभय द्रव्य भावश्च, अस्य 5
प्रधानत्वञ्च तुल्यवल्त्वात् ।

(यत्तदिति) यत्तद्भवति तस्य भावत्वादिषु यत्तदिष्ट द्रव्यं तद्भाषोऽपि क्रियापि, क्रिया
भाव प्रवृत्तिरिति पर्याया, भावस्यापि भावात्, भवतीति भाव इति व्युत्पत्ते, द्रव्यमिति भवतीति च
वचनात्, भवनस्य द्रव्याद्विज्ञत्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात् यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्—क्रियापि न
स्यात् ततस्तदसत् स्यात् अभावत्वात्—अक्रियात्वात् रूपप्वदिति, तस्माद्द्रव्यक्रिययोः सत्त्वात् यदुक्तं 10
तथा द्रव्यमात्रमुख्येपणादीति तदसत्, तस्माच्च नैक सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेक पुरुष-
नियत्यादिविकल्पविधिविधिनयदर्शनम्, नापि विध्युभयदर्शनम्, कर्त्रेकर्तृमूलप्रकृतिपुरुषभेदमधिष्ठान-
धिष्ठेयभेदमीश्वरकारण प्रधानोपसर्जनभूत प्राङ् निर्दिष्टम्, किं तर्हि ? उभय कर्तृ भवनस्य, प्रधानञ्च,
तुल्यवल्त्वात्स्य भावो भवतीति सामान्येन, किं पुनस्तदुभयमित्यत आह द्रव्य भावश्च, अत्र भाव-
शब्दः, क्रियावचनं, क्रिया भावो घातुरिति लक्षणात् तस्माद्द्रव्यं सर्वं घटपटादि भवतिपचत्वादि च । 15

प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थो विशेष्यम्, यथा राह पुरुषो राजपुरुष इत्यत्र राजशब्द पुरुषशब्दश्च प्रधानोपसर्जनभावेन राजपुरुषो
भूतः, पुरुषश्च प्रधान तथाप्रापि भाव इत्यनेन भवनाश्रयस्य द्रव्यमित्यनेन च यत्ताभयस्य बोधात् प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोर्भेदोऽभ्युपगम्यत
इति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदोऽपि द्रव्यमयनयोर्भेदः कथमिति वृच्छति—किं कारणमिति । यो हि भवति ॥ भाव उच्यते भवन
यमा च द्रव्यमपि क्रियापि, भवतीति भाव इति वचनात् क्रियात्पणस्य भावस्य भावत्व इति भवतीति वचनात् द्रव्यस्यापि भावत्वम्,
भवनलक्षणशब्दस्योभयप्रापि सत्त्वात् तस्माद्भवनं द्रव्याद्विज्ञं प्रकृत्यत्वात् प्रत्ययार्थत्वाच्च द्रव्यक्रिययोरित्याशयेनाह—यत्तद्द्रव्यं 20
सीति । अनेन भावस्य लक्षणं प्रोक्तम्, यत्तदिष्टमित्यनेन द्रव्यस्य भावस्य च भावत्वमुच्यम्, तस्माद्भवनं द्रव्याद्विज्ञं न तु द्रव्य
मेव भवनमिति भावः । द्रव्यभावनयोर्भावत्व तावदेति—भाष्यस्यापीति । द्रव्यस्य भावत्वमाह—द्रव्यमिति । द्रव्यस्य भाव
स्यामितीदृशे बोधमाह—यदीति । भाष्यमतिरिच्य कस्याप्यभावात् रूपप्वदसत्तात्वादित्याह—अभावात्तादिति । एवञ्च सर्वं
भवेन रागमित्यस्य रूपमुपेक्षाणि, तद्व्यतिरिचत्वात्, घटपटमवनवत् इति द्रव्यस्वरूपत्वमुपेक्षादेर्यथाप्यते तद्वत्त्वं,
तद्व्यतिरिक्तत्वस्यापि, घटपटमवनयोरव्यतिरिक्तत्वाभावादिनाभावादिदेव, घटपटमवनयोरव्यतिरिक्तत्वे घटपटमव्यतिरेकश्च 25
पानरुचयानर्थक्यप्रसङ्गात्, तस्मात्तयोरेव व्यतिरिक्तत्वेयं व्यतिरिक्तत्वसाधनमद्येवेत्याशयनाह—तस्माद्द्रव्यक्रिययोरिति ।
पूर्वोदिततथानामसत्तात्पत्त्याह—तस्माच्छेति, अनन्तरनयदर्शनं विधिनियमनयदर्शनम्, सर्वलैक्याऽन्ये प्रतिपादिता, विधि
विधिनये चैकस्य उपपत्त्याह सर्वोभयतोक्ता, विध्युभयनयदर्शने तु पुरुषादिवादनिरासकतया प्रकृतिपुरुषपदादुपपन्नस्य तस्मिन्नाकर-
णन अज्ञानोत्पत्तिप्रतिष्ठेयरूपयोः प्रधानोपसर्जनभूतयोर्निरूपणं कृतम्, सदेनतत्त्वमवदेवेति भावः । किं तर्हि सदित्यत्र सप्रति
पादमादर्शयति—उभयमिति, भवनस्य कर्तृमूल प्रधानस्य द्रव्यक्रियात्वात्समुपसर्ग इति भावः । उभयस्य प्राधान्ये हेतुमाह— 30
तुल्यवल्त्वादिदिति, भवतीति भावलक्षणस्योभयत्र समानतादिति भावः । द्रव्यं भाववैयर्थ्यं भावस्यैव न भवनपरं किञ्च
क्रियारूप इत्याह—अत्रेति । एवञ्च पटपटादयो द्रव्यरूपा भवतिपचत्वादिद्रव्यात्प्राप्ता इति प्रधानं राशिर्द्रव्यं तत्त्वमित्युपस

तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेदधीजं द्रव्यमित्येतद्द्रव्यलक्षणम्, तथाभवनाविनाभूत सन्निधिवस्तुत्वव्यक्ति क्रिया प्रवृत्तिः भावः ।

(तत्रेति) तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेद-सम्मूर्च्छिता सत्त्वा अविनिभागेन सर्वप्रभेदा पंचिपठिभुजिगम्यशिशुपात्र्य कृष्णगौरद-तुरहखदीर्घतादयश्च यस्मिन्सत्सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेद तत् सर्वत्र स्वरूपसमवस्थानात् निर्भेदश्च तथागृहीततरङ्गादिप्रभेदसर सलिलवत्, तेषा यीजमाश्रयो द्रव्यमित्येव द्रव्यलक्षणम्, तथाभवन्[१]विनाभूतसन्निधिवस्तुत्वव्यक्ति क्रिया, तेन प्रसारेण पंचिपठि[भुजि] गम्यादिना भजन तथाभवन, तेन भवनेन[१]विनाभूत सन्निधि सैत्तामात्रावस्था *शक्यमभिव्यक्ति यस्य वस्तुन तत् तथाभवन[१]विनाभूतसन्निधिवस्तु तस्य भावो वस्तुन तद्व्यक्ति -यस्तुशक्यमभिव्यक्ति * क्रियते तत् क्रियालक्षणम् प्रवृत्ति क्रिया भाव इति पर्यायकथनम् ।

तस्य द्वयस्य स्वतन्त्रस्य भावस्य निदर्शनम्—

यदनगतकमपताकिकासन्ताननिष्कासरत्, यथा मायाकारकद्रव्यादनुत्पादव्यव्यात्म कात् पृथिव्यादेर्मूलादयो यथास्व पताकिकामालावक्रियात्मानो नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति, तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवदत्तादे, एव तस्मिन्नेव वस्तुनि गुणादीनामन्तर्भावात् पदार्थान्तरकल्पनार्थव्यर्थम् ।

यदनगतेत्यादि यावन्निष्कासरदिति, मायाकारकवदने व्यवस्थित क्रमो यासा आकारा रूपाणि परिमाणानि च ता मायाकारक[यदनगतक्रम]पताकिकास्तासा सन्तानस्य निष्कासरत्, पृथक् तयो स्वरूपव्याप्यनार्थमाह मायाकारकवद्रव्यादनुत्पादव्यव्यात्मकात् पृथिव्यादेर्मूलादय इति जगत् दार्ष्टान्तिक दृष्टा-तेन मायाकारकेण समीकुर्वन् द्रव्य व्याचष्टे, क्रियाश्च यथास्व पताकिकामालावत् क्रियात्मान इति च-यथा स्व यमास्य पताकिकामाला अव्यवच्छेदेन नीलपीतादिवर्णा ह्रस्वदीर्घादितनु स्थूलादिसंस्थानप्रमाणा नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवदत्ता-

हरि-तस्माद्वयमिति । अथ द्रव्यक्रिययोश्चक्षणमाचष्टे-तत्रेति । द्रव्यक्षण प्रकाशयति-सम्मूर्च्छिता इति । अन्तर्नि- र्भेदनिमित्तक्रियमविच्छिन्नमाश्रयश्च द्रव्यमिति नञ्क्षणम् । तत्रानुगुण निदर्शनमाह-तथागृहीतेति, तरङ्गकल्पा क्रिया, सलिलवदश्च द्रव्यमिति साधर्म्यम् । क्रियालक्षणमाह-तथाभवेनेति । सत्ता क्रियासामान्य, सामान्यप्राप्तेः पक्षेऽपि शेषान्तर्भावमात्रं, इति पंचिपठिभुजिगम्यादिभवनविनाभावविनी सत्तामात्रावस्था अनभिव्यक्तिरूपेणावस्थान यत्र तथाभूतद्रव्यवस्तुन शक्तेर्यथा कममभिव्यक्ति पचादिरूपेण सा क्रियेति पंचिपठ्याद्यपेक्षितोपान्तर्भावानभिव्यक्त्यधिकरूपसत्तामात्रस्य यथाक्रममभिव्यक्ति क्रियेति लक्षणं फलितम् । तत्र स्वतन्त्रभूतयोर्देवयोर्द्रव्यक्रिययोर्भावस्वरूपयोर्व्यालक्षण निदर्शनमाह-यदनगतेति । मायाकारकव दनान्तर्लूनं प्रतिनियताकाररूपपरिमाण पताकिकासन्तान प्रतिनियतक्रमेणैव निष्कसन्ति यथा तेषु निष्ठाव पृथिव्यादेर्मूलादय न्यूलाद्वारानिर्गम्य सकल जगदन्तर्गतद्रव्येषु अवस्थित बहिः प्रयेग निर्गच्छन्ति तथैव च देवदत्तादेर्दत्ता पचतिपठतिभुजिग गच्छादय क्रिया अपि यथासौ निर्गच्छन्तीति द्रव्यक्रिययोरेव भावत्व नाधिकस्य न न्यूनस्येति भावः । दृष्टान्तेन सहैव दार्ष्टान्तिक प्रकाशयति-मायाकारकवदिति । अनेन द्रव्यादेव विशेषाणां निष्कासनं प्रदर्शितं ततो द्रव्यादेव क्रियानिष्कासनमाह-

१, २ सि पंचिपद नास्ति । ३ सि क शक्तिमात्रावस्था, * X पृथक्विद्वान्तरात् पाठ सि पुनक्त नास्ति एवमपेक्षि चिद्वेदानेनैवमेव कोष्यम् । ४, ५ सि क निष्कालवत् ।

देरिति, ततोऽन्या अपि च तास्तेन विना न भवन्ति, सोऽपि तामिर्निना न भवति, अथ च नियताकार-
रूपपरिमाणास्ता, स च तत्परिणतिव्यक्तिरिति द्वयमपि भवतीति, एव तस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मनि
वस्तुनि [गुणादीनां] अन्तर्भावात् पदार्थान्तररूपनवैयर्थ्यम् [गुणादीनां] क्रियामात्रत्वाद्गुणाद्याभि-
व्यपदार्थानां द्रव्यजातिभेदपरिकल्पनापेक्ष्यञ्च, सर्वद्रव्याणां क्रियावत्त्वादिति ।

तत्प्रदर्शनार्थमाह—

अद्रव्यद्रव्यवद्रव्यसंयोजनवियोजनरूपरसगन्धस्पर्शशब्दोक्षेपणापक्षेपणभजनविशेषसम-
घटनादयो भजनमेव, न गुणादयः सन्ति, द्रव्येति जानाति इच्छति द्वेष्टि नियतते सयुनक्ति
वियुनक्ति श्वेतते इत्याद्याकारकलकारेण कर्तृवाचिना क्रियाविशेषाणां सकर्तृकाणामभिधानात् ।

(अद्रव्येति) अद्रव्यद्रव्यवद्रव्यसंयोजनेत्यादयः, गुणादयस्तावन्निर्वहति प्रागुक्तमधुनाप्यु-
च्यते तद्द्वारेण जात्यभेदश्च, द्विविध हि द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च, नास्य द्रव्य समवायिकारणमित्यद्रव्यम्, 10
आत्माकाशकालदिक्परमाण्वारयम्, द्रव्यवद्रव्यन्तु द्व्यणुकादिमहापृथिवीपर्यन्तम्, तस्य द्विविधस्यापि
द्रव्यस्य जातिभेदाभावः, यस्मात् संयोजनं प्राप्ति क्रियापरिणतिलक्षणा सैव संयोगो गुणोऽण्वाका-
शादीनाम्, आत्माकाशादेरपि परिणमत्रक्रियावत्त्वात्, उक्त्यदक्रियस्यामत्त्वात्, एव वियोजन-विभाग
क्रियामात्र, न गुणः, तथा रूप्यतेऽक्षिभ्यामिति रूपम्, रम्यते जिह्वयेति रसः, एव गन्धस्पर्शशब्दाः,
अन्ये च सख्यादयो नैया बुद्ध्या सख्यायमानत्वात्, उक्षेपणापक्षेपणादि ऊर्द्धोक्षेपणादिक्रिया द्रव्य- 15
धर्मो द्रव्यप्रभेदः, तथा भजनमिति सत्तासामान्य, द्रव्यस्यैव समानस्य भजनं, यत्समानेन भूयते,
विशेषणमिति विशेष क्रियैव, येन नीलादिना गमनादिना क्रियामात्रेण द्रव्यस्य विशेषणभवनं स वि-
शेषः, समवयनं सत्यन्ध, सोऽपि संयोग एव, समिलेयीभावेनावयवानामवस्थानम्, तन्त्वादीनां

पथास्मिति । द्रव्यक्रिययोर्भेदेऽप्यविनाभावं प्रदर्शयति—ततोऽन्या अपि चेति, द्रव्यात् क्रियाया अन्त्येऽपि द्रव्येण विना
क्रिया न भवति नियया च विना द्रव्यं न भवतीति विनाभावस्तयोरीति भावः । तेन विना—द्रव्यस्वरूपपृथिव्यादिदेवत्तादिना 10
विना, इयापिक्रियं निराकरोति—एष तस्मिन्नेवेति । शब्दस्पर्शस्पर्शरसगन्धलक्षणगुणभेदेनाऽऽसाद्योयुतजोजलपृथिवीनां विभि-
न्नजातिमत्त्वकल्पनापि व्यर्थेत्याह—गुणादीनां क्रियामात्रत्वादिति । अथ हि शब्दनय जानिपुक्रियाद्रव्यसम्बन्धानां घट-
शुक्रपाचकदन्तीत्यादीनां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभ्युपगच्छति एतन्मतेन घटत्वादिसामान्यासीति न सति, तस्माद्द्रव्य क्रिया
पेक्ष्युभयमेव मुख्यमिति भावः । एतदेव प्रदर्शयति—अद्रव्यद्रव्ययदिति । अथ निष्ठानामाकाशकालदिगात्ममन परमाणुनां
द्रव्याणां पृथिव्यभेदेनोपायुनामित्यद्रव्याणां तद्गुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यक्रिययोरेवातर्भाव विपक्षे—द्विविध 25
मिति, निष्ठानिद्रव्ययोगोर्जातिभेदाभावे हेतुमाह—यस्यादिति, अनिल हि द्रव्यं अवयवानां संयोजनवियोजनान्भ्यामुत्पादवना
द्रव्यप्रदेशमधुते निद्रव्यस्यावशात्सौ संयोजनवियोजनासम्भवाच्च तद्भवद्वारविपयतेनि वक्तव्यं परेण यदा च संयोजनवियोजनौ
क्रियारूपावेव, क्रिया च द्रव्यमात्रसाधारणा तदा हि वृत्तस्योर्जातिभेदः, नास्त्वैवेति भावः । भूतानां पञ्चानामसाधारणगुण
पेक्षयाऽपि न जातिभेद इत्याद्येनाह—तस्या रूप्यत इति, रूप्यतेनापि क्रियाविशेषत्वात् क्रियायाश्च सद्यः यसाधारणत्वा
दिति भावः । उक्षेपणादि च क्रिया प्रविष्टेव्याह—उत्क्षेपणेति । सामान्यमपि समानभवनरूपक्रिया विशेषश्च व्यावर्तनक्रिये 30
वेत्याह भजनमितीति । एकीभावेनावयवानामवस्थितिरूप समवायोऽपि क्रियैवेत्याह—समवयनमिति । तदेव द्रव्यगुण
क्रियासामान्यविशेषसमवायानां क्रियामात्रत्वे ततो गिन्नस्य कश्चिदभावाद्भवन्नलक्षणविचैका वस्तुतत्त्वचर्भूता प्रवृत्ता, न

पटादिना समवाय इहेति कार्यकारणयोरेकीभवनम्, आदिप्रहणात् यावत् समवायिद्रव्यभेदात् सम-
वायानन्त्य दर्शयति घटपटाद्यपरिमाणभावश्च परिणामघर्मानन्त्यात् त्रियागुणादिपदार्थानत्याह,
मवनमेव- भाव एव क्रियैव न गुणादय सतीति भवनशब्देन क्रिया दर्शयति, इदानीं द्रव्य दर्शयि
तुनाम आह-द्रवतीत्यादि यावच्छ्रुतता इत्याद्याकारकत्कारेण कर्तृवाचिना हुक्षेपिद्विपिनियतिसयु

५ निवियुजिधित्तीना साध्याना क्रियाविशेषाणा सकर्तृकाणामभिधानात् ।

तयोन्योन्यरहितयोर्द्रव्यत्रिययोरभावप्रदर्शनार्थो ग्रन्थ —

पृथिव्यादिसयोजनवियोजनादीनामभावे न मूलादि, भागो वेति द्रव्यभावपरिग्रहो युक्त ।

पृथिव्यादिसयोजनेत्यादि यावन्न मूलादिभावो वेति, उत्तानामेव द्रव्यभेदानामभावे
सयोजनादय क्रियाभेदा [न] सतीत्यादि सेनानिष्ठापादनम्, तस्माद्द्रव्यभावपरिग्रहो युक्त इत्युपनयति,

10 इतिशब्दस्य हेतुपर्यत्वात् ।

एवञ्च कृत्वा नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन
वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति ग्रन्थ, नहि कश्चिदर्थो द्रव्य स्वस्मिन्नात्मनि निर्भेदनि
रूपाख्ये मुहूर्त्तमपि अवतिष्ठते, अपिशब्दाद्यावत्समयमपि नावतिष्ठते, एतेन वृद्धिहानिसत्तत
सम्प्रवृत्तिरूप सप्तं वस्तिवति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृतम्, वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमिति तु पुन

11 इयं नाम निश्चिदस्तीति द्रव्यभावोक्तमोक्षस्वतोक्तिर्विद्वद्भावेदिति द्रव्यमपि वस्तुभूतमस्तीति दद्यामिति-इदानीमिति ।
द्रवतीति हि द्रव्यमुच्यते, द्रवतामिति धातो कर्तरि कर्मणि वा सरप्रत्यये कृते गतिक्रियाकर्ता गतिक्रियाकर्म वा तदर्थं, नामपदेन
च क्रियाकारकसम्प्रसङ्गोपसर्जनं साधनाभयं प्राधान्येनाभिधीयते, धात्वर्थस्यात्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वात्, तथा क्रिया गुणभूतमपि
भेदेनाप्यवसीयते, तस्माद्द्रव्यादिशब्दानां क्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव वाचकत्वात् न क्रियामात्रं तत्र च किन्तुमयमिति भावः । हुक्षेति,
हृ गतो, हा अवबोधने इय इच्छयाम्, द्विष अजीता निर्वृत्तौ यती प्रयत्ने सम्प्रतिपूर्वं गुञ्जिह्वो जित्वा वगै इति धातवः,

12 द्रवतीत्यादिना तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैकमप्यस्य द्रवस्याभिधानादस्ति द्रव्यमिति भावः । आधिर्भावतिरोभावस्थितिरूपक्रियाया द्रव्यस्य
वानभ्युपगमे श्रुतिव्यादिद्रव्यान् भूगदे गमनादिक्रियाया वा आधिर्भावः सम्भवतीति द्रव्यमवश्यमभ्युपेयमतो द्रव्यं भावभे-
दुभयं युक्तमिदमाह-पृथिव्यादीति । अनर्थे पातञ्जलव्याख्यत वचनमुदरति-एवञ्च कृत्वेति, तथा च भाष्ये 'क्रियायाम्
(४-१-३) इति सूत्रे लिप्त्यरूपं संस्थानप्रकरो लिप्तमिति प्रदर्श्य संस्थानं त्रीं प्रशति पुमानित्युक्त्वा कस्य पुन संस्थानं त्रीं
प्रशतिवो पुमानित्याशङ्क्य गुणानामिति प्रदर्श्य ते च गुणा शब्दपरस्परसम्बन्धात्, सर्वोऽपि पुनर्भूतस्य संस्थानप्रत्ययगुण

23 इत्युक्त्वा प्रवृत्ति स्वरूपि निष्ठा न हि कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम्, अपायेन वा
युज्यते तच्चोभयं सर्वत्रेति खण्डितात् प्रवर्द्धितं, अन्यं तात्पर्यं हरिणा प्रवर्द्धितं तथा 'आधिर्भावतिरोभाव स्थितिधेस्तनपायिन ।
परमो मूर्तिषु सर्वोऽसु लिप्तत्वेनातुदर्शिता, इति । एतद्वाक्यमाचार्यो व्याचष्टे-न हि कश्चिदर्थ इति, मूर्तयो हि पथ्य
मानादवच्छेदा परिणाम विना स्वस्वरूपे क्षणमपि नावतिष्ठन्ते प्रतिफल परिणामभावात् ॥ सूर्यादीनां स्थलविशेषावधार-
णार्थेना पूर्वापरपरसम्बन्धसमयेन नूतनरूपसादिप्रगुर्भावः न स्यात् तस्मादनुक्षणपरिभावेतिरोभावस्वरूप द्रव्यमिति भावः ।

30 तदेवोक्तम्-एतेनेनेति । सम्स्थानप्रत्ययगुणा सवा भूतस्य, एवञ्च प्रवृत्ति प्रतिक्षणं भवति, त एव च पदार्थो शब्देऽनु-
गम्यते, न हि वाचो लिप्तारहितवस्तुबोधकत्वं हविर्द्रव्यम् आकारोपग्रहेण वस्तुन वा दद्याच्च्यत्वात् एवञ्च सरस्यानप्रव-
विशदश-दशपरस्परसम्बन्धसमुदायस्यैव घटपटादिरूपस्य वचोविषयत्वात् ॥ २६ परिणामिभूतं द्रव्यं प्रत्याख्यातमेव भवति
वचोऽप्यप्यत्वात् उक्तं हि गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथस्येति इतीति भावः । ननु संस्थानं तिरोभावः, प्रत्यव आधिर्भावः,
एतौ प्रवृत्तिरूपे परिणामो सदा यदि भवेत् तर्हि स्थितिमप्यस्य नपुंसकलिङ्गस्यावसर एव नास्तीत्याशङ्क्यामाह-वर्द्धते इति ।

१ मि क पटादित्वेन । २ मि क इत्यादिप्रकारक तद्व्यकरणे ।

यत्परिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणा वृद्धिं दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धिरिति दर्शितं भवति, तथाऽपयोऽपि, यावदनेनापेतव्य तावदेवापायेन वा युज्यत इति ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि यावदपायेन वा युज्यत इति भाष्यकारेण साख्यादाहस्योक्तो शापकमन्थः, सोऽयमस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मकवस्तुवादे घटते, न परमतैकातद्रव्यापरिणामवादे, नापि सततप्रवृत्त-
क्षणिकावादे, तद्व्याचष्टे-नहि कश्चिदर्थो द्रव्य, नहि किञ्चिदिति प्राप्तस्य सामान्यनपुसकनिर्देशस्यार्थः ॥
इति पुङ्क्तिरेव विशेष्य व्याख्यानम्, यथोक्त 'अव्यक्ते गुणसन्देहे [च]नपुसकलिङ्ग प्रयोक्तव्यम्,
जायमानं हि ह्यमेव जायते पुमान् स्त्री वा, तथापि वक्षारो भवन्ति किमस्य जातम् ? इति (एतत्स-
मानार्थक पाठो महाभाष्ये अ. १ पा. २ आ ३) पुनरपि चार्यपर्यायमाह-द्रव्यमिति, भाष्यकार-
मतैर्नैव, स्वसिद्धात्मनि-द्रव्यात्मनीत्यर्थः, निर्भेदनिरुपाख्ये-गमनस्पन्दननिमेषो मेपादिभेदविरहिते
तस्य भेदविरहितस्य निरुपाख्यत्वात्, तद्वि द्रव्य धर्मेरहितमुपाख्यातुमशक्यम्, अनुपाख्यत्वाच्चासत्त्वे 10
स्यात्, अतस्तन्मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते परिणतिक्रियाविरहितम्, तद्व्याचष्टे-अपिशब्दाद्यावत् समयमपि
नावतिष्ठते, नालिकाखण्डोक्तप्राणोच्छ्वासनिश्वासक्रमहान्या, एत पर सूक्ष्मकालाभावात्, एतेन-
स्वात्मानवस्थानवचनेन वृद्धिहानिसततस[प्र]वृत्तिरूपं सर्वं वस्त्विति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृतम्, घट्टेते

आविर्भावस्य या निरन्तरा अस्तित्वया स्थितिरवकल्पते, अमेदाव्यवसायादिति भावः । तथाऽपचयस्य निरन्तरप्रतिपत्त्येवाव्यव-
सायात् स्थितिरवस्थाप्यत इत्याचयेनाह-तथापायोऽपीति । साध्यादाहस्येति, साध्या हि सत्त्वरजस्तमसा गुणानां 15
सततपरिणामिनामुपचयपचयमाध्यस्थलक्षणा अवस्थाविशेषा यथायोग्य पुस्त्यादिलिङ्गनातिष्ठन्ते तथैतद्भाष्यकाराभिमतं लिङ्गं
न तु लोकप्रसिद्धमिति प्रयोऽयं सांख्यानसूत्रोक्तिरिति भावः । एतादृशल्लिङ्गव्यवस्थायाम् अन्यदर्शनेष्वसम्भवं दर्शयति-सोऽयमस्मि-
न्नेवेति, एकान्तद्रव्यपक्षे एकान्तक्रियापक्षेऽस्य लिङ्गस्य व्यवस्था न सम्भवतीति भावः । न हीह कश्चिदिति सामान्येनोक्तत्वात्
विधित्वेति नपुसकशब्दे प्रयोक्तव्ये कश्चिदिति अर्थशब्दाभिप्रायेणोक्तमिति व्याख्यातमित्याह-न हि किञ्चिदिति । नपुसकलिङ्ग
स्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह-यथोक्तमिति । अव्यक्त इति । 'नपुसकमनपुसकैवैकव्यवसायान्यतरस्यामि'ति सूत्रे (पा० १ २ ६९) 20
भाष्ये 'कथं पुनर्ज्ञायते नपुसकं प्रपानमिति ? एव हि हस्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणस-देहे च नपुसकलिङ्गं प्रयुज्यते, किं जातं
मिथुज्यते, इयं च हि जायते, स्त्री वा पुमान् वैति पाठो हस्यते, नपुसकस्य प्रापान्यप्रदोशनपदे भाष्यम्-सत्त्वरजस्तमसां
एव स्थावस्थाख्याना स्थितिरनपुसकमुच्यते, सा च सर्वत्र व्यापिनी, स्थितिरूपत्वेन स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां नपुसकशब्दप्रयोगोऽत
स्य लिङ्ग्यति, स्त्रीत्वादीनां गुणानां स-देहे सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना पुनरज्ञाते नपुसकलिङ्गं प्रयुज्यते-किं जातमित्यति-
ज्ञातेऽर्थे निर्देशनम्, इयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्नेति गुणस-देहे निर्देशनमिति, अर्थ भावः, सत्त्वादयो गुणा वैश्वरूप्य 25
मापयमाना स्वज्ञानविक्रमैर्नैव प्रवर्तते तथापि प्रतिक्षणं प्रसाराप्रवृत्तिनिमित्तमाणां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः, तदेवं गुणसामा-
न्यानुवृत्ते सर्वानवस्थासेते गुणा इत्यनुवृत्तिप्रत्ययस्य हेतवो भवन्ती गुणा सत्त्वादयः स्थितिलिङ्गताभासादर्थान्, सामान्यं हि गुण-
रूपं स्थितिः । तत्र च सामान्ये सर्वविशेषा तन्मात्रादाविर्गोचरोतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्वात्तादिलिङ्गमेवस्य नपुसकलिङ्गं स्थिति-
शब्दभाष्यं सर्वनामेव सर्वनाम व्यवहियते, अनिर्ज्ञाते गुणस-देहे तस्यैव प्रयोगार्हत्वादिति हरिणोक्तम् । सामान्यस्य द्रव्यस्य नित्यै-
कतालक्षणे स्वस्वरूपेऽवस्थितौ केनापि शब्देन तस्योपाख्यातुमशक्यमतयाऽसत्त्वप्रसङ्गेन न स्वस्वरूपेऽवस्थितिष्ठत इत्यादर्शयति- 30
स्वसिद्धात्मनीति । उपाख्या-याद, तेन चाऽऽख्यारविशिष्टस्यैव बोधनादिति भावः । स्थितिलक्षणं द्रव्यं यदि स्थितैव धर्मानां
भवेत् तर्हि आविर्भावतिरोभावलक्षणमेदाकरणात् इयति सांख्य भेदानिति श्रुत्यस्वरथार्थमावादद्रव्यमेव स्यात्, यथाविर्भावतिरो-
भावमात्रे स्यादर्थे आविर्भावतिरोभावावेव न स्याताम्, मूलाभावादिति तदापि द्रव्यं न स्यादिति आविर्भावतिरोभावयोर्निरन्तरं
प्रवृत्तिलक्षणस्थितिरव्यक्तमवतीत्याचयेनाह-स्वात्मानवस्थानवचनेनेति । उपचयप्रवृत्तिप्रवादे प्रवृत्तिलक्षणस्थित्यात्मद्रव्यं

यावदनेन वर्द्धितव्यमिति तु पुनर्यत्परिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणा वृद्धिं पद्मादीनामिव साधिक-
सहस्रयोजनात् परतो न भूता कदाचिदिति दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धि-
रिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि—यावदनेनापेतव्यं तावदेवापायेन युज्यते इति यावच्छब्दार्थमपि-
कृतं भाषयति—यथा सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवस्यावरणान्तरायक्षयोपशमवृत्तयोगोपयोगैस्वरूपस्त्वक्षरान-
स्ततमभागोपलम्भमात्रोऽवश्यमवतिष्ठते, ज्ञानदृष्ट्यावरणवीर्यान्तरायोदयजनितोपयोग्योर्हानिर्न तत-
पर हीयते, अथवा तस्याजीवत्वप्रसङ्गादिति, तस्याद्यावद्वचनाद्द्रव्यमेवावस्थितं वर्द्धते [हीयते]चेति
ज्ञानव[स्त]वृद्धपापरहितसमप्रस्थिततत्त्वमसदित्येपोऽस्य प्रत्यस्यार्थः ।

तस्मादयमपि ग्रन्थो ह्यात्मकदर्शनेनैव नेतुं शक्यते, सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्, तत्र
द्रव्यमेवेति तावन्न युज्यते, यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभजनमभविष्यत् ततो नाभविष्यत्,
यदि न प्रवर्त्तत न क्रियापि स्याद्द्रव्यं प्राक् केनचिद्भ्रमनादिप्रकारेणावृत्त तदेवेदानीं पश्चादपि
अप्रवृत्तत्वात्, भवेदेव हि भवति न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् खपुष्पमपि
स्यात्, खपुष्पमपि चाऽभविष्यत् त्वदभिमतद्रव्यवत्, अभवद्भवनात् ।

(तस्मादिति) तस्मादयमपि ग्रन्थो ह्यात्मकदर्शनेनैव नेतुं शक्यते, नान्यथेति प्रतिपत्तव्यम्,
वि कारणं ? सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्—सन्निहितस्यावस्थितशक्तेरेव व्यक्तिराविर्भाव सलिलसेकेन
15 [इव]भूमिगन्धस्य, तस्या व्यत्येयुक्तत्वात् द्रव्यञ्च त्रिया च भवतीति ग्राह्यम्, अन्यथा तदयुक्तेरसत्कार्य-
बादप्रसङ्गादसम्भवाच्च, द्रव्यमेव त्रियैवेत्येतयोर्बोदयोरवृत्तिरुच्यते—तत्र द्रव्यमेवेति तावन्न युज्यते,
कथं ? यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभजनमभविष्यत्—वृद्धिव्यपरहितमपरिणामैकान्तरूप यद्यभविष्यत्

दर्शयति—वर्द्धते यावदनेनेति । वरीवृद्धमानस्य वनस्पतिकार्यस्य पश्चादे प्रवृद्धजीवतामुदाहरति—पद्मादीनामिवेति सहस्र-
योजनगमीरपरिमाणजलाशये प्रवर्द्धमानस्य जलाशयात् विविधाधिकस्य पद्मजादेर्वनस्पतिकार्यस्योक्तुष्टं वृद्धिपरिमाणमिदम त-
20 वनस्पतिकार्यशरीरस्य न वृद्धिरिति भावः । अपचमप्रतिप्रवाहे प्रवृत्तिलक्षणस्थित्यामद्रव्यं दर्शयति—तथाऽपायोऽपीति ।
सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवे योगोपयोग्यौ प्रवृष्टापचयमादर्शयति—यथेति, ज्ञानदर्शनावरणयो क्षयोपशमवृत्त उपयोग, वीर्यात्
रायक्षयोपशमकृतो योग क्षयवाक्छान् कर्मरूपं प्रकृते ॥ क्षययोगो विवक्षितः । अद्वैतेति, न शरीरालयशरं केवलज्ञानं तस्यान-
ततमो भागो नित्यमुद्घाटित एवास्ते, तथा वीर्यापि अन-ततमो भाग उद्घाटित इत्युपलक्षणत्वाद्विज्ञेयम् । ज्ञानदर्शनावरणवी-
र्यान्तरायोदयेन योगोपयोगो ततः परं न हानिरन्यथाऽचेतनत्वनिर्वायत्वप्रसङ्ग इत्याह—ज्ञानदृष्ट्येति । उपसहरति—तस्मा-
25 द्यावदिति । एतस्य भाष्यग्रन्थस्य द्रव्यविशेषमयवस्त्वप्युपगम एव सन्निहितत्वाह—तस्मादयमपीति । ह्यात्मकदर्शनेनैव
वृद्धिहातसम्भव, द्रव्य एव हि विद्यमानं द्रव्यं किं वा यधीमसति नाविद्यमानं कदाचिद्वादीनामपि भवनप्रसङ्गात्, तस्मात्
भूमौ विद्यमानस्यैव गन्धस्य सलिलसेकेनामिच्छित्वं प्रत्येयदितो मूलदे देवदत्तादितो यमनादेराविर्भाव सम्भवतीति हेतु-
प्रदर्शयति—सन्निहितेति, किमाप्रपञ्चस्य द्रव्यप्रपञ्चस्य च धीनरूपतयाऽवस्थिता द्रव्यमात्रौ निमित्तविशेषावष्टम्भेन विशेषरूपेण
व्यप्रीभवत् भूमेगन्धस्य विद्यमानस्यैव जलावसेकलक्षणनिमित्तावष्टम्भेनेति द्रव्यं त्रिया च भवतीति भावः । द्रव्यमात्रस्यैव
30 स्थितिरूपमाभ्युपगमे क्रियाया नयनकुसुमायमानतया निव्यापारस्य द्रव्यस्यामितिकरत्वेनाक्षरत्वेन स्यादित्याह—तत्र द्रव्य-
मेवेतीति निष्परिणामं हि वस्तु न काश्चिदथत्रिया वर्द्धमानवतीति लौकिकपरीक्षकाणा व्यवहारमार्गं प्रतिपादयति—ततसदेवेति भावः ।

ततो नामविष्यदिति क्रियातिपत्तौ लङ्, अभवन्नमेवापद्यते न भवलेवेत्यर्थः, क्रिया भवन प्रवृत्ति-
रित्यर्थः, यदि न प्रवर्त्तत-परिणमेत न क्रियापि स्यात्, द्रव्य प्राक् वेनचिद्गमनादिप्रकारेणावृत्त तदे-
वेति-सामान्यकाल्पाचिना शब्देनेदानीमपि निर्देशकाले तदप्रवर्त्तमान पश्चाच्चैप्यकालेऽप्रवर्त्तित्यगमण
सत्स्यादित्यर्थः, अप्रवृत्तत्वात् किमुक्तं भवति ? प्राङ् नासीत्, इदानीमप्रवृत्तत्वात् रपुष्पवत्, इदानीं न
स्यात्, प्रागप्रवृत्तत्वात्, रपुष्पवत्, पश्चाज्ज भविष्यति, इदानीमप्रवृत्तत्वात्, रपुष्पवदेवेत्यभूत तत्स्यात् १
द्रव्य क्रियाशून्यत्वात् परिणामशून्यत्वात् अप्रवृत्तत्वादित्यर्थः, भवदेव हि भवति-प्रवर्त्तमानमेव हि
केनचिद्धर्मेण सृष्टिव शिवकादिना भवति, न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् रपुष्पमपि स्यात्,
रपुष्पमपि चाऽभविष्यत् भवति भविष्यति, त्वद्भिमत्तद्रव्यवत्, अभवद्भवनादिति, अक्रियभ-
नादित्यर्थः ।

स्यान्मतम्—

अनैकान्तिकमेव तत्, आकाशादीनामप्रवृत्तिभ्रताना सत्त्वदर्शनादित्येतच्चायुक्तम्,
तद्विपक्षत्वासिद्धे आत्माद्यपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्, तन्तुवद्बीजवदिति, तस्मात्तेन तेन
प्रकारेण परिणाममानं प्रवर्त्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते ।

(अनैकान्तिकमेवेति) अनैकान्तिकमेव तत्-अभवद्भवनात् रपुष्पमपि भवेत् द्रव्यवत्,
द्रव्यमपि मा भूत्, अप्रवृत्तत्वात् रपुष्पवदिति, कस्मात् ? आकाशादीनामप्रवृत्तिभवनाना सत्त्वदर्शनात्, 15
अपरिणामित्वादित्यर्थः, इत्येतच्चायुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धे, यस्मात् आत्माद्यपि च प्रवृत्तमेव
द्रव्यत्वात्तन्तुवद्बीजवदिति, यथा तत्तव तन्त्ववस्थाया पटावस्थायाश्च प्रवृत्तत्वाद्भवन्त्येव तथाऽऽत्मा-
दयः, बीजमेव ह्यङ्कुरादिभावेपु प्रवृत्तमेव तथाऽऽत्मादय इति दृष्टान्तद्वयोपादानात् न्यायव्यापिता

क्रियातिपत्ताविति इतिथिभिन्नितात् क्रियाया अनिष्यति क्रियातिपत्ति, एका तपरिणामिवलक्षणताधनेन भवनक्रियाति
कृतिरापद्यत इति, तत्र अक्रियत्वेऽभवनत्वे द्रव्यमेव हेतुरिति इत्यमिलेवेत्युक्तं, यतो हि तद्रव्यमत एव तदक्रियमभवनमेत्या 20
पादब्रह्मेति, क्रियामवगमप्रवृत्तीनां पर्यायत्वस्योक्तत्वादक्रियमभवनमिति पर्यायानुसारेणोक्तम्, प्रवृत्तिशब्देन पुनराह-यदि न
प्रवर्त्ततेति, क्रियायां प्रवृत्तिहेतुत्वात्, प्रवृत्तौ सत्यां ॥ निया स्यात् तस्यां च सत्यां भवन स्यात्, प्रवृत्ति-परिणाम तत्र यदि
द्रव्यं न परिणाममियात्-यदि पूर्वं गमनादिना न परिणत तर्हीदानीमपि न परिणाम प्राप्नोति भविष्यत्कालेऽपि न परिणस्यते,
भवत एव भावात् न त्वमवत इति द्रव्यं क्रियापि न स्यादिति भावः । अमुमेव भावमादर्शयति-द्रव्य प्रागिति । अप्रवृत्त
त्वादिति, अनेन प्रयोग संपित, एतदेव प्रथमुपेन व्याचष्टे-किमुक्तं भवतीति । भवदेव भवति नामय 25
भूवति निरुपाख्यमित्याह-भवदेवेति । ननु सततप्रवृत्तिश्च यानामप्यनाशादीना सद्भावात् कथमभवद्भवनात् रपुष्पस्य
द्रव्यवद्भवन्नप्रवर्त्तमानमुपेनाप्रवृत्तत्वादिति हेतुनाऽसत्त्व साध्यते, अनैकात्मिकत्वादित्यशङ्कते-अनैकान्तिकमेवेति । आका
शात्मादीनामपि प्रवृत्तत्वाच्च व्यभिचारी न हेतोरस्तत्साधकस्याप्रवृत्तत्वस्येत्याह तद्विपक्षत्वासिद्धेरिति, अप्रवृत्तस्य सतो
द्रव्यस्याप्रतिद्वेस्त्वर्थः, इदं तु भाव्यकारस्य पतञ्जलेन सम्मतं तन्मते पुरुषस्य निर्गुणत्वाभ्युपगमात्, उक्तथ हरिणा 'यथाप्रवृत्ति
धर्माऽप्यधितरूपेण गृह्यते । अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विषयाधमः ॥' इति ओम्पगतसत्त्वादिलक्षणलिङ्गोपचारः प्रदर्शितः । 30
परन्वेनप्रये सर्वे प्रवृत्तिस्त्रीलमेवेति ज्ञेयम् । यथाहस्य तत्तत्प्रवृत्तिमदिति न्यायस्य दृष्टान्तद्वयप्रदर्शनमुपेन व्यापित्य सूचयति
तन्तुवद्बीजवदिति आत्मीयेन तत्तत्परिणामिकेन स्वभावेन नित्यावस्थानलक्षणं द्रव्यत्वं सर्वेषां चेतनाचेतनद्रव्याणां

प्रदर्श्यते, यथोक्त अस्ति भवति विद्यति पद्यति वर्ततयः सन्निपातपक्षा' सत्तार्थाः' (

) । इति, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममान प्रवर्तमान वस्तु भवतीत्युच्यते स्वेन स्वेन च पारि
णामिकेन प्रकारेण भवति परिणमतीति ।

अत्रोपचयहेतुमाह—

तथा च चैतन्यादिलक्षणताऽऽत्मादेरुपपद्यते तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात् द्रव्यत्व
तुल्यत्वे सत्यपि ।

तथा च चैतन्यादिलक्षणेत्वादि यावत्तुल्यत्वे सत्यपि, तुल्ये द्रव्यत्वे—अस्त्वेव जीवद्र-
व्याणामजीवद्रव्याणाञ्च भवनविशेष, तद्यथा—जीवद्रव्यस्य चैतन्यवीर्यामूर्त्यसंरचात्प्रदेशावगाह्यादिः
तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अजीवद्रव्येष्वपि पुद्गलानां रूपरसादिकर्मादि तथाभवनसामर्थ्यम्,
यथासंख्यञ्च धर्माधर्माकाशकालानां गतिस्थित्यवगाहवर्तनास्त्वाभवनसामर्थ्यानि, तस्मादात्मादेर्द्रव्य-
त्वतुल्यत्वे सत्यपि तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिविशिष्टलक्षणतोपपद्यते, एव तावद्द्रव्यस्य
क्रियाविरहितत्वाभावात् उक्तम् ।

तथैव युक्त्या क्रियाया अपि विना द्रव्येणासत्त्वमित्यत आह—

अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या ततो नैव स्यादात्मा पूर्वमत, भवदेव हि भवति

द्रव्यार्थत, एतदनिच्छतोऽस्थितभवनसाधर्म्यात् स्वपुष्पमपि वा स्याद्द्रव्यत्याज्जावद्व-
भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः, गुणाद्यपि च द्रव्यमेव प्रवृत्तत्वात्तन्त्वादिवत् ।

(अथेति) अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या प्रतिक्षणप्रवृत्त्युपरमलक्षणा भूतिरित्येष, एवेत्यव-

चमानमिति न निमित्तं द्रव्यं पारिणामिकं रूपप्रनापन्नं सद्गच्छतीति भावः । नित्यावस्थानमेव दर्शयति—यथोक्तमिति योऽसौ
भवति तद् द्रव्यम् तद्गन्तव्यलक्षणात् स्वरूपाव कदाचिदपि मिश्रयतेऽयथाऽऽसन्नपदेव भवेदिति भावः । एवमेव जीवधर्मा-
यथासंख्यलक्षणपुद्गलानां द्रव्याणां द्रव्यत्वेन यथा नित्यावस्थानं तथाऽऽत्मीयात्मीयवैशेषिकत्वमेवोऽपि परस्परमिधोभाव-
मनापन्नाः नित्यावस्थानमिति दर्शयितुमुपचयहेतुमाह तथा चेति । सर्वथा द्रव्यत्वतुल्यतां दर्शयति—तुल्ये द्रव्यस्य इति ।
विशेषलक्षणानि दर्शयति जीवद्रव्यस्येति, स्वपरप्रकाशचैतन्यपरिणामो वीर्यपरिणाम असत्त्वेयप्रदेशारिपरिणाम अमूर्तत्व
भावता जीवानाम्, धर्माधर्मवीर्यतिस्थित्युपपन्नप्रकारिस्वभावताऽऽख्यातप्रदेशपरिणामस्वभावताऽमूर्तस्वभावता च, नमसोऽवगाह-
दानस्वभावता अनन्तप्रदेशपरिणामस्वभावताऽमूर्तता च कालस्य वर्तनपरिणामस्वभावता द्रव्यपर्यायापेक्षयाऽनन्तस्वभावादि-
पारमार्थ्याऽमूर्तता च, अचैतन्यशरीरवाच्यन प्राणायानसुखदुःखनीवितमरणोपग्रहत्वभावता गूर्तस्वभावताऽप्रदेशसंख्येयार्थत्वेयान-
न्तप्रदेशपरिणामस्वभावता च पुद्गलनामिति मयादामेतामनादिकालप्रतिदिवशोपनीतां तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यादात्मादयो न
कदाचिदप्यनिकामन्ति तुल्ये द्रव्यत्वे सत्यपि स्वस्वलक्षणातिशये हि पदार्थानामेषां मेवो न स्यात्, न हेतुते स्वगुणमपहाया यरीय
गुणपरिप्रेक्ष्य इव—तीति स्वात्मनि नित्यावस्थितस्वरूपा एवेति भावः । एवञ्च च विहित क्रियाविरहित द्रव्यमस्तीत्युपसंहरति—एष
तावदिति । अप क्रियामाप्रपेक्षे सोप बहुमाह—अथ त्विति तुल्यो द्रव्यपक्षव्यावृत्त्यर्थः । प्रतिक्षण विभिन्नक्रियामात्राभ्यु-
पगमेऽपि आत्मादि न भवेदित्याह—प्रतिक्षणेति एकस्य पयावस्य प्रवृत्तिरपरस्य च विनाश इति प्रतिसमयमुदयव्ययात्मकं स्वयं
भवनमेव आत्मान्यमस्ति न तु सञ्च सञ्चमिव भवनमिदं भूतं द्रव्यमुपलब्धमानमस्ति, नाप्येदं द्रव्यमस्ति पञ्चभूतवत्तात्ताधर-

धारणात्, अद्रव्या-द्रव्यविरहिता त्रिवैधेत्यर्थः, ततो नैव स्यादात्मा पूर्ववत्-प्राक् पश्चात्तदा वाऽद्रव्य-
त्वादभूतत्वात् खपुष्पवदिति व्याख्येयम्, निर्वाजत्वादस्थितत्वादित्यादिपर्यायै त्रिष्वपि कालेषु साधनानि
योजयद्विरिति विशेषः, भवेदेव हि भवति द्रव्यार्थ इति स्थितिरूप द्रव्यार्थमवनमाचष्टे, एतदनिच्छ-
तोऽस्थितमवनसाधर्म्यात् खपुष्पमपि वा स्यादद्रव्यत्वात् भाववत् क्रियावत् अनिष्टापादनमेतत्, भूता-
र्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः-द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः-द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव यस्मात् प्रवृत्तिः, क्रिया न ५
निर्वर्जित्यर्थः, अत्रापि पूर्ववदनैकात्मिकशङ्का-ननु निर्वाजगुणादिप्रवृत्तिर्ह्येति, अत्रोत्तरमाह-गुणाद्यपि
च द्रव्यमेव, प्रवृत्तत्वात् तन्वादिष्व-तन्तुवीजमृदादिवदिति प्राग्वत्, इह तु द्रव्यमवतम तरेण
प्रवृत्त्यभाव इति प्रदर्शयौपनेयमिति विशेषः ।

एव क्रियापि द्रव्येण विना नालीत्युक्त्यायवदेवेति द्रव्यक्रियालक्षण द्वैतमुक्त्वाऽक्षरार्थन्याये-
नापि प्रतिपादयिष्यन्माह-

10

भजतीति भाज स च कर्त्ताऽकर्त्ता च द्रव्यम्, यतोऽसौ भजतीति भाजः तद्रव्य स भाजो,
भजनसम्बन्धाद्भवतीति भजति तस्मात्तद्भवन भाज सा क्रिया ।

भवतीति भाव इति, अत्र 'भुवश्च' ( ) इति कर्त्तरि णप्रत्यय केचिदाहुः,
इह तु भूयत इति भावे षच् प्रत्ययः, तयो च येन भूयते स भाव इत्यर्थः सामर्थ्याद्यो भवति
स एव सम्बन्धयत इति भवतीति भाव इत्युक्तम्, स च कर्त्ताऽकर्त्ता च द्रव्य तस्माद्भावावशब्दो द्रव्य- 15
वाची क्रियायाची च यतोऽसौ भव[ती]ति भावः-यस्माद्धेतोरेण प्रकारेण यतो धर्मेण धर्मोद्वा
भवति तद्रव्य स भाव इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वाद्भवतीत्येतद्यतो भवति स भाज सा च क्रिया,

प्रमाणानादिति भावः । आत्मादि कालत्रयेऽपि न स्यादद्रव्यत्वात्, अभूतत्वात्, खपुष्पवदिति मानार्थः । निर्वाजत्वादिति,
दागिह्येन क्रियाया उपपादनकारणस्य स्थिरभूतस्य कस्याप्यभावेन गृह्यद्विषयवदिति भावः । कथं निर्वाजत्वमिलमाह अस्थि
तत्वादिति स्तम्भिकादिर्लभः, प्राक् नासीत्, इदानीं निर्वाजत्वात्, खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात् प्राक् निर्वाजत्वात्, पश्चात् ॥
अर्थव्यति, इदानीं निर्वाजत्वात् खपुष्पवदेवभूत सत्त्वात् आत्मादि, अस्थितत्वादिति भावः । स्थितत्वेव भवनं सम्भवति न तु
निर्वाजत्वेनाह-भयपेय हीति । विपर्यये दोषमाह-एतद्वनिच्छत इति । ननु सरादियुगानां सामान्यशून्यानामपि प्रवृत्ति-
र्दानाधिर्भावा क्रिया सम्भवत्यतोऽनेकात्मिकी निर्वाजत्वादेतद्वत्प्रवृत्तत्वात् इत्याशये नञिर्निति । शून्यादीनामपि तन्वादिष्व-
व्यत्ययेन चन तेन प्रकारेण प्रवर्तमानत्वात्, न हि द्रव्यस्य तथामवनमन्तरेण प्रवृत्ति सम्भवतीत्युत्तरयति-गुणाद्यपि चेति ।
तदेवं द्रव्यक्रिययोस्तत्पराभावेऽपराभावाद्भवनमपारयकमिति प्रस्ताभ्य भावपदादपि द्वैधस्य दृश्यनि-भयतीति भाव इति । 25
भावस्यनिष्पत्तौ विना दृश्यमिति-अत्रेति, भवतीति भाव इति वैवाचिक्यमतेन कर्त्तरि णप्रत्यये भवति, पाणिनीयमते तु भव[ती]ति
भाव इत्युत्तरयत भवति, भाव्यमते तु प्रादुर्भावपरादिभ्यन्तादुत्तरयते भाव इति भवति, कायिकाशून्यमतेन तु भवतेर्विभाषया
कर्त्तरि णप्रत्यये भाव भज इति व्यर्थं भवति । इह कथं भाववद्विनिर्गतिमिलमाह-इह स्थितिर्न येन येन रूपेण दृश्यव्यादिना
गमनादिना वा भूयते स भावः । केन तथा भूयते ? सामर्थ्याद्यो भवति स एवेति मूले भवतीति भाव इत्युक्तं न तु भाववद्व-
त्पुनरिति प्रदर्शिते-यामेनाह-तथाचेति । ॥ च भावः कृन्भूतमकृन्भूतस्य इत्थं भवति, अकृन्भूताया क्रियाया अपि द्रव्य- 30
वैवेरचत्वात् तथा च इत्थं क्रिया च भाव इत्युक्तं भवतीत्याह-स चेति । द्रव्यस्य भावकत्वाद् यतोऽसाविति । यस्मादे

कृतः पुनर्भवतीति ? भवनसम्पन्नाद्भवतीति भवति तस्य द्रव्यस्य, तस्मात्तद्भवन भावः सा क्रिया प्रवृत्तिर्भवनमित्यर्थः ।

अत एव तदर्थगते प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्य प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति [पात० महाभाष्ये० अ ३ पा० १ सूत्रे २] व्युत्पत्ति, उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय च कोऽसौ भावो नामेति प्रश्नोपक्रम व्युत्पाद्यते क्रिया, यत्तद्भूयत इति, नोच्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, अस्वदाब्दोपादानसाध्यभावत्वात् भावस्यास्मदुक्तानुकारात्, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावनस्य प्रश्नप्रतिपत्तौ दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्न, प्रतिपत्तौ नमपि योऽसौ भवतीति उच्यते नोच्यते यत्तद्भूयते तद्भवनमेव, किं भूयते न भूयते केनापीति, स्वशब्दोपादानसिद्धभावरतात् सत्त्वस्य ।

10 अत एवेत्यादि, तस्योभयार्थत्वदर्शनस्य दृढीकरणार्थं यावत् प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति, उक्तं नार्थम्, किंप्रत्यये चिदादीना प्रथमैकवचने प्रकृतिमात्रप्रयोगदर्शनात् अधुनेत्यादिषु च प्रत्ययमात्र श्रवणात् व्यभिचरतीति चेत् ? अत एव तदर्थगतेरन्यत्र चोभयप्रयोगदर्शनादनुमीयते द्वयतीति, व्युत्पादनकालेऽपि प्रकृत्यर्थव्युत्पत्तिरेकवचनं, अन्यथा प्रत्ययार्थव्युत्पत्तिः शास्त्रेऽन्यथैकवचनैरेकाभ्यां क्रियते, तत्किमर्थमिति चेत् ? उभयाधिवत्त्वप्रदर्शनाय चेत्यादि यावत् कोऽपीति, कोऽसौ भावो नामेति प्रश्नोपक्रम

15 तोत्राय भावो भवति तद्भवन क्रियेत्युच्यते, भवनादि द्रव्य भाव इत्याद्येनाह-इतिशब्दस्येति, तस्य द्रव्यस्य भवनस्य च-पातं तद्रूपं भवतीति भवति भाव इति भावः । अत एवेति, यत एव भावश्च-दो द्रव्यं क्रियाचाह अत एवेत्यर्थः, तथा हि द्रव्यं सिद्धरूपं त्रिया च साध्यरूपा भाव इत्येकशब्दोपात्त एकस्मिन्च ध्रुवपत् सिद्धत्वासाध्यवलक्षणविरुद्धमर्थव्यवयोगस्यासम्भवेन सिद्धसाध्योभयार्थप्रतिपादनं भावशब्दस्यैकस्यानुपपन्नमिति अत्रव्यतिरेकवक्ष्ये शास्त्रे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनार्थं विभाग इति, एतावत्साध्यमेतावत्लाघवनमिति यथा पञ्चतीत्यादौ धातुभाग साध्यभूतार्था क्रियायां, प्रत्ययभाग सिद्धरूपे करणानामिति, एवञ्च धातुना साध्यत्वेनाभिहितत्वात् त्रियायां प्रत्ययेन सिद्धताभिधानात् द्रव्यक्रियावगते प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थ इति प्रकृत्यर्थो प्रत्ययार्थ प्रधानमिति-यायाश्च प्रकृतं पर एव प्रत्यय प्रयाक्तव्य प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ध्युत्पत्तिरपि सिद्धतीति नाह । न वैवश्च प्रकृति प्रयाक्तव्या नापि प्रत्यय इति प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति नियमोर्व्यभिचारे शङ्कते-किंप्रत्यय इति चिन्तातीति किं विधातो किंप्रत्यये तु किं प्रत्ययलोपे च चित्ति प्रकृतिमात्रं प्रयुज्यते, इदमूहा दादपुनःप्रत्यये इदमेव लपे प्रत्ययमात्रं प्रयुज्यत इति श्रौतनियमं यमिचार इति भावः । अत्र च केवलानां धातूनां प्रत्ययानां वाऽप्रयोगात् प्रकृतिप्रत्ययसंघातस्यैवाधिवत्त्वदर्शनेन चिदादिस्थलेऽपि प्रत्ययार्थदर्शनादनुमानेनोभयार्थवगतिरस्येवेत्याद्यनेन समाप्यते अत एवेति । समुदायनैवार्थवत्त्वप्रतीक्षा समुदाय एवार्थवत्त्व स्यात् न तु प्रकृति प्रत्ययो वाऽर्थवानित्यत्राह व्युत्पादनकालेऽपीति प्रकृतिषु विभिन्नैवमपि प्रत्ययार्थसामेदान् प्रकृत्यर्थोऽन्य प्रत्ययार्थस्तु स एवेत्यवगम्यते, अन्यथाऽन्यतिरेकाच्च, तथाहि पञ्चतीत्युक्ते पञ्चशब्दं भूयते अतिशब्दश्च प्रत्यय, अर्थोऽपि विभक्तिः कर्तृत्वमेकत्वञ्च पठतीत्युक्ते तु पञ्चशब्दो हीयत पदस्य उपजायत अतश्च दधान्वयी अर्थोऽपि विभक्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वञ्चायेति तेन मन्यामहे य शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयत, य शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, य शब्दोऽन्यवी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्यवीति प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पादनं कृतमिति भावः । तत्किमर्थं किमत इत्याह-उभयार्थवत्त्वेति प्रकृत प्रत्ययस्य चार्थं प्रदर्शयितुमित्यर्थः, तत्र प्रथमं प्रकृत्यर्थं प्रदर्शयितुं भाववचनो धातुमिति धातुलक्षणा तर्गतभावस्य च्छदमधिकृत्यास्ति भवति विद्यतीनां क्रियायाश्चित्तवि रक्षिणां धातुत्वं समर्थयितुं च पुनर्भावं इति प्रश्नं कृतं, भवतः स्वपदार्थो भवन भाव इति च समाधानं कृतम् यत्तद्भूयत इति

व्युत्पाद्यते क्रिया, यत्कृत्यत इति, भावे लभ्यारविधानात्, यत्तद्विधि च भवन्मेव प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते, नोच्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, येन येन भूयते योऽसौ भवति कर्त्ता प्रत्ययार्थ, स नोच्यते तस्मिन् प्रभे, तस्मात् प्रकृत्यर्थपरा व्युत्पादना एव प्रकारा, किं कारण ? असंख्योपादानसाध्यभावत्वाद्वा नस्यासंख्य-
चानुसारात्, यथोक्तमन्यै 'द्रव्यभावयोरुक्तिक्रियालक्षणो भेदोऽयं प्रदर्श्यते स्वशब्दोपादानसिद्धभावे
सत्त्वम्, असंख्योपादानसाध्यभावो भाव इत्येतदुक्तिक्रियात्रय सत्त्वभावयो प्रथक्त्वमिति' (

) प्रसिद्ध हि लोके शास्त्रेषु च 'त्रियावाचकमार्यात् द्रव्याभिधायक नामेति' ( )
'स्वभावसिद्ध द्रव्य त्रिया चैव हि भाव्यते' (महामा० अ० १ पा ३ आ १) तथा 'पूर्वोपरीभूत
भावमाप्त्यातेनाचष्टे, उपक्रमप्रकृत्यपवर्गपर्यवसानम्, परिनिष्पन्न नाम्ना मूर्त्तं सत्त्वम्, यथासक्य
प्रजति पचति प्रज्या पक्तिरिति' ( ) तस्माद्वटपटादिशब्दा द्रव्यस्य स्वशब्दा पचतिगच्छ-
त्यादय त्रियाया, भावशब्दश्च द्वयोरपि दृष्टः, तत्रास्वशब्दस्य द्रव्यवाचिनो घटपटदेवदत्तादेवोपादानेन 10

भाव सुत्त्वमिमांशेन भवन भाव इत्युच्यते, अत्र भवनशब्देन समर्थस्वदापतिस्त्वसाधनसाध्यक्रियाविधेयो विवक्षितत्वेन
अस्याधीनामात्ममरणचनाना धातुर्न सिद्धम्, भवनं भाव इति कर्त्तृसाधननिर्णयार्थ, एतदेव दर्शयति-यत्तद्विधि चेति ।
भवतीति भाव इति कर्त्तृव्युत्पत्ति निरस्यति-नोच्यत इति, वृक्षादिनामपि धातुसङ्गा प्रचर्यते तावपि हि भवति तस्माच्चो-
च्यते तथेति भाव । कर्त्तृव्युत्पत्तिरिक्तो भावस्तु प्रत्ययार्थ, प्रकृत्यर्थत्वेदेवानी व्युत्पाद्यमानत्वात् भाववचनो धातुरिति भावशब्दो
न कर्त्तृवाचन इत्याद्यपेनाह-स नोच्यत इति । नो भाव्यते स भाव इति साध्यमानावस्थापन्नार्थस्य भावत्वात्तद्विहित 15
प्रकृतेरिलाह तस्माद्विधि । द्रव्यक्रियाभिधायिष्वे प्राचां उपादानाह-यथोक्तमिति, भावो यथा द्रव्य एवात्मकात्म लभते
द्रव्यात् साधनात् यथा दृग्भूतो दृग्बिलु न शक्यते तथैव वचनेऽपि स न स्वशब्दाभिधेय किन्तु स्वशब्दोपादानसिद्धभावे
द्रव्यमत्वशब्दोपादानसाध्यभावो भाव इति, तदेतद्वेन व्यक्तीभविष्यति । क्रियेति, त्रियाप्रधानमाप्त्यात् भवति द्रव्यप्रधान
नामेति महामाये ५ ३ ६६ त्वे पाठो दृश्यते, अयम् तु भावप्रधानमाप्त्यात् सर्वप्रधानानि नामानीति दृश्यते, तन्माप्त्यात्-
पदेन विष्ण्वी युज्यते, तथैव लोके व्यवहारात्, कथमाख्यात त्रियाप्रधान भवतीति अत्र क्रियाप्रभे तिरु त्वेन प्रतिवचनान्, यथा 20
किं करोति देवदत्त इति दृष्ट पचतीति निरुद्धेनाऽऽचष्टे, प्रधवाक्येन क्रियाया एवावगमात् तन्माप्त्यात्तैन्नोत्तरीपादानात् काल
सक्यासाधनोपपन्नानिधानेऽपि आप्त्यात्स क्रियाप्रधानत्वमवगम्यत इति । केचित्तु नामपदवाच्याधोभयक्रियाभ्यसो भाव,
पाकुरागलागिद स यत्र प्रधान गुणभूता च त्रिया तदिदं भावप्रधानमाप्त्यात्, आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्तमानाऽनेककार-
कप्रविभक्त प्रधानद्रव्यभावाभिध्यन्त्यु मुखीभूता क्रियेलाख्यातमिति व्युत्पत्तिरिति वदति । स्वभावसिद्धमिति स्वभावेन शब्द
शक्तिस्वभावेन सिद्धं सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्य शब्दवाच्यम्, यद्यपि क्रियापि सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्था तथापि शब्दशक्ति- 25
स्वभावात् सा साम्यतयैव प्रतीयत इति तदर्थ । अत्र साम्यस्वभाव सम्भोऽर्थ क्रियेत्स्य समर्थनाय निरुक्त वचनं प्रमाणवति-
पूर्वोपरीभूतमिति, पूर्वोपरीभूत भावमाप्त्यातेनाचष्टे प्रजति पचतीत्युपक्रमप्रकृत्यपवर्गपर्य तम् (निरु० अ० १ सू १४) मूर्त्तं
सत्त्वभूत सत्त्वनामभि (सू १५) प्रज्या पक्तिरिति (सू १६) इति पाठस्यो दृश्यते तस्मात्प्राधान्य क्रियाया एकत्वात्पूर्वमन
परं सत्त्वं पूर्वोपरिभूत भूत पौर्वापर्येणावस्थितं भाव किं करोतीत्याख्यातेनाचष्टे-युज्यते कस्मैचित् अयं उपक्रमप्रकृत्यपवर्गपर्य
वसानं भाव प्रजति पचतीत्याप्त्यातेनाऽऽचष्टे, उपक्रम शरम्भस्तदादि अपवर्गाऽऽत्मनःक्रिया तदवसानम्, एवमेवेति क्रियाभि 30
व्यङ्ग्यो भाव आप्त्यातेनोच्यत इति भाव । कदाचित्तु तथेवोपक्रमप्रकृत्यपवर्गपर्यन्तमभिविधेयैर्मानं मूर्त्तं-किमपि ह्वा तस्मात्तापत्त
सत्त्वभूत द्रव्यात् प्राप्ति भावसत्त्वनामभि लिङ्गसत्त्वानुषे शब्देराचष्टे यथा कतरो देवदत्त इति द्रव्य दृष्ट य पाचक कारक
इति भास्माऽऽचष्टे । उदाहरण दर्शयति-द्रव्यापपिस्तीति, इदमिदित्तावस्य इत्यवस्थापनात्, अत्र नते गुणसमुदायस्य
द्रव्यात् बोध्यम् एव द्रव्य क्रिया च भाव उच्यत इत्याह-तस्माद्वटपटादीति । असंख्योपादानेत्यादिमूलार्थमाह-तथेति,

साध्यो भाव साध्यत्व याऽसाधनमानगम्या क्रिया न शक्या साधनात् पृथग्दर्शयितुम्, गर्भवन्निर्लुठिता सा परत साधन एव यथाऽऽत्मान लभते तथाऽभिधानेऽपीत्यस्वशब्दोपादान साध्यभावो भाव क्रियेत्यर्थः, तद्भावात् अस्वशब्दोपादानसाध्यमानत्वाद्भावस्य प्रवृत्तिलक्षणस्यैव प्रभप्रतिवचनसिद्धिरिति, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावस्य प्रभप्रतिवचने दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्न कस्य ॥ क्रिया प्रवृत्ति वर्त्तरि पक्षी कृत्वा, तदनु रूप प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति यो भविता स एव वा द्रव्यलक्षण स उच्यते, नोच्यते यत्तद्भूयते तद्वचनमेव, किं भूयते ? न भूयते केनापीति, अनिर्दिष्टकारक हि भावसामान्यमेव, साधस्याभिप्रेत्यात्, किं कारण ? स्वशब्दोपादानसिद्धभावत्वात् सत्त्वस्य, स्वशब्देनैव पृच्छयते कस्य भाव ? को भवतीत्यर्थः, न पृच्छयते किं भूयते ? न भूयते केनापीति प्रतिवचनमपि, तथोच्यते योऽसौ योऽपि भवतीति तस्य भाव स भवति तेन भूयत इति नोच्यते यत्तद्भूयते १० केनापीति, अस्वशब्द भवनमात्र न व्याक्रियते तस्यापृष्टत्वात्, किं कारण ? क्रियालक्षणभावव्युत्पादन विषययेण प्रभव्याकरणदर्शनात्तथैवार्थप्रसिद्धे तद्व्याचिन्शब्दप्रवृत्तेरपि तदनु रूपत्वादिति ।

- भावप्रधान हि आख्यात भवति तथा च पचरीत्यादौ देवदत्तादिकृतक पाक इति बोधात् सिद्ध्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेषता साहित्वे सति साध्यत्वेन प्रतीक्षमानस्य क्रियाया कर्मादिवाचकतद्द्रव्यमन्तरेण क्रियाया प्राधान्येन बोधासम्भवात् न स्वशब्देन क्रियोपादीयत इति भावः । एतदेव रक्तुयति-याऽसानिति, क्रिया नामेयमस्त्यतापरदृष्टाऽशक्या पिण्डीभूता १५ निर्दर्शयितुम्, यथा गर्भा निष्ठठित, साऽसाधनमानगम्येति भूवादिस्ये माथ्ये श्लोकम् घातवो हि सकलकारकस्यापारामिभा यिन अत एव कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेयुच्यते नहि केवल विहितिरिव पच्चात्वर्यं अधिधन्यादिकाले पचतीति प्रमा गानापते तथा बाधिप्रयणाद्यद्य भयणा तमियाणामेव पच्चात्वर्यता, तदेव साध्यत्वेनाभिधीयमान समानितक्रम पौर्वाप र्यवानर्थं क्रियेति फलितम्, कमत्रताय क्रियाक्षणानामेककालोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्गलनावृत्त्या समापादितैरनाना क्रियास्वभावहारः, एवैकावयवेऽपि समूहस्वरूपोपादधिप्रयणकालेऽपि पचतीति व्यवहार वर्तमानैः क्रियाया प्रत्यक्षार्षेऽपि समुदायरूपतया कल २० नुमेया क्रिया यथा कुक्षिभ्यो गर्भोऽप्रत्यक्षस्त्वमेव क्रिया अथवा यथा निर्लुठित निष्कान्त कुक्षेर्गर्भे प्रत्यक्षो नैव क्रियेति व्यतिरेकश्रान्त, अनुमानप्रयोगश्च-विमत कारकेभ्यो भिद्यते बाधकाभावे कारकताकालेऽव्यवहित्यमाणात्वात्, बाधकभावे यत्काले न व्यवहित्यते तत्तत्ते भिद्यते, एवञ्च कारकातिरिक्तनियामा यथा प्रत्यक्षेण नोपलभ्यमानाऽऽभिधानेऽपीत्यस्वशब्दोपादा नत्वे सति साध्यभावत्वं क्रियाया इति भावः । प्रवृत्तिलक्षणस्येति कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेति लक्षणस्येत्यर्थः, अत्रत्यस्य तथा द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियाया संशामसम्भावयता प्रशङ्का कृता का पुन क्रियेति प्रशङ्क साधनात् पृथग्भूता प्रत्यक्षतो २५ निर्दर्शयितु न शक्येत्युपादेव प्रतिवचन सम्भवति न तु क्रियास्वरूपमात्रोपदर्शनेनेति भावः । अनेद बोध्य माध्यकृता क्रियाया द परिस्पन्दस्थान, भावशब्दस्य परिस्पदापरिस्प दसाधारण श्लोक तेन अस्तिमवस्थायीनामपि धातुत्वं सिध्यतीति । द्रव्यपक्षे भाव शब्दार्थं वययति-तद्विपर्ययेण त्विति, क्रियापक्षविपर्ययेण त्वित्यर्थः । प्रभप्रतिवचने दर्शयति-तद्यद्येति, कारकचकल्य प्रवृत्ति र्भवतीति तदेव द्रव्य तस्यैव भवनात् न त्वसौ माध्यमान सिद्धरूपत्वादिति भावः । माध्यमानत्वं निरस्यति-नोच्यत इति । क्रियाकारकसन्ध-प्रोपसर्जनस्य परिनिष्ठितस्य द्रव्यभावत्वाच्च स माध्यमान इत्याशयेनाह-अनिर्दिष्टेति साधनव्यापारावस्थाप्रति ३० पक्षे हि निर्वार्यमाना प्रधान्येनोपादीयमाना क्रिया भवति यदा तु साधनव्यापारावस्थां वययितु न प्रकृता नापि क्रिया प्राधा न्येनोपादीयते तदा व्यापारानपेक्षया धर्मोत्तराणामाश्रयभूतत्वेन चेद तदिति प्रलभिमज्ञात द्रव्यमुच्यते नासौ क्रिया तस्मादेव योऽसौ भवतीत्युच्यते नोच्यते च यत्तद्भूयत इति भावः । स्वशब्देति, जिज्ञादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासाहित्वे सति सिद्धत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । ननु पचति पाक इत्यादौ पच्चात्वर्ये क्रियायां न लिङ्गस्वरूपादीनां सम्बन्ध लिङ्गस्वरूपा दवो हि प्रत्ययवाच्या ते प्रत्ययवाच्यकर्तृगोभिरुपे द्रव्ये एव सम्बन्धत इति द्रव्य लिङ्गस्वरूपादियोगे, क्रिया च न तादृशीति

किञ्चायत्—

लिङ्गादिमद्रव्यं तद्वहिता च क्रिया भिन्नमुभयमेव भाव इति लिङ्गसंख्यावतो द्रव्यात् वस्तुत्वैक्यगता क्रिया स्वरूपतोऽन्यैव, अलिङ्गसंख्यत्वात् पृश्नादिवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयश्चार्थः, समुच्चयोऽन्याच्च समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते, न चैते द्रव्यं न क्रिया न गुण किन्तु वीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकात्मवत् वस्तुत्वैक्यगत्याऽनन्यान्यत्वभाजो धर्माः ।

लिङ्गादिमदित्यादि यावदुभयमेव भाव इति, द्रव्यं लिङ्गसंख्याकालकारकयोगि, क्रिया तद्वहिता, लिङ्गादिमत्त्वाच्च भवतो द्रव्यस्य भवनमलिङ्गसंख्यं भिन्नं यस्तु तद्वचनभूतं तद्विधा, तस्मादुभयं वस्तु, तथैकमिति प्रतिपाद्यमुपपत्त्या इत्यतः प्रतिज्ञायते लिङ्गसंख्यावत् इत्यादि, वस्तुत्वेनैकत्वं वस्तुत्वैक्यं तस्य गतिरापत्तिः, वस्तुत्वेनैकत्वमापन्ना क्रिया स्वरूपतो अन्यैव, द्रव्यात् क्रिया- 10 स्वरूपं भिन्नमेक वस्तुत्वर्थं, कस्मात् ? अलिङ्गसंख्यत्वात्—न लिङ्गसंख्ये यस्य तद्विदमलिङ्गसंख्यं भवनम्, तद्वि वस्तुत्वेनैकत्वं गतं सत् द्रव्येण सहान्यत्, अन्यदेवेति प्रतिज्ञार्थोऽनेन साध्यते, अलिङ्गसंख्यत्वादिति हेतुना, दृष्टान्तः पृश्नादिवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयश्चार्थः, यथा पृश्नाच्च घयश्चेत्यत्र च— शब्दः पृश्नाच्चयोरन्ययोः समुच्चैतापि समुच्चयमेकमेव सम्बन्धिनं विषयीकृत्य घृत्तत्वादनन्यत्वेऽपि सत्यन्यसैवार्थस्य वाचकः, तथा द्रव्यक्रियात्मकवस्तुत्वैकत्वान्यत्वमिति । अत्राह द्रव्यादन्यत्वेन पक्षी- 15 कृतायां क्रियायां समुच्चयनक्रियैव यदि दृष्टातत्वेनोच्यते साध्यत्वाददृष्टान्तः, अथ मा भूदेव दोष इति द्रव्यान्तरसमुच्चयो यदि दृष्टान्त उच्यते तथापि द्रव्यार्थत्वात्, पृश्नाच्चयसमुच्चयाख्यादिसर्वसत्तार्थसङ्ग्राहार्थत्वाद्व्यार्थस्य, अ[य] द्रव्यार्थं मा त्याक्षमित्येकमेवेत्यते पुनरपि दृष्टान्ताभावः द्रव्याद्विज्ञेयस्यार्थान्तरस्याभावादित्यत्रोच्यते, पदार्थानामिति पदार्थग्रहणाग्रेयं दो[षः], प्रातिपदिकार्थो हि क्रियासम्बन्धी,

क्रिया अलिङ्गसंख्यत्वादपि द्रव्यादन्यत्वाद्येनाह—लिङ्गादिमदिति । उभयस्य भावत्वेनैकत्वेऽपि लिङ्गादिमत्त्वतद्विदतत्वाभ्यां 20 तयोर्भेद इत्याद्येनाह—लिङ्गादिमदित्याद्येति, भवतो द्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वाच्च भवनमलिङ्गसंख्यं भिन्नं वस्तुत्विति योजना, भवनाश्रयीभूतद्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वात् पाक आसवे इति वस्तुत्वप्रत्ययाभासुपस्थितस्य भावस्य लिङ्गसंख्यायोगाभावात् द्रव्यक्रिययोर्भवनरूपत्वेनैकत्वेऽपि भावाभिदिता क्रिया द्रव्याद्विधेति भावः । यद्यपि पाकौ पाका इत्येवं द्विवचनबहुवचने भवतः, तथापि ये भावाश्रयीभूतद्रव्यमैदापेक्षे एवेति बोध्यम् । तद्वचनभूतमिति, द्रव्यस्य भवनभूतं भवनमित्यर्थः, एवञ्च द्रव्यं क्रिया चेत्समुच्चयो भावः, तत्रोभयरूपताप्रसिद्धयर्थं तयोः स्वरूपं युक्त्या प्रतिपादनीयमिति तत्प्रतिपादनाय द्रव्यात् क्रियायां 25 भेदः साध्यत इति भावः । अत्रानुरूपं निदर्शनमाह—दृष्टान्त इति, यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था क्रियायां समुचीयन्ते तदा समुच्चयार्थो भवति, स च समुच्चयो यदा चैवैव प्रकाशितो भवति तदा द्रव्यसमाधौ भवति, तत्र समुच्चयनद्रव्या-ऽऽशययोरैकैव चान्येन प्रकाशते तस्मात् सा क्रिया ऽऽशयवाभ्यां यथा भिन्ना तथैव भावप्रत्ययाभिदिता क्रिया द्रव्याद्भावं भूतादप्यथैवेति भावः । अनन्यत्वेऽपि सतीति समुच्चयस्यावयवविस्तृतावयवभावां ऽऽशयवाभ्यामनन्यत्वेऽपि सतीत्यर्थः । 30 द्रव्यात् क्रियायां भेदे साध्ये क्रियाया एव दृष्टातो न भवति तत्रापि द्रव्यभेदस्य साध्यत्वेन दृष्टान्तसैवादिदोषादित्याशयेन शङ्कते—अत्राह इति । यतिक्रियद्रव्यसम्बन्धसमुच्चयनक्रियायां विशेषरूपाया दृष्टातत्वे क्रियायां द्रव्यसामान्यभेदो न साध्यः भवेत्, यतिक्रियद्रव्यभेदस्यैव साध्यत्वपर्यवसानात्, तस्माद्द्रव्यार्थत्वात् इत्याद्येनाह—अथ मा भूदिति । द्रव्यसामान्यभेदस्यैव साध्यत्वे दृष्टान्ताभावस्तदवश्य एवेत्याह—अथ द्रव्यार्थमिति । समापते—पदार्थानामिति, नान् क्रिया

१ ति क भावनस्य च यथासत्यम् । २ ति क द्रव्यक्रियास्वरूपमित्येकः । ३ सि क सहानपत् । ४ सि क भनयः । ५ सि क अक्षययोः ।

हा० न० २७ (६५)

वार्योऽस्तीति प्रथमैव स्यात्, अतः पदार्थोत्तरकालभाविनि वाक्यार्थं चपजायते, तस्योपकुर्वन्तश्चादय
पदैरपि सम्बद्धन्ते इत्यत्र उच्यते मित्रानां पदार्थानामिति क्रियासम्बन्धव्युत्पत्तिर्नाम, स च समुच्चय
एकसम्बन्धिविषयः, कोऽसावेक सम्बन्धी ? वाक्यार्थः दृष्टव्यवाच्यदेशात्, अन्याचयसमुच्चययोरानय-
ननयनादि, एकश्च 'चार्यं द्वन्द्वः' (पा० अ० २ पा २ सू० २९) चस्य कोऽर्थः ? समुच्चयोऽवाचयः
समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविन, तत्र समुच्चयः 'नामश्च पुरुष शक्तिं पशुमहरहर्नयमानो
वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मेवी (एतत्समानः पाठो महाभा० २ अ० २ पा० २९
सूत्रे) अन्याचयो यथा देवदत्त' मिश्रामत दक्षदत्तश्चानय, पाणिपाद ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्वा, राम-
केशवाविति समाहारेतरेतरयोगो, ते च द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च दृश्यते तद्यथा घटश्च पटश्चेति,
रूपश्च रसश्चेति, हसति तिष्ठति स्मते चेत्यादयः पदार्थोत्तरकालभाविनः समुच्चयविकल्पादयः,
न चैते द्वयं न क्रिया न गुण किन्तु द्वयस्यैव क्रियात्मात्वात् धीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकालम्बत्वात् वस्तुतैक- 10

पदार्थसह चार्थस्य सम्बन्धो न नियमेत्याह-तस्योपकुर्वन्त इति । एकसम्बन्धिनो दर्शयति-कोऽसाविति, वाक्यार्थभूत
एकाग्रयत्नस्य समूह एक सम्बन्धी, स च परमभूतवादेकदेशरूप इति भावः । अथेतरेतरसमाहारस्यैव भाव्य,
अन्याचयसमुच्चयस्थले तु मिथैवेत्याह-अन्याचयेति । चार्यं द्वन्द्व इति, अनेक ध्रुवं चार्यं वर्तमानं वा समस्यै
च द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । चसम्बन्धमाह-समुच्चय इति, परस्परारिरेणसम्बन्धस्यैकसिद्धान्तस्य समुच्चय, अत्र च-
द्वन्द्वेन स्वसममि-याहत्तपदार्थे इतरसाधेयत्वं ध्रुवते तदसममिभ्याहते तु न, अत एवादेकचशब्दप्रयोगः, यथेश्वरं पुरुष 15
अश्वेत्येति, अनेकस्यान्यमहितस्वान्वयित्वनिमित्तमाहिसिद्ध्यैकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नोऽवयव चार्येनेकेभ्यस्तस्य इत्यत्र
भावान् समुच्चये समासः । नामाश्रयमिति भाव्ये 'अहरहर्नयमानो नामश्च पुरुष पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव
दुर्मेवी' ॥ इति दृश्यते, तु येन को भावति स यथा सुरया न तृप्यति एव यमो गवाक्षीकृत्यमान इति तदर्थं, सुरया इति
शेषवद्वा, अत्र चशब्दमात्रेऽपि अहरह इत्यनेन चार्थसम्प्रत्ययादितरेतरयोगस्वरूपसमुच्चयप्रतीते द्वन्द्वः प्राप्नोति, परन्तु
चद्वन्द्वेनैव मन्त्रेतरयोग प्रतीयते तत्रैव समाधौ भवति, अत एव न समुच्चयसमाधौदाहरणमिदम् । अन्याचय इति, 20
अ-यतरस्यानुपाधिकवै-वाचयः, अन्यनिष्पादक्रमप्रतिष्ठापयत्वं तच्चाप्रधानम्, अदर्शने हि नां नानयति, उभयो प्राप्ताया
भावाच्चात्र समासः । पाणिपादमिति, अनुदूतावयवपदे समूह समाहारः, अयमेव विशेष्योऽत एव तत्रैकवचनम् ।
ब्राह्मणेति, परस्परारिरेणानुदूतावयवपदेसमूहरूपाणामेकधर्मावच्छिन्नत्वेनान्वय इतरेतरयोगः, अत्र साहित्य विशेषणं
इत्यत्र प्रधान समाहारे साहित्य प्रधान इत्यत्र विशेषणम्, अन्यान्तोऽन्यलिङ्गन्तोऽयसाहित्यं गम्यते, यथा ब्राह्मणवचनेन
ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्वा, क्षत्रियपदेन स एव विद्वत्पदेन शूद्रपदेन च त एव, अत एव तद्विग्रहवाक्ये प्रतिपदं चशब्दप्रयोग 25
इति बोध्यम् । रामेति, इतरेतरयोगस्यैवदुसुदाहरणम्, अत्रापि रामपदेन रामवैश्वयो वैश्वपदेन च तयोर्भिधानादूच्यते
द्वन्द्वः, सहभूतयोरेव गुणप्रत्यययोगोपसामर्थ्यम्, अतो नान्यतरवेत्यर्थम्, समूहद्वयापेक्षया द्वित्रयमिति बोध्यम् । समुच्चया
दीनां योगनाह-ते चेति । द्वत्रयियवसमूहपदार्थं दर्शयति-न चैत इति, सोऽयं समूहवार्था न द्वयगुणक्रियास्य, अपि
मेदामेदरूपा प्रश्रितिरित्याह-किन्त्विति नात्र चार्थ क्रिया, क्रियागुणयोर्धार्मान्वयासम्भवाच्चात्र द्वन्द्वान्नापत्ते, इत्यस्यैव
क्रियान्वययोग्यत्वात्, किन्तु द्वयगुणक्रियासाधारणा प्रश्रितिरैव चार्थभूतसमूह इति भावः । धीरेति, अत्र धीरादि, 30
शब्दोऽनपेक्षितेतरेतरपदसमययो व्यतिरिक्त चार्थमाश्रयचन, पदान्तरसंक्षिपानेऽपि तस्य तावत्संक्षिपानि निधीयते, तत्र
च सम्बन्धे गुणप्रधानभावस्यवयवसम्भाव्याद्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः, न तु स प्रतिपदितार्थः, पदान्तरसंक्षिपान् एव
तस्य प्रतीते, विशेष्यत्वविशेषणत्वयोर्भेदमेदकरूपयोगगुणप्रधानभावज्ञापकत्वात्, विशेष्यं हि सामा यान्ताया विद्यासम्बन्धिताया
मुपक्रान्तं शातमपि स्वगतविशेषणेनानिधितत्वात्तत्विशयाय ज्ञापकत्वेन निधितो धीरादिगुण प्रवर्तमानो विशेषण भवति
ज्ञाप्यत्र प्रधान विशेष्यम्, ज्ञापकस्तु परोक्षकारयोर्पार्ष्णीयमात्रं शेषभूतमप्रधानं विशेषणम्, इत्येव हि साक्षात् क्रियासम्भवाच्चात्र

त्वगत्याजन्त्यायत्वभाजो धर्माः प्रवृत्तिरेवेति सम्बन्धः, यथाऽत्र वीरशब्दः पुरुषसामानाधिकरण्यात् वस्तुत्वेनैकत्व गतः तथा पुरुषशब्दोऽपि वीरसामानाधिकरण्यात्, अथवा वैयधिकरण्याद्वदपदादि[षट्] सम्बन्धादिदोषाः स्युः, दृष्टञ्चानयोरैकात्म्य सामानाधिकरण्यात्, अथ च वीरो विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति परस्परतो भिन्नार्थत्वमनयो, इतरथा सामानाधिकरण्यात्तादात्म्यात् पौरुषयादिदोषाः स्युः दृष्टञ्चानयोरैकात्म्य सामानाधिकरण्याद्विशेष्य[विशेषण]भावाच्चान्यत्वम् एव दृष्टादिपदम्, तेन दृष्टान्तः परिपूर्णत्वे सत्युत्तरकालभाविनश्चार्थस्यैकसम्बन्धविषयत्वः दृष्टव्यप्राप्तौ चैकसमुच्चयगोचरत्वमित्यन्यत्वम्, अथवा तु दृष्टव्यपरेवासौ समुच्चय इति, यथा द्रव्यादलिङ्गसंख्यो भावो वस्तुत्वैकत्वगतिरनन्योऽन्यश्चेति । इत्थं या व्याख्यानेऽयत्वेकान्तो द्रव्यार्थत्यागोऽयत्त्यागश्चेति परिहृता दोषाः ।

अतः परमलिङ्गसरयत्वप्रतिपादनायोत्तरो ग्रन्थः —

10 साधु भवतीत्यादौ भजने भवितुः लिङ्गसंख्यामेव दत्तुं या लिङ्गसंख्यास्ता न भवन्ति, भवन्ते नपुंसकलिङ्गमेकचनश्चानुमीयते श्रूयते च तद्विशेषणे साधुशब्दे, तस्मादन्यद्भवनं भवद्भूयः ।

साधु भवतीत्यादि यावद्भेदपदस्य या [लिङ्ग]संख्यास्ता न भवतीति, एकस्मिन् द्वयोर्बहुषु वा

देवदत्तादिभिरपि लिङ्गसरयाभेदपदस्य यत्र लिङ्ग सरयाश्चैकत्वात्तास्ता न भवन्ति भवन्ते नपुंसकलिङ्ग-
11 मेकवचनमेव चानुमीयते, तद्विशेषणे साधुशब्दे श्रूयते साधु भवनं पश्येत्यादिकारकव्यतिरेकेऽपि, तस्मादन्यद्भवनं भवद्भूयो देवदत्तादिभ्यः स्वरूपतो वस्तुत्वैकत्वे ।

स्त्वान्त किमर्थं नपुंसकलिङ्गं प्रथमैकचनश्चेत्यत्रोच्यते—

प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थायान्तु प्रथमैकवचने अतिक्रमकारणाभावात्, नपुंसकश्च भजनं

प्रधानम्, एणस्तु तद्वारेण क्रियासम्बन्धमनुभवः इति यावच्छेदकश्चोऽप्रधानीभूतः, अथवा विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्य-
20 क्षमात्, स च शब्दयोर्मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सत्त्वैकवृत्तिवत्, अर्थनोस्तु विशेषणं वीरं पुरुषविरूपितं विशेष्यत्वञ्च पुरुषे वीरविरूपितं तयो साहित्यं सम्बन्धः, एवञ्च वीरत्वपुरुषत्वसमूहान् वीरपुरुष इति बोधः पुरुषत्वैकस्यैकमर्थोर्ध्वं वीरधिकरणत्वात्सामानाधिकरण्यम्, तच्च भिन्नाभिन्नमिति तत्रैव समुच्चयादयो वस्तुना सह भिन्नाभिन्नरूपा इति भावः । अन्येव घटयति-यथाऽचेति, वीरशब्दः वीरशब्दप्रतिपाद्यः वीरत्वं पुरुषत्वं च सामानाधिकरणौ धर्मौ, धर्मधर्मिनो यैकत्वाद्वस्तुत्वेनैकत्व गतरस इत्यर्थः । विशेष्यत्वाद्विशेषणवाच्यं तयोर्भेदोऽपीत्याह-अथ चेति, यद्ययत्वं न स्याद्वीरपदेन
25 वीरपुरुषस्य पुरुषधत्तं च वीरपुरुषस्य बोधात् पौरुषत्वमनेवेति भेदोऽप्यभ्युपेय इति भावः । ह्यस्यैव भेदाभेदाह-
प्रथमिति । इत्येकमयोदाहरणितकयोर्भेदाभेदमुपसंहसि-तथा द्रव्यादिति । अथ क्वाया अलिङ्गसंख्यात्वं वस्तुमाह-
साधु भवतीत्यादाविति । एतदेव विष्णोसि-यक्षसिद्धिति । साधु भवतीत्यत्र साधुशब्दो भवनक्रियाविशेषणम्, अत एव द्रव्यधर्मोऽलिङ्गसंख्यादीन् स न गृह्णाति, किन्तु तत्सर्गिकमेकवचनं क्लेशत्वमेति तद्विशेष्यभूतक्रियापि तादृशीति निर्णयते यदा तु क्रिया शब्देन पदेनोपस्थाप्यते साधु भवनं पश्येति तदा तु तस्या इत्यवद्भासमानत्वात् कर्मत्वमुपेति
30 एवं कर्तृत्वमपि भवनं वर्तत इतीति भावः । भवनं इति, आख्यातवाच्यभावसावत्त्वरूपत्वेन तत्र स्थितिरूपं नपुंसकलिङ्गमेव भवति, भेदाभावलक्षणमनेद्वैकत्वञ्च, न त्वैकत्वस्येत्येति भावः । एतदेव पुनः स्पष्टयति-प्रत्ययपरमिति साधु भवतीत्यादौ क्रियाविशेषणसाधुशब्दतरे कर्माधीनमभावात् द्वितीयादिभिर्मणेरप्रसङ्गान् प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वलक्षणशेकत्वामावेन वही

स्याव्यक्तत्वात्, यथा लोके दृष्टं किमपि दृश्यत इति, तथा त्रिकालविषयाद्रव्यादन्यो भागो न च तेन विना कारकं त्रिकालत्वात्, द्रव्यं त्रिकालविषयम् भावस्य त्रिधा भिन्नकालत्वेऽप्येकरूपत्वात्, वर्तमानत्वेनापतिष्ठमानं तत्सम्बन्धे द्रव्यं त्रीनपि कालान् विषयीकरोति गमनगन्तव्यत्, वर्तमान एव देयदत्ते गन्तुरि गतेस्त्वैकाल्य दृष्टम्, अगमदृच्छति गमिष्यतीति तथाऽभूद्भवति भविष्यति द्रव्यमिति ।

5

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थायास्तु प्रथमैकवचने, किं कारणं? अतिक्रमकारणाभावात्-अवश्यञ्च प्रत्ययपरा प्रकृति प्रयोक्तव्या 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (पा० २ अ-३ पा० ४६ सू०) इति सत्तामात्रेऽपि प्रथमाविधानात् ततोऽतिरिक्तार्थसम्भवात् प्रथमातिवचने फलामावात्, वचनस्य वचना[न]न्तरीयकत्वात् सत्तामात्रार्थकारणत्वात् कारणान्तराभावात्, कारणाद्वि सदतिक्रमः स्यात्, नपुसकञ्च भवनस्याव्यक्तत्वात्, अव्यक्ते गुणसन्देहे [च] नपुसकलिङ्गं प्रयोक्तव्यमिति, 10 किं तथा लोके दृष्टमिति चेदुच्यते किमपि दृश्यत इति-यथा हस्तध्वनरादिसमूहं दृष्ट्वा घटचारो भवन्ति किमपि दृश्यत इति, इति प्रदर्शने, एवमेव वाक्यमुदाहरणत्वेन प्रदर्शयति तथेत्यादि, पूर्वसाधने तस्मिन् भवपक्षे हेतुश्चरन्मुख्यरूपेणोच्यते तेन प्रकारेण तथा, यथा पूर्वं वस्तुत्वेकरगत्याऽनन्यदम्यदिति पक्षीकृत्य साधितं तथाऽत्रापि त्रिकालविषयाद्रव्यादन्यो भावः, न च तेन विना कारक इति पक्षः, द्रव्येण विना न स्यात् कारको भावः, तत्सदृशचिरेयान्यत्वेऽपीत्यर्थः, कस्मात्? त्रिकालत्वात्, त्रयः कालाः 10 अस्तेति त्रिकालः, कोऽसौ? भावः क्रियालक्षणः, अभूत् भवति भविष्यतीत्युपेक्ष्यमाणत्वात्, भेदेन

विमर्शेऽप्यप्रसङ्गेन प्रतिपर एव प्रत्यय प्रत्ययपरैव च प्रकृति प्रयोक्तव्येति व्यवस्थाया प्रतीतिमात्रप्रयोगासम्भवेन प्राप्तिपदिकार्थं प्रथमैव भवति तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वात् केवलान्वयिवाचैकत्ववचनमेव भवतीति भावः । तदेवाह-अतिक्रमेति । प्रातिपदिकसामान्येन विशेष्यमाणोऽयं सत्ता, सा हि स्वार्थैरव्यभिचरितसम्बन्धा प्रथम प्रतीयमाना हि-सत्तादिसम्बन्धनिरपेक्षस्य प्रातिपदिकानुसार्यं तत्र प्रथमाविमर्शितवतीति विधायकं सूत्रं प्रमाणयति-प्रातिपदिकार्थेति । 10 ततोऽतिरिक्तेति सत्तातिरिक्तार्थस्य साधुसङ्ख्येनाप्रतीतिरिति भावः । अत एव प्रथमाविमर्शपरिच्छायां श्रीमत्ताव इत्यादि-प्रथमेति । सत्त्वभूतात्मा संख्यावत्त्वात् भेदलक्षणद्वित्वादीनामभेदलक्षणेऽस्त्वाविनामाभावात् सत्तामात्रार्थाभिधानं नैरर्थिकं-भावेन एकवचनस्यैवाभिधानं योग्यतया तदतिक्रमे हेतुभावादेकवचनमेव प्रयुज्यत इत्याशयेनाह-यच्चनस्येति वचनं सत्तादित्वादिपदा सत्त्ववर्धत्त्यान्तरीयकेति भावः । एकवचनप्रयोगे सत्त्वभूताश्च एव केवलं हेतुनाम्य इत्याह-सत्तामात्रार्थेति । अप नपुंसकत्वे हेतुमाह-नपुंसकक्षेत्रेति अव्यक्त इत्यादिन्याय्यात्तामेव पूर्ववत् । पुनरपि द्रव्यात् क्रियाया अन्वयं इत्यादि- 25 तथेत्यादीति द्रव्य स्वरूपतो निरूपत्वात् न कारणत्वं स्पृशतीत्यत्रिकालमपि क्रियासम्बन्धाद्भूतगविष्यद्वर्तमानत्वेन सति ततश्च त्रिकालविषयम्, कालत्रयेऽपि तस्य भवनात्, क्रिया तु स्वरूपतोऽनित्याऽत एव च कालत्रयमवगच्छति ननु तत्र त्रिकाला, एकस्याय क्रियाया कालत्रयाननुभवत्वात् प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि वर्तमानैकविषया भवतीति निरूप्यते-इत्यादि-इत्याह वर्तमानविषया क्रियाऽन्या त्रिकालत्वादिति भावः । अनुमर्शयोगोपादयति-त्रिकालविषयादिनि- 30 भाव इत्यर्थः, त्रिकालत्रयस्य दर्शयति-अभूदिति भूत्वात्वर्यस्य सर्वप्रातिपदिकत्वात् अभूत् एव कालत्रयं तदवगच्छति 30 तस्य द्रव्यत्वेन कालेनासंस्पृशत् क्रियाणामेव हि साम्यसमाधानां कालेन सम्बन्धाय चादुष्टाया नित्यता- 35 क्रिया भूतेऽप्युच्यते पटसत्ता च पटसमवायिनीनि पारम्पर्येण पटेन सम्बन्धो न तु साक्षादव्यवहारः एव कारणमन्वय क्रियाया साक्षाद्भवतीति त्रिकाला सा, तत्ताविषयक्रियाद्वारेण द्रव्यं सम्बन्धयत इत्यत्रिकालं द्रव्यं त्रिकालत्रयेति, इत्यादि

त्रिभिरपि कालैरभिसम्बन्धदर्शनात् भावस्य त्रिकालत्व सिद्धत्वाद्धेतुः, द्रव्य त्रिकालविषयमिति, भावस्य
 त्रिधा भिन्नकालत्वेऽप्येतरूपत्वात्, वर्तमानेनावतिष्ठमान तत्सम्बन्धे द्रव्य त्रीनपि [कालान्] विषयीक
 रोतीति त्रिकालविषयमित्युच्यते त्रिष्वपि कालेषु तदेव भवतीत्यर्थः, अत्रिकाल द्रव्य त्रिकालविषयमिति,
 त्रिया तु त्रिकाला वर्तमानविषयेत्युक्तं भवति, गमनगच्छदिति दृष्टान्तः, तद्व्याप्ये वर्तमान एव देव
 दत्ते गन्तवः, एवकारोऽवधारणे, त्रिष्वपि कालेषु गन्तुर्वर्तमानैककालसामवधारयति गते त्रैकाल्य गम
 नस्य त्रयोऽपि काला अनवधारितैकरूपा दृष्टा, तन्निदर्शयति अगमद्रुच्छति गमिष्यतीति तथाऽभू [वि]
 त्यादिरूपनयो व्याख्यातायः ।

भावरस्य द्रव्यात् पृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वासिद्धेर्हि दृष्टान्त साध्यैकदेश
 इति चेदुच्यते देवदत्तगमनयो त्रैकाल्यात्रैकाल्यभेदसिद्धे द्रव्यभावयोरपि तद्वत्, युगपदयु
 10 गपत्तत्त्वखण्डवत् ।

भावस्येत्यादि परमताशङ्का, स्यामत् भावस्य द्रव्यादयत्वेन तदपृथक्कारकत्वेन च
 साध्यत्वाद्भावगमनयोरैकार्थत्वात् द्रव्याद्रूपनपृथक्त्वासिद्धिरन्तु गन्तुर्गमनपृथक्त्वासिद्धेर्हि दृष्टा
 साध्यैकदेश इत्येतस्या विचित्रित्वाया पथ साधनमिति चेदुच्यते, देवदत्तगमनयोस्तैकाल्यात्रैकाल्य-
 भेदसिद्धेर्द्रव्यभावयोरपि तद्वदिति सामान्यविशेषयो साध्यसाधनत्वाभ्या विवक्षितत्वाददोषः, तद्विचित्रि-
 15 त्वायामपि तुल्यतेति, युगपदयुगपत्तत्त्वखण्डवदिति दृष्टा, तस्य भाव सत्त्वम्, तद्विव भवतीत्यर्थः,
 ननु द्रव्यभेदे द्रव्यार्थत्वात्, अत्यागेऽवयवाभाव इति नैव दोष युगपदयुगपत्तत्त्वविशेषणान्, आत्मा-

परतां नियते सव आत्मा ॥ न विकल्पते । पवतादिस्थितिरस्यैव पररूपेण विद्यते ॥ इति, पर्वतनद्यादीनामपि त्रित्यानाम
 परतरसद्वचरितपदार्थगतसतोपाभ्येण सतामेदात् कालमेदोपपत्तिः, सर्वमेव हि भावजातमेवमुपाधिसमवर्णेन निषे
 न तु स्वरूपेणेति तदर्थः । तदिदमाह-भावस्येति, भावस्य-क्रियाया कालत्रयसम्बन्धेऽपि द्रव्यस्यैकरूपत्वादित्यर्थः, स
 20 देवदत्त संप्रत्ययि-वर्तमानेनेति तत्सम्बन्धे-त्रिकाल्यात्रैकाल्यसम्बन्धे सति । तात्पर्याह-अत्रिकालमिति । दृष्टान्तमाह-
 गमनगच्छदिति, देवदत्तादिद्वयं वर्तमानैरूपतयाऽवधारितम् गमनादिक्रिया त्वैकरूपेण नावधारिता कालत्रयमनुभवति,
 अगमत् गच्छति गमिष्यतीति, एव द्रव्य भावश्च विधेयमिति भावः । अथ गमनगच्छदृष्टातो द्रव्यक्रियास्यतया साध्यैकदेश
 एव तयोर्भेदसिद्धेर्दोषो दृष्टा साध्य इत्याशङ्कते-भावस्येति । भावस्य हि द्रव्यान्वत्त्वे सत्यनन्यत्वं साध्यम् तत्र च निदर्शन
 गच्छगमनवदिति, तथा सति द्रव्यार्थत्वादस्य नयस्य भावस्य द्रव्यरूपनत्वासिद्धिवद्गमनस्य गन्तुपृथक्त्वासिद्धिरिति दर्शयति-
 25 स्यामत्तमिति । भावोऽपि क्रिया गमनमपि क्रियेतैकार्थत्वं तयोरित्याह-भावगमनयोरिति अतो भेदसिद्धे साध्यै
 कदेश इति नात्र । गच्छदेवदत्तस्य गमनस्य च विशेषत्वात् तयोश्च त्रैकाल्यात्रैकाल्ययो भेद सिद्ध एवेति तन्निदर्शनेन
 द्रव्यभावयोरन्यत्र साध्यत्वं इत्याशङ्कते समापत्ते-देवदत्तगमनयोरिति । सामान्यविशेषयोरन्यत्वे दृष्टा तमाह-युगपदिति
 युगपत्तत्वं न सहभाविना सर्वेषामात्मादीनामेकत्वात् सामान्यम् अयुगपत्तत्त्वो घट कमभावी विशेष तयोरनन्यत्वेऽपि
 यथाऽन्यत्वं तथा गमनगच्छोर्द्रव्यभावयोर्धानन्यत्वमिति भावः तद्विव-युगपदयुगपत्तत्त्वखण्ड इव । अत्रापि दृष्टा तददृष्टान्ति
 30 कयो स्वपदयोर्भावे भेदे द्रव्यार्थत्वात् द्रव्यार्थं सर्वस्य मिलितत्वादेकत्वाच्च, अत्यागे वा दृष्टा ताभावात् साधनस्यान्यथाभाव
 इत्याशङ्कते-ननुकमिति । समापत्ते-युगपदिति सामान्यविशेषन्यायेनानन्यायत्वमिति न द्रव्यार्थत्वागो न वाऽनन्य
 इति भावः । द्रव्यार्थत्वात् दर्शयति-आत्मादीति । तस्मै भेद दर्शयति-द्रव्यार्थमैव चेति । नन्यं नयो द्रव्यार्थविशेषस्ततो

दिसर्वैक्यानुगपत्तत्त्व स द्रव्यार्थात्माभेदत्वादे द्रव्यात्मेन वाऽयुगपत्तत्त्वो घट तथा त्रैकाल्यत्रैका-
ल्पवत्त्वन्यान्यत्ये द्रव्यभाजयो ।

अथ मत द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिदं प्रागभावप्र-
ध्वसाभावात्मकं त्रैकाल्यम्, पूर्वापरकालतुल्यत्वात् द्रव्यार्थाभ्युपगमात् द्रव्यस्यैव वाऽत्रैका-
ल्याभ्युपगमे भावस्य द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते, प्रवृत्तिनित्यत्वात् नात्रापि द्रव्यार्थत्याग, १
वस्तुनो द्रव्यभवनान्तरकस्योभयत्वादेव नित्यत्वस्यापि द्वित्वम् तदपि नित्यं यस्मिन्तत्त्व न
विहन्यत इत्युक्तत्वात् ।

अथेत्यादि, अथ मत द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिदं प्रागभाव-
प्रध्वसाभावात्मकं त्रैकाल्यं, युज्यत इति वाक्यशेष, यदभावादधुना भवति तद्वर्त्तमानमित्यु च्यते
तच्च प्रागभूतम्, यद्विनष्टमतीतं प्रभञ्जम्, अभूतं यद्विषयति तदपि प्रागभूतमिदानीमभावात्, 10
मूर्तिपण्डितकपालादिवर्शनात् तच्च पूर्वापरकालतुल्यत्वानित्यस्य न युक्तम् न व्येतीति नित्यमिति
निरुक्तेः, तस्मात् सिद्धं भावस्य (१) त्रैकाल्यमे द्रव्यार्थाभ्युपगमात्, द्रव्यस्यैव वाऽत्रैकाल्याभ्युपगमे भावस्य
द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते न दोषः, प्रवृत्तिनित्यत्वात्-नात्रापि द्रव्यार्थत्याग प्रवृत्तिनित्यत्वात् भवनं प्रवृ-
त्तिर्भावं इत्यर्थः, सा च प्रवृत्तिर्नित्या सदा प्रवृत्ते वस्तुनो भावोऽपि नित्य एवेति न द्रव्यार्थत्यागोऽत्रै-
काल्यमिति । इतर आह-वस्तुनो नित्यत्वस्य द्वैतमिति अत्रोच्यते वस्तुनो द्रव्यभवनान्तरकस्योभयत्वादेव 15

वस्तुनाऽभिज्ञेन निज्ञेन भवितव्यम्, तस्याद्रव्य क्रिया चोभयमपि नित्यमेवेति कथं क्रियायाश्चिकित्वात् नित्यस्य द्रव्यवत्
कालत्रयसम्बन्धासम्भवादित्याद्यङ्गते-अथ मतमिति । प्रागभावेति विद्यमानपक्षप्रतिपक्षमयत्वं भूतत्वं वर्त्तमानप्राग-
भावप्रतिपक्षमयत्वं भविष्यत्वम्, प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्वं वर्त्तमानतरम्, इमानि च नित्यप्रवृत्तिरूपाया क्रियायां
न सम्भवन्ति यथा पूर्वाणां तिष्ठन्ति नच खण्ण्तीत्यादौ स्थिते सदा सद्भावादिति भावः । कालत्रय लक्षयति-यदभावा-
दिति, यत्पूर्वमपि यामात्रं सदिदानीं भवति तद्वर्त्तमानमित्युच्यते, घटो हि प्रागविद्यमान इदानीं भवतीति वर्त्तमानं स इति, १0
यद्विनष्टं प्रभञ्जं तदतीतं यथा वृत्तिपण्ड इदानीमभावाद, यथाभूतं तद्विषयति यथा कपालादि, तत्प्रागिदानीमपि नास्ति,
एवमातीतमभिव्यक्तोरभावरूपतया सततप्रवृत्तिशीलस्य द्रव्यार्थयो नित्यस्य भावस्य तौ कालौ न भवत इति कथं त्रैकाल्यं युज्यत
इति भावः । एतदेव हेतुपूर्वकमाह-तथेति, सर्वकालं तुल्यत्वेनाप्राप्यत्वाभिलक्षणेन न युज्यमिति भावः । नित्यलक्षणे दर्शयति-
नेति यो न व्येति-विच्छेद न गतिरिति नित्यम्, न हि क्रियाप्रवाहस्य कदाचिदपि व्ययोऽस्ति तस्मान्नित्या चेति न त्रैकाल्यं
युज्यत इति भावः । अत्रैकाल्ये हेतुमाह-द्रव्यार्थेति । यदि द्रव्यभेदान्निकालं न तु क्रिया तर्हि भावे द्रव्यार्थतां लक्ष्यं भवेत् 25
विनाशाद्यभ्युपगमादिसाह-द्रव्यार्थेति चेति । समापत्ते-न दोष इति साधनानां प्रवृत्तिविशेषस्य सर्वत्रैव घटदाऽनुभव
सिद्धत्वात् तदाप्रवृत्तिविशेषस्यानित्यत्वेऽपि प्रवृत्तिशामान्यरूपेण नित्यत्वाच्च द्रव्यार्थत्वात्, आहुष्य 'अभिज्ञाश्वेन भिन्नाद्य आहु-
हृन्वत्स्य क्रिया । एकानेकविशेषस्या प्रवृत्ति साधनामिहा ॥' इति, प्रवृत्तिं गत्वपि नित्या न हीह कथिदपि स्वस्मिन्मात्राति
सुहृन्मन्पक्षवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम् अपायेन वा युज्यत इत्युक्तत्वेन प्रवृत्ते सदा प्रवर्तनात् वस्तुनो भावोऽपि
नित्य एवेति त्रैकाल्यं द्रव्यार्थत्यागोऽभेदोपपद्यत इति भावः । एवञ्च लक्षणनित्यता प्रमादनित्यता चेति द्रव्यमेदानित्यत्वं 30
द्विविधमिति प्रप्रपूर्वकं समययति-कुत इति । क्रियायां क्वचिद्विनाशदर्शनेऽपि सर्वत्र विनाशाभ्युपगमोऽयुक्तः, वस्तु
तरे तदुपलम्भात्, एवञ्चैकाग्ररूपमर्थदानेन तस्या नित्यत्वमेवेति द्विविधं नित्यत्वस्येत्याशयेन समापत्ते-वस्तुन इति ।

नित्यत्वस्यापि द्वित्वं सिद्धम्, यथा प्रागुपवर्णितं 'नहि तदेवमित्यादि यावत् तदपि हि नित्यं यस्मिन्तत्त्वं न विद्वन्ते' (महाभा० अ० १ पा० १ आ० १) इत्युक्तत्वात् ।

इदानीमपि तद्वित्वं प्रदर्शयेत्—

कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्गात्मकत्वेनावस्थित-

५ स्थानन्तमात्मानं पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवनात्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थस्य युज्यते, इतरस्य तु तथा तथाऽभिव्यज्यमानस्य सततप्रवृत्तनात्मनो भावस्याकौटस्थस्य सततसंप्रवृत्तिरूपं नित्यत्वञ्च ।

कूटस्थस्येत्यादि, द्रव्यं हि कूटस्थं नित्यं पूर्वापरकालतुल्यत्वात् तस्य कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभे-

दनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्गात्मकत्वेनावस्थितस्थानं तमात्मानं पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवनात्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थस्य युज्यते, इतरस्य तु भावस्य तथातयाऽभिव्यज्यमानस्य पर्यनुभूयमानस्य क्रमेण

१० युगगद्वा सततप्रवृत्तनात्मनो भावस्य प्रवृत्तेरकौटस्थस्य सततसंप्रवृत्तिरूप—अव्यवच्छिन्नभयनात्मकं नित्यं तज्ज्ञेति नित्यत्वस्यापि द्वित्वमिति साधूक्तम् ।

अत एव भूताभूतभाक्त्वं द्रव्याद्वैधर्म्यमस्याः प्रवृत्तेरन्यत्वकारि, भूताभूता क्रिया, द्रव्यं

भयदेव, व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभाक्त्वात् यथा कृतं कटो देवदत्तेन, कृतं कमणा विभाग

तत्र विभागं कटकर्तुश्चलनात्मकस्य कर्मण ईप्सिततमत्वात् कर्म, चलनेन देशान्तरं प्रापयित्वा

१० क्रियत इति सा व्यतिक्रामति, विभागं कर्म च न व्यतिक्रामत शब्दार्थस्य पिण्डितत्वात्, न

च व्यतिक्रमो निर्निमित्तो भवितुमर्हति, दृष्टञ्च वर्तमानयोः कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे

करणस्य व्यतिक्रमः ।

अत एवेत्यादि एतस्मादेव नित्यत्वद्वित्वादन्यदिदमपि कारणं भूताभूतभाक्त्वं द्रव्याद्वैधर्म्यं

मस्याः प्रवृत्तेरन्यत्वकारि—द्रव्यादन्यो भाव इत्यस्यार्थस्य साधन—द्रव्यविलक्षणो भाव इत्यत्र हेतुरित्यर्थः,

२० भूताभूता क्रिया द्रव्यं भवदेव—पृष्ठा वर्तमाना च क्रिया द्रव्यं वर्तत एवेत्यर्थः, अथ वा भूत द्रव्यमभूत

तत्रैव महामात्र्यं विधिनयोक्तं स्मारयति—यथा प्रागिति । महामात्र्ये श्रुतम्—'अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम् ध्रुवं कूटस्थं

मविचास्यनपायोपजनविकार्येतुल्यत्वं तद्व्यवस्थायां यथाश्लिषमिति तदपि नित्यं यस्मिन्तत्त्वं न विद्वन्ते' इति, तत्प्राक्क्रियायां

नाशेऽपि क्रियासामान्यस्याभिच्छेदात् न क्रियातत्त्वं विद्वन्ते इति भावः । अथोभयविधं नित्यत्वं दर्शयति—कूटस्थस्येति ।

२० द्रव्यं हीति यथा हि लोके शृतिषण्ड एव स्थापको भवति स्थापक एव कोशको भवति कोशक एव कुशलो भवति, स एव

च पटो भवति घट एव कपालानि भवन्ति कपालानि च शर्करा भवन्ति तत्र शृतिषण्डस्यासकादयोऽन्ये यन्तु तैव बीजभूता

तास्यान् प्रभेदानुभवति एवमेकमेव देवदत्ताद्विष्यं तिष्ठति गच्छति आस्ते शेते करोति पथति पठति हसति चेति तदेव

गमनस्थानादिभावमनुभवदं रूपमेवावतिष्ठत इति स्वरूपतः कूटस्थनित्यत्वं तस्येति भावः । देवदत्तास्य च द्रव्यस्य किंचित्प्रवृत्ति-

शून्यस्य दशाविधायमानतया गमनस्थानाद्यन्तमप्रवृत्तिमत्त्वेन प्रवृत्ते सततसंप्रवृत्तिरूपमकूटस्थनित्यत्वं भवतीत्याशयेनाह—

३० इतरस्य त्विति । यतश्च क्रियायाः प्रवाहनिमित्तत्वं तत एव क्रिया भूताऽपि अभूतापि, ततश्च द्रव्याद्विभो भावो भूताभूत

भावकद्विषयि हेतु सम्भवतीत्याशयेनाह—अत एवेति । तद्व्यापनये—एतस्मादेवेति । क्रियाव्युपरमलक्षणभूततायास्त

द्विषयत्वलक्षणाभूततायाश्च क्रियायामेव सम्भवत्वात्वा प्रवाहो नित्यत्वात् न तु स्वरूपतो नित्ये द्रव्ये तत्सम्भव इत्याशयेनाह—

भूतेति । यथासक्यमिति; व्यतिक्रान्तिभाक्त्वात् भूतत्वमव्यतिक्रान्तिभाक्त्वाच्चभूतत्वं वर्तमानत्वमित्यर्थः । द्रव्यविधा

करण स्थित गतश्च यदास्य व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभाक्त्वाद्भिन्ना क्रिया द्वयभावः तदथा कृत
कटो देवत्तेन, देवदत्तं कटकरणकाले करणोपरमे च कटस्यैकरूप एव, क्रिया तु वीरणसयोगावस्थाया-
मव्यतिक्रान्ता कटनिर्घृत्युत्तरावस्थाया व्यतिनान्ता, तथा कृत कर्मणा विभाग इति द्वितीयमुदाहरणम्
कर्तृकर्मसमावयित्वात् क्रियायां पञ्चिभिदिवत् चैकारणसिद्धातेन तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'
(पा० अ० १ पा० ४ सू ४०) क्रियेव तु वेदेषिकस्य, इहाविशेषेण विभागहेतु क्रिया विभागश्च
सन्तत्यनुपरमात् द्वयवदवस्थित इति विवक्षितस्य विभाग कटकर्तुश्चलनात्मनस्य कर्मण ईप्सिततम-
त्वात् कर्म, चलनेन द्वय देशान्तर प्रापयित्वा क्रियत इति सा क्रिया व्यतिक्रान्ति विभाग कर्म च न
व्यतिक्रान्तं, शब्दार्थस्य पिण्डतत्वात्—नामत्वादित्यर्थः । न च व्यतिक्रमो 'निर्निमित्तो भवितुमर्हति,
दृष्टश्च वर्तमानयो कर्मविभागयोर्द्वययोरव्यतिक्रमे करणस्य क्रियायां विभागविषयस्य व्यतिक्रम ।

न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् तस्मादेतदनुमीयते—देवदत्ते 10
द्रव्ये कटस्य कर्त्तरि कर्मणि वा कर्त्तरि चलने वीरणाना कटे वा कर्मणि करणलक्षणया
प्रवृत्त्या तदतद्भवनस्वरूपया द्विरूपतया भवितव्यमविच्छेदेन ।

(नचेति) न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् प्रमाणान्तरापेक्षामन्तरेण,

योर्व्यतिनान्ताव्यतिनान्तत्वे दर्शयति—तद्यथेति, अत्रोदाहरणे वीरणस्योजनादिक्रिया देवदत्तगतता भाव्या । कर्तृकर्मोभयगत
क्रियाया निर्देशनाह—कृत कर्मणेति । पञ्चिभिदिवदिति अधिधन्याद्यथ धन्यपर्यंतपञ्चक्रियाया कर्तृकर्ममायि वम्, 15
काष्ठादिदेवदत्तक्रियायास्तु काष्ठापिदुष्कमननिपतनादिक्रियाया कर्तृकर्ममायि वम्, द्वेषीभरणादीनां कर्मभूतकाष्ठादिसमावयित्वम्,
एवमेव कृत कर्मणा विभाग इत्यत्रापि कटादेर्देशान्तरप्रापणक्रिया कर्तृभूतकर्मगतता विभजनक्रिया कर्मभूतविभागगता विज्ञेया ।
विभागस्य व्याकरणसिद्धातेन कर्मत्व दर्शयति—वैपाकरणेति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मत्वस्य कर्तृशक्तिव्यापारप्रयोज्यकलाध्रयव
प्रकारचैच्छेदेन कर्म भवतीत्यर्थः, यत्रो व्यापारद्वारेणाऽऽशुभिम्यमाणं कर्मेति यावत्, तत्र कर्म तादृशकलाध्रयभूतं द्रव्यं वा
मवदु क्रिया वा न यत्रापि 'निर्यां हि नाम ज्ञेये कर्मेत्युपचरति वा निर्यां करिष्यति, किं कर्म करिष्यतीति तथा 'क्रियापि 20
क्रियेयैप्सिततमा भवतीति' महाभाष्ये प्रोक्षणादिति । वैशिष्टिकमते तु क्रियैव कर्मत्वात् द्रव्यगुणकर्मत्वादौ कर्मप्रवेनोद्देशेपणा
दिक्रियाया एव विवक्षितत्वादिसाधयेनाह—क्रियेय इत्यति । प्रवृत्ते कर्मप्रवेन विवक्षित दर्शयति—इहाविशेषेणेति
यद्विभागस्य हेतुभूत तदेवात्र कर्मोपपद्यते, तथाविशेषेण क्रियापि विभागोऽपि भवति, फलपर्यंतं निर्याप्रवाहस्यानुपरमेण
तादृशवाहस्य द्रव्यायमाणत्वात् दृढमिहितो भावो द्रव्यरूप प्रकाशत इति न्यायादिति भावः । कृत कर्मणा विभाग इत्यत्र
विभागनिर्याया कर्मलक्षण घटयित्वा विभागतरनिर्यायोः व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभाक्त्वं प्रदर्शयति—विवक्षितस्य विभाग इति, 25
कटादर्विभाग इत्यर्थः, कटकर्तृ चलनात्मकं कर्म, तेनेप्सिततमो विभाग, तत्तत्र भवति, स च विभाग कर्तृभूतेन चलनेन
प्रमाणेन द्रव्य देशान्तरं प्रापयित्वा नियत इति विभागकर्मलक्षणकर्मकर्तृकर्ममायिनी निर्या व्यतिपाद्यति फलान्तरं व्युपरमात्
क्रियामतानरूपा कर्मभूता द्रव्यायमाणानि निर्या न व्यतिपाद्यतीति भावः । कर्मविभागगतत्वात्निर्यात्तत्त्वात् तदव्यतिक्रमे च प्रमाणं
दर्शयति—न च व्यतिक्रम इति, द्रवादिन निर्याया द्रव्यायमाणनिर्यातोऽपि मिश्रत्वात्संयुक्तं भवनरूपत्वादौप्यतत्त्वाच्च
निर्यात्वाच्च व्यतिनान्तरं युक्तमेव, दृष्टा च तस्या व्यतिक्रमो द्रव्यायमाणकर्मविभागसद्भावे ओदननिर्गतौ पचनसंज्ञेति भावः । 30
स्तत एव कर्मण कर्तृत्वे तस्य व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ विरुद्धौ धर्मौ प्रमाणमन्तरेण न भवेताम्, तस्मात् कर्मविभागशक्तिवरण
व्यतिक्रमनुमेयमित्याह—न चैकस्मिन्निति, तथा च कर्मणि करणस्य व्यतिक्रमे कर्म भूतं भवति, यथाऽभूतम्, द्रव्यन्तु
शततमवयवलक्षणप्रशस्तिमात्रा मवदेवेति तत्र करण प्रवाहतो निश्च भवतीति भावः । एतदेव निगम्यति—न चैकस्मिन् व्यतिक्रमे

तस्मादेतदुमीयते तद्यथा देवदत्ते द्रव्ये कटस्य कर्त्तरि कर्मणि वा कर्त्तरि चलो वीरणाना क्ते वा कर्मणि करणलक्षणया प्रवृत्त्या भवितव्यमविच्छेदेन, सा च प्रवृत्ति क्रिया तदतद्भवनस्वरूपा—सस्मिन् द्रव्येऽतस्मिन् करणे भवतमस्या प्रवृत्ते स्वरूप तथा च ['यतिक्रमा'] व्यतिगमनिमागतया द्विरूप तथाऽऽश्रयमव्ययचिह्न[१]कृतस्या प्रवृत्तिभवात्मिकया भवितव्यमिति ।

- ५ यथा देशान्तरसयोगविभागफल कर्म गमन गन्तु पदार्थान्तरम्, तयोः तत्कारणस्य च कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात् पदार्थान्तरताया सत्या गन्तुर्गमनेन सम्बन्ध गच्छति देवदत्त इति, व्यतिलवितगमनश्च गत इत्युच्यते, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिद्धयति अतो भिन्न स्वतत्त्वात्, यदि स्वतत्त्वस्याश्रयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत्कर्म करणव्यतिक्रमे च कृतमिति न स्यात्, तथाभनद्धा स्वसम्बन्ध-
- १० व्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येत व्यपदेश न जनयेत् करणसम्बन्धाभावात्, आकाशादिवत् तथा च तद्भवकमसत्त्वात् करणसम्बन्धाच्च सदसत्कारणमिति नित्य स्यात्, सदकारणान्नि-
त्यमिति नित्यलक्षणयोगात् ।

- यथा [देशान्तर]सयोगेत्यादि, इदमधुना गन्तुगमनदृष्टा तयोर्भविष्यद्भवनदाष्टान्वित
कथञ्च प्रागुक्तप्रदेदानभ्युपगमे दोषाभिधेयस्योच्यते, 'सयोगविभागा [च] कर्मणाम्'
॥ (वैशेषिके अ० १ आ० १ सू० ३०) कार्यं सामान्यम्, 'गुरुत्वप्रयत्नसयोगानामुत्क्षेपणम्'
(वैशेषिके अ० १ आ० १ सू० २९) कार्यं सामान्यमिति वचनात् देशान्तरसयोग द्रव्यस्य
देशांतरविभागश्च गमनकर्मऽऽरभते गुरुत्वादिकार्यलोच्यते कर्म, तस्मात् सयोगविभागफल कर्म गमन
गन्तु पदार्थान्तरम्, तयोः सयोगविभागयोः तत्कारणस्य कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात्, वैशेषिकमतवत्
पदार्थांतरताया सत्या गन्तुर्गमनेन सम्बन्ध, तत्सम्बन्धश्चान्तरेण गमन [न] भवति गच्छति देवदत्त

- १० कर्मेति । देवदत्त इति देवदत्तेन कट कृत इत्यत्र देवदत्ते द्रव्ये कर्त्तरि कटे कर्मणि, कर्मणा विभाग इति इत्यत्र चलो कर्मणि
कर्त्तरि च करणेन भवितव्यम्, तच्च करण द्रव्ये क्रियायाश्च भवनरूपे व्यतिगमनव्यतिक्रमविभागमविच्छिन्नप्रवाहतया स्थिति
भाव । तदेवं प्रवृत्तिउद्गमनरूपेण तस्य भवितव्य साधयति—यथेति । भवितव्यमनसामान्ये गन्तुगमनविशेषस्य दृष्टान्तीकृतत्वादा-
दृष्टाते प्रवृत्तेर्गन्तुगमनपेया तया भेद व्याख्यापयितुं गमनस्वरूप निदर्शयति—देशान्तरेति । अत इति, अन्वयानुपपत्त्या क्रिया
विद्धा क्रियात् कर्म मिश्रमित्यर्थ, कर्मणा द्विरूपमित्यत्र अनियोगिनमाह—स्वतत्त्वादिति, कर्मेत्यादित्यर्थ, कर्तुं क्रियेभिमततत्त्व
२५ हि कर्मणम्, क्रियवत् कर्मत्वमिति नियमाणत्वादिनि भाव । कर्म श्रवणादिपरिमाणान्वितयावत्कारण इदमिहिन द्रव्यावभावात्,
क्रिया तु तद्वर्तमानक्रियाविशेषरूपेति भाति । तदेवं व्याख्याननि—इदमधुनेति । सयोगेति, सयोगविभागेषु स्वीत्यनन्तरो-
त्पत्तिकानपे । कारणं कर्म सयोग विभाग क्षेत्रं च जनयतीति सयोगविभागा कर्मणा सामान्यभूत कार्यमिति भाव । गुरुत्वेति,
इत्यनिगुत्वेतिगुरुत्वं शेषनिगुत्वेपणाद वभण कारणम् प्रयत्नप्रवाहसयोगो इत्यनिगुत्वेपणादे कारणमित्यर्थ । एवम्
गमनकर्म गन्तुगमनपेदे । सद्यः सयोग पूर्वदेसादिमागव जनयति गुरुत्वादिरूपव कारणमुत्पेपण कर्म जनयतीतिगन्तुगमनयोर्भेद
३० इत्याह—देशांतरेति । पदार्थांतरत्वे हेतुमाह—तयोरेति, सयोगविभागकर्मणाम्—यावद्द्रव्यस्थितत्वादित्याह—यावद्द्रव्य-
भावित्वम्, अत एव तेषां द्रव्यतोऽनन्त्यमन्यत्वेऽपि धर्मिमाह—प्रमाणतस्तत्रैव तेषां सम्बन्ध तस्माद्गमनं कर्म स्वकारणेभ्यो

इति हि गमनसम्बन्धात् दृष्टम्, व्यतिलक्षितगमनश्च गत इत्युच्यते, तस्माच्चद्वयतिरगमनमन्तरेण गतमिति न भवति, एष विधिः कर्मविशेषे गमने दृष्ट, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति त्रिया सिद्ध्यति अतो भिन्न स्वतत्त्वात्-कर्मत्वात् व्याख्या [यदि] कर्मत्वस्य स्वतत्त्वसाधनो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, त्रियाणां हि तत् कर्म करणे सति, करणव्यतिरेके च कृतमिति स्यात्, कर्मणि तु भिन्ने द्रव्यात् स्वतत्त्वाद्वा स्यादिति, तथा भवेद्वेत्यादिना करण भवदपि स्वसम्बन्धव्यतिरगमनमन्तरेण कृतिमिहेत ८ व्यपदेश न जनयेत् न च दृष्ट, किं कारण न स्यादिति चेत् करणसम्बन्धाभावात्, त्रिया न ? आकाशादिवत्, तत किं स्यात् ? तथा च तद्वत्कर्मसत्त्वात् करणासम्बन्धाच्च सदसत्त्वा[रण]मिति तस्य स्यात् तिललक्षणयोगात्, वि तिललक्षणमिति चेदुच्यते 'सदकारणवन्निताम्' (वैशे० अ० ४ आ० १ सू० १) इति तिललक्षण वैशेषिकमतेनेति, एव तावत् कर्म गमनादि करण-सम्बन्धाद्भवतीत्युपपादितम् । 10

यथा च कर्म क्रियाया विना न भवति तथा करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण नैव भवेत् तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात् ततश्च प्रागादिनिर्दिशेपण नास्त्य-भाव इत्यविशेषेणैकात्म्यन्ताभाव एव स्यात्, न भवेदेव सर्वम्, स्वपुष्पनत् असत्कारणत्वाद्वा अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वात् ।

यथा च कर्मत्वादि, यथा च गमनादिकर्म त्रियाया विना न भवति उक्तविधिना तथा 15 कारणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण-भवनत्रियाविभागे विना नैव भवेत्-न भवितुमर्हतीत्यर्थ, तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात्-तत्सम्बन्धे भवतीति भवति, तत्सम्बन्धव्यतिक्रमे च भूतमिति पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरकार्यकारणभावेनेति त्रियासम्बन्धप्रग्रन्थ प्रदर्शयति, ततश्च प्रागादि

यदा द्रव्ये षण्णैति तदैव देवदत्तो गच्छतीत्युच्यते, तदनुपरमे च गत इत्युच्यते तस्मात् त्रियाया प्रत्यक्षक्षणे व्यति क्रमोऽप्यर्थ बाध्य इति भाव । एव गमनमपि करणसम्बन्धने भवतीत्याह-तथेति तथा च करण त्रियातो द्रव्यतय भिन्न- 20 मिति २० । त्रियायाऽऽभिप्रेत्यमाण हि कर्म तस्मात् त्रिया कर्मस्वरूपम् तदैव कर्म वस्तुच्यते ततश्च यदि कर्म कर्मत्वसाधनो न स्यात् कर्मण स्वतत्त्वस्या कर्मत्वं न स्यात् अत्रियमाणत्वात्, एवम् कर्म त्रियासम्बन्धपात्र भवति तद्व्यतिरेके च कृतमिति मवतीति त्रियातो द्रव्यतय कर्म भिन्नतयाह-यदि कर्मत्वस्येति । कर्मणि भवत् करण स्वसम्बन्धेन तत्र कर्मव्यवहारो व्यतिरेकेण च कृतमिति व्यपदेशो जायतीत्याह-करण भवदपीति । आकाशादौ करणसम्बन्धाभावात् कृतमित्यपरेणो न भवति तथा तत्सम्बन्धाभावे कर्मणोऽपि कृतमित्यपराहो न स्यादित्याह-आकाशादिवदिति । तथा चापत्तिमाह-तथा 25 चेति करणसम्बन्धाभावा इत्यर्थ, त्रियायाचकर्मणः सद्भावात् पुन करणसम्बन्धाभावात् सत्ये चत्तकारणत्वाभिरत्य कर्म प्रचयते, सदकारणाभिरिति तिललक्षणमन्त्राविति भाव । अथ कर्मत्वं त्रियाया अपि भवनमन्तरेणभावनाप्रवृत्तात्मा अपि भवनमापदकम्, तस्माच्च भवनसम्बन्धतत्त्वविक्रमाभ्यां भवति भूतमिति व्यपदेशवत्येति कर्मपक्षि-यथा चेति, विशेष्य सामान्यमन्तरेणसम्बन्धादिति भाव । एतद्व षण्णैकरोहि-यथा च गमनादीति । ॥ करोति इति प्रथ गच्छतीति गमने करोतीति प्रविचनार्थ गमनविशेषानामाभिप्रेत्य यथा करोते तथा हि करोतीति प्रथे न करोति 30 कित्वाते इति भवनविक्रमा प्रविचनतया वा कश्चिद् विना कुत्रास्ते यदा तदाऽऽप्येति प्रविचननाच करोतेर्भवन-त्रियात्माताभिप्रेत्याह करणस्यापि भवने हेतुताये भाव । पूर्वपूर्वैति, गमने कर्म कारण कर्मणि च भवन कारणमिति,

निर्विशेषा इत्यादि भवनसम्बन्धे तद्व्यतिक्रमे चासति प्राक्प्रत्यक्षेतरैरेतरेत्ययोगाद्यभावाभावात्
अमानभेदरहितो नास्त्यभाव इत्यनर्थान्तरमित्यविशेषेणैकालन्ताभाव एव स्यात्, भवनसम्बन्धवन्ति
क्रमाभावात्, यत्पुष्पवदिति, यथा यत्पुष्प भवनसम्बन्धाभावात् तद्व्यतिक्रमाभावाच्च न भवेद्वय सर्वं
घटादि स्यादिति, असत्कारणत्वाद्वा—तदा हि वस्तुनो भवनकारणं योऽसौ कारणसम्बन्धो भवन
सम्बन्धश्च स नास्ति तद्व्यतिक्रमो वेत्यसत्कारणभावादकारणत्वादलन्ताभाव एव स्यात् यत्पुष्पवत् सर्वं
घटादि तदुपसहस्य हेतुमाह—अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वादिति, गतिस्थित्यादिकरणभवनसम्बन्ध
व्यतिक्रमसद्भावात् गच्छति तिष्ठति करोति भवति गतस्थितकृतभूतव्यक्त्यात्मकं देवदत्तवस्तु भवदुप
लभ्यते [न] अयथेति ।

न्यामत भवनस्य सतवसप्रवृत्तस्य [न] व्यतिक्रम इत्यत्रोच्यते—

- 10 व्यतिक्रमश्च भवति तृणकर्मादौ कटविभागादिभजनभूतताया, तृण कटो भवति
गमनकर्म विभागो भवति सयोगश्चान्येनेति कथं तृण कटो भवति, कर्म विभागो भवतीत्येत
दुच्यते? ननुच द्रव्य क्रिया च द्वयमेव सर्वमिदमिति, तस्य भूतता व्यतिक्रमः ।
(व्यतिक्रमश्चेति) व्यतिक्रमश्च तृणकर्मादौ—तृणसन्त्वादीनां कर्म तृणकर्म, आदिग्रहाणां

- गहि गमनक्रिया कटारं कर्म करणादि विना भवतीति भावः । भवनसम्बन्धाद्व्यतीति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमाच्च कर्म वृत्तिरिति
15 व्यतिदेश्यते तत्र भवनसम्बन्धात् पूर्वं प्रागभाव भवनसम्बन्धे भावः भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे च प्रत्यक्षभावात् भवति
अत एव च क्रिया भूता भवति भविष्यतीति कालावसम्बन्धव्यतिदेशः समवे, एवञ्च भवनसम्बन्धो यदि क्रियाया भवेत्
तर्हि भावस्यासत्त्वान्भाव एव प्रसज्यते, सोऽप्यभावः कालस्य ताभावात् रूप एव न तु प्रागभावादिरूप, भवनसम्बन्ध
वलेव तत्सम्बन्धस्य प्राज्ञासत्त्वात्कारणविधेया तद्भावादित्याशयेनाह—भवनसम्बन्ध इति अमानभेदरहित—अभावना
वातरभेदे रहित केवलमयताभावात् एव एव स्यादित्यर्थः । एवञ्च भावस्यैवाभावात् सर्वं घटाद्यं यत्पुष्पवत् भवति
20 यथा यत्पुष्पमिति । हेतुतरमावृत्ते—असत्कारणत्वाच्चेति, सत कारणाभावादित्यर्थः, सद्रूपताया हि भवनसम्बन्ध
करणसम्बन्धव्यतिक्रमश्च कारणम्, गहि क्रियाया भवनस्य वा सामान्यविशेषलक्षणपरिणामस्याभावे द्वयं नाम निश्चितं
तस्मात् कारणाभावात्, सर्वं घटादि न भवेदेव यत्पुष्पवन्ति भावः । अथवेने हेतुमुपसहरति—अभूतेति । यत्न एव
भवनसम्बन्धव्यतिक्रमो निर्विशेषा—गतिस्थित्यादीति, देवदत्ता गच्छति तिष्ठति करोतीति कारणसम्बन्धे भवतीति भवन
सम्बन्धे, गत स्थित कृत इति कारणसम्बन्धव्यतिक्रमे भूत इति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे एक एव देवदत्तो भवदुपलब्धः
25 यत्र तत्सम्बन्धव्यतिक्रममात्रे देवदत्तोऽसत्त्वे भवति, अत्रेदं सत्त्वम् यत्रादयो धातव्य भाववचना, भवति वन्ती
भवति पश्यति भवत्युपलक्षणी भवतिना सामानाधिकरण्यात् आत्मभरणवचनो हि भवति, आत्मभरणश्च दन्तरी
कारात्सूत इति प्रत्ययवत् रूपम्, तत्र वेतलान्वयि तथा चाभ्ये वस्तुनि पत्रिक्रियायोधे आत्मभरणस्यापि तत्र सत्
तत्राचक्षते पचादीनाम् यथा गृहे शुने रूपवत्त्वेन गृहादिवन्दना रूपवाचकत्वम् एवञ्च भवति पचतीत्यस्य रूप
पत्रिक्रिया तर्कज्ञा वेति नोप एवादिश्रिया भवतिक्रियायां कर्मो भवन्तीति वा बोधः, अत्रापि साध्यभावना
30 सम्बन्धः, किञ्चैकविधाभावस्य क्रियायां साध्यसाधनानिश्चिद्यस्य धामात्ताः यद्विकारात्सूतभाववाचकत्वादेव भवतीति वा
भवनत्वम् तत्रैकैकविधारापेक्षया च भवत्युपलक्षणीया अपि भूतादित्येति । ननु भवनं सततप्रवृत्तिरूपं तस्य रूपं न
क्रम इत्याद्यह—व्यतिक्रमश्चेति, अत्रिक्रमस्यापि परिणामप्रवाहस्यैव सततप्रवृत्तिरूपतयाऽऽविर्भावतिरोभावाच्चैति
स्थितिरूपद्वयताया अथमकं तृणविशेषभावव्यतिक्रमो यत्पुष्पवत्त्वमाह—तृणविभागादिप्रवृत्त्यात् सततप्रवृत्तिरूपतया
नानुपपत्तिरिति भावः । आदिग्रहणादिति, कयादिविलादावादिग्रहणादित्यर्थः विभागादीत्यत्रादिग्रहणात् पदविन्यासेन

सयोगः यथासत्य कटविभागादिभवनभूततायाः—अत्राप्यादिग्रहणात् पटविभागसयोगादयो गृहीताः, भवनस्य भूततायामेवलक्षणस्य भवति व्यतिक्रमः, तृण कटो भवति, गमनकर्म विभागो भवति सयोगश्चान्येन, स्यामत कथं तृण कटो भवति कर्म विभागो भवतीत्येतदुच्यते इति, अत्रापि ननुक्तं द्रव्य क्रिया च द्वयमेव सर्वमिदमिति, सयोगादिसर्वगुणक्रियात्वप्रतिपादनात्, तस्य भवनस्य भूतता व्यतिक्रम एव ।

5

एवञ्च भावक्रियाश्रयोऽयं कारकाणां कर्मादिभावः न नियतरूपः, न हि किञ्चिज्जाति-विशेषयोगात् नियतम्, किं तर्धनियतशक्तिविषयम् तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया कर्म भवति, अन्यया करणमन्ययाऽधिकरणमित्यादि, तस्मात् सर्वप्रमेदनिर्भेद बीजं वस्तु द्रव्य तत्त्वम्, तच्चेदिभवनव्यक्तिक्रिया ।

एवञ्चेत्यादि, एवकृत्वा भावत्रियानय —भाय एव क्रिया, द्रव्य भावः स एव च क्रिया, 10 द्रव्यस्य वा क्रिया तदाश्रयः द्रव्यभवनान्नयोऽयं कारकाणां कर्मादिभावः कर्मकरणादिभावः न नियतरूपं विचित्रक्रियाभवनसम्बन्धाद्भवति देवदत्तं पचत्योदनं काष्ठे स्यात्पाम्, ओदनो भवति, काष्ठानि ज्वलन्ति—सधुक्षन्ति स्थाली धारयति अधिश्रितः [1] इत्येवमादिदर्शनात्, न हि किञ्चिज्जातिविशेषयोगात् गोत्वादियोगादियत् कर्मत्वकरणत्वाधिकरणत्वादियोगात् कर्मैवेदं करणमेवाधिकरणमेव नियतं नायदपि

द्यौः प्राज्ञा, यथासंख्यमित्यस्य तृणकर्मसयोगाभ्यां कटविभागादिभवनम्, तन्तुकर्मसयोगाभ्यां पटविभागसंयोगादिभवन- 15 मित्यर्थः, एवञ्च, तृणसयोगात् कटो भवति, तृणकर्मणा कटविभागा, तन्तुसयोगात् पटः, तन्तुकर्मणा पटविभागः तन्तुनां देशांतरसयोगाच्चेति कटादिभवने तृणादीं प्रतिप्रवाहो व्यतिक्रान्तः, इदानीं कटादावेव तस्य भवनादिति भावः । अथ कूटस्थान्ति द्रव्यं कथं कटो भवति, तदभावे वा कथं कर्म विभागो भवतीत्याक्षेपः मायाकारपततात्किावद्व्यात् सवप्रमेदनिर्भेदाद्बीजभूतात्, क्रियात्मनां पचिपठिगम्यादीनां रूपाद्यात्मनां मृत्कीलकादीनामिष्येण समर्थितत्वादिति समावर्त-स्यामतमित्यादिना । द्रव्यादनयान्यभवनसामर्थ्यादेिकमेव द्रव्यं नानात्वं भवतीत्याह—एवञ्चेति । भावक्रियाश्रयः 20 इत्यस्य व्याख्याभेदानाह—भाय एव क्रियेति, अनेन सामान्यविशेषविशेषयोरभेदं दर्शितम्, द्रव्यं भाव इति, अनेन द्रव्यक्रिययोरनन्तर्यं दर्शितम्, द्रव्यस्य चेति, अनेन द्रव्यक्रिययोरनन्त्यत्वं दर्शितम् । तात्पर्यमाह—द्रव्यभवेनेति, द्रव्यनिष्क्रियजनकत्वराक्षिरेव कारकं साधनमिति बोध्यते, सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वात्तुपपत्त्या श्रुतयापिष्टस्यैव तत्पर्यं वाच्यमिति शक्तिरेव साधनम्, तत्र कृत्यमणोः साधनसमवेतक्रियाजनकता, करणादीनामाध्यान्तररूपमेतद्विधानजनकता, किञ्च द्रव्यस्य कारकत्वे तत्संस्कारत्वेन कार्यवर्धनी यातुपपत्तिः, दस्यते च घटं पश्य घटेन जलमाहर घटे जलं निधेहीत्यादौ कार्यवैवि- 25 व्यम्, मयस्य च सवश्रययाश्रयत्वेन कदाचित् कस्यचिद्विषयस्य तत्तद्विषयानेनकायापपत्तिः, अविच्छिन्नयाविष्टद्रव्यस्यापि दण्डो घटसाधनमिति साधनत्वेन व्यवहारः, शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात्, शक्त्या करोतीत्यादौ च शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया श्रुत्यंतरयोग इति भावः । देवदत्त इति, देवदत्तं काष्ठे स्यात्पामोदनं पचतीत्यादावविशेषेण पचतेर्थात् सवकारकव्यापारसंस्कारादभिलकारकव्यापाराभिधानी पात्रमिति दर्शितम् । अथ कर्मादिभूतानामपि व्यापारविशेषेषु कर्तृत्वं प्रदर्शयति—ओदनो भवतीति अत्र कर्मव कर्ता ओदनं, काष्ठानि ज्वलन्ति, काष्ठानि पचिप्रियाकरणान्यपि स्वव्यापारे ज्वलने स्वतन्त्र- 30 त्वात् कर्तृणि, स्थाली धारयति, पचिप्रियाया अपि करणमपि स्थाली स्वव्यापारे धारणे स्वतन्त्रत्वात् कर्त्रीति कर्मादीनि न नियतरूपाणि इति भावः । गोत्वपटत्वादिवत् कर्मत्वादीनि न प्रतिनियतजातिरूपाणि यैः कर्मत्वसत्त्वे करणत्वादयो न भवेयुरित्यापेक्षनाह—नहि किञ्चिदिति । यदि कर्मवादयो न जातिरूपास्तर्हि शिवालका इत्याह—अनियतेति क्रियाजनकत्वशक्तिरे-

भवतीति, किन्तु हिं ? अनियतश्च विषयम् शक्तीनां कारयत्वात्, वदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया प्रमादं
नेत्रमिति नेत्रादि कर्म भवति, अथवा करण नेत्रेण पश्यतीति, अथवाऽभिरक्षण नेत्रे अञ्जन तिष्ठतीति,
तस्मात् सवप्रभेदनिर्भेद बीजं यस्तु द्रव्यं तत्त्वं तद्वेदिमवाव्यक्ति क्रिया ।

यदि द्रव्यं यत् क्रियापि यस्तुनस्तत्त्वं स्यात् तत्तत्तया विना नैव स्यात् तत्त्वात्तदात्मत्वात्-
१ तत्त्वरूपत्वात् न तत्तेन विना भवति देवदत्तगालादिवत्, घटरूपादिवत्, दृष्टश्चैतद्गमनादि-
क्रियया विनापि देवदत्ताख्यं यस्तु, अन्तरेणापि तु क्रिया भवत्येव यस्तु दोषादर्शनात्
ततोऽन्यत्, तदन्तरेणापि भावात् यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत्, घटपटयत् ।

यदीत्यादि, यवमिच्छतो दोषो यदि द्रव्यं यत् क्रियापि यस्तुनस्तत्त्वं आत्मा स्वरूपं स्यात्
तत्तत्तया विना- क्रियया नैव यस्तु स्यात्, तत्त्वात्तदात्मत्वात्तत्त्वरूपत्वात्, यद्यत्तत्त्वं य आत्मा स्वरूपं
१० वा न तत्तेन विना भवति देवदत्तगालादिवत्, यथा देवदत्तवत्त्वा गालादयोऽनस्थाविशेषा क्रमभाविनो
न तेन विना भवति तथैवदपि यस्तु क्रियया विना न स्यात्, घटरूपादिबुद्धिः घटतत्त्वा रूपादयो
युगपद्भाविनस्तेन विना न भवति तथा क्रियया विना तद्वस्तु त स्यादिति विशेष, दृष्टश्चैतद्गमनादि-
क्रियया विनापि देवदत्ताख्यं यस्त्वित्यनिष्टापादनमेतत्, 'दोषादर्शनादपि यस्तु भवतीत्येतददर्शसाधनमाह-
अन्तरेणापि तु क्रिया भवत्येव यस्तु सैसा विनाभावे दोषादर्शनात्ततोऽन्यत् क्रियातोऽन्यद्वस्तिवति प्रति-

११ पक्षव्ययं न पेचल दोषादर्शनादेव, किं तर्हि ? अन्यत्वे हेतुरप्यस्तीति, तव आह-तदन्तरेणापि भावात्,
यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत् घटपटयत्, यथा घट पटमन्तरेण भवन्नन्य पटश्च घटमन्तरेणापि
भवत्साधऽयः, तथा क्रियामन्तरेणापि भवद्वस्तु ततोऽन्यदिति ।

तन्निर्देशनात्तर विचारान्तरारूपदमप्याह—

दृश्यते हि देवदत्ते गच्छति घृतिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य घृतिकारण

२० गमनं देवदत्ताख्यैवस्तुनो द्रव्यपरमार्थं तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि

कारकवर्गमत्पादयोऽपि कर्तुं शक्तिरतस्तम् कस्यादि शास्त्रवैधित्यमर्मादिपञ्चाङ्गाप्या द्रव्ययता शक्तिविशेषा एव ता-न शक्तयः
सर्वेन द्रव्ये प्रतिनियतास्तत्क्रियासमभिध्याद्वारे व्यञ्ज्यत इति भावः । तत्र निदर्शनमाह-तदेव हि द्रव्यमिति । तदेव
द्रव्यक्रियान्तरं पूरयति दर्शयति-तरूपादिति । अथ द्रव्यक्रियोरनन्यत्वेनाते दोषमादर्शयितुमाह-यदीति । क्रियाद्रव्य
योरभेदे क्रियाया द्रव्यस्य स्वरूपत्वादात्मत्वाव विषया विना कदाचिदपि द्रव्यं न भवेत् यथा क्रमभाविनीनां गालाद्यवस्था
२५ नामात्मभूतेन द्रव्येन विना न सत्त्वम् यथा वा युगपद्भाविना रूपादीनां स्वात्मभूतेन पटेन विना दृश्यते च क्रियया विनापि
देवदत्तादिद्रव्यं गमनादिगुणमे तस्मादन्यैव सेत्याह-यदि द्रव्यवदिति । क्रमगाविदृष्टात् पश्यति-यद्येति । सह
भाविदृष्टात् पश्यति-घटतत्त्वा इति । विशेष इति दृष्टान्तद्वयप्रदर्शने क्रमयुगपद्भावित्वमेव विशेष इति भावः ।
अन्तरेणापि त्विति, क्रियामन्तरेणापि द्रव्यस्य सत्त्वात् कस्यापि दोषस्याभावाद्द्रव्यादया क्रियेति भावः । तस्या विना भाव
इति क्रियाया विना द्रव्यस्य भाव इत्यर्थः । तदन्तरेणापि द्रव्यसिद्धौ तमेव हेतुत्वात्तत्त्वाव साधयति-तदन्तरेणापीति ।
३० क्रियामन्तरेणापीत्यर्थः । अत्रैव विचारान्तरारूपदमप्याह-तदन्तरेणापि भवति दृश्यते हीति, यत्र स्थाने देवदत्त आसीत्

परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिण्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्ततश्च तस्य गमन नैव स्यात्, देवदत्तत्वावरुद्धदेशे यज्ञदत्तत्ववत्, गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य वा स्थान नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वात्, देवदत्तत्वावरुद्धे यज्ञदत्तत्ववदेवेति यानस्थानयो-
रभावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती स्याताम्, यानाभावाच्चावत् पूर्ववद्भूतेर्यज्ञदत्तवृत्त्यभावात्,
देवदत्तस्य वा गमनकालेऽपि भावे सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एव स्थानाभावादपि तथेति । ५

(वृद्धयते हीति) दृश्यते हि देवदत्ते गच्छति^१ वृत्तिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य
वृत्तिकारण गमन देवदत्ताख्यवस्तुनो द्रव्यपरमार्थस्यात्र क्रियापि स्यात्, गमनवर्तिकात्वात् स्थानमपि
परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिण्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्ततश्च तस्यावरुद्धत्वात्
तस्य देवदत्तस्य गमन नैव स्यात्—कदाचिदपि न गच्छेद्देवदत्त इत्यर्थः, देवदत्त[त्वं] [वरुद्धदेशे यज्ञदत्त[त्वं]-
घत्, यथा देवदत्ताख्य वस्तु देवदत्तत्वेनावरुद्धमिति तद्विरोधिना यज्ञदत्तत्वस्थानवकाशाद्यज्ञदत्तत्व 10
नैव जातु भवति तथा देवदत्ते स्थानेनावरुद्धे गमन नैव जातु स्यादिति, अथ मा भूद्यज्ञदत्तवृत्तिकारणस्य
देवदत्तस्य गमनस्याभाव इति गमनतत्त्व एव देवदत्त इष्यते तथापि गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य [वा]
स्थान नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वादेवदत्तस्य, देवदत्तत्वावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तत्ववदेव,
इति शब्दो हेत्वर्थः, नतश्च हेतोर्गान्स्थानयोरभावात्, यानाभावाच्चावत् पूर्ववद्भूते —यथा प्राग्गमनोत्पत्तेर्ग-
मनासत्त्वावृत्तिभाव तथा गमनाभावाच्चछति देवदत्ते यज्ञदत्तवृत्त्यभावः, देवदत्तस्य गमनकालेऽपि 15
भावे यथा यज्ञदत्तस्यावृत्तिर्भवत्येव सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एव स्थानाभावादपि वृत्त्यवृत्ती स्यातामुक्त-
न्यायेन तथेति—तेन प्रकारेण प्रोक्तोपपत्तिरुभयपि ताभावात्प्रकारेण यानस्थानयोरिति ।

तत्रैव यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्देवदत्तस्य गमने सत्येन भवति, एकत्रैव द्वा द्वयस्य स्थित्यसंभवात्, तथा च तत्र यज्ञदत्तस्य वृत्ते कारण
देवदत्तस्य गमनमेव, तत्र तरेण तद्वत्त्वमेवात्, तच्च गमन यदि देवदत्ताख्यवस्तुमेव तर्हि तद्वत्, गमनात् प्राग् देवदत्तस्य
स्थितिक्रियापि देवदत्ताख्यवस्तुमेवेति तथा क्रियाया देवदत्तत्वावरुद्धत्वात् तस्य गमन कदापि न भवेत्, गमनविरोधि-या 20
स्थितिक्रियाया तत्त्वावरुद्धत्वात्, देवदत्तत्वेनावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तत्वस्य तद्विरोधिनाऽनवकाशवत्, इदम् देवदत्तस्य कदाचिद्
मन कदाचिच्च स्थितिरतः क्रिया न देवदत्तादिभेदेति भावः । अमुमेव दृष्टान्तं वर्णयति—अथ यज्ञदत्तस्येति, तथा क्रियापि-
गमनवत् क्रियासामान्यमपि देवदत्ताख्यस्य स्यादित्यर्थः । गमनवत् स्थानमपि गमनवत् क्रियेति तदपि देवदत्ताख्यरूपमिति
प्रथममेव देवदत्तो गमनविरोधिसंस्थानक्रियावरुद्ध इति तस्य कदापि गमन न स्यादित्याह—गमनवदिति । दृष्टान्तमाह—
देवदत्तत्वेति । स्थानेन स्थितिक्रियाया पूर्वप्रवृत्त्येत्यर्थः । गमनतत्त्व एव यदि देवदत्तस्यैव स्थितिनस्य कदापि न भवे 25
दित्याह—अथ मा भूदिति । तस्याऽऽवर्गनाशमनतत्त्वत्वे देवदत्तस्य स्थित्यभाव स्थितितत्त्वत्वे गमनाभाव इत्युभयाभाव
इत्याह—ततश्चेति । देवदत्तस्य यानाभावात् यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती तावदुपपन्नमिति—यानाभावादिति, यज्ञदत्तस्य पूर्ववद्भूते,
यथा हि तस्य गमनात् पूर्वं वृत्तिरासीत् तत्रैव गमनकालेऽपि देवदत्तस्य स्थितिविधाख्यरूपत्वाद्भूतेर्ब्रह्मदत्तवृत्तिकारणगमनस्या
भावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यभावः स्यात्, देवदत्तस्य गमनकालेऽपि यज्ञदत्तस्य यज्ञवृत्तिरेवेत्येति चेद्वि सततं तस्यावृत्तिरेव स्यात्
देवदत्तस्य गमनोत्पत्तेरपि तत्तद्वत्त्वमिति देवदत्तयानाभावाद्यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्ता भवेतामिति भावः । एव स्थानाभावादि यज्ञदत्तस्य 30
वृत्त्यवृत्ती भावयेदित्याह—एव स्थानाभावाद्वाप्येति, तदर्थं देवदत्तस्य यानस्थानाभावावभ्युपगम्य यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती भाविते ।

तथा गमनात्मकत्वादस्य देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति यावदेवदत्त वृत्तिप्रसङ्गः, तदात्मत्वात्तत्कालवत्, तस्य गतिपरमार्थत्वावस्थानाच्च, स्थित्यात्मकत्वाद्वाऽस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात्, स्थानकालवत्, एव तावदेवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञ-दत्तवृत्त्यवृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ता । इदानीं यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्तव्यः, अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो यावद्वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भव योग्यः, प्रकारान्तरेण तु यज्ञदत्तस्तुस्वरूपप्रवृत्त्यवृत्तिक्रिययोः तदव्यतिरिक्त-त्वात् देवदत्तयानस्थानयोरपि तदव्यतिरेकाद्यावदेवदत्तगमनस्थानञ्च वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत् ।

तथात्मनेत्यादि, गमास्थानभाषाभ्युपगम्यापि दोष उच्यते, तत्र गमने तावद्यथा देवदत्ते गच्छति वृत्तिरस्य तथा तदात्मत्वाद्यावदेवदत्त वृत्तिप्रसङ्गः, यथा देवदत्तगमनकाले यज्ञदत्तस्य वृत्तिहेतु-द्वेषदत्तो गमनात्मत्वात् तथा यावज्जीवमात्मनो यावदायुर्यज्ञदत्तवृत्तिहेतुरेव स्यात्, गमनात्मत्वात् तत्कालवदिति, तस्य—देवदत्तस्य गतिपरमार्थत्वावस्थानाच्च—देवदत्तस्य गमनात्मा पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात्, अतस्त्वित्तरणार्थमाह—देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति, इति शङ्को हेत्वर्थः, यतो देवदत्तो गमनात्मैव तस्मात् सतत वृत्तिप्रसङ्गः, एव तद्वदयं स्थानविरोधि-या गतेर्मात्रेऽभिहितो दोषः, गतिविरोधिभ्याः स्थितेरेव वा भावे स्थित्यात्मकत्वाद्वाऽस्य—देवदत्तस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात् स्थानकाल-यदेवदत्तसंज्ञादिति, एव तावदेवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ता, इदानीं यज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्तव्यः अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो [यावत्] वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भव योग्यः प्रकारान्तरेणापि तु यज्ञदत्तादि यावत् वृत्तिरवृत्तिर्वा, यज्ञदत्तद्रव्यस्य हि यत्तुस्वरूप वृत्त्यवृत्तिक्रिये च तदव्यतिरिक्ते ततो देवदत्तयानस्थान-योरपि देवदत्ताव्यतिरेकतद्व्यावदेवदत्तगमनस्थानञ्चेति वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, यज्ञदत्ततत्त्ववर्णः, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत् ।

अथ तस्य यानस्थानात्मकत्वमभ्युपेक्ष्य दोषमाह—तथा गमनात्मकत्वादिति देवदत्तस्य गमनात्मकत्वे यथा गच्छति यज्ञदत्तस्य वृत्तिः, कारणसत्त्वात् तथा तत्सागच्छतोऽपि वृत्तिप्रसङ्गेन यावदेवदत्त यज्ञदत्तस्य वृत्तिरेव भवेत् । इदानीमाह—तत्कालवदिति यज्ञदत्तस्य यथा इति हेतुमाह—तस्य देवदत्तस्येति । तस्माच्च—यतो देवदत्त इति । देवदत्तस्य स्थित्यात्मकत्वं यथागच्छति तस्मिन् यज्ञदत्तस्यागतिस्तथा गच्छत्यपि सदाऽगतिरेव यज्ञदत्तस्य स्मरितमाह—स्थित्यात्मकत्वा-दिति । तदर्थं दत्तगमनं यज्ञदत्तादृशं कारणमभ्युपेक्ष्य दत्तस्य यानस्थाना-भावं यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती विचारिते । अथ यज्ञदत्तस्य यज्ञदेवदत्तगमने कारणमभ्युपेक्ष्य यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां देवदत्तस्य गमनस्थाने प्रोक्तदत्ता मावर्तये इत्याह—इदानीमिति । पूर्वपक्षयोग्यतायमाह—अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थो यज्ञदत्तस्य वृत्तिः वृत्तिमत्क्रियात्वादवृत्तिरपि परमार्थे ऽति प्रामेया शेषक्रियाया वृत्तिविरोधि-या यज्ञदत्तादृशत्वात् स्यात्तस्य तस्य वृत्तिर्न स्यात् यज्ञदत्तात्वात्तद्वदेति देवदत्तात्त्ववत् वृत्तिक्रियाय-परमार्थयज्ञदत्तस्य वाऽवृत्तिरेव स्यात् कदाचिदपि वृत्त्याऽव्यवहारात्, यज्ञदत्तात्वात्तद्वदेति देवदत्तं यज्ञदेवेति वृत्त्यात्परमार्थादेवदत्तस्य यानस्थाने स्यात्तम्, वृत्त्यभावात्तत्वात् पूर्वपक्षयोग्यतायमाह—यज्ञदत्तस्य वा वृत्तिरवृत्तिरेव भावे सततं गमनात्माव-एव वा स्यात्, एवमवृत्त्यभावादि तथा तथा वृत्त्यात्मकत्वादस्य यज्ञदत्त एवास्य गमननिमित्तमिति यावद्यज्ञदत्तं गमनप्रसङ्गं परमार्थात्तत्वाच्च तस्य गतिपरमार्थत्वावस्थानाच्च । अत्रैवात्मकत्वाद्वाऽस्य वृत्तिमत्त्वमिति यज्ञदत्तं देवदत्तस्थानमेव सदा स्यात्

१ नि क तयामन्वेत्यादि, भयनसुरागमन स्थानमभ्युपगम्यादि । २ नि क भवति ३ भवमनेऽपि अवृत्तिस्थाने परमार्थात् प्रसिद्धं दृश्यते । ४ नि क दत्तावृत्तम् ।

तस्मादेतेन क्रियाया अपि नित्यत्वमित्याह—

तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेदं गतिवृत्तिस्थित्यादि,
सततसंप्रवृत्तिरूपभ्रमनात्मकत्वादतो द्रव्य क्रिया चोभय नित्य भावः ।

(तदतदिति) तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वात्—तद्भवनमतद्भवनञ्च
सहपैक्येपाचदतद्भवनम् [तद्भवन] तावदस्तिभवत्वादिविषय पुनःपुनर्भवत्येवेति, अतद्भवन स्थानागमन १
गमनाच्च स्थानमिति, तदतद्भवन भवनसहिते ते एव स्थानगमने, तथा वृत्त्यवृत्ती, तस्याविच्छेद आत्मा
यस्याः प्रवृत्तेरविच्छेदात्मिका सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिः, तस्या अपि नित्यत्व तदकूटस्थ—
कूटस्थद्रव्यनित्यत्वविलक्षण तद्भावात्—तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेदं
गतिवृत्तिस्थित्यादि—एता यानस्थानवृत्त्यवृत्त्यादिकाः परस्परविरोधिभ्यः क्रियास्ता एता भवनमेव,
सततसंप्रवृत्तिरूपभ्रमनात्मकत्वात् अथैद्भवत्वविलक्षण नित्यञ्च प्रवृत्तिभवनमेवेत्यभिन्न क्रियामात्रमतो १०
द्रव्य क्रिया चोभय नित्य भावः ।

स्यामत क्रियाभेदाभावाद्भेदज्ञानव्यवहारमात्रं स्यात्, दृश्येते भेदज्ञान भेदव्यवहारश्चेत्ये-
ववायुक्तम्—

तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारौ तु शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तितत्त्वानुरूप्यात्, शक्तिमतो द्रव्यस्य

अप्रतिष्ठासन्निधि योजना स्यादिति प्रतिमानि । तदेव यानस्थानयोर्दृश्यवृत्त्यो सततमवनाद द्रव्यव्यतिरिक्तया क्रियाया अपि १५
प्रवाहो नित्यत्वमिति निरूपयति—तदतद्भवनेति तच्चातञ्च तदतदी, भवनञ्च भवनञ्च भवने, अत्र सरूपैक्ये, तदतदी च ते
भवने च तदतद्भवने, तथोरविच्छेद आत्मा यस्या सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मिकेत्येवं समाप्त इत्याशयेनाह—तद्भवनमिति
सजातीयतामवनपरम्परा तद्भवनम्, यथोत्पत्तिप्रवृत्त्यादिनाञ्च भवत्स्यानुक्षणं भवनम्, स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापारस्यात्साय-
यत्वात्, उपपत्तिप्रवृत्त्यादिनाञ्च सत्तानुवृत्तात्सायं साध्यतया प्रतीयमानत्वाच्चानुक्षणमवनरूपता अत एव च तस्मा काल-
सम्पन्नं अमृद्भवति अभिव्यतीति । अतद्भवनञ्च विजातीयमवनपरम्परा, यथा स एव देवदत्त कदाचिद्दृष्टति कदाचिद्विप्रति २०
पुनर्गच्छति पुनरिच्छतिती विलक्षणक्रियामवनपरम्परेत्याशयेनाह—तद्भवनमिति । तथा वृत्त्यवृत्तीति कदाचिद्विप्रति-
शदपादे, कदाचिद्वृत्ति, देवदत्तादेर्बौनस्थानाभ्यामिति भावः । तदेव सजातीयतायनसाधित्वे भावानामनुक्षणं भवनपरिणाम
मनुमततो विजातीयतायविषयानुसम्पन्नो गमनस्थानायतद्भवनपरिणाममनुभवतो प्रवृत्तिविशेषे निरन्तरमवियोग, अत
एवात्सादीनां गम्यादीनाञ्च कारकप्रवृत्तिविशेषत्वेन धातुता संसृति, प्रवृत्तिप्रवाहस्याविच्छेददेव प्रवाहो नित्यत्वं भवनात्म-
प्रवेरित्याशयेनाह—तस्याविच्छेद इति, गमनस्थानादीनां क्रियाविशेषाणां विनाशेऽपि प्रवृत्तिप्रवाहस्यायं भवनलक्षणस्यापि २५
च्छेदगतिरित्यव, यद्यपि भवनमपि प्रतिफलमन्यदेव तथापि तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यत इति भावः । कूटस्थेति, वृद्धमयोपन,
तद्वृत्तिरिति तत्कृत्यं संश्रयप्रवृत्तिसपरिणामानित्यताविरहितं द्रव्यं तथाविधद्रव्यनित्यत्वविलक्षण क्रियाया नित्यत्वमिति
भावः । एवञ्च गत्यादिक्रियाविशेषाणां भवनसामान्यव्यवहारमात्रं यमिलक्षणविशेषाभावादित्याशयेनाह—भवनमेवेदमिति ।
मयदिति भवद्भवन—द्रव्यभवनं ततो विलक्षणमित्यर्थः । यतिस्थित्यादितोऽभिन्नं भवन क्रियामात्रमतो द्रव्य क्रिया चेत्युभय
मूल वस्तुत्पत्तिरिति—अभिन्नमिति । सवाधं क्रियायामेकरूपत्वे गच्छति तिष्ठति वस्तुते न वस्तुते इत्येव क्रियाभेदज्ञानं ३०
तद्व्यवहारश्च कथं स्यादित्याशङ्क्यो शब्दव्यवहार एव केवल नार्थभेद कचिदिति समापते—तस्माद्भेदज्ञानेति ।

१ ति क मतवृत्तः । २ ति क तस्यापि । ३ ति क भवनवृत्तमवनविलक्षणं ।

श्री नं २९ (१०)

शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्य, विवक्षापि च तासां शक्तीनां यथानुरूप प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्, रूपादिद्रव्यशक्तिप्रवृत्ति-
 मेदनियतेन्द्रियग्राह्यत्ववत्, नियतप्रवृत्तिविशिष्टवस्तुभागाभिनिवेशिभिरभिधानं सर्वस्य वस्तु-
 रूपस्याभिधानुमयोग्यत्वात्, यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादां देवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते
 न वा व्युदस्यति तथाऽऽख्यातमपि देवदत्तादीन् नोपादत्ते न वा व्युदस्यति क्रियाशक्तिव्य-
 नियतशक्तित्वात्, तदेवं द्रव्यशक्त्यशनियतशब्दप्रवृत्त्यनुपात्यय मेदप्रत्यय ।

(तस्मादिति) तस्माद्देदज्ञानव्यवहारौ तु गच्छति तिष्ठति वृत्तिं करोत्यवृत्तिं वा न चेति द्वावत्येवौ
 शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तिरस्यानुरूप्यात्—शब्दो भेदो यस्या द्रव्यप्रवृत्तेः सा शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तिः शब्दोऽप्यो
 द्रव्यात्, प्रवृत्तिः क्रिया गुणोऽपि क्रियेति प्रागुक्तम्, रूपरसगन्धस्पर्शभेदायां प्रवृत्तेः शब्दभेदा [द्रव्य]
 १० प्रवृत्तिरन्या तस्यास्तस्य वर्णवर्णोत्तमकत्वादिरूपं वदानुरूप्यात् शब्दभेद[द्रव्य]प्रवृत्तितस्यानुरूप्याद्देव
 ज्ञान भेदव्यवहारश्च भवति, शक्तिमतो द्रव्यस्य शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमन-
 स्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्यः, यथोक्त 'शक्तिमात्रासहायस्य विष्वक्साद्भुतकर्मणः । सर्वथा सर्वदा
 भावात् कश्चित् किञ्चिद्विषयते' ॥ (वाक्यं फा ३) इति, विवक्षापि च तासां

द्रव्यप्रवृत्तिरन्या, अथा वा शब्दप्रवृत्तिरित्याशयेनाह—शब्दो भेदो यस्या इति, निरंतरप्रवृत्तिमहि द्रव्यम्, तच्च प्रवृत्ति
 १५ कल्पेति निवेद्यादिप्रयत्नोत्पादव्यवस्थितिरूपमिति पूर्वमुक्तम्, ततश्च द्रव्ये सर्ववर्त्मकमिति सिद्धम्, शब्दस्तु किञ्चित्प्राप्य
 विशिष्टं द्रव्यमेवाभिपश्यते, न सर्वप्राप्ययुक्तं द्रव्यम्, तस्माच्छब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तिरन्या नहि गच्छति शब्दो गमनस्थित्यादि
 विविधप्रवृत्तिमद्रव्यमादत्तुं शक्यते, एवञ्च तत्तच्छब्दविशेषोत्पत्त्याद्रव्यप्रवृत्तेर्विशानाद्देदज्ञानं भेदव्यवहारश्च भवतीति भावः ।
 प्रवृत्तिः क्रियेति, प्रवृत्तिः क्रिया भाव इति पूर्वं वर्णनात्, अद्रव्यद्रव्यवदित्यादिना गुणादे क्रियात्ववर्णनाच्चेति भावः ।
 तस्यास्तस्यमिति, तस्या शब्दप्रवृत्तेस्तत्त्वमन्तरो भेदः, वर्णोत्तमकत्वात्तत्त्वकत्वरूपं, वर्णपदवाक्यरूपो वा, अवर्णोत्तमकत्वरूपं
 २० पदार्थीनां 'पदे न वर्णा विप'ते वर्णव्यवस्था न चे'ति स्वीकारात् भेदव्यवहारो भेदप्रत्ययश्च तत्त्वपदान्, अत्र शब्दोऽखण्डरूप
 एकोऽपि गकारोकारावयवस्याभ्यो भिन्नोऽभिन्नश्च चरमावस्थया विशर्तनीयादिरूपया पदादिरूपेण व्युत्पद्यते इति वर्णेषु तत्त्वव्यव
 २५ शारोपपरिणामस्य, अथ वा सर्वं वाक्यमसङ्गमेव सत्त्वं पदान्यसत्त्वान्येव, तेषां सत्त्वत्वे राजा राजानं राज्ञा राजनीत्यादौ राज
 क्पार्यप्रत्यायकस्यानियतत्वं न स्यात्, सत्त्वस्य नियतत्वात्, एवं योगरूढियोगरूढ्याद्यपि कस्यनैव, लोकद्रव्यवहारोपायां, अत एव
 व्याकरणमेवेन साधनोपाया अनियता, एवमर्थेऽपि नानापदार्थेषुऽपि तत्तच्छब्दव्यवहारात् कल्पिता एव, यथाऽभिहितान्वयं,
 ३० अन्वितमिधानम्, संघर्षां वाक्यार्थं, संघट्टा पदार्थां वाक्यार्थं, जाति पदार्थो व्यक्तीर्वा जतिविशिष्टव्यक्तीर्वा, अत एव घट
 इति प्रयुक्ते वैशिष्ट्येऽतिरिक्तमवयविनं भुष्यते, सारथो गुणसमुद्भूतम्, बोद्धादि परमाणुसमूहं गीमां सकोऽवयवेभ्यो भिन्नाभिन्नं घटमिति,
 तदेवं शब्दी प्रवृत्तिः शब्दविषयाऽप्यविषया च रूपरसादिद्रव्यप्रवृत्तेरन्या, तथाविधकल्पितवर्णपदादित कल्पितबोधपदार्थव्य
 वहारो भवति, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिरन्याऽपि तत्त्वविषयवर्तनेऽपि सत्त्वभूतेन वस्तुना परमार्थतो व्यवहाराग्रमन्वाह्यव्यवहारका
 ३५ वेदवृत्तत्त्ववद्वया ॥ नानाप्रकारेभ्योवद्वहरीतीति तत्त्वं बोध्यम् । वस्तुभूततत्त्वस्य व्यवहारानुपासित्वे हरिकारिकां प्रमाणयति-
 ३० शक्तिमात्रेति, अत्र वद्वि 'शक्तिमात्रासमूहस्य विश्रव्यानेकधर्मणः' इति अन्यत्र च 'सर्वमात्रासमूहस्य विश्रव्यानेकधर्मणः'
 इति पूर्वोदो पाठमेवो दृश्यते, विश्र ॥ शक्तिरूपेण निखिलधर्मोत्तमकमतस्तत्र सर्वस्य सङ्गात्वात् सर्वस्यैकदा विवक्षाव्यवस्थायाया
 प्रयोजने वद्विदेव किञ्चिद्विषयते इति तदर्थं स्यादिति भाति उपलभ्यमानवाक्यपदीये कारिकाया अदर्शनात् । एवमेव
 निवेद्याह—विवक्षापि चेति, यैवोपरितेन साक्षात्तत्त्वद्रव्यविषयिणां सम्प्रत्ययो भवति स एव गवादिशब्दसत्त्वार्थे नियत

शक्तीना यथानुरूप प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्-सत्यपि सर्वसर्वात्मकत्वे द्रव्यार्थनयस्य वर्णात्म-
कपटशब्दशक्तेः प्रयुक्तस्युद्गीर्णवाचाकारप्रत्यायने नियता वृत्तिर्नान्यत्र, रूपादिविवक्ष्यशक्तिप्रवृत्तिभेदनिवृत्ते-
त्रियमाहात्म्यवत्, शब्दशक्तिप्रवृत्तिभेदाभेदज्ञानव्यवहारादित्यर्थः, चन्द्राचष्टे नित्यप्रवृत्तीत्यादि, नित्यप्रवृत्ते-
क्रमप्राप्त्या विशिष्टो यो वस्तुभागस्तद्विभिन्नविशिष्टमिदमिदं सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधानात् शब्दैरयोग्यत्वौ-
दिति, तन्निदर्शयति-यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादि यावन्न वा व्युदस्यतीति गतायम्, तथाऽऽख्यातमपीत्यादि ६
तद्वदेव गतायं यावत् क्रियाशविषयनियतशक्तिरिति, नामाख्यातव्योर्नियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वैवेति
तदेव कारणं तदनुपायस्य भेदप्रत्यय इत्युपसहरति, द्रव्यशक्त्यनियतशब्दप्रवृत्त्यनुपाति भेदज्ञानमित्यर्थः ।

तथैव गतिस्थितिप्रवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहारा, सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वात्तत्रियप्रवृत्ते, याऽसौ
सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वाङ्गं गमनादीन् भागभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्तते, यदि
ताभ्यानुभवेत् ततो न ते स्युः, तेनापर्यनुभूयमानत्वात्, सपुण्यवत्, सर्वभेदनिर्भेदं बीजं 10
द्रव्यमिष्यते तदा द्रव्यं न स्यात् भेदापर्यनुभवनात् सपुण्यवत् ।

(तथैवेति) तथैव गतिस्थितिप्रवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहारा. सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वात्तत्रियप्रवृत्ते,
याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वाङ्गं गमनादीन् भागभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्तते, यदि
ताभ्यानुभवेत् क्रियाभेदान् द्रव्यं ततो न ते स्युः, तेनापर्यनुभूयमानत्वात् सपुण्यवत्, सर्वभेदनिर्भेदं
बीजं द्रव्यमिति चेन्नते, तदा द्रव्यं न स्यात्, भेदापर्यनुभवनात् सपुण्यवत्-एव तद्रव्यं बीजं स्याद्यदि 15
द्यान् भेदान् पर्यनुभवेत् ।

आह-यथाऽनन्तरौक्तदेवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते न च व्युदस्यति, नियतत्वाच्छब्दश-
क्तीना प्रवृत्तत्वाच्च तथा वस्तुनापि वैषदत्तेन गत्यादयः किमुपाचाव्युदस्ताः ? नेत्युच्यते विशेषः -

इत्यनादित शब्दार्थयो प्रतिनियतत्वाद्विवक्षाऽपि प्रतिनियतस्यापमिपशिव्येवेति तदर्थः । एतदेव व्याचष्टे-सत्यपीति ।
'इतिमाणां स्वपिपयैवनादिर्योग्यता यथा । अनादिर्यै शब्दानां सम्बन्धो योग्यता यथा' ॥ इति शब्दानां प्रतिविषयनि 20
यपराधिसम्बन्धवत्त्वम् । यानुरादे रूपायामद्रव्यप्रवृत्तिभेदेऽपि आहकारवैयस्यमिति विदधीयति-रूपादिद्रव्येति । शब्द-
वाच्येव प्रवृत्तिविशेषरूपमा भेदज्ञानभेदज्ञानं तथा व्यवहारधेत्याह-शब्दशक्तीति । सर्वे शब्दा न सर्वार्थवाचका, अपि
स्वव्यवहारैराकाङ्क्षा प्रतिनियतार्थशक्तिमत इत्याह-नित्यप्रवृत्तेरिति, यस्मिन् हि शब्दे उच्यते यस्यास्य नियमेनो-
पस्थितिलभ्यमेव च शब्दो बोधयति, भाष्यन्तरम्, अत एव द्वारमिल्यादि विषेहीति प्रकरणादिना पदार्थाहारं सङ्गच्छते, न
ह्युपिधानार्थस्य द्वारपदस्य, अत एव नामाख्यातादिपदमेव, तस्माद्याम विद्यार्थमेव बोधयति, न साध्यायम्, आख्यातवत् 25
साध्यायमेव बोधयति न विद्यार्थमिति भावः । तदेव शब्दस्यैवैवपरसंग्रहणायामिकाया द्रव्यप्रवृत्तेरामृता शब्दप्रवृत्तिर्या सतत
भेदज्ञानं भेदव्यवहारधेतुपसंहरति-द्रव्यशक्त्ययमेति । नामाख्यातपदस्य परस्परार्थबोधकत्वमुक्त्वाऽऽख्यातभेदानामपि
गच्छतिप्रवृत्तीनां अन्यो यार्थबोधकत्वाद्देवव्यवहार इत्याह-तथैवेति नामाख्यातविषयैवेत्यर्थः । यस्मिन्मिल्यादयः क्रममा
विन पदार्थविशेषो अनुसृगमाविन द्रव्यप्रवृत्तयः, तान् द्रव्यमनुभवति अथवा तत्सङ्करूपानिर्भेदं, तद्भवन्निशेषाननुभव
मादत एव द्रव्यं सर्वभेदाननुभवत् स्वतो निर्भेदमिल्याह-याऽसाधिति क्रियाया द्रव्योपसम्पद्ये किंवेन न स्यादित्याह- 30
मिपामेदानिति । तथा द्रव्यमपि ॥ स्वादित्याह-तथैति, तथा च क्रियाक्रियावश्यमिति भावः । यथा नामाख्यातव्य
व्यदो प्रतिविषयनियतशक्तिमत्त्वेन निश्चितवस्तुरूपमिधानसामर्थ्यात् स्वाभिप्रेयातिरिक्तस्योपादानपरित्यागयोदासीनता तथा
भिर्भावोऽपि स्यात्, उतासि वा कश्चिद्विशेष इत्याह-आहेति । अयं देवदत्तो गच्छतीत्यादि देवदत्तशब्देन गत्यादिर्नोपादत्ते,

१ सि क भेदाज्ञानं । २ सि, सर्वस्यावस्तुवस्तुत्वं । क सर्वस्यावस्तुत्वं । ३ सि क योग्यतादिभिः ।
४ सि क व्यापनम् । ५ सि क विभाविति । ६ सि क शब्दाप्रवृत्तिः । ७ सि क भेदाप्रवृत्तिः ।

देवदत्तस्तुना शब्देनानुपादीयमानापि हि गतिरुपात्तैव, नियतभावात् तदात्मत्वादिति विशेषहेतोश्च, यद्यदात्मक तेन तदुपात्तमग्निनेवौष्ण्यम् तथा देवदत्तेन गतिरिति, गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्त, देवदत्ताभिसम्बन्धात्, शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन देवदत्तार्थ उपात्त एव, तदात्मत्वात्, तथा शब्देऽप्येव विधि, उक्तमुभयवस्तुत्वात् ।

देवदत्तवस्तुनेत्यादि, देवदत्तशब्देनानुपादीयमानापि हि गति —वस्तुना तेनोपात्तैवाऽसौ, नियतभावात् विशेषहेतोश्च, को विशेषहेतुरिति चेदुच्यते तदात्मत्वात्, गत्याद्यात्मको हि देवदत्त तत्पयनु भवनात्, यद्यदात्मक तेन तदुपात्तमग्निनेवौष्ण्यम्—यथाग्नेरौष्ण्यमात्मेत्यग्निनोपात्त तथा देवदत्तेन गतिरिति, एव तावदेवदत्तवस्तुना गतिरुपात्ता न देवदत्तशब्देनेति विशेष उक्त, किं गच्छतिशब्देन गत्यर्थेन देवदत्तार्थोऽनुपात्त ? नेत्युच्यते—गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्त इति, लिङ्ग—देवदत्ताभिसम्बन्धात्,

शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन गच्छतिशब्देन देवदत्तार्थ उपात्त एव तदात्मत्वादिति विशेषः, यथा च तदतद्भवनाविच्छेदात्मप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्त्वान्मवनमेवेद गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादीति गम्याविप्रवृत्तिमयनेन भवद्भवनमुपात्तमेव, उभयात्मत्वाद्भवनो—द्रव्यक्रियात्मद्वैरुपादयेन गम्यामुपात्त देवदत्तादि गम्यतीत्युक्तं *क्रियाया द्रव्यभेदपर्यनुभवन[प्रवृत्त्य]त्मकत्वादिति, तथा शब्देऽप्येव विधिः—गच्छतिशब्देनेत्यादि गच्छतिशब्देन च देवदत्त [उपात्त] उक्तमुभयवस्तुत्वात्—शब्दस्य द्रव्यभेदपर्यनुभवनप्रवृत्त्यात्मत्वादिति* एवं चाप्य सर्वसर्वात्मकद्रव्याणां तत्त्वादसतो भेदान् कल्पितानामित्य भेदज्ञानव्यवहारानुपौ ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचस देवदत्तशब्देन गत्यादि नानुपात्तम्, तद्भवनार्थत्वात् देवदत्तशब्दस्येति गृहाण, देवदत्तशब्दो हि द्वितीयादिविनाभूत केवले कर्त्तव्येव प्रयुज्यते, कर्त्ता

गच्छतिशब्देन तु देवदत्त उपादीयत इत्याह—देवदत्तवस्तुनेति । देवदत्तवस्तुनो द्रव्यत्वात् स्वसर्वात्मकत्वादेवदत्तवस्तुना गत्यादय उपादीयत एव न तु देवदत्तशब्देन, देवदत्तपदार्थैव गत्यादिक्रियाणामात्मेति सर्वा क्रिया उपादत्ता इत्याह—देवदत्तशब्देनेति, हेतुमाह—नियतभावादिति देवदत्तादिरन्ये गतिस्थित्यादिक्रियाया नियतत्वात्ति भाव । हेतुन्तरमादर्शयति—विशेषहेतोश्चेति निखिलक्रियापर्यनुभवनमात्मकत्वादिसर्व । देवदत्तशब्देन गत्येवमुपादानेऽपि गच्छत्यादिशब्दा देवदत्तादिद्रव्यमात्र एवेति विशेषात्तरमप्याह—किं गच्छतिशब्देनेति । लिङ्ग हेतुमित्यर्थ, तमेवाह—देवदत्ताभिसम्बन्धादिति, द्रव्यस्य देवदत्तवस्तुना सह सम्बन्धादित्यर्थ, स दो हि द्रव्यस्य प्रवृत्तिविशेष । तथा च स दार्थयोक्त्याशङ्क्यात् गच्छत्यादिशब्देन तदभिधेय देवदत्तद्रव्ये उपात्ते गच्छतिशब्दात्तेन गमनलक्षणेन देवदत्तार्थ सुतरामुपात्त एव, गमनादिक्रियात्मत्वादेवदत्तादिद्रव्यस्येति भाव । सुतरांप्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रक्रियाया आत्मत्वं द्रव्यस्य प्राणुपपादितं स्मारयित्वा क्रियाया क्रियावत् उपादानं भवत्येवेति दर्शयति—यथा चेति । उपसहरति—अर्थेनेति । यथाऽर्थ क्रियालक्षणे द्रव्यस्य गमनादिभेदानां पर्यनुभावक तथा शब्दोऽपि प्रवृत्त्यात्मकत्वात् द्रव्यस्य भेदानां पर्यनुभावक इत्याशयेनाह—उक्त्यदिति । एवम क्रियामात्रस्यैव परमार्थत्वात्प्रतिस्थितिरित्यवृत्त्यादिक्रियामेदा केवले व्यवहारार्थेव कल्पिता इत्युपसहरति—एव तावदिति, प्रवृत्तिगुणक्रियाशक्तिमद्रव्यात् शब्दशब्दादर्थप्रकल्पना व्यवहारार्थे प्रवृत्ता वाक्येन च व्यवहारो भवति तत्र प्रतिवाक्ये सङ्केतप्रहासम्भवात् वाक्ये पदानि प्रकल्प्य यदे च प्रकृतिप्रत्ययभागं प्रकल्प्य कल्पितान्मानव्यवस्थतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्था कल्पिता तदाधिस्य भेदज्ञानभेदव्यवहारो भवत इति भाव । अथ भीमासक्तमेत गच्छत्यादिशब्देन देवदत्तादिशब्दोऽपि गत्यादीनुपात्ता इत्याह—परमार्थतस्त्विति, साम्यापादने परस्पर

च क्रियाया साधनत्वात् क्रियामन्तरेण न भवति, तत्र स्वयमसौ कर्त्ता तेन तेन प्रकारेण वर्त्तमानः, तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची यथाहुरन्ततः 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) स एष उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्त्रर्थप्रत्यायनार्थो नानर्थकः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाद्वचनप्रवृत्तेः ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचस इत्यादि शब्देनापि गत्यादि नानुपात्तमुपात्तमेवा- 5
र्थवत्, पुनः ? तद्भवनार्थत्वात्—तस्य भवनं तद्भवनं गत्यादिभवनमेवार्थो देवदत्तशब्दस्येति देवदत्तार्थेनेव
गत्यर्थोऽप्युपात्त इति गृहाण, भा शङ्किष्ठास्तद्भवनार्थत्वमसिद्धमित्येतदाह—देवदत्तशब्दो हीत्यादि, यथा
स्वार्थद्रव्यलिङ्गसत्त्वाकर्मादिवाचि प्रातिपदिक विभक्त्यस्तद्व्यञ्जिकाः विवक्षावशात् कारकविशेषाभ-
यण कर्मादीनामपि कारकत्वात् कर्तृत्वमिष्टमेवेति सिद्धान्तस्तथा विशेषणैराश्रयेणऽपि द्वितीयादिविनाभूतो
देवदत्तशब्दः, केचले कर्त्तृत्वेव प्रयुज्यते, कर्त्ता च क्रियाया साधनत्वात् क्रियामन्तरेण [न] भवति, 10
क्रियाश्चासिधायित्विष्टत्वाद्य तासु स्वयमसौ कर्त्ता तेन तेन प्रकारेण वर्त्तमानः तथा शब्दोऽपि तत्तद-
र्थवाची, यथाहुरन्ततः इति ज्ञापकम्, विचारावसानेन वैयाकरणैरेतन्निश्चितम् अस्तिर्भवन्तीपरः
इत्यादि, लङ् भवन्तीत्युच्यते, शेष गतार्थम्, प्रथममभ्यसोत्तमयुक्तमन्यदपि क्रियापदं भवत्येव,
दिङ्मात्रोऽङ्गिहान्तात्, त्यमसि, अहमसि तिष्ठसि तिष्ठामीत्यादीनां नियमाभावात्, क्रियापदेन विना

मविनामाविनी, तस्माद्यथाऽऽत्मातपदप्रतिपाद्या क्रिया ॥ साधना न भवतीति आप्यातपदस्य सत्त्वाभिधानेन विनाऽऽकांक्षा 15
न निवर्तत इति सामान्यतः देवदत्तादिसत्त्ववाचकत्वं तथैव साधनं निष्क्रियं न भवतीति साधनवाचकस्यापि आकांक्षावशात्
क्रियावाचकत्वं न्याय्यमिति देवदत्तादिशब्देन गत्यादिप्रियोपात्तैवेति भावः । तदेतद्वशाच्चे—शब्देनापीति, देवदत्तादि-
शब्देनापीत्यर्थः, अननुपादाने हेतुमाह—तद्भवनार्थत्वादिति, देवदत्तस्य गमनादिभवनमेव परमार्थः, नहि द्रव्य गमनादि-
रूपेण प्रथमिनापन्नं सद्भवितुमर्हति तथा वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यादेवदत्तशब्दस्य गत्यादिभवनं परमार्थ इति भावः ।
एतद्वैशेषिकपादयति—यथा स्वार्थेति पक्षकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकेनैव विभक्त्यर्थस्य सत्त्वाकर्तृत्वादेः प्राप्तत्वादिसम्यो 20
व्यञ्जिका एव, सामान्येन कारकत्वेन कर्मादीनां प्रातिपदिकेन प्राप्तत्वेऽपि कर्मत्वादिना रूपेण विशेषविषयानां कर्मादिरूपकारक-
विशेषाश्रयणम्, सर्वेषां स्वस्वभावादेः कर्तृत्वात् कर्मादीनामपि कर्तृत्वमित्येवं सिद्धात्ताभयेण कर्मत्वादिविशेषानपेक्षायां द्वितीया-
दौर्बिभक्तैरभावात्तदा देवदत्तादिशब्दं केचले कर्त्तृत्वेव प्रयुज्यते, कर्त्ता च क्रियाया जनक इति क्रियाया विना न तस्य कर्तृत्वं
सम्भवतीति क्रियाऽऽवश्यकं, तादात्म्येनोते तिष्ठतीत्यादयस्तत्प्राप्तिक्रियाया स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वानुपपत्तेरानयनस्थित्यादिक्रियारूपेण
देवदत्तादिद्रव्यं वर्त्तत इति देवदत्तादिशब्दं उपवेशनादिरूपेण गवर्तत देवदत्तादिद्रव्यं प्रतिपादयतीति तद्भवनार्थत्वं तस्य नासिद्धमिति 25
भावः । प्रथमाविचारको हि सूत्रं क्रियायोगे एव प्रवर्तते, कर्मणि द्वितीयादिपुनराहर्च्यत्वात्, तथैवाकाङ्क्षितत्वात्, 'तिष्ठमाना
धिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकश्च, यत्र तु क्रियापदं न ध्रुवते तत्र तदप्याहार्यमित्याशयेनाह—यथाहुरन्ततः इति, विचारावसाने-
'भगनिहिदे' इति सूत्रविचारावसाने भाव्ये, यथोपीपर इत्यत्र भवन्तीशब्दं लङ्प्रकारे चक्रेतिह इत्याह—लङ् भवन्तीत्युच्यते
इति शार्तं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दं प्रयुज्यते, ज्ञानस्य विद्यमानस्यैव, तस्माद्यत्र क्रियापदात्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्तमं सत्ता
प्रतीयत इत्यस्तीति क्रियापदस्यानुपपन्नं कर्त्तव्यं इति तदर्थः, एवमत्र क्रियाविशेषाणां पुरुषविशेषाणां वचनविशेषाणां 30
गमकं नास्ति तत्रास्तीत्येव पदमप्याहार्यम्, नार्थार्थस्य सत्ताऽप्यभिचारित्वादेरिति भावः । एतं किमिदं पक्षे मध्यमोत्तम
उपर्युक्तमन्यदपि क्रियापदमस्ति ज्ञापकस्य दिङ्मात्रनिदर्शकत्वादित्याह—प्रथमेति । दृष्टान्तं दर्शयति त्यमसीति । ननु

[न] भवतीत्येव हि नियमः, ॥ एष उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्तृप्रत्यायनार्थो नानर्थकः, सम्यक्प्रत्यपेक्षायामिति वर्तते, तस्या अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् वचनप्रवृत्ते—अर्थ प्रत्याययिष्यामीति वचन प्रवर्तते, तस्मान्नानर्थकः समीक्ष्यकार्युक्तिर्यात् प्रमाणा तरोपलब्धत्वाच्च देवदत्तस्य ।

देवदत्तशब्दो न देवदत्तस्य वाचकः किन्तु हिं देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो विज्ञायमानः
 १८ एवानूद्यते स गच्छतीति विधानाय, स्थानविपरीतगमनप्रतिपादनाय च देवदत्त गतिकर्तृत्वे नाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते यो गच्छति स देवदत्त इति ज्ञातार्येनानूद्यमानेन विधानात्, तथा च देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मककर्तृनिर्देशाद्भेदेर्गत्तत्वाद्गच्छतिशब्दोऽनर्थकः पुनरुक्तश्च, तौ च न विभक्तविध्यनुवादार्थउच्चार श्रोतार वा प्रति भवतः ।

(देवदत्तशब्द इति) (देवदत्तशब्दो) न देवदत्तवाचकः किं तर्हि ? देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो
 १९ विज्ञायमान एवानूद्यते ज्ञातार्यो ह्यनुवादो विध्यङ्गत्वात्, किमर्थोऽनुवाद इति चेत् ? स गच्छतीति विधा-
 नाय—देवदत्तविशिष्टगतिविधानाय, गतिर्ज्ञातार्यत्वादिधीयते, देवदत्तकर्तृकदेवदत्तानुवादो गतिविधा-
 नार्थोऽस्तु, गतिविधानं किमर्थमिति चेत् उच्यते—स्थानविपरीतत्वादि, अध्यारुढदेवदत्तकर्तृत्वाधन गमन
 विवक्षित तत्प्रतिपादनाय देवदत्त गतिकर्तृत्वेनाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते, तन्निर्देशयति—यो गच्छति स

देवदत्तशब्दादेव गत्यादिप्रियाया भवन्ती गच्छतिविधौत्याधुपादानं व्यर्थम्, उपार्थानामप्रयोगात्, यत् सम्भवे व्यभिचारे
 २० च विशेष्यविशेषणभावो भवति, यथा भीमोत्पलमिति, गत्यादयश्च न पदार्थं व्यभिचरति, देवदत्तादिपदेन गत्यर्थस्याधुपादाना
 भ्युपगमाविद्यादाह्यामाह—एष एष उपात्तगत्यर्थ इति, वस्तुतो विचार्यमाणे यमनादिनिमाद्वदत्तादिप्रत्ययो कर्तृत्वकार्येष
 प्रतिपादनाय द्वादशो गच्छतीत्युच्यते इति भावः । तस्या इति, मुदो पदार्थसत्तामन्तरेण परं प्रत्ययनोपाय पदोच्चारणासम्भवाद,
 गत्यादिकर्त्ता देवदत्त इत्येव परं बोधयितुं देवदत्तो गच्छतीत्यादिष्व द समीक्ष्यकारिणा प्रयुज्यते इति भावः । मन्वेन प्रमाणान्त-
 रेणोपलब्धमर्थं प्रतिपादयिष्या परं बोधयितुं यदि प्रयुज्यते तदा द्वादशत्वादित्येवो द्वादशत्वादेवाचको न भवति, प्रतिपादयिष्या पद
 २१ प्रतिकल्पय प्रमाणान्तरेण पदार्थस्यावबुद्धत्वादिति पदोच्चारणं व्यर्थमेवेत्याह—देवदत्तशब्द इति । अनूद्यत इति,
 यावत् मुदो पदार्थो न विपर्ययत तावत् पदस्य प्रयोगायाश्च, तस्मादुदिसमाधिष्टोऽर्थो विधिनियेधजननादिभि सम्भज्यते,
 एवम् पूर्वं मुदो पदार्थसत्ता समारोप्य वृद्धोऽस्ति वृद्धे नास्ति वृद्धो जायत इत्येव विधिनियेधजननादीन् बोधयति, अत एव
 २२ शिरित्वात्ततोऽपि द्वादशत्वादेव प्रतिनियतकार्यं न, न चास्य द्वादशत्वात्, तस्मादुदिसमाधिष्टोऽर्थो विधिनियेधजननादिभि सम्भज्यते,
 सोपाधयत्वात्सम्यग्भावाच्च, सेव तु प्रयोगप्रतिपत्तौ नहीरुपपत्त्याऽभवत्येव, यदि तु वृद्धादीना बाह्यसत्तासमाधिष्ट वस्तु वाच्य
 २३ स्वात्तादा इव इत्यत सत्तावगमात् गतार्थत्वात्समाधिष्ट प्रयोगो न स्यात्, नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात् प्रयोगप्रवृत्तिः, अद्विती
 जायत इति च प्रयोगो न स्यात् वास्तव सतो जन्मविरोधात्, उच्यते गीतमेनापि, “वृद्धिस्तु न तदवद,” इति, कारणकाले
 कापामावेऽपि मुदो सिद्धत्वादेव प्रतिनियतकार्यं न, न चास्य द्वादशत्वात्, तस्मादुदिसमाधिष्टोऽर्थो विधिनियेधजननादिभि सम्भज्यते,
 २४ प्रतिनियतिः । अथाप्युच्यते—अध्यारुढेति, देवदत्तस्य गमनस्थानादय शब्दप्रयोगेणकाले मुदोपाह्वा एव परं प्रतिपादयितुं
 उच्यते इति भावः । देवदत्तकर्तृत्वस्य वचना प्रोक्तो देवदत्तानुवाद गतिविधानार्थस्य । एवं क्रियापदप्रयोगे सर्वकारका
 २५ आधार स्यात् तत्र कारकात्प्रयोगस्तु अपरकारकनिवृत्त्यर्थं, कर्तृपदमात्रप्रयोगे क्रियापदप्रयोग क्रियात्तरनिवृत्त्यर्थं, साध्य
 साधनयो परस्परसाक्षात्सत्तादेक्षेपादानेऽपरस्य आननेत्यत्वात् गच्छतीत्युक्ते देवदत्तादिकर्तृत्वगमनस्य देवदत्त इत्युक्ते देवदत्त
 कर्तृत्वगमनादेवत्वात् देवदत्तो गच्छतीत्यभिधानं विधिनियमार्थम्, येन गति सा देवदत्तकर्तृत्वा, मान्यवर्त्तके इत्याद्येनाह—
 यो गच्छतीति । ननु वृद्धिर्वाच्यनुवादार्थत्वात् तस्मिन् देवदत्तो गच्छतीत्यभिधानं पुनरुक्तं भवदित्यनेष्टापीति करोति—

देवदत्त इति—तथा [च] योऽसौ गच्छतीति [स] देवदत्तो गतिक्रियायाः कर्त्तृति ज्ञातार्थेनानूद्यमानेन विधानात्, द्रव्यक्रियावाचिनोश्चाभिजायत्वौद्वस्तुतः, एव सति पौनरुक्त्यमिति चेदभ्युपगम्यते, तथा भेदादि, एवञ्च कृत्वा देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मककर्तृनिर्देशाद्देवदत्तत्वाद्गच्छतिशब्दोऽनर्थक्यं पुनरुक्तञ्च तथा गच्छतिशब्दादेर्विशिष्टकर्तृरुपगमनवचनादेवदत्तार्थगतदेवदत्तशब्दोऽपि, तौ चानर्थक्य-पौनरुक्त्यदोषौ न विभक्तविध्यनुवादार्थवत्कार श्रोतार वा प्रति भवत । 5

किं तर्हि प्रति ? उच्यते—

विभक्तविध्यनुवादार्थाविवेकार प्रति अन्यतरस्यैव चानयोरविवेकार वत्कार श्रोतार वा स्यात् ।

(विभक्तेति) 'विभक्तविध्यनु [वादायाविवे]कार प्रति—विभक्तो विधिरयमविज्ञातार्थत्वात् शब्दोऽनुवादोऽयं विज्ञातार्थत्वात्, विध्यङ्गत्वाद्येत्यविवेकार वत्कार श्रोतार वा स्यात्—आनर्थक्यं 10 पौनरुक्त्यं वा स्यात् अन्यतरस्यै[ष]वाऽनयोरविवेकार विध्यनुवादायाविति ।

स्यान्मतस्तु स्य[अ]निश्चितद्रव्यक्रियात्मकैकवस्तुविध्यनुवादार्थवचन वत्कार प्रति, कथं पुनः श्रोतुरिति चेदुच्यते तस्मापि—

। प्रथमपदोपादानसन्निहितार्थव्यञ्जन द्वितीयपद सन्निधिमात्रेण तथाप्रतिपत्तुः श्रोतुरुप-कारकं नान्यस्य, न स पुन शब्दापराधो यदसौ तदर्थं न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो 15 यदेनमुलूको न पश्यतीति, अत्र प्रयोग—प्रथमपदोपात्तार्थमेव द्वितीयपदम्, उद्गाहितार्थविज-णार्थत्वात्, भाष्यग्रन्थवत् ।

प्रथमपदोपादानेत्यादि यावच्छ्रोतुरुपकारकमिति, प्रथम पदमत्र देवदत्त इति गच्छतीति वा यथाविवक्ष प्रयुक्त, प्रथमपदमुपादानमस्य सोऽर्थं प्रथमपदोपादानं सन्निहितञ्च द्वितीयपदाभिधेया- [भि]मतः, तस्य व्यञ्जन—शब्दो द्वितीयपद वत् सन्निधिमात्रेण प्रयोगमात्रेण प्राक्प्रतिपन्न एवाभि- 20 व्यज्यते सोऽर्थस्तेनेत्यर्थः, तथाप्रतिपत्तु श्रोतुरिति—वक्तुरभिप्रायमूहितु समर्थस्य गृहीतसङ्केतस्येत्यर्थः, उपकारक—प्रतिपत्त्याधानसमर्थं नान्यस्य—अविभक्तविध्यनुवादार्थस्याकृतसङ्केतार्थः, न स पुनः शब्दा-

एव सतीति । एतदेव स्पष्टयति—एवञ्च कृत्वेति, तथा च नाम्नाऽऽख्यातेन वा विशिष्टकर्तृकविशिष्टक्रियाया अवगती विध्यनुवादविवेकामात्रे पौनरुक्त्यमानर्थस्यैव शाक्यवत्कारं श्रोतारं प्रति भवेत् विध्यनुवादार्थप्रस्तप्ते तु नेति भावः । तर्हि कं प्रति भाग्यर्थक्यपौनरुक्त्यदोषो भवत इत्यत्राह—विभक्तेति विभक्तयोर्विध्यनुवादार्थयोरविवेकारमित्यर्थः, विध्यनुवादोमयविवेका- 25 भावेऽन्यतरस्य वा विवेकामात्रे वत्कारं श्रोतारश्च प्रति तौ दोषा भवत न केवलमेकस्त्वैवमयो वक्तु श्रोतुर्वेति भावः । न विनी दोषौ वत्कारं प्रति युक्ती तस्यैव नाम्नाऽऽख्यातार्थस्याऽऽख्यातेन नामार्थस्य प्राप्तत्वात्, श्रोतार प्रति कथं भवत, तस्य नामाख्या-तयोरेकस्यापि अनुपस्थितत्वादित्याद्यहते—स्यान्मतमिति । एकपदेनोपात्तत्वापरपदार्थस्यापरपदं व्यञ्जकं सत् वक्तु श्रोतुश्च सन्निहितं सदुपकारकं भवति न ॥ स्वार्थस्याप्राप्तस्याभिधायकं सत् तदेवविधमुत्तरपदमज्ञानस्य श्रोतुरेवापराधो ननु शब्दस्ये-त्याह—प्रथमपदेति । देवदत्तो गच्छति, गच्छति देवदत्त इत्यत्र वा यथाविश्रुतं देवदत्तपदं गच्छतिपदं वा देवदत्तकर्तृरुपगमनस्य 30 व्यञ्जकम्, यदा च प्रथमपदप्रयोगतस्तत्सन्निहितं तदापि यदि द्वितीयपदं तद्वाञ्छकमिति ज्ञात्वाप्यानर्थक्यपौनरुक्त्यौ न जानीते तर्हि

१ सि क अज्ञातार्थेना० । २ सि क 'भिदायत्वाच्च । ३ सि क चेदपि ० । ४, ५ सि क अवि० । ६ सि क वत्कारं श्रोतारं वा स्यादानर्थक्यं पौनरुक्त्यं वा स्यात् स्यादन्यतरस्यैवानयोर्विवेकारमित्यधिकं द्रव्यते ।

त्वात् [प्र]दीपवत्, यथा प्रदीपः प्रागमिव्यक्त घट [त]मः स्व व्यनक्तीति नादित एव तदर्थज्ञानस्य कारकः
तथा तु वाक्ये गच्छतिशब्दोऽपीति, अथ वा द्रव्यार्थवादे कुम्भकारोऽपि विद्यमानमेव घट तथाभि-
व्यनक्ति नाविद्यमानमुत्पादयति प्रदीपवत्, तस्मात् कुम्भकारस्यापि व्यक्तव्यञ्जनत्वात् पिण्डावस्थायामपि
व्यक्त एव घट क्रियाक्रममिव्यक्तप्रत्यक्षत्वात् प्रदीपव्यक्तघटवत्, तथा देवदत्तो गच्छतीत्यत्रापि
व्यक्तव्यञ्जनत्वाद्भादित एव तत्तदर्थज्ञानस्य कारक इति ।

मा च मस्या केवलपपत्तिमात्रकमैवैतदुच्यते प्रथमपदोपाचार्यवाचि द्वितीयपदमिति, किं तु
लोकेऽपि व्यवहारप्रसिद्धिस्तथा दृष्टेति तदर्थयितुमाह—

तथा च विनापि तत्सन्निधिं पूर्वश्रुतशब्दवृत्तेरेव तथानियतत्वात्तथैव प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते
यथा प्रविश पिण्डीमिति प्रविशशब्दश्रवणात् सुपिर गृहादि कर्मपदमत्रेति पिण्डीमिति च
कर्मपदश्रवणात्तद्योग्यभक्षिक्रियाकर्तृकर्मकमिति ।

तथा च विनापीत्यादि यावत् प्रविश पिण्डीमितीति, एवञ्च कृत्वा तस्यैवानुवादमात्रमिमा-
र्थस्य शब्दस्य सन्निधिमन्तरेणापि पूर्वश्रुतशब्दोपात्तस्यार्थस्य वृत्तेरेव तथा नियतत्वात् तथा हि तच्छ-
ब्दवृत्तिर्नियता यथा कचिदश्रूयमाणद्वितीयपदोऽपि तस्य पदार्थविषयप्रतिपत्तिहेतुर्भवति, तथैव च
प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते तथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र प्रविशशब्दश्रवणात् प्रवेशयोग्य प्रकरणादिभिः सुपिर
गृहादि कर्मपदमत्रेति पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणादनन्तरपि प्रविशि[अ]सम्भवात् तद्योग्यभक्षिक्रिया-
कर्तृकर्मकमिति प्रतिपद्यन्ते, तस्मात् प्रथमपदोपाचार्यव्यञ्जन द्वितीयपदमिति साधूक्तम् ।

यथा देवदत्तशब्दोपाचार्यवाची गच्छतिशब्दः—

तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्त्ता, 'ल कर्मणि च' (पा० अ० ३ पा० ४ सू०
९६) इति । कर्त्तार विहितलकारोद्देशत्वात्तिप, स च देवदत्त एव विशिष्ट, विशिष्टकर्तृविप-

मिव्यक्तत्वात् कारकस्य घटस्याभिव्यक्तं प्रदीपं दृष्ट्वा लीकरोति—प्रदीपवदिति, सत्कार्यवादाश्रयेण दृष्ट्वा तमाह—अथ वेति । 20
यस्मात् प्रथममुक्तितात् पदात् निखिलक्रियाकारणोपस्थिति तादृशमेवेव पद वाच्यं भवतीत्यनोपपत्तिमुदीर्य तथा व्यवहार-
प्रतिदिमपि लक्षिणीमादर्शयति—तथा चेति । अनुवादमात्रकस्य द्वितीयादिपदस्य सन्निधिना विनापि प्रविशेत्वेतान्मात्रोपाचार्य-
प्रवेशक्रियाकर्मत्वयोग्यस्य प्रकरणादिशब्दात् गृहादे प्रतिपत्तयति, तथा पिण्डीमित्येतन्मात्रोपाचार्य कर्म खयोग्या क्रियासाधनश-
ब्दादिक्रिया प्रत्याभवति, तस्मादुत्तरपदस्यानुवादमात्रत्वादेव मेदात् तदमावेऽपि पूर्वपदस्य सर्वे सर्वार्थवाचक इति न्यायेन सर्वो
संप्रतिपादनशक्तिनियतत्वमिति अभिव्यक्तार्थप्रकाशकमेवोत्तरपदमिति व्यावर्णयति—अनुवादमात्रमिमांशस्येति । पिण्डीमिति 25
पदं हि गर्भीकृतक्रियापदम्, निराकाशावगमत्तेरतस्तस्य प्रसिद्धादिना पिण्डीकर्मकमहाप्रक्रियाया बाधकत्वाद्वाक्यम्, एवं
प्रतिपादनत्वात्तमपि प्रकरणादिवशाद्गृहादिकर्मकप्रवेशनक्रियानोधात् त्रिशिष्टानिघायक वाक्यमेव, तस्मादेतादृशपदे द्वितीयपद-
मुपासनमुपादकमेव, कचित्तु प्रविश गृह, पिण्डी भक्षयेति तूपाधीयमान त्रिशिष्ट वाक्यमण्डगम्यदेवेति वदन्ति । यथा नामपद-
गर्भीकृतकारकादिप्रतिपत्तिपदप्रतिपादक वाक्यमेवेत्युक्तं तथाऽऽख्यातपदमपि गर्भीकृतकर्तृकवादिद्वितीयं कर्ममेव गृह—तथा
गच्छतीति चेति । गच्छतीति पदं हि प्रतिप्रत्ययविशिष्टम् प्रकृत्यर्थं किमा तिष्ठत्यर्थं कर्त्ता, 'ल कर्मणि च भावे चाक- 30
र्मकेभ्य' इति सूत्रेण लकाराः सकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि कर्त्तारि च स्युः, अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तारि च कर्त्तारि लस्य

यगमनविप्रक्षितत्वात् तच्छब्दव्ययस्थाप्यस्वरूपत्वाद्वा गच्छति स्वाशोपात्तार्थविषयक एव, वक्तुर्विप्रक्षायामन्यथोक्त्यानर्थक्यत्वात्, अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च, श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, अन्ते च नाम्न कर्तृत्वप्रतिपत्तिरिति ।

(तथेति) तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्त्ता, किं कारण ? 'लुः कर्मणि च' (पा० अ०

- ३ पा० ४ सू० ९६) इति कर्त्तरि विहितलभ्यारोदेशत्वात्तिष, कोऽसौ कर्त्तेति चेदुच्यते स च देवदत्त एव विशिष्ट विशिष्टकर्तृविषयगमनविप्रक्षितत्वात्, अथवा गच्छति स्वाशोपात्तार्थविषयक एव, तच्छब्दव्ययस्थाप्यस्वरूपत्वात्, यो यच्छब्दव्ययस्थाप्यस्वरूप शब्द स स्वाशोपात्तार्थविषयक एव दृष्टो यथा घटशब्दव्ययस्याप्योऽर्थो [घट]रादिरिति, एवमपिच्छतो दोष उच्यते-वक्तुर्विप्रक्षायामन्यथोक्त्यानर्थक्यत्वादिति-देवदत्तकर्तृविषया गतिं प्रति [वि]पादयिषता हि यक्ता गच्छति प्रयुक्तो यदि तमेवार्थं ॥ न मृयात् उक्तेर्लोड्य कोऽर्थं स्यादित्यानर्थक्य प्राप्तमिति, किञ्चायन् अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च-ससर्ग-विप्रयोगसाहचर्यविरोधार्थप्रकरणलिङ्गशब्दात्तरसमिप्यौचित्यदेशकालव्यप्तिस्वरादिसामर्थ्यमेवैवैरर्थस्या-

विधानातिप्रसक्तस्यानित्यत्वादिति हेतुमाह-किं कारणमिति । अर्थप्रकरणाभ्यां सोऽय कर्त्ता विशिष्ट एव देवदत्तादिरित्याह-स चेति, कर्तृत्वेन त्रिषा कर्तृसामान्यप्रतीतापि विशिष्टकर्तृविषयगमनस्यैव विप्रक्षितत्वात् देवदत्तादेरेवावगम इति विषयसा विरोधार्थनिर्णय इति भावः । न केवलं तादृशविषयस्यैव तथाविधस्य दत्तसाविधार्थं शक्तिम-तरेणापि प्रयुज्यत इति, किन्तु

- ॥ शब्दस्य तथाशक्तिसद्भावादेव तथा विप्रक्ष्यते प्रयुज्यते चेत्याशयेनाह-अथ चेति गच्छत्यादिक्रियाया नि साधनाया अस्तम्भनाय यदिक्रियत्वाद्यनविशिष्टक्रियैव गच्छतिश-देनोपासीयते यथा घटशब्दाद्व्यपिमानबोध आन-त्यम्यमिचाराभ्यामनुपपन्न इति इत्वा घटत्वादिविशिष्टस्य घटपदार्थत्वम् घटत्वमेव हि घटपदार्थैकदेशं लक्ष्यत्वात् वक्तारो द्वये घटशब्दं प्रयुज्यते, एवमेव साधन विशिष्टक्रियायामेवावद्यातप्रयोगात् गच्छत्यादिपद साधनभूतकर्तृविषयकमेवेति भावः । तथैव वक्तुर्विप्रक्षायार्थं दर्शनद्विराह-देवदत्तेति यादृशार्थप्रतिपिपादयिषया वक्तृणा यच्छब्दं प्रयुज्य स शब्दो यदि तादृशमर्थं न बोधयेत् तर्हि स शब्दो विप्रक्षिता योऽप्रतिपादयत्येना-यार्थप्रतिपादनोऽपि 'यथै एव भवेदिति भावः । अथ कर्तृत्वेन देवदत्तादेर्गच्छत्यादिनानुपपत्तौ व्याख्यातुमि

- २० रथप्रकरणादिना कर्तृविशेषपरत्यव्यवस्थापनमस्तम्भयितमेव स्यात् सामान्येनोपस्थितमेव हि विशेषे व्यवस्थाप्यते नायथेत्याशयेनाह-अर्थप्रकरणादीति 'ससर्गा विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दस्या-यस्य सतिचि । सामर्थ्यमौचित्यौ चैव कालो व्यपि स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषेऽप्युचितहेतवः ॥' इत्येते संसर्गादय उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रा र्थात्पर्यवर्तिन्ययद्वारा तन्मात्रार्थविषयका-वयवोपजनका सक्तसा गौरिल्लन वत्ससंसर्गात् गार्थेनोरेव सम्प्रत्यय, अकिशोप धेनुमिल्लन किशोरविप्रयोगेन निष्प्रिज्जातीयाया एव धेनोरवगति, रामलक्ष्मणविल्लन लक्ष्मणसाहचयाद्वाशारेथेव प्रतीति

- २५ रामानुजनिस्तयोर्लिङ्गन विरोधेन जामदग्न्यस्यैव प्रतीति अजलिना जुहोति अजलिना सूर्यमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थ वशात्पादकाराजलिपरत्वम् । तैषधमानयेयादौ प्रकरणेनायादिपरता, अथा सर्वरा उपपधातीत्यादौ तेजो वै धृतमिति धृतस्यतिरुपादिशब्दा इत्यस्य धृतसापनाञ्जनपरत्वम् रामो जामदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्यपदव्यभिचानेन राम परशुराम, अभिरुपाय कथा दयेत्यादौ सामर्थ्योदाभिरुपवरागैवेति प्रतीयते, यथ निम्बं परशुरा इत्यादावाचित्यात् परशुनेत्यस्य हेतुनाय त्वम् माल्य परमेस्वर इत्यत्र राजधानीरुपाद्देशात् परमेस्वरपद राजपरम्, चित्रभाजुर्भातीत्यादौ रामो यद्धो दिवा सूर्ये

- ३० चित्रभानुशब्द मित्रो मात्रि मित्र भातीयादौ लिङ्गव्यवस्थाप्योऽप्येव सूर्योऽप्येव गृह्यत । स्थूलपृथ्वीमिलादौ स्वरात्पुरुषबहुव्री हार्यनिर्णय स्वरादीत्यादिना पत्वस्तवत्वन्तरत्वादि सुषिफमिल्लन पूजार्थं स्य सुषिफमिल्लनोपसर्गोऽन्यर्थ, प्रणायक प्रणयन क्रियाकर्ता गत्वात् प्रणायक प्रगतनायकदेशो ज्ञायते इति । यस्तुत सामर्थ्यमेवैव मुखं निर्णायकम्, ससर्गादय तद्व्यञ्जकप्रथम इत्याशयेनोक्त स्वरादिसामर्थ्यमेवैरिति । श्रौतुरपि क्रियामात्रवशात् कर्तृप्रतिपत्तिर्भवति इत्येते हि गच्छतीत्युक्ते धोतु स

नवगम्यमानस्य यन्निष्प्रायानुवर्तिभिर्व्याख्याहृभिर्विशेषेऽनस्थापन दृष्टम्, तच्च तेनैव शब्देनोपात्तायै घटते नान्यथेति, तथा श्रोत्राप्यधुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, को गच्छति देवदत्त इत्यन्ते— अवसाने नाम्न कर्तृत्वप्रतिपत्ति, यद्यपि तिपोपात्त कर्तृत्व तथापि या ता गतिं गत्वा नामपदार्थ एव कर्त्तृति प्रतिपत्ति श्रोतुरपि भवन्ती दृष्टेति^५, [एवञ्च] अयोऽन्याभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ नामा-
ख्यातशब्दाविति साधूक्तम्, एतदुपपत्त्यनन्तर शार्दार्थोऽपि द्रव्यक्रियात्मकवस्तुविषय इति भावितम् । ४

अनया च शब्दार्थगतिभावनया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूप देवदत्तभेद गतिभेद स्थितिभेद वृत्त्यवृत्तिहसनकथनादिभेद वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भगति तेन तथा तथा भूयत इति।

अनया चेत्यादि, एतया शब्दार्थगतिभावनयाऽस्मद्व्याख्यातया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूप देवदत्तभेद गतिभेद स्थितिभेद वृत्त्यवृत्तिहसनकथनादिभेद वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भगति, यस्मात्तेन तथा [तथा] भूयत इति, इतिशब्द-^[न्य] हेत्वर्थत्वात्—यस्मादेकमेव भवन देवदत्तद्रव्यरूप गतिस्थित्या-
दिक्रियारूपश्च भवति तेनैव तेन रूपेण भूयते न भवनशून्यमन्यत् किञ्चिदस्ति, भवनमेव भवतीति । 10

ननु कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेत्येतज्ज्ञाय क्रियालक्षणम्, न सततसम्प्रवृत्ति-
मात्रम्, सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भवेऽपि केनचित्फलोद्देशेन कारकवत्या क्रियाया पचिपटिगम्यादेः परिग्रहार्थं विशेषग्रहणम्, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे तु सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीति सहभाविभिरसह-
भाविभिर्विशेषै प्रत्याश्रय सहिता प्रचयाप्रचयफला सा तस्या सर्वस्तुति वसन्त्या मुहूर्त्तमप्यन- 15
यस्यानात् किं फल लौकिक स्यात्? विशेषास्तूपजायमाना पच्यादय ओदनादिफलान्तरहेतु
स्वाश्रया कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, यथा विष्केदस्तण्डुलाश्रयः काष्ठादीन्यपेक्षते, तत्र या प्रवृत्ति
भवनरूपा सा कारकान्तरानपेक्षत्वेन विशेषाभ्यापित्यात्र प्रवृत्तिसामान्य क्रिया लोकव्यवहारा-
नङ्गत्वात्, भावश्च क्रिया द्रव्यश्चेति यदुच्यते तत्र क्रियाया फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात् 20
कुतः क्रियात्वम्? गच्छत्यादिव्यापिरूपता वा? प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, कारकवत्,
यैधर्मेण तद्देवदत्त ।

इति प्रतिपत्ति, ततश्च को गच्छतीति कृतविशेषजिज्ञासायां देवदत्तो गच्छतीति देवदत्तादिनां सर्वादिनाऽवगतिरित्याद्येनाह-
श्रोत्रापीति । एवञ्च नामाख्यातशब्द । परस्परभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ सिद्धारिगुपसहरति—एषश्चेति । इत्यनेनैव
शब्दस्य द्रव्यक्रियाप्रतिपादकत्ववत् सर्वभरूपमेव शक्तिभेदात् देवदत्तादिद्रव्यभेद गच्छत्यादिभेदश्च भवतीति द्रव्यक्रिययोर्भवन
सामान्याद्भवनमेवेदं सर्वमिति प्रवृत्तयविषयमुपदेशयति अनया चेति, शब्दार्थयोर्गतिर्मात्राया तत्पेक्षया एक एव नामशब्द 25
आख्यातशब्दो वा यथा स्ववशक्तिवात् द्रव्यक्रियालक्षणस्य निमित्तात्स्य बोधक, सर्वे शब्दा सर्वार्थोभिधानसमर्था इती
हत्वात्तयैवेत्येव भवन वस्तु द्रव्यक्रियारूपेण भवति भवनव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनाऽभावादित्याद्येन व्याचष्टे—एतथेति ।
तथा च सर्वे भवनरूपमेवेति भवनसामान्यस्यैव क्रियाये प्रतिपादिते तदनभ्युपगच्छता व्याकरणेन यत्रिचालक्षणमुक्तं
तदर्थयति—ननु कारकाणामिति भूवादयो पातव इति सूत्रव्याख्यानावसरे भाष्यकार क्रियावचनो धातुमिति पूर्वोच्चार्यधातु
रक्षणे करोतीति विधेयभ्युपगम्यास्तिभवतिविद्यतीनां करोतिना सामानाधिकरण्याभावादव्याध्या धातुत्वे वषध्यमिति चोदितम्, 30
लोके हि परित्यन्दसमावा निमा प्रसिद्धा, अस्तिभवतिविद्यतीनां न परित्यन्दसमावोऽर्थ इति सकलधातुव्यापकं क्रियालक्षणं
कारकाणां प्रतिविशेष इति भाष्यहृता प्रणीतम्, सर्वार्थ कारकाणामेकविधप्रवृत्तेरसम्भवात् देवदत्त पचति अष्टानि पचति
स्याती पंचतीत्येवं सवन्न पचिप्रयोगाच्च प्रवृत्तेरनकविधत्वात् श्रुतिविशेष क्रियेति लक्षितम्, एवञ्च पचनक्रियायां भियो
पेक्षण्यात् प्रवृत्तिविशेषरूपत्वं सिद्धम्, एतादृशं वैतण्ड्यं अस्मादीनां नास्तीत्याशङ्क्य समाहितं यथा 'देवेवं सिद्धाऽऽप्तार्थी'

लौकिकम्?—साध्यवद्धारकमिति व्यवहाराक्षमत्वा दर्शयति, विशेषप्रहणसामर्थ्यात् पुनर्विशेषास्तूपजायमाना-
पच्यादय ओदनादिकलान्तरहेतवः स्वाश्रया कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, तन्निदर्शयति यथा विच्छेदस्तण्डु-
लाश्रयः काष्ठादीन्यपेक्षत इति, तदुपनयति तत्र या प्रवृत्तिरित्यादि गतार्थं यावत् प्रवृत्तिसामान्यमिति
इति विशेषप्रहणसाफल्य व्याख्यात मवति, प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वरश्च भावश्च क्रियेत्यादि यावत्
हुव क्रियास्य ? फलोद्देशकारकसम्बन्धा[भा]वाद्यदुच्यते द्रव्यं च क्रियत इति प्रत्ययवलेन लघोच्यते ।
द्रव्यक्रियात्मको भाव इति तत्र सिद्ध्यति त्वदभिप्रेतत्रियाभावासिद्धेरित्यर्थः, इतश्चासिद्धि विज्ञेयान्या-
पित्वात्र प्रवृत्तिसामान्यं क्रियेति तत्प्रदर्शनार्थमाह गच्छत्यादिव्यापिरूपता वेति, कुन इति वर्तते, गच्छ-
त्यादिव्यापिनी न भवति त्वदिष्टप्र[वृ]त्तिसामान्यलक्षणा क्रिया, प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, यद्यत्
प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूत तद्गच्छत्यादीन् न व्याप्नोति यथा कारक कारणाणां प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतमक्रिया,
अक्रियात्वश्चाययो सिद्धमिति दृष्टान्तः साधर्म्येण, वैधर्म्येण तद्भेदवदिति, या या क्रिया सा सा 10
प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूता यथा गच्छतितिष्ठत्यादि क्रियाभेदो द्रव्यपतनसर्पणरिङ्गणादयो धा गमनविशेषा ,
तस्माद्गच्छत्याद्यव्यापित्यादप्यक्रियात्व प्रवृत्तिसामान्यस्य कारकवदिति ।

माणाया व्यवहारानुसारं ॥ फलमित्यनेन दर्शितमित्याह-लौकिकमिति । समारोपितसमूहरूपाया एव धातुवाच्या
प्रहणयो विशेषरूपतानुपगतं व्यवहाराक्षमा भवन्तीत्याह-विशेषप्रहणेति, प्रवृत्तिलक्षणेन क्रियाऽनपायिनी साधनशक्तिभि
सह साध्यमेवं साधयितुं भाग्य प्रविमर्श भवति क्रियेरूपतामापाद्य कारकशक्तीन् प्रवर्तयतीति भावः । तदेवाऽऽह-यथा 15
विच्छेद इति । कर्तृकर्मादिकारकमेवेऽप्यनुवर्तमानत्वमेव प्रवृत्तिविशेषे जातिरित्यस्य पक्षतीत्यादिप्रत्ययव्यग्रहं च विशेष
स्वाभावभूतक्रियानुसारेण साध्यं सम्बन्ध, अत एव स्वाश्रयद्वारेणैवास्य साधनाकाक्षा, सामान्यभूता प्रवृत्तिस्तु न क्रिया, असाध्य-
त्वात्, पक्षिपटिगम्यादिक्रिया एव हि साध्यत्वेन प्रतीयन्ते न तु प्रतिक्षणप्रवहद्रूपा प्रवृत्तिर्नित्वावद्राष्ट्रात्वाच्चेत्साधयेनाह-तत्र या
प्रवृत्तिरिति, अत्रोदृत मूलं न स्फुटमुपलभ्यते । भावश्च क्रियेति भवनसम्बन्धमानाद्यदभ्युपगम्यते नासौ भाव
क्रिया भवितुमर्हति साक्षात् फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात्, नैवाकरणे सामान्यक्रियावाचिना भावशब्देन साक्षादनभिधीय
मानोऽपि विशेष सामान्यविशेषात्मकवस्तुसामर्थ्यात् सज्जित एव, सामान्यविशेषयोरत्यन्तनेदाभावात् सकलविशेषपरिहारेण 20
सामान्यरूपापुनपत्तेरिति स्वीकृत्यते, ये तु सामान्यं भिन्नमेवाचक्षते तेषां तु भावस्य विशेषानात्मकस्य नित्यात् नोपपद्यत
एवेति ध्येयम् । सामान्यात्मक्रियाया अभावं साधयति-यदुच्यते इति विशेषानात्मकसामान्यक्रियाया फलोद्देशकारक-
सम्बन्धायोग्याया असत्त्वात् कार्यं द्रव्यं क्रिया चेत्सुमय भावो भवेदिति भावः । हेत्व-तरमाह-विशेषाव्यापित्यादिति,
किं करोतीति प्रश्ने पक्षेति, ॥ करिष्यति १ पक्ष्यति, किमकार्यात् २ अपाक्षीदिति सामान्यविशेषभावेन पचादे करोतिना सामाना-
धिकरण्यात् यथा क्रियाविशेषा पचादय विशेषव्यापिन तया भवतिनसामानाधिकरण्याभावात् क्रियामानुषयायो भावो न 25
विशेषव्यापीति न तस्य क्रियात्वमिति भावः । अत एवोच्यते-गच्छत्यादीति । अत्रैव प्रयोगमाह-गच्छत्यादिव्यापि-
नीति । यथा क्रियाविशेषमजनयत् कारक कारकं न भवति विशेषरूपतामन्तरेण सामान्यरूपताया असम्भवात् तथा क्रियापि
विशेषाव्यापित्वेऽसत्त्वेनेति दृष्टान्त दर्शयति-यथा कारकमिति । करोतीति हि कारकमिति क्रियाया शब्देन प्रतीते-
स्तद्विर्वर्तकतया कर्त्रादिविशेषप्रतिपत्ति, तथा विशेषाप्रतिपत्तौ भवतामप्यनित्यात् तस्येष्टमेवेत्याह-अक्रियात्वञ्चेति ।
वैधर्म्यदृष्टातेन व्याप्तिं दहयति-वैधर्म्येणेति, यथा गच्छत्यादय क्रियात्वात् प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूता, न तथा 30
भावात्मा क्रियेति तस्मा अक्रियात्वमेव, एव गत्यादिक्रिया अपि द्रव्यपतनादिप्रवृत्तिविशेषा एव क्रिया भवति न तथा भवनमिति

तथा च द्रव्य क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य द्वितीयो भावः क्रियेत्येतदपि च नोपपद्यते, तस्याः क्रियाया असत्त्वात् खपुष्पवत्, असत्त्वमद्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत् अगत्या-दित्वञ्च तदव्यापित्वादिति ।

तथा चेत्यादि, एतञ्च कृत्वा द्रव्य क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य—भावस्य द्वितीयो भावः क्रियेत्येतदपि प्रवृत्तिसामान्यक्रियावादिनो नोपपद्यते, तस्याः क्रियायास्तद्विष्टाया असत्त्वात् खपुष्पस्येव, यथा खपुष्पमसत्त्वाद्रव्यस्य द्वितीय न भवति तथा प्रवृत्तिसामान्यमिति, असत्त्वमसिद्धं प्रवृत्तिसामान्यस्येति चेत्—असत्त्व[अ]द्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत्, अगत्यादिरपञ्च सदव्यापित्वादिति तस्मात् प्रवृत्तिविशेष क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति वैयाकरणपक्षः ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतयत् सर्वभावविषया प्रवृत्तिर्भावानामात्मेति न हीह कश्चित् स्वात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति ह्यवता, स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्थयति फलान्तरहेतुहेतुभावाविभक्तवृत्तिः सर्वभावेऽप्यित्युक्ते, न हीह कश्चित् स्वात्मनीति वचनात् ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतयदित्यादि, ननु स्वयापि प्रवृत्तिविशेषादि यागवि[ता] प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियेत्येतदभ्युपगतमस्मदभिमतयत्, कथमिति तद्दर्शयति—सर्वभावविषया प्रवृत्तिर्भावानामात्मेति आदावेवेदमभ्युपगतं तस्या 'न हीह कश्चित् स्वात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते' (महामा० अ० ४ पा० १ आ० १) इति ह्यवता सततसम्प्रवृत्तिरात्मस्वरूपमिति, स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्थयति, किं कारणं? फलान्तरहेतुहेतुभावाविभक्तवृत्तिः सर्वभावेऽप्यित्युक्ते—फल बीजाविप्रवृत्तेर्हेतुभूतस्याङ्कुरादि, ततोऽयानि फलानि फलान्तराणि तदनुबन्धजनानि पणनालकाण्डतुपशूकक्षीरतुलादीनि क्रमेण इतत् २० पूर्वं पूर्वं यथास्व ततोऽपि पूर्वं पूषऽतरिता हेतुहेतवः स एव भावा क्रियात्मान, तैरेवाविभक्ता वृत्ति-वर्त्तन सततसम्प्रवृत्तिः सर्वभावेऽप्यित्युक्त्यात्, कथमुक्तं? न हीह कश्चित् स्वात्मनीत्यादिवचनात्, सबभावेषु बीजाङ्कुरमृत्पिण्डादिपूत तच्च प्रवृत्तिसामान्यं तण्डुलबिड्देदादीनामपि तत्स्वरूपानतिवृत्ते ।

भावः । एवञ्च भावस्य द्वैविध्यं क्रियाया द्वितीयभावत्वशानुपपन्नमिति निगमयति—तथा चेति, विशेषानात्मकसामान्य क्रियाभ्युपगम इत्यर्थं गतार्थं, मूल टीका च, एव वैयाकरणपक्ष संस्थापितो ननु कारकणामित्यादिना समेतं पक्ष निराकुर्वन् २५ नव आह—अत्रोच्यत इति, सामान्यप्रवृत्ते क्रियात्वं साधयितुमयं नयो वैयाकरणेन स्वयं प्रवृत्तिरभ्युपगतेवेति दर्शयति—ननु स्वयापीति वैयाकरणेनेति भावः । तद्वचनमादौयति—न हीहेति, भाव्येऽनेन प्रत्येन द्रव्यस्य गोलादिषामान्यस्य यथा विषाणदेव अत्रलक्षणप्रवृत्तिमन्व साधितम्, एवञ्च शुण्ठ्याणां वैषम्यलक्षणा प्रवृत्ति सामान्या परिणामविशेषानादरेण सर्व स्वरूपविधिरेति सततसम्प्रवृत्तिरात्मस्वरूपम्, तत्र च स्थितिपरिणामो द्रव्यमुच्यते तस्य सामान्यरूपतया सामान्ये नपुंसकमिति न्यायाद् यनानस्य नपुंसकत्वम्, कामिर्भावतिरोभावो नु प्रिया कारकापेक्षाविधिरेति वृक्षपायावेव वर्द्धते इत्यादिना दर्शिताविति ३० तद्व्याप्यामिश्रय । सर्वभावविषया प्रवृत्तिर्भावाभावात्मेत्यभ्युपगमे हेतु दर्शयति—फलान्तरेति, कार्यकारणभावेन पूर्वोत्तरभावेन मवनस्वरूपाणामङ्कुरपणनालकाण्डतुपशूकक्षीरतुलादीनामेवाविर्भावतिरोभावात्मकतया क्रियात्वेन बीजादिरूपप्रवृत्तितत्त्वेषाम विभक्त्यादिति भावः विशेषाणां सामायाप्यमत्वाविति यावत् । बीजाङ्कुरादीनां मृत्पिण्डाद्यासादीनां सामान्यविशेषाणां यथाऽ विभक्त्यतिता तथैव तण्डुलबिड्देदादीनामपि सामान्यविशेषाणामविभक्त्यतितात्वात् प्रवृत्तिसामान्यानतिरिक्तत्वमेवेत्याह—सर्वभावे-

१ मि क नहि किञ्चित् । २ सि क नहि किञ्चित् ।

विज्ञान्यत्—

यदपि चोक्तं केनचित् फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, एतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारानङ्गरादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वात्, यथा च विशेषा उपजायमाना ५ पद्यादय ओदनादिकलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षन्ते तथा मृद्भवनमपि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षत एव कर्त्ता कुम्भकारोऽस्य करणेन दण्डादिना जलाद्याहरणाय मृदाहृत्य तच्छालाया घटं निर्वर्त्तयति, मालवनगरे सप्तवर्षशतानि यावत् स एव घट आर्द्रादिसामिश्रुकनययुगाद्यन्यथाभवनेऽपि तथातथाभवति तन्नाम एव घटो वर्षं न दृश्यते सङ्गोप्यते च गोदोह वा तडागादौ, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमुदके प्रक्षिप्तस्येति, 10 प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वाद्यसिद्धतापि चैवमुक्तैव ।

यदपि चोक्तं केनचित्फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, स च विशेषः, सहमाविनो रूपादयोऽसहमाविनो गमनस्थानादयश्च तैः प्रत्याश्रय युक्ता तदात्मिका चेत्येतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, किं कारणं ? अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् सर्वत्र तेषामेव च विशेषाणां सामान्यप्रवृत्त्यात्मकानामोदनाद्युद्दिश्य फलरूपत्वात् सन्निधानाच्च फलान्तरहेतुत्वात् तेषामेव, 15 त एव ओदनादिकलान्तरहेतवो नान्य कश्चित्, अतः प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि—तदनन्तरोक्तो ग्रन्थो यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारानङ्गरादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वात् दोषो विशेषग्रहणानर्थक्यश्च परपक्ष इत्यत आह—

यिति । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः नियेचनेनापि प्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमत एवेत्याह—यदपि चोक्तमिति । केनचिदिति, फलजननसंख्या कारकाणां सामान्यात्मिका कियैव प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, सर्वकारकाणां फलजननायैव 20 प्रवृत्ते, परितः दलक्षणव्यापारास्यैव लोकप्रविष्टस्य व्यावृत्तनाय प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं न तु प्रवृत्तिसामान्यमुद्देशनाय, सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्येव तदादिगमना विशेषरूपतामापद्यत इति प्रवृत्तिरेव विशेषः प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तमिति भावः । अनेनापि वचननास्वदमिमं तदप्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमित्याह तत्रैव न्युदस्यति—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति । हेतुं दर्शयति—अनन्तरोक्तेति सामान्यरूपाया एव प्रवृत्ते निश्चिदपेक्षया फलत्वात् निश्चिदपेक्षया च हेतुत्वादिसौम्यसन्निधानात् सामान्यप्रवृत्तिरेव सेति भावः । एतदेव व्याचष्टे—सर्वत्रेति यथा परं भूगो चावतीत्यादौ धावननियैर्न कर्तुमुपायैस्तथा साध्या दैनिक्यापेक्षया च कर्म भवति, 25 न च भूगो कर्म द्वितीयाश्रयमिति, परन्तुतावान् विशेषः प्रथम साध्यत्वं ततः साधनत्वमिति, न त्वेकदा ते, अनिष्टप्रत्यक्ष साधनतासम्भवात्, एवमेकस्य मिश्रद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषोऽपि सन् प्रवृत्तिसामान्यस्यैव एवेति भावः । अथोपजायमाना प्रवृत्तिविशेषा कारकाण्यपेक्षते, न तु प्रवृत्तिसामान्यं तस्य व्यवहारानङ्गरादिति यदुक्तं तद्विराक्तुमाह—यदपि चोक्तमिति 'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितरूपत्वात् सा कियैव अभिधीयते । इत्युक्त्या साध्यत्वेनाभिधीयमानाऽऽश्रितकमरूपा प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषरूपेभ्यः तथापिवा प्रवृत्ति साध्यत्वात् कारकातराप्येवमेव, एवञ्चानाश्रितकमरूपा 30 प्रवृत्तिः प्रवृत्तिसामान्यम्, निरुक्ता प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं भवतीत्येवं तात्पर्यं पूराधस्य प्राप्तमिति । अयमपि पक्षः प्रवृत्तिसामान्यतद्विशेषयोरेकवापादनादेव निरस्त इत्याशयेन समाधत्ते—अत्रोच्यते इति । प्रवृत्तिविशेषस्यैव प्रवृत्तिसामान्यस्य

यथा च विशेषा इत्यादि, प्रवृत्तिविशेषसामान्यलक्षणयोः त्रियोरविशेषापादनप्रयोगो गतार्थः, पचरोदन-
 पन्निर्वृत्तौ कारकातरापेक्षावन्मृद्वनस्यापि घटफलनिर्वृत्तौ कारकातरापेक्षेति पिण्डादिषु सर्वेषु भवनमेव
 कुम्भकारादीनि मृदोऽन्यानि कारकाण्यपेक्षत इत्यर्थः, नायुदाहरति कर्त्ता कुम्भकारोऽस्येत्यादि, कर्त्तृर-
 णसम्प्रदानापादानाधिकरणानि कुलो लो दण्डादिनोदकारं मृदाहृत्य तच्छालायांमिति, कालोऽपि वेपा-
 १० श्चिन् कारकमिति तद्देश्यताह-मालयनगरे सप्तवर्षशतानीति, तत्राम एव घटो वैपं न दृश्यते सङ्गोप्यते
 च सङ्गोपितसाराणि द्रव्य[णीति]रयापनायं गोदोह वा तडागादाविति, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमु-
 दके प्रक्षिप्तम्येति च कारकविशेषापेक्षाप्रदर्शनम्। यदप्युक्त [प्रवृत्ति] सामान्य प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्
 कारकपदच्छत्यादिन्यापी न भवतीति तदपि नानुमानमसिद्धहेतुत्वात् प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रवृत्तिविशेष-
 ११ तेनाभूतत्वमसिद्धम्, प्रवृत्तिविशेषस्वरूपरादेव तत्सामान्यस्य सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वञ्च
 १२ सप्तभयनस्याविच्छिन्नत्वात् तद्विनाभावाच्च गत्यादिविशेषाणाम्, भवनस्यात्मवदिति, तस्यापि
 मनुस्मरण्यताह प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वाद्यसिद्धतापि चैवमुक्तैः, आदिप्रह्णाद्विरोधाविरोधभाषौ
 द्रव्यक्रिययोरैवमुक्तावेवेति ।

यदप्युक्तमसत्त्वाद्रव्यद्वितीयतापि नैव प्रवृत्तिसामान्यस्यासत्त्वञ्च सप्तुष्ववगत्यादित्वादिति,
 अत्रोच्यते—

- १३ भवनस्यापि साधनाकाशा वर्तत एवेत्याह-पचरोदनफलनिर्वृत्ताविति, अत्रेद बोध्य वैदाकरणमतेऽस्तिभवतिविषयीना
 मपि प्रवृत्तिविशेषत्वमेव अन्यथा तेषां वातुसङ्गा नापप्रेत साधितत्वा भाव्ये भवनस्यापि क्रियाविशेषत्वम् अन्यथा हि कारका-
 ण्यस्यैव प्रवृत्तौ अन्यथा हि त्रियतौ इति, अत्र च प्रवृत्तिसामान्य भवन प्रवृत्तिविशेषा पच्यादय इत्याधिर पच्यादीनां
 प्रवृत्तिविशेषाणां कारकापेक्षापद प्रवृत्तिसामान्य भवनमपि घटादिफलजनने कारकाण्यपेक्षत इति विशेषाभावात् प्रवृत्तिविशेष
 इत्यन विशेषपदोपादानमनर्थकमेत्युच्यते। आकाशादेन दर्शयति-कर्त्ता कुम्भकार इति घटस्य कर्त्ता कुम्भकार इत्यर्थः,
 कुम्भकार कर्त्ता, दण्डादि करणम्, उदाहरणमिति सम्प्रदानम्, मृदापादनम्, शालाऽपि करणमित्येनाति कारकाण्यपेक्ष-
 १४ तै इति भावः। देशकालभावगतत्वाप्यनामपि अकर्मकधातुयोगे सकर्मकधातुयोगेऽपि कर्मकात् धुरन् स्वपिति भावमात्रे गोदो
 हमास्ते मोक्षमात्र इत्यादाविष घटादिनिष्पत्तौ कालस्यापि कारकत्वे सप्तवर्षशतानि कारक भवतीति देशविशेषत्वात्तत्र
 पच्यया दष्टातमाह-मालयनगर इति प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वे वायुक मान दृश्यते-यदप्युक्तमिति। प्रवृत्ति
 सामान्यस्यैव प्रवृत्तिविशेषत्वात्पदुको हेतुसिद्ध इत्याह-तदपि नानुमानमिति। भवन् हि वस्तुषु सर्वदा वर्तते न
 कदाचिदपि तस्यासि निष्ठेद यदि विच्छेद स्यात् स्यान्नाय विशेषप्रवृत्तिकाल सामान्यप्रवृत्तिर्नोस्तीति विशेषप्रवृत्ते क्रियात्वम्,
 न चैकस्मिन् गत्यादिकालेऽपि तस्या सत्त्वेनापिनाभावात् विशेषेऽपि प्रवृत्तिसामान्यमेव, यथा च भवनत्वात्मा यथा भवनभूत
 १५ एव तथा प्रवृत्तिविशेषोऽपि भवनभूत एवेति प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्व सामान्यस्यासिद्धमित्यादर्शयति सामान्यस्येति, सर्वभवं
 नस्यापिच्छिन्नत्वात् सर्वकाल भवत्वेन प्रवाहत्वेन सत्त्वात् गतिरित्यादिप्रवृत्ता भावानां विच्छेदस्यभावादिति वाऽयं,

१ नि क वेष्टाश मृ०। २ सि क कुलारदण्डाद्युदकातयाहृत्य तच्छालाया इति। ३ सि क वपऽग्रद।
 ४ नि क तथैवामरस्य। ५ सि क प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वमसिद्धम् प्रवृत्तिविशेषरूपत्वात् सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेष-
 स्वरूपत्वात् इत्यपिदं दृश्यते।

अगत्यादित्वाच्च नासत्त्वं हेत्वसिद्धेरेवोक्तप्रवृत्त्यादिस्वरूपत्वात् सततभवनस्य, नन्व-
गमनस्थानश्चाकाश भवत्येव, तत्र किमगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत्
स्यादिति सन्देहहेतुता ।

(अगत्यादित्वाच्चेति) अगत्यादित्वाच्च नामत्त्वं हेत्वसिद्धेरेवोक्तप्रवृत्त्यादिस्वरूपत्वात् सतत-
भवनस्येति, अभ्युपगम्याप्यगत्यादिहेतुसिद्धिर्नैकान्तिकत्वम्, नन्वगमनस्थानश्चाकाश-अगच्छदतिष्ठश्च
व्योम भवत्येव, तत्र किं अगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत् स्यात् ? इति
सन्देहहेतुतेति ।

स्थान्तमगत्यस्तु कथमस्थानमाकाशम् ? नित्यस्थितत्वात्, तस्मादगतिव्यादिति सशयहेतुता
स्यात् [अतः] अस्थानत्वादित्युक्तमित्यत्रोच्यते-

नित्यस्थितत्वादाकाशस्य नेति चेदुच्यते, अस्याप्यस्थानत्वमेव, प्रागतिनियर्त्तनवदस्या- 10
नमिति च स्थानादन्यद्रूपमनाद्युच्यते, न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव, तस्मादाकाशमप्यस्थानगमनं
सच्च, गत्यभावोऽप्रवृत्तिर्गतिनिवृत्तिरिति चेत् अथ निरुपाख्यमेव त्वत्परिकल्पितगत्यभान
मात्रस्थानं प्राप्नोति, अभावत्वात् अभावनत्वञ्चास्याप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, आकाशादि च
प्रवृत्तं स्थानवदस्थानञ्चेति वक्ष्यामः ।

(नित्येति) अस्याप्यस्थानत्वमेव यस्मादुच्यते प्रागतिनियर्त्तनवत् स्थान गतिनिवृत्तौ प्रवृत्त
प्रवृत्ताया गतेर्या निवृत्तिः प्रतिबन्धः सा स्थितिः बद्धमार्गवत्, न चास्याप्रवृत्तगतेराकाशस्य प्रतिबन्धः, 11
आनुप्रगतदेवदत्तगतिनियर्त्तनवत्, अस्थानमिति च स्थानादन्यद्रूपमनाद्युच्यते न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव,

भवनवद्व्यापीनमविच्छेदादेव गमनादीनां भवनसामान्याधिनाभूतत्वम्, भवनस्यात्मयत् तदेतत्सर्वं भवनमेवेदमेकरूपं देवदत्तमेदं
गतिमेदं स्थितिमेदं इत्यवृत्तिहृदयनकथनादिमेदं वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्मवति तेन तेन भूयत इत्य तेन प्रयोनोक्तमेवेति पूर्वसकल
प्रत्यक्षेण तत्रायामनुस्मरणशब्देन कारयतीति भावः । इत्यस्य द्वितीयो भावः किमाऽपि नोपपद्यते इत्यतः सत्यगत्यादित्वात्,
खपुष्पवदिति यदुक्तं तन्निराकरोति-अगत्यादित्वाच्चेति, अगत्यादित्वाच्चदत्तवत् प्रवृत्तिसामान्यस्य साम्यते तदपि न, अगत्यादि 20
त्वस्यापि, तदेव गतिस्थित्यादिमेदं भवतीत्युक्त्यादिति भावः । यदि स्थित्यादिस्वरूपस्य भवनसामान्यस्यागत्यादित्वं सिद्धमित्युच्यते
तथाऽप्याह-अभ्युपगम्यापीति, आकाश इति गमनरूपं स्थितिरूपं वा तथापि भवतीति तत्र सर्वत्र समानाधिकरणमगत्यादित्वं
इष्टम्, खपुष्पे चासत्त्वेन समानाधिकरणम्, तथा च प्रवृत्तिसामान्यं किमगत्यादित्वादाकाशवत् सत् किं वा खपुष्पवदसदिति
संशयजनकादादगत्यादित्वमनं कतिमिति भावः । नन्वगत्यादित्वमाकाशे नास्ति, अगत्यादि बाह्यादिना स्थित्यादिर्विवक्षिततया
तत्र गत्यावैशिष्ट्ये स्थिते सर्वत्र अगतिस्वरूपहेतोर्यैवमिच्छतिऽपि अस्थितस्वरूपहेतोरनैकान्तिकत्वं नास्तीत्याशङ्क्य समाधत्ते- 25
नित्यस्थितत्वादिति, आकाशस्य नित्यत्वोक्तिर्ययमतानुसारेण, वैयर्थ्यक्रमेण तस्यापि त्रिगुणपरिणामात्, अन्यथा ह्युप-
पन्नसकलानुपपत्तिर्भवेत्, प्रवृत्तिलक्षणतालिङ्गस्य गुणस्य द्वावरूपत्वाच्च इत्यस्येति बोध्यम् । आकाशोऽपि न स्थितिमानित्याह-
अस्यापीति, गतिनिवृत्तिरूपं स्थान इति गतिमत एव भवति, न त्वगतिमत, तदप्रतिपक्षरूपत्वात्, आकाशश्च न गतिमानतो
न स्थितिमानपीति नित्यस्थितत्व तस्यानुपपन्नमतोऽस्थितत्वमपि गमने सरवात्सर्गविवक्षितत्ववदिति भावः । यथा स्थानपद
गतिविरोधिभावं बोधयति तथाऽस्थानशब्दोऽपि स्थितिविरोचिन भावमेव बोधयति, न तु निर्विशेषगमनावधारणम्, तस्मादाकाशं 30
न स्थानात्मकं न वा गत्यात्मकमिति तस्यागतिवत्त्वस्थानत्वव्येष्ट्यातिरिक्तत्वं हेतोर्द्वारमिति दर्शयति-अस्थानमिति चेति ।

१ ति क द्विगुणैक्यप्र० । २ ति क आकाशस्य । ३ ति क दस्थानमिति वृत्तौ प्रवृत्ताप्र० । ४ ति मगत्यात् ।

५ ति क नचाख्य प्र० ।

दा० न० ११ (१५)

तस्मादाकाशमप्यस्थानगमनं सचेत्यनैकात्मिकहेतुता तदवस्थैव साधनयोरनयोरिति । गत्यभावोऽप्रवृत्ति-
र्गतिनिवृत्तिरिति चेत्—स्यान्मतं न वभाग्रगतेर्गतिनिवृत्तिर[प्र]वृत्तिः, तस्माद्गत्यभावमात्रत्वात् स्थितेरभा-
वत्वान्नास्थानं न स्थानं तदेव चाकाशं गतेरेवामावादित्यत्रोच्यते अथ निरुपाख्यमेवेत्यादि, उपाख्या
सङ्गा, निर्गतोपाख्य इत्यपरिकल्पितगत्यभावमात्रस्थानं तत्प्राप्नोति, अभावत्वादभावत्वश्चास्याप्रवृत्तत्वात्,
रसुप्पन्नत्वं, आकाशादि च प्रवृत्तं स्थानवदस्थानञ्चेति यदयाम् ।

गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत् तदेवेदमस्मादिष्टं गत्यभावस्य स्थानस्य सत्त्वं सिद्धम्,
स्थित्यभासस्य गमनस्य सत्त्वयदिति गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्याद्युत्तरभावसत्यत्वादेव
मर्मात्मकगतिस्थित्यादिभवनतत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्त्वाभाव्यान्निरुच्यते भवन
भास इति ।

(गतीति) गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत्—स्यान्मतं यदि सर्वथा स्थानं निवृत्तिरभाव इति
अविशेषं श्रूयाम् खपुष्पवन्निरुपाख्यं स्यात्, किं तर्हि ? गत्या विशिष्टं स्थानं गतिनिवृत्तिरिति श्रूयाम्,
तस्माद्गत्यभाव इति सोपाख्यमित्यत्रोच्यते तदेवेदमस्मादिष्टं स्थानस्य सत्त्वं गत्यभावस्य[स्थित्यभावस्य] गम-
नस्यसत्त्वयत्वं, गतिविशेषणयोगात् भवन्मवचिरुद्धं [सिद्धम्] तस्मिन् सिद्धे स्थाने तद्वृत्तिस्थित्यादिसर्वक्रिया-
पदाभिधेयो भावः—सैदेव नासदिति सिद्धं तस्माच्च गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्याद्युत्तरभावसत्यत्वात्,
अत एव च सर्वात्मकेत्यादि यावद्भूतन भाव इति, येन निरुक्तिर्मयन भाव इति साध्येतस्मादेव
कारणात् गतिस्थित्यादिसर्वात्मकमेव भवनस्य सत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्त्वाभाव्यात्—वत्तद्भूत-
नानुभवस्वभावत्वात् पूर्वस्य गतिस्वभावस्योत्तरस्य स्थितिस्वभावस्य, अथवा पूर्वस्य स्थिति[स्व]भावस्योत्तरस्य
गति[स्व]भावस्य यथाविषयक्रमं यथापरिणतिक्रमश्च यथासरूपमेकस्यामिष्यतयेतरस्थानमिष्यत्तया च
भवन भाव इति निरुच्यते ।

ननु हा गतिनिवृत्तावियुक्तवाणिश्रुतिमात्रमेव स्थानं देन प्रतीयते न तु काचिद् प्रवृत्तिः, तस्माद्गतिनिवृत्तिगत्यभाव एवाप्रवृ-
त्त्याभासः, च च नाकाशे गतेरेवात्वात्, तथा चाभावरूपं स्थानमस्थानं वा तत्र नास्तीति नानैकात्मिकत्वं हेतोरित्याशङ्कते-
गत्यभास इति, अभावगते गतिनिवृत्तिपदेनाभावस्य बोधादित्यर्थः । एवं सति स्थानं गत्यभावमात्रं प्रसक्तं तथा चाप्रवृत्ति-
रुपत्तादभावो भवदुक्तो निरुपाख्य एव प्रसज्यते खपुष्पवमिति समाधत्ते—अथेति । आकाशादि च न तथाभूतमित्याह—आका-
शादि चेति । प्रतियोग्यनुयोग्य-यतरासम्बद्धस्यभावस्य निरुपाख्यत्वं न सर्वथा, अन्यथा खपुष्पेणेव नया वस्यापि प्रतिषेधो
निरुपाख्यत्वाच्च भवेत्तथा च प्रतियोगिना गत्यादिना निश्चितत्वाभावात् निरुपाख्य इत्याशङ्कते—गतिविशेषणेति । गत्या विशिष्टं
स्थानं गतिविरुद्धं स्थानमित्यर्थः । एवं तर्हि सोपाख्यत्वेऽभावः सचेव भवेदिति समाधत्ते—तदेवेदमिति, एवञ्च प्रवृत्तिरामान्यं
गतिस्थित्यादिसर्वरूपपदस्यपदाभिधेयं सदेवेति भावः । प्रवृत्तिः सर्वात्मकत्वादेव भवतीति भाव उच्यते सेव ॥ स्वरूपमत्यगती
तेन तेन रूपेण भवति गतिभवनस्वभाव स्थितिभवनस्वभाव वा यथाशिवस्यमनुभवतीत्याह—गतिविशेषणेति गत्युत्तरं भवतो
गतिनिवृत्तिरूपस्थानस्य गतिविशेषणादेव तदुपत्त्यादित्यर्थः । भवनस्य सर्वात्मकत्वेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तिसमावृत्तमिति दर्शयति—
यथा नियतात्ममिति भवनस्यापि तथा तथा भवने सामान्यपेक्षान् प्रतिनियतसामग्रीसङ्कारेण प्रतिनियतगत्यादिभवनव्यक्ति-
इतरेषां स्थित्यतीनामनभिव्यक्तिरिति भावः । ननु शिरोभिभावप्रशङ्कादेव पूर्वभावनिवृत्तिर्नाम पूर्वभावस्य विनाश एव, यथा पाकेन

स्यान्मत विरोधिनो भावस्योत्तरस्य स्थित्यादेः प्रादुर्भावाद्गतेर्विनाशो गतेर्वा प्रादुर्भावे स्थिते,
स चाभावोऽपि नाशः पाकजोत्पत्तिवदित्यत्रोच्यते—

योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरिति। सा च
भावान्तरानभिव्यक्तिस्तस्य भावान्तरस्य भाव एव, विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागर-
णेन स्वप्नो निवर्त्यतेऽनभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते तथा स्वप्नेन जागरणम्, अन्यतरापनयने-
नान्यतरभवनात् सर्पस्फटाटोपकुण्डलभजनवत्, न हि क्रियान्तरादन्यनीयते न वाऽन्यजायतेऽ-
पूर्वमिह किञ्चित्, एवमिहापि च गतिभजन स्थितिनिवृत्तिः स्थितिभवनमेव गतिनिवृत्तिरिति ।

(योऽपीति) योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरिति। सा
च भावान्तरानभिव्यक्तिः, तस्य भावान्तरस्य—स्थितेरन्यस्य गत्यादेः, गतेर्वाऽन्यस्य स्थित्यादेर्भाव एव,
नाभावो विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्यते तेनानभिव्यक्तिं नीयत इत्यु- 10
च्यते यथा जागरणेन स्वप्नोऽनभिव्यक्तिं नीयते तथा स्वप्नेन जागरणम्, जाग्रतोऽपि च सुप्तवन्मन्द-
वतरमन्दतमचैतन्यदर्शनात् सुप्तस्यापि जाग्रत इवाभिव्यक्ततराभिव्यक्ततमस्यप्रदर्शनात्, तदेव हि चैतन्य
सौप्तमन्दाधरोद्यक्षयोपशमापेक्ष निद्राप्रचलादिभेद पटुपटुतरपटुत्वमैन्द्रियादिभेदश्च दृश्यते, तस्मादेकस्यै-
व वस्तुनोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते स्मप्रजागरणे, अन्यतरापनयनेनान्यतरभवनात्, सर्पस्फटाटोपकुण्ड-
लभजनवत्, अत आह न हि क्रियान्तरादन्यनीयत इत्यादि गतार्थं यावदिह किञ्चिदिति, एषा दृष्टान्तय- 15
र्णना, इहापि च गतिभवनमित्यादि गतार्थं दार्ष्टान्तिकवर्णनमपि, तस्मात् क्रियान्तरप्रादुर्भावे पूर्वभाव-
निवृत्तिर्नाभाव इति ।

अत्राह—

स्यादेतत् यथा तु भुक्तिक्रियामवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना, प्रयोजनाभावे कारकानभिसम्भ-
व-

पटे रक्तस्योत्पत्तौ इयामरूपस्य विनाशः तथैव स्थित्यादेः प्रादुर्भावे गतेर्निवृत्तिर्गतिविनाश एवति कथं प्रवृत्ते सर्वात्मकत्वेत्याशङ्कते— 20
स्यामतमिति । योऽप्यभावाभिमत इति प्रवृत्तेः सक्रियाविशेषोपादयस्त्वेऽपि क्रियाविशेषाविधेरेव सा न व्यवहारपथमव-
हरति, तस्मादतिशयिक्रियाविशेषरूपेणैव व्यवहार्यो देशकालाभ्यां यत्क्रियाविशेषेण सोच्यते, स क्रियाविशेष एवाभिव्यक्तिरूप-
तिर्लक्षणे, अपराक्रियाविशेषाणां सत्तामप्यविवक्षितत्वात् ते तिरोभूता विनष्टा उच्यन्ते स च विनाशो न ह्यन्यत्वारूप, अकिञ्चि-
द्रूपस्य प्रत्येकसक्यत्वात्, नहि प्रत्ययो जायते प्रत्येतस्य नास्तीति युज्यते तस्माद्रूपस्यैव क्रियाविशेषव्यवहार्यमेव विनाश-
इत्युच्यते, तथा च स्थितिरूपेण प्रवृत्त्यनुभवनमेव गतिविनाशानुभवन गतिरूपेण वा प्रवृत्त्यनुभवनमेव स्थितिनिनाशानुभवनमिति 25
भावः । सप्त दृष्टान्ताह—यथा जागरणेनेति, चित्तिवृत्तेरावरणस्य तरतमभावेन प्रतिषेधसामग्रीसमवधाने यथानुरूपमा-
वरणतिरोधाने चैतन्यस्य तरतमभावेनाभिव्यक्तिरेव तथा तथा चैतन्याभिव्यक्तिरेवावरणस्य तथा तथा विनाश उच्यते न
सापेक्षमात्रं कथिदेव गतिरूपेण स्थितिनिवृत्तिरिति भावः । इदमेवोपसहरति—नहि क्रियान्तरादिति अत्र मूलं नाहनापत्तयते,
नहि सर्वस्य क्रियाविशेषात् दृष्टादयः पूर्वभावा परभावविर्भावे निरन्वयः श्वस्ता भवन्ति नवा परभावा अपूर्वा उत्पद्यन्ते
किन्तु विद्यमाना एव क्रियातराभाभिव्यक्त्य-व इत्युत्तरभाव एव पूर्वभावाविर्भावेति भावः । ननु यत्किञ्चित्कारणो- 30
पशितदस्यत न तु निष्प्रयोजनम्, तथा च सत्सिन् प्रयोजने निष्पन्ने सति तां कारकाणि न प्रवर्तते यथा तृप्तिरूपे निष्पन्ने
भोजनक्रिया विवर्तते न तु तृप्तिरेव भोजननिवृत्तिः, तथो साम्यसाधनभावावगमात्, भोजननिवृत्तौ हि तृप्तिरेव हेतुः, तथा च
एते कारणत्वेन पूर्वभावित्वादिहेतौ कार्यत्वेनोत्तरभावित्वात् रूपमुत्तरभावाभिव्यक्तिरेव पूर्वभावाविर्भावेति विनाशायनाशङ्कते—स्यादे-

न्धाद्भुजे निवृत्तिर्न क्रियान्तरबाधनात् तथैव तदपि स्यात्, अत्रोच्यते अत्रापि तु मा मंस्या भुजिनिवृत्तिरभाव एव, किं तर्हि? फल क्रियान्तरम्, बुभुक्षा हि बाधित्वा भुक्तिक्रियाप्रादुर्भाव भुक्तिं बाधित्वा तृप्तिक्रियाप्रादुर्भाव इत्येव क्रियाचक्रकान्येतानि, तद्वन्नाभावो गतिनिवृत्ति-भाव एव स्थितिरिति ।

स्यादेतदित्यादि यावदेवमेतदपि स्यादिति, यथा तु भुक्तिक्रियाया निवृत्तिस्तृप्तिकलावसाना तत्प्रयोजनमुद्दिश्य कारकप्रवृत्तेः, तस्मिन्नावसिते प्रयोजने कारकाणि न प्रवर्तन्ते तस्मात् कारकानभिसम्बन्धात् भुजेर्निवृत्तिः न क्रिया-तरबाधनात्, एव गतिरपि प्राप्तिफलावसाना प्रयोजनाभावे कारकानभिसम्बन्धाद्विपर्ययते न क्रियान्तरबाधनादव सशोभे किं स्वप्नागरणवदित्या-तर-यम्भवने क्रिया-तरो, द्वयः तादात्म्ये सत्येव स्यात् । उत अत्यन्तनिवृत्तिरेव गते, फलावसाने भुजिक्रियावदिति, अत्रोच्यते ० अत्रापि तु मा मंस्या भुजिनिवृत्ति[र]भाव एवेति, किं तर्हि? फल-वृत्ति क्रिया-तर प्रवृत्तेरेव क्रियात्वात् बुभुक्षा हि बाधित्वेत्यादि यावत् क्रियाचक्रकान्येतानि, एतदुक्तं भवति क्रियान्तरप्रादुर्भावेन विना न क्रियानिवृत्तिः, नापि पूर्वक्रिया-यकरणम-तरेण क्रियान्तरप्रादुर्भाव, बुभुक्षाभुजितृप्तिक्रियाचक्रवत् पूर्वपूर्वबाधयोस्तोत्तरप्रादुर्भावात् समानमेतदपीति, तस्मान्नाभावो गतिनिवृत्तिः, भाव एव स्थितिरिति ।

एतदनिच्छोर्दाप उच्यते—

यदि स्थितिर्नाम न भावस्तर्ह्यवस्तुत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिरित्यभिधानाभाव, अर्था-भावात्, काकनासितादिवदनयंकया तत्स्यात्, अथ द्रव्यमात्र स्थितिर्गतावपि स्यात्, उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वाद्विशेषाभावाच्च, यतस्तु खलु विरोधाविरोधात् भाव एव गतिस्थिती द्रव्यवत्, अत एव द्रव्यभवनान्नयैव सती भवनान्यत्व एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति ।

तदिति भुजिक्रियाप्रवृत्ते फलावसानत्वे हेतुमाह-तत्प्रयोजनमिति, प्रयोजनाभिनिर्गता कारकाणां प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्ति २० जनकहृत्तमाशब्दे भुजिनिवृत्तिर्न तृप्तरालाभाभिक्रिया-तरेण भुजेर्बाधनम्, येन क्रिया-तरस्वरूपा भुजिनिवृत्तिर्भवेदिति भावः । तथैव दृष्टा-तममिषाय दार्ष्टान्तिकमादशयति-एव गतिरपीति, यतर्हि फलमुत्तरदेशप्राप्ति, तद्विद्वत्तौ सत्या यमनसाधनो परमाद गतिनिवृत्ति, न तु स्थितिलक्षणक्रिया-तरेण यमनसाधनसत्त्वेऽपि बाधनात् गतिनिवृत्तिरित्यर्थः । विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावादेन पुनरावृत्तिर्निवृत्तिविरोधमावसरूपेति यदुक्तं तत्र संशयमादशयति-अतः सशोभे इति तत्र विरोधुत्तरक्रियाप्रादुर्भावे २५ तति पूर्वक्रियानिवृत्तिरुत्तरक्रियात्वरूपे सत्येव दृष्टा, स्वप्नागरणस्थले, एव फलप्राप्तौ कारकानभिसम्बन्धात् पूर्वक्रियाया अत्यन्त निवृत्तिर्भुजिक्रियास्थले दृष्टा, तथा च गतिनिवृत्तिरपि किं विरोधिक्रियाप्रादुर्भावे सति विरोधुत्तरक्रियात्वरूपा? उत भोजननिवृत्तिवत् फलावसानं गतिनिवृत्तिरेवेति संशयात् विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावत्वादिति तादात्म्यसाधकहेतुरनेकार्थक इति शङ्कितुमि- ३० प्रायः । समाधत्ते-अत्रोच्यते इति विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावत्वादिति नानैकान्तितो हेतुः, भुजिनिवृत्तेरभावात्मकत्वासम्भवाद, न हि भुजिक्रियास्थले विरोधुत्तरक्रियाप्रादुर्भाव एव नास्तीति, किन्तु तृप्तिरेव विरोधुत्तरक्रिया, तत्स्वरूप एव च भुजिनिवृत्तिरिति भावः । प्रवृत्तिपरम्परामवच्छिन्नो भुजिक्रियास्थले प्रदर्शयति-बुभुक्षा हीति । तात्पर्यं विवदयति-एतदुक्तम्भवतीति ३० प्रवृत्तिपरम्परया द्रव्ये सदैवा भावाद-यक्रियाप्रादुर्भावेन विना न पूर्वक्रिया निवर्तते, न चा पूर्वक्रियाप्रतिरोधेन विना क्रिया-तरमा- निवर्ततीति परस्परप्रत्ययेन वस्तुप्रतीतेर् नस्यापि निवृत्तिरभावमात्रमते गतिनिवृत्तिलक्षणास्थितिर्भाव एवेति भावः । स्थितेर-अभावात्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति-यदीति स्थितेः क्रियात्मकमावसानभ्युपगमे स्थिति-व्याख्या भावो वा स्यात्, अवस्तु वा १ इति *भावात् ।

यदि स्थितिर्नामेत्यादि, स्थितेर्भावज्ञानभ्युपगमे द्वयी गतिः स्थितिशब्दस्य स्यात्, तृतीय-
विकल्पाभावात्, यद्वा स्थित्यभिधानमवस्तुकं यद्वा द्रव्यमात्रविषय स्यात्, किञ्चात् ? इदमतो भवति
दोषजातम्, अवस्तुकत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिप्रसङ्ग-यद्यवस्तुविषय स्थितिशब्दवचनं वक्तुमिच्छा
विवक्षा सा स्वनिश्चितमर्थं पर प्रत्याययामीति जायते, अर्थाभावाच्च न जायते, तथा चामिधीयतेऽनेनेत्य-
भिधानं स्थितिशब्दं, तस्याभाव स्यादर्थाभावात्, काकवासितादिवदनर्थकं या तत्स्यादिति, एव
वाचदवस्तुकत्वे दोषः, अथ द्रव्यमात्र स्थितिः द्रव्यस्याविरोधाद्भावावपि स्यात्, यथा देवदत्तसद्भावाद्-
व्यविरोधाच्च देवदत्तो गच्छतीत्यत्र देव[दत्त]वाभिधानं प्रवर्त्तते तथा देवदत्तस्तिष्ठति गच्छति चेत्वेतद-
भिधानं प्रवर्त्तते, उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वादिशेषाभावाच्च एव दोषदर्शनाच्च गत्यभावमात्र स्थितिः, यतस्तु
खल्वित्यादि विरोधाविरोधौद्भावाच्च एव गतिस्थिति-गतिस्थित्योः परस्परतो विरोधात् देवदत्तद्रव्येण
सहाविरोधाद्भावाच्च एव गतिस्थिति द्रव्यवत् प्रत्यो गतायौ यावद्भवानन्यत्वं एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति, 10
भवानन्यतर इति द्रव्यभवनार्दनन्यैव गति स्थितिर्वा इति प्रवृत्तिभवनान्यत्वं एवेति यथोपकान्तमुप-
सहरति ।

स्यान्मतं विरोधित्वादित्यनैकान्तिकमभावप्रसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुद्धगते प्रका-
शाभावेनेव तमसा प्रकाशः त्वन्मतेनेन, स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि
विरोधस्तत्र तद्विरोधित्वात्तद्विनाभावात्, खपुष्पादेर्या भावत्वमेव स्यात् गतिविरोधित्वात् 15
स्थितिवत्, एवं सति कुत एतद्भावाविषयमेव, अभावविषयमेवैतदिति कुत ? इति ।

स्यादिति गतिद्रव्यव्यतिरिक्तगतेरभाव इत्याह-स्थितेरिति । गतिद्रव्यं प्रदर्शयति-यद्वेति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह-
अवस्तुकत्वं इति, विवक्षापूर्विका हि शब्दप्रवृत्तिः, तत्र यदि स्थितिरवस्तु तर्हि तत्र विवक्षाऽप्युदयेन शब्दप्रवृत्तिर्न
स्यादिति भावः । इदमेव एकुटयति-यद्यप्यवस्तुविषयमिति, गतिनिवृत्तिर्बन्धभावमात्रं तर्ह्यवस्तुत्वात् स्थितिशब्दोऽनभिधानं
भवति तेन कस्यचिदर्धानभिधानादिति भावः । ननु अभावोऽसत् अवस्तु शब्दश्च त्रयं निश्चितिरित्याद्यं शब्दा अपि 20
असदर्थोपपत्तिः दृष्टा, अयथाऽसद्वदिति परप्रतिपादनासम्भवं स्यात्, इति शङ्काम् अत्यन्तासह्यपि ह्यर्थं शानं शब्द-
करोति हि । इति, तस्मान्नानभिधानं स्थितिशब्द इत्याशङ्क्यामाह-काकवासितादिवदिति । अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह-
अथ द्रव्यमात्रमिति, यदि स्थितिशब्दस्य द्रव्यमर्थस्तर्हि तस्य गती स्थितौ वैकल्पस्याद्गच्छत्यपि तिष्ठतीत्यभिधानं प्रवर्त्ततेति
भावः । विरोधाभावाच्चेति गच्छति इत्ये गच्छतिशब्द एव प्रयोक्तव्यो न तु तिष्ठतिशब्द इत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः ।
उपसंहरति-एवमिति तदेवं स्थितेर्गत्याभावमात्रत्वे दोषदर्शनाच्च तस्मात् स्थितिः किन्तु गतिविरोधिभावविरोध एवेति भावः 25
अथ गतिस्थित्योर्भावत्वं परस्परतोऽन्यत्वं च साधयति-यतस्तु खल्विति अत्र मूलं सम्प्रवृत्तौपसंध्यम् । यथा गतिस्थि-
तौर्द्वयेन सहाविरोधाद्भावाच्च, तथा भवनस्य प्रवृत्तिलक्षणस्यान्यायस्य एव गतिस्थित्योर्विरोध सम्भवति, अतो विरोधा-
विरोधाद्भावाच्च गतिस्थित्योस्तथा च स्थितिर्भाव एव तद्विरोधत्वादिति भावः । अथ विरोधित्वं तयोर्न सम्भवति भावाभावकार-
विरोधात्, दृष्टं ॥ प्रकाशाभावस्य रूपेण तमसा प्रकाशस्य विरोधः, गतस्य स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिनापि विरोधोऽस्ति तत्रा
नेकभावेर्विरोधकम्पनापेक्षया गत्यभावेनानेकभाववियतेन विरोधो साधवायुक्तः, अस्ति हि गत्यभाव आसनशयनादिकादेऽपीति 30

१ सि क भावत्वाच्चम् । २ सि क व्यापयामिनि । ३ सि क विरोधियाभावस्तुस्थितिः । ४ सि क
अभयानन्दनैव ।

स्यादिति, यदि स्थान्त विरोधित्वादित्येकान्तिकमभावप्रसङ्गात्, गतेरभाघो गत्या विरु-
द्धाते प्रकाशाभावेनेव तमसा प्रकाश, यथा त्वन्मतेनेव—ननु प्राग् गतिरेव क्रियान्तरप्रादुर्भावेनानभि-
व्यक्तिं नीयमाना भाव एवेत्युक्तम्, तत्र स्थित्या विरोधवत् सपुष्पादिना गत्याभावेनापि विरोध, तत्र
तद्विरोधित्वात्तदविनाभाव इति गतिरभावाविनाभाविनी स्यात्तद्विरोधित्वात्, यच्च यद्विरोधि तत्तेना
विनाभावि दृष्टम्, यथा गति स्थित्या, सपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्याद्विरोधित्वात् स्थितिवत्, एव तद-
विनाभावित्वे सति कृत एतद्भावविषयमेव एतदभिधानं स्थितिरिति, सपुष्पादिरित्यभावविषयमेवैतदिति
वा कुतः ? विशेषो वाऽत्र वाच्य इति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपि भावेनाभावेन वा भावो विरुध्यते तावुमौ भावावेव तर्हि,
विरोधित्वात् यत्किञ्चिद्देशतः कालतो वा, गत्यभाजमात्रविषयत्वे चानुपपद्यमानस्थितिर्गति-
निवृत्तिरिति स्यात् तथा च कल्प्यमानायामनुपपद्यमानस्थिता गतिस्थित्याद्येकभवनविना-
भूतद्रव्यविनाशविषय स्थानमित्यभिधानं स्यात्, न चैव द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वाद्भवितुमर्हति,
तस्मादेव च गतिनिवृत्ति स्थितिर्नाभाव खपुष्पादिष्व, तस्माद्भूत्यभाजलक्षितभावविशेषस्थित्य
विनाभावान्वये द्रव्यमिति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपीत्यादि, सपुष्पादेर्विपक्ष कृत्वा भवेन्नानिष्ठापादनम्, किं विशेषे
येणोक्तेन ? यथा स्थितेरभावत्वायुचित्तथा सपुष्पादेरित्यभिप्राय, तत्कथं भाव्यते इति तावुच्यते—यद्यभावो
भावन अभावेन वा भावो विरुध्यते तावुमौ भौ विरुध्यते भावावेव तर्हि विरोधित्वात्, यत्कि-
ञ्चिद्भवेत्तुदाहरणसौलभ्य दर्शयति, अहिमकुलादियत् घटपटादियत् घटकपालादिवद्वा सर्वत्र सहानव-
स्थानलक्षणविरोधदर्शनादेशतः कालतो वेति, तस्मात् सपुष्पादेरपि भावत्व नानिष्ठमिति, यद्यपि च त्वया
स्थित्यभिधानमभावविषयमिति मन्यते तस्मापीयमुपपत्ति स्याद्भवन्ती तच्चया गत्यभावमात्रविषयत्वे

तद्विरुद्धत्वं स्थितिलक्षणे भावे गत्यभावे । विषय इत्यनेनातिक्रमिति शङ्कते—स्थान्तमतिमिति । गतिस्तु भाव एवेत्युक्तमिहाह—
ननु प्रागिति गतिर्भाव क्रिया तरेणामि यत्किं नीयमानत्वात् एवमादिवदिति भाव । गते स्थित्या विरोधस्थेवाव्येनापि विरोधो
दृष्ट इत्याह—तत्रेति गतावित्यर्थ । गतिरभावाविनाभाविनी अभावविरोधित्वात् स्थितिवदित्याह—तत्र तद्विरोधित्वादिति ।
अभावविरोधित्वात्तदविनाभावित्वव्याप्यत्वेऽपि स्थितेर्भावत्वमिष्यते चेत्तर्हि खपुष्पादेरपि भावत्व स्यात्तित्याह—सपुष्पादे-
वेति, गतिविरोधित्वात् स्थितेरिव खपुष्पमपि भाव स्यादिति भाव । एवञ्च तद्विरोधित्वेन तदविनाभावित्वस्य स्थितिरुपपद्यते
समानत्वेऽपि स्थितिरात्र भावमेव वक्ति नानावत्, खपुष्पशब्दोऽभावमेव वक्ति न तु भावमिति कुतो वैधर्म्यम्, विशेषहेत्वभावादिति
दर्शयति—एवमिति । तद्विरोधित्वस्य भावत्वव्याप्यत्वात् सपुष्पादौ यदि तद्विरोधित्वमभ्युपगम्यते तर्हि स्यात्तस्यापि भावत्वम् किं
न त्रिभूमिलयाशयेन समापत्ते—अत्र ब्रूम इति, एवञ्च खपुष्पादिर्न व्यभिचारापादक तद्विरुद्धत्वस्य भावधर्मत्वात्तु हेऽद्वैतेरिव
मिषय । एतदेवाचष्टे—सपुष्पादेरिति । यदि तत्रापि हेतुर्भ्युपेयते तर्हि सोऽपि भाव एवेत्याह—किं विशेषेणोक्तेनेति ।
हेतुबलादेव भावत्वात् तत्तत्त्वे स्थितेरिव खपुष्पादेरप्यभावत्वमुक्तमेव स्यात्तित्याह—यथा स्थितेरिति । भावत्वमेव समर्थयति—
यद्यभाव इति भाववार्तिरोधित्वस्य दशत कालतो वा सहानवस्थानरूपम्, यथाऽहिमकुलयो घटपटयोर्दशत घटकपालयोश्च
वाच्य इत्याह—अहिमकुलादिषदिति । यदि स्थितिर्गत्यभावविषयैव भवेत्तादा दोषमभिपद्यते—यद्यपि चेति गतिनिवृत्ति

१ सि नास्तीदं प्रदम् । २ सि क भावाच्च इति । ३ सि क भावाच्चिन् । ४ सि क दोषविरुध्यते । ५ सि क
त्वम् ।

चानुत्पद्यमानस्थितिर्गतिनिवृत्तिरिति, तथा च कल्प्यमानायामनुत्पद्यमानस्थितौ गतिनिवृत्तौ गतिस्थित्याद्ये-
कभूत भवन प्रागुक्तन्यायक तेनाविनाभूत द्रव्य तस्य विनाशोऽत्यन्तमभावस्तद्विपर्ये स्थानमित्यभिधानं
स्यात्, न चैव द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वाद्विवृतुमर्हति, तस्मादेव च-तदनिष्टमयात् प्रतिपत्तव्य गतिनिवृत्ति,
स्थितिर्नाभावस्तथा खपुष्पादिष्वेति, वदुपसहरति-तस्माद्व्यस्यभावलक्षितेत्यादि गतार्थम् ।

अनन्तरं खपुष्पादिरपि प्रसङ्गतोऽमिहित -

अभाव इति च भावादन्वो भावविशेषः, अत्राहणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्व-
पाचिशब्दानां भावार्थत्वम् वक्ष्यते चास्योदाहरणम् ।

(अभाव इति) योऽसावभावमिमत्तत्त्वत्राप्यभाव इति नापदार्थ उच्यते, किं तर्हि ? नच
पुण्युदासत्वाच्चित्वाद्भावान्वोऽभाव इति भावविशेषः, अत्राहणक्षत्रियादिवत्, एव खपुष्पाद्यसत्त्वत्राचि-
शब्दानां भावार्थत्वम्, एवमसद्भावमिमत्तत्त्वत्रापि सदर्थनियत्वमिति न्यायव्यापिता दर्शयति वक्ष्यते चा- 10
स्योदाहरणमतिदेशस्य ।

इह चावत् प्रकृत भाव्यते-

यथा तिष्ठति पचतीत्यन्यथाभजनं प्रवृत्तिसामान्य भजन नातिवर्चते तथा विनश्यति
प्रप्यसते नितिष्ठतीत्यादयोऽपि, येऽप्यत्यन्ताभावाभिमतता खपुष्पादिशब्दवाच्यास्तेषामपि न तु

स्थितेरनुत्पद्यमानताल्लक्षणाऽवस्थेयुज्येत तथा च गत्यविनाभूतद्रव्यविनाश एव स्थितिरिति स्यात् कूटस्थनियस्य द्रव्यस्येदृशी 16
अवस्था रूप सङ्गच्छेतेति भावः । गतिस्थित्यादीति गतिभवेन स्थितिरभवेन वा केनचिदेवेन भवेनाविनाभूतं द्रव्य भवति,
द्रव्यस्य गमनस्थानादिसर्वप्रमेदानुभवनामकमिति पूर्वं समर्थनमेव, स्थितेर्गमनाभावरूपत्वे ॥ गमनायिनाभूतद्रव्यविनिर्गतरेव
स्थितिरिति स्यात्तत्र द्रव्यस्य कूटस्थनित्यस्य न सम्भवतीति भावः । एषश्च गतिनिर्गत स्थितारमा भाव एवाभ्युपेय इत्याह-
तस्मादेव चेति । गत्यभावलक्षितेति, अत्रापि मूल नोपलभ्यते । गत्यभावेन लक्षिता वा भावभूता स्थितिरव्यविना
भाव्येव द्रव्यमिति भावः स्यादिति प्रतिपाति । ननु 'नमिदं युक्तमन्यसदृशाधिरणे' इति न्यायान्, अभाव इत्यत्र भावसादृश्यस्य 20
भावान्वे भावनम्, गतिनिवृत्त्यादिवद्भावनिवृत्तेरेव प्रतीतेरसतो भावान्यभावत्वात्सम्भवादित्याशङ्कामाह-अभाव इति चेति,
निरापाये व्यामोहाद्भावतत्त्वसमातेषु तत्त्वार्थवसायात् भावादन्वोऽभाव इति ननु प्रयुज्यते भावादन्वोऽसामिति बोधयितुम्,
यथा ब्राह्मणसत्ताविषया बुद्धिर्यदा कृताधिक्ये क्षत्रिये प्रसज्यते तदाब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते, सोऽयं मिथ्याप्यवसायो यदा तत्त्वज्ञा
नाभिवर्तते तदा नच प्रयागः, अत्राहणोऽयं क्षत्रिय इति क्षत्रियपदस्याभावाधिक्येक्षणात्तदवगति नार्थब्राह्मणे मिथ्यात्वेवमवहितः,
किन्तु पुण्युदासत्वाच्चित्वाच्च तत्त्वज्ञो ब्राह्मणोऽयमिति सदृश क्षत्रियादिरैवात्राहणशब्दार्थो न लोपादि समारोपनिवर्धनस्य 25
सादृशादेरभावात्, तथा निरपात्येऽपि बुद्ध्या निरूपितमाकारात्तरमवलम्ब्य भावसादृश्यत्वात् तत्त्वज्ञाने तु तद्विवर्तनाय नच
प्रयोग इति भावः । सच एव शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते इति पक्षे जातिगुणत्रियालम्बनगुणसमुदायस्यैव शब्दात् प्रतीये सामान्यस्य
वनमाश्रित खपुष्पादौ सामान्यविशेषवाचिभावशब्दप्रयोगप्रसङ्गेऽभावपदं प्रयुज्यते, तत्प्रयोगे च खपुष्पादौ यो विशेषो नास्ति
तस्यैव निश्चित प्रतीयत, अवाक्ष्यस्य च सद्भावोऽवगम्यत इत्याशयेन व्याचष्टे-योऽसाविति, अभावाभिमत खपुष्पादि, तत्राप्य
भावपदेन नापदार्थो बोध्यते, किन्तु भावविशेषस्यैव निषेधः प्रतीयत इति भावविशेषादन्वो भावविशेष एव खपुष्पादिरिति भावः । 30
एषा तमाह-अत्राहणेति, ब्राह्मणशब्द विद्याविनयादिदम्भप्रब्राह्मणत्वजातिमिति प्रसिद्धः, तत्र ब्राह्मणत्वजातिरहिते क्षत्रियादौ
विद्याविनयादिगुणाश्रयेण ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिप्रसङ्गे नन्या तदेकदेशाप्रवृत्तिता बोध्यत इति भावः । खपुष्पादेर्भावोक्तं वयमित्यत्राह-
वक्ष्यते चेति, अनुपदमेवेति भावः । अयं विशेषभवनानि सामान्यभजन नातिवर्तन्ते इत्यादवगति-यथा तिष्ठतीति ।

(खपुष्पस्य चेति) खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्तिः, अशोककुसुमादिप्रकारेणामि-
व्यक्तिरिति प्रकारत्वात्तद्विशेषेणानभिव्यक्तियोगो सर्वोत्पत्त्यादिसिद्धिर्द्रव्यार्थनयभेदे सर्वं द्रव्यं क्रिया च
गमनादि, द्रव्यभेदानां गमनादिक्रियाभेदानाञ्चोक्तनिरवयवभेदात् कतमत् खम्? कतमस्य पुष्पाणां
विरुद्धमनयत्? इति देवदत्तगमनमवनद्वयत्ववत् तदपीति-खपुष्पादिरपि भावः, एवञ्चेत्यादि-एवञ्च कृत्वा
गमनद्वयानादिक्रममाविनीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानविनमादेक एव पूर्वापरीमूतो भा- ८
वः प्रवृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्तं 'पूर्वापरीमूतं भावमारस्यातेनाऽऽचष्टे अजति पचती'
(निरु० अ० १ सू० १४) त्यागीति, सर्वघातैकाग्र्येण चानन्तरमुपपादयिष्यमाणत्वात्, कस्मात्
स भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते? अत्र, प्रकर्षेण यत्तन्नात्, स च प्रकर्षः सर्वप्रभेदानुभयनरूपः, स एव
भावन्भावित्वप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपादिगत्यादीन् स्वप्रभेदानन्तर्भावयन्नेव भावः सा-
मान्यमवनलक्षणो भवनभेदानां परस्परतो विशेषाद्विशेषो भेदानभ्युपगमत्वात्, न त्वदिष्टं कारणानां 10
प्रवृत्तिविशेष सामान्यप्रवृत्तेर्मित्रं कश्चिदिति, दृष्टान्तो मुजिविशेषनदिति ।

यद्वाक्यान्तम्—

यथा भुजिरेवाशनपानादिना द्रव्यमेतत्कालभाजभेदेन प्रकारमात्रं भिद्यते, न हि तेषु
कश्चिदभुजिरक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ भुजिरेव, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषः, अस्त्यर्थस्य
सर्वगतिस्यत्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरस्तियात्योर्वा, सर्वैव चासौ प्रकारमात्रभिन्न- 15
सामान्यमवनलक्षणक्रियैव भुजिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुजिविशेषवत् ।

खपुष्पादेः खपुष्पत्वेन विशिष्टरूपेणानभिव्यक्तिः पुष्पत्वेन रूपेण चामभिव्यक्तिरिति तस्यानभिव्यक्तिप्रकारेण सत्यमेवेति नापिद्वया
हेतोरिति भावः । एतस्मिन्नेव सर्वेषां घटपटादिद्रव्यविशेषाणां द्रव्यात्मकत्वात् गमनादिक्रियाविशेषाणां क्रियात्मकत्वाद्द्रव्यक्रिययोश्च
मवनद्वयानतिरेकान् विशेषा एव सामान्यव्यतिरिक्ता न सतीति कतमत् खम्? कतमस्य पुष्पाणां विरुद्धमिति देवदत्तगमनयोर्मेवद्वय- 20
यानतिरेकवत् खपुष्पादिरपि मवनद्वयानतिरेकत्वमेवेति तस्याप्यन्यथाभवनं सिद्धमेवेत्याशयेनाह-द्रव्यक्रिययोरिति । एवञ्च 20
क्रियाविशेषाणां सामान्यात्मकत्वादेव कारणेण प्रवृत्तिविशेषरूपेणानभिव्यक्त्या सततसम्प्रवृत्तिरुपगमनादिसामान्यक्रियाव्यतिरिक्ता वा
अस्त्यादेव क्रियामात्रं सततसम्प्रवृत्तिरुपगमेवेत्याह-एवञ्च वृत्तेति, एवञ्च पूर्वापरीमूतो भावः एव प्रवृत्तिः क्रियेयुच्यते इति भावः ।
एतदभिमतामैव नैरुक्तं कचनं सद्गच्छत इत्याह-यदुक्तमिति, पूर्वापरीमूतमेवेति चिन्तयन्तं पदम्, क्रियायां एकत्वाद-
मेवमपरं सन्तं पूर्वापरमिव भूतं पूर्वोपर्येणान्वितं भावः प्रवृत्तिपन्तीत्याख्यातेनाऽऽचष्टे इति तदर्थः । पचिपठिमुजिगम्यादि
घटनान्यर्थानां प्रवृत्तिसामान्यरूपमनुपदेनोपपादयिष्यत इत्याह-सर्वैघातविति । ननु पूर्वापरीमूतो भावः एव वृत्तिरिति 25
श्रुतो नोक्तम्, प्रवृत्तिरिति श्रुतं उच्यते, एकस्यां क्रियायां को वा प्रकर्ष इत्यत्राह-कस्मादिति । सर्वान् क्रियाप्रभेदान्
स्वस्मिन्नेव समावेदयत्यत एव सर्वान् प्रभेदाननुभवतीति प्रवृत्तिवर्तनरूपत्वात्तद्वि प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविशेष इति बोध्यते, न तु
प्रवृत्तिरया, अन्यच्च प्रवृत्तिविशेष इत्याशयेनाह-स च प्रकर्ष इति । तदेव स्फुटयति-रूपगत्यादीनिति, प्रवृत्तिघटिरे
विशेषाणामन्तर्गतत्वाद्विशेषाणाञ्च परस्परतो भेदात् प्रवृत्तिसामान्यमेव प्रवृत्तिविशेष उच्यते इति भावः । दृष्टांतं मुजिविशेषं
प्रकाशयति-यथा भुजिरेवेति, अशनपानादयो भुजिरेव प्रकारस्तान् सुखविशेषेषु भुज् इति व्यवहारात्, एवञ्च सामान्यविशेषो 30
पानां विधेति भावः, सच वैकारणस्यैव 'अग्निदायैव मित्राश्च प्राहुः कृन्वन्त्यस्य क्रिया एकादेरविशेषोपस्था प्रवृत्तिः सर्वनामिका॥'

तथाऽभवन किन्तु भवनमेव, यथाऽगतिस्थिति गतेरेव प्रकारान्तरता, सति नियतत्वात् प्रकाराणाम् ।

- (यथेति) यथा तिष्ठति पञ्चतीत्यन्यथाभवन—अन्येन प्रकारेण परिस्पन्दपरिणतस्य द्रव्यस्य तत् प्रकारादन्येनापरिस्पन्दपरिणतिप्रकारेण भवन तिष्ठत्यास्ते श्रेते इत्यादि, तण्डुलादिकठिनद्रव्यमुद्भव ५ भवन पञ्चतीत्यादि, यथेता क्रिया अन्यथाभवनमात्रमेदा प्रवृत्तिसामान्य भवन नातिवर्त्तन्ते तथा विनश्यति प्रवृत्तसते नितिष्ठतीत्यादयोऽपि भवनप्रकाराः प्रवृत्तिसामान्य भावत्वञ्च नातिवर्त्तन्ते, एव क्रियापदवाच्यत्वार्यस्यान्यथाभवनमात्रता व्याख्याता, येऽप्यत्यन्ताभावाभिमताः सपुष्पादिशब्दवाच्या १० तेषामपि न तु तथाऽभवन—अन्येन प्रकारेण न त्वभवन[किन्तु]भवनमेव नात्यन्ताभवनमित्यर्थः, यथाऽगतिस्थिति—गतेरेवा स्थितिरगतिस्थिति, न तु गत्यभावमात्र गतेरेव प्रकारान्तरता यथा सा स्थिति—यथाभवनमेव सपुष्पादिरप्यन्यथाभवनम्, किं कारणं? सति नियतत्वात् प्रकाराणाम्, प्रकारत्वात् सनेव सपुष्पादि, यो य प्रकार स सनेव, यथा गतिनिवृत्ति स्थितिरुक्त्याया[त्]सती ।

कथं सपुष्पादेः प्रकारतेति चेदुच्यते—

- सपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्ति, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वात्तिवृत्तद्रव्यक्रिययोश्च सर्वात्मकत्वाद्भवनद्वयामेदात् कतमत् ख? कतमञ्च पुष्पाणा विक १५ सनमन्यदिति देवदत्तगमनभवनद्वयत्ववत्तदपि, एवञ्च गमनस्थानादिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भाव प्रवृत्तिरित्युच्यते, प्रकर्षेण वर्त्तनात् स च प्रकर्ष सर्गप्रमेदानुभवनरूप, स एव चान्तर्भावितम्वप्रमेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, न त्वदिष्टकारकाणां प्रवृत्तिविशेष सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्न कश्चित् भुजिविशेषणम् ।

- यथेता क्रिया इति सामान्यस्य विशेषात्मकत्वात् सम्बन्धिमैदेनैक एवानेकरूप, यथा स्वगतभवनलक्षणापेक्षया सामान्यभाव २० लक्षणेऽपि सपुष्पद्रव्यभवाद्यपेक्षया परिर्विशेषरूप यथा वा अपरिस्पन्दरमना स्थितिमद्रव्यमेव पञ्चनादिलक्षणपरिस्पन्दप्रकारेण पञ्चतीति भवति, एव गत्यादिरिस्पन्दप्रकारेण परिणत द्रव्यमपरिस्पन्दप्रकारेणाऽऽन्ते तिष्ठति श्रेते इत्यादिकल्पेण परिणत भवति, अतः पञ्चनगमनस्थानाऽऽननशयनादयो विशेषास्त्रदक्षमना भवनलक्षण सामान्य नातिवर्त्तन्ते इति भावः । तदेव द्रव्यस्य भावाभावात्मकत्वाद्भावभागमात्रस्य भावविशेषाणां प्रवृत्तिसामान्याविनाभावित्वमादर्शितम् अथाभावभागमात्रस्य तत्रापि प्रवृत्त्य विनाभाविव दशयति—तथा विनश्यतीति घटादिद्रव्य द्वि वृत्तिदेशे काले वा सौक्ष्म्यात्तनुतामापद्यते साऽवस्था क्षीरोमावा २५ निम्नका विनश्यति प्रवृत्तन इत्यादिशब्दैर्बहिर्विद्यन इति तथाविधद्रव्यप्रवृत्तेरेव विनाश इति प्रवृत्तिसामान्याविनाभाविव भाव एवा साधिति द्रव्यस्थान्यथाभवनमेव क्रियापदाभिधेयोऽर्थ इति भावः । अथास्यात्ताभावचेताभिमतानां सपुष्पादीनामपि भावत्वं समर्थयति—येऽप्यस्य ताभावाभिमता इति सपुष्पादयोऽवस्थाभवनरूपा इति न किन्त्वयथाभवनरूपा एव, तेषामपि प्रभारत्वात् यथा गतेरेवा स्थितिगतेरेव प्रकारान्तरं न तु गतेरेवा ताभाव तथा सपुष्पादिरपि भावात्—यो भावस्यैव प्रकारान्तरं न तु भावस्यास्य ताभाव इति भावः । सपुष्पादिर्भाव प्रकारत्वात् स्थितिवदिति मानमभिप्रेत्याह—यथाऽगतिस्थितिरिति ३० गतेरेवप्रकारेण भवनमेव स्थितिर्न तु गत्यभावमात्रमित्यर्थः । हेतुमाह—सति नियतत्वादिति प्रकारत्वस्य सत्त्वव्याप्यत्वादिति भावः । अतः प्रादयति—यो य प्रकार इति । पक्षे सपुष्पादौ हेतु प्रकारत्व साधयत्यसिद्धिपरिहाराय—सपुष्पस्य चेति

(खपुष्पस्य चेति) खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिष्यञ्चि, अशोवकुसुमादिप्रकारेणानि-
व्यक्तिरिति प्रकारस्थानतिवृत्तेर्द्रव्यक्रिययो सर्वात्मकत्वादस्मिन् द्रव्यार्थनयभेदे सर्वं द्रव्य क्रिया च
गमनादि, द्रव्यभेदानां गमनादिक्रियाभेदानाञ्चोक्तवद्भवद्वयाभेदात् कतमत् खम्? कतमश्च पुष्पाणां
विकसनमन्यत्? इति देवदत्तगमनभवनद्वयत्ववत् तदपीति-खपुष्पादिरपि भाव, एवञ्चोत्पादि-एवञ्च कृत्वा
गमनस्थानादिप्रमत्तभाविनीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानतिप्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो मा- ४
न[प्र]वृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्त 'पूर्वापरीभूत भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे अजति पचती'
(निरु० अ० १ सू० १४) त्यादीति, सर्वधात्वैकाग्र्यस्य चानन्तरमुपपादयिष्यमाणत्वात्, कस्मात्
स भाव प्रवृत्तिरित्युच्यते? अत्र, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकर्ष सर्वप्रभेदानुभवनरूप, स एव
चान्तर्भावितस्वप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपादिगत्यादीन् स्वप्रभेदानन्तर्भावयन्नेन भाव सा-
मान्यभवनलक्षणो भयनभेदानां परस्परतो विशेषाद्विशेषो भेदानभ्युपगमत्वात्, न त्वदिष्टां फारकाणां 10
प्रवृत्तिविशेष सामान्यमवृत्तेर्भिन्न कश्चिदिति, दृष्टान्तो भुजिविशेषपदिति ।

सङ्ग्राह्यान्तम्—

यथा भुजिरेवाशनपानादिना द्रव्यक्षेत्रकालभानभेदेन प्रकारमान भिद्यते, न हि तेषु
कश्चिदभुजिरक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ भुजिरेव, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष, अस्त्यर्थस्य
सर्वगतित्थित्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरस्तियात्योर्ना, सर्वेव चासौ प्रकारमात्रभिन्न- 15
सामान्यभवनलक्षणक्रियैव भुजिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुजिविशेषवत् ।

खपुष्पादे खपुष्पत्वेन विविष्टरूपेणानभिष्यञ्चि पुष्पत्वेन हपेण चानिष्यञ्चिरिति तस्यानभिष्यञ्चिप्रकारेण सत्त्वमेवेति नास्तिदत्ता
हेतोरिति भाव । एतस्मिन्ने सर्वेषां पटपटादिद्रव्यविशेषाणां द्रव्यात्मकत्वाद् गमनादिक्रियाविशेषाणाञ्च क्रियात्मकत्वाद्व्यक्रिययोश्च
भवनद्वयानतिरेकात् विशेषा एव सामान्यमन्यतिरिक्ता न सतीति कतमत् खम्? कतमश्च पुष्पाणां विकसनमिति देवदत्तगमनभवनद्व-
यानतिरेकत्वपद खपुष्पादेरपि भवनद्वयानतिरिक्तत्वमेवेति तस्याप्यन्यथाभवन विद्वमेवेत्याशयेनाह—द्रव्यक्रिययोरिति । एवञ्च 20
क्रियाविशेषाणां सामान्यात्मकत्वादेव फारकाणां प्रवृत्तिविशेषलक्षणाया क्रियायां सततसम्प्रवृत्तिलक्षणसामान्यक्रियामन्यतिरिक्ताया
असत्त्वादेव क्रियामात्र सततसम्प्रवृत्तिरूपमेवेत्याह—एवञ्च कृत्वेति, एवञ्च पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्ति नियेत्युच्यते इति भावः ।
एतदभिप्रायेणैव नैरक वचनं सङ्गच्छत इत्याह—यदुक्तमिति, पूर्वापरीभूतमिति चिप्रत्ययान्त पदम्, क्रियायां एकरवाद्
वैमनस्येन सन्त पूर्वापरमिव भूत वीर्यापयोगेणस्थित भाव प्रजतिपचतीत्याद्यानातेनाऽऽचष्टे इति तदय । पचिपठिभुजिगम्यादि-
सर्वधात्वर्थानां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वमनुपपदमेवोपपादयिष्यत इत्याह—सर्वधात्वैति । अनु पूर्वापरीभूतो भाव एव वृत्तिरिति 25
श्लोके नोक्तम्, प्रवृत्तिरिति श्रुत उच्यते, एकस्यां क्रियायां को ना ग्रन्थ इत्यत्राह—कस्मादिति । सर्वान् क्रियाप्रभेदान्
स्वस्थिमेव समावेशयत्यत एव सर्वान् प्रभेदाननुभवतीति प्रवृत्तवर्तनरूपत्वादसौ प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविशेष इति बोध्यते, न तु
प्रतिरस्या, अन्यथा प्रवृत्तिविशेष इत्याशयेनाह—स च प्रकर्ष इति । तदेव स्पष्टयति—रूपगत्यादीनिति, प्रवृत्तिशरीरे
विशेषाणाम् तर्गतत्वाद्विशेषाणाञ्च परस्परतो भेदान् प्रवृत्तिसामान्यमेव प्रवृत्तिविशेष उच्यते इति भाव । दृष्टान्तं भुजिविशेषं
प्रकाशयति—यथा भुजिरेवेति, अशनपानादयो भुजिरेव प्रकारस्यान्तर्भावविशेषेण युक्त इति स्पष्टशब्दात्, एवञ्च सामान्यविशेष 30
पात्मा कियेति भाव, सक्त वैयाकरणस्यैव 'अभिप्रायेण विप्राश्च प्राहु इव'स्य क्रिया एकाग्रविशेषस्य प्रवृत्ति सार्वनामिका ॥

सगह्वयर्ण समासेण ॥' ( ) इत्येवमादिनयलक्षणे द्रव्यक्रियात्मकद्वित्वाद्यनेकगो गमो गैगम इति निरुक्त्यपेक्षया द्रव्यत्रियाद्वित्वात्मकस्तुबाद् आदिनैगमनयदर्शनम्, त्रित्वादिदर्शनाना द्वितीयादिनैगम-
त्वात्, एतदर्शनमेतदवबुध्य पूर्वनयनिपाति-सद्ग्रहनये निपतितु शील यस्य निरूपणस्य तदिदं स्थितिरु-
पनिरूपण प्रियते सद्ग्रहनयदर्शनानुपाति, प्रथमात् विधिभङ्गात् व्यवहारनयात् आरातीया येऽतीताः

५ पूर्वमया ते सद्ब्रह्मण्यभेदा तदनुपाति यदुत्तरं क्रियालक्षणं स्थित्युदाहरणद्वारेणोच्यते तत्स्वरूपनिरूपणाय तद्विदितनयविषयविवेचैरेवोच्यते, कथं पुनस्तै स्थितिस्वरूपनिरूपणं क्रियते ? उच्यते—सा तु ब्रह्मावस्थाविशेषो गतिवत् प्रसिप्तव्येत्येव निरूप्यते यथा गतिर्ब्रह्मावस्थाविशेषो बालकुमारादिव ब्रह्मावन्या तथा स्थितिरिति, गतिस्थितिष्वेव सर्वमिदं इति ।

अत्रापि लक्षणा-सरे दोष उच्यते—

10 अत्रोच्यते, अविकल्पितैकत्वे यद्वाप्रसाधितक्रियार्थान्तरस्याग, अव्यक्तद्रव्यावस्था
 एतात्, यत्तद्रव्य ततो नान्याऽस्य तदन्यवत्वात्, देवदत्तं गालकुमारादिवत्, ततश्च द्रव्या
 र्थान्तरभूतक्रियापदार्थाभ्युपगमविरोध, एवमभिधानाच्चव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ बोधयथापि
 स्वगचनादिविरोध, तत्र तावद्व्युत्पत्तौ असत्यायास्ततोऽन्यत्वं, तत्त्वादिविपक्षशब्दवाच्य-
 स्थात्, देवदत्ताश्वजत्, यथा देवदत्ताश्व इत्युक्ते देवदत्तस्य स्वमश्व, सोऽस्य स्वामीति तेन
 11 विपर्ययणाश्वशब्देन तस्य वाच्यत्वात्ततोऽन्यत्वं दृष्टमेव द्रव्याप्रत्ययेति ।

(अत्रोच्यते इति) अविकल्पितैक[त्वं] इति चेदुच्यते यत्र प्रसाधितक्रियार्थान्तरस्य त्यागः—प्राक्-
मेव प्रसाधितमुत्तिक्रियालक्षणाभिधानेन द्रव्यादर्थान्तरं क्रियेति तस्य त्यागो दोषः, किं कारणं
द्रव्यावस्थत्वात्, इह ह्यवस्थाया ईदानीयत्वात्। प्रमत्तावितो बालकुमारवदयो धर्मा द्रव्यस्यैव देवद-
त्ता एवोच्यते, ते चाशालद्वयवत्त्वात्ततो नान्ये, तस्मात्ततोऽर्थान्तरमित्येतदापन्नम्, न चाशु-

१०) तमेवैवाचयेनाह-इत्येवमादिनयलक्षण इति । विधिनयो हि प्रथममनोपपन्न्यतो व्यवहारनय, तत् परं प्रतिपक्षितान्नो
न्यायां सङ्ग्रहनयमेव, अपरं नय एवमो नेगमेवेदं, तत्र प्रथमनयान्तरमेतन्नयात् पूर्व ये नयास्तैः सङ्ग्रहनयमेवाः, तथा नैत-
नववर्षी क्रियाया स्थितिर्व्यावस्थाविशेषत्वं यथाविधौ तर्ह्येव खनयमादिनेगमस्य न जानात्येव, अत्र इव्यक्रिययोर्मेदाह,
अन्यस्यादिव खनयद्रोहो हि सङ्ग्रहनयविषय स्थितिर्दृश्यति-प्रथमादिति एतद्-योजवर्गितनयापेक्षया प्रथमो विधिनयः,
आरत्तीया-समीपस्था इत्यर्थः, पूर्वनया-एतन्नयापेक्षया पूर्वां नया इत्यर्थः, यदुत्तर-यतोभ्य उत्तरनयेनानेन क्रियमाणमित्यर्थः,
२५) तदेवित्तिनयविषयमित्येव एतन्नयस्य प्रथमस्य कोऽनो विषयः सङ्ग्रहो वा नेगमो चेति तद्विषयानभिज्ञैरित्यर्थः । स-मतीयां क्रियाति-
रूपेण दर्शयति-सौ स्थितिः, यथा गतिर्द्व्यावस्थाविशेषोऽस्या स्थितिरपि, एवमेव सर्वं क्रिया अपि, तथा च इव्यावस्था विशेष-
कित्तेश्च भावः । मंतमेतन्निराच्छे-अन्योच्यत इति, अन्यस्यावस्थावतोरमेदेन इव्यसंयव्याविशेषनये क्रियाया अविकल्पितैकत्व
प्रेषः, इव्यस्य अविकल्पनमेकत्वं स्यात् तत्त्वं पूर्वं यद्व्यक्रिययोर्नयत्वं प्रसाधितं तद्वत्त्वं स्यादित्याह-अविकल्पितैकत्व
इति विद्वत्कर्मोक्तैकत्वं एकैकस्य इव्यस्य तत्रैव नियोऽव्यययोगदानम्मुपपन्नं पूर्वं महता यत्नेन प्रसाधितं यद्व्याव-
३०) अन्योत्तरत्वं तस्य स्यात् प्रेषज्यत इत्यर्थः निजदिमात्रं च तद्विज्ञा च क्रिया मिश्रमुपपन्नं भावः हत्यादिना हि सयोरभेद-
संनिवृत्तिर्भावे । स्थले हेतुमाह-अव्ययचेति, अव्यया अस्त्वृत्-इत्यस्यावस्था-क्रियात्मिका तद्वाचा, क्रियाया
इव्यस्यैव इव्यवर्तमानं एव चानन्यत्वे तस्या इति इव्यादर्शोत्तरत्वसाधनं लक्षमिति भावः । अनन्यत्वं मानेन साधयति-

द्रव्यावस्थयोरन्यता] न्यायागमानुसारिणी याव्यासमेतम्

पक्षद्रव्याभ्यां तरभूतत्रियापनार्थलाभो दोषः, एष प्रयोगेणैवोद्भाव्यः
वावद्भ्युपगमविरोध इति, एवमेभिधानात्त्वव्युत्पत्तौ [व्युत्पत्तौ]
सार्यद्वयकल्पना न्यात्-राजगृहादिशब्दवदव्युत्पत्तिः, [व्युत्पत्ति
संबन्धना[दि]विरोधः, तद्व्याचष्टे तत्र तावदव्युत्पत्तान्नस्यायत्
विषयशब्दनाच्यत्वात् तस्य स्वम्यामिमम्बन्गादिपट्टीविषयिणोऽन्य
[त्र]यशब्दोऽन्यथाशब्दो वाऽनर्थकः न्यात्, इह तद्विशेषपर्यायिनोः
मध्युपगतव्ययम्, देयदत्ताश्वयत्, यथा देवन्ताश्व उच्यते देय
विषयेण स्वामिविषयेणाश्वशब्देन तस्य देयदत्तस्य वाच्यत्वात् ततो
शिलापुत्रकशरीरवनेति चेन्न, अस्याशरीरशब्दप्रथं
(शिलेति) शिलापुत्रकशरीरवनेति चेत्-स्यान्मतशिलापु-

त्रिभिः शरीरे न्यादिविषयशब्दवाच्यत्वं दर्शनादनैकान्तिकतेति ए
क्यात्, यद्यनन्यच्छिलापुत्रकाच्छिलापुत्रकशरीर शरीरमेव शिला
प्रतीतपदार्थकं श्रोतार प्रत्यन्यतरप्रयोगानर्थक्यस्याद्वैतार्थत्वात् तथा
कथम्, तस्मादन्यतरानर्थक्यान्नेदमुपपन्न शिलापुत्रकशरीरवतानैक
किञ्चान्यत्-

अत्रापि शरीरावस्थानक्रियात्वादन्वयत्वम्, शिलापुत्र
शरीरुर्भवति तेन शरीराणां भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधानः
द्रव्यमनतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयत इत्यनस्थानस्य क्रियात्वानां
दत्त्वात् समासस्य च पट्टीसमासत्वात् पष्ठ्याश्च कर्त्तरि विहितः

एष प्रयोगेणैवेति । एष द्रव्यावस्थेतिशब्देन व्युत्पत्तिपक्षे चामेदानुपगमं
द्रव्यावस्थेतिभिधानादित्यर्थः । अर्थद्वयकल्पनेति राजा वृत्त इत्यादिवद्भ्यु-
त्पत्तेश्चाद्युपगमशब्दाकारेण सार्यद्वयकल्पनेऽपि स्वसंबन्धादिभिरोधो भवतीत्यर्थः
तत्र तावदिति द्रव्यावस्थाशब्दस्याव्युत्पत्तिपक्षेऽपि द्रव्यस्यावस्थेति वाक्यसम-
र्थत्वेन द्रव्यादन्वयः क्रियायां द्रव्यावस्थास्वभावायां आवश्यकमन्यथा द्रव्यशब्दं
शब्दवाच्यो द्रव्यादन्वय एव सिध्यतीति भावः । तत्र दृष्टा तमाह-देयदत्ताः
अथ देवदत्तस्य स्वमिति तयोर्भेदश्च प्रतीयते तथा द्रव्यावस्थाशब्दोपपत्तिः, तत्र
मिति भावः । ननु पष्ठ्या संसामिभावप्रतीतिरपि न भेद प्रतीयते शिलापुत्रक
शरीरवनेति-शिलापुत्रकेति । तद्व्याचष्टे-स्यान्मतमिति । एवं तर्हि शिलापुत्र
प्रयोगेऽयतरवैयर्थ्यम्, वैयर्थ्यमन्यतरस्य स्यात्, एवं द्रव्यावस्थाशब्दोपपत्तिः
शिलापुत्रकशरीरादौ व्यभिचारः, तथापि शिलापुत्रकशरीरयोरभेदे पर्यायताप्रस-
ङ्गापत्तेर-अवस्थाशरीरेति । किञ्च तस्य नष्टुनो द्रव्यक्रियात्मकत्वेन न
मिति दर्शयति-अत्रापीति शिलापुत्रकशरीरमित्यत्र शरीरशब्दः क्रियाकरः

ततोऽर्थान्तरभूता ता तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिकामवस्था दर्शयति, आत्मनोऽक्रिया-
त्वात् क्रियामन्तरेण कर्तुं कर्तृत्वाभावात्, तस्माद्भुत्ताव्युत्पत्तौ च यदि द्रव्य ततोऽवस्था
यतोऽवस्था ततो द्रव्यमिति विरुध्यते ।

(अत्रापीति) अत्रापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्वयत्वम्—न वस्माभिरुपपादित द्रव्यक्रियात्मक
सर्वं पस्त्विति, तस्मादत्रापि शिलापुत्रकेण शीर्यते शरस्त्वाच्छरीरमिति शरारुर्भूति तेन शरारुणा
भूयत इति द्रव्यत्रियाभिधान नातिवर्तते, तथा च द्रव्यस्यावस्था—द्रव्यमवतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयते इत्य-
वस्थानस्य क्रियात्वनतिवृत्तेस्ततोऽन्यत्वमेव, एव वावद्व्युत्पत्तौ, व्युत्पत्तायपि सामासिकपदत्वात्
समासस्य च पट्टीसमासत्वात् पट्ट्याश्च कर्त्तरि विहितत्वात्—कर्त्तरि पट्टीय द्रव्यस्यावस्थेति द्रव्यमवतिष्ठत
इत्यदि प्राग्वत्, सा यद्विषयमित्यादि यावत् तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिकामवस्था दर्शयति, सा—पट्टी
पट्टिपथ द्रव्यस्य कर्त्तृत्वं—या क्रिया साधयत् साधन कर्त्तुं भवति तद्द्रव्य ततोऽर्थान्तरभूता ता—अवस्था-
मक्रिया, दर्शयतीति सम्बध्यते, किं कारणं? आत्मनोऽक्रियात्वात्—तस्य द्रव्यस्य स्वयमक्रियात्वात्
क्रियामन्तरेण कर्त्तुं कर्त्तृत्वाभावात् कर्त्तरि पट्टी [न]स्यात्, तत—तस्मात् द्रव्यादन्यत्र गति, अन्यस्य
गति, द्रव्याद्विचलन—परित्यज्. परिणति पूयस्या औदासीन्यावस्थाया प्रच्युति क्रियान्तरावस्थातो
या तयोदन्यगतिविचलनयो प्रतिबन्ध आत्मा अस्या अवस्थानक्रियाया सा तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धा
रिमिका वा दर्शयति पट्टीति, अथवा तदन्यगतिरिति—तस्मिन् नियमेन गतिर्विचलन शेष पूर्ववत्,
पूर्वस्मिन् व्याख्याने भेदोऽनयो, गतिर्देशा-तरप्राप्ति [वि]चलन स्वक्षेत्रेऽपि व्यापृच्छेति, इह पुनर्भेद
इति विशेष, तस्माद्भुत्ताव्युत्पत्तौ च यदि द्रव्य ततोऽवस्थेति विरुध्यते, यतोऽवस्था ततो द्रव्यमिति
विरुध्यते, आदिग्रहणात् लोके तथा दृष्टत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, तथानुमेयत्वादनुमानविरोध, तद्ब्रूष्व

20 एव—शिलापुत्रकेण शीर्यत इति, अनेन क्रिया प्रतिपादिता । शरारुणा भूयत इति, अनेन द्रव्य प्रतिपादितम् ।
एव द्रव्यावस्थाशब्देनापि द्रव्यक्रियात्मक वस्तुभूयत इति दर्शयति—तथाचेति । एवमव्युत्पत्तिपक्षाभयेन दोष आदर्शित
इत्याह—पयन्तापदिति । द्रव्यस्यावस्थेति पट्टीसमासत्वात् द्रव्यस्यावस्थानक्रियार्थत्वेन कर्त्तृत्वप्रत्ययमिति व्युत्पत्तिपक्ष
मादर्शयति—व्युत्पत्तावपीति । सा यद्विषयमिति, इयं हि पट्टी द्रव्यस्यानस्थानक्रियाकर्त्तृत्वं बोधयति द्रव्यस्य
क्रियाहेतुत्वात्, एवं द्रव्यादवस्थाया अन्यत्वमपि दर्शयति, द्रव्यस्य क्रियातो भिन्नत्वात्, स्वयमक्रियमपि तत् क्रियाय
25 इति, अन्यथा तस्य क्रियाकर्त्तृत्वाभावेन पञ्चतुपपत्तेरिति कर्त्तृत्वं दर्शयतिमिति भावः । अथ द्रव्यादयत् दर्शयतीत्याह—
तत इति, तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिकामिति पदस्य गतिविचलनयोर्भेदमभेदमाभ्युपगम्य द्विधा व्याख्यान कर्त्तुं काम
प्रथम व्याख्यान दशयति—तस्माद्द्रव्यादिति अन्यगतिविचलनविचलनान्यगतिविचलने, तस्मादन्यगतिविचलने तदन्यगति
विचलने इत्येवं समास, अवस्थानक्रिया हि द्रव्यादन्यत्रान्यस्य गति प्रतिरुणति, तथा द्रव्याद्विचलन—द्रव्यस्य विद्यमानावस्थाया
प्रच्युति, द्रव्यस्य विद्यमानक्रियातोऽन्यस्या क्रियाया प्रच्युतिर्वा तदपि प्रतिरुणति पट्टीति भावः । गतिविचलनयोरभेदमभ्युपेय
30 व्याचष्टे अथ वेति । पूर्वस्मिन्निति, पूर्वव्याख्यायां गतिविचलनयोर्भेद अत्र व्याख्यानेऽभेद इति विशेष । भेदपक्षे गतिवि-
चलनयोरभेदाह—गतिरिति । व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षयोर्द्रव्यावस्थयोर्भेदात् अविकल्पितेकत्वे स्ववचनविरोध एवेति भावमाह—
तस्मादिति । प्रत्यक्षादिविरोधानादिना दर्शयति—आदिग्रहणादिति स्ववचनादिविरोध इत्यत्रादिग्रहणादित्यर्थः । श्लोकेऽपि

रुद्विरोधः, एव द्रव्यावस्थाविशेष इति क्रियालक्षणमभ्युपगमादिविरोधाद्युक्तम्, कालसाधनयोगो माव इत्येतयो. का[ला]दिष्वन्याप्तेरलक्षण[त्वं]मिति तैरेव निराकृतमिति ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्तु द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि बलादेवात्याज्याभिमततत्त्वद्रव्य-
शब्दार्थवशात् पुनरपि द्रव्यादर्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, भवति भवनं
या द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तेर्द्रव्यक्रिययो. सिद्धिः, यद्भूयते ६
सा क्रिया यद्भवति तद्द्रव्यमिति साध्यसाधनभेदात् ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्त्वित्यादि, द्रव्यस्यावस्थामात्र क्रिया नार्थान्तरमित्येव मात्तमता-
नुवर्तिनो भवतः परप्रत्ययो मनोरथः स नोपपद्यते, सर्वत्र द्रव्यक्रियात्मकमायापत्तिभावादुक्तम्,
अथापि त्वन्मनोरथमनुवृत्त्य द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि—अवस्थाशब्द भूयमाणमपि उज्जित्वा,
यद्यपि तदुपपद्यते स्याद्ब्रवीकृतचेतसो न किञ्चिद्भूम् तथापि बलादेव—उपपत्तेरेवात्याज्याभिमततत्त्वद्रव्य- 10
शब्दा[र्थवशात्]—अत्यागार्हमभिमत तत्त्व तव साध्यस्य च द्रव्यमेवार्थः, तदभिधायिनो द्रव्यशब्दस्य
वशात् तदर्थवशाच्च पुनरपि—यार धार द्रव्यादर्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, सा
त्रियाऽऽपत्ता, कस्मात्? भवति भवनं वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, द्रव्यञ्च भव्ये भव्यशब्दश्च कर्त्तरि
भावे वाऽस्तु तथा द्रव्यशब्दोऽपि, तत्र द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तिरवश्यम्भाविनी,
ततश्च[प्रकृति]प्रत्ययार्थव्युत्पत्तेर् द्रव्यक्रिययो सिद्धिः—प्रकृत्यर्थस्य क्रियात्वात् प्रत्ययार्थस्य द्रव्यत्वात् कथं 15
व्युत्पत्तिरिति चेदुच्यते साध्यसाधनभेदात्, यद्भूयते सा क्रिया, यद्भवति तद्द्रव्यम्,—यत्तद्भूयता वस्तुना
भूयते स प्रकृत्यर्थो भावः, यत्तद्भवति तत्कर्तृ, तस्मात् कर्तृभावा[ना]तात्वाद्व्यक्रियानानात्व स्यात्,

द्रव्यावस्थयोर्भेदस्य दर्शनाहोक्तविरोध इत्याह—लोक इति । तयोर्भेदस्यानुमेयत्वात्तैरेतत्वं विरुध्यत इत्याह—तथेति ।
रुद्विरोधमाह—तद्भूयतेति । द्रव्यावस्था त्रियेति लक्षणमभ्युपगमोऽपि एतत्त्वाभ्युपगमादिविरोधाद्युक्त इत्याह—यद्यमिति ।
द्रव्यस्य स्थलयोगात् साधनयोगाद्वा भेदात् बालयोगोभाव साधनयोगो भाव इत्यपरेषा रुक्षण तैरेव कालादी दोषमादर्शय 20
यपितमिति नात्र तदप्रत्ययत इति दर्शयति—कालसाधनेति । अथ द्रव्यमात्रं तत्त्वमिति सात्त्विकसाभ्युपगमेऽपि त्रियाया
अर्थान्तरत्वं बलते प्रचक्ष्यत एवेयाह—त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्त्विति द्रव्यमात्रप्रत्ययस्य मनोरथमात्रत्वे कारणमाह—
सर्वत्रेति भावस्य द्रव्यक्रियोभयरूपताया प्रतिपादितत्वादिति भावः । त्वदुपरी ब्रवीकृतचेतसो यथ तव दर्शनविषयेऽप
स्थाचन्द्रपरीक्षारेण यद्यपि किञ्चिद् ब्रूमो वेनोक्तं स्मात्तयापि सुक्तिभिरेव द्रव्यभिन्ना क्रिया जिज्यतीत्याह—अथापीति । तय-
वैयाकरणस्य, द्रव्यभिरुक्तक्रियापत्तौ देवुमाह—अयतीति । अयतीति वर्युत्पत्तिः, भवनमिति भावव्युत्पत्तिरर्थव्यसन्दर्भस्य, 25
अभ्यशब्दो हि 'भव्यमेव प्रवचनीयोपस्था गीषजन्माप्राप्तव्यापासा वा' इति हृदन्तव्ययेन भावे कर्त्तरि च निगतिन, 'द्रव्यस्य
अभ्ये' इति तद्विदितव्येन अभ्याये द्रव्यशब्दो निपातितः, तस्माद्द्रव्यशब्दो अभ्यशब्दवत् कर्त्तरि भावे वा, उभयव्युत्प-
त्त्यपरीक्षारेण च मायप्राधान्यपक्षे क्रियाया कर्तृप्राधान्यपक्षे द्रव्यस्य च सिद्धिरिति भावः । द्रव्यशब्दव्ययेन चाविद्विमाह—
द्रव्यञ्चेति । द्रव्यशब्दार्थवदेन तद्विद्विमाह—तत्र द्रव्यशब्दस्येति, प्रोच्यव्ययेन द्रव्यशब्दस्य अभ्यार्थवदेन तस्माच्छब्दात्
क्रियाकर्तृभावाविरोधस्य विरोधादसम्भवेनान्वयव्यतिरेकभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाऽप्यभेदात् प्रकृतिभूतस्य शो क्रिया 30
प्रत्ययार्थं कर्ता द्रव्यमिति द्रव्यक्रिययोः सिद्धिरिति भावः । प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पत्तिमेव तादृश—साध्यसाधनभेदा-
दिति । धातुवाच्या क्रिया साध्यम्, प्रत्ययवाच्या कर्ता सिद्धरूपः, भावप्रत्यययोऽपि त्रिदैर्घ्यां शिद्धरुपावृत्ताभ्यां कर्तृभावा-

नान्यथा, तस्मान्नयोत्थानप्रकृताद्रव्यशब्दार्थवशात् अन्यभवत्यादिशब्दवशाच्च यदादेव द्वित्वसिद्धिरिति साधूक्तम् ।

यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाशब्दवच्यम्, विकल्पर्यासम्भवात् द्वाभ्यामविरोधात् ।

५ (यदिति) यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाशब्दवच्यम् तत्रापि वाशब्दस्थानवच्यं विकल्पर्यासम्भवात्, कस्मात् पुनस्तुक्तं ? द्वाभ्यामविरोधात्—क्रिया द्रव्या-
दर्थान्तरमित्यनेन दर्शनेनाविरोधात्, अस्मिन्नु क्रियालक्षणेन द्रव्यक्रियाश्रयेण च प्रागुक्तेन न्यायेन
आविरोधादिति, एव साधत् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थविशेषप्रहणप्रयोजने दोषाभिधानं कृतम् ।
अधुनेदमपि त्रिशेषप्रहणप्रयोजनं दूष्यते—

१० यदपि च द्वितीय विशेषप्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयात्
देवदत्त इति नामप्रवृत्तिरुक्तं सप्रवृत्तिकमेव, पचत्यादिवहेवदत्तादयोऽपि शब्दा क्रियावचनाः,
तस्मात् क्रियावचनो धातुरिति धातुसज्ञास्तेऽपि स्युः, विशेषप्रहणसामर्थ्यात् पुन देवदत्तादयो
विशेषा न भवन्तीति निवर्त्यन्ते, सर्वमेदसम्प्रधानुगुण्यात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेदं भवन्वत्
सत्यपि भवद्भयनभारविशेषे शब्दस्याविशेषार्थत्वात् न क्रियेति ।

(यदपि चेति) यदपि च द्वितीय विशेषप्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदेत्यादि, सर्वदेति
१५ प्रवृत्त्यनिवृत्तिं दर्शयति, सर्वभावानामिति क्वाप्ति, कृतं ? प्रवृत्तिसमन्वयाद्वेतो देवदत्त इत्यपि ना-
प्रवृत्तिरिति नान्यथ वस्तु तेन शब्देनाविधीयते, किं तर्हि ? सप्रवृत्तिकमेवोच्यते, यथा पचत्यादीनां क्रिया-
वचनरूपेण देवदत्तादीनां द्रव्यवाचित्वाभिमतानामपि, वाच्यस्यार्थस्य प्रवृत्तया सत्तया गत्यादिसर्व-
भवात्मिकया समन्वितत्वं, तत् पचत्यादिवहेवदत्तादयोऽपि शब्दा क्रियावचना, तस्मात् 'क्रिया-
वचनो धातु' (महाभा ७ १ पा ३ सूत्रे १) इति धातुसज्ञास्तेऽपि स्युः, विशेषप्रहणसामर्थ्यात्
२० प्राविशेषा न भवन्तीति निवर्त्यन्ते, कस्मात् प्रादेवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति ? उच्यते

मेदाद्रव्यनियमोद इति भावः । एतदेवादर्थयति—यद्भूयत इति । नयोत्थानेति, एतन्नयोत्थाने प्रवृत्तो यो द्रव्यशब्द-
वद्वशात्तदधनसाधेलाय । इत्यथ अन्य इति द्रव्यपचयवच्यशब्दवशात् यद्भवति यद्भूयत इत्यादितदर्थशब्दवशादपि द्रव्यक्रिया
भेदसिद्धिरित्याह—भवेत्येति । अथ गतिस्थित्योर्द्रव्यान्यभावत्वसमर्थनावसरे स्थितिगत्या प्रोक्तम्—युपेक्षाह—यत्पुनरिति । अन्य
प्रकारेण परिषद्परिगतद्रव्यस्य प्रकारान्तरेणामिश्रितेऽसंयोगपरिणामेन भवन्मेव स्थितिः, सा च प्रवृत्तिसामान्य नातिरिक्त
२५ इति भावः । अथ सर्वभावानां सप्रदा प्रवृत्तं प्रवृत्तिस्त्वस्त्वमाकात् प्रवृत्तिसामान्येन क्रिया सदाचरत्वात् पच्यादीनामपि देव
दत्तादिशब्दानामपि धातुत्वं स्थाप्यमाणं प्रवृत्तिविशेषे क्रियेत्युच्यत इति विशेषप्रयोजनं बाधुक्तं निराकर्तुमाह—यदपि चेति ।
देवदत्तादेर्द्रव्यस्य च क्रियावचनत्वमित्याह—प्रवृत्तिसमन्वयादिति, किं हि कारकादेवेन नावच्छेदते कारकाणां हि प्रवृ-
त्तिविशेषाऽप्येव तथा क्रियानात्मकस्य द्रव्यस्यापि प्रयोगो नास्ति अत एव हि परं ब्रह्म अवाच्यमुच्यते, तथा च प्रवृत्तिविशिष्ट-
३० सेव देवदत्तादेर्द्रव्यतया देवदत्तादिशब्दानामपि क्रियावचनत्वात्तत्वं प्रसज्यत इति भावः । कृते च विशेषप्रहणे किमपि
इति आदि देवदत्तादिशब्दा न क्रियाविशेषवचना इत्याह—विशेषप्रहणेति । तत्र कारणमाह—सर्वमेवेति सर्व भेद

सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यात् नय विशेषः—सर्वैर्हसिपठिगम्यादिभिर्भेदैर्देवदत्तभवनप्रवृत्तेः सम्भवेनाऽनु-
गुणत्वात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेद भवनवत् सत्यपि भवद्भवनभावविशेषे तु शब्दस्य [१] विशेषार्पणत्वात्, तस्मात्
[न] क्रियेति देवदत्तादेरक्रियात्वमुपसहरति, इति शब्दस्य समाख्यार्थत्वात्, एवमर्थ विशेषप्रहणमिति प्रह-
णोपसहारः, प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति न भवनमात्र नापि देवदत्त इत्युपसहारार्थः ।
अस्यापि विशेषप्रहणस्य सदोपत्वमुच्यते—

इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्, प्रत्याख्यातविशेषप्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धः ।

(इदमपीति) इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्,—इदं हि विशेषप्रहणप्रयोजनव्याख्यानसूत्रम्
एव द्रव्यार्थाग कुरुते, अपिशब्दात् प्रागुक्तभवनसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थं विशेषप्रहणनन्ते क्रियार्थ-
त्वजतीति स्मारयति, सर्वदा सर्वभाषाणां प्रवृत्तिसमन्वयादिति हेतुवचनेन देवदत्त इति नानु-
मिति नामवाच्यार्थस्वरूपवचनेन च प्रवृत्तिमात्रमेवेद न द्रव्य नामेति द्रव्यार्थस्य प्रागभ्युपगम्यत्वात्
कृतो भवत्यनेनापि विशेषप्रहणप्रयोजनवचनेन द्वितीयेनेति, न केवल द्रव्यार्थत्वात् एव दोष इति
वर्हि । प्रत्याख्यातविशेषप्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धः ।

इदं कथमिति चेदुच्यते—

यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषप्रहणे प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादिना वा-
सज्ञा न प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात्तेषाञ्चाक्रियात्वात् तथेहापि देवदत्तादेरनु-
निवृत्त्यर्थं विशेषप्रहणे घृतादीनां धातुसज्ञा नैव प्राप्नोति, अक्रियावचनत्वादेव सज्ञा, न वा
क्रिया स्यात् सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वाद्वातादिवत्, अनिष्टश्चेतदिति । प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं
देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थं च विशेषप्रहणे द्विधाऽप्यस्वशब्दोपादानसाध्यभाववद्वाच्य-
वचनश्चानर्थकं स्यात्, द्वयोरपि क्रियात्वात् ।

यथा तत्रेत्यादि ग्रन्थ उपसङ्गते दोषासत्तया चोद्यमेवोत्तरत्वेन समयवति, नानुबन्धेन कार- 20

कृत्याः फलोद्देशिन्या क्रियात्व प्रतिपाद्योपसङ्गत तस्मात् प्रवृत्तिविशेष क्रिया न प्रवृत्तिसामान्य-
मिति, तत्र दोष आसज्यते यदि प्रवृत्तिविशेष क्रिया प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादिना वा- 20

आधिर्भावतिरोमानात्मका, ते एव हि विशेषा, तमेवहुता प्रवृत्ति स्थितिरूपा सामान्यान्विताः सन्त्येव, नत एव सामान्ये
रनुसर्क भवति, एवमाधिर्भावतिरोभावकलक्षणसर्वभेदसम्यग्धेऽपि सामान्यस्यैकरूपतया प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं देवदत्ता-
दिद्रव्यवाचिनां न धातुत्वमिति भावः । तत्र दृष्टा तमाह—भवनवदिति, शब्दस्य—देवदत्तादिवत् नानुबन्धेन देवदत्ता-
प्रवाचित्वात्, अस्मिन्भवतिवियतीनां भवनसामान्यवाचित्वेन न क्रियाविशेषवचन कमेव दोषप्रसङ्गः इत्यादिना वा-
विशेषप्रहणसाधकत्वं दृश्यते—इदमपीति विशेषप्रहणेन तत्प्रयोजनप्रदर्शनपरव्याख्यानेन च क्रियावचननिवृत्त्यर्थं न । तदेव
भवतेति भावः । एतदेवाह—इदं हीति । प्रवृत्तिमात्रमेवेदमित्यत्रवचनेन द्रव्यस्य व्यापकित्ववचन-
मेवेदमिति । प्रत्याख्यातविशेषप्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धमेव स्पष्टीकरोति—यथा तत्र, प्रहणवत्या इति
ध्वनि सह साध्यमेकं साधयती प्रवृत्ति क्रिया, सा पूव सामान्यरूपा भाषा प्रविभाज्यता स्वरूपेण प्रवृत्तिविशेष-
साध्याभिप्रायः । तस्मात्प्यस्य निरुक्तिर्तार्थं स्वयं दर्शयति—तस्यादिति । तदर्थं दोषमुपसङ्गतेन विवक्षितम्

प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात् तेषाञ्चाक्रियात्वात्-प्रवृत्तिनिर्देश[स] क्रियात्वादित्येष दोष यथा
तत्र प्रवृत्ते सामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे, तथेहापि देवदत्तादिधातुत्वनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे वृत्तादीनां
धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति किं कारणं ? अक्रियावचनत्वात्, देवदत्तवत्, तदर्थस्याक्रियात्वात्-क्रियावचनत्वम्,
तदर्थस्याक्रियात्वं सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यात्, स वा देवदत्त क्रिया स्यात् सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वात्,
वृत्तादिरत्, अनिष्टञ्चेतदिति, क्रिया यत्-प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थं च विशेषग्रहणे
द्विधाप्यस्वशब्दोपादानसाध्यभावादिलक्षणमुक्तिरचनञ्चानर्थक स्यात्-यदुक्तमस्वशब्दोपादानसाध्यभावो
भावलक्षण, भावादिग्रहणात् स्वशब्दोपादानसिद्धभाव सत्त्वमिति लक्षणमुक्तिर एव धृत्यगिति[न]
वस्तुनोऽपि, लिङ्गसत्त्वादिप्रवृत्तिलक्षणसत्त्वादित्वेन द्वयोः पृथक्त्व तथा त्रिकालात्रिकालविषयत्व भूता-
भूतभेद इत्यादिपृथक्त्वलक्षणवचनमनर्थक द्वयोरपि क्रियात्वादिति ।

० यथा च तत्रोच्यते नैव दोष, विशेष इति हि भवत क सम्प्रत्यय ? य उपादीयमा
नोऽन्य निरर्त्तयतीति परो ध्यात् अथेव वृत्तादयोऽपि उपादीयमाना विशेषान्निरर्त्तयन्ति तैर्हि
गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुक्ते वर्त्तत एवास्ति भवति विद्यत एव
केवलमिति, तिष्ठत्यादिवत्, यथाचोक्त भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति',
(महा० अ० १ पा० २ सू० २४) ततश्चैषा सिद्धा धातुसंज्ञेति यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे
विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते, एवञ्चोच्यमाने नन्वस्मद्दृश्य एव दृष्ट फलमभिव्य-
क्तम्, नन्वस्माभिरप्यभिहित प्रवृत्तिरव प्रवृत्तिविशेष इति, एतच्च कृत्वा प्रवृत्तिमानस्य सर्वत्र
भावात् विशेषग्रहणमनर्थकमुभयोरपि व्याख्याविकल्पयो ।

सामान्यप्रवृत्तिषोषकानां प्रवर्तत इत्यादीनां धातुत्व न स्यादिति भाव । द्वितीय विशेषग्रहणप्रयोजनमपि दूषयति-तथेहापीति ।
इते विशेषग्रहणे देवदत्तादीनां स्वविशेषाधारतया सामान्यप्रवृत्तिरूपत्वात् धातुत्व यथा तथैव वृत्तादिनां सामान्यप्रवृत्तिषोषकत्वात्
२० धातुत्व न स्यात्, तद्रूप्यप्रवृत्ते सर्वविशेषाधारतया सामान्यरूपत्वेन प्रवृत्तिविशेषस्वरूपक्रियात्वाभावादित्याह-अक्रियावचन
रनादिति । सामान्यप्रवृत्तेरक्रियात्वं हेतुमाह-तदर्थस्येति वृत्तादिधातुत्वस्येत्वं, सर्वं ये भेदा विशेषास्तसम्बन्धमनुभववि
योग्यत्वादिति इत्यर्थः । सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यापि वृत्तादीनां देवदत्तादीनामपि धातुत्वमत एव स्यादित्याह-स चेति । प्रवृत्ति
सामान्यस्य देवदत्तादेशं यावत्तनाय भवतु नाम विशेषग्रहणम् उक्तरीत्या तयोरपि क्रियात्वात्, साध्यत्वेनास्वशब्दोपादानसाध्य
भावो भाव, स्वशब्दोपादानसिद्धभावो द्रव्यम् अत्रिष्टसत्त्वादित्याह-यत्, त्रिष्टसत्त्वादित्याह-यत्, त्रिष्टसत्त्वादित्याह-यत्, त्रिष्टसत्त्वादित्याह-यत्
२५ अविषय इत्यं भूतो भाव, अभूत इत्यमेत्यादिरूपेण स्वभावस्वभावभेदवर्णनमुक्तिमान्नत एव भिन्न न तु वस्तुनोभेद, ततश्च
तयोपरि रनर्थिवेत्ताह-किञ्चान्यदिति । भावादिग्रहणादिति साध्यभावादीत्यनादिग्रहणादित्यर्थः । वादिना सह भाष्य
कारेण विचारद्वारेण समर्थितं वृत्तादीनां धातुत्व निराकर्तुं भाष्यदुक्तिप्रकारं प्रदर्शयति-यथा चेति । प्रवृत्तिविशेषलक्षणे यद्वत्ता-
दावप्यासिद्धयते तत्रैव दोष सम्भवति यत् विशेषग्रहणं स्वार्थमभिप्रेतं भवान् दोषमाचष्टे इति भाष्यकार पृच्छति-विशेष
इतीति । व्यावृत्तिमान् विशेषग्रहणस्य इत्याशयः अकिं वादी-य उपादीयमान इति । वृत्तादयोऽपि व्यावृत्तय-लेका यानि तिष्ठती न
३० तेषां धातुत्वमिति भाष्यकार आह-यद्येवमिति । द्वितीयविशेषग्रहणप्रयोजनव्याख्यानेऽपि देवदत्तादीनां धातुत्वं दुर्गतरम्, तेषा-
मप्युपपत्त्या प्रवृत्तिविशेषत्वादिति दोषमभिप्राय मूलकार उभयोरपि व्याख्ययोर्दोषमाह-एवमिहापीति । ननु प्रवृत्तिविशेषस्य,

विशेषत्वाभावादुभयत्र परिहारे विशेषग्रहणा[न]र्थस्य देवदत्तक्रियात्ववृत्ताय क्रियात्पदोपास्तद्वयस्या एवेति, तदुपसहरत्वेवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमानस्येत्यादि गतार्थं यावदनयकमुभयोरपि व्याख्याविकल्पयोरिति, एव तावद्विशेषग्रहणमनर्थकम् ।

न केवलमनर्थकमेव किं तर्हि ? अनर्थार्थमपीत्यत आह—

५ न चाफलमेव, अनिष्टकृदपि, एव देवदत्तस्य क्रियात्व स्यात्, अन्यनिवर्त्तनप्रवृत्तिविशेषोपपात्, पचादिवृत्तादिवदिति, येऽप्यमीवृत्तादयस्तेऽपि अक्रियास्तच्छब्दानामधातुसज्ञा च स्यात्, सर्वभेदसम्बन्धानुगुणविशेषत्वाद्देवदत्तवदेव ।

न चाफलमेवानिष्टकृदपीति, तदनिष्टकृत्वा साधनेनैव भाव्यते—एव देवदत्तस्य क्रियात्व स्यात्, अन्यनिवर्त्तनप्रवृत्तिविशेषोपपात् पचादिवृत्तादिवदिति, प्रवृत्तिविशेषत्वन्यस्य तन्निवर्त्तनञ्चेति इत्या-

१० न्यस्य प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तस्यापत्याभावादेयायुक्तमभ्युपगम्यापि दोष—देवदत्त क्रिया स्यात्, अन्यनिवर्त्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तिवत्त्वात्, स गच्छत्यादिविशेषोपनिवर्त्तनो यद्देवदत्तादिविशेषोपनिवर्त्तनञ्च सामान्यत्वात्, उपादीयमानत्वे सत्यन्यनिवर्त्तनत्वात् प्रवृत्तिविशेषश्च, ततश्च पचत्यादिर्ब्रह्मत्वादिबन्ध क्रिया, क्रियात्पातद्व्याप्ति शब्दस्य धातुसज्ञा पूर्वमन्त्रान्त-यायक्रमेण, पचत्यादिवृत्तादय तद्देवदत्तादय इति सर्वं क्रियैवेत्यापन्न, अनिष्टञ्चैवदावयोरिति, येऽप्यमी वृत्तादयस्तेऽप्यक्रिया, तच्छब्दानामधातुसज्ञेयादि,

१५ सर्वभेदसम्बन्धानुगुणविशेषत्वाद्देवदत्तवदेव, पचादीनाञ्च गमनादिसर्वधात्वर्थव्यापित्वस्य प्रागुपपादितत्वात् सिद्धहेतुत्वात् साधीय साधनमिदमपि चशब्दसूचितत्वादनन्तरोदाहृतद्विविधक्रियाकविशब्दप्रकृतत्वाच्च सयनामशब्दता च स्यात् ।

सामान्यव्यतिरेकेण विशेषानाहुपादीयमा विशेषपदं न विमपि व्यावर्त्तयति सर्वेषां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वाद्, एवुपादि विशेषाणां एवुपादिस्वरूपविशेषाणां वा प्रवृत्तिविशेषत्वाभावादिति भावः । विशेषपदस्य वैयर्थ्यमेव केवलमत्र न दोषोऽपि दु
२० अनिष्टवरत्तमपीत्याह—अ चाफलमेवेति । यद्यपि इत्यादयस्त्रयसि प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तमपि किञ्चित्वाप्ति तथापि सम्प्रति ते अभ्युपगम्यापि दोष उच्यत इत्याह—प्रवृत्तिविशेषत्वमिति । सामान्यं हि विशेषाद-यत्, अत एव देवदत्तादिभ्य गच्छत्यादिभ्यविशेषात् यद्देवदत्तादिभ्यविशेषाच्च निवर्त्तयति तच्च गृह्यमाणं सदन्यानि निवर्त्तयतीति प्रवृत्तिविशेषोऽपि अतश्च पचत्यादिर्ब्रह्म अन्यनिवर्त्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तिवत्त्वात् वृत्तादिवृत्तादीयमानत्वे सत्यन्यनिवर्त्तनत्वाच्च देवदत्तादिभ्य क्रिया स्यादित्याह—देवदत्त इति । इत्यक्रियोभयनिवर्त्तकत्वं तस्य कथमित्याह—सामान्यत्वादिति सामान्यं हि विशेषमात्रं निवर्त्तय
२५ तीति भावः । नित्य वृत्तादीनामपि सर्वभेदसम्बन्धानुगुणवैशिष्ट्ये विशेषत्वाद्देवदत्तादिवदक्रियात्वेन धातुत्वं न स्यादित्याह—येऽप्यमीति । ननु वृत्तादेः सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वमसिद्धमिति चङ्गायामाह—पचादीनाञ्चेति । प्रागुपपादितत्वादिति सततं सम्प्रतिपातितम्यानिर्माह पूर्वोक्तारभ्यतयव्यभिचमनैकत्वादित्यादिहेतुमिति भावः । सर्वनामशब्दता चेति, इह प्रवृत्तिवैयर्थ्यमापद्यमानां सन्नालनतिक्रमेणैव वर्तते तथापि प्रणिगण पचिपठिगमनादिस्वधर्माणामनुवृत्ति, एवञ्च प्रवृत्तिसामान्यानुगमानु सर्ववत्स्थानि सर्वप्रवृत्तिरेषां कारणं भवतीति प्रवृत्तिसामान्यतामासादयति, तत्र न सर्वविशेषात्तर्भावाद् सर्वनामेव सर्वनाम
३० म्यवहित्यते, तदादिष्वनाम हि वस्तुमात्रप्रत्ययमञ्जनकं सर्वनामिह तद्वृत्ति च तथा पचादीनामपि सर्वविशेषात्तर्भावेण वस्तु

१ ति क भावादेवेत्युक्तम् । २ ति स गच्छत्यादिविशेषत्वात् सगच्छनिवर्त्तनम् । ३ ति क निवर्त्तनयो । ४ ति क ।

यत्तु पुन पचादिविशेषनिवर्तकत्वाद्वृत्तादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते नैव निवर्तयन्ति पचादीन् वृत्तादयो विरोधाभावाच्च वृत्ताद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो न धातुसंज्ञा वृत्तादय-
स्युरित्याशङ्क्य तत्प्रतिसमाधान पुनरुच्यते निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं
तर्हि ? पचतीत्यादिशब्दधर्मप्रकल्पिता सा विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता, यथा देवदत्ते सर्वध-
र्मसम्बन्धिन्यपि पचति देवदत्त इत्युक्ते गच्छति तिष्ठत्यस्ति श्वेत इत्यादिप्रक्रियाकलाप निवर्त्य
देवदत्त पचतिशब्दो पचनक्रिययैव सम्यन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, अथ
धर्मो वृत्तादीनामप्यविशिष्ट इति ।

यत्तु पुनरित्यादि यावदयञ्च धर्मो वृत्तादीनामप्यविशिष्ट इति, पचादिविशेषनिवर्तकत्वाद्वृत्ता-
दयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते परस्याशङ्का स्यात्—नैव निवर्तयन्ति पचादीन् वृत्तादयो विरोधाभावाच्च वृत्ता-
द्यन्तर्भावात् पचादीनामतो विशेषनिवर्तकत्वाभावात् न धातुसंज्ञा वृत्तादय-
स्युरित्याशङ्क्य तद्वतिसमा- 10
धान पुनरुच्यते न वयं यस्तुन्यसहभाषतानि वृत्तिं भूम—निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता,
किं तर्हि ? शब्दधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, अर्थगता हि निवृत्तिरसहभाषनविता घटपटादिवैकत्रासम्भ-
वात्, शब्दगता तु विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता सा देवदत्ते सम्प्रतिष्ठितसत्ताद्रव्यवगतिस्थितिवृत्तवृत्त्या-
वित्तवर्धर्मसम्बन्धिन्यपि—गच्छति देवदत्त इत्युक्ते तिष्ठत्यास्ते श्वेत इत्यादिप्रक्रियाकलाप निवर्त्य देवदत्त
गच्छतिशब्दो गमनेनैव सम्यन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, न तथा यत्तुनिवृत्तिः सम्प्रति 16
सत्तत्सम्प्रतिष्ठितवर्धर्मसहभाषकत्वादेवदत्तस्य, तदुदाहरति—किं तर्हि ? पचतीत्यादि पचाद्यर्थवृत्तिः
यदि दार्ष्टान्तिकोऽयं, अथञ्च धर्मो वृत्तादीनामप्यविशिष्टो वर्तते इहते चेष्ट इत्यादयोऽप्युक्ता क्रियान्द-
रनिवृत्तिविज्ञानावसानधर्माणो न यस्तुगताम् धर्माभिषर्तयितुमलम्, शब्दानां बुद्धिप्रवृत्तिवृत्तिप्रक्रियायां
प्रमुत्वात्, यस्तुप्रवृत्तिनिवृत्त्युत्तरप्रवृत्तत्वादिति ।

अत्र भूम यस्तुन प्रवृत्ते संप्रवृत्तिविशेषसहिताया पचान्वयानुसारात्पचित्वाच्च 20

मात्रप्रत्ययमर्थजनकत्वात् सयत्राग्रिहतप्रवृत्तित्वाच्च सयनाम स्यादिति प्रतिपाद्यते । प्रवृत्तान्तरे तुल्यं अर्कं धातुं वृत्त-
यिन् समर्थनप्रकारमेव तावदाह—यत्तु पुनरिति, वृत्तादय पचादिविशेषाच्च निवर्तयन्ति घटपटादिवैकत्रासम्भ-
वात् यथा प्रवृत्तिविशेषानामप्येव गच्छ यादिव्यापिता तस्यां न स्यात्तस्याद्वैकत्रासम्भवादिना विषय-
दानुसंज्ञा न स्यात्, परस्परविरोधस्यैव बोधोपादानेना यनिवृत्तिर्न वेत्, क्षीलोपयोगेति यत्तु निवृत्ति-
वैषाकरणानां समाधानं प्रकटयति—तत्प्रतिसमाधानमिति । यस्तु यनेकविज्ञानप्रवृत्ति-
परस्परं निवर्तयति, तस्मात्प्रवृत्तिनायथमप्रकल्पिता, किं तु योग्यशब्दनिवृत्तिप्रवृत्तिप्रवृत्ति-
वस्तुन्यनेकधर्मसम्बन्धिन्यपि घटपटां स्वगच्छिवैचित्र्याः क्रियैव तत्र प्रवर्तकम्, यत्तु देवदत्त-
वृत्तिप्रवृत्तिः तद्विषयमाधिय तयानिधिविशेषावगातत्वाऽयमिलमिधानं बुद्ध्यादिकर-
प्रवृत्तं निवृत्तं च तदेतद्विनियामितो व्यपदेशकत्वेति दर्शयति—देवदत्त इति । यत्तु यत्तु-
स्यैव सामान्यस्य सन्निधित्वाद्वातीनां पचादीनां धातुसंज्ञा प्राप्तेति न वा प्राप्तेर्नित्यं त-
यत्र भूम इति । अप्यगमिन इत्यशब्द—सम्भावितव्य इति, निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि ? पचती-

किंस्माभिर्वाच्य वृतादीना पचादीना वा धातुसज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, वैधर्म्येण सर्वेषा धातूनामस्मदभिहितप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्ते ।

अत्र द्रुमो वस्तुनः प्रवृत्तेरित्यादि, यावद्वैधर्म्येणेति, अवसितप्रयोजनमिदं यच्च त्वयैव वस्तुप्रवृत्ते सर्वप्रवृत्तिविशेषसहिताया एवाभ्यनुज्ञातत्वाद्भावितत्वाच्च—सम्भावितैर्बहिः वस्तुप्रवृत्तिः सर्वप्रवृत्तिविशेषात्मिकेत्यतीतविचारेषु विस्तरेण चरितार्थत्वात् कथं ? विशेषवागव्यवहारो विशेषान्तः प्रवृत्तिविशेषविषयो न वस्तुन्यत्यन्तनिर्भेदात्मके प्रभवतीति भावयता भवतैव सुभाषितत्वात्, किमस्माभिर्वाच्य वृतादीना पचादीना वा धातुसज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, सर्वेषा धातूनामस्मदभिहितप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्तेर्बहिःस्तुव्यवहारे शब्दव्यवहारे वेति न किञ्चिन्न प्रसिद्धति, त्वया तु पुनरसदर्थविषयत्वाद्भ्रान्तिज्ञानं शब्दार्थविषय व्यवस्थापितं वस्तुसस्पर्शादित्यलं प्रसङ्गेन ।

प्रवृत्तमुच्यते—

योऽसौ मयाऽऽदावुद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनय स एष निर्दिष्ट, नैगमदेशत्वाद् व्यार्थोऽयम्, द्रव्यमपि भावसाधनम्, सैव द्वय्यता, उक्तवत्, पदार्थो द्रव्यक्रिये, वाक्यमाख्यातशब्द, तदथ उक्तोभयभाक्, नयविनिर्गमसूत्र 'अतिथिस्त अतिथिस्त परिणमति' इति ।

योऽसौ मयाऽऽदावुद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनय इति, विधिश्च नियमश्च सर्वत्र द्रव्य क्रिया चेति विधिनियम इद्वैकवद्भावात् स एष निर्दिष्ट—प्रत्यक्षीकृतस्ते, येषां पुनरयमपार्थम्यं हिताना नयाना भेद इत्यगोच्यते नैगमदेशत्वाद् व्यार्थोऽयं न पर्यायाय, द्रव्यपर्यायसगृहीताना बहुभेदाना द्रव्यार्थभेदेषु नैगमसद्व्यवहारेषु यो नैगमो नैकभेदसत्त्वैवैकदेशोऽयं तन्नेद इत्यर्थ, 'एकेको य सतविधो सत्तण्यसत्ता हवति एमेव' (आ नि २२६४) इति वचनात्, द्रव्यशब्द कि-

शब्दपरमप्रकृतिपेक्षादिप्रत्ययेन सम्मग्नभावितैवेति भावः । एतदेव प्रकटयति—विशेषेति सततसन्निहितसवधर्मात्मकत्वाद् वस्तुन सहभावादेव विरोधाभावाद्भाववर्कत्वासम्भवेन पृथ्वीति विशेषवाग व्यवहार एव यच्छति विष्टलादिविशेषात्तरयाभ्यवहारं नियतयत् पाकादिक्रियासम्बन्धं योषयतीति निखिलप्रवृत्तिविशेषसाहित्यं वस्तुप्रवृत्तेर्भावितमेवेति भवताऽधुना विचार्य वृतादीना धातुसज्ञा प्राप्नोति वा न वेति गावः । वृतादीनामिति तेषां सामान्यप्रवृत्तित्वे पचादीनामपि तथात्वेन धातुत्वं न स्यात् पचादीनामिव विशेषप्रवृत्तित्वे धातुत्वं स्यात् किन्तु देवदासीनामपि धातुत्वं भवेदित्याशयः । सर्वे धातवोऽस्मदभिहितक्रिया सामान्यवचना इति स्वयापि भाषितत्वादेतदशे आहवो साम्येऽपि शब्दार्थज्ञानं वस्तुसस्पर्शादसदर्थविषयत्वेन ध्यातिरूपमेवेति त्वया भावनादिशेष इत्याह—त्वया तु पुनरिति, अनुपयोगनाम शास्त्रमिदं प्रकृतिसंज्ञा अयमर्थः अयं प्रत्ययोऽस्या यमर्थ इति तस्मात् सर्वोऽयं पदपदार्थव्यवहारः काल्पनिकोऽसत्त्वभूत एव, न परमार्थभूतं निर्विकल्पं स्मृशतीति स्वीकारादिति भावः । तदेव द्रव्य क्रिया बोधार्थं भाव इति यज्जयानो निदर्शितं तदेव ते निर्दिष्टमित्याह—योऽसाविति । प्रधानभूतसत्तविधनयेषु श्रुत्या तत्मा इत्यत्राह—नैगमदेशत्वादिति द्रव्यद्वित्वप्रतिपाद्यपुनर्मतेन नैगमस्यापि भेदाद्भ्रान्तियोग्यवादस्य नैगमदेशना विवेका, अनेनैवादिभिरनेकधा वर्णिताना वस्तुना द्रव्यपर्यायाभ्यां सगृहीतत्वात्, तमप्ये नैगमसद्व्यवहाराद् व्यार्थोभेदा, सेषु प्रत्यो नयोऽनेकभेदस्य नैगमसैकदेशो विज्ञेय इति भावः । एतेष्वयं नैगमादेर्नयस्य बहुविधत्वे आयम प्रमाणयति—एकेको य

१ ति क प्रवृत्ताविशेषादि । २ ति सभाषनैव हि वस्तुप्रवृत्तिविशेषात्मिके । क समापनैव हि न वस्तुप्रवृत्ति सप्रवृत्तिविशेषात्मिके । ३ ति क कस्य ।

साधनोऽत्राभिप्रेत इति चेदुच्यते—द्रव्यमपि भावसाधनं यत्तद्भूयते केनापि यो द्रवति गच्छति सततं प्रवर्तते तस्य यद्भवणं गमनं सततप्रवृत्तिं स भाव उद्भवन्, तत्साधनो द्रव्यशब्दः कर्तृसाधनाविना-
भाविभावसाधनव्याख्यानस्य सोपपत्तिकस्य विस्तरेण कृतत्वात्, सैवं द्वयत्वा, उक्तवत्— द्रव्यक्रि-
यात्मद्वयत्वा परस्पराविनाभाविनी, करणादीनां तदव्यतिरिक्तस्वरूपत्वात् सर्वत्र घटपटादिविजाङ्गुरादिषु
च सर्वैकात्म्यस्य भावितत्वादिति, पदार्थो द्रव्यक्रिये, उक्तवदिति वर्तते, वाक्यमाख्यातशब्द इति, ५
आख्यात साव्ययकारकं वाक्यमेकतिङिति च वाक्य, तदर्थं उक्तो[भयभाक्]—वाक्यार्थ उक्तोभयभाक्
द्रव्यक्रियाद्वयात्मकं वस्तु भजते वाक्यार्थ इति विस्तरेणोक्तोऽनेन विधिनियमभङ्गेन नैगमैकदेशेन
द्रव्यार्थेन, नयविनिर्गमसूत्र—‘अस्थित्वा अस्थिते परिणमति’ (भ श १ उ० ३ सू० ३३) इति,
अस्तित्व भावो भावेऽस्तित्वे परिणमति, भावो भाव एव सततं वर्तते, परित समन्वात्रमति परिणमति
त त भावमापद्यते तदा कर्तृसहितं वेति ।

10

उभयनय पञ्चमोऽत्र परिसमाप्तः ॥

इति । एतद्यत्नसारेण द्रव्यशब्दं साधयति—द्रव्यमपीति । भावमापनमिति मूलकारोक्तभावापवादमाह—यत्तद्भूयते इति,
अनेन भावशब्दस्य भावे व्युत्पत्तिरादर्शिता, अयकर्तारिव्युत्पत्तिं दर्शयति—यो द्रवतीति । पूर्वमपि व्युत्पत्तिरादर्शिता सम-
पिता चेयाह—कर्तृसाधनेति । द्रव्यं भवतीति विशेषणविशेष्यभावोपगमात् श्रवतीति द्रव्यमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपगमाच्च
द्रव्यक्रियोभयार्थतायां पूर्वं वर्णितत्वं सूचयति—सैवेति । पदस्यार्थमाह—पदार्थ इति । वाक्यं दर्शयति—वाक्यमिति ॥
‘आख्यातशब्दो नियतं साधनं यत्र नम्यते । तदप्येकं समाप्तार्थं वाक्यमित्यभिधीयते ॥’ इति वाक्यपरीये, यथा वपती
आख्यातशब्दभागे प्रोक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्मज्ञेपात् परिपूर्णार्थत्वे यथा वपति देवो जलमिति वाक्यं तथा तदप्येकं पदं
परिपूर्णार्थं वाक्यमेवाभिधीयते इति तदर्थं । व्याचष्टे—आख्यातमिति आख्यातमिति पदस्य साव्ययकारकमिति विशेषणा-
दिभिष्टस्य वाक्यतावगतैर्मूलानुगुणं न प्रतिभाति, आख्यातं साव्ययकारकविशेषणमेकतिङिति च वाक्यमिति वार्तिककारादौ न
कृष्णान्तरत्वेन वाक्यपरीयप्रकाशव्याख्यायां दृष्टितरनात् । कोऽत्र नये वाक्यार्थं इत्यत्राह—तदर्थं इति द्रव्यक्रियावृत्तात् १०
वाक्यार्थं, वृक्ष इति वा तिष्ठतीति वा केवलत्वात् नामपदानाख्यातपदानां वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिविशिष्टार्थप्रतीति, प्राशुपपादितत्वात्,
न वैकल्येन वृक्ष इति नामपदस्य तिष्ठतीत्याख्यातपदस्य वा वाक्यत्वे वृक्षस्तिष्ठतीत्युभयोपादानमनर्थकमिति दाह्यम्, विशि-
ष्टार्थप्रत्यायकस्य केवलस्य वृक्ष इति शब्दस्य वृक्षस्तिष्ठतीति शब्दस्य वाक्यत्वात्, केवलं सादृश्यादेव वृक्षस्तिष्ठतीति वाक्यैकदेशं
वृक्षशब्दमभिप्रेत्यते, एवं च वृक्षशब्दमात्रप्रयोगादपि विशिष्टार्थप्रतीतिरुक्तस्तिष्ठतीत्युपादानमफलमेव, श्लोके शब्दप्रयोगे लाघवा-
नादराजं कविद्वय इति कविच वृक्षस्तिष्ठतीति च प्रयुज्यते, वृक्षशब्दमात्रप्रयोगाच्च तिष्ठतीति प्रतिपत्तायंप्रतीतिरर्थप्रकरणादितो १५
भवतीति नानियतायंबोध इत्येवं विस्तरेण पूर्वमुपपादितमिति सूचयति—विस्तरेणेति । एतच्चमूलमूलमागमं प्रदर्शयति—नय-
विनिर्गमसूत्रमिति । भावव्युत्पत्त्यभिप्रायेणाह—भावो भाव एवेति । कर्तृव्युत्पत्तिप्रदर्शितार्थमाह—परित इति ॥

इति विजयलघ्विसुरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रस्य पञ्चमोऽत्र उभयनय समाप्तः ॥

षष्ठो विधिनियमविधिः

एष विधिनियमभङ्गारे द्रव्यक्रियात्मकवादे सहते पष्ठनय आह—

नन्वेवमुभयमप्यवस्तु, अनुपपन्नस्वाप्त्यत्वात् स्वपुष्पवत्, स्वा अवस्था स्थित्युत्पत्ति विनाशा द्रव्यस्य वा स्य क्रियाया वा, ता यदि भावस्य ततो द्रव्यमनवस्यमिति द्रव्यप्रमेदा सम्भव स्वपुष्पस्येय, ततश्च सर्वप्रमेदनिर्भेद बीजमिति द्रव्यलक्षणहानि ।

नन्वेवमित्यादि, विचारान्नय दोषापादनसाधनम्, उभयमपि—द्रव्य क्रिया चेति, अवस्तु, अनुपपन्नस्वाप्त्यत्वात्—अनुपपन्ना सा अवस्था अस्य तद्वायात्, अनुपपन्नस्वाप्त्यत्वात्, स्वपुष्पवदिति, काला अवस्था ? उच्यते सा अवस्था स्थित्युत्पत्तिविनाशा, ताश्च द्रव्यस्य वा स्य क्रियाया वा, किञ्चात् ? ता यदि भावस्य—ता, स्थित्यादय प्रागुक्ततथा[भवनाविना]भूतसन्निहितयस्तुत्यव्यक्तिद्वय 10 णाया क्रियाया इत्यन्तेऽवस्था इति, ततो द्रव्यमनवस्य प्राप्तम्, अत्रत्यालक्षणात्वादुभयोरन्यतररूपनवै चर्थादवस्थाव्यतिरिक्तलक्षणाभावात्, अवस्तु द्रव्यमनवस्य को दोष इति चेदुच्यते द्रव्यमनवस्यमिति द्रव्य प्रमेदासम्भव प्राप्त, इतिहादस्य हेतुर्यत्वादनवस्यत्वादित्यर्थ, द्रव्यप्रमेदा रूपादिगत्यादिविधत्ताः न सम्भवत्यनवस्यत्वात् असत्त्वात्, स्वपुष्पस्येय, ततश्च यदुक्त द्रव्यस्य लक्षण [तस्य] हानि कतमस्येति चेदुच्यते—सर्वप्रमेदनिर्भेद बीजमित्यस्य, तस्मात्प्राप्ति द्रव्यमनवस्यत्वात् स्वपुष्पवत् ।

18 अथास्याभुभयस्य परस्परनिरपेक्षस्वातन्त्र्ये द्रव्यभावयोरनुपपन्नस्थित्युत्पत्तिविनाशाभावस्ययोरभावरत्वं स्वपुष्पवदत परस्वतश्च तद्वत्तत्वाकृत्वाप्य गुणप्रधानभावेन द्रव्यादि स्वत परत कृतादि स्वत इत्यसदपि भवतीति विधिनियमे विधीयते विधिनियमविधिदर्शनमुत्पापयति—एष विधिनियमभङ्गार इति । पूरश्चे दोष साधनद्वारेणापादयति—नन्वेवमिति द्रव्यक्रिययो परस्परनिरपेक्षस्वातन्त्र्येऽवस्तुत्व प्रसज्यत इत्यर्थ । साधनार्थमाह—अनुपपन्ना इति, अस्य—उभयस्य द्रव्यक्रियात्मन । पूरनये सम्मुखित्तत्वंप्रमेदनिर्भेद बीज इत्यमिति इत्यलक्षणम्, तथाभवनाविनाभूतसन्निहितयस्तुत्यव्यक्तिद्वय 20 क्रियेति च क्रियालक्षणमुच्यते, तत्र स्थित्युत्पत्तिविनाशा लक्षणा अवस्था कस्याभ्युपगम्यन्ते किं क्रियाया, आहोस्वित् द्रव्यस्यैव धर्ममान्यतरस्य तद्वर्गीकार समयोरवस्तुत्व प्रतिपादयितुं वादिमुचेन प्रथमुच्चारयति—किञ्चात् इति, ता द्रव्यस्य क्रियाया अवस्तु तेन किं न छिन्नमिति भाव । दोषमुदरति—ता यदीति । तथाभूतेति पविपठिगम्याधिक्रियाविशेषरूपेण भव्योमयतया यत् यत् शक्त्यात्मना सन्निहित सत्त्वर्चीभवति तथाविधा क्रियेति भाव । अवस्थावरत्वेन द्रव्यस्य क्रियायाश्च लभान्यत्, तत्रैकस्यावस्थावत्त्वेऽपरस्य चातच्चावे तथाविधस्य कपनैव कर्षात्, लक्षणाभावादित्याह—अयस्येति । इत्यस्या 22 स्थये ततो रूपादिप्रमेदा पविपठ्यादिक्रियाप्रमेदाश्च न स्युर्त्वाह—द्रव्यमनवस्यमितितीति । रूपगत्यादिविधत्ताः एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य निश्चिन्तस्य सक्रमस्येव प्रकाशनं निवर्ते, तथा चाप्रविभागमपि द्रव्यं समाधिपदसर्वशक्तिदेशकाला प्रविभक्तमिव चङ्कालीति तत्प्रविभागागुत्तराण जन्मनाशौ समस्तक्रियाप्रमेदानुवाचिनी व्यावहारिकाविति यदभिमत्यते तत्र सप्त द्रव्यस्थानवस्थेन स्वपुष्पस्येतावत्तदिति भाव । द्रव्यस्य कस्यस्यामावादेन सत्त्वगुणमपि नोपपन्नमित्याह—ततश्चेति । प्रमेदाभयस्य स्वत स्वरूपेण समवस्थानरूपस्य सर्वबीजभूतस्य द्रव्यास्त्वम्यानवस्यत्येऽपि मयभ्युपगम्यते तर्हि तत् क्रियेय ।

तव किं प्राप्तम् ?—

भा० ए० तु स तथाभूत आपद्यते, तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, मृद्वत् ।

भाव एवेति, भा० ए० तु स तथाभूत आपद्यते—द्रव्य क्रियैवापद्यते, कस्मात् ? तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, स्थित्युत्पत्तिविनाशा हि द्रव्यभेदाभिमतत्वा द्रव्यस्यैव [१] भेदात्मनो भवन्ति तत एतदर्थान्तापत्तः क्रियाया आरमेति, क्रियैव च द्रव्य सङ्गामात्रभेदात्, मृद्वदिति दृष्टात, यथा मृदेदा. १० पिण्डशिवकादयो मृदात्मकाः सन्तो मृद्रूपा एव, तथा स्थित्याप्यो द्रव्यभूतभावन्य एवेति द्रव्याभावैर्धर्मापत्त्या स्थित्यादयः क्रियाभेदा इत्यापत्ता ।

यदपि च कल्पित प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरेकेण कारकत्वा ओन्नादिफलोद्देशिन्या, परिग्रहार्थं विशेषमहणं तपि न कार्यम्, कस्मात् ?—

प्रवृत्तिभाववचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तायेन व्यतिरेकसम्भवात्, तस्माद्भावादेव सर्वस्य प्रकृत- १० त्वाद्द्रव्य भा० इत्येतस्यागाद्वयविभागवचनं व्यर्थम्, ततश्च विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः सपुष्पवत् तदभावात् क्रिया कुत ? तथाभवनक्रियासन्निधिलक्षणं द्रव्यं प्रवृत्तिसामान्यश्च कुत ? तथाभवनविनाभूतत्वात् सपुष्पवदेवेति सर्वनिर्मूलता चैवम्, अव्यक्तिरन्यसन्निहितत्वात् सपुष्पवत् ।

(प्रवृत्तिभावेति) प्रवृत्तिभावनयचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तायेन व्यतिरेकसम्भवात्—प्रवृत्तिसामान्यमेव १५ भा० इत्युक्तत्वात् निशेषान्त्रेयं सम्मनन्ति ततोऽस्य व्यतिरेकसम्भवात्, यदप्योन्नादिफलं तदपि [१] प्रवृत्तिसामान्यमेव, तस्माद्भावादेव—क्रियाया एव सर्वस्य प्रकृतत्वात् द्रव्य भा० इत्येतत्पक्षम्, तस्यागाद्वयविभागवचनं व्यर्थम्—द्रव्य क्रिया च यत्स्वित्युभयाभ्युपगमो मूलत एव निघटते, ततश्च तथाभवेन प्रवृत्तिलक्षणेन विना भूतस्य सन्निधानमपि निर्मूलम्, ततश्च द्वे अपि द्रव्यत्रये विभक्ते न

सर्वप्रमेदानामात्मभूतत्वात् पिण्डशिवकादीनां भेदानां मृदात्मकानां आत्मभूतस्य मृद्वित्याह—भा० ए० इति, स इति २० तच्छब्देन द्रव्य परामृश्यते, विशेषप्राप्तायात् पुत्रिता । हेतुमाह—तद्भेदस्येति द्वितीयतत्पदेन क्रियाया ग्रहणम्, कृष्णगीरपीतादयः पवित्रादयो भेदाभिमतत्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशलक्षणा अनेदात्मनो द्रव्यसैवाभिमतत्वा, तस्मात्तथाभावात् द्रव्य, द्रव्याभावे ते च क्रियाया एव भवेयुः, केवलं सङ्गामात्रभेदेन द्रव्यमित्युच्यते भवद्विन्नं त्वय्यभेद कश्चिदिति भावः । दृष्टा तमाह—यथेति, अथवा द्रव्यभेदत्वेनाभिमतत्वा कृष्णादयः पञ्चादयश्च क्रियात्मका दृष्टा इति तदात्मभूतस्यापि क्रियाया युक्तमिति भावः । ननु भवदन भवति प्रवृत्तमानमेव हि मृदादि केनचिद्वर्गेण पिण्डशिवकादिभावेन भवति नाप्रवृत्तमानं २५ निश्चितं, भवन् प्रवृत्ति निधेति पर्यायत्वात्, अप्रवृत्तमवनस्य कस्यचिद्भावात्, तस्मात्तेन तत्र प्रचारेण परिणममानं प्रवृत्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते इत्युक्तत्वात् प्रवृत्तेरेव विशेषसम्भवात् न तु सर्वप्रमेदनिर्मेदाद्री तद्भावात्प्रवृत्तिलक्षणादित्याशयेनाह—प्रवृत्तिभाववचनात्पि, प्रवृत्तेरेव भावत्वोक्तिरित्यर्थः । तदेव व्याचष्टे—प्रवृत्तिसामान्यमेवेति । प्रवृत्तेरेव भेदाभ्युपगमे द्रव्यभावयोरनयोभ्युपगमस्तत्रैव एव, तथा च सति द्रव्य क्रिया च युग्मं पस्त्विति विभागो नापेक्षानित्या चष्टे—तस्माद्भावादेवेति । एवञ्च तत्र द्रव्य तथाभवनाविनाभूतसन्निधिमदस्तु न भवति पवित्रादिरूपेण यद्भवनं प्रवृत्ति ३० तेन विनाभूतत्वात्, द्रव्यस्य च तथाभवनाविनाभूतसन्निधिमत्त्वाभावेन तथापि सन्निधिवस्तुत्वव्यतिरिक्तत्वात् क्रियापि

यनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वात्, न धीज विनष्ट नाङ्कुर उत्पन्न, विनष्टरूपचक्षुश्चाभेदात् ।

(देष्टेति) देशनालादिभेदाभावादस्त्विति चेत्—स्यान्मत एतत्वादुत्पत्त्यादिभेदेक्याद्यदेवो-

त्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्य तर्हि को दोष इत्यत्र दोषकुत्सहलक्ष्णेद्रूप, यदि धीजाङ्कुराद्युपपन्नाविनाशमपि
 ६ प्रविश्यादियुगपद्भाविभेदमूलत्वात्तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमिति
 दोष, उदाहरणेन स्फुटीक्रियते—यस्याहीजोच्छन्नमूलादिपूर्वभेदाना पत्रनालानुत्तरेभेदानाश्च विनाशावस्थ-
 त्वादङ्कुर एवैक इति सत्यम्, ततोऽङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यति ततश्च दृष्टेष्ट्रिस्तद्वायनुत्पत्त्यविना-
 शदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैवाङ्कुरस्यैव विनाशित्वात् न धीज विनष्ट नाङ्कुर उत्पन्न, विनष्टरूप-
 चक्षुश्चाभेदात्, भेदे तु सति युज्येव धीज विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति, स चोत्पन्नश्चेन्न विनष्ट विनष्टश्चेन्नो-
 १० त्पन्न इति उभयाव्ययस्यानाप्तोत्पन्नो न विनष्ट इति ।

अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च को दोष इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि? सर्व एव
 वचनादिविरोधा, अङ्कुरपत्रादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधा ।

(अस्त्यिति) अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च किं नामको ममाय दोषो न्यायलक्षणोक्त इति
 चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि? सर्व एवेति वचनादिविरोधा, उत्पद्यते चेन्न विनश्यति विनश्यति चेन्नो-

१३ त्पद्यते, एनया चोच्यते यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति देशनालादिभेदाभावे कथमूर्जपदनविधिषादर्श-
 मभेदेन तदेवेति चाभेदेन निर्देशोऽविरुद्धार्थोऽत स्ववचनविरोध, उत्पत्तिविनाशयोर्वा रुद्धिर्भेदादे-

देशनालादिभेदाभावेन स्वस्याभिभागावस्थादित्यर्थः । अत्र पक्षे दोषमुद्गाढयति—यदीति, अङ्कुरे दोषप्रदर्शने कारणमाद-
 र्शयति—धीजाङ्कुराणीति, धीजाङ्कुरादया ह्यनुपपन्नादिना भावा ते च युगपद्भाविष्येति यादिभावव्यतिरेकेण न भवतीति भाव,
 एतेन देशनालादिभेदवत्त्वमादर्शितम् । कथमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्ग इति चेत्तमुदाहरणेन स्फुटयति—यस्यादिति,
 १० विविधमदर्शनमनुपलब्धिरभावे विनाश इति विनाशपदव्याख्यानत्वात् अङ्कुराख्ये धीजोच्छन्नमूलादिपूर्वभेदानां पत्रनालानुत्तरेभेदा-
 नाभावरत्नेन विनाशावस्थत्वात् अङ्कुरस्यैव सत्त्वावस्थोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वं स्यादिति भावः । अनुत्पत्त्यविनाशदोषावमादर्श-
 यति—अङ्कुरोत्पत्ताविति मस्यावस्थित्यस्यैव विनाशाद्वी । विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति दृष्टेष्ट्रिस्तद्वायनुत्पत्त्यविनाशदोषावमादर्श-
 यति—धीजमुत्पन्नः ॥ तर्हि तद्विनष्ट यदि विनष्टं न तद्विषयमिति युत्पादविनाशयोर्भेदेन व्यवस्थाविधानासम्भावानुपपन्नोत्पत्त्यवस्थितत्वेना-
 भावापत्त्या नापन्नाङ्कुरो न वा विनष्ट इति अनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्यातामिति भावः । अत्रापिष्टपक्षो दोषमाह—अस्तु
 २५ मामेति । यदेवोत्पद्यत तदन विनश्यतीति साक्षादनुत्पत्तादिना योरिष्टावत्तौ दोषमादर्शयति—नैक एवेति, अत्र पक्षे नैक एव
 दोष, किन्तु तत्र एव स्ववचनादिविरोधदाया भवतीति भावः । वचनविरोध दर्शयति—उत्पद्यते चेदिति, उत्पादविनाशयो-
 रभेदोत्पादमाया ये न विनाश, विनाशप्राधान्ये वा नोत्पद्य इति वस्तुमिदं यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति तवाभिप्राय-
 विरुद्धा भवेत्, देशनालादिभेदाभावेनोत्पादविनाशयोर्भिन्नव्यवधानयोर्भावात् कथमूर्जपदनस्यानुत्पत्तिरिति विधिषादर्शनलक्ष्ण-
 विनाशमनुपेक्ष्य यदेव तदेवेत्यभेदेन निश्चयं क्रियते विरुद्धावत्त्वात्, तस्यादेशनालादिभेदाभावादस्त्विति वचनेन यदेवोत्पद्यते
 ३० तदेव विनश्यतीति वचन विरुध्यत इति स्ववचनविरोध इति भावः । आदिपदमाशानावच्छेद—उत्पत्तीति, उत्पादोऽन्यार्थो लोके-

लक्षितद्रव्योत्पादादिनात्—त्रियाश द्वाच्योऽर्थं क्रियैव चाऽर्थं क्रियाप्रयोजनो वा काल क्रियार्थकालः
 स एव ते वेद्यानरूपेष्ट यद्यप्यन्येषामन्यथा, यथोक्त 'परिमाणवती क्रियैव काल' ( )
 इत्यादि, तादृग्विचिक्राललक्षित द्रव्य त्रियात्मकालविनाभूत तदेवोत्पाने विनाशोऽस्यानश्चेतीष्टत्वात्
 क्षणिकजातिशाय्य क्षणिकजातस्त्वदीय इति साधूचम् ।

नातिलवादेऽपि तिष्ठत्यनवस्थतादुत्पादादीनाम्, किं तर्हि—

शून्यवादात् वा, अविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वात् संपुण्यत् ।

(शून्येति) शून्यवादात् वा, यथा प्रागुक्त सर्वस्याङ्कुरानुत्पादाविनाशवदस्थानमपीति
 शून्यतासाधन गतार्थं यावत् संपुण्यवत् ।

ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदात्तदश्वीजाङ्कुरभेदात् तत्कालौ चोत्पादविनाशौ च इति न
 भेदस्याभेदस्य वा व्याघात, तस्मात्तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्युच्यते, एवं तर्हि इदानीं
 भेद एवापतितस्तत्रापि, अश्मसिकतामूलोष्टवज्रादिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिदन्याऽस्ति,
 किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमभिन्न तद्भेदव्यापि, तच्च द्रव्यमेकमित्यस्य त्वत्पक्षस्य विघातकम्,
 बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्वं बीजाद्विनश्यतोऽन्याङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, यिनपुरन्य इव देव
 दत्ताद्यज्ञदत्त उत्पद्यमान, तस्मान्न तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, ततश्च यथा बीज ग्रीहित्व
 सामान्याभेदे सत्यङ्कुरात् पृथगेवेत्यते तथा पाश्चादित्यमपीति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनम् ।

इदंवाच्य एवाथ काल इत्याशयेनाह—त्रियाश द्वाच्य इति, अत्र पक्षे पृथीतत्पुरुष वाच्यपर्यायोऽर्थशब्द । पक्षवेक्षया
 कर्मकारेणैवापवादाह—त्रियैव वेति, अर्थान् दोऽत्र वस्तुपर्याय । अर्थशब्दस्य प्रयोजनपर्यायत्वमाश्रित्याह—त्रियाप्रयोजन
 इति, अत्र पक्षे क्रिया अर्थो यस्येति बहुव्रीहि, अत्र त्रियाया अर्थ पदार्थ काल इति भाति, महामाध्यतताऽपि भाष्ये
 क्रियातिरिक्त कालोऽन्युपगत यदुच्यते येन मूर्तानामुपचयापचयाद्युच्यते ॥ कालमित्याहुः, तस्यैव च क्याचित् क्रियाया
 २० उपस्थाहरिति च भवति प्रतिरिति च, क्या त्रियेयाः आदिलगला, तस्यैवावस्थादृष्टया मास इति भवति संवत्सर इति च
 भवति इति । केचिदर्थान्दर्शिनो ज्योतिर्गत्या कालसौत्रेणैवपि नानात्वव्यवहारस्येष्टया सैव कालो भवतु किमतिरिक्तेन कालेनेति
 वदन्ति, यथोक्त हरिणा 'आदित्यप्रहणनपरिपन्मयापरे । भिन्नमावृत्तिभेदेन काल कालविदो विदुः ॥' इति, गोदोहादि
 क्रियाविशेषः परिच्छिन्नपरिमाणत्वात्परेण दिनसादिश इदंवाच्येनादित्यादिगतिप्रचारेण परिच्छिन्ना भवति गोदोहादिरपि
 अन्यतः प्रसिद्धपरिमाणो देवदत्तादिगताग्रादित्रिया परिच्छिन्न काल इति व्यपदिश्यत इत्येतदभिप्रायेणैवोक्त 'परिमाणवती
 २५ त्रियैव काल' इति । यद्यप्यन्येषामिति साध्यानुत्पत्तिपातजन्यदशने सततपरिणामेषु सत्त्वरजस्तमसा शक्तिमात्रमुद्रयात्
 रूपाभ्यामतीताङ्कुरममाप्यं लभते, अनेन भिन्ना त्रिया सङ्कलनात्पुनश्चतुर्विधमाणाधिरक्षिमादिव्यपदेशा भवति तथा
 च पुनश्च सङ्कलना कर्मो वा काल इति वदन्ति, अपरे स्वातःशक्तिरक्षण काल इति वदन्ति, यो वा भवतु काल सा दम्भव-
 हारेऽस्मिन्वाव्याकृतिते भवति भविष्यत्तन्मूर्तिलारिपे भिन्न काल कथिदभ्युपगतस्य एवेति बोध्यम् । एवञ्च वस्तुतः
 कालाभावात् कालात्मकत्रियादिद्रव्यस्योत्पादाद्यभ्युपगमेन क्षणिकत्वादितादृशमित्येतत् तत्रेति दर्शयति—तादृगिति । न
 ३० केवल बीजादीनामनुत्पत्तिविनष्टत्वं प्रत्युत्पन्नद्रव्यानादिपि शून्यवादे पर्यवसानं भवतीत्यशयेनाह—शून्यवादात् वा वेति । अर्थ
 द्रव्यत्वेन रूपेण द्रव्यस्यावयवभूताया बीजाङ्कुरादीनामभेद, उत्पन्नविनाशयोश्च बीजाङ्कुराद्यभेदाभेद, अवयवावयविनोक्षभे
 दान् पृथिवीद्रव्यीचाङ्कुराद्याभेद, तत्तदवयवजन च बीजाङ्कुरादीनां परस्परं भेद इति भेदाभेदयोश्चोक्तविकत्वात् द्रव्यत्वेन
 बीजादीनामनुत्पत्तिविनष्टत्वं सत्यत्वेऽपि तत्तत्तामसीनां तावकाशपेक्षयोत्पादविनाशयोरेपि सभय इति न वदन्ति

अपि च त्वयैव द्रव्याशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्यां भेद इत्यनेन वचनेनापादित भेदानां बहुत्व द्रव्यैकत्वविपाति, किञ्चित्तदनिष्टपरिहारार्थमुत्थितेन ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिवचनेन पाथिवत्वमपि नानैरोत्थापितम्, बीजादि भेदकभेदकादन्यत्, भेदकत्वात्, अभेदकमित्थं, अभेदकत्वात्, यथा द्रव्यक्रिये इति ।

५ अपि चेत्यादि, त्वयैवाऽऽपादित भेदानां बहुत्व द्रव्यैकत्वविपाति, यतमेव वचनेनेति चेत् पार्थिवद्रव्यत्वादुत्पत्तिर्विनाशभेदो नेतरद्रव्याशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्यां, ताभ्याञ्चानेकत्वमित्यनेन वचनेनापादितम्, किञ्चायत्—इदमप्यन्यदमिष्ट तत्परिहारार्थमुत्थितेन त्वयाऽऽपादितम्, यथ ? यद्योदितोऽसि बीजाङ्कुरानात्व क्षणिक[वाद्य]तिशय शून्यवापता च भवत इति तत्परिहारार्थमुत्थिते[न] ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिना वचनेन पार्थिवत्वमपि नानैरोत्थापितम्, कथमिति ? तदुच्यते—अभेदक १० पार्थिवत्व, बीजादि भेदक, बीजादिभेदकश्चाभेदकान्यत्, अभेदकश्च भेदकात्, भेदकत्वादिति स्वभावभेद हेतुत्वेनाह, इतश्च—अस्मादन्यदभेदकत्वादिति, उभयोर्द्वान्तो—द्रव्यक्रिये, यथा द्रव्यात् सर्वभेदनिर्भेदाद्या तथाभूतवस्तुत्वव्यक्तिलक्षणा क्रिया क्रियातश्च द्रव्यं तथा च पार्थिवत्वमभेदकत्वाद्गी १ जादेर्भेदकाद्विज्ञस्वभाव तद्वद्भेदकत्वानाना स्यात् क्रियाया इव द्रव्यमिति ।

आह—

१५ ननु घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमान पिण्डत्वेन विनश्यति पूर्वोत्तरकालयो-
रपि सद्रव्यपृथिवीमृत्त्वाभेदाद्वदाभेदाद्वद एवेति स एरोत्पद्यते स एव विनश्यति, तस्मात्
पिण्डत्वेनोत्पद्यमान शिवकत्वेन नश्यति, तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते, शिव-
कत्वेनेव विनश्यदुत्तरकत्वेनेति ।

१ परस्परं भेदापार्याप्तं तद्विज्ञाया पृथिव्या अभावेनाभेदमप्याह पृथिवीत्व सामान्यमेवाभिष्ट सर्वभेदानुगतं बहुता, न ह ॥० द्रव्यम्, अतश्च त्वत्पक्षे भेदनिर्भय द्रव्यमित्यस्य विपात इति भावः । ननु त्वयैवोत्पन्नुरङ्कुरस्य बीजस्य विनष्ट पार्थिवद्रव्यत्वेनाभेदे सत्यपि बीजादित्येव भेद वदता भेदानां द्रव्यैकत्वविपातकं बहुत्वमापादितं न तु मयैवेत्याह—अपि चेति । तदेव वचां सूचयति—पार्थिवद्रव्यत्वादिति । तथा पार्थिवत्वमपि नानैवेत्तापादितमिति दशमति—किञ्चान्यदिति बीजाङ्कुरादिनातात्वासाधुनेवोक्तत्वात् यदेवोत्पद्यत तदेव विनश्यतीत्युक्ते क्षणिकतादातिशय, अविनष्टानुत्पत्तास्थितत्वात् शून्यवादातिशयश्च बोध्यः । पृथिवीत्वस्य नानात्व भावेन समर्थयति—अभेदकमिति, पार्थिवत्वाद्यभेदकात् बीजादेर्भेदकत्वादन्यत्वम्, भेदकाच्च २५ बीजाद पार्थिवत्वमभेदकत्वाद्यत्, बीजादि भेदकमभेदकाद्यत्, अयं माने बीजादेर्भेदकत्वं स्वभाव एवाभेदकादन्यत्वसाधने हेतु, अभेदक पार्थिवत्वं भेदकाद्यत्, अत्राप्यभेदकत्वस्वभाव एव भेदकाद्यत्वे हेतु । यथा द्रव्यादन्या क्रिया तथाभूतवस्तुत्तरव्यक्तिरूपत्वात् क्रियातस्य द्रव्यमन्यत् सर्वभेदनिर्भेदत्वात् तथाऽऽप्यापीति दशमिष्ट दृष्टान्तमाह—उभयोरिति भेदकत्वाने पदभेदत्वसाधनेऽभेदकस्य च भेदकादन्यत्वसाधन इत्यर्थः । दृष्टान्तं घटयति—यथेति । क्रियाया भिन्नस्वभावस्य द्रव्यस्य यथा नानात्वं अस्मत्किंतादिभिन्नद्रव्यामावात् तथा पार्थिवत्वमभेदकत्वेऽपि नानैवेति प्रतिभाति, पुनरपि अभेद साधयितुं वादी शङ्कोरे- ३० नयति, यथा घटस्य पूर्वोत्तरावस्था घटमिष्टवस्तुरूपत्वात् घट एव तासांमवस्थानामुत्पादाद्विनाशाच्च घट एवोत्पद्यते विनश्यति च तथा पटत्वरथाऽपि घट एव घटमिष्टद्रव्याभिन्नत्वात् शिन्वादीनामुत्पादविनाशाभ्यां नानुत्पत्त्यविनाशादयो

१ नि क पार्थिवत्वादेव त्वमुत्पत्तिर्विनाश नेतरद्रव्यांशाभ्याम् । २ नि क भेदइत्यादि० । ३ ति क अभेदकत्वं ।

ननु घट उत्पद्यमान इत्यादि यावत् पटत्वेनोत्पद्यत इति, चत्त्वयोक्त यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति तत्रानुत्पत्त्यविनाशस्वचनविरोधादिक्षणिकयादातिशयशून्यमादत्तादोषा न सम्भवन्ति, प्रत्यक्ष-
यचनादीना तथात्वात्, यस्माद्धट उत्पद्यमान एव शिक्कत्वेनोत्पद्यमानः पिण्डत्वेन विनश्यति, पूर्वोत्तर-
कालयोरपि सद्गुणवृथिवीमृत्त्वाभेदाद्धटाभेदात् पिण्डावस्थाया शिक्कावस्थाया मृदादियावत्परमा-
ण्यवस्थाया कपालादियावत्परमाण्यवस्थायाश्च घट एवेति स एवोत्पद्यते स एव विनश्यति, इति
शङ्कस्य हेतुर्थैर्वान् तस्माद्धट एव पिण्डत्वेनोत्पद्यमान शिक्कत्वेन नश्यति तस्मान्नानुत्पत्त्यादिदोषा,
यथा पिण्डत्वेनोत्पद्यमान शिक्कत्वेन घट एव विनश्यति तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते
किमिव ? शिक्कत्वेनेव विनश्यदुत्तरकत्वेन—यथा शिक्कत्वात्तर छत्रकत्व जायमान तदुत्पन्न विन-
ष्टश्च तथा देशात्तरभायान्तरान्तरितपटविनाशपटमन्मययोरप्यभेदो वस्तुत्वादिभ्यः, पिण्डशिक्कत्व-
वदिति ।

अत्रोच्यते, अयमपरिहारः, उक्तोत्तरत्वात्, अर्थतो हि यदेव शिक्कोत्पत्तौ शिक्केनैव
विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्तावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्तं ततोऽयं दोषो बलादापद्यते शिक्के-
नैवोत्पत्तौ शिक्केनैव विनष्टव्यमिति, ततोऽभिन्नत्वात्, यथा तदुक्तानन्तरघटोत्पाद, एव
तदनुत्पत्तौ तस्यैवावस्थितस्य नैवोत्पत्तिः, अत्यन्त भागादन्यत्वात् खपुष्पनत्, अनुत्पन्नस्य च
विनाशाभावः खपुष्पवदेव विनाशस्याप्यभावादत्तादिभवनभावः, भवनसम्बन्धस्य तद्व्यतिक्र-
मस्य चाभावात् सर्वमभूत नास्तीत्येवमाद्यापद्यते ।

(अत्रोच्यत इति) अत्रोच्यते अयमपरिहारः, उक्तोत्तरत्वात्—नन्वोक्तमेव प्रागङ्कुरस्यैव
विनाशित्वादिदोषजातम्, तस्य पिण्डशिक्कत्वसंज्ञामात्रपृथक्त्वोक्तिमात्रभेदान्न परिहारो भवति,
यथोदर्थतो यदेव शिक्कोत्पत्तौ शिक्केनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्तावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्तं ततोऽयं

इति भावः । तथैव व्याचष्टे—यस्योक्तमिति उपपत्तिर्विनाशमेदेऽनुत्पत्त्यविनाशदोष उत्पादविनाशयोर्भेदे एव सम्भवात् 20
वीजो विनष्टोऽङ्कुर उत्पन्न इति, अनुत्पत्त्यविनाशयोरभ्युपगमे स्वचनविरोधादयो दोषा, यदेव तदेवेत्यभेदेनोत्पत्तिविनाशभेदेन
च निर्देशात्, तथा क्षणिकवादे उत्पादादन्यक्षणादिनाशस्य त्वद्वादे यदेव तदेवेत्यभेदेनाभावात् क्षणिकवादाति-
शयदोषः, अविनष्टानुत्पत्तास्थितत्वाच्च शब्दादतिशयोक्ता दोषा न सम्भवन्ति शिक्कत्वेनोत्पादस्य पिण्डत्वेन विनाशस्याभ्युपगमात्
उभयसंज्ञेन पटस्यैवाभिज्ञाभ्युपगमाच्च यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्युत्पादविनाशस्थितिभ्यवस्थानाच्च षोडशो दोष इत्याह-
तत्रानुत्पत्तौति । सजातीयप्रवाहे घटभेदं दर्शयति—यस्माद्धट इति । मित्रातीयप्रवाहेऽपि घटान्तेऽनुत्पत्तिमिति—यथा 25
पिण्डत्वेनेति, पिण्डत्वशिक्कत्वछत्रकवादयो यथा घटस्यावस्था तथैव वस्तुत्वादेव घटरूपद्वयव्यत्ययत्वादयोऽपि घट-
सौम्यावस्था इति भावः । देशान्तरेति पिण्डत्वशिक्कत्वादीनि देशांतराणि घटवत्पटवत्पटत्वादीनि भारांतराणि ।
पूरेमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रत्यक्षं वीजोद्भूतमूलादिपुष्पवेदानां हि पत्रनालाद्युत्तरभेदानां विनाशावस्थत्वाद्ङ्कुर एवं
इत्यङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यतीति प्रतिपादितस्य दोषस्यानापि समानत्वात्तथा परिहारोऽपरिहार एवेत्याह—अत्रोच्यत
इति । एतदेव सूचयति—नन्वत्रेति, वीजाङ्कुरादिस्थाने केवलमिह पिण्डशिक्कत्वादिकं प्रक्षिप्येकं, न तु विदोषं कथि १ प्रति- 30
पादित इति भावः । उक्तमेवोत्तरमप्रापि घटयति—यस्मादिति । पिण्डशिक्कत्वादीनां घटाभिज्ञात् पूर्वात्तरागस्थानां विनाशा-
वस्थत्वात् विनश्यत्सकलस्य सत्यत्वेन शिक्कत्वेनोत्पत्तौ शिक्केनैव विनश्यति ततोऽभिन्नत्वात्, शिवो हि निबद्धमिह, तस्मात्

१ सि क घटत्वे० । २ क × × । ३ सि क "प्रयुक्ता उक्ति० । ४ मि क यस्मादप्यथा ।

द्वा० न० ३५ (७३)

दोषो घटादापद्यते शिवकेनोत्पत्तौ शिवकेनैव विनष्टव्यमिति, किं कारणं ? ततोऽभिन्नत्वात्, यतो यदभिन्नं तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यं यथा त्वदुत्पत्तौ तरपटोत्पाद इति, एव त्वनुत्पत्ताविसादि—एवञ्चेदुत्पत्तिर्नेप्यते तस्यैवावस्थितस्य घटस्य नैवोत्पत्तिरस्ति, अत्यन्तं घटाख्याद्वावादव्यत्वात् सपुष्पवत्, अनुत्पन्नस्य च विनाशाभावः सपुष्पवदेव, विनाशस्याप्यभावात् घटादिभवनभावात्, अपिशब्दादुत्पत्तयेत्याभावाद्व्यादीनामुत्पत्तिविनाशश्च यत्वाद्भूतनाभाव—अस्तित्वाभावः, उत्पत्तिविनाशौ हि [भवनसम्बन्धतद्व्यतिरिक्तौ,] भवनसम्बन्ध[स्य] तद्व्यतिरिक्तमस्य चाभावात् सयमभूतं नालीत्येवमावापद्यते, आदिप्रवृत्तावस्तुसत् अभावो निरपारयमित्यादि ।

अत्र पुनः परिहारः—

अथोच्येतैक्य एव भिन्नयोरप्यभेदः, यथा मृत्कुम्भावस्था, रूपादिशिवकादियुगपद-युगपद्भाविनियतभवनानि मृद्व्यभजनस्यैव भजनभागा अभिव्यज्यन्ते ताश्च भवनभागान् क्रियापि व्यनक्ति नान्यथेति यद्यभिन्नस्यैवावस्था स्युः को दोष इति ।

अथोच्येतैक्य एवेत्यादि, यथा सत्येवैक्ये मृत्कुम्भावस्थयोः सर्वसर्वात्मकत्वाद्विभक्तयोरप्यभेदः यथा बीजाङ्कुरादिभेद इत्यभिप्रायः, यथा मृद्व् कुम्भावस्था, युगपद्भाविना रूपरसादीनामयुगपद्भाविनाञ्च शिवकादीनां नियतानि भवनानि मृद्व्यवस्थेयं कर्तुंभवनस्य रूपादिशिवकादित्वेन तेन प्रकारेण नियताः, एव भवनभागौ मायाकारकपताकिकायत्रानियताभिव्यक्तयोऽभिव्यज्यन्ते प्रथमभवनशब्दस्य पर्वभवनार्थत्वात्, ताश्च भवनभागान् क्रियाऽपि व्यनक्ति नान्यथा, भावसदस्य द्वितीयस्य क्रियावाचित्वात् । यद्यभिन्नस्य मृत्कुम्भाद्ययुगपदवस्था रूपादिपृथिव्यादियुग[पद]त्पत्तिस्थिति[विनाश]] अभिन्नस्यैवावस्था स्युः को दोष इति ।

तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यम्, यद्योरयमानपण्यदनयो विनश्यमानो घट इत्याह—शिवकेनेति । उक्तप्रतिज्ञायां हेतुमाह—ततोऽभिन्नत्वादिदिति सत्ययमानशिवकात् विनश्यमानशिवकस्याभिन्नत्वादित्यर्थः । इष्टातमाह—यथेति, यथा त्वयोरयमानघट विनश्यमानघटयोरभेदोऽभ्युपगम्यते तद्वदिति भावः । शिवकपिण्डादेरेवोत्पादविनाशात् घटस्योत्पादानभ्युपगमे विनाशस्याप्यभावादटस्य भवनं न स्यादित्याह—एवञ्चेदिति । घटाद्यादिति पिण्डशिवकावयवभावतो घटस्योत्पादानङ्गीकारे शिवकादेवाङ्गीकारे उत्पत्तेर्घटाद्विजलेन घटस्य उत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । एव घटस्योत्पादाभावे कथं घटत्वेन विनश्यत् पटत्वेनोत्पद्यत इत्यादिवादिनामाभावादटस्य भवनाभावेनाभूतस्य नास्तित्वं स्यादित्याह—अनुत्पन्नस्य चेति । उत्पादायामावे कथं भवनभावा इत्याह—उत्पत्तीति भवनसम्बन्धस्यैवोत्पत्तिर्वाच्यतइति कथं च विनाशत्वादित्यर्थः । आवाद्यातरमाह आदिप्रवृत्तादिति । युगपदयुगपद्भाविनो भेदः अभेदपूर्वश्च एव अभिन्नस्यैव भेदसत्तात्, न हि धर्मिरूपव्यतिरेकेण भेदभूतधर्मो भवितुमर्हति तस्मादैक्य एव भेदसम्भवात् तेषां च भेदानां धर्मरूपत्वादेवाभ्यभेदतः ऐक्यसम्भवः, अत एव सर्ववर्गात्मकस्यापि, अभेदात्मनि इत्येव भवमाणा युगपदयुगपद्भाविनामभेदेन निर्गतत्वात् मायाकाररूपताकिकावयव अभेदेन नियता एव धर्मा क्रियाऽभिपश्यन्त इति नाभूतं नालीत्यादिदोषप्रसङ्ग इत्याह—अथोच्येतैति । तदेव व्याचष्टे—

यथा सत्येवेति, शिवरामानन्दसत्येवावस्थानां सम्भवोऽभेदसम्भावः, सामान्यस्य विशेषीभवनात् विशेषाणाञ्च सामान्या भेदादिति भावः । यस्तुन सर्वोत्पत्त्यादेव नियतानामवस्थानां क्रियाऽऽभिर्भाव इत्याह—यथा मृद्व् इति । ननु भेदा

किञ्चित्तिरिक्तो व्यञ्जक प्रसिद्धो न तु तद्रव्याव्यतिरिक्त , यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति
द्रव्यस्वावस्थाविभाग द्युता तस्या न ततोऽन्य सयोग सयोगी वाऽभ्युपगम्यते, क्रियास्वा-
वस्थाद्रव्यभेदनिषेधात्, तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्त, तत्त्यागाच्च व्यक्तिरनुत्तरैव, व्य-
क्तिकारणाभावात् ।

- ॥ अपि चेत्यादि, अभ्युपगम्याभिप्रायैक्यापत्तिविषये व्यक्त्यव्यक्ती लोऽप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरी-
तत्वात् उत्पादाद्यभाव इति नूनं, लोके हि पूर्वव्यक्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जन प्रसिद्धोऽन्य, उदकाञ्जनदीपादि-
योगो भूगन्धचक्षुरिन्द्रियशक्त्यभिव्यक्तिघटादिदर्शहेतु यथासद्व्ययम्, मुक्तित्रियासाधनैर्मूयोगिमूलका
विद्रव्यजातमुपलभ्यते यथा न तथा तद्रव्य[र]व्यतिरिक्तम्, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति द्रव्य-
स्वावस्थाविभाग द्युता तस्या न ततोऽन्य सयोग सयोगी वाऽभ्युपगम्यते द्रव्यत्रियापृथग्भूत,
10 द्रव्यान्तस्थामात्रनादुत्पादादीनाम्, किं कारणं ? क्रियास्वावस्थाद्रव्यभेदनिषेधात्-उत्पादाद्य क्रिया-
या स्वावस्था इत्येत पक्ष द्रव्यस्यापि परस्परभिन्ना सत्योऽनस्था इत्येतश्च पक्ष यस्मान्निपिद्धन्तो ध्वयम्,
द्रव्यनिर्मूलरनादिदोपात् तस्मादभ्युपगत त्वया न किञ्चिद्रव्य[व्यति]रिक्तमस्तीति, ततश्च तदभ्युपगम्य
व्यक्तिधर्मस्त्यक्त, तद्विपर्ययधर्मणो द्रव्यमानस्याभ्युपगमात्, तत्त्यागाच्च व्यक्तिरनुत्तरैव, व्यक्तिका-
रणाभावात् ।

- 15 स्यान्त निर्हेतुका व्यक्तिरव्यक्तिर्वा द्रव्यधर्म स्वभाव, यथोक्त 'सुदूरमपि सघाय सक्षीणोऽस-
पपवत्तिपु । न स्वभावगमावते कश्चिन्न प्रतिपद्यते' ( ) इति, एतच्चायुक्तम्-

- व्यक्त्यव्यक्ती अभिप्रायैक्यापत्तिविषयिण्याविसाभ्युपगम्येत्यर्थः । एतन्तमाह-उदकेति, उदकोयोगो भूमिगन्धव्यञ्जन, अञ्जनयोग
चक्षुरिन्द्रियशक्त्यभिप्रायैक्यापत्तिविषयो यथासद्व्ययम् । मुक्तित्रियासाधनैर्मूयोगिमूलकाविद्रव्यमुक्तिक्रियाव्यति-
रिक्तमेव लोके दृष्टमिति द्रव्यमात्राभ्युपगमन्तुस्तत्र व्यतिरिक्त यथाकारणात् कथमुत्पादादि नवेदित्याह-मुक्तित्रियेति, उदकादि
20 निदर्शनं संयोगस्य, मूलरानिदिदर्शनं सयोगिणो द्रव्यस्य एवञ्च व्यञ्जनद्रव्याव्यतिरिक्त एव लोके व्यञ्जको दृश्यते नाव्यतिरिक्त, मान-
कथितमाविधौ वर्तते इति भावः । तादृशस्य भिन्नस्य कस्याचिदनभ्युपगमादिति दर्शयति यदेवेति, अनेनाभ्युपगमेनोत्पादादयो
द्रव्यस्य स्वावस्था इति प्रकाशितम् तद्वत्तत्पक्ष तद्व्यतिरिक्त निश्चिन्नाभ्युपगम्यते तथा च कथमुत्पादाद्य इति भावः । उत्पादादयो
द्रव्यस्वावस्था इत्यत्र हेतुमाह-क्रियेति, एतदेव समर्थयति-उत्पादाद्य इति, प्रारम्भेऽस्मिन्नेव उत्पादादयोऽवस्था किं
द्रव्यस्य, उत क्रियाया वा इति विरुध्योभयमनैतत्तयवादिना दोषे आभिप्रायिते द्रव्यस्याद्रव्यत्वादिशोभभावात् यदेवोत्पद्यते तदेव
25 विनश्यतीति युगपदयुगपद्वाविशिष्ट्यादिभेदाविभागद्रव्यस्वावस्थावस्थानभ्युपगत भवद्विरिति द्रव्यव्यतिरिक्तस्याभाव इत्याव्यति-
रिक्त्या क्रियाया भेदानां व्यञ्जनं न स्यात्, यदि स्यात्तर्हि लोकप्रसिद्धस्याभिव्यक्तिव्यमानस्य परित्याग कृत स्यादिति भावः ।
तद्विपर्ययेति व्यक्तियमविपर्ययभूतस्या व्यतिरिक्तद्रव्यस्याभ्युपगमादित्यर्थः । तत्त्यागाच्चेति भिन्नस्यैव व्यञ्जनत्वमिति व्यक्ति-
धर्मस्य त्यागाद्व्यक्तिर्न भवेत्, वस्तुतो द्रव्यभिन्नस्य व्यञ्जनसमयस्य कस्यापि कारणस्याभावात्, न हि त्वदनभ्युपगममात्रेण
व्यञ्जनव्यञ्जकभावोऽन्यथा भवितुमर्हतीति भावः । अथ स्वदेवद्विरात्रां भावानां व्यक्तिरव्यक्तिरेति द्रव्यस्वभाव तद्वन्ति
30 रिक्तस्य कारणस्य वस्तुया विचार्यमाणे कस्यापि प्रमाणस्य निरपाय स्थित्यसम्भवादनन्तत्वात् स्वभावस्यैव आगमस्यैव वा शरीर-
कर्ममत्त्वात् एवमेव स्वभाव एवमेवासौख्यवत्तद्व्यगमेन प्रतिपादितमिति स्वभाववादमाहाह्वे-स्यान्तमिति । समत

१ ति क पृष्ठेति० । २ ति क साधनमूयोगिवस्तुकादि० । ३ क X X । ४ ति क अनुत्तरमेव । ५ ति
स्वर० ।

अहेतुतो व्यक्तेरपि चाऽव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्ना सर्वस्य स्यात्, परिणामान्नैवमिति चेन्न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, एव तावदुत्पादविनाशयो सयोगेनाय विकल्पः सप्रसंगपरिहारप्रचर्चोऽभिहितः, तथा वक्ष्यमाणेषु समान प्रचर्चो द्रष्टव्यः ।

(अहेतुत इति) अहेतुतो वा व्यक्तेरि-ग्राव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे तेन तुल्य तद्वत्, तस्य भावसद्वत्ता
व्यक्तिवद्भावे इत्यर्थः, कथं? यथा व्यक्तिर्निहेतुका तथैवाव्यक्तिरपि निहेतुता, ततः किमिति चेदुच्यते-
निरालमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्न सर्वस्य स्यात्, निहेतुकत्वात्, मृदवस्थाया घटाव्यक्तिरद्विधावस्थायामव्यक्ति-
र्घटस्य स्यात्, घटावस्थाया घटव्यक्तिवत् मृदवस्थाया व्यक्तिः स्यात्, मृत्पिण्डे घटव्यक्तिवत् गगनेऽपि
स्यात्, विषयव्यक्तिवन्मृदव्यव्यक्तिर्था स्यादित्यादि, परिणामाभैवमिति चेत्-स्यान्मतं यथा त्वयोक्तं न
तथा भवितुमर्हति परिणामाभ्युपगमात्, अवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मांतरापत्तिः परिणामः,
तस्मान्मृत्पिण्डशिथकादिपरिणामे स्थित्युत्पत्तिविनाशा भविष्यन्ति, न निहेतुका, तस्मादेव परिणामात् 10
व्यक्त्यव्यक्ती च स इति, एतदपि न, उत्तदोपतुल्यत्वात्, य एतेऽस्माभिर्मानस्यावस्थात्यपक्षे च
भिन्नाभिन्नात्मकद्वेधे दोषा उत्तास्ते तुल्या एव परिणामपक्षेऽपि द्रष्टव्या, परिणामावस्थयो ध्रुतिमात्रमे-
वात्, उतपत्तेः प्रादुर्भावत्वात्, विनाश[स्व] निवृत्तित्वात् अवस्थितस्येति च [स्व]शब्देनैव स्थितिप्रचनान्,
परिणामोद्धारणेन च नन्वेतमुभयमप्यवस्थित्यादिरादितो ग्रन्थो योग्यो यावदयमेवावधिरिति, तस्मा-
दपरिहारः परिणामः, एव तावदुत्पादविनाशयो सयोगेनाय विरुद्धः सप्रसङ्गपरिहारप्रचर्चोऽभिहितः, 15
तथा यद्यमाणेपु-उत्पादस्थितिसयोगे स्थित्युत्पादसयोगे स्थितिविनाशसयोगे विनाशोत्पादसयोगे
विनाशस्थितिसयोगे त्रिकादिसयोगेषु च समानः प्रचर्चो द्रष्टव्यः, यदेवोत्पद्यते तदेव निनश्यत्यतः प्रसृष्टि
यावदयमवधिरिति ग्रन्थयोजनया योजयिष्यते ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव

साधिकात्मनियुक्तं व्यक्तं-यद्येकमिति, सत्येऽयं । समापत्ते-अहेतुत इति स्वपरकारणनिरपेक्षा व्यक्तमिति भावः । 20
तथा इवाव्यक्तेऽपि तद्वत्त्वे-व्यक्तितुल्यत्वे इति, एवं व्यावर्त्ते-अव्यक्तेरपीति । तदेव व्यक्तितुल्यत्वं दर्शयति-यथेति ।
अहेतुतो भावे नित्य भावानां स्वकमवस्थ वा भवेज्जु श्रदाचित्करणं तथा सर्वं सवनं स्यात् साद्वैत्यादर्शमपि-नित्यमेवेति ।
अथ स्थित्यादयो नाहेतुतो मवन्ति, अपि परिणामात् स्थितिं शब्दे-परिणामादिति । परिणामवत्त्वं दर्शयति-अव्य-
स्थितस्तथेति, तत्र निरुत्पापती विनाशोत्पादां, अवस्थानं स्थिति, तदेतद्वयं वस्तुन परिणामेवावस्थाय इति नैवेद्यां दोषा
इति भावः । अत्रापि पक्षे दोषमादर्शयति-उक्तदोषेति, किमेव उपादाय परिणामभूतत्वं निश्चित्यद्वन्द्वत्वं, उच्यते 25
परिणामिनो गृह्यतामस्येति विरुद्धत परिणामस्य परिणामिनस्य भेदाभेदाभ्यां च दोषमैतदवस्थामादयन्त्यपि प्रदर्शितत्वा-
न्नामपि पक्षो निर्दोषः, परिणामावस्थयोः पर्यायत्वात्, यद्यपि धर्मत्वावस्थामभेदे परिणामस्य द्वैतं, यथा नृद विन्द-
यिन्द्रादि धर्मपरिणाम, द्रव्यजनी मृत्यु अवतनी ध्वजनी वेति स्वपरपरिणाम, नवपुत्रागारवत्परिणाम इति तथापि
धर्मलक्षणयोरवस्थानविशेषवत्परिणामयोः श्रुतिमात्रभेद उक्त इति श्रव्यम् । दोषप्रदानमवस्थेति न नरेयमिति ।
तदेव यदोत्तरपक्षे तदेव विनश्यतीति उत्पादविनाशवर्गेण विरुद्धे दोषा आदर्शजा, एतेन दोषेण नावस्थितमिति 30
मिमांसा इति दर्शयति-एव तावदिति । अत्रान् दर्शयति-उत्पादेति । अयोत्पादयति-अवस्थेति ।
मिमांसा इति दर्शयति-एव तावदिति । अत्रान् दर्शयति-उत्पादेति । अयोत्पादयति-अवस्थेति ।

नितिष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गतिः—तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठति चेति, यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत् उत्पादेनैवावस्थितत्वात्ततोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः? उत्पद्यमाने चापस्थानम्? यद्युत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति स्ववचनादिविरोधा पूर्वम् ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पादविनाशैकाधिकरण्ये दोषदर्शनात् निर्दोषोऽयमिति विनयात्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति, अत्रापि न निदापमेवेति गमः, अत्रापि हि द्वयी गतिः तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान—यद्वा उत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे सर्वथाऽवतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठति चेत्युच्यते, यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत् उत्पादेनैवावस्थितत्वात्ततोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः? इति, असंभय इत्यर्थः, अस्ति चोत्पत्तिः, उत्पद्यमाने चापस्थानम्? कुत इति वर्तते, यद्युत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति स्ववचा[दि]विरोध[ः] पूर्वमिति—यथाकुरोत्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योद्धारणे स्ववचनादिविरोधात्तथाप्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये योज्या इति ।

व्यापिस्वतत्त्वानुमताश्रुतन्तुप्रभृतीर्षद्वयस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशानस्या व्यापिस्वतत्त्वानुमतधीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्ररूपे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकृते धीजस्याशूना वाऽनुत्पादित्यादविनाशित्याच्च नित्यत्वात् स्थितिरेवेति कुतोऽङ्कुरो धीजात्, कुतोऽशुभ्यस्तन्तु? इति त एव विरोधाः, पूर्वस्तन्मनित्यत्राह धीजानुत्पत्तेः ।

व्यापीत्यादि यावत् प्ररूप इति, स्यामन्त व्यापिस्वतत्त्वानुमताश्रुतन्तुप्रभृतीति व्यापी

- 20 अत्रापि भन्नेऽनुत्पादनिवृत्त्यस्य विरोधादिदोषादित्यपि विरूपमारुत्यति—अत्रापितीति, उत्पादस्थितिभन्नेऽपीत्यर्थः । केवलमुत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमानस्य वस्तुन विमुत्पादस्थिती उच्यते, अथवा उत्पादस्थितिविनाशावस्थस्य वस्तुनो व्यापिन इति द्वैविध्यं दोषातिशयस्य प्रदर्शयति—तेनापीति । प्रथमप्रकारे दोषमाह—यदीति । सततमुत्पादनिवायामेव सर्वत्र विधान्यभावे उत्पत्तेः पूर्णताया असम्भवेन कथमुत्पद्यते पिण्डवृक्षगदीति भावः । उत्पत्तिर्द्विधापीति, ऊर्ध्वपदनप्रत्ययप्रयोगरूपा द्विविधोत्पत्तिरिति भावः । उत्पादनिवायप्रत्ययदेव च स्थित्वास्तम्भ इत्याह—उत्पद्यमान इति । उत्पादस्थित्योर्ध्वपदोत्पत्तिरिति भावः । यद्यमुत्पादविनाशे स्थितिक्रिया, स्थितिनिवायाकाले चोत्पादक्रिया, सच्यते च भगवता तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति स्ववचननिरोधं ध्येयभेदेन कालभेदेन वा उ हि स्याताम्, देवकालभेदस्तु नास्त्येव, यदेव तदेवेत्यभेदेन निदर्शयितुं पूर्वोक्तमेव सारयति—पूर्वमिति । द्वितीयप्रकारे दोषो नास्तीति मन्वान इत्येव—व्यापीति, तन्वादिकार्यस्य व्यापरोऽश्रुत्, घटनुत्पादिकावस्थापनाह अत एवास्मिन् घटत्वादीनामागमत्, घटत्वादि कार्यव्यापनादेव च तत् प्रदीप इत्यमुच्यते, व्यापि एवा प्रदीपद्रव्यावस्था स्थितिमानश्रुत् तत्तुष्टावस्था कार्यत्वात्तदाविनाशवत्, कारणस्य कार्योन्मत्वाद्द्वयापिपिन्नयैकत्वात् स्थित्युत्पत्तिविनाशसम्भवात् स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीत्युच्यते इति नोत्पादस्थित्यनुपपत्तिस्ववचनविरोधादिदोषा इति शङ्किरभिप्रायः । एतदेव व्याप्ये—स्यामन्तमिति, व्यापक कारण व्याप्या

१ इति क अथ विनाशसामानाधिकरण्येत्यादि । २ इति क माने । ३, ४, ५, इति क विनश्यति । ६ इति क यथा स्ववचनानुमतां श्रुतं तु वस्तु ।

अविशेषितत्वात् सर्वस्य व्याप्यस्य कार्यस्य व्यापक कारणमुच्यते व्यापीति, व्यापिनः स्वतत्त्वमेवेत्यनु-
मतोऽंशुः त्वयापि द्रव्यार्थवादाश्रयिणा, व्यापि स्वतत्त्वमेवेति वा विग्रहः, स च व्यापिस्वतत्त्वानुमत-
शुरेय तनुव्याप्य, कारणमयत्वात् कार्यस्य, किमुक्तं भवति ? यद्यानुमयस्तन्तु अतोऽंशुरेव तन्तुरिति
दृष्टान्तः, अंशुरपि तत्तु तन्तुरप्यशुरिति वा, तथा वीजमयोऽङ्कुरः, वीजमेवाङ्कुरः, अङ्कुरोऽपि वीज
वीजमप्यङ्कुर इति वा दार्ष्टान्तिकः, तद्वर्णयति-प्रदीर्घद्रव्येत्यादि-प्रकृष्टदीर्घस्य द्रावीयसो द्रव्यस्य
मेवोदरिष्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशवत्त्वा व्यापिस्वतत्त्वानुमतवीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे
तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये स्वयन्चनादिविरोधा न सन्धिः, तस्य वस्तु-
नोऽप्यस्मान्नाभिन्नस्यानुत्पत्ताविनाशिनः स्थितिरेव स्यादित्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे वीजस्य दार्ष्ट-
ान्तिकस्याशून्या वा दृष्टान्तभूतानां यात्रादावप्यस्य वा कस्यचिद्वस्तुनः प्रदीर्घस्यानुत्पादित्वादिनादिविनाशित्वाच्च
नित्यत्वं नित्यत्वात् स्थितिरेव, नोत्पादविनाशाविति कुतोऽङ्कुरो वीजात् ? कुतोऽंशुमयस्तन्तु ? अतोऽङ्कुर- 10
रतन्तुर्ननु पत्तिरेवेति, तत् किमिति चेत् ? इति त एव विरोधा, उत्पत्त्यभावात् पूर्ववत् स्वयन्चनादि-
विरोधास्तदवस्था एवेति, पूर्वस्तन्मनित्यन्ताद्वा वीजानुत्पत्तेः, त एव विरोधा इति धर्तते, ननु त्वदुक्तैर्न
न्यायेन व्यापिस्वतत्त्वानुमतपूर्वस्तन्मयीजनः प्रदीर्घद्रव्यस्थितत्वं चेति पूर्वस्तन्मय[स्य]ानुत्पादाविनाशि-

कार्याप्यविशेषेण यतो व्याप्नोति, अत एव तत् व्यापीत्युच्यते, पिण्डशिरोरूप्याससहितपरपर्यायेषु यदोऽनुवर्तनात् प्रदीर्घद्रव्यस्य
तत्, अत एव तस्या पूर्वानुत्तरकाला स्थित्यादयोऽवस्था पिण्डादिरूपा पिण्डात्मात्वात्तस्या, तथाप्युक्तमो कारण 15
मनुष्ये पटस्य, तत्र व्यापिनः कारणस्य तत्तोरतन्मयताऽनुमतोऽंशुः, द्रव्यार्थवादाभावात्, अतश्च व्यापिस्वतत्त्वानुमतो-
ऽनुत्पत्तौर्भवतीति प्रथमव्याख्याऽप्य, अत्र तनुपदावीजानामनुत्पत्तात्वात् अनुमयस्तन्तुरिति अशुरेव तन्तुः, एवमङ्कुरप्रधाना
काण्डादीनां वीजस्य व्यापिनः प्रदीर्घद्रव्यस्य विनाशवाद्बीजमयत्वमतो वीज एवाङ्कुर इति अङ्कुराद्युत्पादादयो वीजमैवावस्था
इति भावः । व्युत्पत्त्यन्तरमात्रं दृश्यते-व्यापि स्वतत्त्वमिति । अस्यासौ स्वतत्त्व स्वस्वरूप व्यापि सर्वापि कार्यापि व्याप्नो-
तीत्यनुमतोऽंशुरेव तनुस्व तुरेवोऽंशुः, पूर्वव्याख्याया धर्मपरिणामोऽस्यावावस्थापरिणाम इति प्रतिपाति, यथा मृद पिण्ड- 20
शिरोरूप्यासकषटादयः, यथा वा घटस्य नयपुरागतदयः, स्वाप्त्वातद्वयेऽपि इवकार्योपभावात् व्यापिनो द्रव्यमनोपादादयोऽ-
वस्था इति स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैरवस्थित तदेवोत्पद्यते तदेव निविष्टतीत्युच्यते इति नोपशेष इति दृष्टार्थः ।
भिन्नद्रव्येण कोऽयं पयसित इत्यन्तः-किमुक्तमिति, आद्यव्युत्पत्त्यनुसारेणाह-यद्यानुमय इति, अतोऽंशुरपि तन्तु-
वत्स्वतत्त्वताऽनुमतत्वात् धर्मस्वरूपानतिप्रमादेवाभावात् अशुरेव तत्तुरिति भावः, अपरव्युत्पत्त्यनुसारेणाह-अशुरपीति, अथ
पूर्वापरसकलावस्थायाः पादविनाशवत्त्वं प्रदीर्घद्रव्यस्य व्यापिनोऽन्युपगमेऽवस्थान्वयित्वेऽपि तस्य सत्त्वात्वात् द्रव्यमनोपादादयोऽ- 25
स्यातिनिर्वातनित्यत्वात्, अवस्थानामेवोत्पादविनाशित्वात्, तथा चावयिनोऽंशुवीजादेव तदङ्कुरादीनामनुवर्तित्वेव, वीज विनष्ट-
मङ्कुर उत्पन्न इति हि दृश्यते, वीजस्य नित्यत्वे च कथमेतद्भवेदित्याचयेन समाप्यते तस्य वस्तुनः इति, अत्र पक्षे तस्य वस्तुनोऽ-
वस्थान्नाशमिदं श्रद्धासुत्पत्ताविनाशिनः स्थितिरेव स्यादित्युच्यते इति योजना मिथ्या । तदेव दर्शयति-एतस्मिन्नपि, एवञ्च
स्थितिप्रकारेणैव यदि तदवतिष्ठते तर्हि क्यमुत्पद्यते येन तदेवोत्पद्यते तदेव निविष्टतीति स्यात्, अथवा तदेवावतिष्ठमानं
तदेवोत्पद्यत इति निरुद्ध स्यादित्यादिविरोधा भवन्तीति दर्शयति-इति त एवेति, अवस्थितत्वेनाभिमतस्य वीजद्रव्यमनुत्पत्ति 30
रेव पूर्वान्वयस्य नित्यत्वादित्याह-पूर्वस्तन्मेवेति, 'स्तन्मो शुच्छस्तृणादिन' इत्याह, अन्य पूर्वस्तन्मयं तदुत्पत्त्यं
व्यापि सर्वकार्यपापनात्, यद्वाऽस्य व्यापि-कारण पूर्वस्तन्मयः स्वतत्त्वं स्तान्मभूतमिति व्यापिनत्त्वानुमतस्तन्मयवीजं तच्च
प्रदीर्घ-4, कारणस्य व्यापिपदप्रदीर्घद्रव्यत्वयोग्यताभिमतत्वात्, एवञ्च तस्य पूर्वोत्पत्त्या-5-वत्त्वमप्यनुत्पत्त्या-

व्याप्तित्वस्य नित्यत्वाद्बीजानुत्पत्तिरतोऽपि तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इति स्वयचनादिविरोधा इति दूषणन्यायस्य व्यापिता दर्शयति ।

अथ सा भूतत्रेते दोषा इति सम्भादुत्तरकाल बीजोत्पत्तिरिष्यते तत —

सम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवत् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्य-

ताऽव्यापिता च, एव पूर्वाद्यभाप एव च, अभेदत्वात् ।

सम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरादित्यादि—यथाङ्कुरो बीजास्थितादुत्पद्यमानः स्थिता-
दय उत्पद्यते, पूर्वदोषभयात्, पूर्वसम्वाद्य बीज तथा सर्वापि स्थितिभिन्नोत्पत्ति, तस्मात् स्थितिभि-
न्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, यथाङ्कुरो बीजात् स्थितादुत्पन्नोऽनित्योऽव्यापि
च तथा एतदभ्युपगतप्रदीर्घद्रव्यात्मनोऽप्यनित्यत्वमव्यापित्व च स्याच्चैव, निश्चायत् एव—पूर्वाद्यभाप

एव च, अभेदत्वात्—पूर्वमिदं बीजादि, उत्तरमिदमङ्कुरादीत्येतस्य चाभावः, यस्मात् ? अभेदत्वात्,
अभिन्नं हि तद्वस्तु द्रव्यमैकियम्, व्यापिस्थतरबीजादुत्पत्तिप्रादुर्भावस्य त्रियाविषयत्वात्तस्य प्रदीर्घत्व
कल्पना भ्रान्तिर्यात् किं पूर्वं ? किमुत्तरमिति पूर्वोत्तरस्थित्युत्पत्ति[प्र]रूपवचनानुपपत्ति ।

अथोच्येत तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेन त्वयमर्थ एव कथितो भवति
उत्पत्तिरेवावस्थानमिति, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, तस्मात् एतदुत्पत्तैलक्षण्ये
नैवोच्यते यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते नानुत्पत्तिकमवतिष्ठत इति, एव सति यदेवोत्पद्यते
तदेवावतिष्ठत इत्यस्येदं व्याख्यानं सवृत्तं यत् एवोत्पद्यते तत् एवावतिष्ठत इति, प्रागुक्तोत्प-
त्तिसाधनैक्यवत् उत्पत्तिस्थित्यैक्ये उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यापन्नमुक्तस्थितित्यागात्, न स्थिति-
रन्या काचिदुत्पत्तेरतश्च क्षणिकत्वापत्ति, उभयात्यागाभिमतौ धानेकान्तापत्तिरभ्युपगमविरो-
धिनी प्रक्रिया स्यादिति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावत् एतदुत्पत्तैलक्षण्येनैवोच्यत इति, स्यात् परिहारार्थैव्याख्याऽऽशङ्क्य
तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेनेति स पुनरयमर्थ एव कथितो भवति—उत्पत्तिरेवावस्थानमिति

विनाशित्वात् कौटल्यनित्यत्वेन तदेवोत्पद्यते तदेव नितिप्रतीति विरुध्यत इति भावः । दूषणं प्रायस्येति निखिलेभ्यः कारणे
भ्यस्य न्यायस्य प्रवर्तनादिति भावः । अथैवं सम्वादेनित्यत्वेऽपि ततो बीजोत्पत्तेरभ्युपगमे उत्पत्ते स्थितिधामानाधिकरण्यं न
सम्भवतीत्याह—सम्भोत्तरेति । पूर्वदोषेति पूर्वसम्बन्धित्वात्तदादिभिरनेन बीजानुत्पत्तिदोषभयादित्यर्थः, एवञ्च स्थित
त्वेनाभिमतस्यापि बीजादे सम्वादिपर्यंतयाऽनित्यत्वं तथा सत्कारणस्यापीति द्रव्यमात्रस्योत्पादादित्येन कायमात्रव्यापिकारण
स्याभाप इति भावः । एतेदेवादर्थमिति—यथाऽङ्कुर इति, एव पूजापरमेष्ठानं विनाशानुत्पादाभ्यामसत्त्वात्तमानस्यैवैकस्याङ्क-
रादिभावस्य सत्त्वेन पूर्वोत्तरभावप्रकल्पना न शुद्धा वर्तमानैकभावत्वादित्याह—एवमिति, अभिन्न हीति वर्तमान
एव भावो यतोऽभिज्ञोऽत एव कथमव्यागावादक्रिय, अक्रियत्वादेव च त्रियाविषयमृतस्याङ्कुरादिप्रादुर्भावस्य प्रकल्पना
कारणस्य व्यापित्वप्रकल्पना च भ्रान्तिरेव, अक्रिये त्रियाविषयताभिमानात् तस्माच्च पूर्वोत्तरभाव उपपद्यत इति भावः ।
अथ यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते इति वाक्य प्रकारा तरेण व्याख्ययति—अथोच्येतेति, अर्थ दर्शयति—उत्पत्तिरेवेति यदेवो-
त्पद्यत इति दर्शयति तदेवावतिष्ठत इति दर्शयति—देवोच्यत इति प्रपञ्चयोग्यत्वादावस्थानयोरेकता प्रतिपादिता भवति तथा च

१ नि क स्थिरादुत्पद्यते । २ सि क *मन्त्रिभा । ३ क ×× सुदूरम् ।

अथोच्येतोत्पादपूर्वत्वदोषानित्यादि, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, यदेवोत्पद्यते तदे-
वावतिष्ठत इत्युभयोस्तादप्रधानयोर्विकल्पयोर्ये दोषास्तानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्य अनुमत्य चोभौ विकल्पौ
लैकत्वा विकल्पान्तरे निर्दिष्टे मन्यमान आश्रयेत विनाशप्रधाने, तत्राद्यस्तावद्विकल्प-तदेव विनश्यति
तदेवोत्पद्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते-लोके चावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्तौ बीज
विनश्यति, तत्र पुनर्यदेव विनश्यति बीज तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इति अङ्कुराप्रादुर्भाव एव प्राप्त, इति
शब्दस्य हेतुर्थत्वात् ततश्च पूर्ववत् स्वजननादिविरोधा, तत्पूर्वप्राद्यपोहाच्च लोकादिविरोधा -
अङ्कुराभावेऽङ्कुरपूर्वाणां पत्रकाण्डनात्पुष्पफलसूक्ष्मेकादीनामुत्तरेण लोके प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धानाम-
ङ्कुरापलापयदपलापलोकादिविरोधा, पूर्ववद्वचनलोकद्वाराभ्यां दोषाभिधानमिति, तदेवेत्यादि, तदेव
विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति वचनेनानन्यभूतस्यैकस्मिन्नेव काले विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादातिशयः,
पूर्ववद्विन्नकाले विनाशोत्पादौ हि क्षणिकवादः, स चानेनातिशय्यते, आदिप्रहणादविनष्टानुत्पन्नास्यित-
त्वात् उपप्लवद्बीजाङ्कुरावयता स्यादिति ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयतेऽत्राप्युक्ततदेव दोषा
स्थानाभिधानेन तु योज्या, तथा वा सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमाने कुतो विनाशः, विनाशो
वा कुतोऽनस्थानमिति त एवाधिकृतास्ते वचनदिविरोधा क्षणिकवादातिशयनादि च पूर्व
वत् । उत्पादविनाशपूर्वतदोषानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्यानुमत्य च चतुरोऽपि विकल्पान्
त्यक्त्वैवौ निर्दोषौ विकल्पावित्याश्रयेत तत्राद्ये तावत्तदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति विकल्पे
पूर्ववद्व्याख्या यावत् क्षणिकवादातिशयनादि, अथ तदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति स्थिति
पूरद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यानं तदेव योज्यम् ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्य इत्यादि द्वितीयविकल्पे विनाशप्रधानस्थितिपक्षेऽन्तरो-
द्वाहितेऽप्युक्तवदेव दोषा स्थानाभिधानेन तु योज्या, योजनादिकप्रदर्शनेन तु तथा वा सर्वथा वेति

विकल्प इत्युद्भाव-तत्राद्यस्तावदिति । लोके तावद्विनश्यति अन्यदुत्पद्यत इति दृश्यते, स्वमतेन तु यदेव विनश्यति
तदेवोत्पद्यत इति प्राप्तम्, तथा च बीजस्य विनाशदर्शनात्स्येत्याद-स्याङ्कुरादेरित्यङ्कुराद्यनुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह-लोके
तावदिति । पूर्ववदत्रापि विकल्पे स्ववचनहन्निप्रत्यक्षानुमानलोकविरोधा प्रसङ्गा इत्याह-ततश्चेति । यदेव विनश्यति
तदेवोत्पद्यत इति बीजस्य विनाशादुत्पत्त्याऽङ्कुरोत्पत्त्यभावेन तदभाववत् तत्पूर्वकाणां पत्रनास्तीनामप्यभावात् लोकविरोध
लोके तेषां दर्शनादित्याह-अङ्कुराभाव इति, अङ्कुर पूर्वा येषां तेऽङ्कुरपूर्वास्त्येयमिति विप्रह, अङ्कुरान्तरमाविनामित्यर्थः ।
पूर्वं यदेवोत्पद्यत तदेव विनश्यतीत्यत्र यथा वचनलोकाद्विरोधान्येऽपि विरोधा उक्तस्तथापि विज्ञेया इत्याह-पूर्ववदिति ।
कालात्मकक्रियारहितद्रव्यस्यैव सृष्टिनाशोपादान्मुपगमेन विभिन्नसृष्टणामिविनाशोत्पादान्मुपगतक्षणिकवादमयं वादोऽतिशये
इत्याह-तदेव विनश्यतीति । अङ्कुरवत्पूर्वेषां बीजादिपूर्वात्तरभावानामविनाशादनुत्पादादस्थितत्वात् उपप्लवदभावेन
अन्यतादोषवेत्याह-आदिप्रहणादिति, क्षणिकवादातिशयानीत्यादिप्रहणादित्यर्थः । एव यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति
विनाशव्यवस्थानाधिकरणव्यवस्थानकल्पेऽपि दोषमतिदिशति अयेति । उक्तदोषयोजनाप्रसङ्गं दर्शयति-योजनादिमिति, तथा वा-

१ नि दोषा इत्यादि । २ ति लक्ष्ये । ३ ति मानं दायते । ४ ति जयोत्पादैकाधिकरण्या इत्यादि ।
५ नि क विनाशः ।

विनाशप्रकारेण विनाशो उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारेण या विनाश इति विकल्प्यते, उत्पत्तिप्रधानविकल्पाभिहितोपपदत्रापि विनाशप्राधान्येन स्थिता सह योजित तथा या सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमाने कुतो विनाशः, विनाशो वा कुतोऽनस्थानमिति च एवाधिकृतास्ते वचनादिविरोधा क्षणिकवादातिशयनादि च पूर्ववत्, एव तावदुत्पादपूर्वयोर्विनाशपूर्वयोश्चोत्पादस्थितिविकल्पयोर्दोषा उक्ताः, अथोच्यते उत्पादविनाशपूर्वतायामित्यादि पूर्ववदुच्चार्य दोषाननुमत्य च त्यक्त्वा चतुरोऽपि विकल्पान् इमौ ६ निर्णयौ विकल्पावित्याश्रयेत तत्राद्यस्तावत्तदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इत्यादि यावत् क्षणिकवादातिशयनादीति, पूर्ववदत्रापि व्याख्या कार्या, अवतिष्ठमान इत्युच्चारणेन तु योज्येति, अथ यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति स्थितिपूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यान तदेव योज्य यावत् क्षणिकवादातिशयनादीति गताश्च शून्यता वेति ।

अस्मिन् विकल्पेऽन्यथापि दोषाधिक्यतयाऽऽह—

10

अवतिष्ठते वाऽनन्ययगोचरो व्यतिरेक एव तन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव तदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववत् एव स्ववचनादिविरोधा इति ।

अवतिष्ठते वाऽनन्ययेत्यादि यावत् स्ववचन[दि]विरोधा इति, अनन्ययगोचर इत्यादि, अनन्यस्थानम[न]वयः, व्यतिरेको विनाशः, अवयवशून्यो व्यतिरेक एवानन्यवयव स एव गोचरो व्यतिरेक—अर्थशून्यो विनाशः प्वेत्यर्थः, तन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव—बीजाङ्कुरपत्रादौ तदेवावतिष्ठते 15 तदेव विनश्यतीति—इत्थमपि व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववत् एव विरोधा ।

विनाशप्रकारेणावतिष्ठमान तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इत्यर्थः, सद्यः वा—उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैरवतिष्ठमानं तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इत्यर्थः । उत्पत्तिप्रधानेति, उत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमाना उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारेणोऽवतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदव नितिष्ठतीति विकल्पेऽभिहिता दोषा अत्रापि भवन्तीत्यर्थः । दोष दर्शयति—विनश्यदिति विनाशक्रिया व्यापकत्वात् पूरातया विनाशासम्भवेन कुतो विविधादर्शनानुपलम्भादिरूपो विनाश इति भावः । विनाशातिशयोक्तिपक्षात्कीमयेन 20 यदि विनाशस्तत्पक्षस्थान इत इत्याह—विनाशो वेति । उच्यते च भवता तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति वागभेदेनात स्ववचनलोकादिविरोधा इत्याह—त एवेति । अत्रापि व्यापिग्नतत्त्वाजुमतोऽतु तदवस्थित्यादिप्रयोगोऽयमा स्ववचनादिविरोधा क्षणिकवादातिशयादिदोषा वक्ष्यन्ता इत्याह—पूर्ववदिति । एव यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, यदेवोत्पद्यते तदेव वितिष्ठति, यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते, यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति चतुर्षु विकल्पेषु दोषा उक्ता इत्युपलब्धरति—पर्यं तावदिति । एषोऽत्र दोषाननुमत्य विकल्पनेतात् त्यक्त्वा यदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यते, यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति विनश्यद्वयाश्रयेणोऽपि 25 पूर्ववदेव दोषा वाच्या इत्याह—अयोच्यत इति । अत्र प्रथमविकल्पे दोषं योजयति—तत्राद्य इति, स्थितिसमाप्ताधिकरणोत्पादविरूप इत्यर्थः, लोकेऽस्थितस्यैवाङ्कुरादे बीजाङ्कुराददर्शनात् तत्र तु यदेवावतिष्ठते बीजादि तदेवोत्पद्यते पङ्कुर इत्यङ्कुरा उदयात् पत्रनालशृङ्गादीनामभावोत्पादोकादिविरोधा, यद्यप्यतिष्ठते कथमुत्पद्यते, ननुत्पद्यतं कथमवतिष्ठते, उच्यते च भवता यदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति स्ववचनादिविरोधा । अभिन्न एव कारे च स्थित्युत्पादयोरभ्युपगमे क्षणिकवादातिशयः, अनुत्पन्ना विनाशाभ्यतिष्ठत्वाच्च स्तुपुष्वदमात्राच्छून्यता वेति भावः । द्वितीये स्थितिसमाप्ताधिकरणमिवातिशयोक्त्यैः दोषातिशेदमाह—30 अथेति । अत्र कन्ये स्थितिव्यतिरेक्य विनाश एवावतिष्ठत इति यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति व्यपदेशोऽपि न सम्भवति, विनाशस्यैव परमावयवेन वस्तुष्वङ्गावद्विद्वत्त्वात् शेषोऽतिष्ठत, यद्यप्यतिष्ठते न तर्हि । 1. यद्यपि यद्यपि विनश्यति न तर्ह्यवतिष्ठते विरोधादि साह—अवतिष्ठत इति । तद्व्याप्ये—अनन्यवस्थायामिति स्थितिश्च इत्यर्थः । विनिष्ठमेव तत्त्वमात्रावाह—अर्थशून्य इति,

१ नि क वा अन्य इत्यादि । २ नि क अवयवगोचरकारि । ३ नि, विरोधा ।

अनेनापि प्रकारेण भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वस्यन्ते तथाव्यवस्थानविनाशात्, तथाव्यवस्थानविनाश एव हि सपक्षमपि तत्स्यात् न विनाशे, अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तथा च प्रदेशे, त्वन्मतेन तु विविधाऽदर्शने विनाशे त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽवस्थ विनष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वादस्य
 ५ पक्षधर्मत्वमसिद्धमत प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धिः विपरीतवृत्तेर्निरुद्धतापि ।

अनेनापि प्रकारेणेति, एव चायत् पक्षदोषा अभिहिता, न केवल पक्षदोषा एव किं तर्हि ? अवस्थिताय विनाशाभ्युपगमेनानेन भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वस्यन्ते, किं कारण ? तथाव्यवस्थानविनाशात् यथा स्फुटितपृष्ठत्वात् स्तरं स्तरविषाणमाकाशस्फोटवदिति वचनवत्, तद्वैधर्म्येण साधनव्यवस्था
 १० दर्शयति—तथाव्यवस्थानविनाश एव हि सपक्षमपि तत् स्यात्—तद्वि साधन साधन भवत् पक्षेण सहापि सतो व्यवस्थितस्यार्थस्याविनाशे भवितुमर्हति, न विनाशे, निमित्त ? अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तथा च प्रदेशे, यद्युभयव्युदासात् तु गृहीतसमुदायार्थसाध्यता यदि धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यता सर्वथा व्यवस्थितस्य वस्तुनो व्याप्यो धूमाशो व्याप्येनाप्यशेन व्याप्त समस्त व्यवस्थित एव व्यवस्थित गमयत्यविनष्टमविनष्ट इति स्यात् साधनत्व
 १५ साध्यत्वञ्च, त्वन्मते तु पुनर्विधादर्शने विनाशेऽत्यन्ताभावेऽन्यभवनरूपे वा विपरीतात्मके ऽप्येष्टयाऽवस्थयाऽवस्थ विनष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वात्—अयथाभवनरूपत्वादस्य—धूमाव्यवस्थानस्य पक्षध

र्थाभावात् यथावाद् योऽतिष्ठते ? य मदेवेति पदं गृहीयात्, तस्माच्चदेवेत्यादिपक्षेणो न सम्भवतीत्याह—तन्मात्रेति, अथ यन्मतिनाशमात्रेणैव । तदेवं मदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीत्यवस्थानधर्मिणि विनाशविषयतात्मके पक्षे दोषा उक्ता । तथाऽन्येषु साधनावयवेषुपि दोषसम्भवात् सर्वे साधनावयवास्त्वया विषयविता इत्याह—अनेनापीति । येदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति
 २० अवस्थितस्यार्थस्य विनाशाभ्युपगमेन विनाशपरमार्थवाच योऽपि हेतुर्दृष्टो तो वाऽस्ति येन पक्षविधिर्भवेदित्याह—अवस्थिता येति । अव्यवस्थितं वस्तु न साधनावयवं भवितुमर्हतीत्यत्र निदर्शनाद्—यथेति अस्य वचनस्य न कश्चिद्व्यवस्थितोऽर्थ इति तत्र कस्याप्यर्थस्य साधकमिति भावः । व्यवस्थितोऽर्थो यदि विनाशाप्यतो न भवेत् तदेव सोऽर्थ व्यवस्थित साधयतीति दर्शयति—तद्वैधर्म्येणेति, एवमपि—पक्षेण सहितमपि स्यात्, तत् स्यात् साधन स्यात् । तस्माद्व्याप्ति—तद्वेति । पक्षेण सहापीति, पक्षधर्मत्वमव्यवस्थितस्य हेतोरिति दशयति । इष्टात्तमाह—अग्निरत्रेति अग्नितया व्यवस्थित एवाग्ना अग्नितया व्यवस्थित
 २५ एव प्रदेशे धूमरूपेण व्यवस्थितो धूमसाधन भवितुमर्हतीत्यत्र । व्यतिरेकमुच्येतान्वयमुखेन वा साधन व्यवस्थितमविनष्टमेव व्यवस्थितेन साधनेन स्यात् सत् व्यवस्थितमविनष्टमेव साध्यं गमयतीत्याह—यद्युभयेति, व्याप्याव्यापकभ्युदासात् गृहीतसमुदायार्थसाध्यत्वेत्यर्थः, यदि वदितं स्यात्तर्हि धूमो न स्यात् इत्युभयव्युदास, अत्र धूमस्तु इदमेव तस्मादयमभिमानितुमयमभ्युदासात् गृहीतसमुदायसाध्यता व्यतिरेकं यावत् गृहीतसाध्यत्वेति भावः । यदि धर्मविशिष्टेति, अन्यव्यवस्थानमनुवादद्विविधे ऽप्येष्टयादिपक्षेणेति भावः । उभयपिपि व्यवस्थितो व्यवस्थितमेव गमयतीत्याह—सर्पथेति । स्थितिसमानाधिकरणविनाशात्
 ३० भ्युपगम्यते मते विनाशस्य विविधादर्शनात्मकताभावा यथाभवनाप्यवधारविद्वाकस्याया अस्थिरत्वेनावश्यं विनाशादव्यवस्थितं त्वेन कथं साध्यसाधनमात्रं, पक्षधर्मता वा ? साधनस्य धर्मिणे, व्यवस्थितत्वात् कथं नाशवासिद्धिः ? साध्यस्यान्यथाभवनात् कथं न हेतुर्विरुद्धेत्याह—त्वन्मते स्थितिः । निरुद्धतोद्भावनस्य साध्यस्याव्यवस्थितत्वेऽपि साधनस्य पक्षधर्मताऽस्तीत्यभ्यु

मत्तमसिद्धमतः प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वाद्भूतत्वाद्ऽऽध्यामिद्धि, विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि, सा च पक्षमत्तमभ्युपगम्य, धूमो धूमरूपेणावस्थितो[न]अग्निरग्निरूपेणावस्थानस्यावस्थाभूतत्वात्, अथवाऽऽस्थानविपरीतवृत्तत्वादिति त्वन्मतेनेत्य विरुद्धता, मन्मतसवादेन तु त्वदीयसर्वहेतुविरुद्धता, अवस्थानविनाशद्वयरूप एवाग्निरूपस्याऽभ्युपगतः, तत्र थावन्तमशमभित्त्वव्यवस्थानरूपं स्पृशति तावताऽऽप्यन्तरे स- पक्षे च दृष्टो थावन्तश्च विनाशरूपं स्पृशति तावताऽऽग्निरव्यवस्थानाभावः तद्विपरीते वा विपक्षे दृष्टस्त 5 सादनेकान्तिकहेतुदोषा, तस्यैवाग्रे[वस्थान]विनाशद्वयशक्ते[त]द्वत् प्रदेशस्य च द्वयशस्य व्यवस्थानाशमोनादर्श[ना]त् यनस्पतिचेतन्ये सापचदन्यापि पक्षधर्मे च सावन तद्वृत्त्यवृत्त्यो, एव दृष्टान्तेऽपि साध्यसाधनधर्मधर्मसिद्धिदोषास्तद्व्यावृत्त्यादिदोषाश्च योज्याः ।

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगो दोषो उक्तउद्व पक्षे, तस्माद्विपर्ययोऽस्त्विति अन्य- दुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, यथायस्तुबीजाङ्कुरकर्माद्यात्मधर्माणुस्थूलपृथिव्यादिवत् । 10

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगमिति, एते द्विसंयोगभङ्गेषु पदसु दोषो उक्तास्तथा त्रिकादियोगभङ्गेष्वपि याच्या इत्यतिदिशति, उक्तउद्विति, उक्तदिग्गामिदगत्तेषामपि विकल्पानाम्, तत्रैक, त्रिसंयोगो यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते विनश्यति चेति, 'यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यत्यवतिष्ठते चेति द्वितीय इत्युत्पत्तिप्रधानौ द्वौ त्रिसंयोगौ, तथा विनाशप्रधानौ स्थितिप्रधानौ च, अथवा यदेवो- त्पद्यते तदेवोत्पद्यते विनश्यतीत्यनुत्पत्तिदोषपरिहारार्थं उत्पत्तिस्वरूपं विनाशसमानाधिकरणमवधारयन् 15 विरुध्यते, तथा श्लेषेऽपि द्वयोर्द्वयोरपि धर्मयोस्त्रिसंयोगा कार्या, उत्पादेनाभिभवोद्विनाश- सोत्पादस्य प्रादुर्भावादवस्थानभ्योत्पादेन सहभावात्, अन्योयाभिभवोद्वयमिधुनपृथक्यो द्वि गुणा- सररजससोऽभिधाना उत्पत्तिविनाशस्थित्याख्या भवन्तीति । तथा चतुष्कसंयोगा पञ्चसंयोगाः पदसंयोगाश्च सम्भवन्तो योज्या, यावद्योगमिति, सकलकरणोपायेन थावन्तो भङ्गास्तावन्त इत्यर्थ, थावन्ति वा दर्शनान्यर्थत सम्भवन्ति तद्दर्शनानुसारेण थावन्तो भङ्गा कार्या इत्यर्थ, अभिहितसामान- 20 नाधिकरण्यानुपपत्तिदोषदिशा भङ्गोपचयाश्रयेण दोषोपचयमपि वर्द्धयद्विवर्धयेयमित्युपाय दर्शयति एव पक्ष इति-व्यवस्थामान स्थित्याद्यो न भिन्नाश्च परस्परत इत्यस्मिन् पक्षेऽभी दोषा इति, तस्माद्वि-

पगम्य, अन्यथा साधनद्विरप्यवस्थितत्वेन विरुद्धत्वं न स्यादित्याशयेनाह-सा चेति, विरुद्धता चेत्यर्थ । विरुद्धतामेव धर्मवन्ति-धूम इति । इदं विरुद्धतोद्भावनं त्वन्मतेनोक्तमवस्थानं नास्ति विनाश एवास्तीति तद्विनाशागदितोर्विरुद्धतेति, वस्तुनस्तु धर्मैसावस्थानविनाशद्वयरूपतया सव एव हेतव उपन्यसमाना उभयाविनाशाद्विरुद्धतायैव साधका इत्येकधर्म 25 साधनस्तु विरुद्धा एवेसाशयेनाह-अथ चेति, मन्मतसवादेन-उभयामुक्तवाक्येण, हेतोरवस्थानेनैवाविनाशाद्विरुद्धतायैव साधका इत्येकधर्म विपरीतेऽपि द्वौधर्मयस्याप्यत्वादेकस्यैव साधने विरुद्धा भवन्तीति भाव । मन्मतसवादेनाह-अस्थानेति । एकांतावाक्य- विरुद्धमपि चास्तिमादर्यं विरुद्धा मन्मिचास्तिवलक्षणमनैकात्मिकत्वं प्रकाशयति-तत्र थावन्तमिति । एव सम्भवद्विज्ञान्तरेण दोषादिद्वयमाह-तथा चतुष्कसंयोगा इति । स्थित्युत्पत्तिविनाशानां परस्परसामानाधिकरण्ये ये ये दोषा अभिहितान्ते 30 सर्वेऽन्यथासम्भव योज्या इत्याह-अभिहितेति । सर्वप्रमेदनिर्भेद इव स्थित्युत्पत्त्यादयो द्वयमेव वास्तव्य, तद्विज्ञाना क्रिया ते च स्थित्यादयोऽभिगम्यशकारं पुनरपि द्वयमादेव वरन्त इत्यस्मिन् पक्षे प्रोक्तमभिधानादोषा अभी सम्भवन्तीत्याह-अथ

अनेनापि प्रकारेण भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वंस्यन्ते तथाव्यवस्थानविनाशात्, तथाव्यवस्थानविनाश एव हि सपक्षमपि तत्स्यात् न विनाशे, अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्निसन्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, त्वन्मतेन तु विविधाऽदर्शने विनाशे त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽन्यथ विनष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वादस्य पक्षधर्मत्वमसिद्धमत प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धि विपरीतवृत्तेरिच्छतापि ।

अनेनापि प्रकारेणेति, एव तावत् पक्षदोषा अभिहिता, न केवल पक्षदोषा एव किं तर्हि ? अवस्थितार्थविनाशाभ्युपगमेनानेन भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वंस्यन्ते, किं कारण ? तथाव्यवस्थानविनाशात् यथा स्फुटितवृष्ट्यात् सर सरविषाणमाकाशस्फोटवदिति वचनवत्, तद्वैधर्म्येण साधनव्यवस्था दर्शयति—तथाव्यवस्थानविनाश एव हि सपक्षमपि तत् स्यात्—तद्धि साधन साधन भवत् पक्षेण सहापि सतो व्यवस्थितस्यार्थविनाशे भवितुमर्हति, न विनाशे, किमिष ? अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्निसन्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, यन्मुभयव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यता यदि धर्मविशिष्टधर्मसाध्यता सर्वथा व्यवस्थितस्य वस्तुनो व्याप्यो धूमाशो व्यापकेनाश्वशेन व्याप्त समस्त व्यवस्थित एव व्यवस्थित गमयत्यविनष्टमविनष्ट इति स्यात् साधनस्य साध्यत्वञ्च, त्वन्मते तु पुनर्विविधादर्शने विनाशेऽस्य तामावेऽन्यभवनरूपे या विपरीतात्मके त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽन्यथ विनष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वात्—अन्यथाभवनरूपत्वात्—धूमावस्थयाऽस्य पक्षध-

धीबाहुरापयामावात् सोऽवतिष्ठते ? य यदेवेति पदं गृहीयात्, तस्माद्यदेवेत्यादिभ्यपदेशो न सम्भवतीत्याह—तन्मात्रेति, अयं व्याप्यविनाशमात्रेणैव । तदेव यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीत्यवस्थानधर्मिणि विनाशविधेमतात्मके पक्षे दोषा उक्ता । तथाऽन्येऽपि साधनावयवेष्वपि दोषसम्भवात् सर्वे साधनावयवास्तथा विध्वंसिता इत्याह—अनेनापीति । यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति 20 अवस्थितस्यार्थस्य विनाशाभ्युपगमेन विनाशपरमार्थकाश्च कोऽपि हेतुदृष्टान्तो वाऽसि येन पक्षसिद्धिर्भवेदित्याह—अवस्थिता येति । अव्यवस्थित वस्तु न साधनावयवर्ष भवितुमर्हतीत्यत्र निदर्शनमाह—यथेति अस्य वचनस्य न कश्चिद्व्यवस्थितोऽर्थ इति तत्र कस्याप्यर्थस्य सापक्षमिति भाव । व्यवस्थितोऽर्थो यदि विनाशाकां तो न भवेत् तदेव सोऽर्थ व्यवस्थित साधनतीति दर्शयति—तद्वैधर्म्येणेति, सपक्षमपि—पक्षेण सहितमपि स्यात्, तत् स्यात् साधन स्यात् । तद्व्याख्याति—तद्वदिति । पक्षेण सहापीति, पक्षधर्मत्वमव्यवस्थितस्यैव हेतोरिति दर्शयति । दृष्टा तमाह—अग्निरत्रेति, अग्नितया व्यवस्थित एवाग्नौ अभिमत्तया व्यवस्थित 25 एव प्रदेशे धूमरूपेण व्यवस्थितो धूमसाधन भवितुमर्हतीत्यत्र । व्यतिरेकमुद्येनावयवमुपेन वा साधन व्यवस्थितमविनष्टमेव व्यवस्थितेन साध्येन व्याप्त सत् व्यवस्थितमविनष्टमेव साध्य गमयतीत्याह—यन्मुभयेति, व्याप्याव्यापकव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यतेत्यर्थ, यदि यद्विर्न स्यात्तर्हि धूमो न स्यात् इत्युभयव्युदाश, अत्र धूमस्तु इत्येव तस्मादयमभिमानित्युभयव्युदासानुगृहीतसमुदायसाध्यता व्यतिरेकस्यास्यनुगृहीतसाध्यतेति भाव । यदि धर्मविशिष्टेति, अन्यव्याप्यनुगृहीतद्विविध पर्वतादिसाध्यतेति भाव । उभयथापि व्यवस्थितो व्यवस्थितमेव गमयतीत्याह—सर्वथेति । स्थितिप्रमानाधिकरणविनाशा- 30 भ्युपगमोक्तव्य मते विनाशस्य विविधादर्शनात्यन्ताभावा यथाभवनरूपकत्वात्तन्निर्वाहक्याय । अस्थिरत्वेनाशय विनाशादव्यवस्थितत्वेन रूपसाध्यसाधनभाव, पञ्चमर्था वा ? साधनस्य धर्मिणोऽप्यवस्थितत्वात् कथं नाधर्यासिद्धि ? साध्यस्यान्यथाभवनत्वात् कथं न हेतुर्विद्वदेषाह—त्वन्मते त्विति । विद्वद्वतोद्भावनस्य साध्यस्याव्यवस्थितत्वेऽपि साधनस्य पक्षधर्मताऽस्तीत्यमु

मन्त्रगसिद्धात् प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धिः, विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि, सा च पक्षधर्मतमभ्युपगम्य, धूमो धूमरूपेणावस्थितो[न]अग्निरभिरूपेणावस्थानस्यान्यथाभूतत्वात्, अथवाऽनस्थानविपरीतवृत्तित्वादिति त्वन्मतेनेत्य विरुद्धता, ममतसमादेन तु त्वदीयसर्वहेतुविरुद्धता, अवस्थानविनाशद्वयरूप एवाभित्वयाऽभ्युपगतः, तत्र यावत्तमशमभित्वव्यवस्थानरूप स्पृशति तावताऽभ्यन्तरे सपक्षे च दृष्टो यावन्तश्च विनाशरूप स्पृशति तावताऽभित्वव्यवस्थानाभाव तद्विपरीते वा विपक्षे दृष्टस्त ८
स्मादनैकान्तिकहेतुदोषाः, तस्यैवाग्रे[वस्थान]विनाशद्वयशक्ते[त]द्वत् प्रदेशस्य च द्वयशस्य व्यस्थानाशमौनादर्श[ना]त् वनस्पतिचैतन्ये स्थापयदव्यापि पक्षधर्मे च साधन तद्वृत्त्यप्युक्त्योः, एव दृष्टान्तेऽपि साध्यसाधनधर्मधर्म्यसिद्धिर्नोपास्तदव्यावृत्त्यादिदोषाश्च योग्याः ।

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योग दोषा उक्तदत्र पक्षे, तस्माद्विपर्ययोऽस्तियति अन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, यथावस्तुधीजाङ्गुरकर्माद्यात्मधर्माणुस्थूलशृण्विव्यादिवत् । 10

एवं त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगमिति, एते द्विकसयोगमङ्गेषु पदसु दोषा उक्तास्तथा त्रिकादियोगमङ्गेष्वपि याच्या इत्यतिदिशति, उक्तदिति, उक्तद्विगामित्वात्तेषामपि विकल्पानाम्, तत्रैक, त्रिकसयोगो यदेवोत्पद्यते तदेवावस्थितिष्ठते त्रिनश्यति चेति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यत्यवस्थितिष्ठते चेति द्वितीय इत्युत्पत्तिप्रधानौ द्वौ त्रिकसयोगौ, तथा विनाशप्रधानौ स्थितिप्रधानौ च, अथवा यदेवोत्पद्यते तदेवोत्पद्यते विनश्यतीत्युत्पत्तिदोषपरिहारार्थं उत्पत्तिस्वरूप विनाशसमानाधिकरणमवधारयन् 11
विकल्पयेत्, तथा श्लेषेऽप्यपीति द्वयोर्द्वयोरपि धर्मयोस्त्रिकसयोगाः कार्याः, उत्पादेनाभिमवादिनाशस्योत्पादस्य प्रादुर्भावादवस्थानस्योत्पादेन सहभावात्, अन्योऽभिमवोद्भवमिधुनवृत्तयो हि गुणात्परवजस्तमोऽभिधाना उत्पत्तिविनाशस्थित्याख्या भवन्तीति । तथा चतुष्कसयोगा पञ्चकसयोगा पदसयोगाश्च सम्भवन्तो योग्याः, यावद्योगमिति, सकलकरणोपायेन यावन्तो भङ्गास्तावन्त इत्यर्थः, यावति वा दर्शनान्यर्थत सम्भवन्ति तदर्शनानुसारेण तावन्तो भङ्गा कार्या इत्यर्थः, अभिहितसामा- 20
नाधिकरणयानुपपत्तिदोषविज्ञा भङ्गोपचयाश्रयेण दोषोपचयमपि बर्द्धयद्विधोऽर्थोऽप्येवमित्युपाय दर्शयति अत्र पक्ष इति—व्यवस्थामात्र स्थित्यादयो न भिन्नाश्च परस्परत इत्यस्मिन् पक्षेऽपि दोषा इति, तस्माद्वि-

पगम्य, अन्यथा साधनदेरप्यव्यवस्थितत्वेन निरुद्धत्वं न स्यादित्याशयेनाह—सा चेति, निरुद्धता चेत्यर्थः । निरुद्धतामेव धर्मयति—धूम इति । इदं निरुद्धतोद्भावन त्वन्मतेनैकमवस्थान नास्ति विनाश एवास्तीति तदविनाशाभावेतोर्विरुद्धतेति, वस्तुतस्तु सर्वसावस्थानविनाशद्वयरूपतया सर्व एव हेतव उपन्यस्यमाना उभयाविनाशाभित्तादुभयस्यैव साधका इत्येकधर्मः 25
मात्रगपक्षे निरुद्धा एवेत्याशयेनाह—अथ चेति, ममतसमादेन—उभयात्मकत्वाश्रयेण, हेतोरवस्थानेनैवाविनाशाभित्वाभावात् विपरीतेऽपि हेतुस्मयव्याप्यत्वादेकस्यैव साधने निरुद्धा भवन्तीति भावः । ममतसमादमेवाद—अवस्थानेति । एवान्तसाध्य-निरुद्धावमिथारित्वमादर्श्य निरुद्धाव्यभिचारित्वलक्षणमनैकान्तिकत्व प्रकाशयति—तत्र यावन्तमिति । एव सम्भवद्भङ्गान्तरेण दोषातिदेशमाह—तथा चतुष्कसयोगा इति । स्थित्युत्पत्तिविनाशानां परस्परसमानाधिकरण्ये ये ये दोषा अभिहितास्ते सर्वेऽत्र यथासम्भवं योग्या इत्याह—अभिहितेति । सर्वप्रभेदनिर्भेद द्वय स्थित्युत्पादादयो द्वयस्यैवावस्था, तद्व्यापिका मिया 30
ते च स्थित्यादयोऽभिध्यमकार पूर्वमपि द्रव्यामेदेन वर्तत इत्यस्मिन् पक्षे प्रोक्तभङ्गविधानादोषा अभी सम्भवन्तीत्याह—अत्र

पर्ययोऽस्त्विति तदुपसहरति-इत्य-यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, आदिग्रहणादन्यद्विनश्यत्य-यदुत्पद्यते, अन्यद्विनश्यत्य-यत्पद्यते, अन्यदवतिष्ठतेऽन्यदुत्पद्यते, अन्यदवतिष्ठतेऽन्यद्विनश्यति, अन्यद्विनश्यत्य-यदुत्पद्यतेऽन्यदवतिष्ठते, इत्यादिभङ्गा सम्भवन्तो ग्राह्या, यथाऽस्तुबीजाङ्कुरकर्माद्यात्मधर्माणुस्यूलशृङ्गाद्यादिवत्-यद्यद्वस्तु यथा यस्तु धीमन्मन्त्रद्वस्तु विनश्यति, अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यते द्रव्यम्, फलं-गमनमुत्पद्यते स्थानं विनश्यति, आदिग्रहणात् निणयो बुद्ध्यादिगुण उत्पद्यते सशयबुद्ध्यादिविनश्यति, आत्मा-काशफालदिह्मनोद्रव्याणि नोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति अवतिष्ठते एव, तथाणवोऽपि, घटादित्यूलमुत्पद्यते पिण्डादि विनश्यति, यमोऽभिपेक्षनादिकर्मणोत्पाद्य, उत्पद्यते गुण संस्कार प्रयत्नादिविध, फारणविनाशादिविधं विनश्यति न विमुत्पादिरिति ।

अत्रानुमान कारणकार्यनानात्वेऽभिधीयते-

- 10 यत्तत् सतोऽन्यत् कार्यम्, तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत्, कथमतुल्यविकल्पतेति-वेदुच्यते, अत्र चत्वारो भङ्गा-कारणसत् कार्यञ्च, कारणसत् कार्यमसत् कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारणञ्चेति या, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव च, इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वादाभावोऽनसितप्रयोजनत्वात् ।

(यत्तदिति) यत्तत् सतोऽन्यत् कार्यं तदतुल्यविकल्पत्वात्, घटपटवत्, यच्चया कारण

- 11 कार्यञ्च सदित्यभिमतं तत्र बीजादे पुरुषादेश्च कारणात्तर्तुमुचनाङ्कुरादिकार्यमन्यदित्यभिप्राय, पक्षी-क्रियते तु सदित्यभिमतताद्वस्तुनोऽन्यत् कार्यमिति, विशेषणेतुसदतुल्यविकल्पत्वादिति-सत्ता तेनातुल्यो

पक्ष इतीति । एवञ्च यदेकोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यादि आभ्युपगत-यम्, अपि तु अन्यदुत्पद्यते-यद्विनश्यतीत्यादिरूपेणाभ्युपेयमित्याह-इत्य-यदुत्पद्यते इति । वाक्यतो भङ्गा पूर्वकल्पे सम्भवात् तावत्तोऽप्रापि ग्राह्या इति दर्शयति-आदिग्रहणादिति । उत्पद्यमानादिभ्योऽन्यस्यैव विनाशादयं दलञ्च निदर्शनमाह-यथायस्त्विति, अङ्कुरादितोऽयद्वस्तु

- 20 बीजं विनश्यति, अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यते इति द्वयनिर्देशनम् स्थितिक्रियायां विनश्यति, गमनक्रिया चान्योत्पद्यते इति धर्मनिर्देशनम्, आदिपदेन गुणनिर्देशनं विज्ञेयं यथा अक्षयबुद्धिर्विनश्यति अन्या च निणयबुद्धिरुत्पद्यते इति भावः । उत्पादविनाशयतोऽन्यस्यैव स्थितिरिति दर्शयति-आरमेति विभूना निदर्शनमिदम् । अणुनिर्देशनमाह-तथाणवोऽपीति स्थितिमानयमाग इति भावः । शृङ्गेष्टुग्राहविनाशो दर्शयति-घटादीति । धर्म इति अभिपेक्षनोपवाद्यप्रज्ञाभयं गुरुतुल्यवासवानप्रत्ययशब्दान श्रोत्राणिरिह्नस्यमयत्रा-नियमाद्य धर्ममुत्पादयति, अभिपेक्षनं ज्ञानम्, उत्पाद्य अत्पीकृताहारो तिरश्चानय, ब्रह्मचर्यं स्मरण

- 33 धर्मोर्ने केलि प्रेक्षणं गुणमापणम् । संकल्पोऽन्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरैव च ।' इत्यष्टविधमर्थधुनप्रशृङ्गिराहितम्, गुरुतुल्यवाससपनीतस्य वेगाध्ययनार्थं भिक्षाचार्यादिनियमेन गुरुपसेवनम् । यतो राजसूयादि, दानं प्रसिद्धम्, श्रोतारं द्रव्यादीनां पुष्पीकरणम्, दिक् का-विशेषे दिविशेषाभिमुखोऽनुष्ठानसेवनम्, नक्षत्रं शुभनक्षत्रेऽनुष्ठानम्, भद्रं गायत्र्यादि, कालं पूजाहादि, नियमं वर्णाश्रमादिधर्मसं निमित्तं कारणम्, अभिपेक्षनादिक्रियाविशेषेणात्मनि संस्कार उत्पद्यते क्रियाश्च विनश्यति ज्ञानादिभ्यः प्रतिकल्पयते तन्निमित्तभूता ज्ञानाद्यो विनश्यति इति दर्शयति-उत्पद्यते इति । गुणा घटादिकारणविनाशेन विनश्यतीति

- 30 उत्पद्यति-कारणविनाशादिमिच्छेति । विमुत्पादयो निलगुणा अवस्थिता एवमिं सूचयति-नेति । अथ कार्यकारणयोर्भेदं साधयति-यत्तदिति, द्रवानी विधिविध्यरोकमस्ततोऽन्यत्कार्यमिति चकर्म अस्तो वेपरीलिन वचयति । व्याचष्टे-यत्पद्यतेति बीजादिकारणे अङ्कुरादिकायाणि पुराणादिवास्तवो पुरुषादेर्वा कारणत्वं तनुमुचनादिकायाणि भिन्नानीत्यर्थः । पक्षं दर्शयति-सदित्यभिमततादिति । हेतुमाह-तदतुल्येति असम्बन्धवक्ष्यमाणविकल्पासम्बद्धत्वादित्यर्थः । कार्यस्य सद्भूतकारणाय

विकल्पोऽस्येति कार्यमभिसम्बध्यते, तस्य त्वया कारणादन्यत्वेनेष्टत्वात्त्राश्रयासिद्धिदोषो हेतोः, घटपट-
 यदिति दृष्टान्तः, यथा घटः पटेनातुल्यविकल्पो लोके पृथुकुशिवुध्रपृत्तोर्जुमीवाद्याकारादिविकल्पः
 पण्डितुरसदीर्घादिसंस्थानादिविकल्पादन्यो दृष्टः, तथा कार्यं सतोऽन्यदिति, अत्राह-न्यथमतुल्यविकल्प-
वेति ? असिद्धमतुल्यविकल्पत्वमिति चोक्तमभिप्रायः, अत्र चत्वारो भङ्गाः-सम्भार्यास्तु यो वा
 कारणं सत् कार्यं चेति, यो वा कारणं सत् कार्यमसत्, कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारण- 6
 इति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, न द्वौ तद्यथा, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव चेत्ते-
 तद्विरुद्धं स्यादिति-कारणं सत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यं सदित्येवौ विकल्पो भवितुमर्हतो
 नैवराविति, कस्मात् ? इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वाभावात्-अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यन्मन्येन पादिना
 सोऽभ्युपगतप्रतिपक्षो विकल्पो यादी वा, तद्भावादभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात्, किं भवति ? वाग्भाषो
 भवति, अवमितप्रयोजनत्वात्, परत्रेदभ्युपगच्छति किमिति वादं क्रियते ? तौ च विकल्पो सत् कार- 10
 णसत् कार्यं, असत् कारणमसत् कार्यञ्चेति, यदि त्वमभ्युपगच्छसि, अवसितप्रयोजनः सामान्यम्,
 तवो पादाभावाद्विकल्पद्वयं स्यादिति ।

किञ्चात ? उच्यते-

तद्यदि तादुभयसत्त्वमत्र कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भाव, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे
 सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कारणस्वात्मवत्, अथ न कारणाविर्भाववत् कार्यावि- 15
 र्भावं, सच्च कार्यमिति निश्चितं ततश्च तद्वैलक्षण्यं तर्हि सत् कारणम्, असत्, सद्द्विलक्ष-
 णत्वात् खपुष्पवत्, ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यत्वात्, अथै-
 यमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वमिनिश्चयो न निवर्तते आविर्भावात्मकश्च तत्, न तर्ह्यनाविर्भावा-
 त्मकत्वात् कार्यं सत्, खपुष्पवत्, इतरथा हि नित्यमेवाविर्भवेत्, सत्त्वात् कारणवत्,
 कारणं वा नित्यं नाविर्भवेत्, अनाविर्भावात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति । 20

(तद्यदीति) तद्यदि तादुभयसत्त्व-नार्थसत्त्व कारणसत्त्वत्रेत्यस्य विकल्पः परीक्ष्यते तिष्ठतु
 तावदसत् कारणं सत् कार्यमिति विकल्पः अत्र-उभयसत्त्वे कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, न्यारिति

स्वदेष्टुल्यवैरूप्यस्य नाविद्धमित्याह-तस्येति । दृष्टान्तं घटपटि-यथेति, अत्र विकल्पश्चदेन भेदा दृष्टीता, पटपटयो
 र्निर्वाणाम-यथात् तदुत्पत्त्यविरूप्यत्वं विज्ञेयमिति भावः । अनुत्पत्तिरूप्यवदेव दृष्टवितुं शक्ये-यथमिति । अतिदृष्टान्ति-
 कायं चक्षि-यथाह-यथेति, कारणं सत् कार्यं सत्, कारणं सत् कार्यमसत्, कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् 25
 कार्यमसत् इति विवेका, तत्र सम्भविनो विकल्पो दर्शयति-तद्यथेति, उभयसत्त्वकार्यकारणयोरेव पादविषयतया तद्विरुद्धि-
 त्वमेव पादाभावादिति भाषायां । तदेवाह-इतरयोरिति, उभयसत्त्वकार्यकारणयोरेव पादविषयतया तद्विरुद्धि-
 त्वमेव पादाभावादिति भाषायां । अत्रापि यस्मिन् वेति यदुर्मन्त्रापर्याह-अभ्युपगत इति । तत्र प्रपञ्चं
 निरूपयन्मन्त्रवत् निगारयति-तद्यदीति । एतावदेव कार्यसत्त्वमिति । कारणकार्यो एतावद्विषय-
 कारणसत्त्ववत् कार्यसत्त्वमुपलम्ब्य सत्त्वोभयवैरूप्येता, कारणसत्त्ववत् ताद-उभयसत्त्व इति कार्यमपि 30

पक्षार्थं सम्बध्यते, उपलब्धिपक्षप्रपञ्चत्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्ट[त्वात्,] कारणत्वात्मक-
यथाऽऽवरणद्वारात्तिसामीप्याद्यनुपलब्धिकारणविरहे सति सत्त्वात्मक कारणमाविर्भवति नित्यं यथादि
तथोपलब्धिप्रकारणसत्त्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्ट कार्यमाविर्भवेन्नित्यमिति, अथेत्यादि, एतेन सत्त्वेऽ-
प्याविर्भावानाविर्भावकृत वैलक्षण्यमापाद्यते कारणकार्ययो, एतच्च सद्विलक्षणत्वादसत् कारणमा
५ पद्यतेऽभ्युपगतप्रत्यक्षादिरुद्धम्, तस्यानैकऽतिवक्तव्योदना तु [ननु] घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षणमिति,
सतो हि घटात् पटो विलक्षण सद्य दृष्ट, रघुपुष्पसत्त्वं, तत्र सदेह किं रघुपुष्पवदसत्त्वं कार्यं स्यात् ?
घटविलक्षणपटवद्वयं स्यात् ? इति, अत्रोच्यते न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यत्वात्-घट पटात्मना नास्ति
पटोऽपि घटात्मना नास्त्येवैकसत्त्वाशाश्रयमेव वैलक्षण्यमनयोरेतो विपक्षासिद्धे सपक्ष एव दृष्टे
नानैकान्तिक, दोषो ग्रन्थ सत्कार्ययाद्विपर्ययेण तुल्यगमत्वाद्दुष्कापुसारणेहो यान्ननाविर्भाव[ात्म]

१० कसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति प्रथमचक्र कार्यसत्त्वप्रसङ्गेनोक्तम् ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भावतः कारणानित्यप्रादुर्भाव सद्य कारणमिति निश्चितं तद्वै-
लक्षण्यमात्रं तर्हि सत् कार्यम्, असत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, इतर कारणतः, रघुपुष्प-
मपि वा सत्, अनित्यप्रादुर्भावानुपलब्धे कारणतः, ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षणम्, न,
इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यत्वात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न नियतते प्रादुर्भावात्म
१५ कश्च तत्, न तर्ह्यप्रादुर्भावात्मकत्वात् कारणं सत्, न त्वेव भवत्यतः कारणं सनुपलब्धत्वात्
कृतवत्, कृतमपि वा कारणवदसत्, उपलब्धत्वात्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्य, अविशेषे

सदाऽऽविर्भवेदिति पक्षः । हेतुमाह-उपलब्धीति, अनुपलब्धिप्रकारणविरहे सतीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रकारणान्येव दर्शयन्नाह-
यथेति । ननु कार्यं सर्वनिव्ययेऽपि न कारणविर्भाववत् सदा कार्यस्याविर्भाव कार्यत्वादेव सदा प्रादुर्भावे हि कारणमिदं
कार्यमिदमिति निगम एव न स्यात् इदमेव च कारणकार्यभावस्त्वस्मात्तत्र दोष इत्याह इते-अथेति । तथा सति कारणस्य
२० घटतत्त्वविलक्षणत्वादसत्त्व प्रसङ्गमेव प्रलम्भिरुद्धमित्युच्यते-ततश्चेति । कारणसत्त्वं सद्विलक्षणत्वात्-तदा कार्येण सह
विलक्षणत्वात् खपुष्पवदित्युच्यते-तस्यानैकान्तिकत्वेति, अनैकान्तरित्यमेव सपक्षयति-सतो हीति
सद्विलक्षणत्वे सत्त्वसामानाधिकरण्यं घटपटवदन्तर्गते इत्येव, असत्त्वसामानाधिकरण्यं रघुपुष्पवदन्तर्गते तथा च कार्यं
रघुपुष्पसामानाधिकरण्यसद्विलक्षणत्वमदर्शनात् सद्य उच्यते किमिदं कार्यं घटपटवत् सत्, एत रघुपुष्पवदसति, तत घटाया
भायकत्वादेव रघुपुष्पमैकान्तिक इति भावः । समाधत्ते-इतरेतरेति, घटपटयोर्नहि सत्त्वेन वैलक्षण्यमस्ति, नित्यतरेतराभावा
२५ त्मकासत्त्वविलक्षणत्वमेवेति न हेतोर्विपर्ययित्वं सपक्ष एव दृष्टोरेतो नानैकान्तिकत्वमिति भावः । दोषप्रथमचक्र-यारमात्रं
विधिविपर्यये कृतमेव विपर्ययेणान् विधेयमित्यनिधिनि-दोषो ग्रन्थ इति, अथ कारणस्य सद्विलक्षणत्वेऽपि कार्यवदसत्त्वं
नेष्यते किन्तु कारणं सदेवेति निश्चयो न लज्जते-नित्याविर्भावान्तरमेवेत्येते तर्ह्यनानैकान्तिकत्वात् कार्यं सद्य स्यात् खपुष्पवत्,
आधिर्भावात्मकस्य कारणस्य हि सत्त्वसामानाधिर्भावात्मकस्य कार्यस्यासत्त्व विधाऽनुपपन्नम्, तदेव पमानसिद्ध कार्यस्यासत्त्वं यदि
नेष्यते तर्हि तस्य निरमेवाविभाव स्यात् कारणतः अनानैकान्तिककार्यसत्त्वाविशिष्टत्वादेव वा कारणमपि न नियमाविर्भ
३० वेति प्रथमचक्र विधेयमिति भावः । यदि कारणानित्यप्रादुर्भाव आपादितो न स्वीक्रियते तदाऽऽह-अथेति, इतर वैधर्म्यं
दृष्टान्तः । अनित्येति, कायस्थोत्तरवाक्येन यथा प्रादुर्भाव उपपन्न्यते तथा खपुष्पादे कारणस्य चानुपपन्नादुपपन्नानित्य

कार्यमेव सदित्यनधारणपक्ष स्यात्, स चास्तकारणप्रतिषेधनादविपर्ययेण दोषाभिधान्यदिहापि कार्यों यावतामनोऽविसया इति, एवञ्च सति कार्यामन्त्रनिवृत्त्येवान्वत्यागाशाभ्युपगमविरोध इत्यादि गतार्थम् ।

अथैव सत्त्व नावधार्यते कारणमप्यस्तीतीष्टत्वादिति चेत्, अत्रैलक्षण्यादिकृता पूर्व-
दोषा एव, अयोच्येत सर्वथा सत्त्वात् मृत्पिण्डादीनामेककारणता ययैकस्येनाहे सन्नर्त्तं विवर्त्तं
च तथा तथा तस्यैवावस्थानात्, यदेव कारणसत्त्व तदेव कार्यसत्त्वमपि, यदेव कार्यसत्त्व
तदेव कारणसत्त्वमपीति नाधारणकृतो दोषोऽस्ति नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोष, एकत्वात्,
अनेकविषयत्वाच्चुत्पत्त्यस्येति ।

(अथैवमिति) अथैव-अथ तथैमेव सदित्यनधार्यमाणे ण्ते दोषा इति सत्त्व नावधार्यते
10 कार्यमस्येव कारणमप्यस्तीतीष्टत्वादिति चेत् ? अथैलक्षण्यादिकृता पूर्वदोषा एव । अयोच्येत सर्वथा
सत्त्वावित्यादि यावदनेकविषयत्वाच्चुत्पत्त्यस्येति, पक्षद्वयोक्तोपपरिहारार्थमित्य कल्प्येत सर्वथा
सत्त्वात् सर्वदपि पिण्डमित्रकषटादिभेदेना एककारणा, तथा न कश्चिद्विशेषोऽस्ति, ययैकस्येनाहे
सर्वर्त्तं विवर्त्तं [चा]मित्यस्यै कारणता, नाहे पृथग्भूतौ सन्नर्त्तविवर्त्तौ, तथा तथा तस्यैवावस्थानात् नाप्यहि
सर्वर्त्तौ विवर्त्तौ वा न भवति तथेति, तद्भावयति-यदेव कारणेत्यादि यावत् कारणसत्त्वमपीति, नावधा-

15 रणेत्यानुपनय, इति शब्दस्य हेतुवर्त्तनात्, यदि कार्यमेव सत् अथ कारणमेव सदित्युच्येत, यदि सदेव
कारण कार्यश्चेत्युच्यते सर्वथा तस्य कारणस्य स्वसर्वर्त्तविवर्त्तनरूपत्वात्तावधारणकृतो दोषोऽस्ति परम-
तापक्षत्वावधारणस्यापि, नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिनेप सपुल्यावसद्विलक्षणप्रादुर्भावाप्रादुर्भावकारण-

तत्र सिद्धाद् इति प्रागुक्तरीत्याऽत्र भा वमिति सिद्धाति-स चेति । अथानिर्गतपक्षीनाममत्त्वे कार्यमेव सदित्येका तपरिवा
गापतिरित्याह-एवञ्च सतीति, कार्यामन्त्रनिवृत्ति कार्यसत्त्वा नदसा तस्योऽन-तरोचविधिना प्राप्त, अनिर्गतपक्षीनां
20 सदिति सद्भावमात्रत्वात् सदित्यभ्युपगमविरोध कार्यमात्रस्य सत्त्वावित्तिरिति भावः । अथ कार्यमेव सदिति नावधार्यते कारणस्यापि
सत्त्वात् तत्र कार्यं यदेवेत्यनधार्यते वाव नियमान्तरानुवर्त्तते, सत्तु कार्यं वा भवेत् कारणं वा तत्र नामह इत्यादिशाब्दायामाह-
अथैवमिति । कायकारणयोर्मत्त्वे आदिनामानाविर्भावकृतो विशेषो न स्यादित्यावविशेषापत्तिनेप प्रागुक्तद्वयस्य एवेत्याह-
अथैलक्षण्यादिकृता इति । ननु कारणसत्त्वेऽपि कार्यं सदेव, असत् सद्रूपताऽप्यमभावत् कारणकार्ययोरभेदात् कारणस्यै
हि पिण्डमित्रकषटयो मेव, तस्मान् तदानीं कारणकार्ययो कश्चिद्विशेषोऽस्तीति शङ्कते-अयोच्येतेति । पक्षद्वयेति कारण

25 काययोर्मत्त्वस्यैवपक्षे श्रीकाविविशेषापत्तिदोषपरिहारार्थमित्यर्थः, सर्वथेति, कारणकाले कारणकार्ययो सत्त्वा गत्वादित्यर्थः ।
एकसाधेयं हि कारणात् कृत्रिम्यविवर्त्तप्रमेदा अहं सर्वर्त्तविवर्त्तविव भवति कारणस्यैव तेन तेन प्रकारेणावस्थानात्
न मेव कारणात् कार्यस्यैव प्रपत्ति-सर्वेऽपीति । तत्र याति दर्शयति यदेवेति यदेवेत्यादि कारणसत्त्वमपीति नाव
धारणेत्यादिप्रमथ उपनयन इत्यर्थः कारणकाले कारणपक्षकार्यवत्त्वयोरभेदात् कायमेव सत् काय सदेव्यवधारणकृतो दोषो
नान्तीति भावः । उभयविधानाधारणमपि दर्शयति-यदि कार्यमेवेति, कायमेव सदित्युक्तावप्यभेदात् कारणमत्र सदित्युक्त

30 भवतीत्यर्थः यदि काय सदेव्युच्यते तदापि कारणस्य मत्त्व न निषिद्धमेवेत्याह-यदि सदेवेति । उभयो सत्त्वे पूर्वोक्तद्वय
त्वापत्तिदोषोऽपि नापि उभयोरभेदेन अनेकाग्रय हि तुल्यतमम्, इदमेवनाभ्यामभिर्भावो तुल्यमिति दर्शयति नास्येनाह-
नापीति । तुल्यत्वाभावे हेतुमाह-निरस्तेति । अथ कारणकार्ययोरनरूपत्वाभ्युपगमेन सत्त्वाविशेषात्तद्वत्त्व एवाविशेषो

कार्याविलक्षणदोषो वाऽस्ति, एकत्वात्, अनेक हि तुल्यमतुल्य वा स्यात्, इदमनेन तुल्यं घटादि पटादिवदिति, निरस्तपूर्वापरभावात्मनि कार्ये कतरद्भिन्न कारण नाम, कारणत्मकभावितकार्यत्वाद्वा कतरत् कारणमिति, न त्वस्ति भेदस्तस्माददोष इति ।

अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावः, ततो यथैव कारणमनुपादानसिद्धं सामान्यमन्तर्भाविताशेषविशेषसत्त्वात्मकं तथा कार्यमपीति कारणवदेवाक्रमं स्यात् । 5

(अत्रेति) अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावस्त्वयाऽधुना उक्तः, ततः किं ? तत् इति, यथैव कारणमनुपादानेत्यादि यावदक्रमं स्यादिति, विशेषाभावात् कारणवत् कार्यमनुपादानसिद्धम्, अनुपादानसिद्धत्वात् सामान्यं सामान्यतयाचान्तर्भाविताशेषविशेषसत्त्वात्मकमेव तस्य कार्यस्य सामान्यत्वादननुपादानसिद्धत्वात्तन्तर्भाविताशेषविशेषसत्त्वात्मकत्वात्, कार्यमपि कारणवदेवाक्रमं स्यात्, उपलभ्यते च ऋभेण प्राक् पिण्डं पञ्चाच्छिन्नक इत्यादि । 10

अथ मा भूदेप दोष इत्यक्रममेव कार्यं कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदद्यादिकारणं स्यान्न स्यात् कारणं क्रमवत्त्वात् सपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मकं कारणमिष्टम्, नो चेत् सर्वतर्विवर्त्तयिहाविवाऽऽकाशेऽपि स्यातामुभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मादक्रममेव सर्वम्, कारणत्वादेव भेदेनाभ्यदप्यक्रमरूपेण भवदपि तत् सदेवेति ।

अथ मा भूदित्यादि यावत् सदेवेति स्यान्मतं दृश्यत एवाक्रमं कारणम्, अहाविन सत्स- 15 निवर्त्तविवर्त्तसर्वतर्त्तद्वायात् कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदद्यादिकारणं स्यान्न स्यात् [कारण] क्रमवत्त्वात्—अक्रमत्वाभावात् इत्यर्थः, अक्रमात् कारणादत्यन्तविलक्षणत्वात् सपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मकं कारणमप्यादीष्टम्, नो चेत् सर्वतर्विवर्त्तयिहाविवाऽऽकाशेऽपि स्याताम्, उभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मान्नित्यभूतैरहिसर्वतर्विवर्त्तादिभिः सहैवाक्रमं एवाहिरात्मस्वरूपभूदे, तस्मात् कारणत्वादक्रममेव सर्वम्, अद्यादिकारणस्यात्मवत्, किमर्थं तर्हि कारणवत् भेदेन भेदा गृह्यन्ते तदेवेति चेदुच्यते कारणत्वादेव 20 कारणस्यात्मवत्, अहिः सर्वतर्विवर्त्तादिभेदेनाभ्यदपि कारणत्वेनैवाक्रमरूपेण भवन्नपि स एवास्ति गृह्यत एव सत्त्वात्, तदेव कारणं तथा गृह्यत इत्यर्थः ।

इत्युपादयति—अत्रोच्यते इति । अविशेषे दपमाह—यथैवेति कारणस्य हि पूर्वप्रश्रुतानुभूतमुपादानं विविधान्तरानुपादानमत एव सामान्यम्, अत एवातर्गवितमिच्छाविशेषत्वादक्रमं तथा कार्यमपि स्यादेवन्वा, निर्विशेषवाचेति भावः । तत्र दृष्टानुपपत्तिमाह—उपलभ्यते चेति, कार्यस्याक्रमत्वं कारणत्वादेवमित्याह—अथ मा भूदिति । अहो संपत्ते- 25 निवर्त्तादिकार्यस्याक्रममप्यैव सदा सन्निहितत्वात् सदा सन्निहितानां बोध्यं पूर्वापरभाववैयर्थ्यस्य क्रम इत्याशयेनाह—यथापिमेति । यदि क्रमवदेन कारणमपि स्यात्तर्हि तत्कारणमेव न भवेत्, असाधितसर्वधर्मत्वात् क्रमवत्त्वादिनाह—यदीति । एतुष्ये दृष्टान्ते हेतुसत्त्वर्थं हेतुं प्रतिषेधस्य तथा व्याचष्टे—अक्रमत्वाभावात् इत्यर्थः इति । कारणद्वयानुपपत्त्यस्य नष्टमिति दर्शयति युगपदिति । कारणे कार्यात् युगपत्सन्निहितं प्रतियोगितकारणत्वं कार्याभिप्रेक्षितं स्पष्टीत्याह—नो चेदिति । युगपत्सन्निहितसर्वधर्मत्वात् कारणत्वात् सत्त्वमप्येवैव युगपदस्ति—तस्मादिति । ननु युगपत्सर्वधर्मं कार्यात् मानदितरे तदानीं 30 भेदा भेदेन कुतो न गृह्यत इति चेत्—यत् । कारणरूपत्वात् तत् तदानीं तदनुपपत्तेन न दृष्टव्ये कारणत्वादेव तद्वादेवेति । तथा च कारणं नेदनामवदपि अक्रमरूपेण

अत्रोच्यते—

तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, स्वपुष्पमपि तर्हि सत्त्वादनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्,

कारणञ्च स्यात् अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात् सत् स्यात् कार्यवत्, अथैव नेप्यते कारणमसत् कार्यञ्च सदित् तथाऽनुपलभ्यत्वात् स्वपुष्पमदेव तत्तत्त्वा-

नुपादानसिद्ध कारणमसत् सदुपादानसिद्ध कार्यमसच्च सद्भवति, यदि तु कारणानुपादानादित्ववत् कार्यमनुपादानसिद्ध सत्त्वादिति नेष्ट सदिति निश्चयो न व्यावर्त्तते ततस्तद्वैलक्षण्यात् न तर्हि कारण सदनुपादानादित्वात् स्वपुष्पवदित्यादि पूर्ववच्चक्रकद्वयप्रवर्त्तनम् ।

(तदप्यसदिति) तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, स्वपुष्पमपि तर्हि सत् स्यात्, अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणञ्च स्यात् स्वपुष्पमनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात्

सत् स्वपुष्प स्यात्कार्यवत्, अथैव नेप्यते कारणमसत् कार्यञ्च सत् त्वदित् तथाऽनुपलभ्यत्वात्—भेदेन

क्रमभाविना हि सद्यस्त्वेवित्तादिप्रकारेणानुपलभ्यत्वावित्त्वय, स्वपुष्पवदेवेति न चैवमादीष्टम्, ततश्चातु

पादानसिद्ध कारण [असत्] सत् उपादानसिद्ध कार्यमसच्च सद्भवति, यदि त्वित्यादि, यथा कारणमनुपादानसिद्ध [अ]सत्त्वात्तथा कार्यमनुपादानसिद्ध सत्त्वादित्येतत्त्रेष्टमुपादानसिद्धमेवेष्टम्, असत्त्वापत्तिमयात्

सदिति च निश्चयो न व्यावर्त्तते भवत, ततस्तद्वैलक्षण्यात्—उपादानसिद्धत्ववैलक्षण्यात् तर्हि कारण सत्,

कस्मात् ? अनुपादानादित्वात्—सामान्यत्वावन्तर्भाविताशेष[विशेष]सत्त्वात्मकत्वादिति सत्कार्यवैलक्षण्यात्, स्वपुष्पवदित्यादि, [पूर्ववच्चक्रकद्वयप्रवर्त्तनम्] तदनुत्पत्त्यविकल्पत्वात् घटपटवत् द्रव्यक्रियावद्वा, कथ-

मनुत्पत्ता ? इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यमेवेत्येतद्विकल्पद्वयं स्यात्, इतरयोरभ्युपगमप्रतिपक्षत्वा-

द्वादामायात्, तद्यदि तावदुभयसत्त्वं ततस्तदात्मसत्त्वाविशिष्टत्वात् कारणस्यात्मवत्, उपलब्धिलक्षणमा-

सत्त्वे यथा कारणस्यानुपादानोपलब्धिसत्ता कार्यस्य स्यात्, अथ न कारणानुपादानवत् कार्यानुपादान सच्च

कार्यमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यात् तर्हि सत् कारण असत्, सद्विलक्षणत्वात् स्वपुष्पवत्, इतर कृतपटवत्, ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वं विलक्षण, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्ष्ये कारणसत्त्वविनि-

श्चयो न निवर्त्तते, अनुपादानात्मक च तत्, न तर्ह्यनुपादानात्मकत्वात् कार्यं सत् स्वपुष्पवत्, इतरथा हि नित्यमेवोपादीयेत सत्त्वान् कारणवत्, कारणोपादानवत् स्यात्, उपलभ्यसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कार्यं

तथा तथा शुद्धत इति सर्वमकमात्मकमेवेत्याह—अहिरिति । अथ कारणकाले कार्याणां कारणत्वादेव भेदेनानुपलभ्यत्वे

सत्त्वे च स्वपुष्पमपि सत् कारणञ्च स्यादनुपलभ्यत्वात् कार्यवदिति समापत्ते—तदप्यसदिति । कारणकाले कार्यं यदि

कारणात्मत्वादनुपलभ्यत्वेऽपि सत् सापार्हि स्वपुष्पमपि सत् स्यादिति भाव । कारणसत्त्वकार्यत्वयोरप्रीकारे कार्य-

सत्त्ववैलक्षण्यात् पथवसितमाह—ततश्चेति । अथैवमिति अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत् स्वपुष्पस्य सत्त्वं नेप्यते कार्य-

सत्त्ववैलक्षण्यात् कारणमसदेवेत्येतत् स्वपुष्पवदित्यर्थ । इत्ये कार्यकारणयोरनुपादानसिद्धत्वमभ्युपेय विचार कृत, अथ तदन

भ्युपगम्य विचार क्रियते—यथा कारणमिति । कारणमसत् कार्यं सदिति भ्रष्टस्याश्रितत्वेनानुपादानसिद्धस्य कारणस्यासत्त्वेन

कार्यस्यानुपादानसिद्धत्वेऽसत्त्वं प्रसज्येत्येतावन्त्याह—असत्त्वापत्तिमयादिति । एव तर्हि सत्त्वस्योपादानसिद्धत्वसद्भवति-

त्वात् कारणे उपादानसिद्धत्वविरहे सत्त्वमपि न भवदित्याशयेनाह—उपादानसिद्धत्वेति । तदनुत्पत्त्येति, तदेव भ्रष्टवत्-

वदिति प्रथमचक्रम्, अथ न कार्यानिलोपादानत् कारणोपादानमस्य कारणमिति निश्चितम्, तद्वै-
लक्षण्यात् तर्हि सत् कार्यमसत्, सद्धिलक्षणत्वात् खपुष्पवदितर. कारणवत्, खपुष्पमपि वा सत्
अनुपादानानुपलब्धे. कार्यवत्, नन्वित्यादि सोत्तरम्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न
न्यावर्तते, उपादानात्मकत्वात्, न तर्ह्यनुपादानात्मकत्वात् गर्धनगरवत् कारणमसत्, न त्वेव भय-
सवः कारण सत्, उपलभ्यत्वेऽनुपादानात्मकत्वात् कृतवत्, कृतमपि वा कारणम्, न तु कार्य- 5
अनुपादानानुपलब्ध्यात्मकत्वात् खपुष्पवत्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्य, अविशेषे वैलक्षण्यानुपपत्ते,
विशेषोन्नयनेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात्ततोऽन्यत्वमेवाघटपटवदिति द्वितीयचक्रप्रवर्तनं कृतम् ।

तस्मादसत्कार्यमित्युपसङ्गते आह—

‘नन्वेवमसत्कार्यञ्चेदुत्पद्यते ततोऽसत्त्वादायत्यामपि नाविर्भवेत् कार्यम्, खपुष्पम-
प्यायत्या वा प्रादुर्भवेत्, असत्त्वादिति, तच्च नास्ति, तस्मात् सत्कारणे कार्यमि- 10
त्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्, अत्यन्तासत् एवासत्त्वादनन्यचन्द्रादित्ववत्, नास्ति घटो
गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थाया वेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणानि, तेषाञ्च सत्तामिवासत्तामाय-
त्यामारिर्भाजदर्शनात्, अत एव प्रकरणाचिन्ता, किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेदलातचक्रम् ?
उत्तेतरचक्रयत् सदाविर्भवेत् ? इति ।

नन्वेवमित्यादि यद्येवमसत्कार्यञ्चेदुत्पद्यते ततोऽसत्त्वादायत्यामपि बीजमृत्पिण्डाद्यवस्थान- 15
कालादुत्तरकालेऽप्यङ्कुरो नाविर्भवेच्छिवफादि घटादि च कार्यम्, असत्त्वात् खपुष्पमप्यायत्या वा
प्रादुर्भवेदसत्त्वाङ्कुरपटादिवदित्येतदनिष्ट प्रसक्त, तच्च नास्ति तस्मात् सत् कारणे कार्यमित्येतच्च न,
सविशेषणासत्त्वात्—योऽय हेतुरनिष्टापादनार्थमुक्तोऽसत्त्वादिति एषोऽसिद्ध ‘अभूतं नास्तीत्यन-
र्थांतरम्’ (वैशे० अ० ९ आ १ सू० ९) इति यचनादत्यन्तासत् एवासत्त्वात्, अनन्यचन्द्रादि-
त्ववत्—यथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति द्वितीयचन्द्राभावादनन्योऽयमेवेति सामान्यात् प्रतिपिध्यते चन्द्रमाः, 20

अत्रावतनं क्रियते व्याख्यातप्रारम्भात् स्पष्टत्वाच्च न विनियते। एवञ्च कार्यकारणयोर्नानात्वात् सतोऽन्यत् कार्यमिति सिद्धे कार्यं
सोपेतं पूर्वमेव पश्चादप्याविर्भावो न स्यात्, खपुष्पवदसत्त्वाविशेषात्, तथाप्याविर्भावे खपुष्पस्याप्याविर्भावः स्यात्,
न भवति चेवम्, तस्मात् कारणकालेऽपि कारणे कार्यं सदभ्युपेयमित्याशङ्कते—नन्वेवमिति । कार्यखपुष्पयोर्वैलक्षण्यं
सामान्यत्, अपि तु तयोर्वैलक्षण्यमेवासत्त्वं प्रागसत्त्वात्यन्तासत्त्वरूपमित्याशयेन समापत्ते—सविशेषणेति । बीजेति,
बीजकालेऽङ्कुरो मृत्पिण्डादिकास्ते शिवकादिघटादि च यथा नोत्पद्यते तथोत्तरकालेऽपीत्यर्थः । असतोऽपि प्रादुर्भावे दोषः 25
माह—खपुष्पमपीति । आयत्यामपि न प्रादुर्भवेत् कार्यम्, असत्त्वादित्यनासत्त्वहेतु कार्यं नास्ति, अत्यन्तमसत् एवा
सत्त्वरूपत्वात् मृदमृत्पिण्डकपालादौ घटादिसत्त्वस्य प्रागादिविशेषणासत्त्वादित्याशयेनोत्तरयति—सविशेषणेति । अत्यन्तासत्
एवासत्त्वे घटमृदचनमादौ र्यायति—अभूतमिति, यद्यत्र कदापि न भविष्यति न वा भूतं तस्य वस्तुनस्त्वनात्यन्ताभावो नास्तीति
प्रतिविषययोऽवधानांतरं मतव्यं, नास्ति विषयतयार्थोत्तरमत्यन्ताभावमिदं यत्सत्यनर्थान्तरमिति सूत्राय, यथा जले पृथिवीत्व
नास्ति पृथिव्यां जलत्व नास्तीति । निर्विशेषणामावविषयं निदर्शनमाह—अनन्येति, न ह्यत्र निर्विशेषणविशिष्टचन्द्रमस प्रति 30
रेष, अयचन्द्राभावात् तद्विषयं कार्यं सामान्यात् सत्त्वप्रतिषेधोऽसिद्ध इति भावः । सविशेषणसत्त्वे निदर्शनमाह—तथा-
नास्तीति एहे घटो नास्तीति कदाचिद्गृहे घटस्यापि सम्भवात् एतदालीनघटासत्त्वं प्रतीयते, मृत्पिण्डे घटो नास्तीति घटस्य

तथा नास्ति घटो गोहे मृत्पिण्डे कपालवस्त्राया वेत्तादी-यसत्त्वाणि सविशेषणान्यनन्यच-द्रादित्वनिर्द-
 शनसूचितानि, तेषाञ्च सत्तामिवावसत्तामायत्ताभावविर्भावदर्शनादिति, अत एव प्रकरणचिन्तेत्यादि,
 'यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्ट प्रकरणसम' (गौत० अ० १ आ० २ सू० ७)
 इति, यस्मादेवाविभवद् द्विविध दृष्ट सैदमत्र, तद्यथा अलावचक्राद्यसत् सन रथचक्राणि, तत्र सन्देह
 ६ किं घटादिकार्यमसदाविभवेत् अलावचक्रम् ? उत्तरचक्रम् सदाविर्भवेत् ? इति, यत एव सशयो न
 तत् त्वं हि निर्णय, पेक्षान्तिरो हि हेतु स्यात् घृणान्ताग्रिर्नयेति, असदेव कार्यमिति ।

एव तर्हि मयापि शक्यं वक्तुं यत्तदसत्ततोऽन्यत् कार्यं तद्विकल्पासमर्थत्वात्, घटपटव
 दित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽस्तीति सोऽत्र द्रष्टव्य, उत्तरमत्र वक्तुमशक्यम्, यद्येव मति
 तदोभययादसिद्धिर्निर्णययितुमशक्यत्वात्, उभयोरन्यतरस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्,
 10 ज्ञानाभिधानयो प्रमाणयो द्विरूपार्थविषयत्वादुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, नन्वेव तथार्थ-
 स्थितिसत्यत्वात् सत्तादनायानेकान्तवादाश्रयण कृतम् ।

एव तर्हि त्यादि, सत्कार्यवादी पूर्वाभिहितसत्कार्यवान्नेपपत्तिभिर्निरुद्धाव्यभिचारिचिकी-
 र्ण्याऽऽह-एव तर्हि मयापि शक्यं वक्तुम्, तद्यथा यत्तदसत् ततोऽन्यत्कार्यम्, तद्विकल्पासमर्थत्वात्, घट-
 पटवदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽस्तीति सोऽत्र द्रष्टव्य इति पूर्वपक्ष, उत्तरमा वक्तुमशक्यम्, यथाऽ-
 15 सत्कार्यसाधनानि अन्वातिरिक्तानि तथा सत्कार्यवादसाधनान्यपीति, यद्येवमिति, यद्येव प्रवीपि

प्रागस्तत्र प्रतीयते उत्तरकाष्ठे पञ्चदशमादौ, कपालवस्त्राया घटो नास्तीति अतीतसत्त्वत्वक्षणं यदास्तत्र प्रतीयते पूर्वकाले घटस्य
 सत्त्वात्, कदापि न सद्रूपणामावसत्तामाविर्भावदर्शनान् अस्याताभावरूपमसत्त्व घटादौ कार्येऽस्तिद्विमिति भावः । द्वितीय
 चन्द्राभावरूपास्तत्तास्तीति निर्दशनेन कदाचिदसति लुपितान्ताशयेनाह-जनन्यच-द्रादित्वेति । हेतोरस्यान्तिकास्तत्र
 मपि दर्शयति-अत एवेति, यत एव सतामसत्त्वात्ततोऽन्यत् कार्यं सत्त्वात्तत्त्वसहचरिताविर्भावदर्शनेन सशयो जायते,
 20 यावद्विषय सद्वत्त्वसंघटनानिङ्गो प्रकरणसमो भवति ततश्च सशयाधायकत्वेनासत्त्वमनन्तिकास्तत्र भवतीति भावः । तत्र प्रक-
 रणमप्रदर्शकं गौतमीयं सूत्रमुपन्यस्यति-यस्मादिति । निर्णय जाते तु प्रकरणसमोऽयं व्यावर्तते इति दर्शयितुं निर्णयार्थमिति
 भावः । आविर्भावस्य सत्त्वात्तत्त्वसामानाधिकरण्यं दर्शयति-यस्मादेवेति, उभयसहचरितधमवत्ताज्ञानस्यापि संशयकत्वादिति
 भावः । चित्ताज्ञानं सशयं दर्शयति-तत्र सदेह इति । सशयसद्भावदर्शनायाम-यतरिणयो नैव भवतीत्यायत्तां प्रादुर्भावा
 25 संभावनात्वात्, यथा वस्तुविनाभावसंभावो धूमो हेतुरित्याह-पेक्षान्तिक इति । एवमास्तत्त्वस्यानाविभासाभावकत्वात् कार-
 णानस्यापि कार्यमसदेवेत्याह-यसदेवेति । अथ मत्पणनिवारणफलस्य त्वद्रावितसाधनप्रपञ्चस्य त्वपक्षनिवारणायपि समा-
 नत्वात् संन त्वमते निराहृत्यतो मदिष्ट कार्यसत्त्व सेत्स्यतीत्याशयेनाह-एव तर्हि । एतदेवाह-सत्कार्यवादीति ।
 अत्रापि पूर्ववद्विकल्पवृत्तयुक्त्याव्येभ्यस्तत्त्वात् यतरास्तत्त्वपणौ यदीना दोष आपादनीय इति । विधिविधिनयोदितसत्कार्य
 साधनप्रपञ्चमतिदिशि-यत्तदसदिति । सत्कार्यसत्त्वमप्यस्योक्त्युक्त्यस्यैव प्रतिपादितत्वादेव यतरपक्षनिरसनासम्भव
 30 मान्ये-उत्तरमत्रेति । उभयपक्षप्रपञ्चानां तुल्यवत्त्वादेव यतरपक्षनिवारणसामर्थ्यं तादृख्यस्याभ्यासिनाभूतत्वात् उभय
 पक्षमिदिरित्याह-यद्येवमिति । ननु नोभयोर्वादयो विधि युक्त्युक्त्यायेन परस्परनिवारित्वात्, कार्यत्वं प्रादुर्भावात्

इति प्रत्युच्चार्य—अहमपि त्रीन्मेषवमपि सत्कार्यसाधनान्यशक्यानि निवर्तयितुं सोपनयसप्रपञ्चान्
बहु युक्तत्वात्, यद्येव—यथा त्वयोपनयसहितेन प्रत्यग्विधानसहितेन च पूर्वोत्तरपक्षप्रसङ्गेन सत्कार्य-
सत्कार्यत्वान्यो तुल्य समर्थनमिति भवतो यदि मति तदोभयवावसिद्धि—सत्कार्यसत्कार्यवादयो
मिद्धि, निवारयितुमशक्यत्वात्, स्यान्मतमन्योन्यनिवारितयोरनयोर्वादयोरसिद्धिरिति, असद्वादाश्रयण
[न]श्रेय इत्येतच्चयुक्तम्, उभयोरन्यतरस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्, ज्ञानाभिधानयो प्रमाणयोर्द्विरु-
पार्थविपयत्वात्, अतद्विषययोरप्रमाणत्वात्, तस्मादवश्यमुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, ततः किमिति
चेदुच्यते, नन्वेव तथार्थस्थितिसत्यत्वात् सर्ववादनाथानेका तवादाश्रयण कृतम्, स्वयेति वाक्यशेषः ।

अनेकान्तवादो हि वादनाथक सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहसमर्थत्वादरिविजि-
गीष्वादीनामिवोदासीननृप, स चेत्थं—स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणात् कार्यम्, तदतत्समर्थ-
निकल्पत्वात्, एकपुरुषपितृपुत्रादिवदिति सदसद्वाद्युभयोपनीतहेतुसामर्थ्यादेवानेकान्तसिद्धे,
न च तेन सह कस्यचिद्विरोध, तस्मात् परित्यक्तपक्षरागैरनभिनिविष्टैरात्महितगवेषिभि
कुशलैरयमाराध्यः शरणञ्च नयसमूहात्मकत्वात्, यद्यसौ सर्वैराध्य शरणञ्च वादानां किमर्थं
वादिभि सह विप्रदत्ते, दृष्टञ्च विनाद, तस्माद्विरोधादित्वाच्छेषवादिवदनाराध्योऽशरणञ्चेत्य-
त्रोच्यते, मम तेन सहाविरोध एव तथापि त्यप्रतिपत्त्येकान्तवस्त्वनुपपत्तेर्भ्रूम ।

(अनेकान्तवादो हीति) अनेकान्तवाने हि वादनाथक सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहा-
नुग्रहसमर्थत्वात्, अरिविजिगीष्वादीनामिवोदासीननृप, स चेत्थं स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणात् [त] कार्य-
मत्त्वादि, कृतः । तदतत्समर्थविकल्पत्वात् तस्मिन्नतस्मिन् विकल्पे समर्थत्वात् कारणे कार्यं सदन-
न्यत् असदन्यदिति वा पक्षे समर्थो विकल्पोऽस्येति, अनन्तरोक्तविकल्पादेशहेतुद्वयसमाहारैरूपोऽयं हेतु
पक्षद्वयसाधनसमर्थ, को दृष्टान्तः ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यदैक एव पुरुषोऽपेक्षाविशेषोपनीतः
पितृपुत्रभ्रातृभगिनेयमातुलादिभिरन्यैश्चान्योऽनन्यश्च तेन तेन प्रकारेण सन्नसन्न कारणकार्यनित्यानिः

कार्यसाधनानां सत्कार्यवादाश्रयणमेव श्रेय इत्याद्युक्ते—स्यामतमिति । समापत्ते—उभयोरिति पस्तुन सदसदात्मताया
ज्ञानस्य शब्दस्य वा तमाविधयस्तुप्रत्यायकतया सदसत्त्वयोरन्यतरस्य प्रतिषेधे नास्ति सामर्थ्यम्, किन्तुसमर्थमौलस्यनित्या
वृत्तान्ततरपक्षोक्तमनो वा बोधन एव सामर्थ्यादिति भावः । उभयोरित्येवविषयस्यान्यतरनिषेधविषयस्य वा ज्ञानस्याभिधानस्य
वाऽऽभासवन्नेन, न तु प्रमाणत्वमिहाह—अतदिति । एवमौभयात्मकताया सत्यत्वेऽनुपगतोऽनेका तवादाश्रयणमेव हेतुमि-
साह—नन्वेवमिति । सर्ववादनाथकमेव दर्शयति—अनेका तवादा हीति । कथं विरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहो भवेत्येव
इत्यत्राह—त चेत्थमिति पटादिकार्यं सद्रव्यमृत्तृषिष्वादिगणान् पर्यायार्थतयाऽन्यं पृथुपुत्रोदरादाकारतया पूर्वं सदादेर-
भावात्, पूर्वमपि पटादे सत्येऽनुपपत्त्यायोगात्, तथा तत् सदादिभ्यो द्व्यर्थतयाऽनन्यं, सदादिव्यतिरिक्तत्वभावतयाऽनु-
पपत्त्यात्वात्, तथा च स्यात् कारणात् कार्यमन्यत्, स्यादन्यदिति भावः । साधनमत्राह—तदतदिति, कथञ्चित्सदसत्त्वपक्षयोरन-
यतापत्त्वात्, एकादपक्षे च परस्परं प्रवादितविधिना विरोधादिति भावः । तदेव भावयति—कारणे कार्यमिति कारणशब्दे
कारणे कार्यस्य सत्यत्वेनान्यतरमन्यत्वादेन वा सत्यम्, अस्मादादेवायत्त्वमन्यत्वादेन वाऽऽसन्नमिति पक्षयो कथञ्चिद-
न्यत्वाभ्यामेव निश्चिन्वा भग्नं सन्नताया मतिरिति यथा कथञ्चिदनन्यत्वाभ्यामेवैव पुरुष पितृपुत्रभ्रातृभगिनेयादिभक्त्यति
भावः । उभयारम्भकताया प्रत्येकपक्षोक्तिरिति हेतव एव सञ्चिता हेतुचमत्स्यत इत्याह—अनन्तरोक्तेति । वररतामात्र
प्रमाणो निरुल्लेखः । इत्यतः पटयति—यदैक इति । निरुल्लेखमप्यत्राश्रययोरैकैकं पक्षं विरोधेन नापेक्षयत्ययोरैक

त्यादिपर्यायार्पणीयश्चेति, अस्य हेतोर्भावनोत्तसाधनद्वयादेवाधिगम्या विकल्पमङ्गवैक्याख्यातैव, सदसद्वा-
 शुभयोपनीतहेतुसामर्थ्यादेवानेका तसिद्धे, न च तेन सह कस्यचिद्विरोध, तस्मात् परित्यक्तपक्षरागैरन-
 निनिविष्टैरात्महितगवेपिभि कुशलै -अन्यथा हितप्राप्त्यसम्भवादाश्रयणीय इति परिच्छिद्यायमाराध्यः
 शरणश्च नयसमूहात्मकरत्यात्, अनयसाधारणोत्साहप्रभुमत्रशक्तियुतभरतचक्रनर्त्तितद्विजिगीषुमिरिति,
 यद्यसौ सर्वैराराध्य शरणश्च वादाना किमर्थं वादिभि सह त्रिवदते? ऋष्टश्च विवाद तस्माद्विरोधा-
 दित्वाच्छेषवादियदनाराध्योऽशरणश्च तथापि च दर्शनात्तेन सहेत्युच्यते, मम तेन सह[ ]विरोध एव
 तयोपि च-किं तु यय त्यतप्रतिपत्त्येका तवैस्त्वनुपपत्तेर्मम -यय इदमुपग्रहार्थं त्वदनुशासिन इति न दोष ।
 इदानीं नैगमनय उभयविधिरात्ममतस्वरूप वचुःशाम परमत प्राग्दूषित प्रत्युच्चारयन्तित्यमुपस-
 हरति-

यत्तद्भूयते येन भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्यस्योत्सर्जनविधिः प्रवृत्त्यात्मकस्तस्यैवा
 पनादविधानमित्येव उभयविधिस्त्वयेष्ट एव न भवति किन्तु सत्ताद्रव्यत्वादिगगनादिद्रव्या-
 णामेवा सर्वव्यापिता अण्वादिसहिताना विभुत्वपरिमण्डलत्वादिरुणसहिताना नित्यत्वञ्च
 त्युत्सर्ग ।

यत्तद्भूयत इत्यादि, यत्तद्भवति तेन भयवा यद्भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्य क्षेत्रत्र
 सर्वस्य कालतो नित्यत्वञ्च सर्वात्मक तस्योत्सर्जन विधान स एव विधि प्रागुक्त पञ्चाद्वितीयः प्रवृत्त्या-
 त्मक[ ] भूवाभूतमेदात्मक तस्यैवापवादस्तस्य च विधानमित्येव उभयविधिस्त्वयेष्ट एव [१] भवति,
 कदाहीति चेत्? सत्ताद्रव्य[त्वं]ादीति यावन्नित्यत्वञ्चोत्सर्ग इति, सत्ता-महासामान्य द्रव्यरथ पृथिव्या

न विरोध इत्याह-न च ते सहैति । अनेका तवाह एव हिताहितप्रातिपरिहारायात्मिति विभाव्यायमेव समाश्रयणीय
 श्रेयोऽभिरुपावर्त्तयिष्येतिरिह-तस्मादिति । ईदृग्विषयैव शरणत्वे दृष्टान्तमाह-अनन्येति, इतरेषां समाश्रये हि न
 विच्यप्राप्ति, अपि तु स्वस्थानाद्भूयोऽपीति भाव । नयनेरा तवाहस्य सववादनायकत्वेन सर्वे सदाविरोधे केनापि सह
 विरोधमूलवादप्रवृत्त एव न भवेत्, इदंते च विवदभावोऽयमपीतर इव, तस्मादत्रापि विरोधादिसम्भवादितरवादिवदनाराध्य
 एवाशरणयोक्तवादित्याशङ्क समाधत्ते-यद्यसाविति, स्वतन्त्रपत्त्या त्वदभिप्रायेणैव, त्वय्यनुकम्पया वेलथ । नैगमनय इति
 धर्मधर्मिणोर्गुणप्रधानभावेन निरूपणपरो नयो द्रव्यपयाययोर्मयोर्विधिर्यस्मिन् स नय इदानीं खमतमुपस्थापयतीति भाव ।
 कर्तसाधनाभिनामाविभावसाधन भावशब्दमुपययिष्येति चेत् प्रदर्श्य खमत दर्शयति-यत्तद्भूयत इति यत्तद्भूयत इति
 भवनस्य वचुःप्रधानभूत द्रव्य सर्वप्रमेदनिर्भेद गीभूतमिति सामा यविधान तस्य सर्वात्मक नित्यं, येन भूयत इत्यनेन भवतो
 द्रव्यस्य यद्भवर्न प्रवृत्तिरूपा क्रिया तत्प्राप्तिसिद्धित्वस्तत्त्वव्यवस्थित्युक्तं भूताभूतभाक्त्वादित्येव यतिरिक्ता द्रव्ये गुणभूतत्वत्वाद्
 निधान पूर्वोदितोभयविधिराभिमर्त न युज्यमिति दर्शयति-यत्तद्भूयतीति । एतद्व्याभिमतमाचष्टे-सत्तेति, हेनत सर्वगततां
 कालतो नित्यभूताना वस्तुना विधानमुत्सर्गविधि सामा यविधिरिति भाति । तत्र जातिरूप सामा य महासामा य सामान्यविशे-
 दोभयात्मकमाकाशकालदिगात्मद्र याणि च सर्वगतानि, एता येन द्रव्याणि वचुर्विधपरमाणुवत् सहितानि परममहत्परमाणुत्वरूप
 विभुच अणुपरमाणुलक्षण परिमाणद्रव्यमिलायीनि नित्यवस्तुनीन्नेन विधानमुत्सर्गविधिरिति दर्शयति-महासामान्यमिति
 स्वतन्त्रमिदं ताति-यापवमित्यर्थ, सामा यत्वं तु समानप्रतीत्यभिधानप्रयोक्तृत्वादित्येव सामान्यविशेषत्वस्य क्रियिष्यति
 पत्रवे सति क्रियिष्यतिव्याप्यत्वम्, विशेषतश्च तु विशेषरत्नादिनि ध्येयम् । अय विशेषरथभवता विधानस्वरूपमपवादविधान दर्श

विशिष्टारभेत, तत्तद्वारम्भाभावात्तदपि न भवेदेव कर्म, कर्म ह्यारम्भस्वरूप कल्प्यते, तस्य स्वरूपाभावात् स्फुप्पवदभावः, तदभावात् द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्य न भवेत्, तदभूते क्रिया निर्विपर्यय स्यात्, यद्यनेकद्रव्यविषया न भवत्यारम्भाभावात्तदनेकद्रव्यत्वानुपपत्तेरेवाण्वाकाशद्येकद्रव्यविषयाऽपि न भवत्येव सा त्वदिष्टाऽसदिष्टकर्मविलक्षणा, तेषां नित्यैकस्मिन्निमित्तगगनवदारम्भाभावादगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्म अगुणमक्रियश्चास्मन्मतेन, त्वन्मतेनापि गुणादीनां क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानायाः 5
सि क्रियत्वादेवेति क्रियानिर्विषयता सुप्रच्यते एवन्वावत् क्रिया द्रव्य नारभत इत्युक्तम् ।

इदानीं त्वदिष्ट द्रव्यश्च भव्ये भवच भवैवेति द्रव्यमित्युक्तमिति वक्ष्याम, कथम् ?—

आरब्धद्रव्यभूतायपि च द्रव्यादेः कारणकार्यलक्षणारम्भानारम्भभेदादन्यत्वादेव तदभूतेः सामान्यादीनाञ्च, स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्षणभवनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभावः, किन्तु द्रव्यादिपदभेदस्य सप्रभेदस्यैव भावः । 10

(आरब्धद्रव्येति) अभ्युपेत्यात्पारब्धद्रव्य कारणे कार्यस्यासत्त्वात् वर्णितोपपत्तिवत् कारणद्रव्याभ्यामन्यत्वात् कार्यद्रव्याणाम्, न हि तदेव द्रव्य भवतीति, अथवाऽयमप्यपवादविधि—आरब्धद्रव्यभूतायपि च पूर्वद्रव्येभ्य कारणभूतेभ्य कार्यभूतानामन्यत्वात्, गुणकर्मत्वादिना तस्यैव वाऽभावात्—द्रव्यस्येति, विश्व लक्षणारम्भानारम्भभेदाद्यान्यत्वादेव, अन्यत्वमिति विशेषकारणम्, 'क्रियावत्' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १५) इत्यादि द्रव्यलक्षणम्, 'द्रव्याधयी०' (वैशे० अ० १ आ० १५ १ सू० १६) इत्यादिगुणलक्षणम्, 'एकद्रव्य०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १७) [इत्यादि] कर्मलक्षणम्, इत्येव लक्षणभेदान्नैव द्रव्यगुणकर्माणीति, द्रव्येत्वानारम्भकेभ्यो गगनाविभ्य पृथिव्यादे-

न चेदेवमिति । इत क्रियाया असम्भव इत्यत्राह—आरम्भाभावादिति, स्मिन्निमित्तद्रव्यात् कस्यचिदारम्भाभावात् कथं क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यवलिताऽस्मिन्मते, प्रवृत्ति क्रिया परिणाम इति तस्या आरम्भस्वरूपत्वाभ्युपगमात्, न हि सुदादेः पिण्डीभवनं निष्क्रिया-सुदादेर्मित्युक्तमिति प्रागपि तत्प्रसङ्गात्, तस्मात्स्वरूपाभावात् कथं क्रिया भवेत् ? तदभावे च कथं वा इत्यु- 10
क्तमिति स्यात् ? एव द्रव्याभावे क्रिया क भवेदिति निर्विपर्यय स्यादिति भावः । एतदेव स्फुटयति—यद्यनेकेति । आरब्धेति, आरब्धद्रव्यस्याशोकारोपेति न हि तदेव द्रव्य भवति गुणो वा कर्म वा, कार्यकारणदिनेदेना-यत्वावयवकत्वात्, तत्र कारणद्रव्यात् कार्यद्रव्यमन्यत्, कारणे कार्यस्यासत्त्वात्, अत एव च न गुणत्वेन कर्मत्वादिना वा तदेव द्रव्य भवति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां सङ्घट्टप्रसङ्गेन द्रव्यरूपगणपचनादीनामभेद कारणकार्योरभेदात् स्यात्, तस्माच्च तस्यैव तथाभवमिति भावः । अथ लक्षणभेदेन द्रव्यादीनामन्यत्वाभाह-कश्चेति । तत्र द्रव्यादिलक्षणं सत्यं प्रदर्शयते—क्रियावदिति 'क्रियागुणवत् समवायि- 25
कारणमिति द्रव्यलक्षणम्' (वै० १-१-१५) क्रियाय गुणाय नियतेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत्, समवायिफारणमुपादानकारणं द्रव्यमिति तदर्थः । गुणलक्षणमाह—द्रव्याधयीति । 'द्रव्याधयवगुणान्त्र सयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै० १-१-१६) द्रव्याधयवितुं शीलमस्येति द्रव्याधयी, एतच्च द्रव्येऽप्यस्तीत्यतोऽगुणवानिति, तथापि कर्मण्यतिन्यासितसंयोगविभागेष्वकारणमिति, एतदपि संयोगविभाग्याशयव्याप्तमतोऽनपेक्ष इति, संयोगविभागेष्वनपेक्ष सत्यं कारण भवति स गुण, संयोगस्य विभागं प्रति विभागस्य संयोगं प्रति अनपेक्षकारणत्वाभावाद्याप्तिरिति तदर्थः । क्रियालक्षणमाह— 30
एकद्रव्यमिति, 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कमलक्षणम्' (वै० १-१-१७) एतन्मते द्रव्यमाधयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुण परमाण्वतिप्रसङ्गनिवारकमिदम्, रूपादावतिप्रसङ्गवारणाय शेषपदम्, मिलितो संयोगविभागो प्रति यदनपेक्षकारणं तत्तन्मतेत्यर्थः । तदेवं लक्षणभेदाद्व्याख्यानां परस्परं भेद लक्षणस्य व्यावर्तकत्वादित्याह—इत्यमिति । द्रव्याणां गुणानां कमणा च परस्परं आरम्भानारम्भाभ्यां भेदमाह—द्रव्येभ्येति, अत्रारम्भकद्रव्यानारम्भ-

यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्ति क्रिया सर्वप्रभेदनिर्भेद बीज द्रव्य-
मिति च तत्र भवति, क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था, जगत्प्रलयकाले च का त्वदिष्टव्यापारलक्षणा
क्रिया मदिष्टादृष्टचोदिताणुगतकर्मण्यसति ? न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं निरर्थक वा प्रव-
र्त्तते, सा चानेकद्रव्यताया सत्या भवति, अनेकद्रव्यत्वश्चादृष्टचोदिताणुकर्मन्तरेण न भवि-
५ तुमर्हति, भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्त्यस्य जगत , न चेदेवमिष्यते
तदा नित्यैकस्तिमितगगनवदारम्भाभावात् क्रिया निर्विपर्ययं स्यात् ।

(यदप्युक्तमिति) यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्तिः क्रिया द्रव्याभेदे सर्व-
प्रभेदनिर्भेद बीज द्रव्यमिति च, तत्र भवति, यस्मात् क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था जगत्प्रलयकाले च
का त्वदिष्टव्यापारलक्षणा क्रिया मदिष्टादृष्टचोदिताणुगतकर्मण्यसति ? सा दृष्टचोदिताणुकर्मजनिताऽ-
१० धर्मनिवृत्त्यर्था जगत्सम्पर्या च स्यात्, कर्मैव च न क्रिया, न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं क्रीडितमेया-
स्त्विति [नि]रर्थक वा प्रवर्त्तते, सा चानेकद्रव्यताया सत्या भवति, अनेकद्रव्यत्वश्चादृष्टचोदिताणुकर्म-
न्तरेण न भवितुमर्हति, यस्मात् अदृष्टवशादणुषु कर्म सम्भवात्, द्रव्यरूपादनेकद्रव्योत्पत्तेः स्वसमयायाश्च
सद्वद्धानेकाणुकृता यद्व्यवधानादिलोकस्थितिकरसर्वकार्योपपत्तेर्न कस्य कसचित् स्वविदित्तित्वस्य क्रियाऽस्ति,
भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्त्यस्य जगत , किं कारणं ? यस्मादुक्तं 'अणुमनसो-
१५ ज्ञाय कर्मैवादृष्टकारितम्' (वैशेषिकसूत्रछाया अ० ५ आ० २ सू० १३) इति, न चेदेव-
मिष्यते यदाऽदृष्टपरिगृहीतेष्वणुषु कर्म न भवति तदा कैकेयेन स्तिमितगगनवद्वदेक द्रव्य नि क्रियत्वाच्च

एतदुपपत्तयसि-द्रव्येति द्रव्यगुणवमणामेक द्रव्य समवायिकारणमित्यर्थः । सुयोगविभागा कर्मणा कार्यमित्यर्थ, तदेव
विशेषस्यापवादलक्षणस्य विधि, उरर्ध्वं सामाय विधि, अपवाद विशेष नियम, एतयोर्विधि विधान विधिनियमविधिरिति
विधिनियमयो प्रधानवाक्य, तयोगुणप्रधानभाव पूर्वोक्तकारणेण दोषदर्शनादप्युक्त इति भावः । पुनरपि उभयन्योदितद्रव्य
२० क्रिययोस्तदुपपत्तिमाह-यदप्युक्तमिति । इत्यमेव सर्वविशेषात्मक क्रियाया विशेषा आभिर्भवःसीति भवद्भूत प्रत्यक्षाले क्रियाया
अपि विनाशेन दृष्टिकाले कथं दृष्टि, क्रियाया अभावात् । अस्मात्तेन तु निवृत्तमगतादृष्टासनाप्रेरणयाऽणुषु कर्म
दवात् दृष्टिर्भवतीति भावः । पूर्वन्योदितस्य द्रव्यक्रियोभयस्यानुपपत्तिं दर्शयति-यस्मादिति, अत्रास्ति प्रारम्भद्रव्य क्रिया
च प्रवृत्ति, क्रियाऽतर्जनीनवरतुल्यक्रियाधिक्य इत्यमेव तथा तथा भवतीत्युच्यते, एवञ्च दृष्टद्रव्यमेव द्रव्यमेव भवेत्, यदाहि
धनदत्त, तच्च कामत्वादिनासीति तद्विनाशे नित्यैकद्रव्याभावात् प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था क्रिया क समवेत्तु ? अदृष्टप्रेरिताणुकर्म
२५ नितितानेकद्रव्याभावात्, न च द्रव्य सततप्रवृत्तिमदिति युक्तम्, निष्कारणनिष्परिणामप्रवृत्तिप्रवृत्तात्, तदवाह-न हि सेति ।
स्वदन्तुपपत्तया मृत्पिण्डाद्युत्पत्त्याविर्भाविका क्रिया सत्यनेकद्रव्यत्व सम्भवति, अनेकद्रव्यत्वस्य कार्यभूतत्वादादृष्टप्रेरितपरमाणुक्रिया
व्यतिरेकेणासम्भव, नहि क्रिया सततसम्प्रवृत्तिरूपा, निष्कारणनिष्प्रयोजनत्वप्रवृत्तात्, किन्तु प्राग्यदृष्टवशादेव परमाणु
व्यवकायासम्भवादिना उदय प्राग्विगर्जादितादृष्टकालोपभोगाय, तदा च वृत्तगुणादिक्रमेणानेकद्रव्योत्पत्तिः न तु त्वदिष्टस्य
सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य तुल्यमित्यस्य इत्यस्य गगनादेरिव विन्यासा सम्भव इति भावः । अदृष्टवशात्समयोगासमवायिकारणक सर्गाय
३० फलीन कर्म भवतीत्यनाभिमुखेति दर्शयति-यस्मादुक्तमिति अनेकद्रव्यत्वस्य वायोतिर्त्यक्त पवन मनश्चत्वाय कर्मोदृष्टकारितम्
(वैशेषिक ५-२-१३) इति पञ्चमिक सूत्रम् । प्राग्यदृष्टप्रेरिताणुकर्ममित्युक्तद्विक्रमेणानेकद्रव्योत्पत्त्यनभ्युत्पत्तेः समानासमान
जातीयकारणभावादानेकद्रव्यासम्भवाच्चल्ले स्तिमितगगनवदेक द्रव्य भवेत् न हि तत्र क्रिया सम्भवति हेत्वभावादित्याशयेनाह-

१ इति क सप्तमप्रभेदः । २ इति क च चेदेवमिष्यते ।

किञ्चिद्वारभेत, ततश्चारम्भाभावाच्चदपि न भवेदेव कर्म, कर्म ह्यारम्भस्वरूप कल्प्यते, तस्य स्वरूपाभावात् न्युपपदभावः, तदभावात् द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्य न भवेत्, तदभूते क्रिया निर्विपर्यय स्यात्, यद्यनेकद्रव्यविपया न भवत्यारम्भाभावादानेकद्रव्यत्वानुपपत्तेरेवाण्वाकाशविकेकद्रव्यविपयाऽपि न भवेत् सा त्वदिष्टाऽऽदिष्टकर्मविलक्षणा, तेषां नित्यैकस्मिन्निमित्तगानवधारम्भाभावादगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्म अगुणमक्रियश्चास्मात्तेन, त्वन्मतेनापि गुणादीनां क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानायाः 5 निःक्रियत्वादेवेति क्रियानिर्विपर्ययता सुप्रच्यते एवन्तावत् क्रिया द्रव्य नारभत इत्युक्तम् ।

इदानीं त्वदिष्ट द्रव्यञ्च भवे भवय भवेदेवेति द्रव्यमित्युक्तमिति वक्ष्याम, कथम् ?—

आरब्धद्रव्यभूतावपि च द्रव्यादेः कारणकार्यलक्षणारम्भानारम्भभेदादन्यत्वादेव तदभूतेः, सामान्यादीनाञ्च, स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्षणभवनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभावः, किन्तु द्रव्यादिपदभेदस्य सप्रभेदस्यैव भावः । 10

(आरब्धद्रव्येति) अभ्युपेत्याप्यारब्धद्रव्य कारणे कार्यस्यासत्त्वात् वर्णितोपपत्तित्वात् कारणद्रव्याभ्यामन्यत्वात् कार्यद्रव्याणाम्, न हि तदेव द्रव्य भवतीति, अस्याऽयमप्यप्रवादविधि — आरब्धद्रव्यभूतावपि च पूर्वद्रव्येभ्य कारणभूतेभ्य कार्यभूतानामन्यत्वात्, गुणकर्मत्वादिना तस्यैव वाऽभावात्—द्रव्यस्येति, किञ्च लक्षणारम्भानारम्भभेदाच्चान्यत्वादेव, अन्यत्वमिति विशेषकारणम्, 'क्रियावत्त्वं' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १५) इत्यादि द्रव्यलक्षणम्, 'द्रव्याश्रयी०' (वैशे० अ० १ आ० 15 १ सू० १६) इत्यादिगुणलक्षणम्, 'एकद्रव्य०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १७) [इत्यादि] कर्मलक्षणम्, इत्थं लक्षणभेदान्नान्ये द्रव्यगुणकर्माणीति, द्रव्येप्यनारम्भकेभ्यो गगनाविभ्य पृथिव्यादे-

न चैवेतिमिति । उत क्रियाया असम्भवं इत्यत्राह—आरम्भाभावादिति, स्तिमिताद्व्यत्वात् कस्यचिद्वारम्भाभावात् कथं क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यवर्तिताऽभिमतः, प्रकृति क्रिया परिणाम इति तस्या आरम्भस्वरूपत्वाभ्युपगमात्, न हि भूदादेः पिण्डीभवनं निष्क्रियाभूदादेस्तिमितुमर्हति प्रागपि तत्प्रवृत्तात्, तस्मात्स्वरूपाभावात् कथं क्रिया भवेत्? तदभावे च कथं वा द्व्यणु- 20 कादिद्रव्य स्यात्? एव द्रव्याभावे क्रिया क भवेदिति निर्विपर्यय स्यादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति—यद्यनेकेति । आरब्धेति, आरब्धद्रव्यस्याशोकोदेऽपि न हि तदेव द्रव्य भवति गुणो वा कर्म वा, कार्यधारणादिभेदेनाभावावश्यकत्वात्, तत्र कारणद्रव्यात् कार्यद्रव्यमन्यत्, कारणे कार्यस्यासत्त्वात्, अत एव च न गुणत्वेन कर्मत्वादिना वा तदेव द्रव्य भवति, इत्यत्रगुणत्वकर्मत्वादीनां सङ्गप्रसङ्गेन द्व्यणुरूपपचनानीनामभेद कारणकार्ययोरभेदात् स्यात्, तस्माच्च तस्यैव तथाभवनमिति भावः । अप्यलक्षणादिभेदेन द्रव्यादीनामन्यत्वमाह—किञ्चेति । तत्र द्रव्यादिलक्षणं सूत्रं प्रदश्यते—क्रियायदिति 'क्रियागुणवत् समवायि- 25 कारणमिति द्रव्यलक्षणम्' (वै० १-१-१५) क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत्, समवायिगणमुपादानकारणद्रव्यमिति तदर्थः । गुणलक्षणमाह—द्रव्याश्रयीति । 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वधरणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै० १-१-१६) द्रव्यमाश्रयितुं धीरमस्येति द्रव्याश्रयी, एतच्च द्रव्येऽप्यस्तीत्यतोऽगुणवानिति, तथापि कमण्यतिव्याप्तिरत संयोगविभागेष्वधरणमिति, एतदपि संयोगविभागदावव्याप्तमतोऽनपेक्ष इति, संयोगविभागेष्वनपेक्ष सन् य कारण भवति स गुण, संयोगस्य विभागं प्रति विभागस्य संयोगः प्रति अनपेक्षकारणत्वाभावाच्चान्याप्तिरिति तदर्थः । क्रियालक्षणमाह— 30 एकद्रव्यमिति, 'एकद्रव्यमगुण संयोगविभागेष्वनपेक्षधरणमिति कमलक्षणम्' (वै० १-१-१७) एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्निलगुण परमाच्चतिप्रसङ्गनिकारकमिदम्, रूपादावतिप्रसङ्गकारणस्य शेषपदम्, मित्रितो संयोगविभागो प्रति यदनपेक्षकारणं तत्रमैतत् । तत्रैव 'लक्षणभेदाद्व्याप्यां द्रव्यादीनां परस्परं भेद लक्षणस्य व्यावर्तकत्वादित्याह—इत्यमिति । इत्यां गुणानां कर्मणां च परस्परं आरम्भानारम्भाभ्यां भेदमाह—द्रव्येऽप्यिति, अत्रारम्भकत्वं द्रव्यानारम्भ-

१ ति क निर्विपर्ययैव । २ ति क कर्मागुणा अगुणजक्रियाश्चा० । ३ ति क भयत्येव । ४ ति क 'कर्मत्वादिना । ५ ति क 'करणे ।

- रारम्भक[स्य] नानात्वम्, गुणानामपि सयोगविभागरूपादीनामारम्भकणा विमुत्वाद्यनारम्भकेभ्यो नानात्वम्, कर्मणोऽवयवविद्व्यसयोगविभागरम्भिणोऽनारम्भकेभ्यो भेद, अन्या[न]रभ्यत्वाद्याकाश-
गुणस्य शब्दस्वेतरेभ्यो विशेषः, तदभावात्तेषां, विरोधाविरोधकार्यकारणप्रकरणकृते च नानात्वम्,
आदिग्रहणात् गुणकर्मणा तदभूतेरिति—द्रव्यमेव द्रव्यं भवति न गुणा न कर्माणि, गुणानामगुणाकर्मत्वात्,
5 कर्मणश्चागुणाकर्मत्वाद्भवेभ्यो विशेषः, सामान्यादीनाञ्चेति, सामान्यस्य सामान्यविशेषाणामत्यविशेषा-
णाञ्चेतरेभ्योऽनारभ्यत्वात्, समवायस्य च, आश्रयित्वे सत्यपि परस्परतश्च स्वाश्रयस्य स्वरूपप्रत्यया-
धानहेतुत्वादित्येवमाविशेषपहेतुसङ्गानात् सर्वमन्यदेव, तत् किम् ? तत्तत्त्वदुत्तद्रव्यस्वरूपलक्षणभय-
नानुपपत्तिः—सर्वप्रभेदनिर्भेदं यीज द्रव्यं तस्यैव द्रव्यस्य तथाभूतशक्तिसन्निहितव्यक्तिर्भाव इत्येव स्वरूप-
लक्षणस्य भवनस्यानुपपत्तिः, द्रव्यभयनभिन्नभयनात्मकत्वात् गुणादीनां द्रव्या-तराणां सत्तासमवायाद्या-
10 श्रितपदार्थानाम्, इतिशब्दो हेत्वर्थः, तस्मात् ताराणादुभयस्यापि—सामान्यस्य द्रव्यभवनस्यैकरूपस्योत्स-
र्गस्य क्रियाभवनस्य चापवादस्य भूतादिभेदस्याभावः । कथं तर्हि तयोर्भाव इति चेदुच्यते—द्रव्यादिप-
दभेदस्य सप्रभेदस्यैव—पृथक् पृथक् स्वरूपस्यैव विशेषधर्मकस्य भावः ।

- यदपि च तस्य सन्मात्रं तदपि नात्मनैव, यदुच्यते यदयं भवति स्वयमेव यदनेन भूयते
इति, नैव पुनर्भावो भवति, कस्तर्हि ? अन्येनान्येन भूयते, सोऽन्य एनास्य भावः, सत्ता, येन
15 च भूयते सोऽपि चास्य भावः न केवलं सत्तैव, यत्सम्बन्धाद्भवतीति भवति, सापि सत्ता भावः,
भावेऽप्युभयता, उत्सर्गात् अपवादात्, सा उत्सृज्यते नियम्यते च द्विविधो हि भाव इति,
स्वभावसम्बन्धिन्या सत्तया द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति ।

- कल्पं विधेयः, आकाशादीनामपि द्वादशारम्भकत्वात् । विमुत्वादीति, परममहत्परिमाणशुपरिमाणादीनां कस्याप्यकारणत्वा-
दिति भावः । अनारम्भकेभ्य इति, द्रव्यारम्भयोग्यसंयोगाजनकेभ्य इत्यर्थः केनापि कर्मणा द्रव्यानिष्पत्तेः, उत्तरसयोगेन
20 निनहे कर्मणि द्रव्योत्पत्तेरिति शोभ्यम् । शब्दस्य पृथि-यापनारभ्यत्वाद्द्रवादिभ्यो विशेषः रूपादीनामन्यानां रभ्यत्वाद्याकाश-
अन्यानां रभ्यत्वाद्येति । एवं द्रव्य कार्यकारणाविरोधि गुणा कार्यकारणोभयविरोधिनः, कम कार्यविरोधि, तदेव प्रोक्तं हेतु
भिर्द्रव्यगुणकर्मणामन्यत्वेन न द्रव्यमेव तथा भवतीत्याह—विरोधेति । द्रव्यादेरित्यनादिपदमाहमाह—आदिग्रहणादिति ।
द्रव्यमेव द्रव्यलक्षणमाभवति न गुणा कर्माणि द्रव्यलक्षणाणि भवन्ति तेषां निर्गुणत्वाधिक्रियत्वाच्चेत्याह—द्रव्यमेवेति ।
सामान्यादीनां द्रव्यादिभ्यो विशेषमाह—सामान्यादीनाञ्चेतीति, सामान्यपदेन तथा बहुषामन्य द्रव्यत्वादयः सामान्य
25 विशेषा निवृत्ता आदिना अत्यविशेषा समवायस्य एतेषां निवृत्तेनानारभ्यत्वादारभ्येभ्यो द्रव्यादिभ्योऽन्यमिति भावः ।
अनं भावार्थत्वेन सन्मात्रं यत्ते सत्ताया द्रव्यत्वादीनां स्वाधारेषु द्रव्यादिषु स्वाधयादिभ्यः परस्परतश्च द्रव्यत्वात् सत्तं द्रव्यं
गुणं कर्म चेसादिसानुपपत्त्यभाधानहेतुत्वात् विशेषः, एव स्वाधयेषु निवृत्त्येव वर्तमानानां विशेषाणां प्रत्याघातं विलक्षणोऽर्थ
विलक्षणोऽयमिति व्यावृत्तिप्रत्यभाधानहेतुत्वात् स्वाधयेभ्यः परस्परतश्चात्यत्वम्, तथा समवायस्यापि द्रव्यादिपदेषु स्वाधयेषु
इहेति प्रत्यभाधानसमर्थत्वात् तेषामन्यत्वम्, सामान्यस्य सानुपपत्त्यं अनुवृत्तिप्रत्यय विशेषस्य सव्यावृत्तिप्रत्यय, समवायस्य
30 च सदहेति प्रत्यय इति अनुवृत्तहेतुना सामान्यादीनामन्यत्वमभिहितमिति । पूर्ववदोदितभवनानुपपत्तिं निगमयति—तत्तत्स्व
तुकेति । यदपि सर्वप्रभेदनिर्भेदं द्रव्यं यतो भवति स्वयमेव, न त्वर्था-तरापेक्षया यदनेन भूयतेऽतो भावः स्वयमेवेति तदनुक
मिति दर्शयति—यदपि चेति । द्रव्यं हि भाव इतीच्छता भवनव्यासम्बन्धादेव द्रव्यस्य भावत्वमुक्तं स्यात् सत्, अयं या

१ अन्येत्यारम्भ विशेष इत्यन्तं पाठो विशेषहृत्साम्ये दृष्टोऽपि अत्रावयवकत्वप्रतिभासनाद्योक्तिः । २ सितं क
श्लेषावि० । ३ सितं क कस्याभावः ।

(यदपि चेति) यदपि च तस्य सन्मात्र-स्वरूपसत्त्व तदपि नात्मनैव-यदुच्यते यदयं भवति स्वयमेव-अर्थान्तरनिरपेक्ष स्वतन्त्रम्, भङ्ग्यन्तरेण तदेव व्यक्तीकरोति यदनेन भूयत इति स्वभावात्मन्व इत्यर्थः, अयं त्रयेष्टः स एवास्व भाव इति नैप पुनर्भागे भवति, कस्तर्हि ? अन्येनान्येन भूयते-अन्यापेक्षेण स्वतया तद्विज्ञेन, सोऽन्य एवास्व भावः, कोऽसौ ? सत्ता-महासामान्यम्, येन च भूयते सोऽपि चास्व भावः-सद्व्यपदेशार्हस्य द्रव्यादेः सतोऽपि भावः, न केवल सत्तैव, यत्सम्बन्धात् भवतीति । भवति सापि सत्ताभावात्, स च द्रव्यादि भवतीत्यर्थः, भावेऽप्युभयता उत्सर्गात् [अपवादात्]-सत्ताया-मपि उभयता-सामान्यविशेषता सोत्सृज्यते नियम्यते च-सोऽप्युत्सृज्यते भावः सर्वगत इति, नियम्यते खगद एवेति सत्तान्तरसम्बन्धनिरपेक्षसद्भावे सति मा भूत् सम्बन्धानवस्था, द्विविधो हि भाव इति सर्वस्य वस्तुनः उत्सर्गापवादी पृथक् पृथक् विभिन्नरूपो दर्शयति, तद्व्याख्या स्वभावसम्बन्धिधन्येत्यादि गवायं यावत् द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति, स्वरूपसत्ता नार्थान्तरमपेक्षते सम्बन्धसत्ता त्वपेक्षत इत्यर्थः ।

न तु भवत्येव भावः सद्रव्यगुणकर्मयत् सद्रव्यादिः, सद्भावसामान्येऽपि भावानां प्रति-स्व स्वभावभेदात् सत्तास्वतत्त्वासमवायात् स्वरूपसत्तायाः सतामपि सामान्यविशेषसमवायानां समत्यात् स्वसद्भावादेव सतामितरेभ्यो विशेषः ।

न तु भवत्येवेत्यादि, न तु भावाः सत्ता सद्रव्यगुणकर्मयत् सद्रव्यादिः सद्भावसामान्येऽपि भावानां प्रतिस्व स्वभावभेदात्-द्रव्यगुणकर्मसद्वैधर्म्यात् सत्र भवति न द्रव्य भवति न घटादिर्भवति । द्रव्यत्वघटत्वादिसन्नद्रव्यादिघटादिपत् न सद्रव्यादि भवतीत्यर्थः, किं कारणम् ? सत्तास्वतत्त्वा-समवायात्-सत्तासमवायो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वादिस्वतत्त्वसमवायो वा सत्ताया यतो नास्ति, ते

भवति द्रव्यीति द्रव्यमिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनानवकाशं स्यात्, आदिभावात्प्रवृत्तिमितथमयोगिन एव भावत्वादन्वेन धर्मेण भवति न स्वत इत्याद्यनेन समाचते-अन्येनान्येनेति स्वतया-स्वधर्मेण, स्वसाद्विप्रधर्मापेक्ष स्वस्य भावाय च च धर्म सत्ता भावपदवाच्येति विज्ञेयम् । सत्तासम्बन्धादेव द्रव्य भावो भवतीत्यनियमं किन्तु स्वरूपसत्तायाऽपि भावो भवतीत्याह-येन । चेति, न केवल सत्तैव भाव उच्यते, किन्तु भवनाश्रय सत्तासम्बन्धेन च यत्तदपि भाव उच्यत इति भावः । एवम भावस्यापि सामान्यविशेषता प्रोक्त्याह-भावेऽप्युभयतेति, सत्तायाः स्वमिथयस्यगतत्वादुत्सर्गात्-सामान्यता, सत्तायाः सर्वे सत्तान्तरपेक्षायां नवस्थाप्रसङ्गेन स्वत एव सद्रूपताप्राकारात् स्वरूपसत्त्वेन सगत्तत्वापवादता विशेषतस्तुभयतेति भावः । एवमेवाह-सोत्सृज्यत इति । स्वरूपसत्त्वसम्बन्धसत्त्वरूपतो भावस्य द्वैविध्यदर्शनात् सर्वे भावा एवमिषा इत्याह-द्विविधो हीति । द्रव्यादीनां स्वरूपसत्त्व स्वत एव, संबन्धसत्त्वन्तु सत्तापेक्षेत्याह-स्वभावेति, स्वभावसत्तायाः सम्बन्धसत्ताया च द्रव्यादी सद्भावपदेष्ट इति भावः । इत्थं स्वरूपसम्बन्धवैलक्षण्यमुक्त्वा विशेषांतरमाह-न त्विति । सत्तापि भवति द्रव्यादिरपि भवतीत्युभयोर्भावस्य समानत्वेऽपि द्रव्यादिरेव सत्र भवति द्रव्यादिर्भवति न तु सत्ता, द्रव्यगुणकर्मरूपात् सतो मिलक्षणत्वादिति वर्णयति-न तु भाव इति, सद्रव्यगुणकर्मभवति वैधर्म्यादाहरणम् । सामा यद्रव्यव्यपदेश विशेषद्रव्यव्यपदेश वा नाईतीत्याद्यनेनाह-न द्रव्य भवति न घटादिर्भवतीति । तावदेवाह-द्रव्यत्वेति । यत्र च सामान्यधर्मो विशेषधर्मो वा समवेति स एव सद्रव्यादिद्रव्यपदेशार्हो भवति नान्य इति स्वभावभेदे कारणमाह-सत्तास्वतत्त्वेति । दृष्टान्तदार्ष्टीयकरोहेऽतः संपट-यति-सत्तासमवाय इति । ननु सत्तासमवायते

हि द्रव्यादयः सत्तास्वतत्त्वसमवायात् सद्रव्यघटादिव्यपदेशार्हा भवन्तीत्येषोऽपि विशेषः । किमर्थं सत्तास्वतत्त्वसमवायाद्द्रव्यादि सद्रूपवति न पुनर्द्रव्यादिसमवायात् सत्तादिवस्वतत्त्वानि द्रव्यादीनि न भवन्तीति चेत् उच्यते स्वरूपसत्तायाः सतामपि सामान्यविशेषसमवायानां समत्वात् स्वसद्भावादेव सता सम्यन्धसद्भावाद्द्रव्यानां सत्तादीनामितरेभ्यो विशेषः ।

स तु सम्बद्धद्रव्यादीनामस्तीति दर्शयति—

दण्डवत्त्वर्थान्तरभूतसत्तादिसमवायादेव स्वानुरूपा विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्तते न त्वगृहीते विशेषेणे, विशेषप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्वभायवत् ।

दण्डवत्त्वर्थान्तरेत्यादि । त्वार्थं यावद्विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्तते इति, विशेषणस्वरूपप्रत्ययमिति-
त्त्वाद्विशेषणानाम्, सत्तादिसम्यन्धानुरूपप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यादीनाम्, स्वाश्रयेषु दण्डनिमित्तदण्डप्र-
त्ययवत् द्रव्यगुणकर्मणाम्, न त्वगृहीते विशेषेणे, स्वेत्यादिविशेषप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्व-
भायवदिति ।

एवमेव ह्युभयस्येवोभयप्राधान्यस्यापि विधिः, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थपदभेदानाम् न तु पूर्वनयेष्ट, अस्वातन्त्र्ये कर्तृत्वाभावात्, अस्माभित्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायाः प्राधान्याविधानाद्वायो न भवितुमर्हति ।

१. (एवमेवेति) एवमेव ह्युभयस्येवोभयप्राधान्यस्यापि विधिर्यथाऽस्माभिरुक्तस्यैव सामान्यस्य विशेषस्य च विधिः सम्भवति, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थपदभेदानाम्—तथा सामान्यविशेष द्वयविधिरपि भवितुमर्हति, न तु पूर्वनयेष्टो द्रव्यक्रियोरुभयप्राधान्याभावात्, अस्वातन्त्र्ये कर्तृत्वाभा-

समवायात् सत्ताद्रव्यत्वादय इति युक्त इत्याशङ्कते—किमर्थमिति । सद्रव्यादयो हि सत्तासमवायाद्द्रव्यत्वादिसमवायात् सद्रव्यादयो भवन्ति सद्रव्यं गुणः कर्म पृथिवी रूपमित्यादि, तथा यदि सत्ताद्रव्यत्वादयः सद्रव्यादयो भवेयुस्तर्हि सत्तासमवायो द्रव्यत्वा 20 दिसमवायश्च स्यात्, न त्वैव इत्यर्थं सामान्यविशेषसमवायानां स्वरूपसत्त्वस्यैकस्याभितत्त्वात्, स्वसद्भावादेव सद्रूपत्वादित्याशयेन समापत्तेः स्वरूपसत्ताया इति । सोऽयं विशेषः सद्रव्यादीनामस्तीति दर्शयति—दण्डवत्त्वर्थान्तरं । पुरुषादप्यतरभूतस्य दण्डस्य सम्बन्धात् पुरुषे यथा स्वानुरूपा दृश्यति विधिबुद्धिरनुवर्तते तथा द्रव्याद्यप्यन्तरभूतसत्तादिसमवायात् द्रव्यादौ विशेष्ये स्वानुरूपा सत् द्रव्यमित्यादिप्रतीतिरपजायते इत्याशयः वर्णयति—विशेषेणेति । न हि पुरुषस्यैव सत्तासमवायेन विधिद्विशेष्ये भवितुमर्हति, किन्तु शक्तं सत् अत् स्वाश्रयानुरूपया बुद्ध्या विशेष्यं रजयति तद्विशेषणं भवति, यथा च विशेषणं न गृहीतं तथा 25 कथं विशेष्ये स्वानुरूपां बुद्धिं जनयेत्, स्वस्याप्राप्तात्वात्, यथा अतराले आवाशे दिव्यं ये वा अतत्सम्बन्धे घटत्वाद्यसम्बन्धे घट इत्यादिसानुरूपविशेषप्रत्ययस्याभाव इत्याशयेनाह—न त्वगृहीत इति । एव सत्ताद्रव्यत्वादिरगगनादिद्रव्याणामित्याद्युक्तेरप्येतत् सामान्यविशेषयोर्विधिभेदितुमर्हति न तु पूर्वनयेष्टद्रव्यक्रियात्मोभयविधिरत्यन्तभिन्नरूपत्वात् पदार्थानामिति ज्ञापयति—एवमेव हीति यथाऽस्माभिरुक्तस्यैवेत्येव । यथाऽस्मदुक्त एवोभयविधिर्पुरुषस्यैवात्रोभयस्य प्राधान्येन विधानमपि सम्भवति, पदार्थानामत्यन्तभिन्नत्वेन सर्वथा प्राधान्येन प्रतीतिरित्याशयेनाह—उभयप्राधान्यस्यापीति, अतो न पूर्ववत्त्व 30 मिति ध्येयम् । सामान्यविशेषयोर्भयमिति पदपदार्थानामस्य तमेरूपतायामेव सम्भवति न तु गुणप्रधानमात्रे तत्रैकस्य विधिसम्बन्धादित्याशयेनाह—अत्यन्तेति । कथं पूर्ववत् न सम्भवतीत्याह—अस्वातन्त्र्ये इति स्वतन्त्रो हि कर्ता क्रिया तु गुणभूतत्वात् स्वतन्त्रभूता, द्रव्यस्यैव च तथाभूतेऽभ्युपगमादिति भावः । कर्तृत्वान्भ्युपगमेऽपि द्रव्यक्रियोरुभययोर्भावत्वं न अवलोक्य-

वाविति, अस्माभिस्तदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे-स्वतन्त्रमवनात्मके द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायां प्राधान्याविधानात् भाव-द्रव्य कर्तृ स्वातंत्र्यात्, न क्रिया प्राधान्याभावादित्येव युक्त्या प्राप्तत्वेऽपि तदनुकम्पया तयोः कर्तृत्वे चाऽभ्युपगतेऽपि न भवितुमर्हति, उभयप्राधान्याभावादित्यर्थः ।

किं कारणमुभयप्राधान्यं नास्तीति चेदुच्यते-

तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य तथातथाभवद्भागाभिमुखसन्निहितघटादिभयन-गेहवत् क्रियाया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात्, तस्या अपि तद्वचनतन्त्रत्वाद्द्रव्यभयनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वाद्भ्येकरप्राधान्यम् ।

(तथाभूतार्थेति) तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य-द्रव्य हि सन्निहितभयनमिष्यते तथा-तथाभवद्भागाभिमुखसन्निहितघटादिभयनगेहवत्-गेहसन्निहितघटवत् सर्वथा तेषां क्रियाव्यङ्ग्याभिमतानां द्रव्ये सन्निधानाभ्युपगमात् प्रदीपेनेन गेहे सन्निहितानां घटादीनां क्रियाया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात् तस्या व्येकरपि तद्वचनतन्त्रत्वात् द्रव्यभयनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वात् व्येकरप्राधान्यमिति ।

अयन्तु उभयप्रधानविधि, आरब्धानारब्धद्रव्याणां पार्यवपरमाणुद्वयणुकादीनां भावसम्बन्धाभिव्यङ्ग्यामेदेऽपि सति स्वभावादिभेदान्नानात्वं, भावसत्त्वस्यात्यन्तव्यञ्जनस्वातंत्र्यात्, अन्यथा भूते, यद्येव न स्यान्नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् स्वपुष्पवत्, पृथिव्युदकज्वलनपवनगगनकालदिगात्ममनसा द्रव्याणामपीतरेतराभावात्मनाऽसतामेव सत्तातो द्रव्यत्वाद-न्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यत्वं एवेतरेतरासता भावादिसम्बन्धः, गुणकर्मणोरप्येवमेव, न चास्य भावस्यान्यस्माद्भावता, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्, तस्मात् स्वभावसद्भावेन सत एतासत्त्वं सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति, एव

उभयोः प्राधान्यानां शोकादित्याह-अभ्युपगतेऽपीति । उभयविधिप्रयोजने उभयप्राधान्याभावे कारणमाह-तथाभूतेति । तेन तेन क्रमसहभाविभयननामिनामाविषयसन्निहितवस्तु द्रव्यं भवति, सहक्रमभाविनो हि भावा इ ये सन्निहिताः सत्कार्यवादा शोकारात्, तथा च तद्वत् द्रव्यं तेन तेन प्रकारेण भवति ततश्च किं क्रियाया, न हि एहे विद्यमानस्य पदस्य प्रदीप किमपि करोति, ततश्च क्रियाया कर्तृत्वाभावाद्भावत्वात् नास्त्विति दर्शयति-द्रव्यं हीति । यथा एहे सर्वं वस्तु सन्निहितं तथा द्रव्येऽपि सर्वं वस्तु सन्निहितमिति अभिव्यक्तसम्प्रादकक्रियाया व्यर्थतैवेत्याह-गेहेति । यथा प्रदीपो विद्यमानस्यैव घटादेर्व्यञ्जनस्तथा क्रियापि द्रव्ये विद्यमानस्यैव भावस्य व्यञ्जिकाऽस्तु इत्यत्राह-सम्भाव्यमानमपीति । तत्रापि तस्या अप्राधान्यमेवेत्याह-तस्या इति, तस्या अभिव्यक्तरपि द्रव्यं यदा तेन तेन प्रकारेण भवति तदैवाभिव्यञ्जकत्वात् द्रव्यभयनमेव प्रधानं क्रियाकृताभिव्यक्तिप्रधानम्, न हि एहे घटाभवने प्रदीपोऽभिव्यज्यति, क्रमयोगपक्षेनात्र तत्कार्यभयनशक्तिमद्रव्यं तथाभवत्तदं भावान् क्रियाप्रकाशयतीति द्रव्यस्य तथाभवनापेक्षितेन क्रियाया अभिव्यञ्जिकाया अप्राधान्यमिति भावः । इदानीं स्वतन्त्रेणोभयप्राधान्यविधानं सत्प्रच्छत इति दर्शयति-अयन्त्विति, पार्यवपरमाण्वादिव्याप्ति अनारब्धद्रव्याणि, निरुद्रव्याणि, द्व्यणुकादिव्याप्ति आरब्धद्रव्याणि चर्यद्रव्याणीति योजना । अस्मिन् हि नये द्रव्यादिपदप्रकारां अधिकृता, तदधिकारानुसारेणैव प्राधान्येन

सामान्य सामान्यमेव, योऽप्यसौ स्वभावसद्भावात् कार्यद्रव्यादीनां यतो भावसम्बन्धादादेव-
स्तस्मादेवासन्निति न, किन्तु किं? तत्र भवतीति भवत्येव अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात्
सदसद्भावाद्द्रव्यम्, किञ्चित्तु परमाण्वाकाशकालदिगात्मनोद्रव्यादि भवदेव भवति स्वसद्भा-
वादेव, सामान्यविशेषेऽप्युभयता कर्मणि च, स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्यां भेदाभेदौ, एव
५ साधर्म्यैर्धर्म्याभ्यां पदपदार्थेषु वैशेषिकमिति ।

(अयन्त्यति) अयं तूभयप्रधानविधिरिति निगमनम्, तुल्येन्द्रो विशेषणार्थ, एव हासौ
विशिष्टार्थोपकारपरित्यागेनैव सामान्यविशेषणोविधिरिति, कीदृश इति चेत् तन्निर्देशयति—आरम्भा-
नारब्धत्वादि सप्रभेदपदपदार्थपरस्परान्यत्वप्रदर्शनार्थं प्रथो यावत् कर्मणि तु स्वभावसम्बन्धसद्भावा-
भ्यामिति, प्रायो गतार्थ, तथापि किञ्चित्कृते—पार्थिव्यादिपरमाणुद्रव्यगुणाधाररूपानामपि स्वभावभेदा-
१० द्देशकालाभेदेऽपि नानात्वम्, परमाण्वाकाशादीनामनारब्धानाञ्च तत एव, भावसम्बन्धानिव्यप्लावभेदे-
ऽपि सति, आरम्भाणाञ्च कादाचित्कत्वादितरेषां नित्यत्वाद्विशेष, भावसत्त्वस्य—सत्तासत्त्वस्य
स्वभावसद्भावेऽपि [वि]शेष, कस्मात्? अत्र तन्व्यञ्जनस्यावस्थात्—इतरे व्यप्यन्ते स तु व्यनक्तयेवेति,
अन्यथा भूते—एवमन्येन प्रकारेण भवनात् सर्वत्र सन्निहितमेव भवतीत्यभावादन्यथाऽभूतेरिति, येष्व
भावव्यञ्जनैस्त्वातन्म न स्यात्—नैन स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् उपपन्नत्—भाषो हि सद्भावसद्भाव-
१५ नस्यातन्माभावात् उपपन्नत्वात् स्वादिति, इत्युपदेष्टादि, एतां यपि द्रव्याणि इतरेतराभावात्मना न
सन्ति, असतामेव सत्तासन्ध्यात् सत्त्व भवति द्रव्यसत्त्वसम्बन्धाद्रव्यत्व भवति, ततश्च सत्तातो
द्रव्यत्वाच्चाव्योऽन्यत्तत्र तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यत्र एवेतरेतरासता भावादिसम्बन्ध—अन्यत्र
एवासति सत्त्वमिति, गुणकमणोरप्येवमेवेति, भावगुणत्वकर्मत्वादिभिः सम्बन्धात् इतरेतरासतामेव
सद्गुणकमत्वाभ्यामपि, एव भावोऽसता सम्बन्धात् सत्त्व जनयति द्रव्यादीनामित्युक्तम्, तथा
२० किं भावस्य सम्बन्धोऽयेन जन्यते, नेत्युच्यते—न चास्येत्यादि, स हि स्वयं सम्बन्धादन्येषां सद्भिधा-

धानां यविशेषयोर्विधानं प्रदस्यत इति द्रव्यक्रियाभवनविधानाद्विशिष्टमिति व्याचष्टे—तुल्येन्द्र इति । कार्यद्रव्यानामकार्यद्रव्या-
णाञ्च सत्तारूपेणभेदेऽपि पृथिवीवादिस्वरूपेणभेदे तथा नित्यत्वात्नित्यत्वाभ्यां वा भेद इति दर्शयति—पार्थिवेति तत
एव स्वभावभेदादेवेत्यर्थः । सत्तासम्बन्धस्य सत्ताप्रतिपक्षतया तन्नाभेदेऽभिप्येते सत्तापीलाशयेनाह—भावेति । कादाचित्क-
त्वात्—अनित्यत्वादित्यर्थः । सर्वेषां स्वभावतः सत्त्वेऽपि सत्तासम्बन्धेनैव सत्त्व तस्य अभिव्यक्तीकरणे अलन्ते स्वातन्त्र्यादि
२५ स्वाह—भावसत्त्वस्येति । स्वातन्त्र्ये हेतुमाह—अ ययेति कारणेऽसत एव कार्यस्य भवनाङ्गीकारादिति भावः, सन्निहितमेव—
कारणं सन्निहितमेव फलमित्यर्थः । यदि वस्तुन सद्रूपतया व्यनक्ते सत्तायां स्वातन्त्र्यं न स्यात् किं वस्तु सदेव न स्यात् सत्ता
सम्बन्धाभावादित्याह—यद्ययमिति । अतस्ती पृथिवी जलावात्मना, असज्जलादि पुष्पात्मना इत्येवमितरेतरात्मनाऽसतामेव
पृथिव्यादीनां सत्तासम्बन्धात् सद्रूपता द्रव्यत्वादिसम्बन्धाद्रव्यादिरूपता सत्ताद्रव्यत्वाचोसद्रूपतया परस्परं भेद पूर्वमसता
मेव भावत्वादिसम्बन्धादित्याह—एतां यपीति । एव गुणादीनामितरेतरात्मनाऽसतां सत्तागुणत्वादिसम्बन्धात् सद्गुणादिरूपत-
३० त्याह—गुणकमणोरिति । भावः सत्ता सा कथं सती, अपरसत्तासम्बन्धात् सत्त्वेऽनवस्थाप्रसङ्गादित्याह—किं भावस्येति,
स्वरूपत एव सत्तायां सद्रूपता, स्वतस्सद्रूपत्वाभावेऽपरस्य सत्प्रत्ययविधानहेतुत्वासम्बन्धात्, तस्मात् प्रतीयन्तः ससिन् पर

१ सि क इयजनास्वातयेव । २ सि क भावादिसम्बन्धान्यस्य धृवा० । ३ सि क सत्त्वसम्बन्धस्य धृवेति ।

नप्रत्यवेतुर्नान्यस्मात् सदभिधानप्रत्ययो लभते, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्—न हि प्रदीपो घटादि-
प्रकाशनसमर्थ स्वप्रकाशने घटादीनपेक्षते तथा सत्तापि, तस्मात्तस्य स्वभावसद्भावेन सत एवासत्त्व
सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतेरतरासत्तात्, यथा गुणोऽगुण इति नास्य गुणोऽस्तीत्यगुण उच्यते, न तु
गुणो न भवतीति, कस्मात् ? गुणान्तरसम्बन्धाभावात्, न स्वयमगुणत्वादिति, एव सामान्य सामा-
न्यमेवेति गतार्थम्, एव तात्स्वत एव भाव सत्त्वान्तरानपेक्ष सन्, योऽप्यसौ स्वभावसद्भाव. का
त्रैव्यादीना परतो भावसम्बन्धादेव तस्यादेवासन्निति न, किं तर्हि ? तत्र भवतीति भवत्येव,
अभूत्या भावात् भूत्या च भावात् कार्यस्य, स्वसद्भावेनैवासत्सद्भावति, सदप्यसद्भवतीति तस्य
स्वसद्भावस्य कार्यस्य सदसद्भावद्वैतूप्यम्, तदसत्समर्थविरूपत्वादेरुपरुपविकृतादिवदिति भावितमेव,
तस्मात् सर्पसन्ध्याऽन्यथैव सामान्यविशेषात्मक भवति, किञ्चित्त्वित्यादि—इदं पुनर्भवलेख भवति
स्वसद्भावादेव, नाभूत्या, न सत्त्वसम्बन्धात् परमाणाकाशकालदिगात्मनोद्रव्यादि, आविप्रहणात् ।
समनायविभुपरिमण्डलपरमाणुगुणादि, सर्वत्र चेतरासत्त्वादिन्यात्वमिति विशेषः, स्वपरभावसत्त्वं
सामान्यम्, विशेषेऽप्युभयतेति, सामान्यविशेषा. द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादयः, अत्यविशेषा योगिना
नेकाशादशशैलानामन्यत्वकरा, कर्मणि च स्वभावसद्भावेन कर्मत्वसम्बन्धसद्भावेन स्वेतरेभ्यो भेदाभेदो
एव द्रव्यगुणयोर्द्रव्यरत्नगुणत्वसम्बन्धसद्भावात् स्वभावसद्भावादित्येवमादिसावन्मर्थैर्धर्म्याभ्या पदपदार्थेषु

च सप्रत्ययवहारा जनयत, तत एव सत्ता शुचिव्यादिवहेतरेतरात्मनाऽसती सती भवति, अपि ॥ सदा सद्रूपेनेलाशयेनाह—
सहि स्वयमिति । सत्ताया इतरतरासद्भावत्वाभावे कारणमाह—यथा गुण इति गुणे गुणान्तराभावात् गुणोऽगुण उच्यते न
त्वानो गुणो न भवतीति, स्वतत्त्वस्य गुणत्वात्, एव सत्तादिसामान्यमपि तत्र सामान्यान्तराभावादेव नि सामान्यमुच्यते न तु
स्वयं सामान्यं न भवतीति स्वतत्त्वस्य सामान्यत्वादिति भावः । कार्यद्रव्यादीना सदसद्भावद्रूपस्य दर्शयति—योऽप्यसाविति,
कार्यद्रव्यादीनि स्वरूपसत्त्वापि परत सत्तासम्बन्धात् सति भवन्तीति स्वरूपसत्त्व वेद्यामसदिति तावत्सद्भावमेवेति शङ्कितुरभिप्राय-
इति नाति । समावृत्ते—तन्नेति, अभूत्यैव कार्यं भवतीति न, किन्तु भूत्वाऽपि भवति, याह सत्तासम्बन्धाभावात् पथात्तत्त्वम्—याह—
भूत्वा भवन पूर्वं स्वरूपसत्त्वात् तत सत्तासम्बन्धात् सत्त्वात्पूर्वम् । भवन सम्प्रियातस्मिन् विरूपे समर्थत्वात् स्वादन्यत् स्वादनन्यत्
कारणात् कार्यमिति, तथा कारणं कार्यं सदनन्यत् असदयदिति पक्षे समथाऽवच्छेदोऽप्येति पूनमुत्तरादिति नाव । तस्मात् सर्व
कार्यं स्वातिरेकसामान्यादिगम्य यात् सामान्यविशेषात्मक भवतीति दर्शयति—तस्मादिति । निरवसरूपेणयाऽह—इदं
पुनरिति परमाणाकाशकालदिगात्मनोद्रव्यादीत्यर्थः, परमाणादिद्रव्यादीनामाशायायद्रव्यात्मनाऽसत्त्वमपीत्याह—सर्वत्र
चेति । सामान्यविशेषेऽप्युभयतेति मूलव्याख्येति—न्यापरेति सामान्यपदेन महासामान्यविवरणे तस्य स्वरूपसत्त्वे सति,
परभावस्य सत्त्वापादरत्वात् स्वपरभावसत्त्वमितरेतरात्मना चासत्त्वमेवं विशेषसापि स्वरूपसत्त्वादितरेतरात्मना चासत्त्वा
उभयदेवाश्रय प्रतिभाति । सामान्यपदेन सामान्यविशेषस्य विवक्षणे स्वाह—सामान्येति, अपरत्रातुर्हतिव्याप्तिहेतुवातुभय
वति नाव । विशेषपदाधमाह अत्येति, अत्येव नवा अन्त्या आश्रयव्यापकत्वादिविशेषा, तुल्यादितिप्राप्तियेपु नित्यत्वेपु
योगिना येभ्यो निमित्तेभ्यो विवक्षणेऽन निवृत्त्येऽप्यमिति गतिरुच्यते तेऽस्या विशेषा स्वरूपसत्तोऽन्यव्यापकता । इत्थं
पद्वराणां सामान्यविशेषता सदसद्भावत्वाऽन्यान्यस्येति साधर्म्यवर्धनं प्रदर्शिते, इत्येव च विधिनियमयोर्विधानं सत्तच्छ्रुत्
ह्युपसंहरति—इत्येवमादीति यथोपलब्धप्रयोगाधारेण सद्योप्य न्यात्वातोऽयं प्रयोगो न तु विशेषविशेषेनेति विशेषम् । अथ

१ ति क सत्तेवास्तवम् । २ ति क सत्तासम्बन्धः । ३ ति क वायेव । ४ ति क सत्त्वान् ।
५ क गुण एवाधेन त्वादयः, ति गुण त्वादयः । ६ ति न्यायः ।
७ ५० १९ (७७)

विशेषा एव वैशेषिक विशेषप्रयोजन वा वैशेषिकमिति विधिनियमयोर्विधिरुपपद्यते, न त्वदिदं न्यस्तुति विधिनियमविधिरिति ।

अत्राह किमय द्रव्यास्तिकभेदः ? पर्यायास्तिकभेदो वा ? इत्यत्रोच्यते—

नैगमैकदेशत्वात् द्रव्यास्तिकोऽयम्, द्रव्यमपि द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धात्, जाति शब्दार्थ, अन्त्यञ्च पद वाक्यार्थ, स च पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्यय ।

(नैगमैकदेशत्वादिति) नैगमैकदेशत्वादद्रव्यास्तिक [अयम्] द्रव्यमस्तीत्यस्य मतिः, न

पूर्ववद्रव्यमेवास्ति चाद्यैतरवत् सदसत्तास्येव द्रव्यमिति निगमज्ञातो निरुच्चाधभेदः, तेषु द्रव्यमपीत्यादि—द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धो वा द्रव्य न भव्यद्रव्यगुणसम्प्रावसमुदायाच्चात्मनम्, जाति शब्दार्थ इति—सचशब्दानां जातिवाचित्यमेव, आराक्षादीनामपि जातिवजातिरित्युपचारात्, अन्त्यञ्च पद

10 वाक्यार्थ—यथा देवदत्त काष्ठे स्थात्यामोदन पचतीत्यत्रात्येन पचतिपदव्यञ्जनेन सह परस्परसंसर्गलक्षणस्याप्यव्यतिरेकयतोऽयस्य परिपूर्णत्वात्, स च वाक्यार्थ पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्यय, प्रत्येक पदैह स्वाक्षाधविषयैकत्वादितानि विज्ञानाणि संस्कारमादधति, अतोऽन्त्यपदज्ञान पूर्वपदज्ञानसंस्कारपरिपाक्यत्वात् सम्बन्धोऽत्रव्यवच्छेदि परस्परसंसर्गविषयमुपजायत इति सम्बन्धोऽव्यव्यतिरेकयान्त्यपदार्थव्यक्तिर्वाक्यार्थ इति, यथाह—‘नादैरादित्वीजायामत्येन ध्वनिना सह ।

15 प्रधानभूते नयद्वये रक्षितप्रमाणत्वात् नयस्य, तत्र यदि द्रव्यास्तिकनये तर्हि तस्यापि रक्षितत्वात् कतमस्मिन् समावेश इत्यत्राह—नैगममिति । अत्रानिप्रेत द्रव्यास्तिकत्वाद्वाक्यं दर्शयति—द्रव्यमस्तीति निरवधारणा व्युत्पत्तिरिति नगमनयस्य हि पदार्थोऽपि विषया इति, न तु बादान्तरे यथा सदेव अशदेव वा द्रव्यं नास्तीति यदि प्रकृत्यते तद्वदिति, नैगमनयचक्राच्च व्युत्पत्तिरित्यस्यदोषेति भावः । द्रव्यवच्छेदार्थोऽपि द्रव्यत्वजातिमिच्छि एव न तु भय इवण गुणवत्त्वाद्यो गुणसमुदायो वाऽत्रातराभिनत इत्याह—द्रव्यमपीति । पदासार्थमाह—जाति शब्दार्थ इति, गोत्वादिसामान्यमेव गवादिष्वच्छेदार्थो न यत्किं आनन्त्या

20 क्रमिचाराण्य, यत्र सामान्यं नास्ति यथाऽऽक्रमादौ तत्र उदाहरणं शब्दा आराक्षात्वादधर्मविशेषे जातिरुपपन्नं तानेव बोधयति, अतच्छब्दस्य सत्त्वं देनाभिवानमुपचारः । वाक्यार्थं दर्शयति—अस्यञ्चेति वाक्यार्थं वाक्यवच्छेदार्थं अल्पपरस्परवाक्यत्वम्, तद्वयमित्यत्राह—यदेति, आदा प्रथमपदज्ञानेन तेन संस्कार प्रभवति, ततो द्वितीयपदज्ञानेन तत् पूर्वपदज्ञानजनित संस्कारसहितं द्वितीयपदज्ञानेन मिश्रितसंस्कारो जयते, ततश्च तृतीयपदज्ञानेन ततश्च पूरसंस्कारसहितेन तेन मिश्रितसंस्कारो

25 प्रथम एव वाक्यपदनाभिधीयत इत्याशयेनाह—स चेति, भेद संसर्गो वा वाक्यार्थो भवति तत्र भेद पदार्थानां परस्परसंस्कारसंस्कारमिलनेन च सत्तां सूचित । उच्यते सत्तामाह—नादैरिति नैगमनियमिद्विधित्वमपि तत्र त्रयं त्वकापदिच्छेदयोग्यत्वं च रसं यस्यां बुद्धौ तस्यां आश्रित्य अभ्यस्त्य परिणामो यस्यां तस्यां प्रथमं ध्वनिना किञ्चिद्वाचनवीजमादित्येन स च कश्चित् परिपाक

30 यत्नं वाऽऽश्रयार्थं, यदाऽन्त्यो ध्वनिरवधार्यते तदा गौरित्येवं शब्दोऽनवधार्यते इति कारिकायाः । एवविधं पद वाक्य वा सूचित इत्यस्य पुरुषस्य वाक्यार्थन्यजनकं न त्वदीयस्य, यथा ग्ले-ग्लेन यथादिपदस्य वगैवाद्यो प्रयुक्तस्य तद्व्यापारिज्ञानमिलनाद्ये

१ त्वि क वापुचरवत् । २ त्वि सामान्यविशेषणसम्बन्धो वा द्रव्य, क सामान्यविशेषोपनिषेधसम्बन्धो वा द्रव्य ।
३ त्वि क सम्बन्धोऽयम् ।

‘गृह्यपरिपाकाया युद्धो शब्दोऽवधार्यते ॥’ (वाक्य० कां० १ श्लो० ८५) इति, उ च कृत्-
हृत्वेव पदाविस्मृदार्पणस्य पुरुष[त्वि]प्रत्ययहेतुर्वाक्यार्थः शब्दो वा, नाकृतसंज्ञके, न्देह्यपुन-
‘दाशोपरिज्ञानवत् ।

नैवा स्वमनीषिका उच्यन्ते किं तर्हि ? अस्य नयस्य यतो निर्गम —

तन्निर्गमसूत्र ‘इमाण भते’ इत्यादि यावत् ‘सठाणपञ्चवेहि’ (जीवा० ३-१-५८)

इति भेदवचनात्, वर्णादिपर्यवादिषु सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् वर्णः पर्यवः समन्ताद्भूवितैक-
वाक्यभावात् वर्णस्यैव परितो भावाद्व्रमनाच्च, वर्णेभ्य एव गुणान्तरचित्रवर्णः पाकजो वा
तदारम्भनियमादेव पृथिव्यादिषु भवति समन्ताद्भूत इति वा घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि
तैरप्यन्यारब्धद्रव्याणि प्रागभायप्रध्वसात्मकानि वर्णाद्यात्मकान्येव च गृह्यन्ते, तस्मात्तैर्घटाद्या-
त्मभूतैर्वर्णादिपर्ययेरशाश्वती रत्नप्रभा, वर्ण एव च पर्यवो यथासम्भव इत्यामादय आरब्धा-
न्तारब्धद्रव्यगता कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे पार्थिवेष्वेव पाकजाः तैः, एव गन्धादिभिरपि ।

(तदिति) तन्निर्गमसूत्र ‘इमाण भते’ इत्यादि यावत् ‘सठाणपञ्चवेहि’ इति, एतमेवागम
भेदवचनादिति हेतुत्वेनाह नयचक्रसारः, व्याचष्टे च—वर्णादिपर्यवादिष्वित्यादि, पर्यायशब्दस्य परिग-
मनार्थस्य पर्ययशब्दस्य भाववाचिनो ग्रहणात्, वर्णादीनि पर्यवाणि यस्मिन् समन्ततो भावः, अथ-
र्थातोभावापेक्षया रक्षणादिदण्डके पाठात्, वर्णादय एव पर्याया पर्यवा इति कर्मधारयो वा सरूपैक-
शेषत्वात्—सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् समन्ताद्भ्रमनत्वात् समन्ताद्भावत्वात् पर्यायाणां पर्यायाणाञ्च, अत्र
केनार्थेन पर्यायपर्यवार्थयोरेकस्योक्तौ द्वितीयस्यापि सैव निरुक्तिरिति मन्यमान आह—वर्णः पर्यवः सग-
न्ताद्भूवितैकवाक्यभावात् द्रव्यगुणकर्मणा सप्रभेदानां सत्तासमवायसम्पन्नावस्थागता संसृष्टरूपाणाभेक-
वाक्यभावादिति बहुव्रीहिर्दर्शयति—वर्णस्यैव परितो भावाद्व्रमनाचेति, कथं पुनस्तत्परिगता पर्ययनश्चेति ?

नाह—स चेति । एतदयमूलभूतार्थवचनमुपदर्शयति—तन्निर्गमसूत्रमिति । पृथिव्यादेः द्वाभूतादाधुतरवप्रतिपादनाय २०
प्रोक्तमिदं यच्च वर्णादिपर्यायैरशाश्वतत्वप्रतिपादनाद्भेदवचनमेति, अत्रार्थं मूलं भवताति मत्वाऽऽह—एतमेवेति । वर्णपर्याय-
शब्दस्य बहुव्रीहिकर्मधारयोगमसमासपरत्वमाह—वर्णादीति । वर्णपञ्चवेत्यादौ पर्ययपदेन पर्यायपर्यवगोचरगोचर्ग्रहणं, परितो
गमनं पर्याय समन्ताद्भ्रमनं पर्यय इति दर्शयति—पर्यायशब्दस्येति । बहुव्रीहिसंगतिर्दण्डयति—वर्णादीति । भारतेर्भूतो
भावापेक्षया दर्शयति—अयमेवेति, अत्र रक्षणगतिरिति तद्विषयमत्र प्रवेष्टव्यमप्यस्यार्थवाचनं कथं तदुच्यते इति चेत्—
दानभावनृद्धिर्विधि भाषायाऽवधार्यते प्रतिज्ञे समन्ततो भाव पर्ययशब्दस्येति भावः । कर्मधारयसमासे दण्डयति—वर्णादय २३
एवेति, पर्यायाय पर्यवाय प्राकृतशब्दापेक्षया स्वरूपत्वात्सरूपेच्छेपः, वर्णदय एव पर्यवाः गणोपरिपर्यया, यथा
पर्ययशब्देनैवामयोर्ग्रहणं तस्यैको दण्डपर्ययशब्दो बहुव्रीहिसमासविषयः, अपरथा यन्मायारयविषयः, तयोर्द्वे तयोरेकशब्देन । तथा
च तत्पदेन समासद्वयं सङ्गृह्यत भवतीति दर्शयति—सरूपमिति । एका शब्देनोभयोर्ग्रहणं केन धर्मोत्पत्त्यादौ समासतो—अमेति,
समासाद्भवतधर्मोत्पत्तेर्भावनोर्ग्रहणं, सप्रभेदानि हि द्रव्यगुणकर्मणि सत्तापेक्षयाऽभिन्नाः । तस्मात्तेन धर्मोभयोर्ग्रहणमिति भावः,
एकवाक्यभावात् एकस्वरूपादर्थः । वर्ण एव पर्यवो यस्मिन्निधि बहुव्रीहौ वर्णोऽर्थात् वर्ण एव पर्यव इत्यप्युक्तं, कथं तत्परि ३०
गता पर्ययनमेति ।

तद्भावयितुं सोपपत्तिकं सनिर्देशनमाह—वर्णभ्य एतेत्यादि यावद्ब्रह्मन्त इति, वर्णभ्य एव रूपादिभ्यो गुणान्तरं चित्रवर्णो रक्तश्यामपाण्डुवि पाकजो वा तदारम्भनियमादेवेति, यथोक्त—‘येषामविकृतमारम्भसामर्थ्यम्’ ( ) इति, श्रुतिव्यादिषु वर्णान्तरं भवति समन्ताद्ब्रह्मन्तं वा तानि वर्णादिपर्यवसायिणी वा, घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि तैरप्यारब्धद्रव्याणि प्रागभावाप्रवृत्तसात्मनानि वर्णाद्यात्मका येन भूतिपण्डारावस्थानानि घटादीनि कपालादीनि च गृह्यन्ते, तस्मात् प्रागभावप्रवृत्तसात्मकेषु दृष्टायात्मभूतैर्वर्णादिपर्यवैरश्रित्य, कार्यकारणभूतैरित्यर्थः, कर्मधारये वा वर्ण एव च पर्यवसो गुणो यथासम्भ्रममित्यादि, गुणा इमे, तैरश्रित्यतीति च वर्त्तते, वर्णादिपर्यवैरिति सम्प्रत्ययः, यथासम्भ्रमसारब्धानारब्धद्रव्यगता केचित् श्रुत्यादयोऽनारब्धवस्तुविधाणुगतास्तदारब्धद्रव्यान्तरे कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे, पार्थिवेष्वेव रक्ताद्या पाकजा संयोगविभागौ [स] क्रियेषु पृथक्च सर्वद्रव्येषु परत्वापरत्वे विवेकाकालापेक्षे तल्लिङ्गे, आदिग्रहणात् गन्धशब्दज्ञानादयोऽसाधारणगुणा श्रुतिव्याकान्तास्मादीना, यत्क्यादिसदृशा सर्वद्रव्यसाधारणा, एव गद्यादिमिरिति वृत्तीयानिर्देशादेमिच्छाश्रित्यती, नित्या [च] रूपादिमूर्तिसंस्थानसामान्यधर्मद्रव्यार्थतो रत्नप्रभेत्यर्थः ।

इति विधिनियमविध्वर पष्ठो नयो नेगमभेदो द्रव्यास्तिकान्तं पाती परिसमाप्तः, अथ चैष च सविभागविन्यस्तश्चकार इति इति सम्पिण्ड्यैकस्य त्रिशतभेदस्य सक्षेपेण पट्टभेदाः, एष च पर्यवशब्दो भाववचनं समन्ताद्भवनात् पर्यायशब्दं समन्ताद्भूतिवचनं द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनादिति ।

(इतीति) इति [विधिनियमविध्वर] पष्ठो नयो नेगमभेदो द्रव्यास्तिकान्तं वा पाती परिसमाप्तः, इतिशब्दस्य समान्यवचनात्, विधिनियमविध्वर इति नामनिर्देशः, अथैष च सविभागविन्यस्तश्चकार इति, अथैषेत्यतीतिः एष च पष्ठः, सम्पिण्ड्यैकस्य त्रिशतभेदस्य सक्षेपेण पट्टभेदाः, तत्र विधिः, धत्ते—वर्णभ्य एवेति । श्रुत्यादेः कार्यभूता घटादयोऽपि वर्णात्मकाः, तेभ्यो वर्णपर्यवस्य भावादिस्वाशयेनाह—‘श्रुतिव्यादि-विद्यति’ श्रुतिव्यादिषु तानभूतकार्यस्य धर्मादेस्तप्रागभावप्रवृत्तसात्मनो वर्णपयवा एव, ते रत्नप्रमादशाश्रयतीति भावः । कर्मधारयसमापेक्षया तात्पर्यमाह—‘कर्मधारये वेति’ । अत्र पक्षे वर्णपर्यवशब्देन गुणानामेव ग्रहणमिति सूचयति—‘गुणा इम इति’ । शयं पर्यति—अशाश्रयतीति । भावाद्यमादौपति—यद्या सम्भवमिति श्रुतिव्यादिचतुर्विधपरमाश्रयता श्रुत्यादयो गुणा नित्यद्रव्यगता तदारब्धवस्तुविधाणुगतास्तदारब्धद्रव्यान्तरे कारणगुणपूर्वका इति व्याप्त्युक्ते च, द्रव्यादय इत्यनारब्धद्रव्यगता वाच्यं ज्ञानादीनां प्रवृत्तिः, तत्र गन्धं श्रुत्या शब्दं आकाशे ज्ञानादय आत्मनि एकत्वादित्युक्तास्तु सर्वद्रव्यगता, एवभूतैर्वर्णपर्यवैरुणं रत्नप्रमादशाश्रयतीति भावः । रत्नप्रमायां शाश्वतत्वेन विधादिना न्येन मूर्त्या संस्थानसामान्येन द्रव्यारब्धसामान्यधर्मेण चेति दर्शयति—‘नित्येति’ । एतन्नयनिरूपणं सद्रूपानि—इतीति । इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिरिति चोदादिस्तिगन्धस्यनिकार्यत्वेनात्र विधातिमर्थं दर्शयति—‘इतिशब्दस्येति’ । उच्यते नयानां २० पणानां द्रव्याभिरुक्ताद् श्रुत्येन प्रलेकं चकृत्वात्वं रूपयति—अथैषेति । अनुनैव निरूपितत्वेन बुद्धिसत्त्वात् प्रत्यक्षनिर्मेदशब्दनातीतानां पणानां नयानां प्रहणम्, समीपवर्तित्वाच्च पणस्य नवस्यैतच्छब्देनैव दर्शयति—अथैषेत्यतीति इति । सम्प्र

१ स्ति क वर्णाद्यनाम० । २ स्ति क सम्भव इत्या० । ३ स्ति क स्रजदि० । ४ स्ति क निर्देशोऽयं तयपक्ष विभा० । ५ स्ति क अथ चेत्यतान्त्र्यं चेत च पष्ठः ।

विधिविधि, विधेविधिनियन, विवेर्नियम विधिनियम पट्टश्चाय विधिनियमविधिरिति पट्टभेदो द्रव्या-
स्त्रिक उपवर्णित, पट्टत्वेते भेदा द्रव्यास्त्रिकस्यैवेत्यर्थ, एषु च पट्टसु नयेषु पर्यवशब्दो भाववचन, सम-
ताद्वचनात् पर्यय, सर्वात्मना भवनात्, पर्यायशब्द समन्ताद्वतिवचन, समताद्वमनपर्यायद्रव्यस्य
वर्णाद्यात्मना पर्याय, द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनात् अयञ्च विग्रहार्थ, पण्णामपि सामान्येनेष्ट
द्रव्य विशेषेण तु यथा दर्शनमेव विध्यादिषु प्रत्येक व्याख्यातस्वरूपभेदमनुगन्तव्य सर्वगतिसामान्य- 5
मलजङ्घि, सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, एकस्य सर्वात्मकत्वात्, एकैकस्य सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य चैकैकारम-
कत्वात् सवगतियेव यथादर्शनमाह द्रव्यशब्दायसूत्रम्, तत्र व्याख्यातमेव यथादर्शन द्रव्यप्राधान्यात्,
पर्यायोपसर्जनादिहा ते पर्यायशब्दो व्याख्यात इति ।

द्रव्यार्थनयचिकल्पाः समाप्ताः ॥

एक्येति, भेगमसङ्गद्वयवहाररूपद्रव्याधिकनयस्य मिलित्वा निघतभेदत्वात् तस्यैवेते सक्षेपेण पट्टभेदा इत्यथ । नामप्राह 10
पट्टभेदानाचष्टे-तथेति । द्रव्यप्राधान्येष्टेषु नयेषु पर्ययपर्यायशब्दयोरपमाह-एषु चेति, पर्ययपर्यायशब्दयोरर्थमभिधाय
भावार्थमाचष्टे-पण्णामपीति, प्रथमारस्य सप्तप्रमाणानिगेधितश्चव्यवहाररामयत्यलोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ घटादि-
विषयो ना यथेति विधिरिति व्यग्रहार्थकदेशविषयत्वाद्विज्ञेयसङ्कीर्णद्रव्यविषयत्वाद्व्याप्यता, द्वितीयस्य यदुःखप्रतया विधि सर्वा-
त्मकत्वेन सिद्ध्यति लोके यथा तथाऽयथा च भवति एष विविधिविधिरिवक्षितस्यावृत्तिरनधीरुतभेद इति सर्वलैकारमकत्वात्
भवनलक्षणद्रव्यविषयत्वाद्द्व्यार्थता, तृतीयस्य पूर्वोदितनयनादवृत्तित्वरूपस्य विधेरुसगतो विधानात्मा विधिर्निधीयते नियम्यते 15
च न सर्व एकात्मक सि-तु सर्व सर्वात्मकमिति गुणसद्भावरक्षणद्वयार्थता, चतुर्थस्य एकस्य प्रवृत्तिपुरुषस्य सवसुद्रव्यभवन
परमायत्वादेक सर्व सर्वमेक्येति विधिनियम्यत्वादेकस्य सवसर्वात्मकत्वात् द्रव्यत्वजीवत्वचेतनत्वमूर्तत्वादिधर्मापरित्यागेनापि
ध्येतेन सवमेवेष्टु व्यापनक्षीलत्वाद्द्व्यार्थता, पञ्चमस्य भवितुभवनयोर यतरप्राधान्येऽसत्त्वापत्ते प्राधान्यादुभयौ विधिनियमाविति
कर्तृवाधनादिनाभाविभावसाधनद्रव्यशब्दार्थत्वात् सर्वात्मक्यभावनाद्द्व्यार्थता, षष्ठस्य द्रव्यादिपट्टपदार्थानां साधर्म्यैवधर्म्ययो
परत सत्त्वसासतो भवनस्य स्वतश्च सत्ताया विधानात् विधिनियमविधिरूपत्वाद्द्व्यत्वामिसम्बन्धाच्च द्रव्यार्थतेति भावः । तप्त- 20
द्रव्यप्राप्तमगेषु द्रव्यशब्दार्थत्वात् तप्तदमिप्रायानुरूप व्याख्यातमेव द्रव्यप्राधान्यात्, न तु पर्ययशब्दाधे उक्त, उपसर्जनत्वात्,
न त्वसम्मतत्वात्, सम्मतत्वादुपसर्जनत्वादेव चेद स शब्दो व्याख्यात इत्याह-यथादर्शनमाहेति ।

इति विजयलङ्घिसुरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रशास्त्रस्य

षष्ठो विधिनियमनिध्दयर समाप्त ।

समाप्ताश्च द्रव्यप्राधान्यमङ्गाः ।

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची

१ जैनप्रविविधिसंग्रह	०-८-०	१४ दीपालिकास्व	भेट
२ हीरप्रभोत्तराणि	०-१२-०	१५ सम्प्रतिवत्तसोपानम्	५-०-०
३ श्रीपालचरित्रम्	भेट	१६ सूर्यार्थमुचावली	५-०-०
४ तत्त्वन्यायविभाकर* (मूल.)	०-८-०	१७ सकलाईस्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
५ पञ्चसूत्रम्	भेट	१८ आत्मानन्दस्वप्नावली	०-४-०
६ हरिश्चन्द्रकथानकम्	भेट	१९ वन्यनारी	भेट
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट	२० द्वादशारनयचक्रम् १ भाग	६-०-०
८ चैत्यवन्दनचतुर्विंशति	०-२-०	२१ प्रगतिनी दिशा	२-०-०
९ कविकुलकिरीट	०-८-०	२२ नृपनस्वप्नावली	४-०-०
१० मूर्तिमण्डन (गुजराती)	०-४-०	२३ श्राद्धविधिप्रकरण (गुजराती)	५-०-०
११ मूर्तिमण्डन (हिन्दी)	भेट	२४ श्रेयासनाथचरित्रम्	भेट
१२ आरम्भसिद्धि (सटीका)	२-८-०	२५ जैनमतका स्वरूप	भेट
१३ तत्त्वन्यायविभाकर* (सटीक*)	५-०-०	२६ द्वादशारनयचक्रम् २ भागः	६-०-०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची

१ आवश्यकमुचावली

२ कविकुलकिरीट २ भागः

જૈનતર્કશાસ્ત્રના મહત્ત્વના ગ્રન્થરત્નો

૭

દ્વાદશારનયચક્ર : પ્રથમભાગ

જૈનતર્કશાસ્ત્રના દ્વાદશારનયચક્રનું અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. મહાવાદી શ્રી મહાવાદીસૂરિજીએ, આ ગ્રન્થમાં જૈનતર્કને સૂત્રનું વિશદ અને વિશિષ્ટ શૈલીમાં નિરૂપ્યા છે. શ્રીસિંહસૂરમણિ ક્ષમાધર્મણ-કૃત ન્યાયાગમાનુસારિણી વિસ્તૃત વ્યાખ્યાથી અલગ આ પ્રથમ ભાગમાં, પ્રથમ અને દ્વિતીય દ્વય વે અર આપવામાં આવ્યા છે. પૂ. શ્રીવિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ કૃત 'વિવમપદ વિવેચન' નામક વિસ્તૃત ટિપ્પણો પણ સાથેજ અપાશે. હોરે, યાચકોને ગ્રન્થનું હાર્દ સમજવામાં ઘણીજ સરલતા થાય તેમ છે.

મૂલ્ય ૬ રૂપિયા

*

તત્ત્વન્યાયવિભાકર (સટીક)

જૈનન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ માટે આ પ્રથમ ઘણોજ મહત્ત્વનો છે. અનેક ન્યાય-ગ્રન્થોમાં વિકીર્ણ થયેલા જૈન ન્યાયના નિષ્કારોનું આ પ્રથમ સંકલન કરાયેલું હોવાથી, અભ્યાસીઓને અનેક ગ્રન્થોનો સાર આ એક ગ્રન્થમાંથી મળી રહે છે. પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ વિરચિત આ ગ્રન્થ સ્વોપદ્ધ-ટીકાસહિત પ્રકાશિત થયો છે. અનેક દર્શન પદ્ધતિઓ અને પ્રશ્નસા કરેલી છે.

મૂલ્ય ૫ રૂપિયા

*

સન્મતિ-તત્ત્વ-સોપાન

પૂ. આચાર્યશ્રી મિલ્લસેન દિવાકરજી પ્રણીત સન્મતિ પ્રકરણ અને પૂ. આચાર્યશ્રી અમરદેવ-સૂરિકૃત તેનો તત્ત્વનોધિનીતૃત્તિ, ન્યાય શાસ્ત્રના મહામૂલ્ય રત્નો છે. વિશાલજ્ઞાન આ ગ્રન્થનું સક્ષિપ્ત સંકલન આપા કરવામાં આવ્યું છે. સટીક સન્મતિપ્રકરણનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં આનો અભ્યાસ કરવાથી સરસ માર્ગદર્શન મળવાનો સમ્ભવ છે. આ સક્ષિપ્તીકરણ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કર્યું છે.

મૂલ્ય ૫ રૂપિયા

જૈનતર્કશાસ્ત્રના મહત્ત્વના ગ્રન્થરત્નો

૭

દ્વાદશારન્યચક્ર :: પ્રથમભાગ

જૈનતર્કસાહિત્યમા દ્વાદશારન્યચક્રનુ અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન છે. મહાત્માદી શ્રી મહાત્માદીસૂરિજીદ, આ પ્રથમા જૈનતર્કોને સૂત્ર ચિન્હ અને વિશિષ્ટ શૈલીમા નિરૂપ્યા છે. ત્રીસિંદસૂત્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ-કૃત ન્યાયાત્મમાનુસારિણી વિસ્તૃત વ્યાખ્યાત્રી અલ્કન આ પ્રથમ ભાગમા, પ્રથમ અને દ્વિતીય દમ વે અર આપવામા આવ્યા છે. પૂ. શ્રીવિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ કૃત 'વિવેકવદ વિવેચન' નામક વિસ્તૃત ટિપ્પણો પણ સાયેજ અપાયેલા હોઈ, યાચકોને મન્યનુ હાર્દ સમજવામા ઘણીજ સરલતા યાવ તેમ છે.

મૂલ્ય ૬ રૂપિયા

*

તત્ત્વન્યાયવિભાકર (સટીક)

જૈનન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ માટે આ મ થ ઘણોજ મહત્ત્વનો છે. અનેક ન્યાય-પ્રયોગા વિકીર્ણ થયેલા જૈન ન્યાયના ત્રિચારોનુ આ મ થમા સકલન કરાયેલુ હોવાથી, અભ્યાસી-ઓને અનેક પ્રશ્નોનો સાર આ દમજ મન્યનાથી મલી રહે છે. પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી વિજયલલિત-સૂરીશ્વરજી મહારાજ વિરચિત આ મન્ય લોપક્ષ-ટીકાસહિત પ્રકાશિત થયો છે. અનેક દર્શન પંડિતોએ આની પ્રશ્નસા કરેલી છે.

મૂલ્ય ૫ રૂપિયા

*

સમ્મતિ-તત્ત્વ-સોપાન

પૂ. આચાર્યશ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી પ્રણીત સમ્મતિ પ્રવરણ અને પૂ. આચાર્યશ્રી અમયદેવ-સૂરિજીવ તેની તત્ત્વચોધિનાવૃત્તિ, ન્યાય માહિત્યના મહામૂલ્ય રત્નો છે. વિશાલકાય આ મન્યનુ સક્ષિપ્ત સકલન આમા કરવામા આવ્યુ છે. સટીક સમ્મતિપ્રવરણનો અભ્યાસ કરતા પહેલા આનો અભ્યાસ કરવાથી સરસ માગદર્શન મલવાનો સમય છે. આ સક્ષિપ્તીકરણ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય લલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કર્યુ છે.

મૂલ્ય ૫ રૂપિયા

